

उ. २१५ १६४६

राज्या

श्रीमंत खुनायराव पंडित पंतसचिव

राजेसाहेब संस्थान भोर

यांचें चरित्र

खंड २ रा

१९३९

वासुदेव नारायण जोशी

राजा

श्रीमंत रघुनाथराव पंडित पंतसचिव

राजेसाहेब संस्थान भोर

यांचें चरित्र

खंड २ रा

लेखक :

वासुदेव नारायण जोशी

(माजी शाळाधिकारी, भोर स्टेट)

१९३९

प्रकाशक—
विनायक बापूराव देशपांडे,
पर्सनल क्लर्क,
नि. राजेसाहेब, भोर

[सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन]

मुद्रक—
सदाशिव रामचंद्र सरदेसाई, बी.ए., एल्.एल्.बी.
नवीन समर्थ विद्यालयाचा 'समर्थ भारत' छापखाना,
४१ बुधवार, पुणे २

अनुक्रमणिका

खंड २ रा

पृष्ठे

प्रकरण १ ले-प्रास्ताविक ३८७-३९३

प्रकरण २ रे-राज्यारोहणसमारंभ, मानपत्रे वगैरे ३९४-४३४

राज्यारोहणसमारंभ ३९९; राज्यारोहणमान्यतेचा खलिता ४०१; मेहेस्वान पोलिटिकल एजंटसाहेब वहादूर यांचे भाषण ४०३; श्रीमंत वावासाहेबांचे भाषण ४०४; श्रीमच्छंकराचार्यांचा आशीर्वाद ४११; मानपत्रसमारंभ ४१४; श्रीमंत वावासाहेबांचे मानपत्रांस उत्तर ४१६; भोर हायस्कूलमधील श्रीमंतांचे भाषण ४२२; श्री. सौ. राणीसाहेब यांचे भाषण ४२५; श्रीमंत वावासाहेबांच्या राजकीय धोरणासंबंधी लोकमत ४२९; १९२२ च्या केसरीतील उतारे ४३०; श्रीमंत वावासाहेबांचा ४४ वा वाढदिवस; श्रीमंत वावासाहेबांच्या भाषणांतील महत्त्वाचा भाग ४३१; किंग एडवर्ड मेमोरिअल हॉस्पिटलचे मानपत्र ४३३; पिरंगुट येथील मानपत्र ४३४.

प्रकरण ३ रे-मुंबईचे गव्हर्नर सर जॉर्ज लॉइड यांचे भोरास आगमन ४३५-४५८

स्थानिक स्वराज्याचा उपक्रम ४३५; गव्हर्नरांचे भेटीची पूर्वतयारी ४३७; गव्हर्नरसाहेबांचे आगमन ४३८; गव्हर्नरसाहेबांचे भाषण ४४१; जमाबंदीनिमित्त संस्थानांत पहिला दौरा; सुधागड तालुका ४४५; नवीन दवाखान्याचे अनावरण ४४७; तालुका-सभेचे मानपत्र ४४८; मानपत्रांतील महत्त्वाचा भाग ४४९; श्रीमंतांचे भाषणांतील महत्त्वाचा भाग ४५०; घाटावरील चार तालुके, पौन मावळ, राजगड ४५४, प्रचंडगड, पुन्हा राजगड, विचित्रगड ४५५; संस्थानच्या खजिन्याची अफरातफर ४५६; सुधारणांची पूर्वतयारी ४५७.

प्रकरण ४ थे-सुधारणा ४५९-४६९

पेन्शन, ग्रॅज्युइटी, भाडे-मत्स्यावहल नियम व पगारवाढ ४५९; पगारवाढ ४६०; मुलकी खाते ४६१; न्यायखाते-दिवाणी ४६४; फौजदारी ४६५; पोलिस खाते ४६७, समारंभानिमित्त कवाइती ४६९.

प्रकरण ५ वे-राज्यकारभारपद्धतीत सुधारणा ... ४७०-५२९

एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिल, लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल, लोकलबोर्ड्स, स्थानिक-

स्वराज्यसंस्था यांची स्थापना; प्रातिनिधिक संस्थांची स्थापना ४७०;
 कायदेमंडळाची घटना ४७२; श्रीमंत वावासाहेवांचे भाषण ४७४;
 श्रीयुत दादासाहेब साने यांचे भाषण ४८१; श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर
 यांचे भाषण ४८२; श्री. अ. वि. पटवर्धन यांचे भाषण; श्री. म. हे.
 देव यांचे भाषण ४८४; श्री. महादेवराव मोडक यांचे भाषण ४८५;
 श्रीमंत पंतसचिवांचा स्तुत्य उपक्रम ('प्रासंगिक बोल' केसरी)
 ४८६; प्रो. जी. आर. अभ्यंकर यांचे भाषण ४८७; कायदे-मंडळाची
 बैठक; श्री. वावासाहेवांचे प्रास्ताविक भाषण ४८८; श्रीमंत सरकारांचे
 समारोपाचे भाषण ४९६; श्रीयुत केळकर यांचे भाषण ५००; रा. व.
 अंजनगांवकर यांचे भाषण; तालुका-लोकलबोर्ड्स व द्वितीय कायदे-
 मंडळाची स्थापना ५०३, श्री. वावासाहेवांचे भाषण ५०५; दुसऱ्या
 कायदे-मंडळाची पहिली बैठक ५१२; श्रीमंत वावासाहेवांचे भाषण
 ५१३; तिसरे कायदे-मंडळ ५१५; पहिल्या बैठकीच्या वेळचे श्रीमंतांचे
 भाषण ५१६; श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आल्यापासून नवीन लागू
 करण्यांत आलेले कायदेकानू ५२२; स्थानिक स्वराज्य-संस्था; भोर
 म्युनिसिपालिटी; शिखळ नोटिफाईड एरिया कमिटी ५२८; पार्ली
 नोटिफाईड एरिया कमिटी ५२९.

प्रकरण ६ वे-संस्थानांतील रयतेच्या तक्रारींचा निकाल ५३०-५३९.

१. सभावंदीचा कायदा रद्द केला; २. हिरडा ५३०; ३. भाटघर
 धरणाकरिता नेलेल्या दगडांवद्दल वेळवंड खोऱ्यांतील रयतेची तक्रार
 ५३२; ४. भाटघर तलावाच्या दोन वाजूच्या रस्त्यांसंबंधी तक्रार;
 ५. धरणाच्या पाण्यासंबंधी हक्क ५३४; ६. जांभळीच्या झाडांवद्दल तंटा;
 ७. राजगड तालुक्यांतील १२ गांवच्या जंगलसंबंधी तक्रार ५३५;
 ८. सुधागड तालुक्यांतील मालकी नेवरांतील झाडांवद्दल तक्रार ५३६;
 ९. संस्थानांतील फॉरेस्ट सेटलमेन्टच्या कामाची पूर्तता ५३८.

प्रकरण ७ वे-भोर संस्थानांतील चळवळ ५४०-५४९.

केसरी पत्रांतील स्फुट ५४५; श्री. आगाशे यांचे भाषण ५४८;
 ले.क. विल्वरफोर्स-वेळ यांचे भाषण ५४९.

प्रकरण ८ वे-लोकोपयोगी कार्य ५५०-५९०.

१. शिक्षण; भोर येथील शिक्षणाची सोय ५५०; राजा रघुनाथराव
 हायस्कूल ५५१; रोसिडेंटाहेवांचे भाषण ५५३; हायस्कूलच्या

विद्यार्थ्यांची संमेलने ५५४; भोरखेरीज संस्थानांत इतरत्र शिक्षणाची सोय ५५६; मोफत उच्च शिक्षणाच्या सोई ५५७; प्रजाजन व गरीब विद्यार्थ्यांकरितां शिष्यवृत्त्या ५५७; वाचनालयें; कै. श्री. सौ. गंगूताई-साहेब पंतसचिव वाचनालय ५५८; गव्हर्नरसाहेबांचें भाषण ५६०; शारीरिक शिक्षण ५६३; बालवीरशिक्षणसंस्था ५६४; रघुनाथराव स्वयं-सेवकसंघ ५६५; धार्मिक शिक्षण; भोर वस्तुसंग्रहालय ५६६; पॅलेस लायब्ररी ५६९.

२. वैद्यकीय खातें ५७०; भोर दवाखान्याचें पंचम जॉर्ज सिल्व्हर ज्युविली हॉस्पिटलमध्ये रूपांतर ५७१; ए. जी. जी. चें भाषण; हॉस्पिटलला देणगी ५७३; क्षयरोगनिवारणास मदत; वेड्यांच्याकरितां सोय; पोस्ट मॉर्टमची सोय ५७४; संस्थानावाहेर भोर संस्थानच्या प्रजाजनांकरितां सोय ५७५.

३. पब्लिक वर्क्स डिपार्टमेंट; रस्ते ५७५-पाली-नागोठणा-रोड ५७६; मुठेंखिंड रोड; पूल ५७७-लक्ष्मीवाई त्रिज ५७८; ले.-क. विल्वरफोर्स-वेल यांचें भाषण ५८०; अंबवडें हुलता पूल ५८२; श्री. सर बाळा-साहेबांचें भाषण ५८४; वळकी नदीवर पूल ५८५; भोर शहरास व राजवाड्यास विद्युत्पुरवठा ५८६.

प्रकरण ९ वें-अस्पृश्यतानिवारणार्थ प्रयत्न ५९१-६०१

श्रीमंतांचें अस्पृश्यतानिवारणासंबंधी भाषण ५९४; भोर दरवार व अस्पृश्यतानिवारण ५९९; आपद्ग्रस्तांस मदत-जांसुळपाडा जलप्रलय ६०१.

प्रकरण १० वें-ब्रिटिश सरकारशीं भोर दरवारचें सहकार्य.... ६०२-६१८

महाराष्ट्रांतील धरणांचे कामीं सहकार्य ६०२; देशांत सुव्यवस्था व शांतता राखण्याचे कामीं भोर दरवारचें ब्रिटिश सरकारशीं सहकार्य; प्रतापगड दरोडा ६१४; आपद्ग्रस्तांस मदत, अखिलभारतीय महारोग-निवारण-फंड ६१७; क्रेटा व बिहार भूकंप-फंडास देणगी ६१८.

प्रकरण ११ वें-ग्रामोद्धार ६२२-६३१

ग्रामोद्धार ६१९; सांगवी येथील पाटाचा उद्घाटनसमारंभ ६२३; उत्रवली येथील रामनाथ पुलाची कोनशिला स्थापना ६२४; रामनाथ पुलाचा उद्घाटनसमारंभ ६२५; साक्षरताप्रसार-केंद्राचें उद्घाटन ६२६; नगरशेट रामदास यांनीं बांधलेल्या पुष्करणीचा उद्घाटनसमारंभ ६२७;

श्रीमंतांची विंगस भेट; वावडें येथील विविध कार्यक्रम ६२८; पुन्हां वावडें येथील विविध समारंभ ६२९.

प्रकरण १२ वें—सरकारी व खाजगी इमारती ६३२—६३६

श्रीमंत राजेसाहेबांनीं सरकारी व खाजगी इमारती दुरुस्त राखण्याचे व नवीन बांधण्याचे कार्मी विशेष खर्च केला त्याची माहिती—भोर राजवाडा (खाजगी); रामवाग वंगला (सरकारी) ६३२; भोर येथील गेस्ट हाउसेस (सरकारी); सातारा वाडा (खाजगी) ६३३; पुणें वाडा (खाजगी); पुणें वंगला (सरकारी); महावलेश्वर वंगला (सरकारी) ६३४; श्रिंकराजी नारायण यांची समाधि (खाजगी) ६३५; श्रीक्षेत्र काशी येथील देवालय (खाजगी) ६३६.

प्रकरण १३ वें—पंचम जॉर्ज यांचा रौप्यमहोत्सव (सिल्हर ज्युविली) ६३७—६४६
रौप्यमहोत्सवसमारंभ, Kharita ६३८; Message of Loyal Congratulations and Good Wishes ६४०.

बादशहा षष्ठम जॉर्ज यांचें राज्यारोहण ६४३; लंडन येथील समारंभास श्रीमंत राजेसाहेबांची उपस्थिति ६४५.

प्रकरण १४ वें—नरेंद्र-मंडळांतील कामगिरी ६४७—६७९

लॉर्ड आयर्विन यांची सुराज्याचीं तत्वे ६५३; ता. २४-७-१९३० च्या लंडन टाइम्समधील उतारा ६६१; हिंदुस्थानची संयुक्त राज्यघटना व भोर संस्थान (Federation of India and Bhor State) ६६४; कौन्सिल ऑफ स्टेट व फेडरल असेंब्लीमधील दक्षिणेंतील संस्थानांचा प्रतिनिधित्वदर्शक तक्ता ६७५.

प्रकरण १५ वें—नरेंद्र-मंडळाच्या सभासदत्वाकरितां प्रयत्न आणि

नरेंद्र-मंडळाची पुनर्घटना ६८०—६८६

नरेंद्र-मंडळाच्या कार्यकारी मंडळाची पुनर्घटना (Reorganisation of the Standing Committee of the Chamber of Princes) ६८४.

प्रकरण १६ वें—संस्थानच्या दर्जांत वाढ ६८७—६९८

नवीन मान—९ तोफांचे सलामीचा वंशपरंपरेचा मान ६८७; 'राजा' ह्या वंशपरंपरेच्या बहुमानाच्या पदवीची प्राप्ति ६९०; 'राजा' पदवीची सनद ६९३; Congratulatory Letter from Sir Earnest Hotson ६९५; संस्थानचे कारभान्यांस 'दिवाण' हुद्द्याची प्राप्ति; नवीन अधिकाराची प्राप्ति ६९६.

प्रकरण १७ वें—सत्कारसमारंभ (संस्थानांतील) ६९९-७८१

व्हाइसरॉय व सर-सेनापति यांच्या संस्थानला भेटी-व्हाइसरॉय-साहेबांना चहापार्टी ६९९; हिंदुस्थानचे सर-सेनापति यांचें भोरास आगमन; मुंबईचे गव्हर्नर सर फ्रेडरिक साइक्स यांचें भोरास आगमन ७००; लेफ्टेनंट-कर्नल एच्. विल्वरफोर्स-वेल यांची भोरास भेट ७०४; ले. क. जे. जी. सी. टेट् यांचें भोरास आगमन ७०५; भेटी-परतभेटी ७०६; नवीन हायस्कूलची कोनशिला स्थापना ७०७; लेफ्टेनंट-कर्नल जे. डी. ला-हे गॉर्डन, ओ. बी. इ., एम्. सी., यांची भोरास भेट ७०८; Address presented by Bhor Municipality to the A. G. G.; भोर म्युनिसिपालिटीने केलेल्या सुधारणा ७१०; श्रीमंतांचें भाषण व नगरपालिकेचें मानपत्र या दोहोंस उद्देशून मे. ए. जी. जी. यांनी उत्तरादाखल भाषण केलें, त्यांतील महत्वाचा भाग ७१२; ले.-कर्नल के. ए. जी. इव्हॅन्स-गॉर्डन यांची भोरास पुनर्भेट, व राजेसाहेबांच्या अर्धपुतळ्याचें अनावरण ७१५; रेसिडेंटसाहेबांचें भाषण ७१६; हिज हायनेस महाराज-साहेब कोल्हापूर यांचा सत्कार; औषचे पंतप्रतिनिधि यांचें भोरास आगमन; श्रीमंत वाळासाहेब पंतप्रतिनिधि यांचें भाषण ७१८; कॅप्टन श्रीमंत नानासाहेब नाईक निंबाळकर, राजेसाहेब फलटण, यांचें भोरास आगमन ७२२; श्रीमंत नानासाहेबांचें भाषण ७२३; राजा श्रीमंत सर गंगाधरराव ऊर्फ वाळासाहेब पटवर्धन, के. सी. आय. ई., अधिपति संस्थान मिरज (सीनिअर), यांची भोरास भेट ७३०; श्री. सर वाळासाहेब यांचें भाषण ७३१; श्री. सर वाळासाहेब यांचें भाषण ७३४; इंडियन सायन्स कॉंग्रेसच्या प्रतिनिधींचें भोरास आगमन ७३५; मि. डॉंगरकेरी यांचें भाषण ७३६; तत्त्वज्ञानपरिषदेच्या प्रतिनिधींची भोरास भेट ७३७; प्रो. सूर्यनारायणशास्त्री यांचें भाषण ७३८; प्रो. एस्. जी. साठे यांचें भाषण ७३९; राइट ऑनरेबल व्ही. एस्. श्रीनिवास शास्त्री यांचा शिरवळ येथें सत्कार ७४१; रा. व. अंजनगांवकर यांस निरोप ७४२; श्रीमंत राजेसाहेब यांचें भाषण ७४३; रा. व. अंजनगांवकर यांचें भाषण ७४४; हिरडोशी येथें श्रीशिवाजीमंदिराची कोनशिलास्थापना ७४५; श्रीमंत राजेसाहेब यांना भोर म्युनिसिपालिटीची पानसुपारी; रा. पानसे यांचें भाषण ७४६; पुनर्घटित म्युनिसिपालिटीचें उद्घाटन ७४९; श्री. नारायणमहाराज केडगांव बेट यांची अंबवड्यास भेट; राजा रघुनाथराव मिलचा उद्घाटनसमारंभ ७५०.

सत्कारसमारंभ (संस्थानावाहेरील)-बारामती येथील सत्कार; स्काउटचे समारंभ, पुणे शहर बालवीर संस्थेचा वार्षिक बक्षिससमारंभ; पुणे बालवीर संस्थेस गव्हर्नर सर लेस्ली विल्सन यांची भेट ७५२; लॉर्ड आयर्विन यांची भेट; पंतसचिव हेडकॉर्टर्सचा उद्घाटनसमारंभ ७५३; पुणे ग्लोब सिनेमा व्हरायटी एन्टरटेन्मेंट शो; पुणे स्काउट रॅलीस भेट ७५४; श्रीमंत राजेसाहेबांच्या तैलचित्राचें अनावरण; नेक नामदार सर लेस्ली विल्सन, गव्हर्नर मुंबई, यांना सरदारांचें मानपत्र; किंग एडवर्ड मेमोरिअल हॉस्पिटलच्या इमारतीची कोनशिला-स्थापना, श्रीमंतांचें आभारप्रदर्शन ७५५; डेक्कन जिमखान्याचा वार्षिक समारंभ; वाई येथील द्रविड हायस्कूलचें वार्षिक संमेलन; पुणे सेवासदनमधील समारंभ, पुणे सेवासदनच्या शिशु-सप्ताहाचें उद्घाटन ७५६; हेल्थ अँड चाइल्ड-वेलफेअर एक्झिबिशन; पुणे सेवासदनचा बक्षिससमारंभ; श्रीमंत राजेसाहेब यांची जेजुरीस भेट ७५७; पुणे वेदशास्त्रोत्तेजक सभेचा सुवर्णमहोत्सव ७५८; आर्याग्ल-वैद्यक विद्यालयाचा बक्षिस-समारंभ ७६१; संस्कृत कॉलेज-प्रवेशिका-वर्गाचें उद्घाटन; नेक नामदार सर लेस्ली विल्सन यांचा सत्कार; डेक्कन कॉलेजचा ६५ वा वार्षिक समारंभ ७६२; सातारा टेनिस टूर्नामेंटस; शेठ ताराचंद रामनाथ रुग्णालयाचा उद्घाटनसमारंभ ७६४; कै. श्री. सौ. जिजीसाहेब यांच्या तैलचित्राचें अनावरण, श्रीमंत बाबासाहेब पंत-सचिव यांचें भाषण ७६५; सर परशुरामभाऊ कॉलेजच्या सभागृहाची कोनशिलास्थापना; नेक नामदार सर फ्रेडरिक साइक्स यांना चहापार्टी ७६८; पुणे येथील देशस्थ ऋग्वेदी शिक्षणोत्तेजक संस्थेस भेट; देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण परिषद, सातारा ७६९; श्रीमंत सरकार बाबासाहेब पंतसचिव यांनीं केलेलें भाषण ७७०; पुणे महाराष्ट्र एज्युकेशन सोसायटीचा हीरकमहोत्सव; अखिल हिंदुस्थान अर्वाचीन इतिहासपरिषद ७७५; पुणे महाराष्ट्रीय मंडळाच्या बुधवार-शाखेचा उद्घाटनसमारंभ; श्रीमंत राजेसाहेब औंध यांना विलायतेस जाण्यापूर्वीं निरोप ७७७; औंधच्या राजेसाहेबांचें भाषण ७७८; ले.-क. के. ए. जी. इव्हॅन्स-गॉर्डन यांचा पुणे येथें सत्कार; पुणे येथील अनाथ पंगूगृहाचा ७५ वा वाढदिवस-समारंभ ७७९; सातारा येथील संस्कृत विद्यालयाचा उद्घाटनसमारंभ ७८०.

चित्रानुक्रमणिका

खंड २ रा

चित्रांक	चित्राचें वर्णन	संदर्भ पान	पृष्ठांक
७०.	राजा श्रीमंत रघुनाथराव वाळासाहेब पांडित पंतसचिव (श्रीमंतांचा गादीवर आल्यावेळचा फोटो).	३९४	३८७
७१.	श्री. सौ. लक्ष्मीबाई, राणीसाहेब.	४२५	३९८
७२.	राज्यारोहणाच्या वेळचा पोलिटिकल एजंट यांचेसह श्रीमंत बाबासाहेब व इतर मंडळींचा फोटो.	४०३	४०१
७३.	भोर म्युनिसिपालिटीने श्रीमंत राजेसाहेबांना पहिली त्रैवार्षिक मुदत संपल्यानंतर पानसुपारी केली, त्या वेळीं म्युनिसिपल सभासदांसह घेतलेला फोटो (१९२६).		४१६
७४.	मुंबईचे गव्हर्नर ने. ना. सर जॉर्ज लॉइड यांनी ता. २४ ऑक्टोबर १९२२ रोजी भोरास भेट दिली.	४४३	४३६
७५.	दक्षिणेंतील संस्थानांचे ए. जी. जी. ले.-क. विल्वरफार्स-बेल यांनी गंगुताईसाहेब वाचनालयास भेट दिल्यावेळचा फोटो (१९३३).		४४५
७६.	भोर येथे स्वार-शिवंदीची परेड चालू असतांना.	४६९	४६८
७७.	ता. १८ ऑगस्ट १९२८ च्या राज्यारोहणदिनाचे दिवशी श्रीमंतांनी कायदेमंडळ स्थापन केल्याचें जाहीर केलें. त्या दरवारकरितां आलेली पाहुणेमंडळी.	४७३	४७१
७८.	भोर संस्थानचें पहिलें कायदे-मंडळ, १९२८.	४७८	४७४
७९.	भोर संस्थान द्वितीय कायदे-मंडळ, १९३२.	५०८	४७७
८०.	भोर संस्थान तृतीय कायदे-मंडळ, १९३६.	५१५	५१५
८१.	भोर संस्थान तृतीय कायदे-मंडळ (बैठक सहावी १९३८).	५२१	५२६
८२.	भोर म्युनिसिपालिटीची इमारत. ही इमारत सन १९३७ इ. सालीं बांधण्यांत आली.	५२८	५२८
८३.	भोर म्युनिसिपालिटीच्या इमारतीचा उद्घाटनसमारंभ ले.-क. जी. पी. मर्फी, रेसिडेंट कोल्हापूर, यांचे हस्ते ता. ९ डिसेंबर १९३७ रोजी झाला.	५२८	५३२
८४.	ता. ५ फेब्रुवारी १९२७ रोजी पाली येथे सुधागड तालु- क्याच्या रयतेने श्रीमंतांना मानपत्र दिलें, त्या वेळचा फोटो.	५३७	५४१

चित्रांक	चित्राचें वर्णन	संदर्भ पान	पृष्ठांक
८५.	राजा रघुनाथराव हायस्कूलच्या इमारतीचा उद्घाटनसमारंभ ता. ३-२-१९३७ रोजी ले.-क. ए. जी. जी. इव्हॅन्स-गॉर्डन, रोसिडेंट कोल्हापूर, यांचे हस्तें झाला, त्या वेळीं घेतलेला फोटो.	५५३	५४५
८६.	राजा रघुनाथराव हायस्कूलच्या इमारतीचे उद्घाटनानंतर हायस्कूलनजीक घेतलेला फोटो.	५५३	५४६
८७.	राजा रघुनाथराव हायस्कूलची इमारत (ही इमारत सन १९३७ सालीं बांधली).	५५३	५५०
८८.	विलिंग्डन कॉलेज, सांगली. या कॉलेजला श्रीमंत राजेसाहेबांनीं रु. १०,००० ची देणगी दिली.	५५७	५५५
८९.	श्री. सौ. गंगुताईसाहेब पंतसचिव वाचनालयाची कोनशिला बसविण्याचा समारंभ मि. जी. डब्ल्यू. हॅच, कमिशनर सी. डी., यांचे हस्तें झाला.	५५९	५५९
९०.	श्री. सौ. गंगुताईसाहेब पंतसचिव यांच्या स्मरणार्थ राजेसाहेबांनीं भोर येथें वाचनालयाची इमारत सन १९२८ सालीं बांधली.	५६०	५६०
९१.	मुंबईचे गव्हर्नर नेक नामदार सर लेस्ली विल्सन यांनीं ता. ८ मे १९२८ रोजी भोरास भेट दिली, त्या वेळीं घेतलेला फोटो.	५६०	५६२
९२.	श्री. सौ. गंगुताईसाहेब वाचनालय, भोर. ही इमारत सन १९२८ सालीं बांधली.	५६०	५६४
९३.	मुंबईचे गव्हर्नर ने. ना. सर लेस्ली विल्सन यांच्या भेटीनिमित्त भरविण्यांत आलेला दरवार. या वेळीं भोर येथील विद्युत्-उद्घाटनसमारंभ त्यांचे हस्तें झाला.	५६२	५६७
९४.	भोर येथें सन १९२४ सालीं स्काउट संस्था स्थापन करण्यांत आली, त्या वेळीं घेतलेला फोटो. मध्यभागीं श्री. राजेसाहेब आणि श्री. युवराज स्काउटचे पोषाखांत आहेत.	५६४	५७०
९५.	किंग जॉर्ज दि फिफथ सिल्व्हर ज्युविली हॉस्पिटल, भोर. याचा उद्घाटनसमारंभ ले.-क. जे. गॉर्डन, रोसिडेंट कोल्हापूर, यांचे हस्तें ता. २४-४-१९३६ रोजीं झाला.	५७२	५७३
९६.	भोर संस्थानचे संग्रहांतील प्राचीन हत्यारें.	५६७	५७५
९७.	भोर संस्थानचे संग्रहांतील प्राचीन हत्यारें.	५६७	५७७

चित्रांक	चित्राचें वर्णन	संदर्भ पान	पृष्ठांक
९८.	श्री. लक्ष्मीबाई पुलाची कोनशिला नेक नामदार सर फ्रेडरिक साइक्स यांचे हस्ते ता. ६ नोव्हेंबर, १९३१ रोजी वसविण्यांत आली, त्या वेळचा फोटो.	५७९	५७८
९९.	लक्ष्मीबाई पुलावरील रस्त्याचा देखावा, या पुलाचा उद्घाटनसमारंभ ता. २० जून १९३३ रोजी दक्षिणेंतील संस्थानांचे ए. जी. जी. ले.-क. विल्वरफोर्स-वेल यांचे हस्ते झाला.	५७९	५८०
१००.	निरा नदीवरील लक्ष्मीबाई पूल, भोर.	५७९	५८२
१०१.	श्रीमंत सर बाळासाहेब पटवर्धन, राजेसाहेब संस्थान मिरज (सी.), यांचे हस्ते कै. हर हायनेस जिजीसाहेब झुलत्या पुलाचा उद्घाटनसमारंभ ता. १५-११-१९३७ रोजी झाला. श्री. बाळासाहेब उद्घाटनाकरिता पायरीवर उभे आहेत.	५८२	५८७
१०२.	भाटघर येथील ' लॉइड धरण ' व इलेक्ट्रिक पॉवर हाउस.	६०७	५८९
१०३.	भाटघर येथील ' लॉइड धरणा ' चा व त्यावरून जाणाऱ्या सडकेचा देखावा.	६०९	५९१
१०४.	भाटघर येथील धरणाचे उद्घाटनसमारंभास सायमन कमिशनचे सभासद आले होते, त्यांना श्रीमंतांनी भाटघर येथे चहापार्टी दिली.	६१३	६१३
१०५.	भोर येथील राजवाडा; श्रीमंत राजेसाहेबांनी फ्लॉरेन्सहून आणलेले पुतळे दरवाज्याचे दोही बाजूंस वसविल्यानंतरचा फोटो.	६३२	६२०
१०६.	सातारा येथील यादोगोपाळ पेठेंतील पंतसचिवांचा वाडा (सन १८२६ साली बांधला).	६३३	६२५
१०७.	महाबळेश्वर येथील ब्रायर्स बंगला (पंतसचिव लॉज बंगला नं. १) सन १८७० साली खरेदी करण्यांत आला.	६३४	६२८
१०८.	महाबळेश्वर येथील ' पंतसचिव लॉज ', बंगला नं. २, श्रीमंत राजेसाहेब यांनी सन १९२७ मध्ये नवीन बांधला.	६३४	६३०
१०९.	पुणे येथील मंगळदास रोडवरील ' लक्ष्मीविलास ' बंगला श्रीमंत राजेसाहेबांनी सन १९२३ मध्ये खरेदी केला.	६३४	५३५
११०.	ब्रह्मीभूत श्रीशंकराजी नारायण यांची नवीन बांधलेली समाधि (सन १९३३) अंबवडे.	६३५	६३७

चित्रांक	चित्राचें वर्णन	संदर्भ पान	पृष्ठांक
१११.	राज्यारोहणसमयी वेस्टमिन्स्टर अँवेमधील वादशहा सहावे जॉर्ज यांना मुकुट घालण्याचा समारंभ.	६४५	६४०
११२.	वकिंगहॅम राजवाड्याच्या बाल्कनीमध्ये कुटुंबातील मंडळींचा कारोनेशननंतर घेतलेला फोटो.	६४५	६४०
११३.	वेस्टमिन्स्टर अँवेमधील वादशहांच्या सिंहासनापलीकडील पीअर्स वसण्याची जागा. पहिल्या मजल्यावर X खूण केलेल्या ठिकाणी श्रीमंत राजेसाहेब भोर, राज्यारोहणाच्या वेळीं वसले होते.	६४६	६४२
११४.	वेस्टमिन्स्टर अँवेमधील क्रायर, लंडन.	६४६	६४४
११५.	श्रीमंत राजेसाहेब दरवारी पोषाखांत (सन १९३७). (विलायतेंतील राज्यारोहणाचे वेळच्या कोर्टवॉलच्या समारंभामा याच पोषाखांत श्रीमंत राजेसाहेब हजर राहिले होते.)	६४६	६४६
११६.	लॉर्ड आयर्विन, हल्लीचे व्हायकाउंट ऑफ हॅलिफॅक्स, हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय असतांना सन १९२८ सालीं नरेंद्र-मंडळाचे बैठकीच्या शेवटीं सभासदांचा घेतलेला फोटो.	६५३	६५१
११७.	व्हाइसरॉयांचे प्रतिनिधि सर कोर्टने लॉटिमेर यांना दक्षिणेंतील संस्थानांचे गटातर्फे मुंबई येथे दिलेल्या पार्टीच्या वेळीं घेतलेला फोटो. श्रीमंत राजेसाहेब, भोर, उभे राहून टोस्टचें भाषण करित आहेत.	६७९	६५३
११८.	पो. ए. मि. एच्. एफ. बॉल यांच्या भेटीच्या वेळचा फोटो.		६५५
११९.	नऊ तोफांची सलामी मिळाल्याबद्दल श्रीमंत राजेसाहेबांना मानपत्रें अर्पण करण्यासाठीं ता. २९ जानेवारी १९२८ रोजीं भोर येथे भरविलेला दरवार.	६८८	६८८
१२०.	मुंबई सरकारचे पोलिटिकल सेक्रेटरी मि. सी. डब्ल्यू. ए. टर्नर यांनीं सन १९२४ सालीं भोरस भेट दिल्यावेळीं घेतलेला फोटो.		६९३
१२१.	भाटघर धरणास व्हाइसरॉयांची भेट.	६९९	६९४
१२२.	नेक नामदार लॉर्ड आयर्विनसाहेब, हल्लीचे लॉर्ड हॅलिफॅक्स, श्रीमंत राजेसाहेबांसमवेत संस्थानच्या गार्ड ऑफ ऑनरची भाटघर येथे पाहणी करित आहेत.	६९९	६९९
१२३.	भाटघर धरणाचेजारी भोरची इन्फंट्री; नेक नामदार व्हाइसरॉयसाहेबांना सलामी देण्यापूर्वीं (१९२६).		७००

चित्रांक	चित्रांचे वर्णन	संदर्भ पान	पृष्ठांक
१२४.	हिंदुस्थानचे सर-सेनापति सर फिलिप चेटवुड यांची भोरास भेट.		७०५
१२५.	दक्षिणेंतील संस्थानांचे ए. जी. जी. ले.-क. एच्. विल्यमफोर्स-ब्रेल यांच्या भेटीच्या वेळचा फोटो (सन १९३३).	७०४	७०६
१२६.	दक्षिणेंतील संस्थानांचे ए. जी. जी. ले.-क. जे. सी. टेट हे राजा रघुनाथराव हायस्कूलची कोनशिला वसवीत असतांना.	७०७	७०९
१२७.	दक्षिणेंतील संस्थानांचे ए. जी. जी. ले.-क. जे. सी. टेट ह्यांच्या आगमनार्थ परेड चालू असतांना ते स्वाराशिवंदीची पाहणी करीत आहेत (सन १९३५).	७०८	७११
१२८.	मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड ब्रेवोर्न यांच्या भेटीच्या वेळीं भाटघर येथें मेमोरिअल विल्डिंगमध्ये चहापान चालू असतांना (सन १९३६).		७१२
१२९.	पो. एजंट मि. पी. बी. हेग यांच्या भेटीच्या वेळचा फोटो (सन १९२५).		७१३
१३०.	ले.-क. के. ए. जी. इव्हॅन्स-गॉर्डन यांच्या भेटीच्या वेळीं त्यांच्या स्वागतार्थ भरविण्यांत आलेल्या सभामंडपांतील दरवार. (सन १९३९).	७१५	७१४
१३१.	भोर येथील राजा रघुनाथराव हायस्कूलच्या दिवाणखान्यांत श्रीमंत राजेसाहेबांच्या अर्धपुतळ्याचा अनावरणसमारंभ ले.-क. इव्हॅन्स-गॉर्डन यांच्या हस्ते झाला.	७१६	७१६
१३२.	फलटण संस्थानचे अधिपति राजे श्रीमंत नानासाहेब व त्यांची अधिकारी मंडळी अंबवडे येथें सौ. जिजीसाहेब झुलत्या पुलावर उभी आहेत.		७१९
१३३.	इंडियन सायन्स काँग्रेसच्या प्रतिनिधींची भोरास भेट (सन १९३४).	७३६	७३६
१३४.	अखिल भारतीय तत्वज्ञानपरिषदेच्या प्रतिनिधींची भोरास भेट. (सन १९३४)	७३७	७३८
१३५.	'रघुनाथराव पंतसचिव बालवीर-मंदिर', पुणे.	७५३	७५१
१३६.	मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड ब्रेवोर्न यांची पुणे येथील रघुनाथराव पंतसचिव बालवीर-मंदिरास भेट; त्यांच्या हस्ते श्रीमंत राजेसाहेबांच्या तैलचित्रांचे अनावरण झालें (सन १९३५).	७५५	७५३

चित्रांक	चित्रांचें वर्णन	संदर्भ पान	पृष्ठांक
१३७.	पुणें येथील पंतसचिव वालवीर-मंदिरांत लावलेलें श्रीमंत राजेसाहेवांचें तैलचित्र. याचा अनावरणसमारंभ लॉर्ड ब्रवोर्न यांचे हस्ते झाला.	७५५	७५५
१३८.	दक्षिणेंतील सरदारांचें मुंबईचे गव्हर्नर सर लेस्ली विल्सन यांना मानपत्र-अर्पण समारंभ. या प्रसंगी श्रीमंत राजेसाहेवांनी मानपत्रवाचन केलें.	७५५	७५६
१३९.	श्रीमंत राजेसाहेवांनी मुंबईचे गव्हर्नर ने. ना. सर लेस्ली विल्सन यांना पुणें येथील लक्ष्मीविलास वंगल्यांत दिलेल्या पार्टीच्या वेळचा फोटो.	७६२	७६५
१४०.	अखिलभारतीय अर्वाचीन इतिहासपरिषद, पुणें. श्रीमंत राजेसाहेव या परिषदेचे स्वागताध्यक्ष होते. परिषदेचें उद्घाटन लॉर्ड ब्रवोर्न, गव्हर्नरसाहेव, मुंबई, यांचे हस्ते झालें.	७७५	७६६
१४१.	ने. ना. सर लेस्ली विल्सन यांच्या भोरास झालेल्या भेटीच्या वेळीं लेडी विल्सन यांचा घेतलेला फोटो.	७८६	७७३
१४२.	बडोद्याच्या महाराणीसाहेव यांनी भोरास भेट दिल्या वेळचा फोटो.	७८५	७७५
१४३.	श्रीमंत युवराज भाऊसाहेव यांच्या द्वितीय विवाहास आलेल्या पाहुणेमंडळींचा फोटो (सन १९२४).	७९५	७७६
१४४.	श्री. रा. कु. वापूसाहेव, श्री. रा. कु. रावसाहेव आणि श्री. रा. कु. पद्मावतीराजे घोड्यावर वसण्यास शिकत असतांना.	७८३	७७७
१४५.	श्री. रा. कु. रावसाहेव व श्री. रा. कु. वापूसाहेव स्काउटचे पोषाखांत.		७७८
१४६.	श्री. रा. कु. वापूसाहेव यु. टी. सी. चें शिक्षण घेत असतांना.		७८०
१४७.	राजकुटुंबांतील मंडळी (सन १९३८ मधील फोटो).		७८२
१४८.	सर लेस्ली विल्सन व लेडी विल्सन यांची पुणें सेवासदनला भेट. त्यांना श्रीमंत राजेसाहेव व श्री. सौ. राणीसाहेव निरोप देत आहेत.		७८३

खंड २ रा

राजा श्रीमंत रघुनाथराव बाबासाहेव पंडित पंत सचिव, (श्रीमंतांचा गादीवर आल्यावेळचा फोटो).

[सं. पा. ३९४]

प्रकरण १ लें

बबप बापबाळव, बाबाबाळ

प्रास्ताविक

श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर येईपर्यंत त्यांचा जीवनवृत्तान्त पहिल्या भागांत देण्यांत आला आहे.

दुसऱ्या भागास सुरुवात करण्यापूर्वी श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आले त्या वेळीं संस्थानची राजकीय परिस्थिति कशी होती तें प्रथम देण्याचें योजिलें आहे.

श्रीमंत रावसाहेबांचा राज्यकारभार एकतंत्री होता हें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. ही एकतंत्री राज्यकारभारपद्धति महायुद्ध सुरू होईपर्यंत सुरळीत चालली होती असें म्हणण्यास हरकत नाही. हिर्डा व जंगल या दोन बाबींसंबंधीं प्रजेत असंतोष होता व मधून मधून तो जरी डोकें वर काढीत होता तरी तो लवकरच नाहीसा करण्यांत येत असे व प्रजेत शांतता नांदत आहे असाच श्रीमंत रावसाहेबांचा ग्रह होत असे. वास्तविक असंतोष नष्ट न होतां तो धुमसत राहिला होता.

महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर लवकरच महर्गतेचें उग्र स्वरूप प्रकट झालें. त्यामुळें ब्रिटिश इंडियांत नोकर लोकांचे पगारांत भराभर वाढ होत चालली. संस्थानी नोकरांचे पगार अगोदरच कमी, त्यांत महर्गता; यांमुळें त्यांचे हाल होऊं लागले. तेव्हां त्यांच्यांत असंतोष उत्पन्न होऊन पगारवाढीबद्दल त्यांच्या तक्रारी सुरू झाल्या. श्रीमंत रावसाहेबांचा स्वभाव काटकसरी असल्यामुळें जसजशी महागाई होत चालली तसतशी त्यांची प्रत्येक गोष्टींत काटकसर वाढतच चालली. यामुळें राज्यकारभारांत फारच ढिलाई उत्पन्न होत चालली.

मॉटेग््यू-चेम्सफर्ड रिपोर्ट प्रसिद्ध झाल्यानंतर सर्व हिंदुस्थानांत नवीन विचारांचे वारे वाहण्यास सुरुवात होऊन स्वातंत्र्याच्या लाटा उसळूं लागल्या. त्यांचा परिणाम संस्थानांवरहि झाल्यावांचून राहिला नाही. राज्यकारभारांत आपला हात असला पाहिजे ही कल्पना पूर्वी संस्थानच्या प्रजेच्या मनांत नव्हती, ती आतां उदय पावूं लागली होती.

परंतु सन १९२० सालच्या जून महिन्यापासून पुण्यांतील लोकसंग्रह वर्तमानपत्रांतून प्रथम भोर संस्थानच्या राज्यकारभारपद्धतीवर कडक टीका

येण्यास सुरुवात झाली. हे लेख प्रजेत असंतोष पसरवून नवविचार जागृत करण्यास कारणीभूत झाले. याच वेळीं टिळकयुग संपून गांधीयुगास सुरुवात झाली व लोकांना अपरिचित असलेली असहकाराची व करवंदीची भाषा सर्व देशभर प्रसार पावू लागली. संस्थानच्या प्रजेतहि त्या भाषेचा शिरकाव होण्यास सुरुवात झाली. आजपर्यंत प्रजा मूक होती ती गांधी-चळवळीमुळे बोलकी होण्याची चिन्हे दिसू लागलीं.

संस्थानांतील सुधागड तालुक्यांतील कांहीं विद्वान् मंडळींनीं मुंबईस ता. २९ ऑगस्ट १९२० सालीं एक सभा भरवून प्रजेत जागृति उत्पन्न करण्याकरितां त्याच सालच्या नाताळांत पाली येथे सुधागड तालुक्याचे प्रथमाधिवेशन भरविण्याचे ठरविले व त्याप्रमाणे पुण्यांतील सुप्रसिद्ध वकील श्रीयुत एल्. जे. आपटे यांच्या अध्यक्षतेखालीं सदर अधिवेशन भरविले गेले. सनदशीर मार्गाने आपल्या योग्य तक्रारींची दाद लावून घेण्याचे जरी या सभेत ठरले होते तरी कांहीं जहाल वक्त्यांनीं, प्रजेचीं मनें प्रक्षुब्ध करण्याच्या हेतूनें वेजबाबदारीचीं व संस्थानाधिपतींविषयीं अप्रीति उत्पन्न करणारीं भाषणे केलीं.

याच वेळीं शिरवळ येथेहि तेथील पुढाऱ्यांनीं आपलीं गाऱ्हाणीं सरकारांच्या कानांवर घालण्याकरितां सभा भरवून कांहीं ठराव पास केले व श्रीमंत रावसाहेब सन १९२१ च्या जानेवारींत तेथे जमाबंदीकरितां गेले असतां त्यांच्याकडे ते ठराव पाठविले, व ठरावांची अंमलबजावणी न झाली तर असहकार व साराबंदी करावी असें लोकांना प्रोत्साहन दिलें.

श्रीमंत रावसाहेब गादीवर आल्यापासून सन १९२० पर्यंत शांततेनें राज्यकारभार करण्यांत त्यांचे दिवस गेले. वृद्धापकाळीं या नवीन निर्माण झालेल्या परिस्थितीस तोंड देण्याचा त्यांना प्रसंग आला. राज्यकारभारांत प्रजेचा हात असावा ही कल्पनाच त्यांना चमत्कारिक वाटू लागली. ते म्हणत, “पूर्वीं टिळकांची लाट आली होती तशी आतां गांधींची लाट आली आहे. पूर्वींच्या लाटेप्रमाणे हीहि लाट निघून जाईल.” परंतु येणारी प्रत्येक लाट आपले कार्य केल्याशिवाय परत जात नाही ही गोष्ट त्यांच्या लक्षांत आली नाही. सन १९२० सालीं संस्थानांत उत्पन्न झालेल्या लाटेनें श्रीमंत रावसाहेबांच्या मनास धक्के देण्यास सुरुवात केली असें म्हणण्यास हरकत नाही.

ता. २७-२८ मार्च सन १९२१ इ. रोजी विचित्रगड तालुक्यांतील पुढाऱ्यांनी आपल्या तालुक्याचें पहिलें अधिवेशन शिरवळ नजीकच्या ब्रिटिश हद्दींत भरवून संस्थानच्या राज्यकारभारावर टीकेचा भडिमार केला.

सरकारच्या धोरणावर केलेली कडक टीका ऐकून घेण्याची श्रीमंत रावसाहेबांना कधीच संवय नव्हती. म्हणून पाली व शिरवळ येथें सभा होऊन जे प्रकार घडले तसे पुन्हां घडूं नयेत म्हणून सांगली संस्थानप्रमाणें भोर संस्थानांत त्यांनीं ता. २३ जून सन १९२१ रोजी सभाबंदीचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. त्यांत आगाऊ परवानगी घेतल्याशिवाय व कोण काय बोलणार त्याचीं टिपणें दिल्याशिवाय सभा भरविण्यास प्रतिबंध करण्यांत आला होता. याचा परिणाम आघात झाला कीं प्रत्याघात या नियमाप्रमाणेंच झाला.

संस्थानी प्रजेच्या हक्कसंरक्षणार्थ पुण्यांतील पुढाऱ्यांनी दक्षिणी-संस्थान-हितवर्धक सभा स्थापन करण्याचें ठरविलें व त्याकरितां दक्षिणी संस्थानांतील प्रजापरिषदेचें अधिवेशन पुणे येथें सार्वजनिक सभेच्या दिवाणखान्यांत ता. २४ व २५ मे सन १९२१ रोजी भरविलें. सदर परिषदेस निरनिराळ्या संस्थानांतून सुमारे १५० प्रतिनिधी हजर होते. परिषदेच्या सेक्रेटरींत श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर हे एक असून त्यांनीं जमलेल्या प्रतिनिधींचें स्वागत करून संस्थेचे हेतू समजावून दिले. नंतर याच अधिवेशनांत दक्षिणी-संस्थान-हितवर्धक सभेची स्थापना झाली. या सभेचा पाठिंबा मिळाल्यामुळे संस्थानांतील पुढाऱ्यांना चळवळ करण्यास उत्तेजन मिळालें.

भोर संस्थानांत सभाबंदीचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाल्यावर ता. २७ जून १९२१ रोजी पुणे येथें सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटींत श्रीयुत नारायण मल्हार जोशी यांच्या अध्यक्षतेखाली सभाबंदीच्या कायद्याचा निषेध करण्याकरितां भोर संस्थानांतील पुढाऱ्यांनीं सभा भरविली व सदर कायद्याचा तीव्र निषेध केला.

सन १९२१ च्या जून महिन्यांत पुणे येथें सभाबंदीच्या जाहीरनाम्याच्या निषेधाची सभा झाल्यानंतर भोर संस्थानांतच चळवळ सुरू ठेवण्याच्या हेतूनें संस्थानांतील कांहीं पुढाऱ्यांनीं पुण्यांतील श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर, वामनरावजी पठवर्धन वगैरेंसारख्या लोकप्रिय पुढाऱ्यांच्यापुढें आपली बाजू

मांडून संस्थानांत सुधारणा घडवून आणण्याच्या कार्यां मदत करण्याबद्दल त्यांचीं मनं वळविलीं, व त्यांच्या नेतृत्वाखालीं संस्थानांत ठिकठिकाणीं संस्थानलगतच्या ब्रिटिश हद्दींत सभा भरवून संस्थानी प्रजेत जागृति उत्पन्न करून लोकशाहीच्या तत्त्वांचें बीजारोपण करण्याचें ठरविलें. पुण्यांतील पुढाऱ्यांनीं संस्थानी पुढाऱ्यांच्या म्हणण्यावर विश्वास ठेवून त्यांना पाठिंबा देण्याचें कबूल केलें. पुढें ऑक्टोबरच्या १२ तारखेस शिरवळ येथें नीरा नदीच्या काठीं ब्रिटिश हद्दींत सभा भरविण्यांत आली. या सभेस पुण्यांतील श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर, वामनरावजी पटवर्धन, गुंजाळ, कोठारी वगैरे मंडळी हजर होती, व त्यांनीं जमलेल्या मंडळींस जगांत चाललेल्या घडामोडींची माहिती दिली. सर्वांच्या भाषणाचा आशय एकच होता. तो म्हणजे राजा आणि प्रजा, शासित आणि शास्ते, नोकरशाही आणि लोकशाही यांचे परस्परसंबंध कसे असावेत व हल्लीं ते कसे आहेत या अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नाचा त्या वेळीं जगांत सर्वत्र कसा विचार चालू आहे हा होय. शिवाय मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड रिपोर्टांतील संस्थानिकांसंबंधीं असलेली माहितीहि देण्यांत आली. शिरवळ येथें सभा झाल्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे ता. १३ रोजीं ती सर्व मंडळी भोरास आली व भोरपासून दीड-दोन मैलांवर असलेल्या भाटघर येथें ब्रिटिश हद्दींत सभा भरविण्याचें ठरलें होतें. परंतु खुद्द भोरला येऊन दडपशाहीच्या भीतीनें केवळ सभेकरितां भोर सोडून दोन मैल लांब ब्रिटिश हद्दींत जावें लागणें हें कोणासहि भूषणास्पद नाहीं; म्हणून शहरांतच परवानगी काढून सभा भरविण्याचें ठरविलें, व त्याप्रमाणें संस्थानी पुढाऱ्यांनीं अधिकाऱ्यांच्या मुलाखती घेऊन सभेस परवानगी देण्याबद्दल विनंति केली. कायद्याप्रमाणें आगाऊ परवानगी न घेतल्यामुळे सभा भरविण्यास परवानगी देण्यांत आली नाहीं. त्या वेळीं श्रीयुत नानासाहेब धायगुडे हे कारभारी असून कै. लक्ष्मणराव जोगळेकर हे दुय्यम कारभारी होते. त्यांनीं श्रीमंत रावसाहेबांच्या सांगण्याप्रमाणें आगाऊ परवानगी न घेतल्यामुळे भोर येथें सभा भरविण्यास परवानगी मिळणार नाहीं असा आग्रह धरला; तेव्हां तडजोड करण्यांत हातखंडा असलेले श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर यांनीं पुण्यांतील पाहुणे मंडळींतर्फे अशी विनंति केली कीं, वाटेल तर आजची सभा तहकूब करून आम्ही परत जातो.

पुढें एखादे वेळीं जाहीरनाम्यांतील शर्तीप्रमाणें आगाऊ ८ दिवसांपेवजीं १५ दिवसांची परवानगी मागूं व जाहीरनाम्यांतील सर्व शर्ती पाळूं; पण पुढें तरी सभेस परवानगी देण्याचें आश्वासन द्यावें. म्हणजे सभाबंदीच्या जाहीरनाम्याचा योग्य मान राखला जाऊन संस्थानांत सभा भरविण्याच्या आमच्या तत्वाला मान दिल्यासारखें होईल व अशा परस्पर बहुमानास्पद रीतीनें या प्रश्नाचा निकाल लागेल. श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर यांची ही विनंति अयोग्य होती असें कोणीहि म्हणणार नाही. पण ती फेटाळण्यांत आली. तेव्हां त्यांनीं अखेरची विनंति अशी केली कीं, सरकार लिहून देतील तेवढाच मजकूर आम्ही वाचून दाखवूं; जास्त बोलणार नाही. पण सभा न भरवितां जर आम्हीं गेलों तर 'थप्पड खाऊन परत आले' अशी आमची सर्वत्र निर्भर्त्सना होऊन आमची नाचकळी होईल. याकरितां सभेला आज परवानगी द्यावी. पुन्हां आम्ही सरकारच्या संमतीशिवाय येथें येणार नाही. अशा प्रकारची कळकळीची विनंति त्यांनीं केली. त्या वेळीं ब्रिटिश सरकारांत करड्या अंमलाबद्दल ख्याति असलेल्या जोगळेकरांनाहि केळकरांचें म्हणणें पटून त्यांनींहि श्रीयुत केळकरांनीं सुचविलेल्या अटीवर परवानगी द्यावी अशी श्रीमंत रावसाहेबांना सल्ला दिली. परंतु त्या दिवशीं हट्टास पेटून श्रीमंत रावसाहेब यांनीं कोणत्याहि अटीवर परवानगी देण्याचें नाकारलें. परवानगी दिली नाही तर पुढें काय प्रसंग येईल याची त्यांना त्या वेळीं कल्पना आली नाही. सुप्रसिद्ध कवी भवभूतीनें म्हटलें आहे :

प्रायः समापन्नविपत्तिकाले । धियोऽपि पुंसां मलिनीभवन्ति ॥

—उत्तररामचरितम् ।

विनाशकाल आला कीं, चांगल्या माणसांच्याहि बुद्धीला भ्रम होतो हें कांहीं खोटे नाही. श्रीमंत रावसाहेबांनीं या वेळीं जर परवानगी दिली असती तर पुढील अनर्थपरंपरा खास टळली असती. परंतु श्रीमंत रावसाहेबांना परवानगी देण्याची बुद्धि झाली नाही. श्रीयुत केळकरांसारख्या स्वाभिमानी गृहस्थांना सभा न भरवितां परत जाणें अपमानास्पद वाटून जमलेल्या मंडळींनीं कायदेभंग करून त्या दिवशीं सायंकाळीं सभा भरविली. कायदेभंग केल्याबद्दल दरबारकडूनहि सर्व पुढाऱ्यांवर खटले भरण्यांत आले. परंतु पुढें श्रीमंत

रावसाहेबांनीं एकंदर परिस्थिति लक्षांत घेऊन सर्व पुढाऱ्यांस माफी देऊन त्यांच्यावरील खटले काढून टाकण्यास मंजुरी दिली.

भोर येथे सभा झाल्यानंतर संस्थानच्या पांचहि तालुक्यांतील प्रजाजनांच्या प्रतिनिधींनीं ता. १३ नोव्हेंबर रोजीं पुणे येथे सार्वजनिक सभेच्या दिवाण-खान्यांत सभा भरविली, व सनदशीर मार्गानें संस्थानांत जागृति उत्पन्न करण्याकरितां 'भोर संस्थान प्रजापरिषद' नांवाची संस्था स्थापन केली व सदर परिषदेची पहिली बैठक प्रथम भोर येथेच सन १९२२ सालच्या जानेवारीच्या दुसऱ्या आठवड्यांत भरविण्याचें ठरविलें.

पूर्वीं ठरल्याप्रमाणें 'भोर संस्थान प्रजापरिषदे'नें दरवारची परवानगी घेऊन पहिली बैठक ता. २५-२६ जानेवारी सन १९२२ रोजीं भोर येथे भरविण्याचें निश्चित केलें.

त्याप्रमाणें ता. २५-२६ जानेवारी रोजीं प्रजापरिषदेची बैठक श्रीयुत केळकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं झाली. अध्यक्ष जरी समतोल वृत्तीचे होते तरी सभेंत कांहीं वेजबाबदार वक्त्यांनीं प्रजेत प्रक्षुब्ध वातावरण उत्पन्न करणारीं अशीं भाषणें केलींच. अध्यक्ष श्रीयुत केळकर यांचें भाषण मात्र प्रजेला मार्गदर्शक होईल असेंच होतें.

प्रजेलाहि केळकरांनीं असा इपारा दिला कीं, या चळवळी नव्या आहेत; तेव्हां त्या जपूनच चालविल्या पाहिजेत. हक क्रमाक्रमानें मिळणार असतील त्यांस आपण कबूल झालें पाहिजे. बेताल बोलणें केव्हांहि वाईटच व संस्थानांत तर राजघराण्याचा मोठा आदर ठेवून व त्यांचे पूर्व उपकार आठवून बेतानेंच बोलणें प्रजेचें कर्तव्य आहे. संस्थानांत ब्रिटिश राज्यव्यवस्थेवर टीका करण्याचें कारण नाही.

श्रीमंत पंतसाहेब यांच्या अडचणी पूर्णपणें लक्षांत घेऊनच चळवळ चालविली पाहिजे, अशा प्रकारचा त्यांनीं प्रजेच्या पुढाऱ्यांना योग्य सल्ला दिला. या सल्ल्याप्रमाणें प्रजेचे पुढारी वागते तर शांतताभंग न होतां त्यांना पुष्कळ कार्ये करून दाखवितां आलें असतें. परंतु असें न करतां पुढें त्यांनीं प्रजेची दिशाभूल करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. परिषदेची ही बैठक झाल्यानंतर कांहीं स्वयंमन्य पुढाऱ्यांनीं गांवोगांव हिंडून प्रजेत गैरसमज पसरविला. त्यामुळें

मावळ भागांतील अशिक्षित, भावनावश, अडाणी मावळ्या लोकांनी शेतसारा भरण्याचें नाकारलें; सरकारी जंगलें तोडण्यास सुरुवात केली; एक राउंडगार्ड पंचनामा करण्यास गेला असतां त्याच्यावर हल्ला केला व त्याचे कपडे फाडले; एके ठिकाणीं शिरवळ तालुक्याच्या मॅजिस्ट्रेटचें वॉरंट बजाविण्यास दोन पोलिस गेले असतां तेथील कांहीं लोकांनीं तीं वॉरंटें त्यांच्याजवळून हिसकावून घेऊन फाडून टाकिलीं व पोलिसांना हाकलून दिलें. याप्रमाणें कायद्याचा अंमल झुगारून देऊन बंडाळी माजविण्यास सुरुवात झाली.

संस्थानचें पोलिसखातें कार्यक्षम न ठेविल्यामुळें बिकट प्रसंगीं पोलिसांना बंदोबस्त करतां येईना. याचा परिणाम असा झाला कीं, अराजक चळवळ करणाऱ्यांना असंतोष पसरविण्यास ही संधि चांगली आहे असें वाटूं लागलें.

पोलिसखात्याप्रमाणें इतर खात्यांतहि स्थिति होती. किरकोळ दंगेधोपेसुद्धां मोडण्याचें सामर्थ्य संस्थानांत नसावें ही गोष्ट संस्थानच्या इभ्रतीस कमीपणा आणणारी होती. सारांश, प्रजा असंतुष्ट, नोकरवर्ग नाखुष अशा प्रकारची स्थिति उत्पन्न झाली होती. ती उत्पन्न होण्याचें एकच कारण होतें; तें म्हणजे श्रीमंत रावसाहेबांच्या काटकसरीपणाचा अतिरेक हें होय. श्रीमंत रावसाहेबांच्या अंगां अनेक बहुमोल व दुर्मिळ गुण असून केवळ अत्यंत काटकसरीपणाच्या एका दोषामुळें वरील परिस्थिति निर्माण झाली.

वरील परिस्थितीमुळें श्रीमंत रावसाहेबांचे अखेरचे दिवस अत्यंत त्रासांत गेले. ते दिवंगत झाले त्या वेळीं संस्थानचें वातावरण अत्यंत क्षुब्ध झालेलें होतें. अराजकता माजली होती. एकदां प्रजेस अनिष्ट वळण लागलें म्हणजे तें नाहींसें होण्यास बराच त्रास पडतो. अशा स्थितींत श्रीमंत बाबासाहेबांच्या गळ्यांत राज्यधुरा येऊन पडली. तेव्हां त्यांचा मार्ग किती बिकट होता याची कोणालाहि सहज कल्पना करतां येईल. तथापि श्रीमंत रावसाहेबांच्या काटकसरी स्वभावामुळें संस्थानची सांपत्तिक स्थिति मात्र चांगली होती. ही एका दृष्टीनें श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आले त्या वेळीं अनुकूल गोष्ट होती.

प्रकरण २ रें

राज्यारोहणसमारंभ, मानपत्रें वगैरे

दीपाः स्थितं वस्तु विभावयन्ति ।

कुलप्रदीपास्तु भवन्ति केचित् ॥

चिरव्यतीतान्यपि पूर्वजान्ये ।

प्रकाशयन्ति स्वगुणप्रकर्षात् ॥

—सुभाषित रत्नभाण्डागार

नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ।

—रघुवंश

श्रीमंत रावसाहेब ता. १७ जुलै सन १९२२ इ. रोजी सायंकाळीं ६ वाजतां पुणे येथील वाड्यांत दिवंगत झाले. दुसरे दिवशीं म्हणजे ता. १८ रोजी श्रीमंत बाबासाहेबांनीं राज्यकारभाराचीं सूत्रें हातीं घेतल्याचा जाहीरनामा मोर येथें प्रसिद्ध केला, तो मागे देण्यांत आलाच आहे. त्या जाहीरनाम्यांत “धार्मिक कृत्य संपल्यानंतर राज्यारोहणसमारंभ चालीप्रमाणें पुढें होणार आहे,” असें त्यांनीं कळविलें होतें. त्याप्रमाणें समारंभाकरितां ता. १८ ऑगस्ट १९२२ इ. हा दिवस त्यांनीं मुकुर करून तो जाहीर केला.

श्री. रावसाहेब कैलासवासी झाल्याची बातमी कळल्यानंतर हिंदुस्थानचे बादशहा पंचम जॉर्ज, व्हाइसरॉय लॉर्ड रीडिंग, मुंबईचे गव्हर्नर सर जॉर्ज लॉइड, मद्रासचे गव्हर्नर लॉर्ड विलिंग्डन, संस्थानिक बंधू, आप्त, इष्टमित्र व हितचिंतक यांचेकडून श्रीमंत बाबासाहेबांना दुखवट्याचे संदेश, तारा व पत्रें आलीं. हिंदुस्थानचे बादशहा यांचेकडून मुंबई सरकार यांचेमार्फत जो संदेश आला तो पुढें दिला आहे.

Office of the Political Agent,
Poona, 2nd August 1922.

To

Raghunathrao Shankarrao alias Babasaheb Pandit
Pant Sachiv, Chief of Bhor.

Dear Pant Saheb,

I am requested by Government to convey to yourself and your family the sincere sympathy of His Majesty the King

Emperor in the bereavement sustained by you through the death of His late Highness, your lamented father.

Your sincere friend,

W. F. Hudson.

श्रीमंत बाबासाहेब अशौचांत असतांनाच सांगली संस्थानचे अधिपति श्रीमंत अप्पासाहेब पटवर्धन ता. २९ जुलै रोजी श्रीमंत बाबासाहेबांच्या समाचाराकरितां भोरास येऊन श्रीमंतांचें सांत्वन करून त्याच दिवशीं परत गेले.

श्रीमंत रावसाहेबांचें उत्तर कार्य यथासांग आटोपल्यानंतर श्रीमंत बाबासाहेब ता. ४ ऑगस्ट रोजी पुण्यास गेले. तेथें त्यांना मुंबई सरकारचें ता. ३ ऑगस्टचें पत्र मिळालें. त्यांत दक्षिणेतील फर्स्टक्लास सरदार म्हणून जे हक्क श्रीमंत रावसाहेबांना होते ते हक्क श्रीमंत बाबासाहेबांना देण्यांत येऊन त्यांचें नांव फर्स्टक्लास सरदारांच्या यादींत दाखल केल्याचें लिहिलें आहे. तें पत्र खाली दिलें आहे.

No. 294 T

Political Department,
Secretariat, Fort, Bombay.
Bombay, 3rd August 1922.

From

A. F. Kindersley, Esqr.

Acting Secretary to Government of Bombay,

Political Department, Bombay.

To

Meherban Raghunathrao Shankarrao alias

Babasaheb Pant Sachiv, Chief of Bhor,

Sachiv Wada, Shukruwar Peth, Poona.

Sir,

I have the honour to inform you that H. E. the Governor-in-Council has been pleased to direct that the privileges of a First Class Sardar of the Deccan enjoyed by your late father

should be continued and that your name should be enrolled in the list of First Class Sardars.

I have the honour to be,

Sir,

Your most obedient servant,

A. F. Kindersley,

Ag. Secretary to Government of Bombay,
Political Department.

पुण्यास गेल्यावर ता. ५ ऑगस्ट रोजी श्रीमंत बाबासाहेब पोलिटिकल एजंट यांच्या भेटीस गेले, त्या वेळीं त्यांना पोलिसपार्टीची सलामी देण्यांत येऊन पोलिटिकल एजंट यांनीं त्यांचें बहुमानपूर्वक पानसुपारी, हार अर्पण करून स्वागत केलें.

ता. ७ ऑगस्ट रोजीं श्रीमंत बाबासाहेब संस्थानाधिपति या नात्यानें प्रथमच गव्हर्मेंट हाउसमध्ये गव्हर्नरसाहेबांच्या भेटीस गेले. त्या वेळीं गव्हर्नरसाहेबांनींही त्यांना योग्य तो मान देऊन त्यांचें स्वागत केलें. पुढें ता. ८ माहे ऑगस्ट रोजीं गव्हर्नरसाहेबांनीं सरदारांचा दरबार भरविला. त्या दरबारास निमंत्रणावरून श्रीमंत बाबासाहेब गेले. फर्स्टक्लास सरदार या नात्यानें श्रीमंत बाबासाहेब या दरबारांत प्रथमच हजर होते. या दरबारांत गव्हर्नरसाहेबांनीं श्रीमंत बाबासाहेबांना ४॥ वस्त्रें दिलीं. या प्रसंगीं गव्हर्नरसाहेबांनीं जें भाषण केलें त्यांत श्रीमंत रावसाहेबांच्या दीर्घकालीन कारकीर्दीचा गौरवपर उल्लेख करून श्रीमंत बाबासाहेबांच्या अंगच्या कर्तृत्वशक्तीचा उल्लेख केला व त्यांच्या कारकीर्दींत संस्थानची सर्वांगीण उन्नति झाल्यावांचून राहणार नाही अशी खात्री असल्याचें आपलें मत व्यक्त केलें.

श्रीमंत बाबासाहेबांचा मुक्काम पुण्यांत असतांनाच औंध संस्थानचे अधिपति श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि श्रीमंत बाबासाहेबांच्या भेटीस आले होते. पुण्यांतील कार्यक्रम आटोपल्यानंतर श्रीमंत बाबासाहेब ता. १८ ऑगस्ट रोजीं होणाऱ्या राज्यारोहणसमारंभाकरितां भोरास आले. समारंभाच्या दिवशीं सकाळींच त्यांना संस्थानची अधिकारसूत्रें हातीं घेतल्याबद्दल मुंबई सरकारचें रीतसर मान्यतेचें पत्र पोलिटिकल एजंटमार्फत आलें तें पुढें दिलें आहे.

No. P. P./P. S./197

From

W. F. Hudson, Esqr., I. C. S., C. I. E.,
Political Agent, Poona.

To

Shrimant Raghunathrao Shankarrao alias
Babasaheb Pandit Pant Sachiv, Chief of Bhor.
Poona, 17th Aug. 1922.

Subject : Bhor Succession.

My friend,

I am directed by Government to inform you that H. E. the Governor has been pleased to recognise you as the Chief of Bhor State in succession to His late Highness Shankarrao Pandit Pant Sachiv.

Your sincere friend,

W. F. Hudson,
Political Agent, Poona.

राज्यारोहणाकरितां ठरविलेला दिवस केव्हां उजाडतो याकडे सर्व प्रजाजनांचें लक्ष वेधून राहिलें. राज्यकारभाराची जुनी पद्धत जाऊन नवयुगास प्रारंभ होणार म्हणून सर्वांच्या अंतःकरणांत आनंदाच्या ऊर्मा उसळत होत्या. राज्यारोहणसमारंभांत प्रत्यक्ष भाग घेण्याचें भाग्य संस्थानच्या प्रजेस ५० वर्षांनीं लाभलें होतें. यामुळें हा समारंभ अपूर्व होणार असें सर्वांना वाटत होतें व त्याप्रमाणें तो झालाहि. श्रीमंत बाबासाहेब युवराज असतांना त्यांनीं पुष्कळ संस्थांशीं संबंध ठेविला होता व पुष्कळ लोकांचा परिचय करून घेतला होता, हें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. त्यांनीं या समारंभास यावें असें श्रीमंत बाबासाहेबांस साहजिकच वाटत होतें. म्हणून राज्यारोहणसमारंभाकरितां त्यांनीं संस्थानिक बंधू, आप्त, इष्टमित्र, अनेक संस्थानचे चालक यांना, त्याचप्रमाणें संस्थानांतील प्रतिष्ठित प्रजाजन यांसहि निमंत्रण केलें होतें.

या समारंभाकरितां जमणाच्या मंडळींची कोणत्याहि प्रकारें गैरसोय होऊं नये, त्यांच्या आदरातिथ्यांत यत्किंचितहि न्यूनता पडूं नये म्हणून श्रीमंत बाबासाहेबांनीं फारच दक्षता ठेवली होती. त्यांनीं त्या वेळचे कारभारी रा. रा. धायगुडे यांच्या अध्यक्षतेखालीं एक समारंभ-कमिटी नेमून त्या कमिटीकडे सर्व व्यवस्था सोंपविली होती. या कमिटीनें पोट-कमिट्या नेमून त्यांच्याकडे

निरनिराळीं कामें दिलीं होती. प्रत्येक गोष्टींत हुजूर मंजुरीची जरूरी ठेविली नव्हती. पाहुण्यांची उतरण्याची सोय ठिकठिकाणीं केली होती.

श्रीमंत रावसाहेबांच्या वेळीं स्वागतसमारंभांतील ज्या उणीवा त्यांचे दृष्टोत्पत्तीस आल्या होत्या त्या त्यांनीं दूर करून पाहुण्यांची यत्किंचितहि गैरसोय होऊं नये अशा प्रकारची त्यांनीं व्यवस्था ठेविली. एक दोन दिवसांकरितां आलेला पाहुणा अनेक प्रकारच्या कार्यक्रमांत गुंतलेला असल्यामुळे त्याचें बारीक सारीक गोष्टींकडे जरी लक्ष जात नसलें व थोडी अव्यवस्था झाली व ती त्याच्या ध्यानांत येण्यासारखी नसली तरी, हलगर्जीपणा करून वेळ निभावून नेणें ही आदरसत्कार करणारांस कमीपणाची गोष्ट असून ती त्यांच्या अंतःकरणांतील खरा प्रेमादरभावनिदर्शक नाही असें श्रीमंत बाबासाहेब नेहमीं म्हणत असतात, व ते आपल्या नोकरांना बजावून सांगत असतात कीं, ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणें व्यवस्था ठेवण्यांत जर अंगचोरपणा व कसूर दिसून आली तर आम्हांला कधींहि खपावयाचें नाही. श्रीमंत बाबासाहेबांच्या या वृत्तीची आतां त्यांच्या नोकरांना पूर्ण जाणीव झाली असल्यामुळे त्यांच्या हातून कोणाहि पाहुण्याचें आदरातिथ्य ठेवण्यांत बुद्धिपुरस्सर हलगर्जीपणा केल्याचें उदाहरण सहसा दृष्टीस पडत नाही. तसेंच कोणच्याहि समारंभाचे वेळीं सर्व नोकरवर्गांना व गांवांतील प्रतिष्ठित नागरिकांना हजर असण्याबद्दल निमंत्रण करण्यांत येतें.

पूर्वीं दरबारच्या वेळीं जो तो आपआपल्या आवडीप्रमाणें पोषाख करून येई. त्यामुळे एक प्रकारें वेडोळपणा येऊन समारंभाच्या शोभेंत गौणत्व येई. तेव्हां श्रीमंत बाबासाहेबांनीं हें गौणत्व नाहीसें करण्याचें ठरवून एक ऑफिशिअल युनिफॉर्म ठरविला व सर्वांनीं त्या युनिफॉर्मप्रमाणें कोणत्याहि समारंभास हजर राहत जावें असें जाहीर केलें. युनिफॉर्ममध्ये, पांढरी तुमान, पांढरा अंगरखा, पगडी, बूट व उपरणें यांचा समावेश केलेला आहे. या युनिफॉर्ममुळे सर्व दर्जांच्या नोकरांना पैशाचा फार भार न पडतां पोषाखांत एकसूत्रीपणा येण्यास फार मदत झाली.

दरबाराकरितां लागणारें सामान पुरेसें नव्हतें. जें होतें तेंहि मोडकें तोडकें होतें. कोचें नादुरुस्त होती तीं दुरुस्त करून घेण्यांत आलीं. नवीन

श्री. सौ. लक्ष्मीबाई, राणीसाहेब.

[सं. पा. ४२५]

२०० वेंटवुड खुर्च्या खरेदी कराव्या लागल्या. तसेंच इतर बरेच नवीन सामान घेणें भाग पडलें. पूर्वीच्या कारकीर्दींत दरसाल नादुरुस्त सामान दुरुस्त करून कांहीं नवीन सामान खरेदी करण्याची वहिवाट नसल्यामुळें व आहे त्यांतच भागवून वेळ निभावून नेण्याचें धोरण असल्यामुळें श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आले तेव्हां पहिल्याच दरबाराकरितां सामानखरेदींत त्यांना बराच पैसा खर्च करावा लागला; व कालमानाप्रमाणें तो खर्च अगदीं आवश्यकच होता.

राज्यारोहणसमारंभ

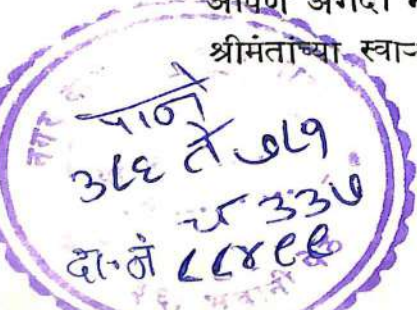
राज्यारोहणसमारंभाच्या पूर्वी ता. १४ रोजीं श्रीमंत बाबासाहेब सह-कुटुंब अंबवडें येथें जाऊन संस्थानचे मूळ संस्थापक श्री. शंकराजी नारायण यांच्या समाधीचें व तेथील नागेश्वराचें दर्शन घेऊन आले.

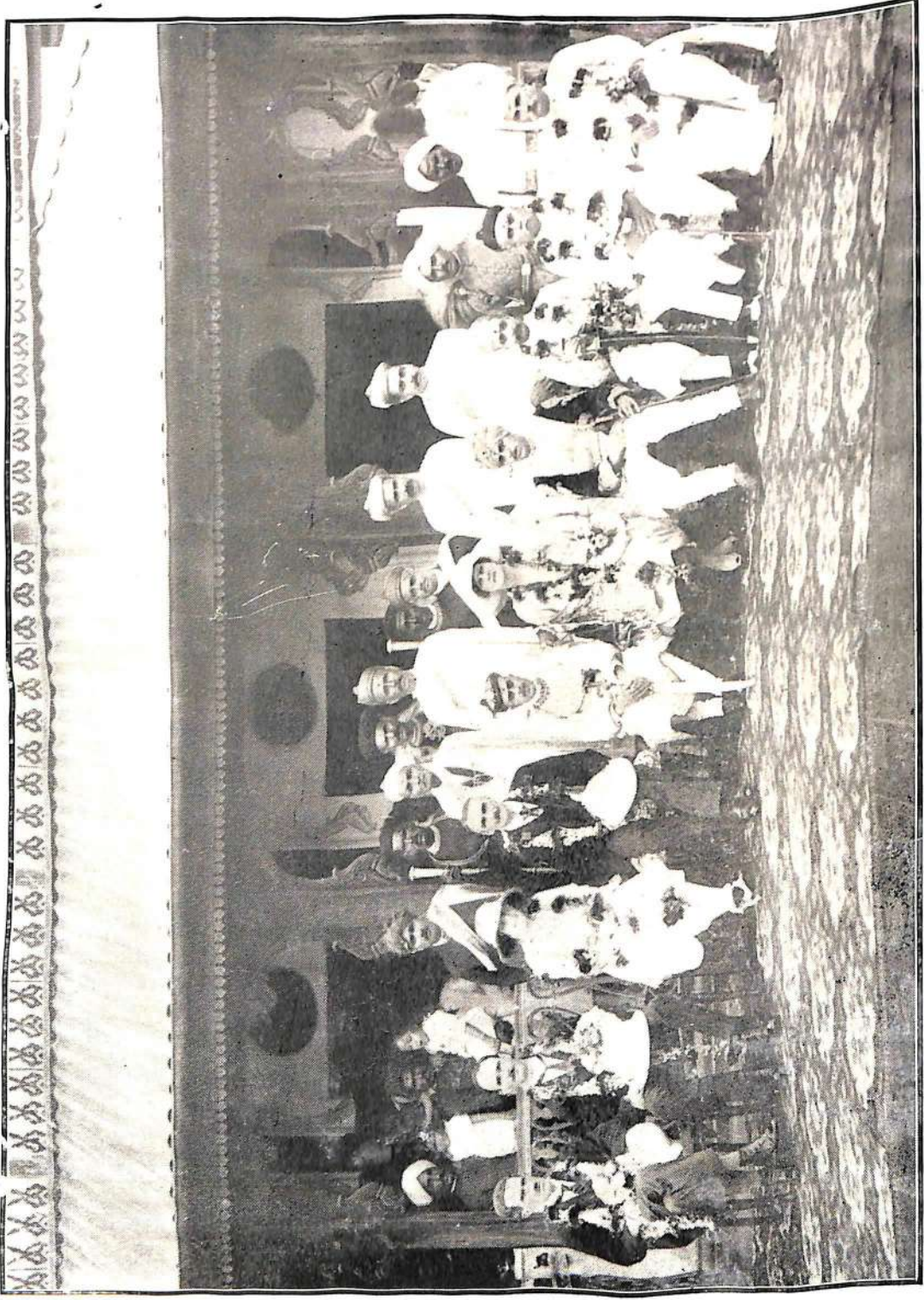
राज्यारोहणसमारंभासाठीं निमंत्रित पाहुणेमंडळी येण्यास सुरुवात बुधवार ता. १६ पासूनच झाली. गुरुवार ता. १७ रोजीं सकाळीं १० वाजतां राज्यारोहणानिमित्त धार्मिक विधि झाल्यावर दुपारीं ब्राह्मणभोजन झालें. भोजनोत्तर सुरुच्या दिवाणखान्यांत छोटासा दरबार भरला होता. त्या दरबारांत श्रीमंत बाबासाहेबांचेवर पूर्वरूढीप्रमाणें सोन्याचांदीचीं फुलें उधळण्यांत आलीं. नंतर भोर व पुणें येथील कांहीं विद्वान् शास्त्रीमंडळींनीं श्रीमंतांच्या गुणवर्णनपर श्लोक तयार करून आणिले होते ते त्यांनीं वाचून दाखविल्यावर पानसुपारी होऊन दरबार बरखास्त झाला. रात्रीं निमंत्रित मंडळींसाठीं गाणें झालें.

शुक्रवार ता. १८ हा दरबारचा मुख्य दिवस होता. दरबारची वेळ दुपारीं १॥ वाजतां जाहीर झाली होती. पोलिटिकल एजंट मि. डब्ल्यू. एफ. हडसन्, मिसेस हडसन्, मि. सी. एच्. ब्रिस्टो वगैरे युरोपियन मंडळी सकाळीं १० वाजतांच रामबागेंतील बंगल्यांत येऊन दाखल झाली होती. तेथें श्रीमंत बाबासाहेब, श्रीमंत युवराज भाऊसाहेब व कांहीं अधिकारी मंडळी त्यांच्या स्वागतार्थ हजर होती. साहेबांची व्यवस्था ठेवण्याचें काम कारभारी यांचेकडे सोंपविलें होतें. दुपारीं एक वाजेपर्यंत पाहुणे मंडळींच्या मोटारी येत होत्या. दरबाराकरितां वाड्यांतील श्रीराममंडप फारच उत्तम रीतीनें शृंगारला होता. त्या वेळपर्यंत श्रीरामनवमीशिवाय ह्या मंडपांत दरबार भरविण्यांत येत नव्हता.

या वेळीं भोर येथें श्रीजगद्गुरु शंकराचार्य, मठ संकेश्वर, यांचा मुक्काम चातुर्मासानिमित्त असून त्यांनीं कोटिलिंगार्चन केलें होतें. या मंगल प्रसंगीं त्यांच्या आशीर्वादाचा लाभ श्रीमंत बाबासाहेबांना अनायासेंच मिळण्याचा योग आला. श्रीराममंडपाच्या पश्चिम अंगच्या सोप्यांत श्रीरामनवमी-उत्सवांत जेथें श्रीरामाची मूर्ति मांडण्यांत येते तेथें उच्चासनीं श्रीशंकराचार्यांची बसण्याची व्यवस्था केली होती. खालीं मंडपांत सुमारे २ फूट उंचीचा प्लॅटफॉर्म तयार करून त्यावर मध्यभागीं चांदीचा कोच व पुढें चांदीचें टेबल ठेवण्यांत येऊन दोन्ही बाजूंस कोच मांडण्यांत आले होते. प्लॅटफॉर्मच्या खालीं उजव्या व डाव्या बाजूंस पहिली ओळ कोचांची व त्यांच्या मागें खुर्च्या व बाकें मांडण्यांत येऊन सुमारे ५०० मंडळी बसण्याची व्यवस्था करण्यांत आली होती. शिवाय मंडपाच्या उत्तर दक्षिण सोप्यांत जाजमें व सतरंज्या घालून तेथेंहि बसण्याची सोय होती. बायकांच्याकरितां सभोवारच्या गॅलरींत व्यवस्था केलेली होती. दिवस पावसाळी असल्यामुळें मंडपाच्या सभोवार पत्रे टाकिले होते. यामुळें थोडा उजेड कमी पडण्याचा संभव होता. याकरितां हंड्या, झुंबरें लावून मेणबत्यांची उत्तम रोषणाई केली होती. त्या वेळीं विजेच्या दिव्यांची सोय नव्हती. पण हंड्या-झुंबरांची शोभा व रोषणाई विजेच्या प्रकाशास नसते हें सांगावयास पाहिजे असें नाहीं.

मे. पोलिटिकल एजंट यांस भेटण्याकरितां श्रीमंत बाबासाहेब श्रीमंत युवराज भाऊसाहेबांसह दुपारीं १ वाजतां रामबागेंत गेले. तेथें मे. पोलिटिकल एजंटसाहेबांनीं श्रीमंत बाबासाहेब व श्रीमंत युवराजसाहेब यांस पानसुपारी, अत्तरगुलाब वगैरे देऊन पुष्पहार घातले. नंतर सर्व मंडळी रामबागेंतून निघून शहराबाहेर असलेल्या धर्मशाळेपर्यंत आली. तेथून मिरवणूक निघाली. श्रीमंत बाबासाहेब व श्रीमंत युवराज हत्तीवर अंबारींत बसले होते. त्यांचे मागें पोलिटिकल एजंट चार घोड्यांच्या गाडींत बसले होते. मिरवणुकीला भव्य स्वरूप आलें होतें. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंस लोकांची अतोनात गर्दी होती. त्या दिवशीं शहरवासीयांच्या चित्तवृत्ती भांबावून गेल्यासारख्या दिसत होत्या. आपण अगदीं नवीन वातावरणांत वावरत आहोंत असें त्यांना वाटत होतें. श्रीमंतांच्या स्वाच्या अंबारींतून वाड्याच्या दरवाज्यापाशीं उतरल्या त्या वेळेस

राज्यारोहणाच्या वेळचा पोलिटिकल एजंट यांचेसह श्रीमंत वावासाहेब व इतर मंडळींचा फोटो.

खुर्चीची रांग:—२ मि. सी. एच. त्रिस्टो; ३ मिसेस् त्रिस्टो; ४ मि. डब्ल्यू. एफ. हडसन, पो. ए.; ५ श्रीमंत राजे वावासाहेब; ६ मिसेस् हडसन; ७ श्रीमंत युवराज भाऊसाहेब; ८ श्रीमंत राजे शामराज; ९ सरदार वाळासाहेब विंचूरकर; १० सरदार वाळासाहेब नावू. [सं. पा. ४०३]

अधिकाऱ्यांनी त्यांचें स्वागत केलें. मे. पोलिटिकल एजंट यांची स्वारी गाडींतून उतरली त्या वेळेस ११ तोफांची सलामी झाली. राजवाड्याच्या दरवाज्यांत त्यांचें स्वागत करण्यास अधिकारीवर्ग हजर होता. दरबारास निमंत्रित मंडळी अगो-दरच येऊन आपआपल्या जागीं बसली होती. श्रीमंतांच्या स्वाग्या व पोलिटिकल एजंट दरबारांत शिरतांच सर्व मंडळींनी त्यांना खडी ताजीम दिली. सर्व मंडळी स्वस्थानीं जाऊन बसली. श्रीमंत वावासाहेबांच्या डाव्या बाजूस युवराज श्रीमंत भाऊसाहेब, रायराजे, सरदार वाळासाहेब विंचुरकर व सरदार दस्तुर ही मंडळी बसली होती. उजव्या हातास मे. पोलिटिकल एजंट मि. हडसन, मि. ब्रिस्टो, मि. एव्हरशेड, चिटणीस मि. भागवत व कारभारीसाहेब अशी मंडळी बसली होती. मागील बाजूस सरदार पानसे, सरदार मुदलियार, सरदार आबासाहेब मुजुमदार, हेबळीकर, मोहिते, शिकें ही मंडळी होती. बाकीची पाहुणेमंडळी खालील कोंचांवर बसली होती. दरबारासाठीं आलेल्या मंडळींत पुढील मंडळी होती: ना. जाफरअल्ली, न्यू पूना कॉलेजचे (हल्लींच्या सर परशुरामभाऊ कॉलेजचे) प्रिन्सिपॉल शहा, प्रो. पोतदार, प्रो. सबनीस, डॉ. बापट, डॉ. चोभे, डॉ. सातपुते, रा. भानू, सर्व्हंट्स् ऑफ इंडिया सोसायटीचे सभासद मेसर्स गोपाळराव देवधर, बापूराव अंबेकर, दत्तोपंत अंबेकर, रा. व. राळे, रा. व. अंजनगांवकर, सातारचे रा. व. पारसनीस, डॉ. भिडे, रा. देशपांडे व रा. वावडेकर वकील, सांगली सरकारचे प्रा. सेक्रेटरी रा. देशपांडे, बारामतीचे सबजज्ज रा. कुमठेकर, मुंबईचे व्यंकटेश्वर प्रेसचे मालक रा. श्रीनिवास खेमराज, डॉ. पुरोहित, मि. टी. ए. कुलकर्णी, बॅरिस्टर गाडगोळ, बॅरिस्टर घासवाला, सॉलिसिटर दिवेकर, शेट नर्मदाशंकर, शेट माडीवाले, अंमळनेरचे वकील रा. भिडे वगैरे मंडळी होती. श्रीशंकराचार्यांची स्वारी त्यांच्याकरितां खास ठेविलेल्या उच्चासनावर विराजमान झाली होती.

राज्यारोहणमान्यतेचा खलिता

प्रथम पोलिटिकल एजंट यांनी गव्हर्नरसाहेबांकडून आलेला मान्यतेचा खलिता व संदेश वाचून दाखविला. खलिता पुढीलप्रमाणें होता:—

Kharita from Government presented by the Political Agent,
Poona.

Political Department, Secretariat,
Fort, Bombay,

16th August 1922.

To

Meherban Shrimant Raghunathrao Shankarrao
alias Babasaheb Pant Sachiv,
Chief of Bhor.

My friend,

H. E. the Governor desires me to express to you his great pleasure in announcing that he has on behalf of H. I. M. the King Emperor of India been pleased to recognise your succession to the Gadi of the Bhor State, with the powers appertaining to it and to offer you His Excellency's hearty congratulations.

2. H. E. is confident that you realise that the powers entrusted to you carry with them not only great privileges but great responsibilities. In the discharge of those responsibilities you will be greatly strengthened by the long experience of practical administration, which, thanks to the fatherly care of H. H. the late Chief, you have been able to enjoy. Occasion will, however, doubtless arise in which you will feel the need of counsel and assistance and H. E. desires me to assure you that on all such occasions the Political Agent, Poona, will be ready to give you his advice.

3. H. E. also wishes me to assure you that he will watch your career with deep interest, and he trusts that you will long be spared to administer your state for the benefit of those entrusted to your care and with credit and distinction for yourself.

Yours sincerely,
A. F. Kindersley.

खलिता वाचून झाल्यावर मे. पोलिटिकल एजंट यांनी भाषण केलें.
त्यांत प्रथम श्रीमंत रावसाहेबांच्या कारकीर्दीचा गौरवपूर्वक उल्लेख करून श्रीमंत

बाबासाहेबांचें शिक्षण व त्यांनीं मिळविलेल्या राज्यकारभाराच्या अनुभवाबद्दल इंग्रजींत भाषण केलें. त्याचा मराठी तर्जुमा पो. ए. यांचे चिटणीस मि. भागवत यांनीं वाचून दाखविला.

मेहेरवान पोलिटिकल एजंटसाहेब बहादुर यांचें भाषण

चीफ साहेब व सभ्य गृहस्थहो,

नेक नामदार गव्हर्नरसाहेब, मुंबई, यांनीं केलेल्या अभिनंदनाचा व दर्शविलेल्या सदिच्छेचा संदेश आतांच आपण ऐकला आहे. आतां पोलिटिकल एजंट या नात्यानें मला जें जास्त सांगण्याची इच्छा आहे तें सांगतों. या मंगल व महत्त्वाच्या प्रसंगीं मला येथें हजर राहण्याचा योग आला त्याबद्दल मला अत्यंत आनंद होत आहे.

पूर्ण काल झाल्यानंतर व बहुमान संपादन केल्यानंतर श्रीमंत रावसाहेब पितृलोकाला गेले आहेत व त्यांचे चिरंजीव आजचे आपले यजमान त्यांचे जागीं राज्य करीत आहेत. ते आतां राज्यनौका कशी चालवितील याबद्दल नौकेतील नावाडी व उतारू, किनाऱ्यावरील प्रेक्षक अथवा दुसऱ्या नौकेतील प्रेक्षक हे साशंकित झाले असल्यास त्यांत नवल नाहीं. परंतु या बाबतींत, मला वाटतें, कोणीहि भिण्याचें कारण नाहीं. कारण राज्यकारभारांत हे नवीन कर्णधार अनभिज्ञ नाहींत. तरुणपणीं नामांकित प्रोफेसरांपैकीं कांहींच्या हातांखालीं त्यांना पहिल्या प्रतीचें शिक्षण मिळालेलें आहे. इलाख्यांत प्रसिद्ध असलेल्या पुणे हायस्कुलांत प्रथम प्रवेश करून व तेथें गुरुजींकडून उत्तम धन्यवाद मिळवून ते डेक्कन कॉलेजसारख्या सुप्रसिद्ध कॉलेजांत गेले. तेथें त्यांनीं तीन वर्षे आर्ट्स कोर्समध्ये घालविल्यानंतर कायद्याचेंहि अध्ययन केलें. याप्रमाणें पूर्ण तयारी करून अल्प वयांतच त्यांनीं सार्वजनिक आयुष्यक्रमास सुरुवात केली. सन १९०६ सालीं ते पुण्यास ऑनररी मॅजिस्ट्रेट म्हणून बेंचमध्ये काम करूं लागले व अलीकडे सुमारे १० वर्षे संस्थानच्या एका महत्त्वाच्या तालुक्याचा कारभार पाहत आले आहेत व आपल्या कारभारानें त्यांनीं कै. हिज हायनेस, पोलिटिकल एजंट व त्यांचे ताब्यांत असलेल्या प्रजेचें पूर्ण समाधान केलें आहे. शिक्षण व कामाचा पोक्त अनुभव घेऊन ते राज्यारूढ झाले आहेत. असें शिक्षण व अनुभव फारच

थोड्या राज्यकर्त्यांच्या अंगी प्रथम असतो. जे ह्या नवीन कर्णधाराकडे स्नेहभावाने पाहत आहेत त्यांनी खुशाल खात्री वाळगावी की, ते राज्यनौका सरळ व संध मार्गाने हाकारतील. भोर संस्थान व ब्रिटिश राज्य यांची जी स्नेहबंधने आहेत ती ते कायम ठेवून जास्त दृढ करतील याबद्दल मला पूर्ण खात्री वाटत आहे; व त्यांना मी आश्वासन देतो की, पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेले स्नेहभाव वृद्धिंगत करण्याची जी जी संधि येईल ती ती मुंबई सरकार व पोलिटिकल एजंट वाया जाऊ देणार नाहीत व त्यांना त्यांच्या हाती असलेल्या कोणत्याहि मार्गाने मदत करतील.

आणि म्हणून, सभ्य गृहस्थहो, राज्याखूड झाल्याबद्दल आपण त्यांचे अभिनंदन करीत असतांना त्यांची कारकीर्द दीर्घकालीन, सौख्यपूर्ण व सुप्रसिद्ध होवो अशी इच्छा करू या. हिंदुस्थानचे प्रत्यही स्थित्यंतर होत आहे. नवीन शक्ति, नवी ध्येये व नवी तत्त्वे प्रादुर्भूत होत आहेत. पुढील थोडी वर्षेपावेतो कोणत्याहि राज्यकर्त्यापुढे किंवा राज्यकारभार चालविणाऱ्यापुढे सोपे काम नाही. इतर राज्यकर्त्यांप्रमाणे भोरच्या चीफ साहेबांसहि विकट प्रश्नांना शहाणपणाने व धैर्याने तोंड द्यावे लागेल व शेवटी जेणेकरून स्वतःला भूषणप्रद व रयतेला सुखदायक होईल अशा मार्गाने हे प्रश्न सोडवितील, आणि आज त्यांचा सन्मान करण्याकरिता, त्यांच्या प्रेमळ आदरातिथ्याचा स्वीकार करण्याकरिता व त्यांच्या भावी कारकीर्दीत त्यांना पूर्ण यशप्राप्ति व्हावी अशी इच्छा करण्याकरिता जे आपण सर्वजण येथे जमलो आहो त्या सर्वांची, असेच वर सांगितल्याप्रमाणे घडून येवो अशी अंतःकरणपूर्वक प्रार्थना असली पाहिजे अशी माझी खात्री आहे.

(मूळ भाषण इंग्रजीत झाले ते परिशिष्ट १ मध्ये दिले आहे.)

पोलिटिकल एजंट यांचे भाषण झाल्यावर श्रीमंत बाबासाहेब यांनी भाषण केले.

श्रीमंत बाबासाहेबांचे भाषण

मि. व मिसेस हडसन, सरदार, सन्मान्य पाहुणे आणि इतर स्त्री-पुरुषहो,

भोर संस्थानच्या गादीवर आम्ही अधिष्ठित झालो हे जाहीर करण्याकरिता आम्ही आज रोजी खास भरविलेल्या दरबारचे मंगल प्रसंगी आपणां

सर्वांचें अंतःकरणपूर्वक स्वागत करण्यास आम्हांस विशेष आनंद वाटत आहे; आणि आमच्या विनंतीस मान देऊन आजच्या समारंभास हजर राहण्याची आपण तसदी घेतली याबद्दलहि आम्ही आपले फार फार आभार मानतो.

यानंतरचें आजचें आमचें प्रमुख कर्तव्य म्हटलें म्हणजे, नुकतेंच कैलास-वासी झालेल्या आमच्या वडिलांचे पश्चात् त्यांचे कायदेशीर वारसपुत्र या नात्यानें भोर संस्थानच्या गादीवर आरूढ होऊन आम्ही राज्यसूत्रें हातीं घेतलीं, या गोष्टीस मुंबईचे गव्हर्नर नेक नामदार सर जॉर्ज लॉडसाहेब यांनीं हिज इंपीरियल मॅजेस्टी दि किंग एम्परर ऑफ इंडिया, यांच्या खलित्यानें मान्यता दिली याबद्दल त्यांचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानणें, हें होय. नामदार साहेबांनीं आजच्या समारंभाप्रीत्यर्थ पाठविलेला अभिनंदनपर व शुभचिंतनपर खलिता आतांच आमच्या हातीं पडला आहे. त्याबद्दलहि आम्ही त्यांचे फार ऋणी आहोंत. त्याचप्रमाणें पुणें मुक्कामीं नुकत्याच भरलेल्या सरदारांचे दरबारांत केलेल्या भाषणांत सद्य अंतःकरणानें आमचे परमपूज्य तीर्थरूपांबद्दल व आमचे-बद्दल नामदारसाहेबांनीं जो गौरवपूर्वक उल्लेख केला त्याबद्दलहि आम्ही त्यांचे फार आभारी आहों.

मि. हडसनसाहेब, आपण आमचे अगत्यपूर्वक केलेल्या विनंतीस मान देऊन आपल्या अमूल्य व कामाच्या वेळांतून एक दिवसाची सवड काढली व येथें येऊन मिसिस हडसन व मि. ब्रिस्टो यांचेसह आजचा राज्यारोहणसमारंभ साजरा करण्याची तसदी घेतली याबद्दल आम्ही आपले किती आभारी आहोंत हें शब्दांनीं व्यक्त करण्यास आम्ही असमर्थ आहों. भोर संस्थानशीं व खुद्द आमच्याशीं आपले संबंध फार सलोख्याचे व स्नेहभावाचे असून संस्थानचे कल्याणाबद्दल आपण नेहमीं फार काळजी दाखविली आहे आणि संस्थानचा दर्जा वाढवून संस्थानची योग्यता कायम राहण्यासाठीं आपण फार परिश्रम घेतले आहेत. त्याचप्रमाणें आपल्या सुंदर व मधुर भाषणांत आमचें मनापासून व गौरवपूर्वक अभिनंदन करून आमची कारकीर्द यशस्वी व्हावी अशी आपण सदिच्छा प्रकट केली आहे आणि अशा वेळीं आपण जो समयोचित बहुमोल सल्ला आम्हांस दिला आहे त्याबद्दल आम्ही आपले अत्यंत ऋणी आहों. तसेंच जरूरीचे वेळीं आम्हांस पूर्ण मदत व पाठिंबा देण्याविषयीं आपण जें आश्वासन आम्हांस दिलें आहे त्याबद्दलहि

आम्हांस फार आनंद होत आहे. उलटपक्षीं पोलिटिकल एजंटांचा सल्ला अवश्य तेव्हां आम्ही घेतल्याशिवाय कधींहि राहणार नाही व त्याचप्रमाणे आमचे घराण्याचे पिढीजाद राजनिष्ठेस व वैभवास साजेळ अशा प्रकारे राज्यकारभार चालवण्याचा आम्ही शक्य तितका प्रयत्न करणार आहोंत हें जाहीर करण्यास आम्हांस फार संतोष वाटतो.

आमच्या कैलासवासी तीर्थरूपांचे अंगच्या नानाविध गुणांचा गौरवपूर्वक उल्लेख करून सरकारांतून त्यांच्या कारभाराची नेहमींच वाहवा होत गेली आणि इंग्लंडचे तक्ताबद्दल त्यांच्या ठायीं असलेली निःसीम राजनिष्ठा व उत्कट भक्ति, त्यांनीं कर्तव्यबुद्धीनें महायुद्धाचे वेळीं सरकारास केलेली फार मोठी द्रव्याची मदत आणि भाटघर धरणासारख्या सरकारनें काढलेल्या कोणत्याहि सार्वजनिक हिताच्या कामांत सरकार म्हणेल त्या सयुक्तिक बाबतींत पूर्ण मदत करण्याचें ठेवलेलें धोरण इत्यादि कारणांमुळे त्यांस तोफांसलामीचे बहुमान मिळाले याबद्दल आपण समयानुरूप योग्य शब्दांनीं निर्देश केला आहे त्याबद्दल आम्हांस फार आनंद होत आहे आणि आमचे घराण्याचा मालिक-मा-आझम, केसर-इ-हिंद सार्वभौम बादशहा यांचे घराण्याशीं जो पूर्वापार उत्कट स्नेहसंबंध आहे तो वृद्धिंगत करून अबाधित चालविण्याचा व सरकारास हरएक सार्वजनिक हिताची गोष्ट करतांना राजनिष्ठापूर्वक मदत करण्याचें धोरण कायम राखण्याचा आमचे वडिलांप्रमाणें आमचा संकल्प आहे हें कळवण्यास आम्हांस मोठा अभिमान वाटतो.

आम्हांस सांप्रतचे हिंदुस्थानचे बादशहा यांचें प्रत्यक्ष दर्शन घेऊन राजनिष्ठा व्यक्त करण्याचा सुप्रसंग दोन वेळ लाभला आहे, हें या ठिकाणीं नमूद करणें अप्रासंगिक होणार नाही. प्रथम सन १९०५ सालीं बादशहा हे युवराज या नात्यानें इकडे येऊन गेले तेव्हां व नंतर सन १९११ सालीं दिल्लीस दरबारांत आपलें राज्यारोहण जाहीर करण्याकरितां हिंदुस्थानांत बादशहा म्हणून आले होते त्या वेळीं, याप्रमाणें दोन वेळ प्रत्यक्ष भेटीचा लाभ आम्हांस झालेला आहे. त्याचप्रमाणें सन १९२० मध्यें हिज् रॉयल हायनेस ड्यूक ऑफ कॅनॉट हे नवीन सुधारणांस अनुसरून कौन्सिलांचा अनावरणसमारंभ करण्यासाठीं आले होते त्या वेळींच त्यांच्या भेटीचा व

गेल्या नोव्हेंबर महिन्यांत हिज रॉयल हायनेस प्रिन्स ऑफ वेल्स पुणें येथें आले त्या वेळीं त्यांच्या भेटीचा अपूर्व मान आम्हांस मिळालेला आहे व याप्रमाणें इंग्लंडचे राजघराण्यांतील पुरुषांशीं आमचे निकटचे संबंध आलेले आहेत.

सभ्य स्त्री-पुरुषहो, आमचे कै. तीर्थरूप हिज हायनेस श्रीमंत सरकार शंकरराव चिमणाजी पंडित पंतसचिव हे दिवंगत झाल्यामुळें परमेश्वरी संकेतास अनुसरून आम्हांस भोर संस्थानचीं राज्यसूत्रें हातीं घ्यावीं लागलीं या गोष्टीस सुमारें एक महिनाच झाला आहे. त्या वेळीं आम्हीं एक जाहीरनामा काढून प्रजेचें हित व कल्याण हीं सदैव आमच्या मनांत वास करतील व संस्थानचें सौख्य वृद्धिंगत करून संस्थानची भरभराट ठेवण्याचा आम्ही यत्न करणार आहोंत असें कळविलें हें आपणांस विदितच आहे, असें आम्हांस वाटतें. तेव्हां आतां पुनः तींच आश्वासनें येथें देण्याचें प्रयोजन आहे असें नाहीं. सबब या ठिकाणीं आम्ही इतकेंच सुचवून ठेवतो कीं, प्रस्तुतचे राज्यकारभाराची तपशीलवार माहिती प्रथम करून घेऊन त्यांत जरूर त्या सुधारणा क्रमाक्रमानें करण्याचा आमचा विचार आहे. तसेंच प्रजा व ब्रिटिश सरकार यांनीं आमच्यावर टाकलेल्या विश्वासाचें योग्य चीज करून दाखविण्याची आमची फार फार इच्छा आहे.

सभ्य स्त्री-पुरुषहो, भोर संस्थानचा युवराज या नात्यानें डेक्कन कॉलेज-मधील आमचा विद्याभ्यास संपविल्यानंतर सुमारें सन १९०४ सालापासून आमचा व ज्या ज्या मोठमोठ्या सरकारी अधिकाऱ्यांचा व पोलिटिकल एजंटांचा संबंध आला व ज्यांनीं ज्यांनीं आमच्या अडचणींच्या समयीं आम्हांस बहुमोल मदत केली त्या सर्वांच्या कृपेबद्दल आमची कृतज्ञता याच वेळीं व्यक्त केल्या-शिवाय आम्हीं ही संधि वाया जाऊं दिली तर एका महत्त्वाच्या कर्तव्यकर्मांत आम्हीं मोठी चूक केली असें होणार आहे. त्यांतहि विशेषेंकरून नेक नामदार लॉर्ड विलिंग्डन व नामदार डब्ल्यू. डी. शेपर्ड आणि मि. स्विफ्ट यांनीं वेळोवेळीं योग्य सल्ला देऊन मदत केली, त्याबद्दल आम्ही त्यांचे विशेष ऋणी आहों.

आम्हांस या ठिकाणीं निर्देश करण्यास संतोष वाटतो कीं, आमचे सन १९१३ पासून विचित्रगड तालुक्याचे कामाबद्दल वेळोवेळीं पोलिटिकल एजंटानीं व विशेषतः नेक नामदार लॉर्ड विलिंग्डनसाहेब येथें सन १९१५च्या

ऑक्टोवरांत आले होते, त्या वेळीं त्यांनीं म्युनिसिपॅलिटीच्या उत्तरांत प्रशंसा केली आहे व आम्हांस अशी आशा आहे कीं, या अनुभवाचा आतां आमचेवर येऊन पडलेली जबाबदारी पार पडण्याच्या कामीं आम्हांस उपयोग होईल.

सभ्य स्त्री-पुरुषहो, आमच्यावर प्रस्तुत जी जबाबदारी येऊन पडली आहे, ती फार जोखमीची आहे हें आम्ही जाणून आहों. तसेंच, गेल्या पिढींत व विशेषतः महायुद्धापासून काळ फारच पालटला असून प्रजाजनांच्या आकांक्षा प्रत्यहीं वाढत आहेत या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करून भागावयाचें नाहीं हेंहि आम्ही जाणून आहों. परंतु, समयास अवश्य अशा प्रकारें वागून सरकारचे राजकीय अधिकारी यांच्या मदतीनें आणि आमचे प्रजाजन, नोकर व अधिकारी यांच्या सहानुभूतीनें प्रस्तुत परिस्थितीस तोंड देऊन यश संपादन करण्याची आम्हांस उमेद आहे.

आमच्या प्रजाजनांनींहि आमच्या अडचणी कोणत्याहि प्रकारें न वाढवतां शांततेचें वातावरण ठेवावें व त्यांच्या गाऱ्हाण्यांची हकीकत समजून घेऊन त्यांची दाद लावण्याचा प्रयत्न करण्याची व आमचें स्थूल धोरण ठरवून तें अमलांत आणण्याची सवड आम्हांस द्यावी अशी इशारत याच ठिकाणीं देऊन ठेवली असतां वाया जाणार नाहीं, असा आम्हांस भरंवसा आहे.

मि. हडसनसाहेब, आमच्या तीर्थरूपांचे निधनामुळे संस्थानचा दर्जा कमी झालेला आहे हें आपण जाणतच आहां. तेव्हां तो दर्जा पूर्ववत् प्रस्थापित करवाल अशी आम्हांस पूर्ण उमेद आहे.

आमच्या राज्यारोहणाचें सर्व प्रजाजनांस निरंतर स्मरण राहावें म्हणून खालीं दिलेल्या देणग्या व सवलती देण्याचें आम्ही जाहीर करतो.

पहिलें:—आमच्या प्रजाजनांची राजनिष्ठा व सर्वसाधारण शांत वृत्ति लक्षांत घेऊन खेड्यांतील घरपट्टी, म्हैसपट्टी, लग्नटक्का, पाटदाम हे कर चालू वर्षापासून अजीबात माफ करण्याचें आम्हीं योजिलें आहे. हे कर सुमारे १५० वर्षापासून अव्याहत वसूल होत असून त्यांचेपासून सालीना सुमारे बारा हजार रुपयांचें संस्थानांत उत्पन्न होत असतें. परंतु हे कर ब्राह्मणांसारख्या विशिष्ट जातीस माफ असून गरीब व इतर जातींचे लोकांवरच बहुतांशी त्यांचा

बोजा बसतो. परंतु सर्व जातींस सारखेपणानें वागविण्याचा आमचा मुख्य इरादा असल्याकारणानें सालीना एवढ्या मोठ्या रकमेचें नुकसान सोसण्याचें आम्हीं योजलें आहे. मात्र विशेष शर्तीवर घरपट्टी बसविली असेल व विशिष्ट सवलती दिल्यामुळें धनगर लोकांवर कर बसविले आहेत त्यांस हा जाहीरनामा लागू नाहीं व ते कर माफ केलेले नाहींत.

दुसरें:—तपकीर, शेंदूर, विड्याचीं पानें या जिनसांचे व्यापार करणाऱ्या दुकानदारांवर लायसेन्स-फी देण्यांत येते, तीहि आम्हीं माफ करण्याचें ठरविलें आहे. कारण ही बाब लहान प्रमाणावर धंदे करणाऱ्या लोकांसच भरावी लागते.

तिसरें:—प्राथमिक शिक्षणावरील फी अजिबात उठवून तें सर्वस्वी मोफत करण्याचा आमचा हेतु आहे. आमचे वडिलांनीं या संबंधांत थोडासा उपक्रम पूर्वीच कांहीं तालुक्यांत केलेला आहे व तो बराच फायदेशीर झाल्याचें समजतें. आणखी एक पाऊल पुढें टाकून कोणत्याहि प्राथमिक शाळेंतील पहिल्या चार इयत्तांत फी बिलकूल घेतली जाणार नाहीं असें आम्ही जाहीर करतो.

चवथें—यंदां जरी पर्जन्याची कृपा आहे तथापि आमचे राज्यारोहण-समारंभानिमित्त सालमजकूर जमीन महसुलाच्या साऱ्याची अंशतः सूट खालसा जमिनीपुरती देण्याचें आम्हीं योजिलें आहे. ती अशी की, १० रुपयांपर्यंत सारा भरणाऱ्या खातेदारांस रुपयास चार आणे व त्यांवरील रकमेचे खातेदारांस रुपयास एक आणा याप्रमाणें माफी देण्याचें ठरविलें आहे. ही सवलत ज्यांच्याकडे साऱ्याची बाकी राहिलेली नाहीं किंवा असलेली बाकी जे नोव्हेंबर महिना-अखेर देऊन टाकतील अशा खातेदारांसच देण्यांत यावयाची आहे. या सवलतीनें संस्थानचें सुमारें ३५००० रुपयांचें नुकसान होणार आहे.

पांचवें:—आमच्या सर्व नोकरांस व अधिकाऱ्यांस खालीलप्रमाणें जादा पगार बोनस म्हणून देण्याचें आम्हीं फर्माविलें आहे.

दरमहा ४० रुपयांपर्यंत पगार असणाऱ्या नोकरांस एक महिन्याचा पगार.

दरमहा ४० ते ७५ रुपयांपर्यंत पगार असणाऱ्या नोकरांस पाऊण महिन्याचा पगार.

आणि रुपये ७५ चे वर पगार असणाऱ्या अधिकाऱ्यांस अर्ध्या महिन्याचा पगार.

नगर वाचनालय सातारा
सं. प्र. कृ.

या देणगीचा खर्च सुमारे १४००० रुपये होत आहे.

सहावें:—कांहीं माहिती मागविलेली आहे. ती आल्यावर मालकी नंबरांतील जंगलांबद्दल कांहीं हक्क रयतेस देण्याचा आमचा विचार आहे. यासंबंधीच्या रयतेच्या तक्रारी आमच्या लक्षांत आलेल्या आहेत व शक्य तितक्या लवकर यासंबंधीच्या सवलती जाहीर करण्याचा आमचा मनोदय आहे.

सातवें:—सुधागड तालुक्याच्या प्रजेच्या सोयीकरितां दवाखाना सुरू करण्याचा आमचा विचार आहे.

आठवें:—भोर येथे ब्राह्मणांचे मुलांस धार्मिक शिक्षण देण्यासाठीं एक वेदशाळा स्थापन करण्याचें श्रीमज्जगद्गुरु शंकराचार्य, मठ संकेश्वर, यांचे इच्छेप्रमाणें आम्हीं ठरविलें आहे. श्रींचा मुक्काम सांप्रत येथें असून आजच्या सुप्रसंगीं आमचे विनंतीवरून श्रींनीं या समारंभास हजर राहण्याची तसदी घेतली आहे; व त्यांचा मंगल आशीर्वाद या शुभ प्रसंगीं मिळण्याचा अलभ्य लाभ आम्हांस प्राप्त होत आहे हें आम्ही आपलें महद्भाग्य व विशेष सुदैव समजतो.

शेवटीं अशा समारंभांतील नेहमींच्या संप्रदायाप्रमाणें एक कैदी बंधमुक्त करून दुसऱ्या पांच कैद्यांस एक महिन्याची माफी देण्याचें आम्हीं ठरविलें आहे. सरतेशेवटीं ज्या आमच्या हिंदी हितचिंतक व स्नेही मंडळींनीं आम्हांस आमचेवरील प्रस्तुतची जबाबदारी पार पाडण्याची लायकी उत्पन्न करून घेण्याचे कामीं हरएक तऱ्हेनें सल्लामसलत देऊन मदत केली आहे त्या सर्वांचे आम्ही मनःपूर्वक आभार मानतो. त्यांतहि आमचे शाळेपासूनचे मित्र मि. कोंडो महादेव कुमठेकर, बी.ए., एल्.एल्.बी., सबज्ज, बारामती, हे येथें हजर असून त्यांच्या निरपेक्ष मदतीबद्दल आम्ही आभारी आहोंत.

सभ्य स्त्री-पुरुषहो, आमच्या निमंत्रणास मान देऊन आपण अगत्यपूर्वक येथें आल्याबद्दल आम्ही पुनः एकवार आपले आभार मानतो व आपणां सर्वांचें कल्याण असावें अशी इच्छा प्रकट करून आम्ही आपलें भाषण संपवितों.

(श्रीमंत बाबासाहेब यांनीं इंंग्रजींत भाषण केलें व त्याचा मराठी तर्जुमा संस्थानचे त्या वेळचे कारभारी रा. रा. धायगुडे यांनीं वाचून दाखविला. मूळ इंंग्रजी भाषण परिशिष्ट २ मध्ये दिलें आहे.)

या दिवशींच्या समारंभास जगद्गुरु श्रीमच्छंकराचार्य हे स्वतः हजर राहून त्यांनी श्रीमंत बाबासाहेब यांना मंगल आशीर्वाद दिला, तो पुढें दिला आहे.

श्रीमच्छंकराचार्य यांचा आशीर्वाद

श्रीशंकरो विजयते ।

श्रीमज्जगद्गुरुशङ्कराचार्यसंकेतश्रपीठाधिष्ठित-श्रीमदभिनवसच्चिदानन्दविद्या-
नृसिंहभारतीस्वामिश्रीचरणैः श्रीमतो “ रघुनाथराव पण्डित पन्तसचिव संस्थान
भोर ” इत्यस्य राज्याधिरोहणसमये कृतम्

आशीर्वचनम्

अमृतकरेऽधिगतेऽस्तं प्रोद्यन्तं भानुमिव गते ताते ॥
सिंहासनमधिरूढं परिपालय शारदाम्ब ! रघुनाथम् ॥ १ ॥
आचार्यवर्यभगवत्पादैरस्मिन्प्रतिष्ठिते पीठे ॥
विलसद्विशुद्धभावं परिपालय शारदाम्ब ! रघुनाथम् ॥ २ ॥
भावत्कभव्यमूर्ति-ध्यानविनिर्धूतकल्मषस्वान्तम् ॥
कमलासनसहधर्मिणि ! परिपालय शारदाम्ब ! रघुनाथम् ॥ ३ ॥
धर्मोऽभ्युदयविमुक्त्योर्बीजं दन्ध्वन्यते श्रुतिस्मृतिभिः ॥
तमनुष्ठाप्य कुमारं परिपालय शारदाम्ब ! रघुनाथम् ॥ ४ ॥
दत्त्वा प्रजानुरंजनराज्यपरित्राणपटुतमां बुद्धिम् ॥
श्रीचक्रराजसंस्थे ! परिपालय शारदाम्ब ! रघुनाथम् ॥ ५ ॥
धर्मोन्नतिसंकल्पः शिष्येष्वेवंविधेषु वाग्देवि ! ॥
आयतते नः कामं परिपालय शारदाम्ब ! रघुनाथम् ॥ ६ ॥
अनुरज्यतां प्रजाऽस्मिन् तद्योगक्षेममेष निर्वहतु ॥
अन्योन्यभावमुदितं परिपालय शारदाम्ब ! रघुनाथम् ॥ ७ ॥
शिष्टा बहु मोदन्तां दुष्टा दौष्ट्यं निरस्य नन्दन्तु ॥
उन्नमतु भोरराज्यं परिपालय शारदाम्ब ! रघुनाथम् ॥ ८ ॥
आयुष्मतोऽर्थकामौ स्यातां धर्माविरोधिनौ नित्यम् ॥
शिष्यावतंसमेनं परिपालय शारदाम्ब ! रघुनाथम् ॥ ९ ॥
देवि ! श्रीमति ! शारदाम्ब ! भगवन् ! श्रीचन्द्रमौलीश्वर ! ॥
वत्सेऽस्मिन् रघुनाथराजतिलके मूर्धाभिषिक्तेऽधुना ॥
पीयूषद्रववर्षिणी सकरुणा दृष्टिर्विनिक्षिप्यतां ॥
येन स्यात् रघुनाथवत् प्रभुरयं धर्म्ये प्रजापालने ॥ १० ॥

धर्मो दीव्यतु जीवितं स हि नृणां, भूः सस्यपूर्णा भवेत्
नित्यं नन्दतु भोरमण्डलजनो राजैकनिष्ठाशयः ॥

जीयात् श्रीरघुनाथभूपतिरयं सत्राह्वणः सप्रजः

सामात्यः सकलत्रपुत्रविभवः सुख्यन् समाः शाश्वतीः ॥११॥

श्रावणकृष्णदशम्यां शुक्रवारे १८४४ शके.

मु. सं. भोर, १८ ऑगस्ट १९२२.

त्यानंतर संस्थानिकांकडून, श्रीमंत सरदार बाळासाहेब विंचुरकर यांचेकडून व इतर आप्तेष्टांकडून अहेराचा समारंभ होऊन हारतुरे, पानसुपारी वांटण्यांत आली व दरवार वरखास्त झाला. नंतर पोलिटिकल एजंटमह श्रीमंत बाबासाहेबांचा फोटो घेण्यांत आला. पोलिटिकल एजंट हे श्रीमंतांच्याबरोबर चहा घेऊन परत पुण्यास रवाना झाले.

त्या दिवशीं तिसऱ्या प्रहरीं हायस्कूलच्या इमारतींत पाहुणेमंडळीस 'अॅटहोम' पार्टी देण्यांत आली. त्या प्रसंगीं श्रीमंतांनीं सर्वास कुशल वगैरे विचारून सायंकाळींच ज्यांना जावयाचें होतें त्यांना निरोप दिला. याच वेळीं पुणें आरोग्य-मंडळ, शिक्षण-प्रसारक मंडळी व पी. वाय्. सी. हिंदु जिमखाना या संस्थांतर्फे श्रीमंतांना मानपत्रें रौप्य-करंडकांतून अर्पण करण्यांत आलीं. हीं मानपत्रें त्या त्या संस्थेमार्फत बॅ. जी. के. गाडगीळ, प्रो. पोतदार व डॉ. विष्णुपंत बापट यांनीं वाचून दाखविलीं. मानपत्रांस श्रीमंतांनीं आयऱ्या वेळीं थोडक्यांत (extempore) समयोचित उत्तर दिलें. नंतर बरीच पाहुणेमंडळी पुण्यास परत गेली.

अशा प्रकारचा भव्य व थाटाचा दरवार पूर्वी कधींहि भरलेला नव्हता. या दरवारास अपूर्वता येण्याचीं मुख्य कारणें होती तीं—पूर्वी ब्रिटिश सत्तेखालच्या हिंदी संस्थानिकांना वारसा हक्क असतांहि वरिष्ठ सरकारची परवानगी मिळेपर्यंत राज्याधिकारांचीं सूत्रें हातीं घेतां येत नसत. नरेन्द्र-मंडळ स्थापन झाल्यानंतर सार्वभौम सरकारच्या संमतीनें असा एक ठराव पास झाला आहे कीं, ज्या संस्थानिकांस आकरा किंवा आकरांपेक्षां जास्त तोफांच्या सलामीचा वंशपरंपरेचा मान आहे तो संस्थानिक दिवंगत होतांच त्याच्या पुत्रास अगर निर्विवाद वारसा हक्क असलेल्यास, तो वयांत आला असल्यास सार्वभौम सरकारच्या संमतीची

वाट न पाहतां त्यास एकदम गादीवर बसण्यास हरकत नाहीं. राज्यकारभाराचीं सूत्रें हातीं घेऊन योग्य अधिकाऱ्यांमार्फत गादीवर बसल्याचें वरिष्ठ सरकारकडे जाहीर केलें म्हणजे झालें. पुढें सरकारी रीत्या त्या गोष्टीस मान्यता मिळत असे. श्रीमंत बाबासाहेवांच्या बाबतींत हा ठराव लागू पडण्यासारखा नव्हता. कारण भोर संस्थानास ११ तोफांच्या सलामीचा जो मान होता तो वैयक्तिक होता. यामुळें वरील ठरावांतील अटीप्रमाणें श्रीमंत बाबासाहेवांना वडील कैलासवासी होतांच गादीवर बसण्याचा हक्क नव्हता. परंतु श्रीमंत बाबासाहेब कांहीं लहान नव्हते. शिवाय त्यांच्या स्वभावाची, वर्तणुकीची व हुपारीची मुंबई सरकारास माहिती असल्यामुळें वरील ठरावांतील अट त्यांच्या बाबतींत आड न येऊं देतां त्यांना त्यांचे वडील निधन पावतांच राज्याचे सर्व अधिकार धारण करण्यास हरकत घेतली नाहीं; व सरकारी रीतीनें त्यास मान्यतादर्शक पत्र एक महिन्याच्या आंतच श्रीमंत बाबासाहेब यांस पाठविलें, ही अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट घडून आली. तें पत्र सुरुवातीस दिलेंच आहे.

राज्यारोहण झाल्यानंतर टाइम्स ऑफ इंडियानें राज्यारोहणासंबंधीं जो लेख लिहिला त्यांत ह्या समारंभाला Installation व Investiture असे शब्द वापरले होते. हा लेख मे. पोलिटिकल एजंटसाहेब यांचे वाचनांत आल्यावर त्यांनीं श्रीमंत बाबासाहेवांना कळविलें कीं, *Times of India* नें Installation व Investiture हे शब्द वापरले आहेत ते दोन्हीहि चुकीचे असून आपण स्वतः होऊनच गादीवर बसल्यामुळें व त्यांस गव्हर्मेन्टनें मान्यता दिली असल्यामुळें आपल्या राज्यारोहणास Accession असा शब्द योग्य आहे. तेव्हां *Times of India* च्या नजरेस ही चूक आणून दिली. ह्यावरूनहि वरील लिहिलेल्या मजकुरास पुष्टि मिळणार आहे.

दुसरी गोष्ट म्हणजे आजपर्यंत भोरच्या इतिहासांत राज्यारोहणसमारंभ दरवार भरवून त्या दरबारांत प्रजेला संतुष्ट करण्याकरितां पूर्वीच्या कोणत्याहि अधिपतीनें जाहीर केलें नव्हतें तें जाहीर करण्यांत आलें, व विषमतानिदर्शक करहि बरेंच नुकसान सोसून माफ करण्यांत आले; व प्रजानुवर्ती राज्यकारभाराचें धोरण कसें राहिल हेंहि जाहिर केलें. या व इतर अनेक गोष्टींमुळें हा समारंभ भोर संस्थानच्या इतिहासांत चिरस्मरणीय झाल्यावांचून राहणार नाहीं.

या समारंभाच्या दिवशीं श्रीमंत बाबासाहेबांना अनेक ठिकाणांहून अभिनंदनपर तारा आल्या होत्या. त्यांत प्रामुख्याने लॉर्ड व लेडी विलिंग्डन, काश्मीरचे महाराज, देवासचे महाराज, बडोद्याचे महाराज, चीफ ऑफ सांगली, चीफ ऑफ मिरज (सीनियर), चीफ ऑफ जत, चीफ ऑफ फलटण, सीनियर प्रिन्स ऑफ तंजावर, चीफ ऑफ मिरज (जूनियर), चीफ ऑफ इचलकरंजी, चीफ ऑफ विशाळगड, महाराजा ऑफ कोल्हापूर, महाराजा ऑफ धार, चीफ ऑफ सावंतवाडी, सरदार पंडितराव, सातारा, नवाब शेखमिरे, वाई, श्रीमती रमावाई रानडे, शेट पुरुषोत्तम विश्राम मावजी, प्रिन्सिपॉल भाटे, सरदार माधवराव रास्ते, रावबहादुर गरूड, अभ्यंकर वकील, सांगली, दादासाहेब करंदीकर, सातारा, रा. व. तात्यासाहेब कुमठेकर, सरदार भय्यासाहेब विंचुरकर, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, पुणे, चीफसाहेब रामदुर्ग, चीफसाहेब कुसुंदवाड, चीफसाहेब जमखंडी, मि. क्रैरार, डेक्कन क्लब, पुणे, भोर स्टेट प्रजा-सभा, इत्यादींकडून आलेल्या होत्या. यांशिवाय कित्येकांचीं पत्रेंहि आलेलीं होतीं.

मानपत्रसमारंभ

श्रीमंत बाबासाहेबांनीं राज्यारोहणसमारंभाची १८ आगस्ट तारीख जाहीर केल्यानंतर संस्थानांतील व संस्थानाबाहेरील अनेक संस्थांकडून मानपत्रें स्वीकारण्यावद्दल श्रीमंत बाबासाहेबांच्याकडे विनंति-अर्ज येऊं लागले. अद्याप आपल्या हातून कांहींच कार्य झालें नसल्यामुळें मानपत्रांचा स्वीकार करणें त्यांना प्रशस्त वाटेना. परंतु लोकांचा उत्साहभंग करून त्यांना नाखूष करणें हेंहि इष्ट नाहीं, असा विचार करून त्यांनीं मानपत्रें अर्पण करण्यास संमति दिली, व राज्यारोहणसमारंभाच्या दिवशींच सायंकाळीं तीन संस्थांच्या मानपत्रांचा त्यांनीं स्वीकार केला, हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. बाकीच्या मानपत्रांकरितां ता. १९ हा दिवस ठरविला होता.

दरवारच्या दुसरे दिवशीं म्हणजे ता. १९ शनिवार रोजीं निमंत्रित पाहुणेमंडळींपैकीं जी मंडळी राहिली होती त्यांना व मानपत्रें अर्पण करण्याकरितां जी मंडळी आली होती त्यांना दुपारीं मोठ्या थाटाची मेजवानी श्रीराम-मंडपांत देण्यांत आली. या मेजवानीच्या प्रसंगीं श्रीमंत बाबासाहेबांनीं एक नूतन सांप्रदाय सुरू केला. ब्राह्मणांच्या पंक्तीबरोबरच ग्रंभू वगैरे पांढरपेशा ज्ञाती व

मराठे यांच्या पंक्ती बसविण्यांत आल्या होत्या. या नवीन प्रघातामुळे सर्वांना संतोष वाटला. भोजनानंतर पानसुपारीच्या वेळीं ठिकठिकाणच्या इनामदारांकडून व इतर गृहस्थांकडून आलेल्या आहेरांचा श्रीमंत बाबासाहेबांनीं स्वीकार केला.

याच दिवशीं सायंकाळीं श्रीराम-मंडपांत मानपत्रसमारंभ झाला. श्री. सौ. गंगूताईसाहेब पंतसचिव वाचनालय, श्रीराम क्रीडाभुवन, भोर म्युनिसिपालिटी वगैरे भोर शहरांतील संस्था यांच्यातर्फे, संस्थानांतील निरनिराळ्या पांचहि तालुक्यांतर्फे आलेलीं मानपत्रे, त्याचप्रमाणे कॅंप एज्युकेशन सोसायटी, रामोशी संघ, एडवर्ड मेमोरियल हॉस्पिटल, मुंबई, पिरंगुट रहिवासी, ऐक्यवर्धक क्लब, शिरवळ, समाजसेवासंघ, पाली, पाली नागोठणें रोड कमेटी वगैरे संस्थांकडून, त्याचप्रमाणे वे. शा. सं. पंडित दीक्षित, भोर, वे. शा. सं. बाळशास्त्री पारखी, वे. शा. सं. बाबा दीक्षित, वे. शा. सं. मार्तंड नारायण आचार्य, नाडसूर, रा. नारायण नरसिंह साठे, पुणे, रा. गो. रा. भिडे, रा. बा. पां. ठकार, भोर, व व्यंकटेश प्रेस, मुंबई, यांचीं वैयक्तिक मानपत्रे श्रीमंत बाबासाहेबांना अर्पण करण्यांत आलीं. या मानपत्रांत रामोशी संघानें दिलेलें मानपत्र श्रीमंत बाबासाहेबांनीं स्वीकारलें ही गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची होती. रामोशी संघ, पुणे, व भोर संस्थानांतील रामोशी प्रजाजन यांचेतर्फे श्रीमंत बाबासाहेब यांना मानपत्र अर्पण करण्याकरितां पुण्याहून विद्यादेवी सौ. सावित्रीबाई रोडे या राज्यारोहण-समारंभाचे दिवशींच भोरास आल्या होत्या. त्यांचें मानपत्र स्वीकारण्याचें श्रीमंत बाबासाहेबांनीं कबूल केलें हें पाहून कडर सनातन्यांना व जुन्या पिढींतील काहीं लोकांस थोडासा धक्का बसल्यासारखाच झाला. मानपत्राचे दिवशीं भर दरबारांत जातिभेद न ठेवतां जेव्हां श्रीमंत बाबासाहेबांनीं रामोशी प्रजेचें मानपत्र स्वीकारलें तेव्हां तर वरील लोकांच्या तोंडून “ काल पालटला, आतां काहीं दिवसांनीं राम-मंडपांत महारहि बसूं लागतील,” वगैरे उद्गार ऐकूं येऊं लागले. नवीन विचाराच्या मंडळींनीं श्रीमंत बाबासाहेबांच्या या मनोधैर्याची प्रशंसा केली. श्रीमंत बाबासाहेबांचे हातीं संस्थानचीं राज्यसूत्रे आलीं याबद्दल सर्व मानपत्रांत त्यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करण्यांत येऊन त्यांच्या हातून संस्थानची सर्वांगीण प्रगति होईल अशी आशा प्रदर्शित केली होती. श्रीमंत बाबासाहेबांनीं सर्व मानपत्रांस उत्तरादाखल एकच भाषण केलें, व त्यांत पुढें राज्यकारभाराचें धोरण काय ठेवणार तें जाहीर केलें. तें भाषण येणेंप्रमाणें :

श्रीमंत बाबासाहेब यांचें मानपत्रांस उत्तर

“ सद्गृहस्थहो,

आमच्या राज्यारोहणाच्या सुप्रसंगानिमित्त जीं निरनिराळीं मानपत्रें आतांच आम्हांस अर्पण केलीं त्यांबद्दल आम्ही सर्व डेप्युटेशनमधील सभासदांचे व त्यांच्या द्वारे ज्या ज्या संस्थांचे प्रतिनिधी म्हणून ते येथे आलेले आहेत त्या त्या संस्थांच्या दुसऱ्या सर्व सभासदांचे मनःपूर्वक आभार मानतो.

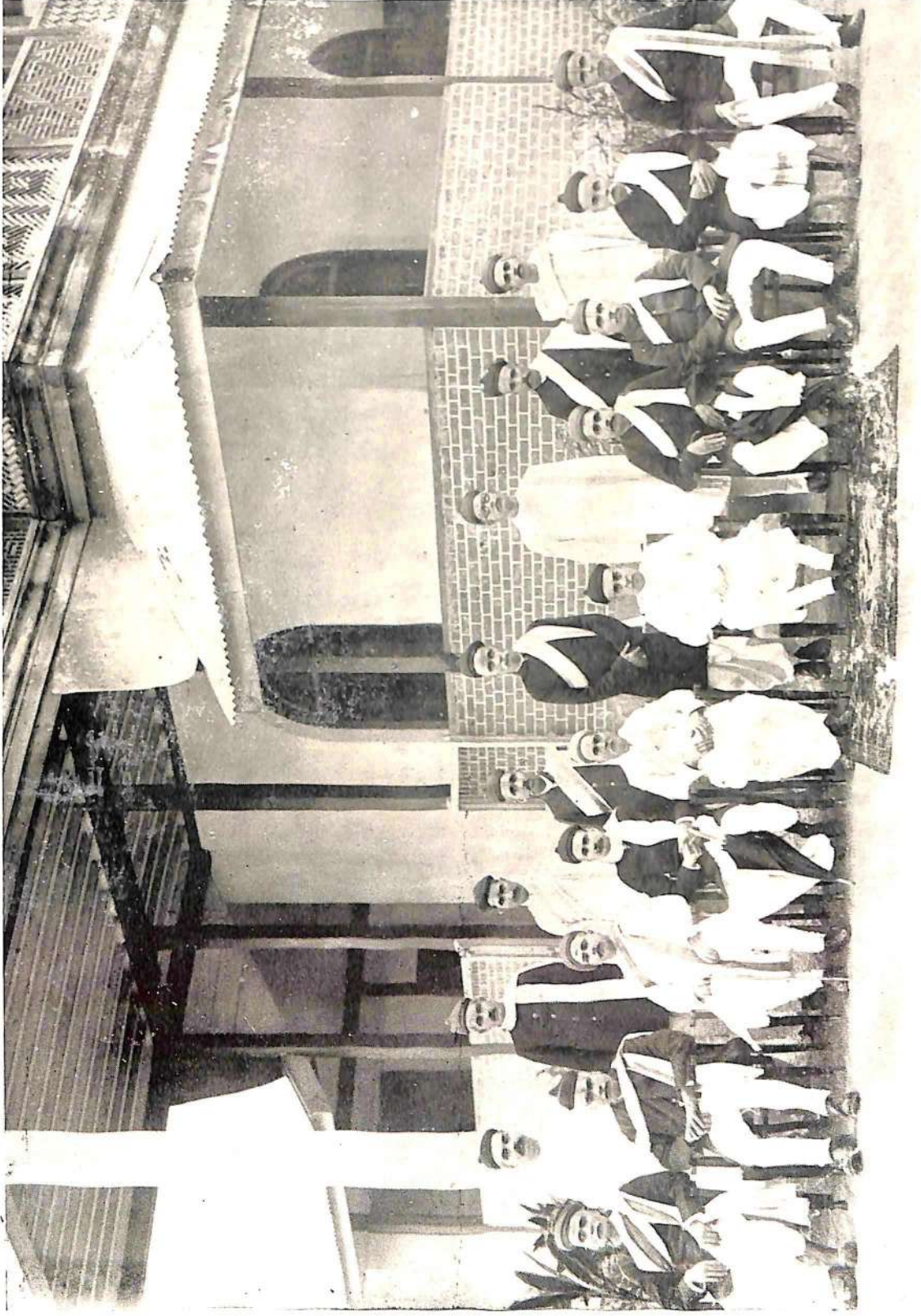
सर्व मानपत्रांत गौरवपूर्वक आमचें अभिनंदन करून आमच्या भावी कारकीर्दीबद्दल आपण शुभचिंतन केलें आहे ही फार संतोषाची गोष्ट आहे. आणि आपल्या सदिच्छेप्रमाणेंच यथायोग्य जनसेवा आमचे हातून ईशकृपेनें घडावी व भोर संस्थानचा एकंदरीत उत्तरोत्तर उत्कर्ष व्हावा इतकीच आमची प्रभूपाशीं विनंति आहे.

सद्गृहस्थहो, परमेश्वरी संकेताप्रमाणें भोरसारख्या ऐतिहासिक महत्त्वाच्या संस्थानचे अधिपतिपदावर अधिष्ठित होण्याचा सुप्रसंग लाभण्याइतकें दीर्घायुरारोग्य ईश्वरानें आम्हांस दिलें याबद्दल त्या सर्वशक्तिमान् जगन्नियंत्याचे आम्ही खरोखर फार फार ऋणी आहोंत.

सद्गृहस्थहो, अधिपतीचें कर्तव्य सामान्यतः दोन प्रकारचें आहे असें आमचें मत आहे. एक धर्म व ईश्वर यांची सेवा आणि दुसरें प्रजेचें परिपालन यथायोग्य करून तद्वारां जनतारूपी परमेश्वराची सेवा. याप्रमाणें दोन्ही प्रकारचीं राजाचीं कर्तव्यें यथाशक्ति आजन्म वजावीत राहण्याचा आमचा हेतु आहे.

परंतु हेतु आणि कृति यांच्यामध्ये मेळ राहण्यास परिस्थितीहि तितकीच अनुकूल असावी लागते. पण आमची परिस्थिति असावी तितकी अनुकूल नाही, हें आपल्यास ठाऊकच आहे; किंबहुना एका मानपत्रांत त्याबद्दल स्पष्ट उल्लेखहि आहे.

आमच्या स्थितीचा सूक्ष्म विचार करतां आमच्या मार्गातील पहिली अडचण अशी दिसते कीं, लोकांच्या आकांक्षा गेल्या पिढींत व विशेषतः महा-युद्धापासून सभोववारची परिस्थिति पाहून वाढत वाढत जात आहेत. आणि आपल्या संस्थानचा कारभार आजपावेतो जुन्या एकतंत्री वळणावर चालविला गेला असल्या कारणानें नवीन मनूबरोबर जलद मार्ग आक्रमण करण्याची

भोग म्युनिसिपालिटीने श्रीमंत राजेसाहेबांना पहिली चेंवार्पिक मुदत संपल्यानंतर पानमुपारी केली त्या वेळीं म्युनिसिपल सभासदांसह घेतलेला फोटो. (सन १९२६)
 खुर्चीवर:—१ माधवदास देवी; २ गुपचूप वकील; ३ कानिटकर मुत्सफ; ४ न. गो. आंबेकर; ५ रा. व. अंजनगांवकर; ६ श्री. राजे बाबासाहेब;
 ७ अ. रा. जोशी; ८ पाटणकर वकील; ९ श्री. के. भिडे, मास्तर; १० श्री. को. रं. दवडघाव.

शक्ति लोकांत काय किंवा नोकरवर्गांत काय अवश्य तितकी प्रादुर्भूत झालेली नाहीं हें आपणांसहि मान्य होईल. तसेंच ही शक्ति यक्षिणीचे कांडीप्रमाणें एकदम उत्पन्न होणारी नाही. यामुळें आपलें पाऊल जें पुढें पडावयाचें आहे तें मनांत आहे तितक्या शीघ्र गतीनें पडेल किंवा नाही याची आम्हांस शंका वाटते.

दुसरें असें कीं, संस्थानच्या उत्पन्नाच्या बऱ्याचशा बाबी कालमाना-प्रमाणें आपोआप वाढत जातील अशा तऱ्हेची योजना संस्थानास लागू केलेली नाही. त्यामुळें कोणतीहि वाढत्या खर्चाची सुधारणा सुरू करणें झालें तर ती फार सावधगिरीनेंच केली पाहिजे; इकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

वरील सबबी कांहीं करावयाचें नाही किंवा कोणी कांहींच मागूं नये अशा बुद्धीनें आम्हीं पुढें काढल्या नाहीत, किंवा आपल्यास कांहीं कळत नसून दूरदर्शीपणाचा सर्व मक्ता आमचेकडे आहे अशा भावनेनें मांडलेल्या नाहीत हें लक्षांत घेऊन, आमच्या हेतूविषयीं भलताच गैरसमज आपण करून घेऊं नये, अशी प्रथमच आम्ही आपल्यास सूचना देऊन ठेवतो. या अडचणी आपल्यासमोर ठेवण्याचा उद्देश, आपण आमच्या एकंदर परिस्थितीचा विचार शांतपणानें करावा व आमचे कार्यांत आपली पूर्ण सहानुभूति आणि दिलसफाई असावी इतकाच आहे.

सद्गृहस्थहो, बहुतेक मानपत्रांत आमच्या शिक्षणाची व प्रवासाची आणि कारभाराच्या अनुभवाची बरीच प्रशंसा केलेली आहे. परंतु विशिष्ट कारणामुळें व प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें वरील तिन्ही साधनांचा ध्यावयास पाहिजे होता तितका फायदा आम्हांस घेतां आला नाही व यापुढें तो घेऊं म्हटलें तर आमच्यावर येऊन पडलेल्या जबाबदारीमुळें व उमेदीचें वय बरेंचसें निघून गेल्यामुळें तेंहि शक्य दिसत नाही, ही गोष्ट प्रांजलपणें प्रारंभीच आम्ही कबूल करतो. तथापि श्रीरामक्रीडा-भुवन व वाचनालय या संस्थांच्या मानपत्रांत ध्वनित केल्याप्रमाणें प्रजेचा पैसा लोकप्रतिनिधींच्या इच्छेस अनुसरून प्रजेच्या कल्याणाकडेच शक्य तेथवर खर्च करण्याचें स्थूल धोरण आम्ही आपल्या कारभारांत ठेवणार आहोंत, हें पुन्हां आजच्या प्रसंगीं जाहीर करण्यास आम्हांस फार आनंद वाटतो.

आतां येथें एका गोष्टीचा खुलासा करून ठेवणें अप्रासंगिक होणार नाहीं. सद्गृहस्थहो, संस्थानिक लोकांस संस्थानच्या बाहेरच्या लोकोपयोगी सार्वजनिक संस्थांस यथाशक्ति मदत करण्यांत कांहीं खर्च करावा लागतो व त्याबद्दल संस्थानी प्रजेस तक्रार करण्यास संधि मिळते; परंतु वास्तविक वरील खर्च विशिष्ट मर्यादेच्या बाहेर नसेल तर वरील तत्त्वास सोडून आहे असें म्हणतां येणार नाहीं, हें आपण लक्षांत घ्यावें. शिवाय ब्रिटिश हिंदुस्थान व संस्थानें यांतील प्रजाजनांचे हितसंबंध खरोखर विरोधी किंवा भिन्न नसून परस्परांत पूर्णपणें निगडित झालेले आहेत. यामुळें ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील रुग्णालयांस किंवा विद्यालयांस अथवा अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या एखाद्या व्यापक उपयुक्त संस्थेस दिलेल्या देणगीचा फायदा संस्थानी प्रजेसहि पर्यायानें किंवा मनांत आणलें तर साक्षात्हि घेतां येतो, किंवा मिळत असतो, हें थोड्या विचारांतीं आपल्याहि ध्यानांत येणार आहे. उलटपक्षीं संस्थानिकांकडे संस्थानाबाहेरील सार्वजनिक संस्थांनीं मदत मागणें तीहि यथाप्रमाण असावी हेंहि या ठिकाणीं नमूद करणें उचित आहे. कारण हा नियम सुटला तर लहान संस्थानांचीं उत्पन्नं वेताचींच असल्यामुळें त्यांच्या स्वतःच्या प्रजाजनांच्या विशेष हिताच्या गोष्टींकडे योग्य लक्ष पुरविण्यास संस्थानांचे अधिपतींस कमी वाव सांपडण्याचा संभव असतो.

सद्गृहस्थहो, हिंदुस्थानच्या एका बड्या व्हाइसरॉयांनीं हिंदुस्थानांत पाय ठेवतांच मिळालेल्या स्वागतपर मानपत्रांत येथील परिस्थितीचें सूक्ष्म अवलोकन करून वादग्रस्त प्रश्नांविषयीं आमचें पक्कं मत बनविण्यास आणि मग अनुरूप अशी कृति करण्यास कांहीं काल सवड द्यावी आणि मग माझी पारख करावी अशी मानपत्र देणाऱ्या लोकांस विनंति केली होती. तीच आम्ही आज आपल्यापुढें ठेवतो.

अशी संधि मिळाली म्हणजे सांप्रतची कारभाराची पद्धति कशी आहे हें आमूलाग्र व तपशीलवार स्वतः समजून घेऊन त्यांत कांहीं दोष आढळून आल्यास ते कसे दूर करतां येतील याचा विचार करण्याचा आमचा मनोदय आहे. तसेंच दुसऱ्या प्रागतिक संस्थानांतून राज्यकारभार कसा चालतो ती माहिती घेऊन त्याप्रमाणें कितपत अंमल करतां येईल तें आम्ही ठरविणार

आहों. तसेंच लोकांच्या अडचणी काय आहेत तें समजून घेऊन त्यांची तत्काळ दाद लावण्याचा आमचा हेतु आहे. आणि शेवटीं बजेटची पद्धति ठेवून लोकांची कर्तबगारी दिसून येईल त्या मानानें कारभाराच्या संघटितपणास कमीपणा न येईल अशा प्रकारें लोकप्रतिनिधित्वाचें तत्त्व कारभारास लावण्याची व सर्वतोपरी संस्थानचा उत्कर्ष करण्याची आमची आकांक्षा आहे. परंतु हें सर्व परिपूर्ण होण्यास आपल्यासारख्या प्रजाजनांच्या पुढाऱ्यांनीं व नोकर-लोकांनीं आमच्या अडचणी कोणत्याहि प्रकारें न वाढवितां आम्हांस प्रामाणिकपणानें साहाय्य केलें पाहिजे अशी आमची इच्छा आहे, व त्या कामीं आमची निराशा होणार नाही अशी आम्हांस आशा आहे. आतां या ठिकाणीं हेंहि सांगून ठेवणें जरूर आहे कीं, उद्योगधंदे किंवा कालवे वगैरे प्रकारच्या कांहीं कांहीं विशिष्ट खात्यांत नवीन पद्धतीवर सुधारणा करण्याकरितां माहितगार, तज्ज्ञ व अनुभवी माणसें बाहेरून आणावीं लागतील व संस्थानांतील मंडळी तयार होऊन त्यांची कर्तबगारी दिसू लागेपर्यंत कांहीं काल तीं ठेवावीं लागतील. तेव्हां याबद्दल विनाकारण कोणीहि गैरसमज करून घेऊं नये.

आमचा ऐन उमेदीचा काळ बहुतेक निघून गेलेला असल्याकारणानें आमचे हेतू अंमलांत आणण्याच्या कामीं दिरंगाई करून भागावयाचें नाही हें आम्ही पूर्णपणें जाणून आहों आणि म्हणूनच या सर्व गोष्टी शक्य तितक्या लवकर करण्याचा व पुढील पिढ्यांस सुंदर इमारत रचतां येईल असा बळकट पाया घालण्याचा आमचा अंतःकरणपूर्वक संकल्प आहे, असें आम्ही आपल्यास जाहीर आश्वासन देतो.

कालरोजीं झालेल्या दरबारांतील भाषणांत आजच आम्हीं कोणत्या मोठी करण्याचें योजिलें आहे तें आपल्यास कळलेलेंच आहे. तसेंच आमच्या परमपूज्य तीर्थरूपांचे कर्तृत्वाबद्दल वगैरे समयानुरूप काल उल्लेखहि झाला आहेच. यामुळें त्याविषयीं पुनरुक्ति येथें करित नाही. आम्हांस जें कांहीं आपल्यास या प्रसंगीं कळवावयाचें होतें तें एकच असल्यामुळें सर्व मानपत्रांचें उत्तर एकत्र देण्यांत आलें आहे.

मानपत्रांतून विशिष्ट मागण्या न करितां मोघम सूचना केल्या आहेत याबद्दल आम्ही आपले फार आभारी आहोंत, व यावरून आम्हांस प्रथमार्भींच

विकट अडचणीत न घालतां आमच्या प्रस्तुतच्या स्थितीची पूर्ण जाणीव आपल्यास आहे, अशी समयज्ञता आपण स्पष्ट प्रगट केली आहे.

श्रीरामक्रीडा-भुवन व वाचनालयांचे सभासदहो, आपल्या उभय संस्थांशी आमचा पहिल्यापासून निकट संबंध असल्यामुळे त्यांचा आम्हांस सदैव विशेष अभिमान राहिल हें आम्हीं विशेष रीतीने सांगण्याची आवश्यकता आहे असे नाही. तथापि या संस्थांची स्थापना व जोपासना करण्याचे कामी सदर संस्थांच्या प्रमुख सभासदांचे अमोलिक साहाय्य आम्हांस झाले आहे याचा विशेष रीतीने निर्देश करणे अवश्य आहे. आणि आमची अशी इच्छा आहे की, त्यांनी आजपर्यंत चालत आल्याप्रमाणे हरएक बाबतीत आम्हांस अशी मदत द्यावी म्हणजे या संस्थांची व भोरची भरभराट करण्याचा आमचा मनोदय सुलभ रीतीने सिद्धीस जाणार आहे. तसेच या संस्थांप्रमाणेच शिरवळ येथील ऐक्य-वर्धक क्लब, किंवा पाली येथील वाचनालय, किंवा समाजसेवासंघ यांसारख्या लोकोपयोगी संस्थांच्या आकांक्षांकडे आमची पूर्ण सहानुभूति राहिल.

संस्थानांतील ज्या ज्या लोकांनी, मग ते सरकारी नोकर असोत किंवा स्वतंत्र धंदेवाले असोत, लोकोपयोगी किंवा संस्थानची कामगिरी द्रव्य, अंग-मेहनत किंवा बौद्धिक सामर्थ्य इत्यादि द्वारांनी विशेष प्रकारची केलेली दृष्टोत्पत्तीस येईल त्यांना त्यांना, ब्रिटिश सरकार किंवा दुसरी कांहीं संस्थाने यांत चालू असलेल्या धर्तीवर, तिकडील मानमरातबांचीं चिन्हें किंवा पदव्या यांच्याशी विरोध न येईल अशा प्रकारें मानमरातब व किताब देण्याची पद्धति, माननीयांचा मान व्हावा व प्रशंसनीय कर्तबगारी करून दाखविण्यास दुसऱ्या लोकांनाहि उत्तेजन यावें, या हेतूनें सुरू करून त्याचा अल्पारंभहि हल्लीं चालू असलेल्या समारंभांत करावा असें आम्हांस सयुक्तिक वाटल्यावरून येथील प्रसिद्ध शेट रामदास किसनदास यांना आम्ही आतांच 'नगरशेट' ही त्यांच्या वंशास अनुरूप अशी बहुमानाची पदवी अर्पण करणार आहोंत.

सद्गृहस्थहो, शेट रामदास हे भोर वाचनालयाचे व्हाइस-प्रेसिडेंट असून दानशूर आहेत व जुन्या तऱ्हेनें धर्मादाय करण्याकडे त्यांची विशेष प्रवृत्ति आहे. तथापि श्रीरामक्रीडाभुवन यासारख्या नवीन पद्धतीच्या संस्थेस त्यांनीं दीडशें रुपयांची देणगी दिली असून नुकतीच येथील वाचनालयास दोनशें रुपयांची

देणगी दिली आहे आणि गरीब विद्यार्थ्यांकरितां व्याजांतून मदत देण्यासाठीं दोन हजार रुपये खर्च करून प्रॉमिसरी नोटा घेतल्या आहेत. हें शेटजींचें उदाहरण अनुकूलता असेल त्यांनीं घेण्यासारखें आहे यांत शंका नाही.

सरतेशेवटीं आमच्या राज्यारोहणसमारंभासाठीं नेमलेल्या कमेटींतील मंडळींनीं आपआपलीं कामें फार चांगल्या रीतीनें केलीं व यामुळेच हल्लींचा समारंभ निर्विघ्नपणें व थाटानें प्रभुकृपेनें पार पडला आहे याबद्दल संतोष व्यक्त करण्याची याच वेळीं आम्ही संधि घेतों.

तयारीस वेळ थोडाच मिळाल्यामुळे व पर्जन्य ऋतु असल्यामुळे कांहीं गोष्टींत न्यूनता राहणें साहजिक आहे. परंतु त्याबद्दल पाहुणेमंडळी मनांत कांहीं आणणार नाहीत अशी आम्हांस उमेद आहे.

सद्गृहस्थहो, कोणाच्याहि कर्तबगारीची योग्यता अधिकारसूत्रें हातीं घेतांना गावयाची नसून तीं सूत्रें सुटल्यावर ती यथार्थ ठरत असते, असे उद्गार एका वरिष्ठ दर्जाच्या सुप्रसिद्ध अधिकाऱ्यानें अधिकारारोहणाचे वेळीं काढलेले आम्हांस आठवतात. त्या न्यायानें ज्या जगदीश्वरानें आमच्या आयुष्यांतील आजचा सोन्याचा दिवस दाखविला त्याच्याच कृपेनें आपल्या सदिच्छेप्रमाणें अंशतः तरी अजरामर राहणारी कामगिरी आमचे हातून घडावी अशी आपल्या-प्रमाणेंच प्रभू रामचंद्रापाशीं करुणा भाकून व आपल्या सर्वांचें ईश्वरकृपेनें कल्याण असो अशी इच्छा प्रदर्शित करून आम्हीं आपलें भाषण समाप्त करतो.”

रविवार ता. २० रोजीं भोरांतील सर्व पांढरपेशे जातीस बुंदीच्या लाडवांचें प्रयोजन देण्यांत आलें. सर्व पंक्तींतून श्रीमंत बाबासाहेब स्वतः हिंडून समाचार घेत होते. दुसरे दिवशीं म्हणजे ता. २१ रोजीं दुपारीं मराठे वगैरे व नंतर अस्पृश्य जातींसहि बुंदीचें भोजन घालण्यांत आलें. याहि दिवशीं श्रीमंत बाबासाहेब सर्वांच्या पंक्तींत हिंडून समाचार घेत होते. श्रीमंत स्वतः आपला समाचार घेऊन आपणांस आप्रहपूर्वक वाढवीत आहेत हें पाहून अस्पृश्यवर्गांस धन्यता वाटत होती. भेदाभेद न ठेवतां श्रीमंतांनीं सर्व जातींना पक्कान्नाचें सारखेंच भोजन घातलें, हीहि एक लोकांना अपूर्वच गोष्ट वाटत होती. दोन्ही दिवस मिळून एकंदर पांच हजारांचे वर पात्रें झालीं.

श्रीमंत बाबासाहेबांनीं संस्थानच्या नोकरवर्गास देणग्या देऊन संतुष्ट केलें. इतकेंच नव्हे, तर ते आपल्या पूर्वीच्या खासगी नोकरांसहि विसरले नाहींत. राज्यारोहणानिमित्त त्यांनाहि देणगीदाखल एकंदर रु. ८५०० देऊन श्रीमंत बाबासाहेबांनीं आपलें औदार्य प्रगट केलें.

भोर संस्थानचे माजी शाळाधिकारी रा. रा. वासुदेव नारायण जोशी यांनीं विनंति केल्यावरून श्रीमंत बाबासाहेबांनीं ता. २४ रोजीं हायस्कूलांत येऊन मुलांना बक्षिसें व मिठाई वांटण्याचें कवूल केलें. हायस्कूलचे हेडमास्तर रा. सामक यांनीं शहरांतील प्रतिष्ठित नागरिक व वरिष्ठ अंमलदार यांना निमंत्रणें केलीं. ठरलेल्या तारखेस दुपारीं चार वाजतां सर्व निमंत्रित मंडळी व विद्यार्थी हायस्कूलचे हॉलमध्ये जमले. श्रीमंतांची स्वारी श्रीमंत युवराजांसह बरोबर साडेचार वाजतां हायस्कूलांत आली. हायस्कूलच्या दाराजवळ हायस्कूलचे शाळाधिकारी व हेडमास्तर यांनीं त्यांचें स्वागत केल्यावर स्वाग्या हॉलमध्ये जाऊन स्थानापन्न झाल्या. नंतर मुलांचें सुस्वर पद्यगायन होऊन कांहीं संवाद झाल्यावर शाळाधिकारी यांनीं संस्थानांतील शिक्षण-खात्याचा सविस्तर अहवाल निवेदन केला. श्रीमंतांनीं उत्तरादाखल भाषण केलें तें येणेंप्रमाणें :—

श्रीमंत बाबासाहेबांचें भोर हायस्कूलमधील भाषण

“ शाळाधिकारी, हेडमास्तर, इतर शिक्षकवर्ग, सम्य गृहस्थ व विद्यार्थीहो,

आतांच शाळाधिकारी यांनीं आपल्या भाषणांत राज्यारोहणानिमित्त मीं जें काय केलें आहे त्याबद्दल जे प्रशंसापर उद्गार काढले आहेत त्यांबद्दल मला संतोष वाटत आहे. परंतु मीं त्यांत कांहीं विशेष केलें आहे असें मला वाटत नाहीं, हेंहि मला येथें सांगणें जरूर वाटत आहे. कालमानानुरूप कर्तव्यापेक्षां मीं कांहीं जास्त केलें नाहीं अशी माझी समजूत आहे.

एकंदर हायस्कूलचा इतिहास सांगतांना शाळाधिकारी यांनीं मास्तर-लोकांच्या कामगिरीसंबंधानें व विशेषतः हायस्कूलचे पहिले हेडमास्तर रा. श्रीपाद केशव भिडे मास्तर, यांचेसंबंधीं जें सांगितलें तें अगदीं खरोखर आहे व त्याबद्दल मला आनंद होत आहे. रा. रा. भिडे मास्तरांचें व माझे एकमेकांशीं गुरु-शिष्याचें नातें असल्यामुळें मला इतरांप्रमाणेंच त्यांच्याविषयीं आदर व प्रेम वाटत आहे, व गुरुजी या नात्यानें त्यांची योग्यता मी जाणून आहे, हें येथें

सांगण्यास मला फार अभिमान वाटत आहे. सध्यांचा शिक्षकवर्गहि यापुढें पूर्वीप्रमाणेंच चोख रीतीनें व कळकळीनें व निस्वार्थीपणानें आपलें पवित्र कर्तव्य बजावून उत्तम शिष्यवर्ग तयार करील व हायस्कूलचा व पर्यायानें संस्थानचा नांवलौकिक वाढविण्यास कारणीभूत होईल अशी मला उमेद आहे.

शाळाधिकारी यांनीं आपल्या भाषणांत सांगितलें आहे कीं, लहान-सहान संस्थानांतून प्रयोगादाखल विनाकारण खर्च करूं नये; कोणतीहि पद्धत प्रयोगावस्थेच्या पलीकडे जाऊन कायम व यशस्वी झाली म्हणजे इकडे अंमलांत आणावी. ही त्यांची सूचना मला मान्य आहे. कारण त्या योगानें खर्च विनाकारण न होतां लोकांच्या अनुभवाचा फायदा आपणांस करून घेतां येईल.

शेवटीं विद्यार्थ्यांस उपदेशपर दोन शब्द सांगण्यास मला विनंति करण्यांत आली आहे. माझ्या मतें हें काम फारच अवघड आहे. कित्येकांना तें कदाचित् सोपेंहि वाटत असेल, परंतु तसें मला वाटत नाहीं. तथापि विद्यार्थीवर्गावर माझे अत्यंत प्रेम असल्यामुळें स्वानुभवसिद्ध असे दोन शब्द सांगतो.

विद्यार्थ्यांनीं या वयांत विद्यार्जनाप्रमाणें शरीर-सामर्थ्याकडेहि लक्ष फारच पुरविलें पाहिजे. कारण नुसती विद्या संपादन करून पुढील आयुष्यांत भागत नाहीं. विद्येला शरीर-सामर्थ्याची जोड लागते. नाहीं तर त्यांच्या हातून पुढें कोणतेंहि मोठें कार्य होत नाहीं. हा अनुभव मला स्वतःला असल्यामुळें पुढील तरुण पिढींनीं त्यासंबंधीं एवढांपासून नीट खबरदारी घ्यावी, असा माझा त्यांना कळकळीचा उपदेश आहे. एकपरी परीक्षेत नापास झालें तरी चालेल, परंतु विद्यार्थ्यांचा शारीरिक ऱ्हास झालेला पाहून मला बिलकुल बरें वाटणार नाहीं. कारण सध्यांच्या विद्यार्थीवर्गावरच संस्थानची सर्व प्रकारची भावी उन्नति अवलंबून आहे.

दुसरी गोष्ट विद्यार्थ्यांस सांगावयाची ती ही कीं, त्यांनीं आपल्या संस्थानचा अभिमान बाळगण्यास शिकलें पाहिजे, व तसें त्यांना शिक्षकवर्गानें शिकविलें पाहिजे. तसेंच शिक्षणाचा अंतिम हेतु नोकरी करून पैसे मिळविणें हा नसून आपण ज्या देशांत जन्मास आलों त्या देशाचा उद्धार करणें हा आहे; व त्याकरितां हरएक प्रकारचा थोडाबहुत तरी प्रत्येकानें स्वार्थत्याग करण्यास आतांपासून शिकलें पाहिजे.

तिसरी गोष्ट म्हणजे विद्यार्थ्यांस उच्च प्रकारच्या धर्मशिक्षणाची जरूरी आहे; व ती जरूरी घरच्या शिक्षणानें अंशतः तरी भरून निघणारी आहे. कारण येथील विद्यार्थ्यांचा भरणा ब्राह्मणवर्गातीलच असल्यामुळें घरीं धर्माचें शिक्षण आईबापांकडून सहज मिळत असलें पाहिजे, तथापि शिक्षकांनीं हरएक प्रसंगीं धर्मातील उच्च तत्त्वे त्यांचे मनावर विबविण्याचा प्रयत्न करावा. धर्माखेरीज नीतिमत्ता सुधारणार नाही, नीतिखेरीज शील चांगलें बनणार नाही व शीलवान् नागरिकांखेरीज देशोद्धार होणार नाही, ही परंपरा ध्यानांत ठेविली पाहिजे. “ शीलं परं भूषणं ” हें कवींनीं म्हटलें आहे तें सर्वस्वीं खरें आहे. आपल्या धर्मातील उच्च तत्त्वे मनावर उत्तम विबळीं म्हणजे तो मनुष्य कोणत्याहि संकटाला तोंड देण्यास तयार होतो, व त्याच्या मनास खरीखुरी सात्त्विक शांति प्राप्त होते.

चवथी गोष्ट, विद्यार्थ्यांनीं विद्यार्थिदशेंत कोणत्याहि राजकीय, सामाजिक वगैरे गोष्टीसंबंधीं आपलीं मते बनवून घेऊं नयेत. त्यांविषयीं मते बनविण्याची साधनसामग्री संपादन करावी व पुढें त्या साधनसामग्रीचा उपयोग करून प्रत्यक्ष अनुभवानें आपलीं मते बनवावीं.

शिक्षणाच्या व्याख्या मोठमोठ्या पंडितांनीं नानाप्रकारच्या केल्या आहेत. परंतु सर्वसाधारण माझ्या मते खऱ्या शिक्षणाची व्याख्या म्हणजे, ज्याच्या योगानें मनुष्याला आपली जबाबदारी उत्तम तऱ्हेनें व सुलभ रीतीनें पार पाडतां येते तें खरें शिक्षण होय. तशा प्रकारचें शिक्षण अंमलांत आणण्यास संस्थानकडून शक्य तितका प्रयत्न केला जाईल; परंतु या गोष्टीला नगरशेट रामदास शेटर्जी-प्रमाणें इतर धनिक लोकांनींहि शक्य तेवढी मदत केली पाहिजे. कारण शिक्षणासारखी दुसरी पवित्र वस्तु नाही व पवित्र स्थळीं धर्म करण्यासारखें दुसरें पुण्य नाही.

शेवटीं माझे भाषण शांत चित्तानें ऐकून घेतलें याबद्दल सर्वांचे आभार मानून मी रजा घेतों. ”

वरीलप्रमाणें श्रीमंत बाबासाहेबांनीं विद्यार्थ्यांना उपदेशपर भाषण करून बक्षिसें व मिठाई वांटली. नंतर श्रीमंतांना व युवराजांना पुष्पहार घातल्यावर पानसुपारी, अत्तर-गुलाब वगैरे देण्यांत आलें.

शुक्रवार ता. २५ रोजीं दुपारीं तीन वाजतां हायस्कूलच्या दिवाण-खान्यांतच श्री. सौ. राणीसाहेब यांच्या हस्ते शाळेंतील मुलींस पुस्तके, मिठाई व खण वांटण्याचा समारंभ झाला. या समारंभाकरितां शहरांतील बऱ्याच स्त्रियांना निमंत्रण करण्यांत आलें होतें. त्याप्रमाणें त्या ठरलेल्या वेळेपूर्वीच हायस्कूलांत येऊन आपआपल्या जागीं बसल्या होत्या.

श्री. सौ. राणीसाहेब बरोबर तीन वाजतां हायस्कूलांत येऊन स्थानापन्न झाल्यावर मुलींनीं सुस्वर आवाजांत स्वागतपर पद्यें म्हणून त्यांचें स्वागत केलें. नंतर शाळाधिकारी रा. जोशी यांनीं सांगितलें कीं, “आजपर्यंत मुलींना खाऊ, बक्षिसें मिळत आलीं आहेत; पण तीं श्रीमंत सौ. राणीसाहेब यांचे हस्ते मिळण्याचा हा पहिलाच योग होय. आजपर्यंत राजघराण्यांतील स्त्रिया सार्वजनिक समारंभांत भाग घेत नसत. ही जुनी रूढि मोडून श्रीमंत सौ. राणीसाहेबांनीं हा नवीन उपक्रम सुरू केल्यामुळे आजचा दिवस भोरच्या इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनीं लिहून ठेवण्यासारखा आहे.” नंतर त्यांनीं श्रीमंत सौ. राणीसाहेबांच्या शिक्षणाबद्दल, बहुश्रुतपणाबद्दल व धार्मिक ग्रंथांच्या परिशीलनाबद्दल योग्य माहिती सांगितली व शेवटीं श्रीमंत सौ. राणीसाहेबांच्या उत्तेजनानें संस्थानांत स्त्री-शिक्षणाची झपाट्यानें वाढ झाल्याशिवाय राहणार नाहीं, अशी आशा प्रदर्शित करून जमलेल्या स्त्रियांना व मुलींना स्त्री-शिक्षणाबद्दल चार शब्द सांगून बक्षिसें वांटण्याबद्दल त्यांनीं श्रीमंत सौ. राणीसाहेबांना विनंति केली. शाळाधिकाऱ्यांनीं विनंति केल्याप्रमाणें श्रीमंत सौ. राणीसाहेब यांनीं थोडक्यांत पुढीलप्रमाणें विचारपरिप्लुत व मार्गदर्शक भाषण केलें.

श्री. सौ. राणीसाहेब यांचें भाषण

“आज मुलींना मिठाई वांटण्याची जी संधि मला मिळाली तीबद्दल मला फार आनंद वाटत आहे. रा. रा. शाळाधिकारी यांनीं आतां जी माझी स्तुति केली आहे तिला मी पात्र आहे असें मला वाटत नाहीं. माझे अंगें विद्वत्ता नाही किंवा मी परीक्षा दिल्या नाहींत. शाळाधिकारी यांनीं मला भाषण करून उपदेश करण्याची विनंति केली आहे. परंतु आपणांस उपदेश करण्याचा माझा अधिकार नाही. तथापि चार शब्द बोलणें मला भाग आहे. ते आपण शांतपणानें ऐकाल अशी मला आशा आहे.

शाळाधिकारी यांनीं मुलींच्या शिक्षणाची आतां जी स्थिति सांगितली ती समाधानकारक नाही असें मला वाटतें; परंतु दिवसानुदिवस स्त्री-शिक्षणाची आवड वाढत आहे याबद्दल संतोष वाटतो. पुरुषांना जशी शिक्षणाची जरूरी आहे तशी बायकांनाहि आहे ही गोष्ट आतां सर्वांना मान्य झाली आहे. मातांची योग्यता किती मोठी आहे हें आतां सर्व विचारी लोकांच्या पूर्ण लक्षांत आलें आहे. परमेश्वरानें पुरुषांप्रमाणें बायकांनाहि बुद्धि दिली आहे. पुरुषांच्या बुद्धीची जशी वाढ झाली पाहिजे, तशी बायकांच्या बुद्धीचीहि वाढ झाली पाहिजे. बायकांनीं घरांतील झाडसारव, स्वयंपाक, धुणीपाणी करणें वगैरे गोष्टी करावयाच्या असतात, त्यांना शिक्षण कशाला पाहिजे असें म्हणणारे कांहीं आहेत. त्यांना भीति वाटते कीं, बायका शिकल्यावर हीं कामें कोण करील. परंतु ही त्यांची चूक आहे. असले विचार अण्णपोटेपणाचे आहेत. बायकांना शिक्षण मिळालें तर त्या आपल्या पतींना प्रत्येक कामांत चांगली मदतच करतील. पुरुषांचीं कामें निराळीं व बायकांचीं कामें निराळीं हें खरें आहे; परंतु कोणतेंहि कां काम असेना, तें उत्तम रीतीनें करतां येण्यास शिक्षण अवश्यच आहे. जन्मास येऊन प्रत्येकास आपलें कर्तव्य बजावितां आलें म्हणजे जन्माचें सार्थक झालें असें म्हणण्यास हरकत नाही. परंतु आपलें योग्य कर्तव्य कोणतें, आपल्यावर कोणती जबाबदारी आहे, हें शिक्षणावांचून चांगलें कळणार नाही. म्हणून शिक्षण मिळविणें किती जरूरीचें आहे हें आपल्या लक्षांत येईल.

पुरुषांचीं व बायकांचीं कामें निरनिराळीं असल्यामुळें पुरुषांना ज्या प्रकारच्या शिक्षणाची जरूरी आहे, त्याच प्रकारचें शिक्षण बायकांना मिळालें पाहिजे असें नाही. आर्य धर्माला, आर्य चालीरीतींना व आर्य समाजपद्धतीला अनुसरून स्त्री-शिक्षण मिळालें पाहिजे. समाजव्यवस्था न बिघडतां कौटुंबिक सुख वाढेल अशा प्रकारच्या शिक्षणाची बायकांना जरूरी आहे. प्रत्येक स्त्रीला लिहितां वाचतां येऊन तिनें धार्मिक, नैतिक, बौद्धिक व शारीरिक शिक्षण मिळविलें पाहिजे. तरच तिला तिच्यावर येणारी जबाबदारी उत्तम रीतीनें पार पाडतां येईल. स्त्रियांच्यावर मुख्य जबाबदारी गृहव्यवस्थेची, बालसंगोपनाची व बालशिक्षणाची आहे. त्यांचें मुख्य कर्तव्य हेंच आहे व हें बजावितां येण्याकरितां सामान्य, धार्मिक, नैतिक व आरोग्यविषयक शिक्षणाची अत्यंत

जरुरी आहे. मुलें चांगली किंवा वाईट निघणें हें मातांच्यावर अवलंबून आहे. माता जर सुशिक्षित असतील तर मुलें चांगली निघतील. मुलें दुर्व्यसनी निघालीं, अनीतिमान निघालीं तर त्याचा दोष बहुतांशी त्यांचे मातांकडेच आहे. म्हणून आपलेवर केवढी जबाबदारी आहे हें ओळखून आपण आपल्या मुलींना शिक्षण देण्याचे कामीं बिलकुल हलगर्जीपणा करतां उपयोगी नाहीं. कारण त्याच पुढें माता होणार आहेत. मुलींना शिवणकाम, वीणकाम, सूत काढणें इत्यादि उपयुक्त कामें येऊन त्यांना गायनकलेचीहि माहिती असणें जरूर आहे. येथील मुलींची शाळा नमुनेदार व्हावी अशी माझी इच्छा आहे व तशी ती करण्याचे कामीं मी शक्य तों प्रयत्न करीन. ”

वरील भाषण केल्यानंतर श्रीमंत सौ. राणीसाहेबांनीं मुलींना खण, पुस्तकें व खाऊ वांटला. नंतर श्री. सौ. अन्नपूर्णाबाई भिडे यांनीं श्री. सौ. राणीसाहेब यांना हळदकुंकू, पुष्पहार, पानसुपारी दिल्यावर सर्व स्त्रियांना हळदकुंकू, पानसुपारी देण्यांत आली. शेवटीं श्री. सौ. इंदिराबाई जोशी यांनीं योग्य शब्दांत श्री. सौ. राणीसाहेबांचे आभार मानल्यावर पुन्हां मुलींचें गाणें होऊन समारंभ आटोपला. श्री. सौ. राणीसाहेब दिवाणखान्यांतून बाहेर जात असतांना मुली त्यांचा जयजयकार करीत होत्या. ज्या मुली जवळ येत होत्या त्यांच्या तोंडांवरून त्या मातृप्रेमानें हात फिरवीत होत्या व त्यांचा निरोप घेत होत्या.

अशा प्रकारचा समारंभ भोरच्या स्त्रियांना अगदींच नवीन असल्यामुळें स्त्रीवर्गांत श्री. सौ. राणीसाहेबांच्याबद्दल धन्योद्गार ऐकूं येत होते. भोरापासून फार दूर नसलेल्या पुणें शहरांत स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार किती झपाट्यानें होत आहे व स्त्रियांना किती स्वातंत्र्य आहे, ही गोष्ट भोरांतील नवीन पिढीतील स्त्रियांना माहित नव्हती असें नाहीं. परंतु योग्य उत्तेजनाच्या अभावीं भोरास स्त्री-शिक्षणाची वाढ खुरटलेली होती. श्रीमंत बाबासाहेब स्त्रीशिक्षणाभिमानी असून स्त्रियांना कांहीं बाबतींत स्वातंत्र्य असलें पाहिजे असें त्यांचें मत असल्यामुळें त्यांनीं मुलींचा बक्षिससमारंभ श्री. सौ. राणीसाहेबांस करण्यास परवानगी दिली. भोरांत पूर्वी बायकांनीं समाजांत उभें राहून भाषण करणें म्हणजे महत्पाप गणलें जाई. परंतु या समारंभाच्या वेळीं श्रीमंत सौ. राणीसाहेब

यांनीं भाषण करून स्त्रियांच्या कर्तव्याची जाणीव स्त्रीवर्गासच करून दिली. तेव्हां स्त्रीवर्गांत उत्पन्न करून ठेविलेली पातकाची खोटी भीति नाहीशी होऊन स्त्रीवर्ग खडबडून जागा झाल्यासारखा दिसू लागला. श्री. सौ. राणीसाहेबांच्या भाषणाचा चांगलाच परिणाम झाला. पूर्वी स्त्रीशिक्षणाची अनास्था होती. श्री. सौ. राणीसाहेब यांनीं पुढाकार घेतल्यामुळे तेव्हांपासून मराठी व इंग्रजी शाळेंत मुलींची संख्या कशी वाढत आहे हें पुढें सांगण्यांत येणार आहे.

ता. १८ ऑगस्टपासून राज्यारोहणानिमित्त एक आठवडा समारंभांत गेला व हा आठवडा अत्यंत महत्त्वाचा असून भोर संस्थानच्या इतिहासांत संस्मरणीय असाच झाला.

श्रीमंत बाबासाहेबांच्या राजकीय धोरणासंबंधीं लोकमत

श्रीमंत रावसाहेब दिवंगत झाले तेव्हां त्यांच्या वेळच्या अधिकारीवर्गा-पैकीं कांहीं व्यक्तींना आपलें आतां उच्चाटन होणार अशी भीति उत्पन्न झाली. श्रीमंत बाबासाहेबांची आपणांवर पूर्ण कृपादृष्टि आहे असें ज्यांना वाटत होतें, त्यांना आपणांस आतां मोठमोठ्या अधिकाराच्या जागा मिळणार असें वाटूं लागलें व असे अधिकार मिळण्यापूर्वीच त्यांच्या तोंडून चढेलपणाचीं भाषणेंहि ऐकूं येऊं लागलीं. श्रीमंत बाबासाहेबांच्या राजकीय धोरणांसंबंधींहि अनेकांच्या अनेक कल्पना व विचार चालू होते. पूर्वीची राज्यपद्धति मोडून श्रीमंत बाबासाहेब एकदम सर्व अधिकार प्रजेच्या स्वाधीन करून लोकसत्ताक-राज्यपद्धति सुरू करतील असें कांहीं उतावीळ वृत्तीच्या स्वार्थपरायण व प्रजाशासन-शाखाचा गंधहि नसतांना सर्वज्ञतेची घमेंड बाळगणाऱ्या कांहीं स्वयंमन्य पुढाऱ्यांना वाटत होतें व आपल्या हातीं अधिकार आल्यावर आपल्या इच्छेप्रमाणें आपण वाटेल त्या सुधारणा घडवून आणूं अशीहि वल्गना त्यांच्या तोंडून ऐकूं येत असे. सारांश, जो तो आपल्या कल्पनेप्रमाणें मनोराज्य उभारण्यांत दंग झालेला दिसत होता. कांहीं भीतीनें गांगरून गेले होते, तर कांहीं भावी उत्कर्षाच्या आशेनें आनंदित झाले होते. सर्वजणांचें लक्ष श्रीमंत बाबासाहेबांच्या राज्यारोहणाच्या वेळच्या भाषणाकडे लागलें होतें. राज्यारोहणसमारंभाच्या दिवशीं व मानपत्रांच्या वेळीं श्रीमंत बाबासाहेबांनीं भाषणें करून आपलें ध्येय व राज्यकारभाराचें धोरण जाहीर केलें. तेव्हां राजकारणी व विचारवंत लोकांना

श्रीमंत बाबासाहेब यांच्या अंगच्या मुत्सद्दीपणाची ओळख पटून त्यांनी त्यांच्या दोन्ही भाषणांची तारीफच केली. ही दोन्ही भाषणे अत्यंत महत्त्वाची असून त्यांत जाहीर केलेल्या धोरणास अनुसरूनच शक्य तोंवर श्रीमंत बाबासाहेबांनी राज्यकारभार चालविला आहे हे सांगण्याची आवश्यकता नाही. श्रीमंत बाबासाहेबांचे धोरण जाहीर होतांच अनेकांचा भ्रमनिरास झाला. उतावळ्या पुढाऱ्यांची मनोराज्ये ढासळून पडलीं. संस्थानांत असलेल्या नोकरवर्गास जी भीति वाटत होती ती दूर झाली. प्रजेला देणग्या मिळून विषमतादर्शक जाचक कर नाहीसे झाल्यामुळे प्रजा संतुष्ट झाली. वेदशाळा स्थापन करण्याचा हेतु जाहीर केल्यामुळे वैदिकांना आनंद झाला. पूर्वीचा अधिकारीवर्ग नाहीसा होऊन आपणास अधिकाराच्या जागा मिळतील असे ज्या आशाळभूतांना वाटत होते त्यांची फजिती उडून ते उपहासास पात्र झाले. तात्पर्य, श्रीमंत बाबासाहेबांनी आपले भावी धोरण अखेरपर्यंत गुप्त ठेविल्यामुळे त्यांचे गूढमंत्रत्व व दूरदर्शित्व लोकनिदर्शनास येऊन त्यांच्या या गुणांची सर्वत्र प्रशंसा झाली.

राज्यारोहणसमारंभाचे वेळीं श्रीमंत बाबासाहेब यांनी जे भाषण केले ते मे. पोलिटिकल एजंट मि. डब्ल्यू. एफ. हडसन यांनाहि पसंत पडून त्यांनी दुसरे दिवशीं श्रीमंत बाबासाहेबांना पुढील पत्र पाठविलें.

Poona, 19-8-1922

My dear Chief Saheb,

After I had posted my letter to you this morning the Chitnis gave me yours of today and the copy of your speech. I am very glad to have the letter. I thought it an excellent speech and your concessions most wise ones.

Yours sincerely

W. F. HUDSON

राज्यारोहणाच्या वेळीं भाषण व दुसरे दिवशीं मानपत्रांस उत्तरादाखल केलेलें भाषण या दोन्ही भाषणांबद्दल प्रमुख वर्तमानपत्रांतून प्रशंसापर लेख आले होते. ता. २२ ऑगस्टचे केसरींत या भाषणांवर तीन स्फुट लेख आले होते. त्यांतील उतारे पुढे दिले आहेत. त्यांवरून श्रीमंत बाबासाहेबांच्या प्रगतिपर धोरणाबद्दल जनतेत कशा प्रकारचे मत झाले तें दिसून येणार आहे, व श्रीमंत बाबासाहेबांस परिस्थितीचे कसे वरोबर आकलन झाले होते, हे ह्या उताऱ्यांवरून व श्रीमंतांनी प्रजापरिषदेच्या मानपत्रास उत्तर दिलें, त्यावरून दिसून येणार आहे.

ता. २२ माहे ऑगस्ट सन १९२२ च्या केसरींतील उतारे

“भोर येथील यापूर्वीचा राज्यारोहणसमारंभ सन १८७१ सालीं झाला. तो इतका जुना असल्यानें चालू पिढीच्या आठवणींत हा पहिला समारंभ होता हें तर खरेंच, पण प्रस्तुतचा समारंभ अनेक दृष्टींनींहि अपूर्व झाला, यांत संशय नाही. वरिष्ठापासून कनिष्ठापर्यंत सर्व दर्जाचे प्रजाजन भोर येथें हजर असून, त्यांनीं दिलेल्या अनेक मानपत्रांतून श्रीमंत बाबासाहेब यांचें जें अभिनंदन केलें तें मनःपूर्वक होतें. तसेंच नव्या कारकीर्दीपासून प्रजेला सुख लाभण्याच्या अनेक गोष्टी होतील ही त्यांत दर्शविलेली आशा सर्वस्वी यथार्थ आहे असें आम्हांस वाटतें. या प्रसंगीं हजर असलेले पो. ए. मि. हडसन् यांनीं सूचित केल्याप्रमाणें नव्या संस्थानाधिपतींपुढें लवकरच अनेक विकट प्रश्न उभे राहतील, व त्यांतून त्यांना धिमेपणानें व धैर्यानें मार्ग काढावा लागेल यांत संशय नाही.

“श्रीमंत बाबासाहेब यांनीं मानपत्रांस उत्तर देतांना आपल्या अडचणींचा उल्लेख केला तो कांहीं खोटा नाही. एकतंत्रीपणाचा पाढा पन्नास वर्षेपर्यंत जुन्या कारकीर्दींत घटविला गेल्यामुळें, व प्रजेच्या आकांक्षा परिस्थिति पाहून एकदम वाढल्यामुळें, मागणाराची अपेक्षा व देणाराची इच्छा यांच्या गतीला पुरी पडेल इतकी शीघ्र सुधारणा होणार नाही हें आम्हांस मान्य आहे. तथापि सुदैवानें भोर संस्थान इतकें समृद्ध आहे कीं, चालचलाऊ जरूरीच्या सुधारणा करण्याचें यजमानसाहेबांनीं मनांत आणल्यास तें सहज सिद्ध होईल. त्याला केवळ यक्षिणीची कांडी नको. किंबहुना ही गोष्ट त्यांनीं स्वतः प्रत्यक्ष कृतीनें प्रारंभींच थोडीफार करून दाखविलीहि आहे. कारण ज्या कांहीं जुलमाच्या बाबी त्यांनीं एकदम सोडल्या, त्या सोडाव्या असें मनांत नसतें तर, त्यांना बरेच दिवस घोळ घालतां आला असता, व प्रजेलाहि त्रास सोसून तितके दिवस चळवळ करावी लागली असती.

“२. श्रीमंतांनीं मानपत्रांस उत्तर देतांना केलेल्या भाषणांत परिस्थितीचें योग्य आकलन केलेलें दिसून येतें, व आपल्या धोरणाची जी स्थूल रेषा त्यांनीं या भाषणांत आंखली आहे तिला धरून जर पुढील कारभार झाला तर, कारभाराच्या उमेदीचें वय फुकट गेलें असें जें त्यांना वाटतें, व जें एका अर्थानें खरेंहि आहे, तें खरोखरच फुकट गेलेलें नाही असेंच सर्वांच्या निदर्शनास येईल.”

श्रीमंत बाबासाहेब यांचा ४४ वा वाढदिवस

ता. १८ ऑगस्ट रोजीं राज्यारोहणसमारंभ झाल्यानंतर पुढील महिन्यांत म्हणजे ता. २० सप्टेंबर रोजीं श्रीमंत बाबासाहेबांचा चव्वेचाळीसावा वाढदिवस होता. श्रीमंतांचें राज्यारोहण झाल्यानंतर त्यांचा वाढदिवस साजरा करण्याचा मंगल प्रसंग भोर संस्थानच्या प्रजेस प्रथमच लाभला असल्यामुळे संस्थान-प्रजासभेच्या कार्यकारी मंडळानें या शुभ प्रसंगीं भरणान्या दरबारांत श्रीमंत बाबासाहेबांना मानपत्र अर्पण करण्याचें ठरविलें व त्यांची परवानगी मागितली. श्रीमंत बाबासाहेब यांनीं मंडळाचे विनंतीस मान देऊन मानपत्र स्वीकारण्याचें कबूल केलें.

वरील वाढदिवसाचे समारंभाकरितां श्रीराम-मंडपांतच दरबार भरविण्याचें ठरविण्यांत आलें. ता. २० रोजीं सकाळीं पुण्याहून भोर संस्थान-प्रजासभेच्या कार्यकारी मंडळाचे बहुतेक सभासद, त्याचप्रमाणें प्रत्येक तालुक्यांतून कांहीं सभासद आले होते. दुपारीं ४ वाजतां दरबार भरला. श्रीमंत बाबासाहेब दरबारांत येऊन स्थानापन्न झाल्यावर प्रजासभेचे अध्यक्ष रा. दत्तोपंत पटवर्धन, वकील, यांनीं मानपत्र वाचून दाखविलें. सदर मानपत्रांत राज्यारोहणाच्या वेळीं दिलेल्या देणग्या व आश्वासनें यांबद्दल गौरवपूर्वक उल्लेख केला होता.

श्रीमंत बाबासाहेबांना राज्यारोहणाच्या दुसऱ्या दिवशीं मानपत्रें अर्पण करण्यांत आलीं होती. त्या वेळीं त्यांनीं उत्तरादाखल केलेल्या भाषणांत आपल्या राज्यकारभाराचें धोरण जाहीर केलेंच होतें. वरील प्रजासभेच्या मानपत्रास त्यांनीं जें उत्तर दिलें त्यांत त्यांनीं आपल्या धोरणाचा जास्त खुलासा केला आहे. त्यांतील महत्त्वाचा भाग पुढें दिला आहे :

श्रीमंत बाबासाहेब यांच्या भाषणांतील महत्त्वाचा भाग

“सद्गृहस्थहो, आमच्या राज्यारोहणसमारंभाचे वेळीं आम्हांस जीं मानपत्रें अर्पण करण्यांत आलीं तीं सामान्यतः आमचे अधिकारी, नोकर व रयत लोक यांचें तर्फेचीं होती व कांहीं लोकोपयोगी पुण्याचे सार्वजनिक संस्थांचे वतीनें देण्यांत आलीं. परंतु आजचें मानपत्र अखिल भोर संस्थान-प्रजासभेचें असून ही सभा लोकांच्या गाऱ्हाण्यांची दाद लावण्याकरितां जन्मास आलेली असल्यामुळे व या सभेच्या कामांत संस्थानाबाहेर राहणाऱ्या संस्थानांतील व परस्थ विद्वान

लोकांची मदत असल्याकारणाने आजच्या मानपत्राबद्दल आम्हांस विशेष संतोष व अभिमान वाटणें साहजिक आहे आणि त्यांतहि पूर्वीच्या मानपत्रांप्रमाणेंच कोणतीहि विशिष्ट मागणी मानपत्रांत न घालण्याचें धोरण कार्यकारी मंडळानें कायम ठेवलें असून त्यामुळें आमचे मार्गांत कोणतीहि अडचण घालण्यांत आली नाही, याबद्दल मंडळाचे चालक व सल्लागार यांचे आम्ही फार आभारी आहोंत.

आमच्या राज्यारोहणाच्या समारंभाचे वेळींच मानपत्र देण्याचा सभेचा हेतु आहे असें आम्हांस कळविण्यांत आलें होतें. परंतु कोणत्याहि कारणानें कां होईना हें मानपत्र त्या वेळीं न होतां आज सवडीचे दिवशीं होत आहे हेंहि एका अर्थीं वरेंच झालें असें आम्ही समजतो. कारण प्रस्तुत दुसरा कांहीं कार्यक्रम नसल्यामुळें कार्यकारी मंडळाचे प्रतिनिधींस आमच्या कारभाऱ्यांची खासगी रीतीनें भेट घेऊन आपले विचार मोकळेपणानें प्रदर्शित करण्याची संधि मिळत आहे व कारभारी राजेश्री नानासाहेब धायगुडे यांचे मार्फत सभेचे हेतु व गाऱ्हाणी यांची माहिती आम्हांस कळत आहे. सांप्रतचे परिस्थितींत राजा व प्रजा यांच्या दरम्यानचे संबंध सलोख्याचे राहण्याचे कामीं अशा प्रकारचा विचारविनिमय होणें अत्यंत अवश्य आहे, अशी आमची समजूत आहे व यामुळें आजच्या समारंभाचें आम्हांस विशेष महत्त्व वाटतें.

प्रजासभेच्या कांहीं सभासदांनीं मानपत्र देण्यासंबंधीं समक्ष आमची भेट घेऊन परवानगी मागितली, त्या वेळीं संस्थानांतील प्रजेपैकीं हजारों मावळे प्रतिनिधी जमवून आमचे गाडीचे घोडे सोडून आमची थाटानें मिरवणूक काढण्याबद्दल संमति मिळावी म्हणून विनंति केली; परंतु या गोष्टीस मान्यता देणें आम्हांस सयुक्तिक वाटलें नाही, म्हणून आम्हीं ती नाकबूल केली. यामुळें मंडळांचा मोठा हिरमोड झाला असेल. परंतु विचारांतीं आम्हीं दिलेलें उत्तर वाजवी आहे असें आपल्याहि लक्षांत येईल, अशी आम्हांस उमेद आहे. हा मान फार मोठा असल्यामुळें समक्ष भेटींत आम्हीं प्रतिनिधींचे म्हणण्यास रुकार देतां येत नाही म्हणून सांगितलें. परंतु त्यास आणखीहि कांहीं कारणे आहेत तीं आज आपला गैरसमज राहूं नये म्हणून सांगण्याचें योजिलें आहे.

सदर बहुमानास संमति न देण्याचें पहिलें कारण असें आहे कीं, हा मान फार मोठा असून ज्यांनीं अपार बुद्धिसामर्थ्याचे योगानें किंवा द्रव्यद्वारा

अथवा खडतर शारीरिक कष्ट सोसून लोक-कल्याण साधलेलें असतें व अशा रीतीनें जनतेची किंवा मातृभूमीची सेवा केलेली असते अशा सुप्रसिद्ध पुढाऱ्यांना अथवा फार मोठ्या भू-प्रदेशावर साम्राज्य-सत्ता अधिकारानें व तेजस्वीपणानें गाजविण्याचें महद्भाग्य ज्यांना लाभतें त्यांनाच देण्यांतील आहे. तेव्हां अशा बहुमानास बिलकुल पात्रता नसतां मान्यता देण्यांत मोठा प्रमाद झाला असता, अशी आमची समज आहे.

सद्गृहस्थहो, आम्हांस ज्या विशेष गोष्टी सांगावयाच्या होत्या त्या आम्हीं राज्यारोहणाचे वेळच्या मानपत्रांत उत्तर देतांना कळविल्याच आहेत. आज आणखी सुचवावयाचें म्हणून इतकेंच कीं, आमचा राजनिष्ठापूर्वक गौरव आपण करीत आहां तो मनापासून आहे असें आम्ही गृहित धरून चालतो; व त्या विश्वासावर आमच्या अडचणी निष्कारण आपल्याकडून वाढणार नाहीत अशी आम्हांस उमेद आहे. कारण लोकमतास एकदां अनिष्ट चलन मिळालें म्हणजे काहीं केलें तरी पुढाऱ्यांसहि आवर घालण्यास जड जातें हें आपणहि जाणत आहां. यामुळें आपणांकडून असें अनिष्ट चलन मिळणार नाही, असा आम्हांस भरंवसा आहे.

सरते शेवटीं आपण जें मानपत्र अर्पण करून आमचा आज गौरव केला व लोकनायकाप्रमाणें आमची गाडी ओढून मिरवणूक काढण्याचें मनांत आणलें होतें याबद्दल पुन्हां एकवार आपले आभार मानून आम्ही आपलें भाषण पुरें करतो.”

हा समारंभ झाल्यानंतर श्रीमंतांनीं मावळे लोक व त्यांचे पुढारी यांचे-बरोबर अल्पोपाहार केला.

किंग एडवर्ड मेमोरियल हॉस्पिटलचें मानपत्र

श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आल्यावर पुणें येथील किंग एडवर्ड मेमोरियल हॉस्पिटल या संस्थेनें श्रीमंतांना मानपत्र देण्याचा आपला हेतु कळवून संस्थेस भेट देऊन मानपत्राचा स्वीकार करावा अशी विनंती केली. राज्यारोहणानंतर दुसऱ्या अनेक कामकाजांमुळें वरील संस्थेचें मानपत्र स्वीकारण्यास एक वर्षपर्यंत श्रीमंत राजेसाहेब यांना सवड झाली नाही. थोडें स्थिरस्थावर झाल्यावर व

मनाला थोडें स्वास्थ्य मिळाल्यावर १९२३ च्या ऑगस्ट महिन्याच्या ३१ तारखेस श्रीमंत राजेसाहेब यांनी वरील संस्थेस भेट दिली व मानपत्राचा स्वीकार केला. या समारंभास पुण्याचे कलेक्टर, कमिशनर, सिव्हिल सर्जन व दुसरे बरेच सरकारी अधिकारी व सरदार लोक हजर होते. संस्थेच्या अध्यक्षांनी मानपत्र वाचून दाखवून तें श्रीमंत राजेसाहेब यांना अर्पण केल्यावर श्रीमंत राजेसाहेब यांनी, हा समारंभ मुद्दाम घडवून आणून आपला सन्मान केल्याबद्दल संस्थेच्या चालकांचे आभार मानले. पानसुपारी झाल्यावर हा समारंभ समाप्त झाला.

पिरंगूट येथील मानपत्र

श्रीमंत राजेसाहेब यांनी १९२२ मध्ये संस्थानांतील सर्व तालुक्यांतून जमाबंदीचा दौरा काढला त्या वेळीं पिरंगूट येथे प्लेग सुरू असल्यामुळे तेथे जाण्याचें त्या वेळीं रहित केलें होतें. तेथील सांथ नाहींशी झाल्यावर तेथील रहिवाश्यांनीं पिरंगूटला भेट देऊन तेथील लोकांचें मानपत्र स्वीकारण्याची श्रीमंतांना विनंती केली. त्या विनंतीस अनुसरून श्रीमंत राजेसाहेब ता. ९ सप्टेंबर १९२३ रोजी पिरंगुटास गेले त्या वेळीं तेथील रहिवाश्यांनीं त्यांचें अत्यंत उत्साहानें स्वागत केलें व स्वागत मंडळाच्या अध्यक्षांनीं मानपत्र वाचून दाखवून तें श्रीमंतांना अर्पण केलें. त्यावर श्रीमंतांनीं समयोचित भाषण करून मानपत्राबद्दल आभार मानले. यानंतर पिरंगूट येथील प्रसिद्ध रहिवासी व त्या वेळचे चिंचवड संस्थानचे ट्रस्टी श्री. रा. रा. एम्. एच्. देव, यांनीं श्रीमंतांच्या स्तुतिपर भाषण करून पिरंगुटास येऊन मानपत्राचा स्वीकार केल्याबद्दल अंतःकरणपूर्वक आभार मानले. हारतुरे पानसुपारी झाल्यावर हा समारंभ आटोपला व श्रीमंत राजेसाहेब मुक्कामास पुण्यास आले.

प्रकरण ३ रें

मुंबईचे गव्हर्नर

सर जॉर्ज लॉइड यांचें भोरास आगमन

राज्यारोहणसमारंभाच्या सर्व कार्यक्रमांतून मोकळे झाल्यानंतर श्रीमंत बाबासाहेबांनी त्या वेळचे मुंबईचे गव्हर्नर सर जॉर्ज लॉइड यांना भोरास भेट देण्याबद्दल विनंति केली. माजी गव्हर्नर सर रिचर्ड टेंपल १८ जून १८७८ मध्ये भोरास आले. यांचे कारकीर्दीपासून प्रत्येक गव्हर्नरने आपल्या पंचवार्षिक कारकीर्दीत भोरास एकदां भेट देण्याचा क्रम सुरू ठेविला होता. त्यांत कधी खंड पडला नाही. या प्रघातास अनुसरून सर जॉर्ज लॉइड यांनी श्रीमंत बाबासाहेबांच्या विनंतीस मान देऊन ता. २४ ऑक्टोबर सन १९२२ इ. रोजी भोरास येऊन वरील प्रथा कायम ठेविली.

स्थानिक स्वराज्याचा उपक्रम

कै. श्रीमंत बाबासाहेबांच्या कारकीर्दीत प्रत्येक गव्हर्नर भोरास येत असत त्या वेळी त्यांना भोर म्युनिसिपालिटीतर्फे मानपत्र अर्पण करण्यांत येई. परंतु, त्या वेळची म्युनिसिपालिटी म्हणजे एक नांवाचीच संस्था असून तिचा सर्व कारभार सरकारमार्फत चालत असे. संस्थानच्या इतर खात्यांप्रमाणे तें एक खातें असून त्या खात्याचे हिशेब निराळे ठेवण्यांत येत असत, इतकेंच. या खात्यावर सरकारांतूनच एक सेक्रेटरी नेमिला असून, त्याच्यामार्फत सर्व कामें चालत. म्युनिसिपालिटीचा कोणीतरी एक नामधारी अध्यक्ष नेमिला जाई. त्याच्याकडे काम कांहींच नसे. म्युनिसिपालिटीस कांहींच अधिकार नसल्यामुळे सभासद नेमण्याचें प्रयोजन नव्हतेंच. श्रीमंत बाबासाहेब म्युनिसिपालिटीची ही स्थिति पाहत आले होते. त्यांना ही पद्धत मुळीच पसंत नव्हती. म्हणून त्यांनी गादीवर आल्यानंतर पुढील महिन्यांत म्हणजे सप्टेंबरमध्ये भोर म्युनिसिपालिटीची पुनर्घटना करून भोरचे नागरिकांना स्थानिक स्वराज्याचे हक्क देण्याचें ठरविलें, व ही सुधारणा ताबडतोब अमलांत आणण्याकरितां त्यांनी बाँबे म्युनिसिपल अँक्ट संस्थानांत लागू केला.

या ऑक्टोप्रमाणे प्रथम त्यांनीं अध्यक्षासुद्धां १६ सभासद नेमण्याचें ठरविलें. त्यांत ९ सरकारी व ७ विनसरकारी सभासद नोकर नसलेले असावे असा नियम केला. हा उपक्रम नवीनच असल्यामुळे एकदम निवडणुकीचें तत्त्व लागू न करितां विनसरकारी सभासद सरकारनियुक्तच असणें श्रेयस्कर होईल असें वाटून हे सभासद सरकारांतून नेमिले गेले. विनसरकारी सभासद जरी सरकारनियुक्त होते, तरी उत्साही व सार्वजनिक कामाची हौस असलेले असेच होते. यामुळे त्यांच्या नेमणुकीबद्दल भोरच्या नागरिकांना संतोष वाटला. सरकारी सभासद भोरचेच रहिवासी असल्यामुळे त्यांनाहि भोर शहराची सुधारणा व्हावी असें वाटत होतें. शहर-सुधारणा ही सरकारी व विनसरकारी सभासदांची एकच इच्छा असल्यामुळे त्यांच्यांत फक्त नांवाचाच काय तो भेद होता.

श्रीमंत बाबासाहेबांनीं आपलें राज्यकारभाराचें जें ध्येय जाहीर केलें होतें त्यास अनुसरून “ अल्पारंभः क्षेमकरः ” या न्यायानें प्रथम भोर येथें स्थानिक स्वराज्यसंस्था स्थापन करून तिचा सर्व कारभार नवीन नेमिलेल्या मंडळाचे स्वाधीन केला. या वेळीं म्युनिसिपालिटीचें सालीना उत्पन्न अवघें पांच हजार रुपयांचें होतें. या उत्पन्नांत रस्तेदुरुस्ती, आरोग्य, दिवाबत्ती, स्वच्छता, वगैरेकडे वार्षिक होणारा खर्च भागणार नाहीं, ही गोष्ट श्रीमंत बाबासाहेबांच्या लक्षांत प्रथमपासूनच असल्यामुळे त्यांनीं पहिलीं तीन वर्षपर्यंत दरसाल पांच हजार रुपयांची ग्रँट भोर म्युनिसिपालिटीस देण्याचें मंजूर केलें. ही ग्रँट मिळाल्यामुळे म्युनिसिपालिटीचे सभासदांना काम करून दाखविण्याचा हुरूप येऊन शहरांतील सडका अगदीं नादुरुस्त झाल्या होत्या त्यांपैकीं प्रथम साडेतीन हजार रुपये खर्च करून राजवाड्यापासून शहराबाहेरील धर्मशाले-पर्यंतची मुख्य सडक दुरुस्त करण्याचें त्यांनीं ठरविलें व सदर दुरुस्तीचें काम भाटघर धरणावर नांवलौकिक मिळविलेले प्रसिद्ध कॉन्ट्रॅक्टर श्रीयुत राघोबा तुकाराम शेठे यांना दिलें.

मुंबईचे गव्हर्नर सर जॉर्ज लॉइड यांनीं ता. २४ ऑक्टोबर रोजीं भोरास भेट देण्याचें कबूल केल्याबद्दल मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. ते येण्यापूर्वीच भोरच्या स्थानिक स्वराज्यसंस्थेची घटना झाली होती. या नवीन स्थापन झालेल्या म्युनिसिपालिटीनें श्रीमंत बाबासाहेबांची संमति घेऊन गव्हर्नर-

मुंबईचे गव्हर्नर ने. ना. सर जॉर्ज लॉइड यांनी ता. २४ ऑक्टोबर १९२२ रोजी भोरास भेट दिली.

- खुर्चीवर:- १ रा. व. सातभाई; २ गो. वि. धायगुडे (कारभारी); ३ मि. सी. एच्. ब्रिस्टो, पो. ए.; ४ ने. ना. सर जॉर्ज लॉइड; ५ श्रीमंत राजेसाहेब;
 ६ श्री. युवराज भाऊसाहेब; ८ वा. गो. पुराणिक.
 उभे:- ३ न. गो. आंबेकर; ४ अ. रा. जोशी; ५ ए. डी. सी.; ६ मि. अडॅम; ७ ए. डी. सी.; ८ रा. जालीहाल.

साहेबांस मानपत्र देण्याचें ठरविलें. पूर्वी म्युनिसिपालिटीतर्फे गव्हर्नरांना मानपत्रें देण्यांत येत असत. परंतु, या म्युनिसिपालिटीचें वास्तविक स्वरूप कशा प्रकारचें होतें हें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. ती स्थिति लक्षांत घेतली म्हणजे या वेळीं नवीन स्थापन झालेल्या म्युनिसिपालिटीनें जें मानपत्र देण्याचें ठरविले तेंच भोर-प्रजाजनांतर्फे पहिलें खरें मानपत्र समजण्यास हरकत नाहीं.

गव्हर्नरांच्या भेटीची पूर्वतयारी

श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आल्यानंतर त्यांचे कारकीर्दीत गव्हर्नर-साहेबांची ही प्रथमच भेट होती; म्हणून त्यांचे स्वागतांत कोणत्याहि प्रकारें न्यूनता न पडूं देण्याकरितां श्रीमंत बाबासाहेबांनीं जारीनें तयारी करण्यास सुरुवात केली. गव्हर्नरसाहेब भोरास आले म्हणजे त्यांची उतरण्याची जागा रामबागेंतील बंगल्यांत असते. सदर बंगला बराच नादुरुस्त झाला होता. त्याची दुरुस्ती करण्यांत आली. गव्हर्नरसाहेबांचे बरोबर दुसरेहि युरोपियन अधिकारी पाहुणे यावयाचे होते. बंगल्यांत गव्हर्नरसाहेबांशिवाय दुसऱ्या कोणाची सोय होण्यासारखी नसल्यामुळे पुण्याहून तंबू आणवून ते बंगल्याबाहेरील आंबराईत उभारण्यांत आले. बरेंच नवीन सामान, फर्निचर वगैरे खरेदी करावें लागलें. तसेंच घोड्यांचीं जिनें व शिबंदी, पागा वगैरेंकडील लोकांना नवीन नवीन कपडे करावे लागले. गव्हर्नरसाहेबांच्या स्वागतसमारंभाचीं निरनिराळीं कामें जरी निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांकडे सोंपविलीं होती तरी, श्रीमंत बाबासाहेब स्वतः हिंडून प्रत्येक काम व्यवस्थित झालें आहे कीं नाहीं हें पाहत असत. दुसऱ्यावर विसंबून न राहतां प्रत्येक बारीकसारीक कामहि स्वतः पाहिल्याशिवाय राहावयाचें नाहीं हा त्यांचा स्वभावच आहे. यामुळे त्यांना आपल्या मनाप्रमाणें सर्व गोष्टी करवून घेतां येतात. त्यांनीं गव्हर्नरसाहेबांच्या स्वागतार्थ उत्तम तयारी करविली. त्याकरितां त्यांना बराच खर्च करावा लागला, व तो करणें जरूर होतें. योग्य वेळीं योग्य खर्च करण्यांत काटकसर करणें त्यांना आवडत नाहीं. पूर्वी श्रीमंत रावसाहेबांच्या कारकीर्दीत गव्हर्नरसाहेब येत त्या वेळीं श्रीमंत बाबासाहेब हजर असत. श्रीमंत रावसाहेब त्यांची कशी व्यवस्था ठेवीत, हेहि पाहत असत. श्रीमंत रावसाहेबांनीं स्वागताचा जो कार्यक्रम आंखून ठेविला होता, तोच कार्यक्रम श्रीमंत बाबासाहेबांनीं थोडा फेरफार करून

कायम ठेविला. पूर्वी स्वागताचा दरबार वाड्यांतील सुरूचे दिवाणखान्यांत भरविला जात असे; तो श्रीराममंडपांत भरविण्याचें श्रीमंत बाबासाहेबांनीं ठरविलें. कारण सुरूचे दिवाणखान्यांत फार तर १००।१५० माणसांचाच समावेश होतो. श्रीराम-मंडपांत सुमारे १००० मंडळी सहज बसूं शकतात. म्हणून कोणत्याहि मोठ्या समारंभाकरितां हीच जागा प्रशस्त व भव्य असल्या-मुळें श्रीमंत बाबासाहेबांनीं अशा समारंभाकरितां हाच मंडप कायम केलेला आहे.

गव्हर्नरसाहेब येण्याचे अगोदर ३।४ दिवस सर्व तयारी पूर्ण झाली होती. गव्हर्नरसाहेब ज्या तारखेस यावयाचे त्याचे आदले दिवशीं पोलिटिकल एजंट यांनीं येऊन व्यवस्था बरोबर झाली आहे कीं नाहीं हें पाहून ठेवण्याची वहिवाट असे. या वहिवाटीप्रमाणें त्या वेळचे अ. पोलिटिकल एजंट मि. सी. एच्. ब्रिस्टो, (Mr. C. H. Bristow) हे ता. २३ ऑक्टोबर रोजीं दुपारीं १ वाजतां भोरास रामबाग बंगल्यांत आले. श्रीमंत बाबासाहेब, युवराज श्रीमंत भाऊसाहेब, स्टेट कारभारी व संस्थानचे दुसरे बडे अधिकारी साहेबांचे स्वागतार्थ रामबाग बंगल्यांत हजर होते. त्यांना ११ तोफांची सलामी देण्यांत आली व गार्ड ऑफ ऑनरची सलामी झाली. नंतर श्रीमंत बाबासाहेब युवराज व अधिकारी यांचेसह शहरांत आले. दुपारीं साहेबांचें लंच झाल्यावर ३ वाजतां स्टेट कारभारी त्यांना घेऊन शहरांत आले व गव्हर्नरसाहेबांचे स्वागतार्थ केलेली सर्व तयारी त्यांना दाखविण्यांत आली. रामबाग बंगल्यांतील व्यवस्था व बाहेरील तंबूंची व्यवस्था त्यांनीं पाहिली होती. अगदीं बारीक-सारीक गोष्टींतहि किती दक्षता ठेवण्यांत आली होती हें पाहून मि. ब्रिस्टोसाहेबांनीं समाधान व्यक्त केलें. नंतर किरकोळ एकदोन उपयुक्त सूचना केल्या.

गव्हर्नरसाहेबांचें आगमन

ठरल्याप्रमाणें ता. २४ रोजीं दुपारीं गव्हर्नरसाहेबांची स्वारी बरोबर १ वाजतां रामबाग बंगल्याजवळ येऊन दाखल झाली. त्यांचेबरोबर प्रायव्हेट सेक्रेटरी मि. सी. जी. अॅडम् (C. G. Adam), सी. आय्. ई., आय्. सी. एस्., ऑफिशिएटिंग मिलिटरी सेक्रेटरी कॅप्टन रॉस्टॉर्न (Capt. Rawstorne) व ए. डी. सी. ही मंडळी होती. गव्हर्नरसाहेबांची स्वारी रामबाग बंगल्याजवळ

येतांच श्रीमंत बाबासाहेब, युवराज श्रीमंत भाऊसाहेब, स्टेट कारभारी व इतर बडे अधिकारी यांनीं त्यांचें अंतःकरणपूर्वक स्वागत केलें. गव्हर्नरसाहेबांचे आगमनार्थ १७ तोफांची सलामी देण्यांत आली. पोलिस, स्वार व शिबंदी यांनीं बंदुकांची सलामी दिली. नंतर सर्व मंडळी बंगल्यांत गेली. तेथें गव्हर्नरसाहेब व त्यांच्या बरोबरचे मंडळींस पुष्पहार, पानसुपारी, अत्तरगुलाब देण्यांत आलें. नंतर, शिष्टाचारदर्शक कुशल प्रश्नोत्तरें झाल्यावर श्रीमंतांची स्वारी परत आली. गव्हर्नरसाहेबांची राहण्याची व्यवस्था बंगल्यांत करण्यांत आली होती, व इतर पाहुण्यांची व्यवस्था तंबूंतून होती.

दरबाराची वेळ त्याच दिवशीं दुपारीं ४॥ वाजतां ठरली होती. दरबाराकरितां सर्व नोकर-लोक, श्रीमंतांचे आसइष्ट, दरकदार, मानकरी व गांवांतील शेटसावकार आणि प्रसिद्ध नागरिक यांना निमंत्रणें करण्यांत आलीं होतीं. निमंत्रित मंडळी दरबारी पोषाख करून ३ वाजल्यापासून श्रीराम-मंडपांत जमूं लागली. ज्याचे त्याचे योग्यतेप्रमाणें त्यांस बसविण्याकरितां अंमलदार नेमिले होते, ते त्यांना बसवीत होते. चार वाजण्याचे आंतच श्रीराम-मंडप भरून गेला. चार वाजतां श्रीमंत बाबासाहेब कारभारीसाहेबांसह गव्हर्नरसाहेबांना दरबारासाठीं आणण्याकरितां रामबागेंत गेले आणि तेथून गव्हर्नरसाहेब व पाहुणेमंडळी यांना घेऊन शहरांत येण्याकरितां ३-४५ वाजतां निघाले. शहराबाहेरील धर्मशाळेजवळ आल्यावर श्रीमंत बाबासाहेब गव्हर्नरसाहेबांसह हत्तीवरील अंबारींत विराजमान झाले. नंतर तेथून मिरवणुकीस सुरुवात झाली. धर्मशाळेपासून राजवाड्यापर्यंतचा राजमार्ग दोन्ही बाजूंस ध्वजा, पताका लावून सुशोभित केला होता. राजरस्त्यावरील दुकानदारांनीं आपआपलीं दुकानें शृंगारलीं होतीं. त्यांत नवीन रोषणाई करण्यांत आल्यामुळें या राजमार्गास अप्रतिम शोभा आली होती. हा समारंभ पाहण्याकरितां आसपासच्या खेड्यांतून बरेच लोक आले होते. त्यामुळें रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंस लोकांची चिकार गर्दी झाली होती. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंच्या घरांच्या माड्या, खिडक्या, सज्जे, गच्चा वगैरे छी-पुरुषांनीं खेचून भरल्या होत्या.

धर्मशाळेपासून मिरवणूक निघाली. मिरवणुकीच्या अग्रभागीं उंट चालत असून बँड वाजत होता. त्याचे मागें घोडेस्वार होते. त्यांचे मागें शिबंदीचे

लोक असून या लोकांचे मार्गें उत्तम रीतीनें शृंगारलेला अंबारीचा हत्ती होता. याच हत्तीवर गव्हर्नरसाहेब व श्रीमंत बाबासाहेब विराजमान झाले होते व त्यांचे मार्गचे बाजूस अंबारींत ए. डी. सी. बसले होते. हत्तीच्या मार्गें मोटारमध्ये पोलिटिकल एजंट व इतर युरोपियन पाहुणे बसले होते. राजवाड्यापुढील भव्य चौकाच्या प्रवेशाचे ठिकाणीं दिल्ली दरवाजा उभारण्यांत आला होता. या दरवाजांत मिरवणूक येतांच मिरवणुकीचा फोटो घेण्यांत आला. तेथून रिसाल्याची व शिवंदीची सलामी घेत घेत हत्ती राजवाड्याचे दरवाजाजवळ आला. तेथें हत्तीवरून उतरल्यावर युवराज श्रीमंत भाऊसाहेब व कारभारीसाहेब यांनीं गव्हर्नरसाहेबांचें स्वागत केलें. नंतर वरोवर साडेचार वाजतां श्रीमंत बाबासाहेबांनीं पाहुणेमंडळीसह दरबाराकरितां उत्तम रीतीनें सुशोभित केलेल्या श्रीराम-मंडपांत प्रवेश केला. गव्हर्नरसाहेब दरबार हॉलमध्ये (श्रीराम-मंडपास आतां हेंच नांव पडलें आहे.) येतांच सर्वांनीं उभें राहून त्यांना खडी ताजीम दिली. त्या वेळीं १७ तोफांची सलामी झडली. श्रीमंत बाबासाहेब व गव्हर्नरसाहेब उच्चासनावर (डायसवर) मांडलेल्या चांदीच्या कोचावर विराजित झाल्यावर त्यांचे डावे बाजूस युवराज श्रीमंत भाऊसाहेब व आसमंडळी बसली व उजवे बाजूस युरोपियन पाहुणेमंडळी बसली. रावसाहेबांचे वेळेस गव्हर्नर, पो. ए. वगैरे बड्या पाहुण्यांच्या आगमनाचे वेळीं स्वागतपर दरबार भरविण्यांत येत असत. परंतु स्वागतपर भाषण करण्याची रावसाहेब यांची पद्धति नव्हती. दरबारांत अत्तर, गुलाब, पानसुपारी देण्यांत येई व म्युनिसिपालिटींत म्युनिसिपालिटीतर्फे मानपत्र देण्यांत येत असे. ही पद्धति बदलून श्रीमंत बाबासाहेबांनीं या वेळेपासून दरबारांत भाषण करून स्वागत करण्याची प्रथा पाडली व नंतर म्युनिसिपालिटीचें मानपत्रहि देण्यांत येऊं लागलें. सर्व मंडळी स्थानापन्न झाल्यावर श्रीमंत बाबासाहेबांनीं स्वागतपर भाषण केलें.

श्रीमंतांचे भाषणानंतर नवीन स्थापन झालेल्या म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष रा. जालीहाल यांनीं म्युनिसिपल सभासदांची गव्हर्नरसाहेबांना ओळख करून देऊन, गव्हर्नरसाहेबांना अर्पण करावयाचें मानपत्र वाचून दाखविलें व तें रौप्य करंडकांतून गव्हर्नरसाहेबांना अर्पण केलें. नंतर गव्हर्नरसाहेबांनीं श्रीमंत बाबासाहेबांच्या स्वागतपर भाषणास व म्युनिसिपालिटीचे मानपत्रास उत्तरादाखल पुढील भाषण केलें.

गव्हर्नरसाहेबांचें भाषण

Chief and gentlemen,

Let me thank you first of all for the very cordial welcome with which I have been received to-day.

I am indeed glad to think that by this visit, late though it comes in my term of office, I have succeeded in maintaining the unbroken tradition that to every Governor of Bombay the lavish hospitality of Bhor State should be extended. Your State is, I have reason to know, very proud of its old traditions handed down from the great days of the Maratha Empire, and I hope that this new tradition will serve in its turn as an incentive to loyalty to the Imperial connection.

The Chief has been good enough to refer too kindly to my administration, but I notice that he has maintained a very complete silence about his own achievements of the past and the present. I have no doubt that these are well known to you all, but I cannot refrain from recalling the many years of devoted and unobtrusive service which he rendered to the State as head of a Taluka administration, thereby fitting him-self by first-hand experience for the high post which he now occupies. His accession to the Gadi took place only last August, but he had already given tangible proofs of a broad-minded desire to march with the times, both by making primary education a free gift from the State, and by introducing the provisions of the District Municipal Act, and thereby endeavouring to increase the interest and the responsibility of his subjects in their own local affairs.

These acts are sure evidence of his firm intention to increase by all means in his power the moral progress and the material prosperity of his State, and at the same time to maintain unimpaired the devoted loyalty to the throne and person of His Majesty, which has ever been its proudest boast.

You, Chief Saheb, referred in felicitous terms to the regrets which were felt at Lady Lloyd's unavoidable absence to-day. Let me assure you, on her behalf how much she

would have enjoyed your hospitality had it been possible for our visit to take place after her return. Let me also thank you on my own behalf for the admirable arrangements made for our reception and for its cordiality.

And now let me thank the members of the Bhor Municipality for their welcome, and for the eulogistic expressions which they have been kind enough to use regarding myself. It is with great pleasure that I recall the terms of their reference to His late Highness whose long reign has so lately drawn to a close. His Highness maintained at the highest level the ties of friendship and loyalty to the British connection. Among many evidences of the cordial friendship there is the one very near at hand, I refer to the full measure of help which my Government received from his State in connection with the raising of the great Dam at Bhatghar and I desire to take this opportunity of gratefully acknowledging the readiness with which His late Highness fell in with the proposal to commence this work, and the help the State has given by contributions in money and by other concessions towards the execution of the work itself. His administration was at all times sound and steady, and it has left the State in a position of a material prosperity which many Governments in India might envy but cannot emulate.

Your present Chief has great opportunities of using these resources to strengthen the various departments of the State and especially those which deal with the preservation of law and order and at the same time of developing on progressive lines educational and self-governing institutions.

He has already given you clear evidence of his beneficent intentions and I feel confident that you on your part will show that steadiness and sanity coupled with sound patriotism upon which alone real progress must depend. His late Highness was, as you are aware, dignified with his high title after he had proved his merits by many years of rulership, and I am sure that your present ruler will maintain the reputation of his State unimpaired and by his conduct at its head will win

an esteem and affection as great and as universal as that in which his father was held.

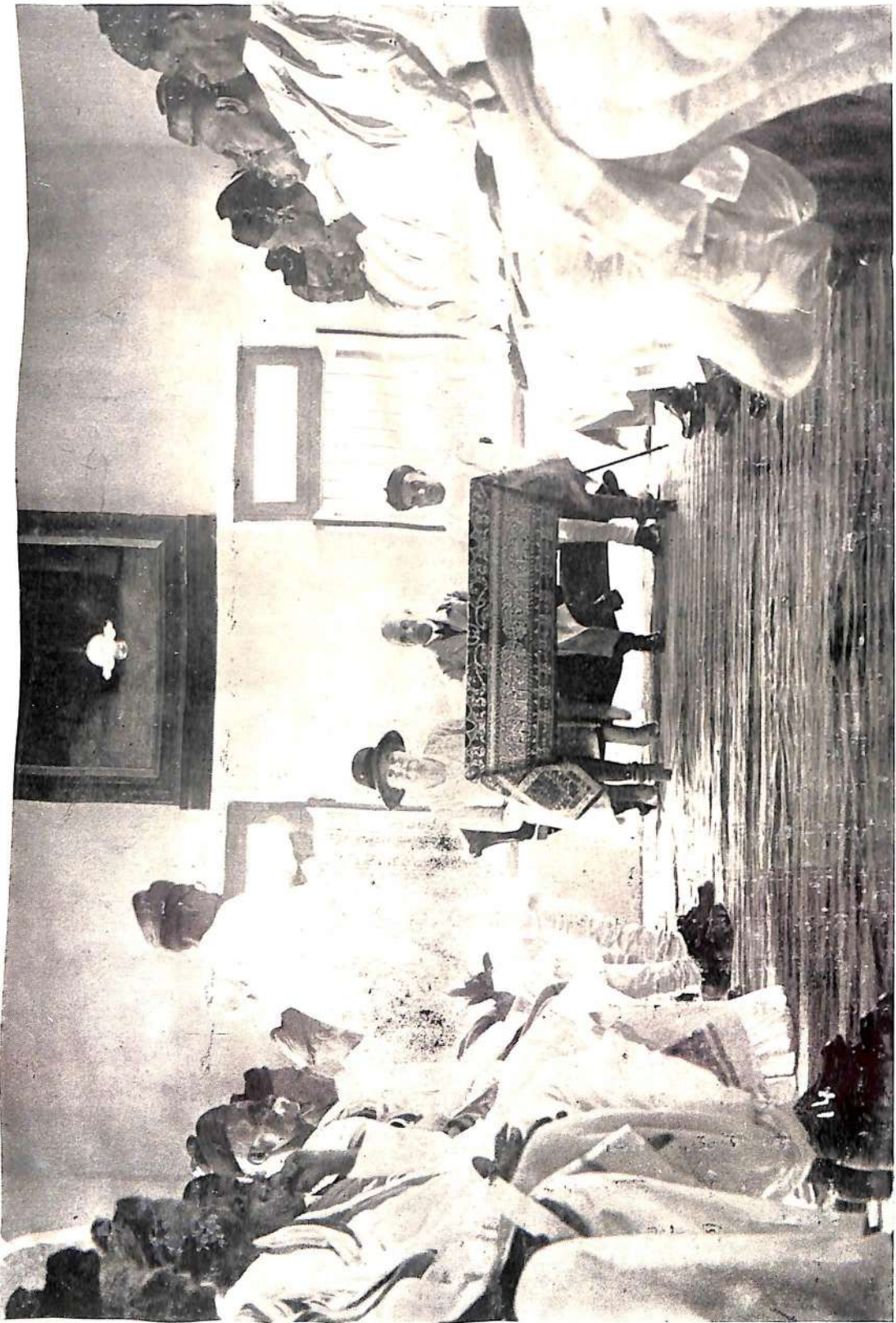
In conclusion, let me confidently wish for you, Chief Saheb, many years of successful and untroubled administration of your State during which your ideals of progress may be realised, and for your subjects unbroken prosperity and steady moral and material development while continuing to enjoy your confidence and affection as you enjoy theirs.

गव्हर्नरसाहेबांचें भाषण झाल्यावर कारभारीसाहेब यांनीं श्रीमंतांच्या आदेशांची व अधिकाऱ्यांची गव्हर्नरसाहेबांना ओळख करून दिली. नंतर पुष्पहार, पानसुपारी, अत्तर-गुलाब देण्यांत येऊन दरबार बरखास्त झाला. दरबार आटोपल्यावर श्रीमंत बाबासाहेब गव्हर्नरसाहेबांना पाहुणेमंडळीसह घेऊन भोर हायस्कूलांत गेले. हायस्कूलचे दरवाजाजवळ शाळाधिकारी रा. जोशी व हेडमास्तर रा. सामक यांनीं श्रीमंतांचें व पाहुणेमंडळींचें स्वागत केलें व त्यांना हायस्कूलच्या दुसऱ्या मजल्यांतील हॉलमध्ये घेऊन गेले. सर्व मंडळी आपआपल्या जागीं बसल्यानंतर विद्यार्थ्यांनीं सुखर आवाजांत स्वागतपर पद्यें म्हटलीं. त्या वेळीं युवराज श्रीमंत भाऊसाहेब भोर हायस्कूलांतच शिकत असल्यामुळें त्यांनीं व हायस्कूलच्या दुसऱ्या विद्यार्थ्यांनीं इंग्रजींत डायलॉग (संवाद) म्हणून दाखविले. संवाद ऐकून गव्हर्नरसाहेब फारच खूष झाले. नंतर शाळाधिकारी रा. जोशी यांनीं भोर संस्थानांतील शाळाखात्याचा अहवाल वाचून दाखविला. शाळाधिकारी यांच्या रिपोर्ट-वाचनानंतर गव्हर्नरसाहेबांनीं थोडक्यांत भाषण केलें. त्यांनीं भोर हायस्कूलमध्ये देण्यांत येत असलेल्या उत्तम शिक्षणाबद्दल शिक्षकवर्गाची तारीफ करून शारीरिक, नैतिक व धार्मिक शिक्षणाची श्रीमंत बाबासाहेबांनीं गादीवर आल्यावर विशेष लक्ष देऊन सोय केली याबद्दल समाधान व्यक्त केलें. पानसुपारी वगैरे झाल्यावर शाळेंतील समारंभ आटोपला. नंतर गव्हर्नरसाहेब श्रीमंतांसह दवाखाना पाहण्यास गेले. तेथें चीफ मेडिकल ऑफिसर डॉ. ताम्हणकर यांनीं सर्वांचें स्वागत करून दवाखाना दाखविला. तेथील निरनिराळे भाग व त्यांतील व्यवस्था पाहून गव्हर्नरसाहेबांनीं संतोष व्यक्त केला. दवाखान्याची पाहणी झाल्यावर गव्हर्नरसाहेब व इतर पाहुणेमंडळी रामबागेंत परत गेली.

रात्री ८ वाजतां दारूकाम पाहुण्याकरितां नदीच्या घाटावर उभारलेल्या मंडपांत पाहुणेमंडळी आली. दारूकाम प्रेक्षणीय होते. दारूकाम पाहून झाल्यावर श्रीमंत बाबासाहेब पाहुण्यांना घेऊन वाड्याशेजारील वागेतील बंगल्यांत गेले. तेथे त्यांना खाना देण्यांत आला. त्या वेळेस श्रीमंत बाबासाहेब यांनी टोस्ट-स्पीच (भाषण) केलें व त्यास गव्हर्नरसाहेबांनीं समयोचित उत्तर दिलें. खाना झाल्यावर पाहुणेमंडळी विश्रांतीसाठीं रामवागेत गेली.

बुधवार ता. २५ रोजीं सकाळीं छोटी हजेरी झाल्यावर ८ वाजतां नामदार गव्हर्नरसाहेबांची स्वारी पाहुणेमंडळींसह भाटघर धरणावरून पुण्यास रवाना झाली. त्यांना निरोप देण्यासाठीं श्रीमंत बाबासाहेब, युवराज श्रीमंत भाऊसाहेब व कारभारीसाहेब रामवागेत हजर होते. एकंदर समारंभाच्या व्यवस्थेकडे ज्या अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करण्यांत आल्या होत्या त्यांनीं आपआपलीं कामें श्रीमंत बाबासाहेबांच्या इच्छेप्रमाणें मोठ्या दक्षतेनें व उत्साहानें वजाविलीं हें पाहून श्रीमंत बाबासाहेबांना समाधान वाटलें व तसें त्यांनीं नियुक्त अधिकाऱ्यांना कारभाऱ्यांचे मार्फत कळविलें. सर्व व्यवस्था उत्तम ठेविल्याबद्दल पुण्याहून नामदार गव्हर्नरसाहेबांचेहि आभारप्रदर्शक पत्र श्रीमंत बाबासाहेबांना आलें. श्रीमंत बाबासाहेबांना इलाखाधिपतीसारख्या बड्या पाहुण्यांचा आदरसत्कार करण्याचा गादीवर बसल्यानंतर हा पहिलाच प्रसंग होता. परंतु, श्रीमंत बाबासाहेब सर्व बारीकसारीक कामांतहि अत्यंत दक्षतेनें लक्ष घालीत असल्यामुळे व कोणत्याहि कामांत यत्किंचितहि चालढकल व हलगर्जीपणा दाखविण्याची त्यांना कधीहि संवय नसल्यामुळे नोकरवर्गावर त्यांचा फार दरारा असतो. त्यांच्या या दराऱ्यामुळेच स्वागतसमारंभ यशस्वितेनें पार पडला. त्यांचा आत्मविश्वासहि फार दांडगा आहे, व या आत्मविश्वासाच्या बळावरच कोणतेहि अंगीकृत कार्य तडीस नेण्याची त्यांना नेहमीं उभेद वाटत असते.

गव्हर्नरसाहेबांच्या स्वागतसमारंभाची जी सविस्तर हकीकत दिली आहे ती कोणास कंटाळवाणी वाटण्याचा संभव आहे. परंतु श्रीमंत बाबासाहेब आदरातिथ्याच्या कामीं किती दक्षता बाळगतात याची लोकांना यथार्थ कल्पना यावी इतकाच हेतु ती देण्यांत आहे. यानंतर पुढें जेव्हां जेव्हां गव्हर्नरसाहेबांसारखे बडे पाहुणे येतात तेव्हां तेव्हां त्यांचीहि याप्रमाणें व्यवस्था ठेवण्यांत येत असते.

दक्षिणेंतील संस्थानांचे ए. जी. जी. डे. न्क. विल्वरफोर्स-वेल यांनी गंगुताईसाहेब वाचनालयास भेट दिल्यावेळचा फोटो. (१९३३)

जमाबंदीनिमित्त संस्थानांत पहिला दौरा

श्रीमंत बाबासाहेब युवराज असतांना त्यांचेकडे शिरवळ तालुक्याचे अधिकार असल्यामुळे त्या तालुक्याची त्यांना पूर्ण माहिती झालेली होती. बाकीच्या चार तालुक्यांतील प्रजेशी त्यांचा संबंध न आल्यामुळे त्यांना त्या तालुक्यांतील लोकस्थितीची प्रत्यक्ष माहिती नव्हती. म्हणून पहिल्याच वर्षी सर्व तालुक्यांतून हिंडून संस्थानची एकंदर पाहणी करण्याचें त्यांचे मनांत होतें. त्याप्रमाणें सन १९२२च्या डिसेंबरांत व सन १९२३च्या जानेवारींत त्यांनीं जमाबंदीकरितां दौरा काढून निरनिराळ्या तालुक्यांतील प्रमुख लोकांचा परिचय करून घेऊन त्यांचीं सुखदुःखे काय आहेत तीं समजावून घेण्याचें ठरविलें आणि दौऱ्याचा कार्यक्रम जाहीर केला. पांच तालुक्यांपैकीं पौनमावळ तालुक्यांत प्लेगमुळे हवा बिघडली होती, त्यामुळे तो तालुका वगळून चार तालुक्यांचीच पाहणी करण्याचें ठरविण्यांत आलें होतें. तथापि पौनमावळ तालुक्याच्या कोळवण व पिरंगूट या गांवांस त्यांनीं थोडा वेळ भेट दिलीच. डिसेंबर महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यांत सुधागड व जानेवारींत प्रचंडगड, राजगड व विचित्रगड याप्रमाणें कार्यक्रम होता.

सुधागड तालुका

प्रथम सुधागड तालुक्यांत जावयाचें असल्यामुळे ता. १५ डिसेंबर नंतर प्रत्येक खात्याची तपासणी करण्याकरितां त्या त्या खात्याचे अधिकारी व त्यांचे तज्ज्ञ कारकून पुढें रवाना करण्यांत आले व श्रीमंत बाबासाहेब श्रीमंत युवराजांसह मुंबईस गेले. तेथून उभयतां श्रीमंतांच्या स्वान्या नागोठणामार्गानें ता. २० डिसेंबर रोजी सायंकाळीं सुधागड तालुक्याच्या ठाण्याच्या गांवीं म्हणजे पाली येथे दाखल झाल्या. वाटेंत पेण येथे श्री. अप्पासाहेब टिळक यांचे आग्रहावरून त्यांचेकडे श्रीमंतांच्या स्वान्या भोजनास उतरल्या होत्या. पाली-नागोठणें रस्ता तयार करण्याकरितां एक कमिटी स्थापन झाली होती. हा रस्ता जरी ब्रिटिश हद्दींत आहे तरी सुधागड तालुक्यांतील लोकांना नागोठण्याशीं दळणवळणाचा हाच मार्ग असल्यामुळे या कमिटींत पाली येथील प्रतिष्ठित नागरिकहि होते. श्रीमंत बाबासाहेब नागोठणें-मार्गानें येणार असैं कळल्यावर चिंचडोहावर कमिटीतर्फे अल्पोपाहार व पानसुपारी स्वीकारण्याबद्दल सदर कमिटीच्या

चालकांनीं त्यांना विनंति केली होती व ती त्यांनीं मान्य केली होती. त्याप्रमाणें चिंचडोहावर अल्पोपाहार व पानसुपारी झाल्यावर श्रीमंतांचे फोटो घेण्यांत आले.

राज्यारोहणानंतर श्रीमंत बाबासाहेबांची या तालुक्यांस ही प्रथमच भेट होती. पूर्वी युवराज असतांना श्रीमंत बाबासाहेब सन १९१८ सालीं या तालुक्यांत आले होते. त्या वेळीं लोकांनीं त्यांचें किती प्रेमानें व भक्तीनें स्वागत केलें ती हकीकत मागें १ ल्या खंडांत देण्यांत आलीच आहे. त्या वेळींच श्रीमंत बाबासाहेबांनीं आपल्या सौजन्यानें व मनमोकळेपणानें त्या तालुक्यांतील लोकांचीं मनं आकर्षण केलीं होती. त्या वेळीं चार वर्षांनींच श्रीमंत बाबासाहेब संस्थानचे अधिपति या नात्यानें आपल्या तालुक्यांत येतील असें कोणाच्या स्वप्नांहि नव्हतें. या तालुक्यांतील प्रजेच्या मनांत श्री. बाबासाहेबांच्याबद्दल पूर्वीच्या भेटीपासून उत्पन्न झालेल्या आदरबुद्धीमुळें व राज्यारोहणसमयीं त्यांनीं प्रजेच्या हितार्थ जाहीर केलेल्या देणग्यांमुळें प्रजाजनांस आपली स्वामिनिष्ठा व कृतज्ञता-बुद्धि व्यक्त करण्यास ही संधि मिळाली म्हणून समाधान वाटलें.

चिंचडोहाजवळ पाली-नागोठणारोड कमिटीच्या पानसुपारीचा समारंभ झाल्यावर श्रीमंतांच्या स्वाऱ्या सायंकाळीं पाली येथील बाजारपेठ तळ्याजवळ आल्या. तेथें त्यांचें स्वागत करण्यास शेंकडो लोक जमा झाले होते. या तळ्याशीं येतांच तालुका सभेमार्फत सभेचे सेक्रेटरी रा. रा. आठवले यांनीं श्रीमंतांना पुष्पहार घातले. नंतर तेथून वाड्याकडे जाण्याकरितां श्रीमंतांच्या स्वाऱ्या चौचाकी गाडींत बसून निघाल्या. रात्र झाल्यामुळें रस्त्याचे दोन्ही बाजूंस चिरकदानें लावण्यांत आलीं होती. गाडीच्या पुढें चौघडा, ताशे, वाजंत्री वाजत होते. रस्त्याच्या दुतर्फा उभे असलेले आबालवृद्ध स्त्री-पुरुष श्रीमंतांचें प्रेमभरित अंतःकरणानें दर्शन घेऊन त्यांनीं दिलेल्या देणग्यांबद्दल त्यांना धन्यवाद देत होते. पाली गांव लहान असूनहि मिरवणुकीचा थाट अपूर्व होता. वाड्याजवळ येईपर्यंत वाटेंत अनेक ठिकाणीं त्यांना पुष्पहार अर्पण करण्यांत आले. वाड्याजवळ आल्यावर श्रीमंतांच्या स्वाऱ्या गाडींतून उतरल्या व वाड्यांत प्रवेश करून स्थानापन्न झाल्यावर रीतीप्रमाणें अधिकारीवर्गाकडून त्यांना पानसुपारी, पुष्पहार अर्पण करण्यांत आले. हा छोटासा दरबारासारखाच समारंभ होता. हा समारंभ झाल्यावर जमलेली मंडळी श्रीमंतांचा निरोप घेऊन आपआपल्या घरीं गेली.

श्रीमंतांच्या खाऱ्या ता. २० रोजीं सायंकाळीं पालीस आल्या. तेव्हां-पासून ता. २४ अखेरपर्यंत त्यांचा पालीस मुक्काम होता. श्रीमंतांच्या खाऱ्या तेथें गेल्यापासून पाली गांव जिकडे तिकडे गुढ्या तोरणें व खागतपर कमानी यांनीं सुशोभित केलेला दिसत होता. या चार दिवसांच्या मुक्कामांत पालींतील प्रमुख नागरिक व अंमलदार यांचेकडून श्रीमंतांना पानसुपारी देण्यांत आली. ता. २२ रोजीं पाली तालुक्यांतील समाजसेवा-संघातर्फें रा. माधवराव भिडे यांच्या घरीं श्रीमंतांना पानसुपारी झाली. त्या वेळीं संघाच्या स्तुत्य कार्याबद्दल श्रीमंतांनीं आपली सहानुभूति व्यक्त करून संघास २५० रु. ची मदतीदाखल देणगी दिली; व संघाच्या विनंतीप्रमाणें 'जनसेवा ईश्वरसेवा' असें पत्रक प्रसिद्ध केलें. ता. २३ रोजीं सार्वजनिक वाचनालयातर्फें मानपत्र व सरकारी शाळेंतील बक्षिससमारंभ हे दोन समारंभ फारच थाटाचे झाले. वाचनालयातर्फें जें मानपत्र अर्पण करण्यांत आलें तें त्या वेळीं पाली येथें असलेले सबज्ज श्रीयुत बापूसाहेब रानडे यांनीं संस्कृत पद्यांत लिहिलें होतें. श्रीमंतांनीं पालीसारख्या लहान गांवांत लोकांनीं मोठ्या उत्साहानें चालविलेल्या या संस्थेबद्दल समाधान व्यक्त केलें. शाळेंतील बक्षिससमारंभाचे वेळीं विद्यार्थ्यांना चार उपदेशपर शब्द सांगितल्यानंतर सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाबद्दल त्यांनीं आपले विचार जमलेल्या मंडळींपुढें मांडिले. ते म्हणाले, "सक्तीचें शिक्षण सुरू करून सर्व प्रजा साक्षर केली पाहिले याबद्दल कोणाचाहि विरोध असणें शक्य नाहीं. परंतु, हा प्रश्न फार बिकट असून बडोद्यासारख्या मोठमोठ्या संस्थानांत किंवा ब्रिटिश मुलखांतहि अद्याप समाधानकारक रीतीनें सुटलेला नाहीं; व त्यांतच युद्धामुळें उद्भवलेल्या महर्गतेमुळें विशेषतः लहान संस्थानांचे बाबतींत जास्तच अडचणी उत्पन्न झालेल्या आहेत. शिवाय आपल्या संस्थानचें उत्पन्न थोडें असून त्याची वाढ करण्यास मोठ्या संस्थानांप्रमाणें अगर ब्रिटिश सरकारप्रमाणें साधनानुकूलता नसल्यामुळें तें मर्यादित स्वरूपाचेंच राहणार. तेव्हां सर्व गोष्टींचा व्यवहार्य दृष्टीनें विचार करून लोकांनीं सक्तीच्या शिक्षणविषयक बाबतींतील आपलें धोरण ठरवावें."

नवीन द्वाखान्याचें अनावरण

श्रीमंतांच्या मुक्कामाच्या अखेरच्या दिवशीं म्हणजे रविवार ता. २४ डिसेंबर रोजीं पाली येथें दोन महत्त्वाचे समारंभ झाले. त्यांत पाली येथें नवीन स्थापन

केलेल्या दवाखान्याचा अनावरणसमारंभ हा पहिला होय. राज्यारोहणसमारंभाच्या वेळीं प्रजेच्या सुखसोयी करण्याकडे शक्य तितकें लवकर लक्ष दिलें जाईल असें श्रीमंत बाबासाहेबांनीं जाहीर आश्वासन दिलें होतें. त्याप्रमाणें सुधागड तालुक्यांत प्रथम दवाखाना सुरू करण्याचें ठरवून त्या तालुक्यांत जाण्यापूर्वीच पाली येथें दवाखाना स्थापन करण्याची सर्व सिद्धता करून एका एल्.सी.पी.एस्. डॉक्टरची नेमणूक केली. याच दवाखान्याचा हा अनावरण समारंभ होता. या दवाखान्याकरितां पाली येथील प्रसिद्ध व्यापारी शेठ साखळचंद यांनीं एक वर्षपर्यंत आपली इमारत फुकट दिली होती. संस्थानचे चीफ मेडिकल ऑफिसर डॉ. ताम्हनकर यांनीं, दवाखान्यासारखी खर्चाची वाव असतांहि श्रीमंत बाबासाहेबांनीं प्रजेच्या आरोग्यरक्षणार्थ प्रथम ही सुधारणा हातीं घेतली यावरून प्रजेच्या हिताकडे श्रीमंतांचें किती लक्ष आहे ही गोष्ट समारंभास जमलेल्या लोकांच्या निदर्शनास आणून दिली. पुण्या-मुंबईच्या इस्पितळांशीं तालुक्यांच्या या दवाखान्यांची तुलना कोणींहि करूं नये असा लोकांना इपारा देऊन त्यांनीं दवाखाना उघडण्याची श्रीमंत बाबासाहेबांना विनंति केली.

उत्तरादाखल भाषण करतांना श्रीमंत बाबासाहेबांनीं दवाखान्याकरितां एक वर्षपर्यंत फुकट जागा दिल्याबद्दल शेठ साखळचंद यांचे आभार मानिले व डॉ. ताम्हनकर यांनीं सुचविल्याप्रमाणें मोठमोठ्या इस्पितळांप्रमाणें येथें सर्व सोयी होतील अशी भलतीच आशा न बाळगण्याबद्दल लोकांना सांगितलें. तालुक्याच्या दवाखान्यांतून जितक्या सोयी करण्यांत येतात तितक्या करण्यांत येतील असें ते म्हणाले. शेवटीं पालीचे रहिवासी, हल्लीं नाशिक येथील कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल असलेले श्रीयुत टी. ए. कुलकर्णी यांनीं श्रीमंतांनीं पाली येथें दवाखाना सुरू केल्याबद्दल पाली तालुक्यांतील प्रजाजनांतर्फे श्रीमंतांचे आभार मानले.

तालुका सभेचें मानपत्र

दुसरा समारंभ म्हणजे तालुका सभेच्या मानपत्राचा होय. हा समारंभ श्रीरामाच्या देवळापुढें मुद्दाम घातलेल्या सुशोभित मंडपांत ता. २४ रोजी सायंकाळीं करण्यांत आला. या समारंभाकरितां या तालुक्यांतील मुंबई, पुणे वगैरे ठिकाणीं असलेली बरीच विद्वान् मंडळी मुद्दाम आली होती. श्रीमंतांची स्वारी

मंडपांत आल्यावर त्यांचें स्वागत करण्यांत आलें. महाराष्ट्राच्या परिचयाचे पडघवली येथील रहिवासी सुप्रसिद्ध विद्वान लेखक व कवि श्रीयुत माधवरावजी मोडक यांनी या समारंभाकरितां मुद्दाम तयार केलेलीं स्वागतपर पद्यें मुलांमुलींनीं सुस्वर आवाजांत म्हटल्यावर पडघवलीचेच रहिवासी सॉलिसिटर दिवेकर यांनीं मानपत्र वाचून दाखविलें व तें रौप्य-करंडकांतून अध्यक्षंचे हस्ते श्रीमंतांना अर्पण करण्यांत आलें. मानपत्रांतील महत्त्वाचा भाग खालीं दिला आहे.

मानपत्रांतील महत्त्वाचा भाग

“श्रीमंत सरकार युवराजपदारूढ असतां युवराज या नात्यानें श्रीमंतांनीं आमच्या या तालुक्याला भेट दिली व प्रजेमध्ये मिळूनमिसळून व सलगीनें वागून प्रजेच्या सुखदुःखांविषयीं जी सहानुभूति व कळकळ व्यक्त केली तिच्या योगानें श्रीमंतांच्या अंगीं वसत असलेल्या दयादाक्षिण्यादि बहुविध गुणांचा व श्रीमंतांच्या अत्यंत मनमिळाऊ, मोकळ्या व प्रेमळ स्वभावाचा आम्हांला परिचय झाला. त्यायोगानें श्रीमंतांनीं युवराजपदावर असतांनाच आपल्या प्रजाजनांचें चित्त वेधून घेऊन परस्परांमध्ये दिलजमाईचें बीजारोपण करून ठेविलें. त्या बीजाचा अंकुर परस्परांच्या अंतःकरणांत आजपर्यंत जोरावत होता. त्याचाच श्रीमंत सरकार पंतसचिव पदारूढ झाल्यापासून अत्यंत जोरानें फोफावणारा वृक्ष बनून तो फलपुष्पांनीं युक्त होण्याचा सु-समय प्राप्त झाला, ही मोठ्या समाधानाची गोष्ट आहे.

सुधागड तालुकासभा शके १८४२, श्रावण शुद्ध पौर्णिमा रोजीं स्थापन होऊन तिचें पहिलें अधिवेशन सन १९२०च्या डिसेंबर महिन्यांत पाली मुक्कामीं भरलें. सदर प्रसंगीं आम्हीं आमच्या योग्य मागण्या ठरावरूपानें संकलित करून सरकारचे हुजुरास सादर केल्या, ही गोष्ट श्रीमंतांना विदितच आहे. आपल्या परमपूज्य व वैभवशाली वडिलांच्या निधनानें आमच्या सदर मागण्या पुरविण्याची जबाबदारी श्रीमंतांवर येऊन पडली व श्रीमंतांनीं थोडाहि विलंब न लावतां राज्यारोहणप्रसंगींच आपलें प्रजावात्सल्य अगदीं खुल्या दिलानें व स्पष्ट शब्दांनीं व्यक्त केलें आणि आमच्या आकांक्षांबद्दल पूर्ण सहानुभूति दाखवून आमच्या सदर मागण्यांपैकीं कांहीं मागण्या पूर्ण केल्याचें जाहीर केलें. त्यामुळें आमचा उत्साह द्विगुणित होऊन आमच्या सर्व आकांक्षा लवकरच तृप्त होतील असा आम्हांला भरंवसा वाटूं लागला आहे.

सत्ता व सदिच्छा हीं श्रीमंतांचे ठिकाणीं एकवटल्यामुळें श्रीमंतांची कारकीर्द श्रीमंतांच्या प्रजाजनांना अत्यंत सुखकारक व संस्थानला भरभराटीची होईल याबद्दल आम्हांला पूर्ण खात्री वाटत आहे.”

श्रीमंत बाबासाहेबांनीं मानपत्रास उत्तरादाखल जें भाषण केलें त्यांत त्यांनीं आपला मनमोकळेपणा व्यक्त केला. भाषणांतील महत्त्वाचा भाग खालीं दिला आहे.

श्रीमंतांचे भाषणांतील महत्त्वाचा भाग

“आपल्या तालुक्यांत कै. प्रो. हरिभाऊ लिमये यांच्यासारखे पुढारी होऊन गेले असून एकंदरींत सुशिक्षित लोकांचा भरणा विशेष आहे. लायब्ररी आणि समाजसेवासंघ यांसारख्या लोकोपयोगी संस्था आपण सरकारी मदतीवांचून स्वावलंबनाचे तत्वानुसार काढलेल्या आहेत. भोरसारख्या मुख्य शहरांत देखील अशा संस्था निघालेल्या नाहीत; यामुळें या तालुक्यांतील लोकांच्या कर्तबगारी-बद्दल आम्हांस अभिमान वाटतो.

राज्यारोहणसमारंभाचे वेळीं ज्या गोष्टी बोनस, सारामाफी, दवाखाना वगैरे करण्याचें आम्हीं स्पष्टपणें आश्वासन दिलें होतें त्या सर्व गोष्टी जरूर ते हुकूम देऊन आम्हीं प्रत्यक्ष कृतींत आणिल्या आहेत हें आपल्या लक्षांत आलेंच आहे. त्यानंतर वरीलशिवाय भोर म्युनिसिपालिटीचा कारभार भोरास डिस्ट्रिक्ट म्युनिसिपल ॲक्ट लागू करून लोकांच्या बहुतेक अंशीं स्वाधीन करण्यांत आला आहे, व ही गोष्ट स्थानिक स्वराज्याची पहिली पायरी म्हणून करण्यांत आली आहे, हेंहि आपणांस कळलेंच आहे.

याप्रमाणें आम्ही आपल्या दृष्टीनें योग्य त्या मार्गानें काम करीत असतांना आमच्या संस्थानपैकीं कांहीं थोडे पुढारी म्हणविणारे लोक आमच्या अडचणी वाढवीत आहेत, हें सांगण्यास आम्हांस मोठें दुःख वाटतें. आम्हांस जरूर तो विचार करून उच्चारप्रमाणें आचार करून दाखविण्यास सबड द्या व आमच्या अडचणी वाढवूं नका अशी स्पष्ट सूचना आम्हीं केली असतां, राज्यारोहणानंतर एक महिन्याचे आंत भाटघरसारख्या ठिकाणीं हजारों लोकांच्या हितासाठीं दहा-बारा वर्षांपासून ब्रिटिश सरकारनें चालविलेल्या निरा कॅनॉलचे कामीं हरकती उत्पन्न करून व हिरड्यावर पिढ्यान् पिढ्या

अमलांत असलेला संस्थानचा हक्क नष्ट व्हावा अशी वेसनदशीर चळवळ करून कर न देण्यापर्यंत व सत्याग्रहापर्यंत पाळी या लोकांनीं आणिलेली आहे. तथापि पुष्कळदां प्रतिकूल परिस्थितीमुळे तसा मोह उत्पन्न झाला असतां हि अशा लोकांवर काम चालविण्याच्या भरीस आम्ही पडलों नाहीं; व असें करण्यांत आमचे सरकारी अधिकारी यांचे सल्ल्याविरुद्धहि आम्हांस जावें लागलें; परंतु अद्याप लोक उमजतील असा आम्हांस भ्रंवसा वाटत आहे. वास्तविक असा प्रकार झाला नसता तर आम्हांस जास्त काम करून दाखवितां आलें असतें. परंतु या अडचणींचा विचार करण्याकडे बराच वेळ आम्हांस द्यावा लागल्यामुळे आमची मोठी निराशा झालेली आहे.

हा जो अनिष्ट चळवळीचा उल्लेख आम्हीं केला आहे त्याचा आपल्या तालुक्याशीं बिलकुल संबंध नाहीं. परंतु आमची एक अडचण म्हणून व आमच्या कांहीं कृत्यांबद्दल उगाच गैरसमज होऊं नये म्हणून त्याचें दिग्दर्शन आम्हीं या ठिकाणीं केले आहे. लोकांची समजूत घालण्यासाठीं आम्ही आपल्या अधिकाऱ्यांस भाटघर व हिरडोशी वगैरे ठिकाणीं पाठविलें होतें. परंतु वरील पुढाऱ्यांच्या उलट्या प्रयत्नांमुळे अद्यापि यश आलें नाहीं. भाटघर धरणाचा प्रश्न आमच्या हातचा नसून ब्रिटिश सरकारशीं त्याचा संबंध पोहोचतो. परंतु या बाबतींत रयतेचे सुखाबद्दल जी खटपट करणें जरूर आहे ती करण्याचा आमचा हेतु आहे, व तसाच प्रकार हिरड्याबद्दलचा आहे. परंतु रयतलोक या कामीं चिथावणीमुळे तडजोडीचें धोरण ठेवूं इच्छीत असल्याचें दिसत नाहीं ही मोठी अडचण आहे.

आमच्या मार्गांतील आणखी एक महत्त्वाची अडचण म्हटली म्हणजे आमच्यापाशीं फार मोठी शिल्लक आहे अशा प्रकारचा लोकभ्रम ही होय. हा भ्रम आपल्यासारख्या लोकांचाच आहे असें नसून मोठमोठे त्रयस्थ लोक व ब्रिटिश अधिकारीहि या भ्रमांत आहेत व यामुळे आम्हांस चांगले प्रकारची मदत द्या असें म्हणणाऱ्या शेंकडों संस्था मोठ्या आशेनें आमचेकडे आजपर्यंत आल्या आहेत व प्रत्यहीं नवीन नवीन येत आहेत, व प्रत्येकास आपलीच संस्था खरी लोकहिताची असून तिला मदत करण्याशिवाय संस्थानिकांचें दुसरें कांहीं कर्तव्य नाहीं असें जणू काय वाटत आहे. यामुळे हेच प्रश्न आम्हांस सोडवावे

लागत असून त्या योगाने आमचे खऱ्या कर्तव्याकडे थोडे दुर्लक्ष साहजिक होत आहे. परंतु या बाबतीत नकार दिल्यामुळे किंवा अपेक्षेप्रमाणे विचार न झाल्यामुळे कोणाचाहि गैरसमज होऊं नये.

वास्तविक पाहतां संस्थानच्या सांपत्तिक स्थितीबद्दल ज्याप्रमाणे समाजांत निष्कारण भ्रम असल्याचे आपण पाहतो त्याप्रमाणे आमच्या संस्थानचे बाबतीतहि लोकांची भ्रामक समजूत झाली आहे हे सांगण्यास आम्हांसहि मोठा खेद वाटतो. खर्चाचे बाबतीत आमचे परमपूज्य वडिलांनीं ठेविलेले विशेष काटकसरीचे धोरण, दुष्काळासारख्या आपत्तीतहि दुसऱ्याकडे कर्ज काढण्याची पाळी न येतां वेळचेवेळीं पगार वगैरे देण्याची ठेविलेली पद्धत आणि राजनिष्ठपणाने महायुद्ध व किंग एडवर्ड मेमोरिअलसारख्या गोष्टींस दिलेली विशेष मदत अशा प्रकारच्या कारणांनीं हा लोकभ्रम पोसत गेलेला आहे, असें सूक्ष्म विचारांतीं आम्हांस आढळून आलेले आहे व याबद्दल कोणास खात्री करून घ्यावयाची असल्यास संस्थानचे कागदपत्र, तिजोऱ्या पाहण्यासहि हरकत नाही.

सारांश, संस्थानचे सालीना उत्पन्न उत्तरोत्तर कायमचे वाढण्याची तजवीज झाल्याशिवाय संस्थानचा दर्जा कालमानाप्रमाणे कायम ठेवण्याची व्यवस्था करून कोणत्याहि महत्त्वाच्या सुधारणा हातीं घेऊन अमलांत आणण्यास फार अडचणी आहेत. एवढा विस्तार करून इतकेच आपले निदर्शनास आणण्याचा आमचा उद्देश आहे.

राज्यकारभारांतील सर्व जरूरीच्या गोष्टी करून सार्वजनिक लोकहिताच्या गोष्टी करण्यास जितका अवसर आहे असें दिसून येईल तितकी मदत देण्यास आमची मुळींच हरकत नाही. किंबहुना लोकांच्या अपेक्षेप्रमाणे राज्यकारभाराचे सुसंघटितपणास व्यत्यय न येतां या कामीं सढळ मदत देतां येईल तितकी देण्यास आम्हांस आनंदच होईल. परंतु संस्थानचे पैशाचे आम्ही दृष्टी आहोत अशी जी आमची समजूत आहे तीमुळे या बाबतीत अयोग्यपणे मागणाऱ्या लोकांची नाखुशी झाली तरी योग्य तेंच करणे भाग पडणार आहे.

सद्गृहस्थहो, संस्थाने हिंदुस्थानच्या एकंदर प्रगतीत अडथळे आणणारी होतील अगर तीं मार्गदर्शक होतील हे मलाहि अगर तुम्हांलाहि आज सांगतां यावयाचे नाही. असल्या वादग्रस्त प्रश्नांची जास्त चर्चा न करितां ते सोड-

विण्याचें काम भावी इतिहासावर सोंपवून, आज आहे ती स्थिति अशीच बराच काळपर्यंत निदान तरी चालू राहणार हें आपण गृहित धरणें भाग आहे. अशा स्थितींत प्रजेच्या आकांक्षेकडे सहानुभूति ठेवणें हें संस्थानिकांचें कर्तव्य असून राजनिष्ठा न सोडणें हेंच प्रजेचें कर्तव्य आहे असें आम्हांस वाटतें व तीं आहेत तोंपर्यंत संस्थानच्या कारभाराची तुलना ब्रिटिश सरकारचे कारभाराशीं किंवा लहान संस्थानांची बडोदें, म्हैसूरसारख्या फार विशाल संस्थानांशीं करणें सयुक्तिक होणार नाही. कारण तसें केल्यानें एखाद्या खुज्या माणसाची उंच व धिप्पाड माणसाशीं बरोबरी करण्यासारखें होणार आहे. म्हैसूर, बडोद्यासारख्या संस्थानांचीं ध्येयें नजरेसमोर ठेवण्यास हरकत नाही. परंतु खरी तुलना दुसऱ्या अशाच बरोबरीच्या संस्थानांशीं करणें सयुक्तिक होईल व तशी करूं. आणखी कांहीं वर्षांनीं आपले संस्थानचा कारभार दुसऱ्या तशा संस्थानांपेक्षां कमी प्रतीचा दिसेल तर त्याबद्दलची जबाबदारी आमचे शिरावर घेण्यास आम्ही तयार आहों. त्याचप्रमाणें आमची अशी सूचना आहे कीं, कारभारावर टीका करण्यापूर्वीं संस्थानच्या सालीना उत्पन्नाच्या मानानें विधायक कार्यक्रम आमचे-पुढें ठेवावा व त्याप्रमाणें कांहींच न होईल तर किंवा त्याचा विचार न होईल तर जरूर ती टीका करण्यास हरकत नाही.

या तालुक्यांत इतर तालुक्यांप्रमाणें सभाबंदीच्या जाहीरनाम्याविरुद्ध अद्याप वर्तन करण्यांत आलेलें नाही व एकंदर लोकांचें धोरण सनदशीर चळवळीचें आहे हें लक्षांत घेऊन सभाबंदीचा जाहीरनामा या तालुक्यापुरता आम्ही आजपासून रद्द केल्याचें जाहीर करतो.”

श्रीमंत बाबासाहेबांचें वरील सर्वच भाषण महत्त्वाचें असून त्यांत त्यांनीं कोणत्याहि प्रकारचा आडपडदा न ठेवितां संस्थानची वस्तुस्थिति लोकांच्या पूर्णपणें लक्षांत घेण्याकरितां मनमोकळेपणानें आपले विचार प्रकट केले. त्यामुळें संस्थानच्या खजिन्याबद्दल लोकांत निष्कारण पसरलेला गैरसमज दूर झाला. या तालुक्यापुरता सभाबंदीचा जाहीरनामा रद्द करून लोकांच्या भाषणस्वातंत्र्यावरील निर्बंध दूर केल्यामुळें श्रीमंत बाबासाहेबांच्या प्रगमनशील धोरणाची खात्री पटूं लागली.

सुधागड तालुक्यांतील जमावंदीचे काम पुरे करून श्रीमंतांच्या स्वाऱ्या ता. २५ रोजी सायंकाळी पुण्यास गेल्या. नंतर जानेवारी सन १९२३ अखेर-पर्यंत घाटावरील चार तालुक्यांतील जमावंदीचे काम केले. प्रत्येक तालुक्याच्या ठाण्याच्या ठिकाणी तीन चार दिवस मुकाम असे. प्रत्येक तालुक्यांत त्या त्या ठिकाणच्या सार्वजनिक संस्थांकडून, प्रसिद्ध रहिवाश्यांकडून व अधिकाऱ्यांकडून श्रीमंतांना पानसुपाऱ्या होत असत. त्या जमावंदीच्या फिरतीची त्रोटक हकीकत खाली दिली आहे.

घाटावरील चार तालुके पौनमावळ

सुधागड तालुक्यांतील जमावंदीचे काम झाल्यावर ता. ३० डिसेंबर १९२२ इ. रोजी पुण्याहून श्रीमंत बाबासाहेब पौनमावळ तालुक्याचे जमावंदी-साठी कोळवण येथे गेले. जातांना वाटेत मुळशी येथे रा. व. भाऊसाहेब जोगळेकर यांचेकडे दुपारचे भोजन उरकून मुळशीचे धरण पाहून पौडवरून सायंकाळी मुकामास कोळवण येथे आले. कोळवण येथील पेठेतून मिरवणुकीने श्रीमंत बाबासाहेब यांना राजवाड्यांत नेण्यांत आले. येथे सुभेदार, फडणीस, जंगल इन्स्पेक्टर, पोलिस, जमादार यांच्या पानसुपारीचा वाड्यांत श्रीमंत राजेसाहेबांनी स्वीकार केला. कोळवण येथील शाळेस भेट देऊन विद्यार्थ्यांना बक्षिसे व मेवामिठाई वांटली. रा. फडके, रा. आगाशे व मोहनशेट दत्तशेट यांच्याकडील पानसुपारीचा स्वीकार करण्यांत आला. ता. २ रोजी कोळवण सोडले. वाटेत पौड येथे रा. भालचंद्र अनंत करमरकर यांचेकडे व पिरंगूट येथे रा. अनंत बाळकृष्ण देव यांचेकडे श्रीमंत राजेसाहेबांना पानसुपारी करण्यांत आली. सायंकाळी मुकामास नसरापुरास श्रीमंत राजेसाहेब आले.

राजगड

चेलाडी नाक्यावर खडकी गांवच्या लोकांनी पानसुपारी केली. नसरापूरच्या प्रवेशरस्त्यावर पेठकरी लोकांनी हार घालून श्रीमंतांचे स्वागत केले. वाड्यांत आल्यावर राजगड तालुक्यांतील हतवे गांवचे लोकांनी पानसुपारी दिली. ता. ३ रोजी श्रीमंत राजेसाहेब यांनी श्रीबनेश्वरदर्शन घेतले व वनांतील पेशव्यांचा वाडा पाहिला. दुपारी शाळेस भेट दिली. सायंकाळी नसरापूर येथील

मिशनरी मि. रीव्ह यांचेकडे पानसुपारी झाली. त्या वेळीं मि. रीव्ह यांनीं स्वागतपर भाषण केलें. त्यास श्रीमंत राजेसाहेबांनीं समयोचित उत्तर दिलें.

प्रचंडगड

ता. ५ रोजीं श्रीमंत राजेसाहेब प्रचंडगडतालुक्याचें मुख्य ठिकाण वेलें येथें गेले. वाटेंत वीरवाडी नाक्यावर पाटील भेट व फळें यांचा श्रीमंतांनीं स्वीकार केला. अंबवणेकर देशपांडे यांनीं पानसुपारी केली. वेलें येथें मामलेदार, सरकारी नोकर व ग्रामस्थ यांनीं सामोरें येऊन श्रीमंतांचें स्वागत करून हार अर्पण केला व मिरवणुकीनें श्रीमंत राजेसाहेबांना राजवाड्यांत नेलें. ता. ७ रोजीं वाड्यांत मामलेदार, फडणीस, फौजदार, इन्स्पेक्टर यांच्या पानसुपारीचा स्वीकार करण्यांत आला. सायंकाळीं ५ वाजतां शाळेस भेट दिली. तेथें श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं मुलांना बक्षिसें वांटलीं. नंतर रा. साबणे व पटवर्धन यांच्याकडे पानसुपारी झाली. ता. ९ रोजीं जमाबंदीचें कामकाज संपल्यामुळें श्रीमंत राजेसाहेब भोजनोत्तर वेल्याहून निघून विंझर येथें गेले व तेथें त्यांनीं रा. दामुअण्णा फडके यांचेकडे पानसुपारी व चहा घेतला. करंजवणें येथें मांगदरीकर आगाशे यांच्या पानसुपारीचा स्वीकार केला व सडकेवर कुरंगवडीकर रा. खासनीस यांची व जांमळी-नजीक रा. जोशी शाळाधिकारी यांची पानसुपारी स्वीकारून नसरापूर येथें श्रीमंत राजेसाहेब परत आले.

पुन्हा राजगड

ता. १० रोजीं नसरापूर-तपासणीचें काम झालें. सायंकाळीं राजवाड्यांत श्रीमंत राजेसाहेब यांना मामलेदार, फौजदार, ओव्हरसिअर व रा. सिताराम गोविंद देशपांडे व कुसगांवचे देशमुख या सर्वांनीं पानसुपारी केली. नसरापूर येथील समारंभ झाल्यानंतर श्रीमंत राजेसाहेब शिरवळ येथें सायंकाळीं मुक्कामास आले. वाटेंत हरिश्चंद्र गांवच्या लोकांनीं व कापूरवहाळचे पाटील यांनीं केलेल्या पानसुपारीचा स्वीकार केला.

विचित्रगड

शिरवळ येथें रहदारीचे बंगल्यानजीक ग्रामस्थ कामगार, देशमुख, पाटील वगैरे हजार-बाराशें लोकांनीं श्रीमंतांचें स्वागत केलें. चावडीजवळ देशमुख, पाटील यांनीं व श्रीविठ्ठल मंदिराजवळ पेठकर मंडळींनीं श्रीमंतांना

पानसुपारी केली. गांवांतून मिरवणुकीनें श्रीमंत बाबासाहेबांना राजवाड्यांत नेण्यांत आलें. तेथें भोंगवली गांवचे लोकांची पानसुपारी स्वीकारली. ता. ११ रोजीं भादवडें गांवचे लोकांची पानसुपारी स्वीकारली. दुपारीं शिरवळ येथील दवाखान्यास राजेसाहेबांनीं भेट दिली. ता. १२ रोजीं शिरवळ येथील प्रमुख नागरिक, देशमुख, वाचनालयाचे पंच यांना राजेसाहेबांनीं मेजवानी दिली. दुपारीं मामलेदार, फडणीस, फौजदार यांनीं पानसुपाऱ्या केल्या. शिरवळ मोफत वाचनालयांत श्रीमंतांना मानपत्र अर्पण करण्याचा समारंभ झाला. त्यास त्यांनीं समयोचित उत्तर दिलें.

श्रीमंतांनीं सायंकाळीं शिरवळ येथील शाळेस भेट दिली. तेथें मुलांना वक्षिसें व मिठाई वांटली. ता. १३ रोजीं श्रीरामदास ऐक्यवर्धक ऋबमध्ये पानसुपारी झाली. तेथें समयानुरूप भाषणें झालीं. सायंकाळीं ५-३० वाजतां शिरवळहून निघून भोरास येणें झालें. याप्रमाणें श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आल्यावर भोर संस्थानच्या पांचहि तालुक्यांतील प्रमुख गांवांस जमाबंदीकरितां गेले. ठिकठिकाणीं त्यांचें लोकांनीं प्रेमानें व उत्साहानें स्वागत केलें, व राजघराण्याबद्दल वाटत असलेला आदर व्यक्त केला.

या फिरतीचे वेळीं प्रत्येक ठिकाणीं रयत लोक अर्ज घेऊन येत. त्यांचें म्हणणें काय आहे तें श्रीमंत बाबासाहेब समक्ष ऐकून घेत. यामुळें त्यांच्या पुढें जाऊन आपलीं गाऱ्हाणीं समक्ष मांडण्यास कोणीहि भीत नसे.

जानेवारी सन १९२३ अखेरपर्यंत सर्व संस्थानची पाहणी करून श्रीमंत बाबासाहेब भोरास आले. भोरास आल्यावर एक अनपेक्षित प्रकार उघडकीस आला. हा प्रकार म्हणजे संस्थानचे खजिन्यांतील अफरातफर हा होय.

संस्थानच्या खजिन्याची अफरातफर

श्रीमंत रावसाहेब दिवंगत झाल्यावर दुसरेच दिवशीं भोरास आल्याबरोबर श्रीमंत बाबासाहेबांच्या आज्ञेवरून संस्थानच्या कारभाऱ्यांच्या सहीच्या खजिन्यास मोहरा करण्यांत आल्या. संस्थानच्या मुलकी खात्याचे शिरस्तेदार रा. होनप व खजिनदार रा. पोतनीस यांच्या मोहरा खजिन्यास असत. त्यांच्याच जवळ कारभाऱ्यांच्या मोहरा करण्यांत आल्या. राज्यारोहणसमारंभ, गव्हर्नरांची

भेट, संस्थानची पाहणी इत्यादि कामांतून सवड मिळाल्यावर खजिन्याची मोजदाद करण्यांत आली. तेव्हां एक लक्ष चव्वेचाळीस हजार रुपये कमी असल्याचें आढळून आलें. कै. श्रीमंत रावसाहेबांनीं खजिन्याची सर्व जबाबदारी वरील दोन इसमांवर टाकिली होती. श्रीमंत रावसाहेब हिशेबाचे बाबतींत अगदीं दक्ष असत. वरचेवर खजिना तपासण्यांत येत असे. परंतु वरील दोन इसमांवर त्यांचा पूर्ण भरंवसा असल्यामुळें व वृद्धापकाळामुळें अलीकडे ४-५ वर्षांत खजिन्याची मोजदाद करण्यांत आली नव्हती. वरील दोन इसमांनीं श्रीमंत रावसाहेबांच्या विश्वासाचा फायदा घेऊन वरील रकम हळूहळू लांबविली असावी. वरील तूट नजरेस येतांच वरील दोघां इसमांस पकडण्यांत येऊन त्यांचेवर रीतसर खटले भरण्यांत आले व दोघांनाहि शिक्षा देण्यांत आल्या.

सुधारणांची पूर्वतयारी

जमाबंदीनिमित्त सर्व संस्थानची पाहणी केल्यावर संस्थानांत कोण-कोणत्या सुधारणा केल्या पाहिजेत ही गोष्ट श्रीमंत बाबासाहेबांच्या लक्षांत आली. प्रत्येक तालुक्यांतील नोकरवर्ग त्यांनीं पाहिला. त्याचप्रमाणें तालुक्यांतील सरकारी इमारती व ऑफिसांतील इस्ताद सामान वगैरेची त्यांनीं तपासणी केली. नोकरवर्गांतील बरेच लोक वृद्ध व कामास नालायक असे आढळून आले. सरकारी इमारती नादुरुस्त स्थितींत असलेल्या दिसल्या. प्रत्येक ऑफिसांत सामानाची उणीव भासत होती. शिपाई लोकांच्या अंगावरचा डेस फाटका दिसत होता. पोलिसांत शिक्षण, शिस्त व कवाइतीचा अभाव दिसून आला.

ब्रिटिश मुख्याप्रमाणें संस्थानांत राज्यकारभाराचीं सर्व खातीं कै. श्रीमंत रावसाहेबांनीं सुरू केलीं होती. परंतु तीं जितकीं कार्यक्षम असावयास पाहिजेत तितकीं नाहींत ही गोष्ट श्रीमंत बाबासाहेब विचित्रगड तालुक्याचा कारभार पाहत असतांनाच त्यांच्या लक्षांत आली होती. लोकस्थितीचें निरीक्षण करतांना त्यांना निरनिराळ्या तालुक्यांतील लोकांच्या मनोवृत्ती भिन्न असल्याचें दिसून आलें. सुधागड तालुका इतर तालुक्यापेक्षां शिक्षणाच्या बाबतींत पुढारलेला असून तेथील लोक सनदशीर मार्गानें जाणारे आहेत. प्रचंडगड तालुक्यापैकीं अगदीं घाटमाथ्यालगतच्या मोसैं खोऱ्यांतील मावळे लोक, राजगड तालुक्यांतील वेळवंड खोऱ्यांतील मावळे लोक व विचित्रगड तालुक्यांतील हिरडसमावळ

भागांतील मावळे लोक जात्या गरीब परंतु अत्यंत भावनावश असल्यामुळें जसा पुढारी मिळेल त्याप्रमाणें वागणारे आहेत. यामुळें कोणत्याहि प्रकारची चळवळ करण्यास हे भाग चळवळ्या लोकांनीं कां पसंत केले ही गोष्टहि श्रीमंत बाबासाहेबांच्या लक्षांत आल्यावांचून राहिली नाहीं. वरील भागांशिवाय इतर भागांतील लोक स्वतः आपल्या हितानहिताचा विचार करणारे असल्यामुळें ते कोणाच्याहि चिथावणीस सहसा बळी पडणारे नाहींत असें त्यांना आढळून आलें.

राज्ययंत्राच्या सर्व भागांचें व लोकस्थितीचें सूक्ष्म निरीक्षण केल्यानंतर श्रीमंत बाबासाहेबांना आपल्याला किती विकट काम करावयाचें आहे याची पूर्ण कल्पना आली. राज्ययंत्राचे खिळखिळे झालेले सर्व भाग दुरुस्त करून यंत्र सुरळीत चालू करावयाचें होतें. त्याचप्रमाणें लोकस्थिति लक्षांत घेऊन शांतता प्रस्थापित करण्याचे उपाय योजून लोकहिताचीं कामें करावयाचीं होती. राज्यकारभाराची चालू असलेली व्यवस्था एकदम मोडून टाकून त्यांना क्रांति करावयाची नव्हती. हलके हलके सुधारणा करून नवीन कालाला अनुरूप असें नवीन स्वरूप चालू राज्यकारभारपद्धतीस द्यावयाचें होतें.

श्रीमंत बाबासाहेबांनीं आतांपर्यंत ज्या सुधारणा व लोकहिताचीं कामें केलीं आहेत तीं त्यांनीं स्वतःच्या बुद्धीनें व आपल्या जबाबदारीवर केलीं आहेत ही गोष्ट विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. 'ऐकावें जनाचें व करावें मनाचें' हें तत्त्व त्यांच्या आचरणांत नेहमीं दिसून येतें. गादीवर आल्यानंतर पुष्कळांनीं पुष्कळ तऱ्हेच्या सुधारणा त्यांना सुचविल्या. कांहींनीं लोकांना विशेष हक्क देऊं नयेत असेंहि सुचविलें. परंतु गादीवर येण्यापूर्वीं त्यांनीं जो अनुभव मिळविला होता त्या अनुभवावरून त्यांचें राज्यकारभाराचें धोरण ठरलें होतें. व तेंच धोरण परिस्थितीप्रमाणें थोड्याफार फरकानें अमलांत आणण्याचा त्यांचा निश्चय झालेला होता. प्रत्येकाच्या सल्ल्याप्रमाणें वागल्यास 'म्हातारा व त्याचा लेक' यांच्याप्रमाणें स्थिति व्हावयाची ही गोष्ट ते पूर्णपणें जाणून आहेत. त्यांनीं आपल्या ध्येयाला अनुसरून गादीवर आल्यापासून आतांपर्यंत कोणकोणत्या सुधारणा करून राज्यकारभारास प्रगतिपर वळण देण्याचा क्रम कसा चालू ठेविला आहे हें पुढें क्रमाक्रमानें सांगण्यांत येणार आहे.

प्रकरण ४ थें

सुधारणा

पेन्शन, ग्रॅच्युइटी, भाडें-भत्याबद्दल नियम व पगारवाढ

श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर येण्यापूर्वी संस्थानांत पेन्शन व ग्रॅच्युइटीबद्दल नियम नव्हते. श्रीमंत बाबासाहेब शिरवळ तालुक्याचा कारभार चालवीत होते, त्या वेळेपासूनच नोकरवर्गास पेन्शन किंवा ग्रॅच्युइटी देण्याची व्यवस्था केली पाहिजे असें त्यांना वाटत होते. परंतु त्या वेळीं त्यांच्या हातांत कांहींच सत्ता नसल्यामुळे त्यांना कांहीं करतां आले नाही. गादीवर आल्यावर थोड्याच दिवसांत त्यांनीं पेन्शन व ग्रॅच्युइटीसंबंधीं नियम तयार करून ते जाहीर केले. हे नियम जरी सन १९२३ सालीं प्रसिद्ध केले तरी त्यापूर्वी नोकरांत असलेल्या सर्व नोकर वर्गास ते लागू करण्यांत आले. त्यामुळे जुन्या नोकरवर्गास नोकरी संपल्यावर आपली कांहीं सोय लागणार कीं नाही ही धास्ती राहिली नाही. नोकरांचे बाबतींत श्रीमंत बाबासाहेबांनीं मोठीच सुधारणा केली असें म्हणण्यास हरकत नाही. पूर्वी पेन्शन मिळण्याची आशा नसल्यामुळे नोकर लोकांचें आपल्या कामाकडे जितकें लक्ष असावयास पाहिजे तितकें नसे. वरील नियम झाल्यापासून नोकर लोक उमेदीनें काम करीत आहेत. आपल्या हातून कांहीं अपराध झाला तर नोकरीस व पेन्शनीस मुकावें लागेल ही भीति असल्यामुळे नोकर लोकांतील निष्काळजीपणा व चुकारपणा बहुतेक नाहीसा झाला आहे.

पूर्वी भाडें-भत्याबद्दल नियम नव्हते. याचा अनिष्ट परिणाम होतो ही गोष्ट श्रीमंत बाबासाहेबांच्या लक्षांत आली होती. पूर्वी भाडेंभत्याची सोय नसल्यामुळे अधिकारी तालुक्यांतून फिरत नसत. परंतु जेव्हां ते कामानिमित्त फिरतीवर जात तेव्हां ते ज्या गांवीं जात तेथील त्यांचा बराचसा खर्च गांवकामगारांवर पडे. गांवकामगार तरी पदरचा थोडाच खर्च करणार ? तो खर्च शेवटीं गांवकऱ्यांवरच पडत असे.

श्रीमंत बाबासाहेबांनीं पेन्शन व ग्रॅच्युइटीचे नियम केले त्याच वेळीं भाडेंभत्याचेहि नियम करून ते प्रसिद्ध केले व तालुक्यांतील अमुक अंमलदारानें

महिन्यांतून अमुक दिवस तालुक्यांत फिरलेंच पाहिजे अशाबद्दलहि नियम केले. या व्यवस्थेमुळें आतां मामलेदार, फौजदार, पोलिस सुपरिटेण्डेंट वगैरे अधिकाऱ्यांना नेहमीं फिरतीवर राहून लोकांच्या तक्रारींची तावडतोव दाद लावणें भाग पडतें.

पगारवाढ

पगार कमी असल्यामुळें नोकरवर्ग किती असंतुष्ट होता हें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. ही असंतुष्टता प्रथम नाहीशी केली पाहिजे असें श्रीमंत बाबासाहेबांना वाटत होतें; व हें कामहि त्यांनीं दिरंगाईवर टाकिलें नाहीं. या कामाकरितां त्यांनीं कारभाऱ्यांसुद्धां तीन अधिकाऱ्यांची एक कमिटी नेमून त्यांचेकडे कोणास किती पगार वाढविला पाहिजे याबद्दल रिपोर्ट करण्याचें काम सोंपविलें. वरील कमिटीनें संस्थानांतील वरिष्ठापासून कनिष्ठापर्यंत सर्व नोकरवर्गाचे खातेनिहाय तक्ते तयार केले व प्रत्येक नोकराचीं नोकरीचीं वर्षे व लायकी लक्षांत घेऊन त्यास किती पगारवाढ केली पाहिजे तो आंकडा त्यांच्या नांवांपुढें दाखल केला. अशा रीतीनें सर्व तक्ते भरून ते श्रीमंत बाबासाहेबांच्याकडे पाठविले. श्रीमंत बाबासाहेबांनीं कमिटीनें केलेल्या शिफारशीत थोडाफार फरक करून ते तक्ते सन १९२४च्या जानेवारींत मंजूर केले. तथापि जूनपासून संस्थानचें साल बदलत असल्यामुळें ता. १ जून सन १९२३ पासून पगारवाढीची अंमलबजावणी करण्याबद्दल हुकूम दिले. वरच्या अधिकाऱ्यांपासून तों अगदीं खालच्या शिपायापर्यंत सर्वांच्या पगारांत त्यांच्या लायकीप्रमाणें वाढ करण्यांत आली. या पगारवाढीमुळें संस्थानांतील सर्व नोकरलोकांच्या पगाराकरितां वार्षिक जी रक्कम खर्च होत असे त्या रकमेंत शेंकडा २० नें वाढ झाली. पूर्वीपेक्षां पगाराप्रीत्यर्थ वार्षिक ३२ हजारांनीं खर्च वाढला. तेव्हांपासून आतांपर्यंत नोकर लोकांच्या पगारांत त्यांची विशेष कामगिरी लक्षांत घेऊन पगारवाढ करण्यांत येत असते.

इतर सुधारणा करण्यापूर्वीं श्रीमंत बाबासाहेबांनीं प्रथम ज्या नोकर लोकांच्या हातून कामें करून ध्यावयाचीं तो नोकरवर्ग उत्साही, कर्तव्यदक्ष होण्याकरितां पगारवाढ करून पेन्शन, ग्रॅज्युइटी, भाडें, भत्ता वगैरेबद्दल नियम केले यांत त्यांची समयज्ञता दिसून येते. नोकरवर्ग प्रामाणिक, संतुष्ट, कर्तबगार

व स्वामिनिष्ठ असल्याशिवाय राज्यकारभार यशस्वी होत नाही याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. म्हणूनच या सुधारणा त्यांनीं प्रथम केल्या.

पूर्वी नोकर लोकांचीं सर्व्हिसबुकें ठेवण्याची पद्धत नव्हती. पेन्शन, प्रॅच्युइटीचे नियम केल्यानंतर व पगारवाढीचें धोरण ठेविल्यावर सर्व्हिसबुकें ठेवणें अवश्यच होतें. म्हणून सर्व्हिसबुकें ठेवण्याची पद्धत सुरू करण्यांत आली. त्याचप्रमाणें प्रत्येक खात्याच्या अधिकाऱ्यानें आपल्या हाताखालील नोकरांचे हिस्टरी-शीट प्रत्येक वर्षीं हुजूर पाठविण्याची पद्धतहि सुरू केली.

मुलकी खातें

या खात्यांतहि गेल्या १७ वर्षांत अनेक सुधारणा झाल्या आहेत. ब्रिटिश मुलखांत काम करून पेन्शन घेतलेल्या लायक इसमाची त्यानें ब्रिटिश हद्दींत ज्या खात्यांत काम केलें असेल त्याच संस्थानांतील प्रत्येक खात्याच्या वरिष्ठ जागेवर नेमणूक करून तें खातें सुधारण्याचा आपला हेतु असल्याचें श्रीमंत बाबासाहेबांनीं आपल्या भाषणांतून जाहीर केलें होतें. या हेतूस अनुसरून त्यांनीं नवीन नेमणुका करण्यास सुरुवात केली. पुष्कळ लोकांना त्यांचें हें धोरण पसंत नव्हतें व त्यांच्या या धोरणाबद्दल त्यांच्यावर टीकाहि झाली होती. श्रीमंत बाबासाहेबांनीं हें धोरण कां स्वीकारलें व त्यांचें हें करणेंच कसें योग्य आहे त्याबद्दल खुलासा करणें जरूर आहे.

ब्रिटिश मुलखांतील खात्यांप्रमाणें संस्थानांतील खातीं झालीं पाहिजेत अशी श्रीमंत बाबासाहेबांची पहिल्यापासून इच्छा होती. संस्थानांतील जुन्या पद्धतीच्या अंमलदारांकडून सुधारणा होणें शक्य नव्हतें. प्रत्येक खात्यांत ब्रिटिश पद्धतीप्रमाणें कामाची शिस्त लागण्यास ब्रिटिश हद्दींत काम केलेल्या इसमांचीच जरूर होती. कांहींचें म्हणणें असें होतें कीं, संस्थानांतील लायक, तरतरीत, होतकरू लोक शिकण्याकरितां बाहेर पाठवून ते तयार होऊन आल्यावर त्यांची नेमणूक करावी. परंतु असे प्रयोग करून पाहणें फार खर्चाचें ठरतें, ही गोष्ट श्रीमंत बाबासाहेबांना माहीत होती. संस्थानच्या खर्चांनिं एखादा डॉक्टर, एंजिनिअर अगर दुसऱ्या एखाद्या खात्यांतील तज्ज्ञ तयार केला तर ब्रिटिश मुलखाप्रमाणें आपणांस पगार मिळाला पाहिजे अशी त्याची महत्त्वाकांक्षा असणें स्वाभाविक आहे. परंतु ब्रिटिश मुलखांत जो पगार असतो तितका पगार लहान

संस्थानास देतां येणें कधींहि शक्य नाहीं, ही गोष्ट कोणाहि विचारी माणसास मान्य होणार नाहीं असें वाटत नाहीं. संस्थानांत संस्थानाबाहेरील लोकांस नेमूं नयेत हें म्हणणेंहि समंजसपणाचें नाहीं. आज संस्थानांतील शेंकडों लोक ब्रिटिश हद्दींत नोकरीवर आहेत व कांहीं लोक मोठमोठ्या हुद्द्यांचीं कामेंहि करीत आहेत. मग ब्रिटिश हद्दींतील थोडेसे लोक संस्थानांत आले तर त्याबद्दल संस्थानांतील लोकांना वैषम्य कां वाटावें हें समजत नाहीं. ब्रिटिश हद्दींत काम करून ज्यांनीं तिकडील राज्यकारभाराचा अनुभव घेतला आहे त्यांच्या अनुभवाचा फायदा घेऊन ब्रिटिश नमुन्यावरहुकूम राज्यकारभार चालविणें हेंच धोरण लहान संस्थानिकांच्या दृष्टीनें श्रेयस्कर आहे, असें निर्विकार मनानें विचार केल्यास दिसून येणार आहे. ब्रिटिश मुलखांत हिंदी लोकांना नोकऱ्या न देतां ब्रिटिशांना देण्यांत येतात म्हणून हिंदी प्रजेची ओरड असते. म्हणून संस्थानी प्रजेनें संस्थानाबाहेरील लोक नेमूं नयेत अशी ओरड करण्यांत कांहींच अर्थ नाहीं. संस्थानी व संस्थानाबाहेरील प्रजा भिन्नराष्ट्रीय नसून एकराष्ट्रीयच आहेत. इंग्रज लोक हिंदुस्थानांत नोकरी करून जें अनुभवजन्य ज्ञान मिळवितात तें ज्ञान नोकरी संपल्यावर ते विलायतेस घेऊन जातात. त्यांच्या ज्ञानाचा उपयोग हिंदुस्थानास मिळत नाहीं व त्याबद्दल तक्रार करणें योग्य ठरेल. परंतु संस्थानाबाहेरील हिंदी लोकांबद्दल असें म्हणतां येत नाहीं. ते लोक व संस्थानचे लोक एकच आहेत. त्या लोकांनीं संपादन केलेल्या ज्ञानाचा उपयोग करून घेतला तर त्याबद्दल त्यांना नांवें ठेवणें कितपत समंजसपणाचें ठरेल हें सांगण्याचें कारण नाहीं. लोक कांहींहि म्हणोत; प्रत्येक खात्याचे मुख्य जागेवर त्या खात्याच्या ब्रिटिश हद्दींत काम केलेल्या तज्ज्ञ अधिकाऱ्याची नेमणूक करून तें खातें सुधारावयाचें असें श्रीमंत बाबासाहेबांनीं आपल्या मनाशीं ठरवून ठेविलें होतें. तेंच धोरण त्यांनीं चालू ठेविलें आहे व त्याबद्दल त्यांना कोणी दोष देईल असें वाटत नाहीं. जबाबदारीच्या मुख्य जागेवर बाहेरचा पेन्शनर इसम नेमिला असतां त्याचा संस्थानच्या प्रजेशीं फारसा संबंध नसल्यामुळे व त्याला द्रव्याची हांव नसल्यामुळे लाचलुचपतीचा प्रकार बंद होऊन प्रजेस निःपक्षपातीपणानें न्याय मिळेल अशी श्रीमंत बाबासाहेबांची समजूत होती व ती आजपर्यंतच्या अनुभवावरून खरी ठरली आहे.

कै. श्रीमंत रावसाहेबांच्या कारकीर्दीत दस्तरदारीची जागा बरीच वर्षे रिकामी ठेवण्यांत येऊन त्यांच्या शिरस्तेदाराकडूनच तें काम करून घेण्यांत येत असे. याच शिरस्तेदाराच्या हातून खजिन्याची अफरातफर झाली होती. श्रीमंत बाबासाहेबांनीं गादीवर येतांच या जबाबदारीच्या जागेवर मुलकी खात्याचा पूर्ण अनुभव असलेल्या एका ब्रिटिश पेन्शनराची नेमणूक करून तें खातें सुधारण्याचें काम त्याचेकडे सोंपविलें. मागील कारकीर्दीत पौनमावळ तालुक्याच्या मामलेदारासच त्या तालुक्याच्या सबजज्जाचे अधिकार देण्यांत आले होते. एकाच इसमाकडे दोन्ही अधिकार होते. या व्यवस्थेमुळें न्यायाच्या बाबतींत बराच घोटाळा उडत असे. श्रीमंत बाबासाहेबांना ही व्यवस्था मान्य नव्हती. त्यांनीं मामलेदारीच्या जागेवर दुसऱ्या इसमाची नेमणूक केली व सबजज्जाची जागा स्वतंत्र केली. पांचहि तालुक्यांत जे मामलेदार होते त्यांच्यापैकीं जो पेन्शनींत निघे त्याच्या जागीं ब्रिटिश पेन्शनर मामलेदार नेमण्यास सुरुवात झाली. अशा रीतीनें जुने लोक एकदम कमी न करितां नवीन अनुभविक इसम नेमण्यांत आले. थोडक्याच वर्षांत मामलेदारीसारख्या जबाबदारीच्या जागांवर ब्रिटिश पेन्शनर मामलेदार दिसूं लागले. त्यांनीं खालसा मुलखांतील कामाची पद्धति सुरू केली. त्यामुळें कामाची शिस्त लागून रयतेची लवकर दाद लागते. रयतेला आपल्या तक्रारींची दाद लावून घेण्यास पूर्वीप्रमाणें अंतस्थ खर्च करावा लागत नाहीं. कोणत्याहि तालुक्यांत हिंडून बारकाईनें चौकशी केली तर पूर्वीप्रमाणें आतां अंदाधुंदी राहिली नाहीं अशा प्रकारचे उद्गार ऐकूं येतील.

दस्तरदारीच्या जागेवर लायक इसमांची नेमणूक होत असल्यामुळें भोर येथील मुख्य मुलकी ऑफिसांतहि बरेच फेरफार करण्यांत येऊन पुष्कळ सुधारणा झाली आहे. लायक व होतकरू कारकुनांच्या नेमणुका झाल्यामुळें काम फारसें शिल्लक राहत नाहीं. रयतेची शक्य तितकी लवकर दाद लावण्याबद्दल सक्तीचे हुकूम आहेत. या कामीं कोणाच्या हातून हलगर्जीपणा झाल्याचें नजरेस आल्यास त्यास कडक शासन होतें; त्यामुळें प्रत्येकजण आपलें काम दक्षतेनें काळजीपूर्वक करीत असतो.

खजिनदाराच्या जागीं एक तज्ज्ञ व लायक इसमाची नेमणूक करण्यांत आली आहे. हिशेबी खात्यांत पुष्कळच सुधारणा झाल्या आहेत. दरमहा खजिन्याची

मोजदाद करण्यांत येते. पूर्वीप्रमाणे वाटेल त्यास तसलमाती देण्याची पद्धत बंद करण्यांत आली आहे. विशेष कामाकरितां तसलमाती दिल्या तर ज्या कामाकरितां तसलमाती दिल्या असतील तें काम पुरें होतांच तसलमातींचा हिशेब द्यावा लागतो. नवीन तज्ज्ञ इसमांच्या नेमणुका झाल्यामुळे अकौंट ऑफिसची चांगली सुधारणा झाली आहे. ऑडिट ऑफिसचे कामहि समाधानकारक असते. राज्याचा मुख्य आधार म्हणजे कोश. तो सुरक्षित ठेवण्याची जितकी दक्षता घ्यावयास पाहिजे तितकी घेण्याची व्यवस्था करण्यांत आली आहे.

न्यायखाते—दिवाणी

पूर्वी संस्थानांत भोर, पिरंगूट व पाली या तीन ठिकाणीं सबज्जेस कोर्टे होती. भोर येथील कोर्टांत विचित्रगड, राजगड व प्रचंडगडचा कांहीं भाग यांतील कामें चालत. पिरंगूट कोर्टाकडे प्रचंडगडचा राहिलेला भाग व संबंध कोळवण तालुका देण्यांत आला होता. सुधागड तालुका घाटाखालीं तुटक असल्यामुळे त्या तालुक्याकरितां स्वतंत्र कोर्ट होते. श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आल्यावर त्यांनीं कांहीं वर्षे हीच व्यवस्था कायम ठेविली होती. भोर व पाली येथे सबज्जाचे जागेवर एल्.एल्.बी. इसम होतेच. फक्त पिरंगूट येथील कोर्टावर जुने मराठी मुनसब होते. त्यांच्या जागीं श्रीमंत बाबासाहेबांनीं एल्.एल्.बी. इसमाची नेमणूक केली. पुढे पाली व पिरंगूट येथील कोर्टांना भरपूर काम नाहीं असें जेव्हां श्रीमंत बाबासाहेबांच्या लक्षांत आले तेव्हां पिरंगूट कोर्टाकडे असलेल्या प्रचंडगड तालुक्यांतील गांवांपैकीं कांहीं गांवे भोर कोर्टाकडे देऊन पाली व पिरंगूट या दोन कोर्टांचें संयुक्त कोर्ट (Linked Court) करण्याचें त्यांनीं ठरविलें व त्याप्रमाणें एक सबज्ज कमी करून पाली व पिरंगूट हीं दोन्ही कोर्टे एकाच सबज्जाचे ताब्यांत देण्यांत आलीं आहेत. ते प्रत्येक ठिकाणीं दोन महिने पाळीपाळीनें काम करित असतात. पाली कोर्टासहि काम भरपूर नव्हतें. वरील योजनेमुळे आतां दोन्ही कोर्टांचें मिळून एका सबज्जास पुरेसें काम झालें आहे. सबज्जाचे पगारहि त्यांच्या योग्यतेस व जागेस शोभतील असेच ठेवण्यांत आले आहेत. योग्य इसमांच्या नेमणुका होत असल्यामुळे गांवगुंडांचें प्रस्थ नाहींसें झालें आहे.

पूर्वीं मुनसफ कोर्टावरील अपीलें कारभाऱ्यांचे पुढें चालत. श्रीमंत बाबासाहेबांनीं ही पद्धत मोडून डिस्ट्रिक्ट व सेशनस जज्जाची स्वतंत्र जागा करून त्या जागेवर एका स्वतंत्र कायदेपंडिताची नेमणूक केली. डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार दिवाणसाहेबांचेकडे देण्यांत आले. कांहीं तालुक्यांच्या मामलेदारांना फर्स्टक्लास मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार देण्यांत आले आहेत. पूर्वीं कोणत्याहि तालुक्याचे मामलेदारास फर्स्टक्लास मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार नसत. कारभाऱ्यांना फर्स्टक्लास मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार असत. डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार खुद्द चीफसाहेब चालवीत. पूर्वींच्या पद्धतींत बदल करून श्रीमंत बाबासाहेबांनीं वरील योजना केली आहे. यामुळें रयतेस योग्य न्याय मिळण्याची सोय झाली आहे. डिस्ट्रिक्ट जज्जांचे निकालावर स्पेशल अपिलांचे निकाल करण्याकरितां स्वतंत्र हायकोर्टची स्थापना करण्यांत आली आहे. या जागेवर दरसाल एक किंवा दोन महिने मुदतीने खालसांत काम करून पेन्शन घेतलेल्या एका नामांकित फर्स्टक्लास सबजज्जाची हायकोर्टजज्ज म्हणून नेमणूक १९३९ सालाचे सुरुवातीपर्यंत करण्यांत येत असे. या पद्धतीमुळें रयतेला योग्य व निःपक्षपाती न्याय मिळत असून लोकांना ही पद्धत पसंत पडलेली आहे. सन १९३९ पासून याहि पद्धतींत पुन्हां बदल करण्यांत येऊन दिवाणसाहेबांच्याकडे हायकोर्ट जज्जचे अधिकार, त्यांनीं ब्रिटिशमध्ये डिस्ट्रिक्ट व सेशन जज्जचें काम केलेलें असल्यामुळें त्यांना देण्यांत आले असून त्यांचे हाताखालीं एक रेव्हिन्यु-असिस्टंट देण्यांत येऊन त्यास कलेक्टर व डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार दिले आहेत.

फौजदारी

श्रीमंत बाबासाहेब यांनीं या खात्यांत पुष्कळ सुधारणा केल्या आहेत. ते गादीवर आल्यावेळीं जे फौजदार होते त्यांना एकदम कमी न करितां त्यांच्यापैकीं जो पेन्शनींत निघे अगर ग्रॅच्युइटी देऊन कमी करण्यांत येई त्याचे जागीं ब्रिटिश हद्दींत फौजदारीचें काम करून पेन्शन घेतलेल्या लायक इसमाची नेमणूक करण्यांत येई. अशा रीतीनें थोड्याच वर्षांत सर्व तालुक्यांत लायक फौजदार नेमण्यांत आले. भोर येथें पोलिस खात्यांत काय सुधारणा

केल्या त्या पुढे सांगितल्या आहेत. रयतेच्या जीविताचें व मालमतेचें रक्षण करण्याची जबाबदारी या खात्यावर असल्यामुळें त्या खात्यांत जितकी कार्यक्षमता उत्पन्न करतां येईल तितकी करण्याकडे श्रीमंत बाबासाहेबांचें नेहमीं लक्ष असतें.

संस्थानास दिवाणी व फौजदारी संपूर्ण अधिकार आहेत. फांशीची शिक्षा देण्याचे कामीं कांहीं निर्वंध होते तेहि सन १९३० सालीं ब्रिटिश सरकारकडून दूर झाल्यामुळें इतर संस्थानांतील इसमानें भोर संस्थानांत खून केला तर त्याचीहि चौकशी करण्याचा अधिकार संस्थानास आहे. इतर संस्थानांच्या प्रजाजनांनीं या संस्थानांत कोणताहि गुन्हा केला तर त्याचाहि इन्साफ करण्याचा अधिकार या संस्थानला आहे.

सर्व प्रकारच्या फौजदारी गुन्द्यांची चौकशी करण्याचा अधिकार संस्थानास असल्यामुळें प्रजेला योग्य न्याय मिळविण्याकरितां या खात्याची सुधारणा करण्यांत आली आहे.

संस्थानांत हुजूर क्रिमिनल कोर्ट हेंच मुख्य हायकोर्ट आहे. या हायकोर्टाचे ताब्यांत पुढील क्रिमिनल कोर्टें आहेत—१ सेशनस जज कोर्ट, १ कोर्ट ऑफ अॅडिशनल सेशनस जज, १ कोर्ट ऑफ दि डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट; १ कोर्ट ऑफ दि अॅडिशनल डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट, १ कोर्ट ऑफ दि सब्-डिव्हिजनल मॅजिस्ट्रेट, ३ फर्स्ट क्लास मॅजिस्ट्रेट कोर्टें, ३ सेकंड क्लास मॅजिस्ट्रेट कोर्टें व ४ थर्ड क्लास मॅजिस्ट्रेट कोर्टें. अशा तऱ्हेची पद्धतशीर व्यवस्था पूर्वी नव्हती, ती श्रीमंत बाबासाहेबांनीं सुरू केली.

दिवाणी व फौजदारी कामाची अशा प्रकारची ब्रिटिश नमुन्यावरहुकूम व्यवस्था करण्यांत आली, व त्यामुळें रयतेला त्वरित व योग्य न्याय मिळूं लागला. पूर्वी न्याय मिळविण्याच्या कामीं दरबारखर्च म्हणून एक बाब रूढ झाली होती. हा एक आवश्यकच खर्च आहे व तो केल्याशिवाय न्याय मिळणारच नाही अशी गांवगुंडांनीं अडाणी लोकांची इतकी दृढ समजूत करून दिली होती कीं, हा कायदेशीरच खर्च आहे असें त्यांना वाटे. याचप्रमाणें राजीनाम्याची फी ही आणखी एक बाब रयतेच्या अंगवळणीं पडली होती. क्षुल्लक कारणावरून तंटा झाल्यास गांवगुंड लोक तंटा करणाऱ्यांना फौजदारी काम

चालविण्यास प्रोत्साहन देत. नंतर उभय पक्षांची समजूत घालून राजीनामा देवविण्याची खटपट करीत. राजीनामा देण्याची वेळ आली म्हणजे राजीनाम्यास फी पडत असे. ही फी ठराविक नसे. फीचे दर ५ रुपयांपासून ५० रुपयांपर्यंत असत. ही फी दिलीच पाहिजे अशी समजूत झाली असल्यामुळे ती देण्यास फिर्यादी व आरोपी तक्रार करीत नसत. या फीच्या पायी त्यांना कर्ज काढावें लागलें तरी त्याबद्दल कांहीं वाटत नसे. श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आल्यानंतर त्यांनीं खालसांतील इसमांच्या नेमणुका केल्यावर 'दरबार खर्च' व 'राजीनाम्याची फी' या दोन्ही बाबी नाहीशा झाल्या. गांवगुंडांचें बंड बहुतेक मोडलें. श्रीमंत बाबासाहेबांच्या सुधारणांमुळे गांवगुंडांच्या पोटावर पाय आले, पण रयतेस सुख झालें. हल्लीं संस्थानांत कोठेहि फिरून तपास केला तर रयतेच्या तोंडून आम्हांस आतां बुडित खर्च करावा लागत नाही; योग्य न्याय मिळतो; तालुक्याच्या ठिकाणीं आमची लवकर दाद लागते अशा प्रकारचे उद्गार ऐकू येतात.

पोलिसखातें

कै. श्रीमंत रावसाहेब यांच्या कारकीर्दीत पोलिसखात्याची किती अधोगति झाली होती, तें सुधारण्याबद्दल इंग्रज सरकारांतून श्रीमंत रावसाहेबांना कशा सूचना येत होत्या व त्या खात्याची सुधारणा न झाल्यामुळे संस्थानांत उत्पन्न झालेली बंडाळी मोडणें किती कठिण झालें होतें हें मागें सांगण्यांत आलें आहे. श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आल्यावर रयतेचीं प्रक्षुब्ध मनें शांत करण्याकरितां रयतेनें मागणी करण्यापूर्वीच त्यांच्या योग्य व न्याय्य तक्रारी लक्षांत घेऊन जाचक कर माफ केले होते व बऱ्याच तक्रारींचा समाधानकारक निकाल लावून कांहीं तक्रारींची योग्य चौकशी करण्याचें आश्वासन दिलें होतें, तरी संस्थानांतील वातावरण पूर्णपणें शांत झालेलें नव्हतें.

प्रजेच्या जीविताचें व मालमत्तेचें संरक्षण करणें हें राज्यकर्त्यांचें आद्य कर्तव्य असल्यामुळे श्रीमंत बाबासाहेबांनीं पोलिसखातें सुधारण्याचें काम प्रथम हातीं घेतलें. हेड क्वॉर्टर स्थापन करून बडोदें संस्थानांत लष्करी खात्यांत काम करून पेन्शन घेतलेल्या एका अनुभविक इसमाची हेड क्वॉर्टर फौजदार म्हणून नेमणूक केली व त्याच्याकडे पोलिस, शिबंदीकडील लोक व स्वार यांना कवाईत, शिस्त

व गोळीबार शिकविण्याचें काम दिलें. स्वारांना नवीन घोडे खरेदी करून देण्यांत आले व पूर्वीच्या देशी जिनांपेवजीं विलायती कातडी जिनें घेऊन दिलीं. पुढें ३-४ वर्षांनीं नवीन २५ त्रिजलोड बंदुका खरेदी करून त्या पोलीसांना देण्यांत आल्या व नवीन ड्रेस देण्यांत आले. जे नालायक लोक होते त्यांना कमी करण्यांत आलें. त्यांच्या जागीं नवीन इसमांची नेमणूक करण्यास सुरुवात झाली. जे वृद्ध झाले होते त्यांना पेन्शनें देण्यांत आलीं. सन १९३० सालापर्यंत या खात्यांत बऱ्याच सुधारणा झाल्या व ब्रिटिश मुळखांतील पोलिस-खात्याप्रमाणें हें खातें कार्यक्षम होत चाललें होतें. सन १९३० सालीं चळवळ्या लोकांनीं चळवळ सुरू केली तेव्हां ह्या खात्यांत अधिक सुधारणा करण्याची विशेष आवश्यकता भासूं लागली. म्हणून सन १९३१ सालीं ब्रिटिश हद्दींत पोलिस इन्स्पेक्टरच्या जागीं काम करीत असलेल्या एका इसमास ब्रिटिश सरकारांतून मागून घेऊन त्याची पोलिस सुपरिंटेंडेंट म्हणून नेमणूक केली व भोर येथें हेड-क्वॉर्टर पोलीसांत नवीन २५ इसमांची भरती करून पोलिस-खातेंहि त्याच्या ताब्यांत दिलें. या वेळीं नवीन ७५ मस्केट्स खरेदी करण्यांत आल्या. सन १९३१ सालापासून पोलिस सुपरिंटेंडेंटच्या जागीं ब्रिटिश हद्दींत पोलिसखात्यांत काम करून नांवलौकिक मिळविलेल्या लायक इसमांची नेमणूक करण्याचा प्रघात सुरू ठेवण्यांत आला आहे. हल्लीं हें खातें पूर्णपणें कार्यक्षम झालें आहे; व संस्थानांत दंगेधोपे उत्पन्न झाल्यास ते मोडून शांतता राखण्यास तें समर्थ आहे. श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आले त्या वेळीं या खात्यावर वार्षिक खर्च सुमारे २८ हजार रुपये होत असे तो मध्यंतरीं ६९ हजारांपर्यंत गेला होता. संस्थानच्या उत्पन्नाच्या मानानें हा खर्च फार होतो याबद्दल श्रीमंत बाबासाहेबांना वाईट वाटत नाहीं असें नाहीं. म्हणून थोडीशी शांतता झाल्यावर हा खर्च रु. ५२००० वर आणण्यांत आला असून जसजशी पूर्ण शांतता प्रस्थापित होत जाईल तसतसा हा खर्च आणखी कमी करण्याचा श्रीमंतांचा विचार आहे.

संस्थानच्या बँडमध्येहि सुधारणा करण्यांत आली आहे. पूर्वी ६ इसमांचाच बँड असे. त्यांना बँडची विशेष माहितीहि नसे. श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आल्यावर त्यांनीं आणखी ६ नवीन इसम व बँड शिकविण्याकरितां

एक बँडमास्तर नेमण्याची परवानगी दिली. त्याप्रमाणें नेमणुका झाल्या. नवीन ठेविलेल्या बँडमास्तरच्या हाताखाली थोड्याच दिवसांत बँडचे लोक तयार झाले. बँडमध्ये इंग्रज सरकारच्या राष्ट्रगीताबरोबरच संस्थानचें गीत वाजविण्याची पद्धत आतां सुरू केलेली आहे. सुपरिटेण्डेंट ऑफ पोलिस यांची नेमणूक झाल्यापासून दरसाल पोलिस लोकांचे स्पोर्ट्स होत असतात; व त्यांत विजयी होणाऱ्या इसमांना बक्षिसें दिलीं जातात. बक्षिसें देण्याची पद्धत सुरू केल्यामुळे लोक आपआपलीं कामें उमेदीनें व चढाओढीनें करीत असतात.

समारंभानिमित्त कवाइती

हिंदु वारंभ चैत्र शुद्ध १, बादशहांचा वाढदिवस व श्रीमंत बाबासाहेबांचा वाढदिवस या तीन दिवशीं प्रतिवर्षीं सेरिमोनिअल परेडी (समारंभानिमित्त कवाइती) होत असतात. प्रत्येक परेडीस श्रीमंत बाबासाहेब, राजघराण्यांतील मंडळी व अधिकारी हजर असतात.

शहराच्या दक्षिण अंगास असलेल्या उंचवट्यावरील विस्तीर्ण परेड-ग्राउंडवर ह्या परेडी होतात, त्या वेळीं श्रीमंत बाबासाहेब सर्व शिपायांची पाहणी करितात. वरील तीन दिवसांशिवाय विशेष प्रसंगीं हि अशा परेडी घेण्यांत येतात. सेरिमोनिअल परेडीची पद्धत पूर्वी नव्हती ती श्रीमंत बाबासाहेबांनीच सुरू केली.

प्रकरण ५ वें

राज्यकारभारपद्धतींत सुधारणा

एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिल, लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल, लोकलबोर्ड्स व स्थानिकस्वराज्य संस्था यांची स्थापना

कै. हिज हायनेस श्रीमंत रावसाहेब संस्थानांतील सर्व खात्यांचा कारभार स्वतःच्या जबाबदारीवर एकटेच चालवीत. राज्यकारभाराची ही एकतंत्री पद्धत श्रीमंत बाबासाहेबांना पसंत नव्हती. गादीवर आल्यानंतर त्यांनी सन १९२५ साली एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिल स्थापन केलें, व ह्या कौन्सिलच्या मदतीने राज्यकारभार चालविला आहे. संस्थानच्या दिवाणासह या कौन्सिलचे तीन सभासद आहेत. दिवाणाशिवाय दप्तरदार व चीफ सेक्रेटरी हे दोन सभासद आहेत. राज्यकारभाराच्या सोईसाठी जंगल, पब्लिक वर्क्स, मुलकी, शिक्षण, वैद्यक, छापखाना, रेजिस्ट्रेशन, दिवाणी व पोलिटिकल हीं निरनिराळीं खातीं कौन्सिलरामध्ये विभागून देण्यांत आलीं आहेत. राज्यकारभाराच्या सर्व कामांवर दिवाण यांची देखरेख असते. आपआपल्या ताब्यांतील महत्त्वाच्या कामांचा निकाल करण्याकरितां कौन्सिलची बैठक भरते त्या वेळीं श्रीमंत बाबासाहेब स्वतः अध्यक्ष असतात व त्यांच्या अध्यक्षतेखालीं महत्त्वाच्या कामांची चर्चा होऊन कामाचा निकाल लावण्यांत येतो. एखाद्या कामीं सभासदांचीं (मंत्रिमंडळाचीं) मते भिन्न पडलीं तर श्रीमंत बाबासाहेब आपल्या स्वतःच्या मताप्रमाणें निर्णय देऊन कामाचा निकाल करतात. एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिल स्थापन करून संस्थानांत रुढ असलेली एकतंत्री राज्यकारभारपद्धति मोडून टाकिली, यामुळें एकतंत्री राज्यकारभारपद्धतीपासून उत्पन्न होणारे दोष नाहींसे झाले. कामाची विभागणी झाल्यामुळें राज्यकारभाराची जबाबदारीहि वांटली गेली.

प्रातिनिधिक संस्थांची स्थापना

श्रीमंत बाबासाहेब १९२२ सालीं गादीवर आल्यापासून राज्यकारभारांत हळूहळू सुधारणा करण्याचें (Hasten slowly) “ हळूहळू पळा ” हें धोरण ठेविलें होतें. त्या धोरणास अनुसरून प्रातिनिधिक कायदेमंडळ ही संस्था स्थापन करण्याचा विचार श्रीमंत राजेसाहेब यांचे मनांत बरेच दिवस

ता. १८ ऑगस्ट १९२८ च्या राज्यरोहणदिनाचे दिवशी श्रीमंतांनी कायदेमंडळ स्थापन केल्याचें जाहीर केलें त्या इश्वरकरितां आलेली पाहुणे मंडळी.
 खुर्चीवर:- १ रा. व. अंजनगोंवकर; २ रा. व. सातभाई; ३ आत्रासाहेब मोहिते; ४ मं. ह. वागळे; ५ वा. गो. पुराणीक; ६ श्रीमंत राजेसाहेब; ७ रा. कु. बापूसाहेब;
 ८ श्री. युवराज भाऊसाहेब; ९ चिं. वि. वैद्य; १० न. चिं. केळकर; ११ ग. भा. सांने; १२ अ. वि. पटवर्धन; १३ सी. वि. टिळक. [सं. पा. ४७३]

घोळत होता. त्या वेळीं औंध संस्थानखेरीज दक्षिणेतील दुसऱ्या कोणत्याहि संस्थानमध्ये कायदेमंडळ अगर तत्सम अशा प्रातिनिधिक संस्थेची स्थापना झालेली नव्हती. त्या दृष्टीनें राज्यकारभारास हें नवीनच वळण लागणारें होतें. हा कायदेमंडळ स्थापन करण्याचा विचार मूर्त स्वरूपांत आणण्याच्या योग्य संधीची श्रीमंत बाबासाहेब वाट पाहत होते. ती संधि अनायासें लवकरच प्राप्त झाली. १९२७ च्या ऑगस्टमध्ये श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आल्यास ५ वर्षे पूर्ण झालीं. या पांच वर्षांत श्रीमंत बाबासाहेब यांनीं केलेल्या सुधारणा, सुव्यवस्थित कारभार पाहून त्यांच्या उज्ज्वल कारकीर्दीचा ब्रिटिश सरकारकडून १९२७ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत, ९ तोफांच्या वंशपरंपरा सलामीचा मान बहाल करण्यांत येऊन गुणगौरव करण्यांत आला. त्यामुळे संस्थानचा दर्जा बराच वाढला. ब्रिटिश सरकारकडून करण्यांत आलेल्या आपल्या राजाच्या गौरवाबद्दल प्रजाजनांना वाटत असलेला आनंद श्रीमंतांना दरबारांत मानपत्रें अर्पण करून त्यांनीं व्यक्त केला. श्रीमंत बाबासाहेबांनाहि या गौरवानें विशेष हुरूप येऊन त्यांच्या मनांत घोळत असलेली कायदेमंडळाची कल्पना व्यक्त स्वरूपांत आणण्याची सुयोग्य संधि हातीं आलेली पाहून त्यांना फार आनंद झाला व ता. २९ जानेवारी १९२८ रोजीं भरलेल्या दरबारांत मानपत्रांना उत्तर म्हणून त्यांनीं केलेल्या भाषणांत आपण प्रातिनिधिक कायदेमंडळ स्थापन करणार आहों असें जाहीरपणें सांगितलें. त्याप्रमाणें पुढील ता. १८ ऑगस्ट १९२८ रोजीं राज्यारोहणाच्या सहाव्या वाढदिवशीं कायदेमंडळाची घटना लोकांपुढें मांडून त्या घटनेप्रमाणें २० सभासदांचें कायदेमंडळ स्थापन करण्याचें ठरविलें.

राज्यारोहणसमारंभाच्या प्रसंगीं श्रीमंत बाबासाहेबांनीं जें भाषण केलें तें वाचकांच्या लक्षांत असेलच. त्यांत त्यांनीं पुढील विचार व्यक्त केले होते. “ राजाचें कर्तव्य दोन प्रकारचें असतें; एक धर्म व ईश्वर यांची सेवा व दुसरें प्रजापालन व तद्वारां जनतारूपी परमेश्वराची सेवा. हीं दोन्ही कर्तव्ये बिनकसूर करण्याचा माझा कृतसंकल्प आहे. बजेटची पद्धति सुरू करून लोकप्रतिनिधित्वाचें तत्त्व कारभारास लागू करण्याची माझी इच्छा आहे. ”

१९२५ सालीं एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलची स्थापना केल्यानंतर वरील जाहीर आश्वासनाप्रमाणें राज्यकारभारांत प्रजेचा हात असावा या हेतूनें श्रीमंत

बाबासाहेबांनीं सन १९२८ सालीं भोर कायदेमंडळ स्थापन केलें. हें साल भोर संस्थानच्या इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनीं लिहून ठेवण्याजोगें आहे. या सालीं भोर संस्थानच्या प्रजेस राज्यकारभारांत प्रथमच हक्क मिळाले.

कायदेमंडळाची घटना

कायदेमंडळ स्थापन करण्याचें ठरल्यानंतर श्रीमंत बाबासाहेबांनीं अल्पारंभ या दृष्टीनें एकदम कायदेमंडळ अॅक्ट तयार न करितां कायदेमंडळ स्थापन करण्याचा हेतु जाहीर करण्याकरितां एक जाहीरनामा केला व कायदेमंडळाचे कामकाजाकरितां नियम तयार केले. कायदेमंडळाचे अध्यक्ष संस्थानचे दिवाण नेमिले. त्यांच्याशिवाय आणखी २० सभासद नेमिले. १० सरकारी सभासद व १० सरकारनियुक्त बिनसरकारी सभासद, याप्रमाणें २१ सभासदांचें कायदेमंडळ तयार केलें.

या नवीन कायदेमंडळाचें उद्घाटन श्रीमंत बाबासाहेबांनीं आपल्या सहाय्या वार्षिक राज्यारोहणदिनसमारंभाच्या दिवशीं करण्याचें ठरविलें. दरसाल ता. १८ ऑगस्ट रोजीं राज्यारोहणदिन साजरा करण्यांत येतोच; परंतु वरील दिवशीं नवीन प्रयोगाचें उद्घाटन करावयाचें असल्यामुळें या समारंभाकरितां बाहेरच्या बऱ्याच पाहुण्यांना निमंत्रण करण्यांत आलें होतें. संस्थानचे त्या वेळचे पोलिटिकल एजंट मि. ट्यूडर-ओवेन यांनाहि सहकुटुंब येण्याबद्दल श्रीमंत बाबासाहेबांनीं आप्रहाची विनंति केली होती. मि. ट्यूडर-ओवेन यांनीं ता. १७ मार्च सन १९२८ रोजीं भोरास भेट दिली होती. संस्थानला ९ तोफांच्या सलामीचा वंशपरंपरेचा मान सन १९२७ सालीं मिळाला. त्यानंतर पोलिटिकल एजंट या नात्यानें मि. ट्यूडर-ओवेन यांची ही प्रथमच भेट होती. त्या वेळीं त्यांच्याबरोबर मिसेस ट्यूडर-ओवेन याहि आल्या होत्या. या वेळीं श्रीमंत बाबासाहेबांनीं कायदेमंडळ स्थापन करण्याचा आपला हेतु प्रदर्शित केला होता. मि. ट्यूडर-ओवेन यांनीं त्या वेळीं जें भाषण केलें तें फारच महत्त्वाचें असून त्यांत त्यांनीं श्रीमंत बाबासाहेबांच्या हेतूबद्दल पुढील उद्गार काढले होते.

“You, Chief Saheb, are, I understand, making an interesting experiment in that direction (by introducing popular

assemblies and representative institutions). All I can say is that "Slow and sure" is a good motto. Rulers and ruled have both to adapt themselves to new ideas and new conditions and this takes time and patience."

मि. ट्यूडर-ओवेन यांनी हा जो इपारा दिला होता त्यास अनुसरून श्रीमंत बाबासाहेबांनी प्रथम निवडणुकीचें तत्व लागू न करितां वर लिहिल्या-प्रमाणें कायदेमंडळाची घटना केली होती. व ही घटना जाहीर करतेवेळीं मि. व मिसेस ट्यूडर-ओवेन यांनी हजर राहून नवीन प्रयोगास शुभाशीर्वाद द्यावा या हेतूनें श्रीमंत बाबासाहेबांनी त्यांना येण्याबद्दल विनंति केली. मि. ट्यूडर-ओवेन यांनीहि हजर राहण्याचें कबूल केलें.

ता. १८ ऑगस्ट रोजीं सकाळीं निमंत्रित मंडळी आली. मंडळींत कोण आले होते त्यांचा उल्लेख श्रीमंत बाबासाहेबांनी आपल्या भाषणांत केला आहे. तें भाषण पुढें दिलें आहे. याच समारंभसमयीं इनामदार-सभा, अखिल भोर संस्थान प्रजा परिषद व सुधागड तालुका सभा या संस्थांनी आपापल्या शिष्ट-मंडळांचें म्हणणें ऐकून घेण्याबद्दल श्रीमंत बाबासाहेबांना विनंति केली होती. राज्यारोहणसमारंभापासून प्रतिवर्षीं ता. १८ ऑगस्ट रोजीं राज्यारोहणदिन साजरा करण्यांत येतो. त्या दिवशीं दरबार भरून त्यांत संस्थानचे दिवाण वार्षिक अहवाल वाचून दाखवितात व श्रीमंतांचेंहि उत्तरादाखल भाषण होतें. वर सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, हा ६वा वार्षिक राज्यारोहणसमारंभदिन होता. नेहमींप्रमाणें श्रीराममंडपांत दुपारीं दरबार भरला. निमंत्रित मंडळी, शिष्ट-मंडळांचे सभासद, शहरांतील प्रमुख नागरिक, अधिकारी वगैरे दरबारांत येऊन आपआपल्या जागीं बसल्यावर श्रीमंत बाबासाहेब व युवराज श्रीमंत भाऊसाहेब दरबारांत येऊन स्थानापन्न झाले. प्रथम दिवाणांनीं सालाबादप्रमाणें राज्य-कारभाराचा वार्षिक अहवाल वाचून दाखविला. मि. व मिसेस ट्यूडर-ओवेन यांना या समारंभाकरितां निमंत्रण पाठविण्यांत आलें होतें व त्यांनीं ४-३० वाजतां येण्याचें कबूल करून दरबारचा कार्यक्रम त्यांच्याकरितां उशीर न करतां ठरल्या वेळीं सुरू करण्यास सांगितलें होतें. त्याप्रमाणें दरबार सुरू होऊन दिवाणसाहेब यांचें अहवालवाचन चालू असतां मि. व मिसेस ट्यूडर-ओवेन ठरल्या-प्रमाणें ४-३० वाजतां भोरास आले. तेव्हां अहवालवाचन थांबवून श्रीमंत

राजेसाहेब, श्रीमंत युवराज व रा. व. दिवाणसाहेब यांनी राजवाड्याच्या दरवाजांत जाऊन त्यांचें स्वागत केलें. गार्ड ऑफ ऑनर व ११ तोफांची सलामी दिल्यावर श्रीमंत राजेसाहेब त्यांना घेऊन दरवारांत आल्यावर रा. व. दिवाणसाहेब यांनी राहिलेला अहवाल वाचून दाखविला. नंतर शिष्टमंडळांच्या अध्यक्षानीं आपआपलें म्हणणें वाचून दाखविलें. उत्तरादाखल श्रीमंत बाबासाहेबांनीं इंद्रजीत भाषण केलें, त्याचा मराठी तर्जुमा पुढें दिल्याप्रमाणें:—

श्रीमंत बाबासाहेबांचें भाषण

“ मि. व मिसेस ट्यूडर-ओवेन, शिष्टमंडळांचे सभासद व सभ्य गृहस्थहो,

आज आमच्या वार्षिक राज्यारोहणसमारंभाचे प्रसंगीं आपण आमचे-वद्दलची आपली सदिच्छा व्यक्त करण्याकरितां व आमचें अभिनंदन करण्याकरितां येथे जमलां आहां, याबद्दल मला अत्यंत आनंद वाटत असून मी आपलें सर्वांचें अंतःकरणपूर्वक स्वागत करतो. आपल्यापैकीं बरेचजण स्वतःच्या अडचणी बाजूस ठेवून येथे आलां आहां याची मला पूर्ण जाणीव आहे. मि. व मिसेस ट्यूडर-ओवेन यांना, आजच पुणें येथे बंगालचे गव्हर्नर सर स्टॅनले जॅक्सन यांस टर्फक्लब हाउस येथे पार्टी झाली त्या पार्टीस हजर राहावयाचें होतें. त्या समारंभास ते हजर राहून तेथूनच परभारें येथे येण्याची त्यांनीं तसदी घेतली याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे. त्याचप्रमाणें येथे जी पाहुणेमंडळी आली आहेत त्यांचे व माझे सरदारबंधू पुरंदरे, मुतालिक, मुजुमदार व पोतनीस आणि रा. रा. चिंतामणराव वैद्य, नरसोपंत केळकर, दादासाहेब करंदीकर, वामनराव पटवर्धन व दादासाहेब साने या सर्वांचे मी आभार मानतो. यांपैकीं कांहीं मंडळी शिष्टमंडळांतील असून कांहीं माझ्या विनंतीस मान देऊन हा समारंभ साजरा करण्याकरितां आली आहेत.

सद्गृहस्थहो, संस्थानचे दिवाण यांनीं आतांच गेल्या सालचा अहवाल आपणांस वाचून दाखविला तो आपण ऐकलाच आहे. त्यावरून गेल्या पांच वर्षांप्रमाणेंच राज्यकारभाराचें प्रगतिपर धोरण कसें ठेवण्यांत आलें आहे हें आपले लक्षांत आलेंच असेल. गेल्या बारा महिन्यांत संस्थानास ९ तोफांचे सलामीचा वंशपरंपरेचा मिळालेला मान व गव्हर्नरसाहेबांचें भोरास त्या-संबंधानें दुसऱ्यांदा आगमन या दोन महत्त्वाच्या गोष्टी घडून आल्या व त्या

खुर्चीवर:- १ गो. रा. लिमये; २ अ. रा. जोशी; ३ म. हे. देव; ४ दा. वा. पोतनीस; ५ ग. भा. साने; ६ धों. अ. शेठे; ७ श्री. राजेसाहेब; ८ रा. ब. अंजनगांवकर; ९ रा. वा. मोहिते; १० अ. वि. पटवर्धन; ११ वा. ना. देशपांडे; १२ स. क. शिंदकर; १३ ह. स. देशपांडे.
उभी रांग:- १ डॉ. भा. शं. जोशी; २ वि. अ. वावडेकर; ३ एस्. एस्. नेने; ४ वा. ना. जोशी; ५ न. गो. आविकर; ६ वा. रा. लोहकरे; ७ सी. गो. आविकर; ८ एच्. जी. ठकार; ९ डी. आर. तपस्वी; १० प्र. धों. कानिटकर (सेक्रेटरी).
[सं. पा. ४७८

भोरचे इतिहासांत चिरसंस्मरणीय राहतील हें मी आपणांस सांगावयास पाहिजे असें नाहीं.

शिष्टमंडळांबद्दल मला प्रथम सांगितलें पाहिजे कीं, शिष्टमंडळांच्या मुलाखती प्रायः दिवाणांनीं घ्याव्या असा दरवारनें नियम केला असल्याचें आपणांस माहित आहेच. परंतु आम्हींच त्यांची भेट घ्यावी अशी त्यांची आग्रहाची विनंति असल्यामुळें व लवकरच राज्यकारभाराचे कामीं जी नवीन योजना सुरू करण्यांत येणार आहे ती सुरू झाल्यावर शिष्टमंडळांच्या भेटी घेण्याची आवश्यकता राहणार नाहीं असें वाटून, आजच्या प्रसंगीं अपवाद म्हणून शिष्टमंडळांच्या भेटी आम्हीं स्वतः घेण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणें त्यांना आज येथें बोलावण्यांत आलें आहे.

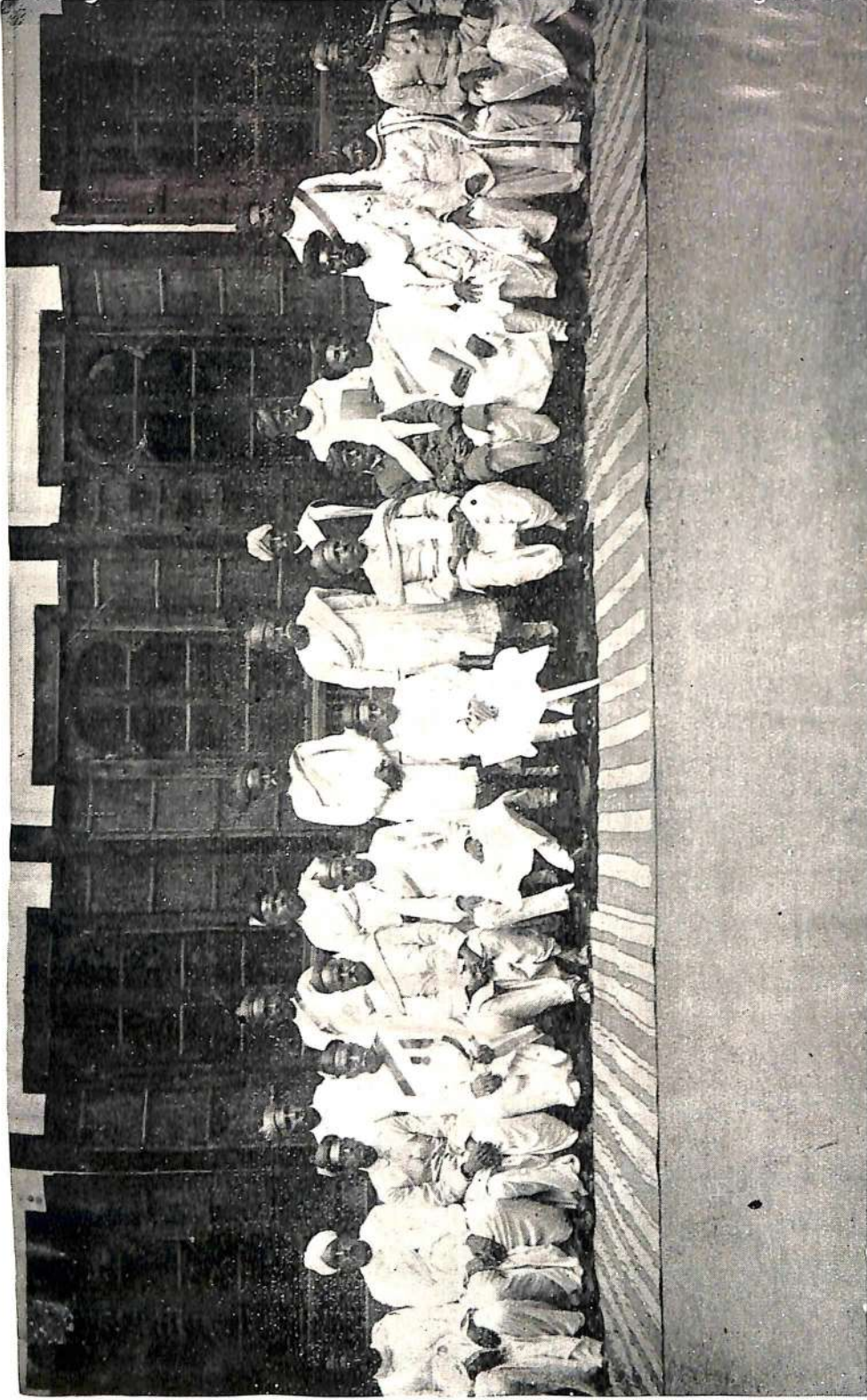
वर जी नवीन योजना म्हणून सांगितली ती म्हणजे ता. २९ जानेवारी सन १९२८ रोजीं याच ठिकाणीं आम्हीं जें आश्वासन दिलें होतें त्यास अनुसरून भोर संस्थान कायदेमंडळ स्थापन केल्याचें आज आम्हीं जाहीर करणार आहों हीच होय. आम्हांस व पर्यायानें संस्थानास ९ तोफांचे सलामीचा वंशपरंपरेचा जो बहुमान मिळाला त्याचे स्मरणार्थ, राज्यारोहण-समयीं व आम्ही युवराज असतांनाहि राज्यकारभाराचें जें ध्येय जाहीर केलें होतें तें साध्य करण्याकरितां पहिली पायरी म्हणून ही गोष्ट करण्याचें आम्हीं जाहीर केलें होतें, हें आपणांपैकीं कित्येकांस स्मरत असेलच.

गेल्या जानेवारी महिन्यांत भरलेल्या दरबारांत व मे महिन्यांत नेकनामदार गव्हर्नरसाहेबांचे आगमनाचे वेळीं मीं आपणांस सांगितलेंच आहे कीं, जें कायदेमंडळ स्थापन करण्यांत येणार आहे तें प्रथम बाल्यावस्थेंत आहे व त्याची पुढील वाढ आमच्या प्रजेच्या सहकारितेवर अवलंबून राहणारी आहे. आपण जो नवीन प्रयोग करण्याचें ठरविलें आहे त्याचे यशःप्राप्तीकरितां आपल्या ज्या सहानुभूतीची मी अपेक्षा करीत आहे ती या नवीन प्रयोगाचे सुरुवातीचे प्रसंगीं आपलेकडून मला खास मिळेल याबद्दल मला शंका वाटत नाहीं.

आज जें कायदेमंडळ स्थापन करण्यांत येणार आहे त्या मंडळाचें यशः-
चितन करण्यास आपले पोलिटिकल एजंट आज येथें हजर आहेत ही मोठ्या

आनंदाची गोष्ट असून उत्तेजनपर आहे. गेल्या मार्च महिन्यांत त्यांनी आपल्या येथील भाषणांत या कायदेमंडळाबद्दल जो इपारा दिला होता त्याची मला या वेळीं आठवण होत आहे. त्या वेळीं या नवीन योजनेबद्दल त्यांनीं असे उद्गार काढले होते कीं, हल्लींच्या नवीन कल्पनांना व नवीन परिस्थितीला अनुसरून राज्यकारभाराचे धोरणांत बदल करण्याचे पुष्कळ संस्थानिकांचे जे प्रयत्न चालू आहेत त्या प्रयत्नांपैकीच हा एक मनोवैधक प्रयोग आहे.

सद्गृहस्थहो, निरनिराळ्या शिष्टमंडळांनीं आपआपलें म्हणणें आमचे-पुढें मांडलें आहे त्याबद्दल मी आतां बोलणार आहे. प्रथम तिन्ही शिष्टमंडळांच्या मागण्यांत जे सर्वसाधारण प्रश्न आहेत त्यांबद्दल आमचें म्हणणें काय तें सांगून, नंतर प्रत्येकाचे मागण्यांत जे निराळे महत्त्वाचे मुद्दे आहेत त्यांबद्दल सांगण्याचा विचार आहे. मुख्य गोष्ट म्हणजे शिष्टमंडळांनीं आपलें म्हणणें सम्य व भारदस्त भाषेंत मांडलें असून आजपर्यंत लोकांचीं गाऱ्हाणीं दूर करण्याचे कामीं व राज्यकारभारांत कार्यक्षमता वाढविण्याचे कामीं दरबार-कडून जे प्रयत्न करण्यांत आले आहेत, त्यांबद्दल पसंती दर्शविलेली आहे आणि सार्वभौम वादशहांबद्दल व आमचे घराण्याबद्दल राजनिष्ठापर उद्गार काढले आहेत. या सर्व गोष्टींबद्दल आम्ही शिष्टमंडळांतील सर्व सभासदांचे आभार मानतो. त्याचप्रमाणें त्यांनीं आम्हांला तोफांचे सलामीचा जो बहुमान मिळाला त्याबद्दल व आमच्या चिरंजीवांना इंटर आर्ट्स् परीक्षेंत मिळालेल्या यशाबद्दल आमचें अभिनंदन केलें आहे, त्याबद्दलहि मी त्यांचा फार आभारी आहे. आमच्या प्रजेची मुख्य मागणी म्हणजे कायदेमंडळ स्थापन करण्याबद्दलची आहे, हें आपले लक्षांत आलेंच असेल. लवकरच आम्हीं कायदेमंडळ स्थापन केल्याचें जाहीर करून पहिल्या कायदेमंडळांतील सभासदांचीं नांवेहि जाहीर करणार आहोंत. यामुळें आमच्या प्रजेच्या मागणीप्रमाणें आम्ही करीत आहोंत हें आपण जाणलें असेलच. हें कायदेमंडळ स्थापन होत असल्यामुळें तालुका लोकलबोर्ड, प्राथमिक शाळांच्या इमारतींची सुधारणा, नवीन रस्ते, सारा देण्याच्या वेळा बदलणें, इनामदार-हक्कदार यांची स्थिती सुधारण्याची तजवीज करणें, इत्यादि गोष्टी करणेबद्दल शिष्टमंडळांचें म्हणणें आहे त्याबद्दल आतां विचार करण्याचें कारण नाहीं. कारण ह्या गोष्टी कायदेमंडळापुढें प्रश्न, ठराव किंवा बिलें या रूपानें मांडून त्यांचा समाधानकारक निकाल लावून घेतां येणार आहे.

खुर्चीवर:-१ द. वा. जोशी; २ ल. ग. पटवर्धन; ३ शं. ल. लिमये; ४ नगरशेट रामदास; ५ ग. मा. पानसे; ६ रा. सा. हुल्याळ; ७ श्री. राजेसाहेब;
 ८ चं. गो. आगाशे; ९ म. हे. देव; १० आ. पा. कोंडे, देशमुख; ११ पां. व. शिल्मकर; १२ के. अ. देशमुख.
 उभे:-१ पाटणकर, वकील; २ वा. ना. जोशी; ३ वि. गो. रानडे; ४ वा. रा. लोहकरे; ५ वि. अ. वावडेकर; ६ मा. भि. कुलकर्णी; ७ वा. वा.
 टाकळकर; ८ कृ. सी. काळे (सेक्रेटरी).
 [सं. पा. ५०८

संस्थानचा वार्षिक रिपोर्ट मिळणेबद्दल मागणी होती. त्याप्रमाणें गेल्या सालच्या रिपोर्टाच्या प्रती शिष्टमंडळांच्या ज्या संस्था आहेत त्यांच्याकडे पाठविण्यांत आल्याच आहेत, व संस्थानच्या हिताबद्दल कळकळ बाळगणाऱ्या ज्या कोणांस रिपोर्टाची प्रत पाहिजे असेल त्यांसहि ती देण्यास हरकत पडणार नाही. कोर्ट फी, स्टॅप फी व ग्रेझिंग फी, या बाबतींत सुधागड तालुका-सभेची तक्रार आहे. परंतु, या बाबतींत मला इतकेंच सांगावयाचें आहे कीं, आसपासच्या ब्रिटिश जिल्ह्यांपेक्षां ही फी जास्त नसून ग्रेझिंग फीचे बाबतींत तर विशेष सवलतीहि आहेत.

इनामदारतर्फेच्या व संस्थान प्रजापरिषदेच्या तर्फेच्या शिष्टमंडळांच्या मागण्यांत घाटावरील चार तालुक्यांतील लोकांच्या फॉरेस्टसंबंधी तक्रारींचा प्रश्न आहे. याबद्दल मला इतकेंच सांगावयाचें आहे कीं, हा प्रश्न दरबारपुढें बरेच दिवस आहे व लवकरच या बाबतींत काय करावयाचें तें जाहीर करण्यांत येईल.

अखिल भोर प्रजापरिषदेतील सभ्य गृहस्थहो, आपल्या म्हणण्यापैकीं दोनच महत्त्वाचे मुद्दे आतां राहिले आहेत. पहिला मुद्दा खाजगी खर्चाकरितां जी रक्कम घेण्यांत येते, ती ठराविक असावी हा आहे. यासंबंधीं मला इतकेंच सांगावयाचें आहे कीं, उद्यां कायदेमंडळापुढें बजेट वाचून दाखविण्यांत येणार आहे. त्यावरून नित्याचे खर्चाकरितां आम्ही ठराविक रकमा घेत असतो हें आपणांस दिसून येईल. दुसरा मुद्दा कादवें येथील तंट्याचे निकालाबद्दल आहे. या बाबतींत कायद्यानें जें करणें जरूर होतें तेंच दरबारनें केलें आहे. यापेक्षां जास्त कांहीं केलेलें नाही. आणि या वेळीं मला आपणांस हेंहि सांगितलें पाहिजे कीं, प्रजेला योग्य न्याय मिळून प्रजेचा कायद्यावरील विश्वास राखण्याकरितां दरबारकडून नेहमीं शक्य ते प्रयत्न करण्यांत येतील. मात्र लोकांनीं हि कायदेशीर मार्गाचें अवलंबन केलें पाहिजे.

सद्गृहस्थहो, आजच्या या मंगल प्रसंगीं आजरोजीं भोर कायदेमंडळाची स्थापना केल्याचें जाहीर करण्यास मला फार आनंद वाटत आहे. या कायदेमंडळाचे नियमहि करण्यांत आलेले आहेत. या कायदेमंडळांतील सर्व सभासद सरकारनियुक्त असून त्यांची संख्या दिवाणांसह २१ आहे. दिवाण हे या मंडळाचे अध्यक्ष आहेत. दिवाणाशिवायकरून बाकीच्या २० सभासदांत

सरकारी व विन-सरकारी सभासदांची संख्या सारखीच आहे. पहिल्या तीन वर्षांकरितां कायदेमंडळाचे पुढील सभासद नेमण्यांत आले आहेत.

१० सरकारी

(१) मे. ए. आर. जोशी, बी. ए., एलएल. बी., न्यायमन्त्रि व सभासद, कार्यकारीमंडळ.

(२) मे. एन्. जी. अंबेकर, बी. ए., प्रायव्हेट सेक्रेटरी व सभासद, कार्यकारी मंडळ.

(३) मे. व्ही. ए. बावडेकर, चीफ रेव्हिन्यू ऑफिसर व सभासद कार्यकारी मंडळ.

(४) मे. व्ही. एन्. जोशी, शाळाधिकारी.

(५) डॉ. बी. एस्. जोशी, एम्.बी.बी.एस्., चीफ मेडिकल ऑफिसर.

(६) मे. एस. एस. नेने, फॉरेस्ट ऑफिसर.

(७) मे. डी. आर. तपस्वी, स्टेट ओव्हरसियर.

(८) मे. बी. आर. लोहोकरे, पोलिटिकल सेक्रेटरी.

(९) मे. एस. जी. अंबेकर, मामलेदार, तालुके राजगड.

(१०) मे. एच्. जी. ठकार, मामलेदार, तालुके प्रचंडगड.

१० विन-सरकारी

(१) मे. जी. बी. साने, बी. ए., एलएल. बी., रहिवासी पाली, अध्यक्ष, तालुका-सभा सुधागड व चेअरमन, अखिल भोर संस्थान प्रजा-परिषद (सन १९२४).

(२) मे. जी. आर. लिमये, खोत, जमीनदार व सभासद, सॅनिटरी बोर्ड, पाली.

(३) मे. व्ही. एन्. देशपांडे, बी.ए., एलएल. बी., वकील सातारा, रहिवासी शिरवळ, व सभासद नोटिफाईड एरिया कमिटी शिरवळ.

(४) मे. एच्. एस्. देशपांडे, सभासद नोटिफाईड एरिया कमिटी शिरवळ.

(५) मे. एस्. के. शिंदकर, इनामदार, संस्थान व खालसा मुलखांतील.

(६) मे. डी. बी. पोतनीस, इनामदार उरवडे व अखिल भोर संस्थान प्रजापरिषदेतील प्रमुख पुढारी.

(७) मे. डी. ए. शेठे, मराठा जमीनदार, जोगवडीचे रहिवासी व अखिल भोर संस्थानप्रजापरिषदेचे प्रमुख पुढारी.

(८) मे. ए. व्ही. पटवर्धन, बी. ए., सभासद, सर्व्हन्टस् ऑफ इंडिया सोसायटी व अध्यक्ष, अखिल भोर संस्थान प्रजापरिषद (३ व ४ सेशन.).

(९) मे. एम्. एच्. देव, बी. ए., पिरंगूटचे रहिवासी व इनामदार, ट्स्टी, चिंचवड संस्थान, व मेंबर देवास कौन्सिल, देवास (ज्यूनियर).

(१०) सरदार रामराव वापूजीराव ऊर्फ आबासाहेब मोहिते, असामीदार बडोदा संस्थान, वहिवाटदार जिल्हा नवसरी, जमीनदार भोर संस्थान.

कायदेमंडळाच्या सभासदांचीं नांवां आपणांस वाचून दाखविण्यांत आलीं आहेत. त्यांवरून प्रत्येक वर्गातील ज्यांच्यावर लोकांचा विश्वास आहे अशाच इसमांच्या नेमणुका करण्यांत आलेल्या आहेत हें आपणांस दिसून येणार आहे. आम्हीं ज्या नेमणुका केल्या आहेत त्या आपणांस पसंत पडतील अशी आम्हांस आशा आहे. हे सर्व सभासद आज येथे हजर आहेत व त्यांचें स्वागत करण्यास मला फार आनंद वाटत आहे. उद्यांच कायदेमंडळाची पहिली बैठक होणार आहे व संस्थानच्या हिताचे कामीं त्यांच्या चर्चेचा मला फार उपयोग होईल अशी मला आशा आहे.

शेवटीं आजच्या ह्या संस्मरणीय प्रसंगानिमित्त कांहीं गोष्टी मी जाहीर करीत आहे. माझ्या खाजगीतून (प्रिन्ही पर्स) २०,००० रुपये कायदेमंडळाच्या स्वाधीन करण्याचें मी ठरविलें आहे, व संस्थानांत जे कायदेकानू चालू आहेत त्यांना अनुसरून कायदेमंडळानें या रकमेचें व्याज आपल्या तीन वर्षांच्या कारकीर्दींत ज्यायोगानें संस्थानच्या प्रजेचें कल्याण होईल अशा लोकोपयोगी कार्याकडे खर्च करावें अशी माझी इच्छा आहे.

दुसरी गोष्ट अशी आहे कीं, आमच्या वंशपरंपरागत चालत आलेल्या धर्मार्थ फंडापैकीं २०,००० रुपयांच्या प्रॉमिसरी नोटा घेऊन त्यांचें जें सुमारें रु. १००० व्याज येईल त्या व्याजांतून संस्थानांतील गरीब व लायक विद्यार्थ्यांस शिष्यवृत्त्या देण्याचें आम्हीं ठरविलें आहे. याबद्दलचे नियम लवकरच करण्यांत येतील.

यानंतर जी गोष्ट मी जाहीर करणार आहे त्या गोष्टीशी माझा केवळ टूस्टी या नात्यानेच संबंध आहे, व आजच्या प्रसंगीच ती गोष्ट जाहीर करण्याची मी संधि घेत आहे. आपले येथील सुप्रसिद्ध वैद्य रा. रा. श्रीधरशास्त्री गोखले यांची माहिती मी आपणांस सांगण्याची आवश्यकता नाही. श्रीमंत असो वा गरीब असो, कोणीहि औषधोपचाराकरिता त्यांच्याकडे जावो, त्यास मोठ्या आस्थेने मदत करण्यास ते सदैव किती तत्पर असतात हे आपणांस सर्वास माहितच आहे. कोणत्याहि सार्वजनिक धर्मार्थ स्वरूपाच्या कार्याकडे खर्च करण्याकरिता त्यांनी २००१ रुपये माझे स्वाधीन केले आहेत. ह्या रकमेच्या प्रॉमिसरी नोटा घेऊन त्यांचे जे व्याज येईल त्याची एक शिष्यवृत्ति त्यांचे नावाने ठेवण्याचे मी ठरविले आहे, व येथील जो गरीब व लायक विद्यार्थी कोणत्याहि चांगल्या रीतीने चाललेल्या आयुर्वेदविद्यालयांत अध्ययन करील त्यास ती शिष्यवृत्ति देण्याचे मी योजिले आहे. शेवटी पुनः एकवार मी आपणांस सर्वांचे आभार मानून आपली रजा घेतो.”

श्रीमंतांचे भाषण संपतांच टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट होऊन सभामंडप दगाणून गेला. श्रीमंत बाबासाहेबांनी कायदेमंडळाची घटना जाहीर करून शिष्यवृत्त्यांकरिता वाडवडिलांपासून चालत आलेल्या धार्मिक फंडांतून वीस (२०,०००) हजार रुपयांची देणगी दिली, त्याचप्रमाणे कौन्सिलचे उप-योगार्थ खाजगी उत्पन्नांतून २०,००० रुपयांची देणगी दिली, हे श्रीमंतांनी राज्यकारभारास कालाला अनुसरून नवीन वळण लावलेले पाहून नवीन वातावरणांत आपण प्रवेश करित आहो असे श्रोत्यांना वाटले. श्रीमंत बाबासाहेबांच्या कारकीर्दीत राज्यकारभाराच्या दृष्टीने ज्या अनेक महत्त्वाच्या गोष्टींमुळे त्यांचे नांव भोर संस्थानच्या इतिहासांत चिरस्मरणीय होणारे आहे त्या गोष्टींत कायदेमंडळ-स्थापनेस अग्रस्थान दिले पाहिजे. श्रीमंत बाबासाहेबांचे भाषणानंतर मि. ट्यूडर-ओवेन यांनी थोडक्या शब्दांत श्रीमंत बाबासाहेबांनी प्रजेच्या हितार्थ राज्यकारभारांत प्रगतिपर जे पाऊल टाकिले त्याबद्दल प्रशंसापर उद्गार काढून हिंदूंच्या नमुनेदार एकत्र कुटुंबांत परस्परांचे जसे प्रेमळ संबंध असतात तशाच प्रकारचे संबंध संस्थानच्या राजा व प्रजा यांच्यांत राहोत अशी सदिच्छा व्यक्त केली. नंतर श्रीमंतांच्या अभिनंदनार्थ ज्यांनी भाषणे केली त्यांचे

भाषणांतील महत्त्वाचे भाग खाली दिले आहेत. श्रीयुत साने, केळकर, मुतालिक, पटवर्धन, देव, मोडक वगैरेंचीं भाषणें झालीं.

श्रीयुत दादासाहेब साने यांचे भाषण

“या अपूर्व व आनंदाच्या प्रसंगीं श्रीमंतांचे आभार मानणें प्रजा या नात्यानें माझे कर्तव्य आहे. आजचा हा सोन्याचा दिवस सुवर्णाक्षरांनीं लिहून ठेवण्यासारखा आहे. भोर संस्थानच्या इतिहासांत आजचा दिवस अत्युत्तम क्रांतीचा म्हणून कायमचा नोंदून ठेवला जाईल. भोर संस्थानांत प्रजेच्या सल्ल्यानें राज्यकारभार हें स्वप्न तरी यापूर्वी कोणास पडलें असेल काय ? परंतु कालगति विचित्र आहे व त्यांत अनेक महत्त्वाच्या गोष्टी कल्पनेच्या बाहेर घडून येतात व अनेक थोर विभूति निर्माण होतात. त्यांत उदार राजरत्नेंहि अचानक लाभतात. प्रजेतील निरनिराळ्या घटकांच्या सल्ल्यानें राज्य चालविण्याचें उदात्त तत्त्व इंग्लंडच्या राज्यपद्धतींत फार प्राचीन काळापासून ग्रथित केलें गेलें आहे. त्या तत्त्वाच्या योगानें इंग्लंडची राज्यपद्धति सर्व जगांत अत्युत्तम व नमुनेदार ठरली आहे. त्या राज्यपद्धतीचें शिक्षण उदार मनानें इंग्लिश लोक हिंदुस्थानांत आम्हांस देत आहेत व त्याचा प्रभाव जिकडे तिकडे व्यक्त होत आहे. कालाची गति अगम्य आहे हें जरी खरें असलें व काल गोष्टी घडवून आणतो असें जरी म्हटलें तरी तेथें योजकाच्या धोरणाची जरूरीहि आहेच, हें विसरून चालवयाचें नाहीं. आतांच श्रीमंतांनीं आपल्या भाषणांत मिश्र कायदे-मंडळ स्थापिल्याचें जें जाहीर केलें ती खऱ्या मुत्सद्दीपणाची योग्य वेळीं केलेली योग्य योजना आहे. योग्य काळीं आपलें जहाज योग्य दिशेनें चालविणाऱ्या कॅप्टनची दूरदृष्टि त्यांत आहे व प्रजाकल्याणाची अंतःकरणापासूनची खरी कळकळहि त्यांत दिसून येत आहे.

हा पाया घातला गेला आहे. यावरील इमारत हळूहळू व्हावयाची आहे. त्याला आमची प्रजाजनांचीहि सहानुभूति, मदत, कर्तव्यनिष्ठा अवश्य पाहिजे हें आम्ही समजून असलें पाहिजे. Rights naturally entail corresponding duties हें आम्हीं विसरतां कामा नये. सारांश, आमच्या कर्तव्यांची व जबाबदाऱ्यांची जाणीव ठेवून त्याप्रमाणें वर्तनहि आम्ही करूं इतकीच श्रीमंतांजवळ आमची विनंती आहे व हें कायदेमंडळ सर्वतोपरी

यशस्वी होवो अशी परमेश्वराजवळ आमची प्रार्थना आहे. हल्लींचे आपले दिवाणसाहेब म्हणजे कायदेमंडळाचे अध्यक्ष हे अत्यंत निस्पृह, सरळ, कार्यक्षम व सहानुभूतिपूर्ण असे आम्हांस लाभले आहेत. त्यांच्या नेतृत्वानें आमचें काम सुरळित चालून यशस्वी होईल यांत शंका नाही. श्रीमंतांच्या अमूल्य भाषणाचा जितका भाग आम्हां प्रजाजनांस लागू आहे त्यांत आम्हांस अनेक महत्त्वाच्या गोष्टी दिसत आहेत. प्रथमतः तें भाषण अत्यंत सरळ व सभ्यपणाचें असून त्यांत विनय ओतप्रोत भरलेला आहे. त्यांत अहंकाराचा अगर केवळ अधिकारयुक्त वाणीचा लेशहि नाही.

भाषणांतील दुसऱ्या महत्त्वाच्या गोष्टी म्हणजे मुख्य कायदेमंडळाची स्थापना, फॉरेस्ट कमिटी नेमण्याविषयी आश्वासन, ॲड्मिनिस्ट्रेशन रिपोर्ट प्रसिद्ध करून तो रयतेस मिळण्याची सोय केली ही गोष्ट, आपला खाजगी खर्च निश्चित निराळा घेण्याची पूर्वीपासून केलेली तयारी, डेप्युटेशनशी दाखविलेली सहानुभूति व सर्वांत प्रशंसनीय गोष्ट म्हणजे आपण होऊनच उदार मनानें दिलेल्या देणग्या या होत. एका देणगींत विद्येची अभिरुची व्यक्त होत आहे. स्वतांच्या कुटुंबांत सरस्वतीची पूजा होत आहे हें श्रीमंत युवराज या वर्षी इन्टरमीजिएट पास होऊन पदवी मिळविण्याची पायरीच चढले यावरून स्पष्ट दिसत आहे व त्यांना या मिळालेल्या यशाबद्दल त्यांचें व सर्वांचें अभिनंदन करणें योग्य आहे. श्रीमंत युवराजांच्या अंगींहि विद्येला शोभेल असा विनय पूर्ण वसत आहे हें मी आपल्या अल्प अनुभवावरूनच सांगू शकतो. व्यक्तिविषयक बोलावयाचें तर माझी निवड कायदेमंडळाचे सभासदांत श्रीमंतांनी केली याबद्दल मी श्रीमंतांचा अत्यंत आभारी आहे. नृपतिजनपदांची सेवा एकाच वेळीं होणें दुर्घट असलें तरी ईश्वर करील तर काय होणार नाही !”

श्री. नरसिंह चिंतामण केळकरांचें भाषण

“A perusal of the quinquennial review of the administration of your State clearly shows the purpose of progress which you, Chief Saheb, have placed before your eyes, and the gradual but determined process, by which that purpose is being realised. The new Council, though it consists at the beginning of only nominated and official members, may certainly develop

later on into another form more in conformity with the latest and most universally accepted forms of Legislative Bodies, designed for the expression and assertion of public opinion, among the tax-payers of a political State. But even in the present form, the Legislative Council of the State will, I am sure, open for the subjects an entirely novel avenue, through which they can usefully tread their way and realise the first fruits of direct association with the official mind in the affairs of the State. It is a matter of experience everywhere, that so long as direct contact has not been established between officials and non-officials, in deliberative and administrative matters, both regard each other with suspicion and fear. But actual work always proves the magic grinding stone which rubs off all the angularities of both the official and non-official mind, and smoothens and polishes its surface. Work, again, is a powerful solvent in which the dross of prejudice and prepossession melts away, leaving a residue of pure usefulness and efficiency.

Democracy is a new idea for practically the whole world, and India need not expect to escape from the welcome contagion and its good or evil consequences. I am, of course, one of those who believe that Indian States must be preserved. Indeed they are entitled even on their merits to survive and to endure for ever so long. I look upon Indian States as a cherishable concrete reminder of some of the virtues or at least the strong points which characterised Indian soldiers and statesmen of older times. But fashions of Government necessarily change with time and experience. And if the Rulers of the Indian States are assured of the general good-will and gratitude of their subjects, they must also on the other hand and in their turn come forward to take their subjects into greater confidence, ask them willingly and cheerfully to participate in the responsible work of administration and hopefully co-operate in the betterment of the lot of the State as a whole.

Coming back to the Bhor State itself, I once more congratulate you, Chiefsahab, upon the courage and spirit of

reform you have shown in creating this Council. I will only conclude with the expression of my lively hope that its practical working will justify the wisdom of the step you have taken."

श्री. अ. वि. पटवर्धनांचें भाषण

“भोर संस्थानचा प्रजाजन असण्याचा सुयोग मला जरी लाभलेला नाही तरी दक्षिणेंतील संस्थानांपैकीं प्रजाजनांची उन्नती संस्थानाधिपतींच्या अधिपत्याखालीं व्हावी असें उद्दिष्ट ठेवून चालविलेल्या खटपटींतील एक सैनिक असल्यामुळे, भोर संस्थानांत होणाऱ्या उपक्रमाबद्दल मला समाधान वाटत आहे व तें व्यक्त करण्याची संधी आजच्या प्रसंगीं मला उपलब्ध करून दिल्याबद्दल मी आपला आभारी आहे. संस्थानी प्रजेस क्रमाक्रमानें खालसा मुख्यांतील प्रजाजनांच्या बरोबरीचा दर्जा मिळवून देण्याचे बाबतींत अवश्य असणारें शिक्षण भोर संस्थानच्या कायदेमंडळाच्या द्वारेणें भोर प्रजाजनांस आपण देण्याची तजवीज कायदेमंडळाची संस्था स्थापून केली त्याबद्दल कोणीहि आपलें अभिनंदन करीलच. खालसा मुख्यांत स्वराज्याची चळवळ चालविण्याच्या वेळीं संस्थानी हिंदुस्थानची प्रगति होणें कसें आवश्यक आहे याची कल्पना सर्व पक्षांच्या परिषदेच्या सब्-कमिटीच्या रिपोर्टावरून चांगली येणार आहे. खालसा मुख्यांतील लोक-पुढाऱ्यांना हिंदी राष्ट्राच्या राजकीय उन्नतीस आवश्यक वाटणाऱ्या गोष्टी आपल्यासारख्या संस्थानिकांना विचारातीं अवश्य वाटून कमिटीच्या रिपोर्टाच्या प्रसिद्धीकरण्याच्या पूर्वीं आपण केल्या हें आपल्या दूर दृष्टीची साक्ष पटवीत आहे. आजच्या प्रसंगीं संस्थानचे पोलिटिकल एजंट यांनीं हजर राहून या उपक्रमास वरिष्ठ सरकारची मान्यता पूर्ण आहे असें प्रत्यक्ष कृतीनें दाखविलें याबद्दल त्यांचे आभार मानणें अवश्य आहे.”

श्रीयुत म. हे. देव यांचें भाषण

“ If we take a review of the last 6 years of his administration, we may say that on the whole the administration of the internal affairs of the State, to use His Excellency's words, is excellent. To my mind he is proceeding on progressive lines and is trying to have a good many changes befitting the times. It is, however, not possible to reach perfection in all

directions. "Changes", as Burke has said, "which are to endure, cannot be wrought in a day." It will take some time to see that Bhor is a model State. The most relieving feature is that our Ruler is a well-educated, well-meaning and a sympathetic gentleman, always intent upon the welfare of his subjects. He is a gentleman of a compromising nature and may, therefore, be called a politician, according to Lord Morley, who says that politics is a series of compromises. The use of power is social service and another definition of Politics which is the science of social service is also applicable to him. The task of running an administration efficiently is not an easy one. In my humble opinion we should try to have broad-minded sympathy rather than lynx-eye fault-finding.

It is a matter of joy and pride that our Ruler has today introduced a popular assembly here."

श्री. महादेवराव मोडक यांचें भाषण

“कालातिपात झाला असल्यानें मी चार वाक्येंच बोलतो. जो कोणी जागा झाला म्हणजे ज्याला कळूं लागलें त्याला असें वाटूं लागतें कीं, अमुक एक गोष्ट माझ्या हातीं असेल तर मी अशी करून दाखवीन कीं ज्याचें नांव तें. ही आकांक्षा अखिलजनसाधारण असून सहजातच असते. आमचे श्रीमंत युवराजदर्शेत असतांनाच त्यांच्या ही गोष्ट ध्यानांत येऊन चुकली होती. परंतु ती प्रगट करणें कालाधीन होतें. बीजांत वृक्ष आहे खरा, पण तो प्रत्यक्ष वृक्षरूपानें प्रगट होण्यास कालापेक्ष पाहिजे तसाच प्रकार होता. पुढें ईशेच्छेनें लवकरच श्रीमंत अधिकारारूढ झाले व संस्थानांत जागोजागीं होणाऱ्या लोकसभा व वर्तमानपत्रांतील लेख यांचे द्वारा ही जनतेची स्वायत्ततेबद्दलची आकांक्षा संघटित रूपानें व मोठ्या जोरानें पुढें येत आहे अशी श्रीमंतांस स्वानुभवानें खात्री होतांच आतां आपला संकल्प पुरा करण्याचा उचित समय आला असें पाहून हें आजचें अधिकारदान दिलें आहे.”

श्रीमंत बाबासाहेबांनीं जाहीर केलेल्या घटनेबद्दल प्रशंसापर स्फुट केसरीच्या ता. २८ ऑगस्ट १९२८ चे अंकांत आलें तेंहि खाली दिलें आहे.

श्रीमंत पंतसचिवांचा स्तुत्य उपक्रम

(' प्रासंगिक बोल ' केसरी, ता. २८ ऑगस्ट १९२८)

“श्रीमंत पंतसचिव, भोर, यांनी आपल्या संस्थानांतील प्रजेला कायदे-कौन्सिल दिलें याबद्दल आम्ही त्यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करितों. श्रीमंत बाबासाहेब यांची शांत समतोल वृत्ति व प्रगतिप्रियता यांची खरी माहिती असणाराला अशी गोष्ट लवकर घडून येणार अशी अपेक्षा होती, व तीच सफल झाली. या कायदेकौन्सिलांत आज लोकनियुक्त सभासद असे नाहींत, हा सकृददर्शनी उणेपणाच होय. तथापि, त्यांनी स्वतः नेमलेले दहाहि सभासद असेच आहेत कीं, त्यांच्याहून अधिक चांगले सभासद प्रजेच्या भावनेच्या व हिताच्या दृष्टीनेंहि निवडणुकांत येणें शक्यच नव्हतें. प्रारंभीं निवडणुकीचा खटाटोप लोकांना तर पडूं नये आणि त्यांना सर्वस्वी मान्य होतील असे प्रतिनिधीच आपण नेमावे, असें दुहेरी चातुर्याचें धोरण बाबासाहेब यांनी ठेविलें. यामुळें याच दिवशीं रात्रीं भोर येथील जाहीर सभेंत संस्थान-प्रजा-परिषदेच्या चळवळींतील जहालांत जहाल अशा पुढाऱ्यांनीं प्रांजलपणें असें बोलून दाखविलें कीं, श्रीमंतांनीं दिलें तें आमच्याहि अपेक्षेबाहेर दिलें. आतां उलट चांगलें काम करून दाखविण्याची जोखीम आमच्यावरच पडली आहे. ब्रिटिश इलाख्यांतील कौन्सिलांत सरकाराकडून नेमले जाणणारे सभासद प्रायः त्यांचे बगलबच्चे असतात. पण श्रीमंत बाबासाहेब यांनीं त्यांचे अत्यंत कडक टीकाकारच स्नेहभावानें बोलावून घेऊन त्यांची नेमणूक कौन्सिलांत केली. या त्यांच्या चातुर्यानिं त्यांचे पूर्वीचे टीकाकारहि विस्मित होऊन गेले; व जें कौन्सिल दिलें तें श्रीमंतांनीं खऱ्या भावनेनेच दिलें असे उद्गार त्यांना काढावे लागले. आणि खरोखरच आज या कौन्सिलाचा उपयोग चांगला करून दाखविण्याची पात्रता आपल्या अंगीं आहे हें सिद्ध करून दाखविण्याची जबाबदारी ज्यांच्या-वर आली ते ती पार पाडतील अशी आम्हांला उमेद आहे.”

वरील भाषणें व केसरी पत्रांतील उतारा हीं पाहिलीं असतां श्रीमंत बाबासाहेबांचें दूरदर्शित्व व राजकारणपटुत्व प्रत्ययास आल्यावांचून राहणार नाहीं. निवडणुकीचें तत्त्व लागू न करतां प्रजेच्या विश्वासांतील पुढाऱ्यांचीच बिनसरकारी सभासद म्हणून नेमणूक करण्यांत श्रीमंत बाबासाहेबांनीं जें

कौशल्य दाखविलें त्याबद्दल संस्थानांत व संस्थानाबाहेरहि त्यांच्या मुत्सद्देगिरीची तारीफ करण्यांत आली.

कायदेमंडळाची स्थापना झाल्यानंतर पुढील सालीं पाली येथें अखिल भोर संस्थान प्रजापरिषद भरली, त्या वेळीं परिषदेचे अध्यक्ष पुणें येथील लॉ कॉलेजचे प्रोफेसर व संस्थानाचे प्रगतीविषयीं विशेष आस्था बाळगणारे रा. जी. आर. अभ्यंकर, बी.ए., एल्.एल्.बी., यांनीं जें भाषण केलें त्यांत संस्थानांत झालेल्या सुधारणा व कायदेमंडळ यांबद्दल पुढील उद्गार काढले:—

प्रो. जी. आर. अभ्यंकर यांचें भाषण

“ Your Council has come into existence only in August 1928. I find from its proceedings that there is a spirit of co-operation between the officials and the non-officials in the State, and this indeed augurs well for the future. If you examine the history and growth of the British Indian Legislatures, there is no reason for you to be disappointed with the constitution given to you last year.

You have the budget before you and if you can show successfully the ways and means, many of your difficulties would be nearing solution very soon. The experience of the year and a half clearly shows that the Executive Government of your State has shown sympathy with your aspirations and if the representatives of the people conduct themselves with due sense of responsibility I have no reason to think that there would be any cause of your disappointment.

As a critic of the Indian States it has not very often fallen to my lot to praise the constitutional government of any ruler. But, long before I knew His Highness the Pant Saheb personally, I, as the President of the Sixth Session of the Deccan States Subjects' Conference, publicly stated about him as below:—

His Highness the Pant Saheb of Bhor has shown broad-minded statesmanship in not assuming a repressive attitude towards popular agitation and in taking the people into his confidence and in making honest efforts to redress their wrongs. I hope this ennobling conduct of H. H. the Chief

Saheb of Bhor would be emulated by his brother princes in the Deccan.

Four years have elapsed since I have made this statement. Since then I have come in closer contact with His Highness, with his institutions and with some of his officers and leaders of the people, and I feel proud to say that I stand by this statement even today. The constitutional instinct which His Highness has shown in associating his people with his Government and in taking them into his confidence and in dealing with popular disputes in a spirit of real, earnest and bona-fide compromise, has still more elevated him in my estimation, and I sincerely rejoice at his successful career."

कायदेमंडळाची बैठक

कायदेमंडळ स्थापनेबद्दलचा जाहीरनामा व कामकाजपद्धतीचे नियम छापण्यांत आले होते. बजेटावर चर्चा करणें, प्रश्न विचारणें, ठराव मांडणें, कायद्याचीं विलें आणणें हे अधिकार कायदेमंडळास देण्यांत आले. कोणत्या बाबींसंबंधी चर्चा करावयाची नाही त्यासंबंधीहि नियम करण्यांत आले. ठराव दरबारवर बंधनकारक नसून शिफारसवजा समजले पाहिजेत असेंहि ठरविण्यांत आलें. कायदेमंडळाची मुदत ३ वर्षांची ठरविण्यांत येऊन दरवर्षी दोन बैठका भरविण्याचें ठरलें.

या नवीन कायदेमंडळाची पहिली बैठक स्थापनेच्या दुसऱ्या दिवशींच म्हणजे ता. १९ ऑगस्ट रोजी भरली. बैठकीचा कार्यक्रम तयार नसल्यामुळें या बैठकींत विशेष काम झालें नाहीं. आरंभी श्रीमंत बाबासाहेबांनीं प्रास्ताविक भाषण करून संस्थानच्या प्रगतीकरितां व उन्नतीकरितां सभासदांनीं कशा प्रकारें सलोख्याचें धोरण ठेवावें हें सांगितलें. त्यांचें सर्वच भाषण मननीय असल्यामुळें तें पुढें दिलें आहे.

श्रीमंत बाबासाहेबांचें प्रास्ताविक भाषण

“ भोर संस्थानचे कायदेमंडळाचे अध्यक्ष व सभासदहो,

काल सहावा वार्षिक राज्यारोहण समारंभाचा दरबार झाला. त्या दरबारांत भोर संस्थानच्या कायदेमंडळाची स्थापना केल्याचें जाहीर करण्यांत

आलेंच आहे; व सदर मंडळाचे घटनेस अनुसरून आजची ही आपली पहिली बैठक भरविण्यांत आलेली आहे. आजपासून भोरच्या राज्यकारभारास नवीन वळण लागत आहे. कोणत्याहि नवीन गोष्टीस आरंभ करण्यापूर्वी त्या गोष्टीच्या यशःप्राप्तीकरितां परमेश्वराची प्रार्थना करणें अत्यंत आवश्यक असतें. यास्तव श्रीरामचंद्रप्रभू आपणां सर्वांना आपल्या अंगीकृत कार्यांत काम करण्याचे कामीं सुबुद्धि देऊन आपण हातीं घेतलेला प्रयोग यशस्वी करो अशी मी अनन्य-भावानें प्रार्थना करतो. आपल्या कामाची आज सुरुवात करून देण्यास मला किती आनंद वाटत आहे हें शब्दांनीं व्यक्त करून दाखवितां येत नाहीं.

आपल्या या कायदेमंडळाबद्दल मला जें काय सांगावयाचें होतें तें कालचे भाषणांत स्थूल मानानें मी सांगितलेंच आहे. यामुलें त्यासंबंधीं आणखी विस्तृत भाषण करून कायदेमंडळाचा वेळ घेण्याची आवश्यकता राहिलेली नाहीं. मला आपल्यास इतकेंच सांगावयाचें आहे कीं, ता. १८ ऑगस्ट १९२२ रोजीं भरलेल्या राज्यारोहणाचे दरबारांत मी आपल्या भाषणांत “ गेल्या पिढींत व विशेषतः महायुद्धापासून काळ बराच पालटलेला आहे व त्या मानानें प्रजा-जनांच्या आकांक्षा प्रत्यहीं वाढत आहेत, या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करून भागावयाचें नाहीं.” अशा आशयाचे उद्गार काढले होते हें आपणांस स्मरत असेलच. त्यानंतर दुसरे दिवशीं मला जीं मानपत्रें अर्पण करण्यांत आलीं त्या सर्व मानपत्रांस दिलेल्या उत्तरांत मीं असें आश्वासन दिलें होतें कीं, “ कारभाराचे संघटितपणास कमीपणा न येईल अशा प्रकारें लोकप्रतिनिधित्वाचें तत्त्व राज्यकारभारास लागू करण्याची व सर्वतोपरी संस्थानचा उत्कर्ष करण्याची माझी आकांक्षा आहे.” अशा प्रकारचीं वेळोवेळीं जीं आश्वासनें आम्हीं दिलीं आहेत त्यांना अनुसरून गेल्या ६ वर्षांत संस्थानचा राज्यकारभार आम्हीं प्रागतिक धोरणानें कसा चालविलेला आहे हें दरसाल राज्यारोहण समारंभाचे दरबारांत संस्थानचे दिवाण वार्षिक अहवाल वाचून दाखवीत असतात, व तो प्रसिद्धहि कण्यांत येत असतो त्यावरून व विशेषतः भोर म्युनिसिपालिटी, शिरवळ नोटिफाईड एरिआ कमिटी आणि पाली सॅनिटरी बोर्ड या स्थानिक संस्थांची स्थापना केली आहे त्यावरून आपले लक्षांत आलेलेंच आहे. आम्ही जरी प्रगतीचें धोरण ठेविलें आहे तरी कित्येक असेहि

म्हणणारे सांपडतील कीं आम्ही जितकें जलद पाऊल टाकावयास पाहिजे तितकें टाकीत नाहीं. उलट असेंहि म्हणणारे कांहीं आहेत कीं, आम्ही भोरसारख्या लहान संस्थानच्या आवांक्यावाहेर प्रगतीचें धोरण अंगीकारीत आहों. तथापि, तें कसेंहि असलें तरी राज्यकारभाराचें धोरण आम्ही प्रागतिक असेंच ठेविलें आहे याविषयीं कोणाचेंहि दुमत असेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. आमच्या या धोरणास अनुसरूनच गेल्या वर्षीं संस्थानला जो वंशपरंपरेचा ९ तोफांचे सलामीचा बहुमान मिळाला त्या संबंदाचे आनंदोत्सवप्रसंगां राज्यकारभाराचे कामीं आणखी एक पाऊल पुढें टाकण्याचें आम्हीं जाहीर केले व त्याप्रमाणें प्रत्यक्ष आज त्या नवीन प्रयोगास सुरुवातहि होत आहे हें पाहून मला विशेष आनंद वाटणें साहजिक आहे. परंतु या आनंदाबरोबरच आपला हा नवीन प्रयोग यशस्वी कसा होईल याबद्दल मनांत संशय येऊन मन किंचित् साशंक झाल्यावांचून राहत नाहीं. तथापि, मला पूर्ण भरंवसा आहे कीं, हा प्रयोग यशस्वी करण्याची शक्य ती खटपट आपल्या सर्वांकडून मनोभावानें झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. किंबहुना कालचे दरबारांत रा. साने व रा. पटवर्धन वगैरे मंडळींनीं याबद्दल स्पष्ट आश्वासनहि दिलें आहे, यामुळें या नूतन संस्थेचे भावी उत्कर्षाबद्दल मला मोठी उमेद वाटत आहे.

सद्गृहस्थहो, आपल्याला माहीतच आहे कीं, कायदेमंडळ स्थापन करण्याची सुरुवात औंध संस्थानाखेरीज महाराष्ट्रांत दुसऱ्या कोणत्याहि संस्थानांत अद्याप करणेंत आलेली नाहीं. तेव्हां आपणा सर्वांवर या बाबतींत केवढी मोठी जबाबदारी आहे याची आपणांस नेहमीं जाणीव राहिल अशी मला आशा आहे.

बिनसरकारी सभासदांची जी निवड आम्हीं केली आहे तीबद्दल मला आपणांस दोन शब्द सांगितले पाहिजेत. ही निवड करतांना कोणत्याहि प्रकारची स्वार्थी दृष्टी ठेवलेली नसून प्रजेच्या कल्याणाची ज्यांना खरोखरीच कळकळ वाटत आहे अशाच गृहस्थांची निवड केलेली आहे व ती काळजीपूर्वक व योग्य झालेली आहे असेंच सर्वांना वाटल्यावांचून राहणार नाहीं, असें मला वाटतें. प्रजेपैकीं प्रत्येक वर्गांतून सभासदांची निवड केलेली आहे हें मी आपणांस सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. रा. पटवर्धन हे नेमस्त पक्षाचे व शांत वृत्तीचे वजनदार कार्यकर्ते आहेत व त्यांना औंध संस्थानच्या प्रातिनिधिक

मंडळाचा प्रत्यक्ष अनुभव असून संस्थानी राजकारणाची त्यांस दोन्ही बाजूंची माहिती आहे, व भोर संस्थान प्रजापरिषदेचे ते दोन वेळां अध्यक्षहि होते. यामुळें आपल्या कायदेमंडळाची नौका सुमार्गानें चालविण्याचे कामी त्यांचा फार उपयोग होणार आहे. तसेंच रा. साने यांना बडोद्यासारख्या संस्थानचा बरेच वर्षांचा अनुभव असून भोर संस्थानच्या सार्वजनिक प्रश्नांत ते वेळोवेळीं स्वार्थत्यागपूर्वक मन घालतात. यामुळें त्यांचे अनुभवाचाहि फायदा मिळणार आहे. इतर सभासदहि कोणत्याहि कामांत हौसेनें मन घालणारे असून आपल्या संस्थानचे उत्कर्षाबद्दल कळकळ बाळगणारे आहेत हें मला माहित आहे.

निवडणुकीचें तत्त्व जरी लागू केलें असतें तरी आम्ही नेमिलेलेच बहुतेक सभासद निवडून आले असते, असेच उद्गार काल जमलेल्या विचारी लोकांचे तोंडून निघाल्याचें आमचे कानीं आलें व त्याबद्दल आम्हांस आनंद वाटतो.

कायदेमंडळाच्या नियमांच्या प्रती आपल्यास देण्यांत आलेल्या आहेत. हे नियम कित्येक बाबतींत अपुरे वाटतील हे मी जाणून आहे. परंतु कायदे-मंडळाच्या बाल्यावस्थेंत कोणतीहि मोठीशी अडचण न येतां सदरचे नियमांनीं सर्व काम तूर्त भागणार आहे अशी आमची समजूत आहे.

संस्थानांत मुख्य मुख्य खातेवार जमाखर्चाचें अंदाजपत्रक (बजेट) आपणांस देण्यांत आलेंच आहे व तें रीतसर आपल्या बैठकींत यानंतर सादर करण्यांत येणार आहे. बजेटच्या नकला या वेळीं आगाऊ पाठविणें शक्य नव्हतें. बजेट जरूर तितकें आगाऊ मिळालें नाहीं. यामुळें त्याबद्दल आपल्या मतानें योग्य वाटणाऱ्या सूचना करण्यास पुरेसा अवसर सांपडणार नाहीं हें खरें आहे. तथापि त्यावरून संस्थानचे जमाखर्चाची स्थूल रूपरेषा आपल्या लक्षांत येणारी आहे.

संस्थानचे जमाखर्चाचें वर्ष फसली म्हणजे मृगसाल असून त्याचा प्रारंभ ता. ७ जूनपासून होतो. संस्थानचें बजेट कायदेमंडळापुढें मांडावयाचें झाल्यास तें ऑगस्टच्या बैठकींत साधारणपणें मांडण्याचें ठरविण्यांत आलें आहे; व त्या-पासून एक सोय विशेष आहे ती अशी कीं, त्या वेळेस आदल्या सालचे अंदाजी आंकडे आपल्यापुढें ठेवण्याची जरूर न राहतां प्रत्यक्ष जमा व खर्च आपल्यास कळवितां येतील. या सरणीमुळें बजेट सादर करण्याचे वेळीं नवीन सालचे दोन

महिने गुदरून जातात. परंतु या दोन महिन्यांत चालचलाऊ खर्चाशिवाय साधारणपणें दुसरा खर्च होण्याचा संभव नसतो.

सद्गृहस्थहो, मला आपणांस आणखी असें सुचवावयाचें आहे कीं, आपला हा नवीन उपक्रम यशस्वी करून दाखविणें सर्वस्वीं तुमच्याच हातीं आहे.

संस्थानची परिस्थिति व खालसा मुलखांतील परिस्थिति भिन्न आहे, हें मीं आपणांस सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. तेव्हां संस्थानच्या कायदे-मंडळांत व खालसांतील कायदेमंडळांत भिन्नता असणें अगदीं स्वाभाविक आहे. संस्थानांत राजा व प्रजा या दोघांचेहि हितसंबंध निगडित असल्यामुळें राजाचें जें हित तेंच प्रजेचें हित व प्रजेचें जें हित तेंच राजाचें हित असतें. दोघांचेहि हित किंवा अनहित सारखेंच. त्यांत तिसऱ्याचा संबंध नाहीं. यामुळें खालसांतील कायदेमंडळाचें सर्वतोपरी अनुकरण करणें समजसपणाचें होईल असें मला वाटत नाहीं. व आपणहि कोणतीहि आकांक्षा धरतांना ती हितावह कीं अहितावह आहे याचा पूर्ण विचार करूनच ती धरावी, अशी माझी आपणांस सूचना आहे. संस्थानांत राजाचे व प्रजेचे हितसंबंध एकच असतात, त्यांत तिसऱ्याचा संबंध नसतो, ही गोष्ट लक्षांत ठेवून सरकारी व बिनसरकारी सभासद शुद्ध भावनेनें वागून संस्थानच्या सर्वांगीण उत्कर्षाबद्दल मार्ग शोधून काढून राजा व प्रजा यांचें हित साधण्याचा प्रयत्न करतील तरच या मंडळाचा खरा उपयोग आहे, असें माझें मत आहे.

दुसरी एक गोष्ट आपल्या नजरेस मला आणावयाची आहे ती ही कीं, सरकारी व बिनसरकारी सभासदांनीं एकमेकांचा पाडाव करून एकमेकांवर जय मिळविण्याची क्षुद्र आकांक्षा धरूं नये. संस्थानचा उत्कर्ष करणें हेंच ध्येय दोघांनींहि आपल्या डोळ्यांसमोर ठेवून त्या दिशेनें युक्तायुक्त गोष्टींचा विचार करून प्रत्येकानें आपलें कर्तव्य समजलें पाहिजे. उभयतांत भिन्नभाव न होतां सलोख्यानें काम चालावें अशी माझी इच्छा आहे. कर्तृत्वशक्तीचा भलतीकडे उपयोग न होईल याबद्दल आपण काळजी घ्याल अशी मला आशा आहे.

प्रश्न विचारणेच्या बाबतींतहि मला आपणांस कांहीं सूचना कराव्याशा वाटतात. नुसत्या ऐकीव माहितीवरून प्रश्न विचारले असतां किती गैरसमज

होत असतो याचे अनुभव आपणां सर्वास प्रत्यहीं येत असतात. तरी जे प्रश्न विचारावयाचे असतील ते पूर्ण माहिती घेऊन विचारावेत, म्हणजे त्यांपासून खरा फायदा होणार आहे. आपल्याकडे लोकांच्या तक्रारी येणारच. परंतु त्या खऱ्या आहेत की नाहीत याची आपण प्रथम चौकशी करावी. अशी चौकशी करतांना जबाबदार अधिकाऱ्यांशी आपण विचारपूस केल्यास पुष्कळदां आपले संशय कायदेमंडळाच्या बाहेरच फिटू शकतील. लोकांचे खरोखर कल्याणाचें कार्य कोणतें आहे व कोणतें आपणांस करितां येईल याचाहि आपण काळजीपूर्वक विचार करावा.

बिनसरकारी सभासदांवर आणखीहि एक जबाबदारी आहे. ती म्हणजे त्यांनीं लोकांस योग्य मार्ग दाखविणें ही होय. लोकांच्या ज्या आकांक्षा असतील त्या तृप्त करणें शक्य आहे किंवा नाही याचा विचार करून लोकांची नीट समजूत करून देण्याचेंहि त्यांचें कर्तव्य आहे.

आपण सर्वजण समंजस, सुविचारी, संस्थानच्या व प्रजेच्या हिताबद्दल आस्था बाळगणारे आहांत; तेव्हां आपण आपले ज्ञानाचा, अनुभवाचा व समतोल बुद्धीचा फायदा या संस्थेस देऊन राज्यकारभाराचे कामीं निरलसपणें व आपलेपणानें मदत कराल अशी आशा करितों.

आपली रजा घेणेपूर्वीं पुन्हां एकवार आपले प्रयत्नास श्रीरामचंद्र-कृपेनें पूर्ण यश येवो अशी प्रार्थना करून मी आपलें भाषण पुरें करितों. ”

श्रीमंत बाबासाहेब वरीलप्रमाणें भाषण करून निघून गेले. नंतर दिवाणांचे अध्यक्षतेखालीं काम सुरू झालें. सभासदांना बजेटच्या प्रती देण्यांत येऊन तें समजाऊन देण्यांत आलें. श्रीमंत बाबासाहेबांनीं कायदेमंडळ स्थापन केलें याबद्दल आभारप्रदर्शक ठराव मांडण्यांत येऊन तो सर्वानुमते पास झाला. तो ठराव श्रीमंत बाबासाहेबांचेकडे पाठविण्याचा अधिकार अध्यक्षांना देण्यांत येऊन या पहिल्या बैठकीचें काम संपलें.

दुसरी बैठक सन १९२९ सालच्या एप्रिल महिन्यांत ता. ३ ते ता. ५ पर्यंत ३ दिवस भरली होती. या बैठकींत बरेच प्रश्न विचारण्यांत आले. त्यांचीं समाधानकारक उत्तरें देण्यांत आलीं. १७ ठराव मांडण्यांत आले होते.

त्यांपैकी ९ पास झाले. त्यांत महत्त्वाचा ठराव म्हणजे श्रीमंत वावासाहेबांनी दिलेल्या वीस हजार रुपयांच्या देणगीच्या विनियोगाबद्दल होता. वीस हजार रुपयांच्या प्रॉमिसरी नोटा घेऊन त्यांचे जे व्याज येईल ती व्याजाची रक्कम शेतकी, जंगल व उद्योगधंदे यांची काय सुधारणा करता येईल हे पाहण्याकडे खर्च करावी असा ठराव विनसरकारी सभासदांकडून मांडण्यांत येऊन तो सर्वानुमते पास झाला. तेव्हांपासून कायदेमंडळांतील सभासदांच्या बहुमताने ठरेल त्या कार्याकडे ही रक्कम खर्च करण्याचा अधिकार कायदेमंडळास मिळाला आहे.

वर्षातून भरणाऱ्या दोन बैठकींपैकी पहिल्या बैठकीस सुरुवात होण्यापूर्वी श्रीमंत वावासाहेबांनी आरंभी प्रास्ताविक भाषण करण्याचा प्रघात ठेविला आहे. त्याप्रमाणे त्यांची भाषणे होत असतात. पहिल्या कायदेमंडळाच्या ३ वर्षांत ६ बैठकी झाल्या. या कायदेमंडळाची ३ वर्षांची मुदत सन १९३१ च्या ऑगस्ट महिन्यांत पुरी होत होती; म्हणून सन १९३१ च्या मे महिन्यांत जी सहावी बैठक झाली त्या बैठकीच्या अखेरीस कौन्सिलच्या अध्यक्षांनी नवीन नेमिल्या जाणाऱ्या दुसऱ्या कायदेमंडळाच्या घटनेत कांहीं फेरफार करण्याचे श्रीमंत वावासाहेबांच्या मनांत असल्यामुळे व लोकलबोर्ड्स स्थापन करण्याचा विचार असल्यामुळे त्याचे वाटाघाटीस अवधि मिळावा या उद्देशाने नियमां-प्रमाणे चालू कायदेमंडळाची मुदत एक वर्ष वाढविल्याचे जाहीर केले.

कायदेमंडळाच्या घटनेत कांहीं प्रगतिपर सुधारणा करण्याचे श्रीमंत वावासाहेबांच्या मनांत होते. त्या वेळी संस्थानांतील अत्याचारी चळवळ नुकतीच मोडण्यांत आली होती. तथापि तिचा पूर्ण उपशम झालेला नव्हता. अशा स्थितीत काय सुधारणा करता येणे शक्य आहे याचा विचार करण्यास वेळ मिळावा म्हणून पहिल्या कायदेमंडळाचीच मुदत एक वर्ष वाढविण्यांत आली. पुढे कांहीं महिन्यांनी म्हणजे सन १९३१ सालच्या अखेरीस त्यांनी कायदे-मंडळाचे सभासद, संस्थानांतील व संस्थानाबाहेरील कांहीं प्रतिष्ठित व लायक गृहस्थ यांना भोरास मुद्दाम बोलाविले. त्यांच्याबरोबर २ दिवस कायदेमंडळाची घटना कशी असावी याबद्दल वरील मंडळांची श्रीयुत न. चिं. केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली चर्चा झाली. नंतर श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर यांनी सभेस

आलेल्या मंडळींचें मत काय आहे तें नमूद करून व स्वतःचें व्यक्तिविषयक मत देऊन श्रीमंत बाबासाहेबांचेकडे रिपोर्ट सादर केला. संस्थानांत जी परिस्थिति निर्माण झाली होती ती लक्षांत घेऊन बहुतेकांनीं प्रजेला निवडणुकीचा हक्क देण्याची अद्याप वेळ आली नाही असाच आपला अभिप्राय दिला होता. संस्थानांतील तालुकासभा, देशमुखसंघ व इनामदारसभा यांच्या शिष्टमंडळांच्या भेटी दिवाणसाहेबांनीं घेऊन त्यांचेंहि मत घेण्यांत आलें होतें. निवडणुकीचें तत्त्व लागू करावें कीं नाही याबद्दल बराच मतभेद दिसून आला. तालुका लोकल-बोर्डस् स्थापन करण्याबद्दल मात्र बहुतेक एकवाक्यता दिसून आली. श्रीमंत बाबासाहेबांचेपुढें ही सर्व माहिती मांडण्यांत आली. अखेरचा निर्णय ठरविण्यास त्यांना ही माहिती फारच उपयोगी पडली. सर्व गोष्टींचा साधकबाधक विचार करून त्यांनीं आपली योजना निश्चित केली. पहिल्याच कायदेमंडळाची सातवी व अखेरची बैठक सन १९३२ च्या जानेवारी ता. २५ ते ता. २७ पर्यंत ३ दिवस भरवून पुढील कायदेमंडळाची योजना जाहीर केली.

नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें या बैठकीच्या प्रारंभी भाषण न करितां बैठकीचे अखेरचे दिवशीं ता. २७ जानेवारी रोजीं श्रीमंत बाबासाहेबांनीं भाषण केलें.

या बैठकीच्या वेळीं श्रीमंत बाबासाहेबांच्या निमंत्रणावरून श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर व संस्थानचे माजी दिवाण कै. रावबहादुर अंजनगांवकर हे हजर होते. रावबहादुर अंजनगांवकर हे दिवाण असतांना कायदेमंडळाची स्थापना होऊन त्यांच्याच अध्यक्षतेखालीं पहिल्या ५ बैठकी झाल्या होत्या. प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे त्यांना सन १९३१ च्या मार्चमध्ये नोकरी सोडावी लागली. त्यांनीं संस्थानची नोकरी ५ वर्षे उत्तम प्रकारें बजाविली. यामुळे श्रीमंतांच्या मनांत त्यांच्याबद्दल आदर असून विशेष प्रसंगीं ते त्यांना मुद्दाम भोरास बोलावीत. वरील बैठकीच्या वेळीं श्रीमंतांना नवीन योजना जाहीर करावयाची होती, म्हणून त्यांनीं त्यांना बोलाविलें होतें. घटनेबाबत मागें श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं सभासदांची व इतर गृहस्थांची जी चर्चा झाली होती तीबद्दलचा रिपोर्ट त्यांनीं दिल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. त्या रिपोर्टांत यांनीं आपलें वैयक्तिक मतहि नमूद केलें होतें. वरील घटनेशीं त्यांचा संबंध असल्यामुळे त्यांनाहि निमंत्रण केलें होतें.

श्रीमंत सरकार यांचें समारोपाचें भाषण

(कायदेमंडळ : बैठक ७ वी)

“ कायदेमंडळाचे अध्यक्ष, श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर, निमंत्रित मंडळी व सभासदहो,

या बैठकीचे वेळीं विशेष सांगण्यासारखें हें आहे कीं, श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर हे आमचे विनंतीस मान देऊन आपले महत्त्वाचे वेळापैकीं कांहीं वेळ खर्च करून येथें आले आहेत, याजबद्दल आम्हांस फार आनंद वाटत आहे. तसेंच, राववहादुर अंजनगांवकर हे आमचे विनंतीप्रमाणें आले आहेत, याबद्दल समाधान वाटत आहे. राववहादुरांच्या कामासंबंधीं आमचें मत आम्हीं पूर्वींच जाहीर केलें असल्यामुळें तें पुन्हां सांगून आपला वेळ घेत नाहीं.

श्रीरामकृपेनें कायदेमंडळाचे स्थापनेपासून तीन वर्षे पूर्ण होऊन गेलीं असून, नियमास अनुसरून वाढविलेल्या एक वर्ष मुदतींतील आजची बैठक चाळू आहे. बैठकीचे प्रारंभीं आमची तब्बेत बरी नसल्यामुळें आम्हांस भाषण करतां आलें नाहीं. तथापि आपणां सर्वांची एकत्र भेट होऊन आमचे विचार आपल्यापुढें मांडतां यावे म्हणून ही सुसंधी आम्ही घेत आहोंत.

मागील अधिवेशनानंतर घडलेली महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे कायदे कौन्सिलचे नियमांप्रमाणें संस्थानचे नवे दिवाण रावसाहेब हुल्याळ हे या बैठकीस अध्यक्षीय काम करीत आहेत, ही होय. त्यांचे ज्ञानाचा व खालसा मुख्यांतील अनुभवाचा आपणांस लाभ मिळणार आहे याबद्दल आम्हांस आनंद वाटत आहे.

आतां आजपर्यंतच्या कौन्सिलच्या कामकाजाचें सिंहावलोकन केल्यास, कौन्सिलांत पास झालेलीं बिलें व ठराव शक्य तितक्या लवकर व व्यवस्थेशीर रीतीनें अमलांत आणण्याचें दरबारचें धोरण असल्याविषयीं आपली खात्री झालीच असेल अशी आम्हांस उमेद आहे.

त्याप्रमाणें कौन्सिलांत विचारलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरे शक्य तितकीं सविस्तर दिलीं असून प्रश्नांचा हेतु लक्षांत घेऊन सुधारणेच्या दृष्टीनें शक्य तें सर्व केलें आहे, हेंहि आपणांस कळून आलेंच असेल.

कौन्सिलांत पास झालेल्या एकंदर विलांमध्ये या ठिकाणीं मे. वाग्भट्टराव देशपांडे यांच्या दत्तकावाबत व हिंदु विधवांच्या वारसा कायद्यावाबतच्या विलांसंबंधीं विशेष उल्लेख करणें आम्हांस इष्ट वाटत आहे. या विलांवर आपआपल्या इच्छेप्रमाणें मते देण्यास सरकारी सभासदांस आम्हीं मोकळीक ठेविली होती. यावरून अशा सामाजिक अगर धार्मिक प्रश्नांचे संबंधांत दरवारचें धोरण कोणत्या स्वरूपाचें आहे हें आपणांस कळून येईल, अशी आमची खात्री आहे. सदरहू विलें या कौन्सिलचे बैठकींत सर्वानुमते पास झाल्याचें नुकतेंच आम्हांस कळलें आहे व त्याबद्दल आम्हांस फार संतोष वाटत आहे; व या यशाबद्दल आम्ही मे. वाग्भट्टराव यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करतो.

सद्गृहस्थहो, आपलें हें कौन्सिल नियमांप्रमाणें ठराविक मुदतीनें न भरतां थोड्या उशीरां भरविलें गेलें, याचें कारण म्हणजे कौन्सिलच्या घटनेंत व राज्ययंत्राच्या रचनेंत काय सुधारणा करावी याविषयीं विचार करून कांहीं-तरी जाहीर करण्यास आम्हांस अवसर मिळावा हेंच मुख्यतः आहे. त्याप्रमाणें आम्ही असें जाहीर करतो कीं, आमच्या संस्थानच्या प्रत्येक तालुक्यास एक एक तालुका लोकलबोर्ड देण्याचें आम्हीं ठरविलें आहे. या प्रत्येक लोकल-बोर्डांत एकंदर नऊ मॅम्बर असतील व तालुक्याचे मामलेदार हे एक्स-ऑफिशिओ प्रेसिडेंट राहतील. यांतील तीन सरकारी ऑफिसर व पांच बिनसरकारी म्हणजे नॉन-ऑफिशिअल असे सभासद सरकारकडून नेमण्यांत येतील. यावरून, बोर्डांमध्ये नॉन-ऑफिशिअल सभासदांचें मताधिक्य राहिल हें आपणांस समजून घेणार आहे. यासंबंधाचे नियम मागाहून लवकरच प्रसिद्ध करण्यांत येतील व बोर्डांची अंमलबजावणी येत्या फसली सालापासून म्हणजे ता. ७-६-१९३२ इ. पासून सुरू होईल. हें बोर्ड तीन वर्षेपर्यंत अमलांत राहिल व त्यानंतर इलेक्शनचें (निवडणुकीचें) तत्त्व बोर्डांस लागू करण्यांत येईल. कौन्सिलचे घटनेबाबत आम्ही असें जाहीर करतो कीं, पुढील कौन्सिलचे घटनेंत हल्लींप्रमाणें २१ सभासद असून त्यांत संस्थानचे दिवाण एक्स-ऑफिशिओ प्रेसिडेंट असतील. तसेंच हल्लींप्रमाणें दहा सरकारी सभासद म्हणजे ऑफिसर्स नेमण्यांत येतील. बाकी राहिलेले दहा सभासदांपैकीं प्रत्येक तालुका लोकल-बोर्डांतील सभासदांनीं एक एक नॉन-ऑफिशिअल मॅम्बर या कौन्सिलकरितां

निवडून देण्याचा आहे. तसेंच, मोर म्युनिसिपालटीने आपलेपैकी एक नॉन-ऑफिशिअल कौन्सिलर कायदेमंडळांत निवडून द्यावा. बाकी राहिलेले चार सभासद सरकारकडून नॉन-ऑफिशिअल निवडणेंत येतील.

असेंहि जाहीर करण्यास आनंद वाटतो कीं, आमचें राज्यकारभाराचें अंतिम ध्येय जबाबदारीची शासनपद्धति म्हणजे Responsible Government हें आहे व तें ध्येय किती लवकर अमलांत यावयाचें हें प्रजेच्या सहकार्यावर अवलंबून राहणार आहे. ज्याअर्थी राज्यकारभाराच्या सुव्यवस्थेसंबंधाची जबाबदारी आमच्यावर आहे, त्याअर्थी पुढील सुधारणेचे हस्ते देणें सुरक्षित आहे अशी आमची खात्री होत जाईल तसतसे आमच्याकडून ते देण्यांत येतील, याविषयी आपण खात्री बाळगावी.

याशिवाय, आज आम्ही असें जाहीर करतो कीं, दरबारकडून आम्ही खाजगी खर्चाकरितां (एक्स्पेन्सेस) घेत असलेल्या रकमेपैकीं साल मजकुरीं रु. १५,००० कमी घेण्याचें आम्हीं ठरविलें असून त्याचा विनियोग आम्हीं वर जाहीर केलेल्या लोकलबोर्डांचे कामाप्रीत्यर्थ कायमचा निधि म्हणून करण्यास ही रक्कम लोकलबोर्डांचे स्वाधीन करण्याचें ठरविलें आहे. त्याचें व्याज सालीना रु. १००० येईल अशा फेस व्हॅल्यूच्या रकमेच्या, जरूर तर तींत थोडीशी भर घालून गव्हर्नमेंट सिक्युरिटीज घेण्याचें आम्हीं ठरविलें आहे. त्या व्याजाच्या रकमेचा विनियोग बोर्डांनें आपल्या इच्छेप्रमाणें पांचहि तालुक्यांस सदर रक्कम विभागून अथवा सालपालटानें सर्वच रक्कम प्रत्येक बोर्डांनें घेऊन करावयाचा, तें बोर्डांचे मर्जावर राहणार आहे.

सद्गृहस्थहो, हल्लीं ब्रिटिश इंडिया व संस्थानें यांच्यापुढें जो फेडरेशन-संबंधी महत्त्वाचा प्रश्न चर्चेस आहे, त्यासंबंधीं आमचे विचार ऐकून घेणेबद्दल आपली उत्कंठा असणें स्वाभाविक आहे. यासंबंधीं आमचे विचार थोडक्यांत असे आहेत कीं, British Crown म्हणजे बादशहांशीं कायमचे राजनिष्ठ राहून British India व संस्थानें यांचें फेडरेशन व्हावें असें आमचें मत आहे, व अशा फेडरेशनमध्ये त्याचा एक घटक म्हणून सामील होण्याचें आम्हांस पसंत आहे. असें फेडरेशन मूर्त स्वरूपांत घेण्यास ब्रिटिश सरकारशीं प्रत्येक संस्थानें सहकार्य करणें जरूर आहे, व या कार्मीं आमची प्रजा आम्हांस मदत करील

अशी दृढ आशा आहे. संस्थानांत काय किंवा ब्रिटिश इंडियांत काय शांतता नांदत असल्याविना खरें सहकार्य होणार नाही व सहकार्याच्या अभावीं ध्येयहि कदाचित् लांबणीवर पडणारें आहे. तसें न व्हावें. ब्रिटिश सरकारास हिंदु-स्थानास डोमिनिअन स्टेटस देण्यास व आम्हांसहि आमच्या संस्थानांत जास्त जास्त सुधारणा करण्यास, सर्वत्र शांतता असण्याची किती जरूरी आहे हें आपणांस कळून येणार आहे. अशी शांतता राहून सहकार्यानें हें मोठें ध्येय साध्य झाल्यानें आम्हांस अत्यंत आनंद वाटणार आहे.

या दृष्टीनें आज प्रामुख्यानें आपणांस दोन गोष्टी आम्हांस सांगाव्याशा वाटत आहेत. आपलें व आमचें साध्य एकच असतां, शक्याशक्यतेच्या विचारामुळे आम्हीं योजित असलेल्या साधनांच्या स्वरूपांत फरक करून प्रगतीचें पाऊल थोडें सावकाश पडत आहे असें आपणांस वाटलें, तरीहि आमच्या अंतिम सद्देहतूबद्दल व आम्हीं जाहीर केलेल्या ध्येयाबद्दल व तें गांठ-ण्याच्या आमच्या निश्चयाबद्दल आपण बिलकुल शंका मनांत उद्भवूं देऊं नका, असें आपणांस आमचें सांगणें आहे. ज्या वृक्षांची वाढ सावकाश होते त्यांचीच मुळें खोल व लांबवर पसरून ते वृक्ष जोमदार होतात, हें आपणांस माहित आहे. दुसरी गोष्ट ही कीं, सर्व सुधारणा द्रव्यमूलक आहेत हें आपणांस माहितच आहे. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांस द्रव्यनिधि जमविण्याचीं जशीं अनेक साधनें आहेत, तशी विशेषतः लहान संस्थानांची स्थिति मुळींच नसते. अर्थात् साधनांच्या अपुरेपणामुळे साध्याला थोडीशी मुरड घालण्याचा क्वचित् प्रसंग येतो. ह्याच विषयाच्या अंगभूत म्हणून, आपणांस आम्हांस इतकेंच सांगा-व्याचें आहे कीं, हक्कांची मागणी करतांना कर्तव्याची जाणीव दूर होऊं देऊं नका व नवें मिळविण्याची आकांक्षा धरण्यापूर्वी, आहे तें जतन केलें जाईल याची काळजी बाळगा. वैयक्तिक अडचणीचे प्रसंग असले, तरी नित्याची शांतता व सुरक्षितता कायम राहण्यास राज्ययंत्र सतत व व्यवस्थित चालणें जरूर आहे. हें आमचें म्हणणें सूक्ष्म व व्यापक दृष्ट्या विचार केल्यास, योग्य व खरें असल्याचें आपणांस समजून येणार आहे असें आम्हांस वाटतें; व या दृष्टीनें लोकांच्या विचारसरणीस आपण दिशा लावून द्याल व आम्हीं योजिलेलें प्रगतीचें कार्य अकुंठ रीतीनें चालू ठेवण्यास आम्हांस मदत कराळ याविषयी

आम्हांस दृढ आशा व उमेद आहे. प्रभु रामचंद्र या कार्मी आपल्यास सदबुद्धि देवो व आपणां सर्वांचें उद्दिष्ट सफल होण्यास ईशेच्छा मदत करो, अशी प्रार्थना करून आम्ही आपलें भाषण संपवितों.”

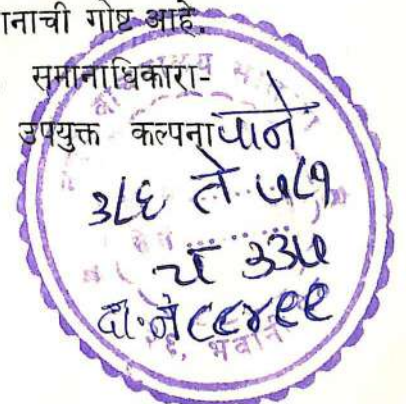
बरीलप्रमाणें श्रीमंत सरकारचें भाषण झाल्यावर श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर यांचें भाषण झालें.

श्रीयुत केळकर यांचें भाषण

“ मी या कायदेमंडळाचा सभासद नसतांना मला निमंत्रण करून आज येथें भाषण करण्यास परवानगी दिली याबद्दल मी श्रीमंत सरकारचा फार आभारी आहे. ६ महिन्यांपूर्वी याच ठिकाणीं खाजगी स्वरूपाची सभा भरविण्यांत आली होती. त्या सभेस कायदे-कौन्सिलचे सर्व सभासद व निमंत्रित मंडळी बरीच हजर होती. त्या वेळीं कौन्सिलच्या घटनेबद्दल सर्वांनीं मोकळेपणानें विचारविनिमय केल्यावर, त्याबद्दल मीं रिपोर्ट तयार करून तो येथें वाचून दाखविला होता. त्याचा अखेरचा निकाल कसा लागला याबद्दल संधि मिळेल त्याप्रमाणेंच मी चौकशी करित होतो. त्या वेळीं वाटाघाटींत ठरल्याप्रमाणें कांहीं गोष्टींचा निकाल लागला आहे व कांहींचा अद्यापि लागावयाचा आहे. सर्व गोष्टींचा निकाल होईल त्या वेळीं प्रसंग येईल त्याप्रमाणें योग्य तें आपण कराल अशी मला आशा आहे. आतांच श्रीमंतांनीं आपल्या भाषणांत ज्या गोष्टी जाहीर केल्या त्यांत खाजगी खर्चापैकीं १५,००० रुपये कमी करण्यापासून तें फेडरेशनपर्यंत दूरदृष्टि दाखविली याबद्दल मी आपलें अभिनंदन करतो. खाजगी खर्चाची रक्कम श्रीमंतांनीं स्वयंस्फूर्तीनें कमी केली असावी. कदाचित् या बाबतींत कांहीं सूचना आली असल्यास ती मला माहीत नाही. श्रीमंतांनीं तालुका लोकलबोर्डें दिल्याचें जाहीर केले हीच स्थानिक स्वराज्याची पहिली पायरी आहे. ही योजना फार चांगली आहे. लोकलबोर्डें कौन्सिल देणेपूर्वींच मिळणें जरूर आहे. लोकलबोर्डें हींच प्राथमिक महत्त्वाची आहेत. आतां तालुका लोकलबोर्डें असावीत का जिल्हा लोकलबोर्डें असावीत हा एक प्रश्न आहे. हा प्रश्न पुढें अनुभवानें निर्णित होणारा आहे. बडोदें संस्थानांत प्रथम तालुका लोकलबोर्डें देण्यांत आली होती; परंतु तालुका लोकल-

बोर्डाचा कारभार सुयंत्रित न चालल्यामुळे, तालुका लोकलबोर्डे मोडून जिल्हा लोकलबोर्डे स्थापन करण्यांत आली आहेत. ब्रिटिश हद्दींतहि तालुका लोकलबोर्डे व जिल्हा लोकलबोर्डे यांची अधिकारवांटणी वरोबर झालेली नाही. तालुका लोकलबोर्डे, जिल्हा लोकलबोर्डांतून निर्माण होण्यासारखी असतात. कायदे-कौन्सिलांत लोकनियुक्त सभासद निवडून देण्याचा अधिकार बावयास पाहिजे होता. त्याप्रमाणे तालुका लोकलबोर्डास कौन्सिलचे सभासद निवडून देण्याचे अधिकार दिले आहेत. यामुळे, कौन्सिलांत सभासद निवडून येणेचें तत्त्व लागू झालें आहे, परंतु लोकलबोर्डांतील सभासद निवडून देण्याचा अधिकार मागाहून म्हणजे ३ वर्षांनीं मिळण्याचा आहे. कौन्सिलला निवडणुकीचें तत्त्व लागू करण्यास आपण विरुद्ध होतां. परंतु मी आपल्या विरुद्ध जाऊन, निवडणुकीचें तत्त्व लागू करण्याबद्दल रिपोर्ट केला होता. श्रीमंत सरकारांनीं माझ्या रिपोर्टाप्रमाणे तालुकानिहाय एक एक सभासद निवडून देण्याचा अधिकार दिला, ही फार चांगली गोष्ट झाली आहे. आरंभी सुधारणेच्या बाबतींत हें धिम्में पाऊल असलें, तरी सुधारणेबद्दल आपण सर्वांनीं निःशंक राहावे. श्रीमंतांचें धोरण प्रागतिक आहे. तीन वर्षांनीं तालुका लोकलबोर्डास निवडणुकीचें तत्त्व लागू करण्याचें जाहीर केलें आहे; कदाचित्, त्यांचे मर्जीस आल्यास तें त्यापूर्वीहि लागू होईल अशी मला आशा आहे.

फेडरेशनबद्दल श्रीमंतांनीं व्यक्त केलेले आपले विचार सर्वस्वी युक्त आहेत. फेडरेशन हा एक गहन विषय आहे. सर्व हिंदुस्थान एकजीव व्हावा, म्हणजेच ब्रिटिश हिंदुस्थान व संस्थानी हिंदुस्थान एकजीव व्हावेत ही उदात्त भावना आहे. प्रत्येक संस्थाननें, मग तें लहान असो अगर मोठें असो, फेडरेशनमध्ये सामील झालें काय किंवा न झालें काय, त्यांत Federal India चें नफा-नुकसान नाही. तरीपण, श्रीमंत सरकारांनीं फेडरेशनमध्ये सामील होण्याचें ठरविलें, त्यावरून त्यांचें उदात्त धोरण जाहीर झालें आहे. श्रीमंत सरकारांनीं आपले खाजगी नेमणुकीपैकीं रु. १५,००० कमी करून त्या रकमेवरील व्याजाचा विनियोग लोकलबोर्डांनीं करावा असें ठरविलें ही फार समाधानाची गोष्ट आहे. हल्लीं Franchise Committee हिंदुस्थानांत आली असून, समानाधिकारा-

निघण्याचा संभव आहे. तेव्हां लोकलबोर्डाचे निवडणुकीस श्रीमंतांनी ३ वर्षांची मुदत ठेविली आहे हें एक तऱ्हेनें सोईचेंच झालें आहे.

आतां श्रीमंतांनीं जाहीर केलेल्या सुधारणांनीं आपलें समाधान होणार नाहीं, माझेंहि समाधान झालेलें नाहीं हें मी स्पष्टपणें बोलून दाखवितों. माझा स्पष्टपणा श्रीमंत सरकारांस माहीत असल्यामुळे, ते मजवर रागावणार नाहींत अशी माझी खात्री आहे; परंतु श्रीमंत सरकारांनीं सुधारणेचें पाऊल पुढें टाकलें आहे यांत शंका नाहीं. १० वर्षांपूर्वीं जेथे सभा भरविण्यास बंदी होती, त्या ठिकाणीं १० वर्षांत इतकी सुधारणा झाली आहे यावरून श्रीमंत सरकारचें धोरण प्रागतिक आहे हें आपणांसहि कबूल असेल असें मला वाटतें. खाजगी खर्च वगैरे बाबी सोडून बाकीचा कारभार रयतेसाठीं रयतेनें करावयाचा हीच खरी सुधारणा आहे व तशी श्रीमंतांना आज नाहीं कांहीं कालानें सुधारणा करावीच लागेल. रयतेनें रयतेच्या सोयी करण्यांत गैर तें काय आहे? उलट तें लोकांना फायदेशीर होऊन सरकारासहि सुखावह होणार आहे. उदाहरणार्थ, मे. वाग्भट्टराव देशपांडे यांनीं विधवांच्या पोटगीवद्दल व दत्तकावद्दल अडचण लक्षांत घेतांच विलें आणलीं, व एक बिल थोडें दुरुस्त होऊन व दुसरें तसेंच पास झालें. यावरूनहि मीं म्हणतो त्याप्रमाणें आपल्या हातानें आपल्या अडचणी दूर कशा करतां येतात हें सिद्ध झालें आहे. वास्तविक आपल्या शास्त्राप्रमाणें वहिणीचा मुलगा व आपला नातू (मुलीचा मुलगा) दत्तक घेण्यास हरकत नाहीं. पेशव्यांच्या डायच्या पाहिल्या, तर असे दत्तक घेण्यास परवानगी होती हें कळून येईल. परंतु, ब्रिटिश सत्तेपासून निर्णय देणें आपले हातीं नसल्यामुळे या अडचणी येत आहेत. तिकडे असेंब्लींत सामाजिक बिलेंहि पास करून घेण्यास फार जिकीर होते. मी स्वतः ७ वर्षे असेंब्लीचा सभासद होतो. ना. सारडा यांना बिल पास करून घेण्यास किती यातायात पडली तें मला माहीत आहे. पण आपले येथे श्रीमंत सरकारची सहानुभूति व आपलें सहकार्य मिळाल्यानें बिलें लवकर पास झालीं, व म्हणून, मे. वाग्भट्टराव यांचें मी अभिनंदन करतो. मे. वाग्भट्टराव यांस सुधारक म्हणा अगर वाटेल तें म्हणा, पण त्यांनीं खटपट करून समाजास भासणारी ही अडचण दूर करून घेतली आहे. तेव्हां, मी सांगितल्याप्रमाणें कारभार लोकांचे हातीं देण्यांत नुकसान नाहीं. यापेक्षां

स्वराज्य तें काय ?” शेवटीं सदर प्रसंगीं बोलण्यास परवानगी दिल्याबद्दल श्रीमंत सरकारांचे आभार मानून त्यांनीं आपलें भाषण संपविलें.

त्यानंतर, रा. व. अंजनगांवकर यांनीं पुढीलप्रमाणें थोडक्यांत भाषण केलें.

रा. व. अंजनगांवकरांचें भाषण

“ आपलें कायदेकौन्सिल साडेतीन वर्षांपूर्वीं स्थापन झालें व त्या वेळेपासून त्याचें संगोपन करण्याचा मान मला मिळाला. आज श्रीमंत सरकारांनीं जाहीर केलेल्या सुधारणा ऐकून मला अतिशय आनंद वाटत आहे. माझ्या कामगिरीबद्दल कौन्सिलनें ठराव पास करून मजकडे पाठविला, त्याजबद्दल आभारप्रदर्शक पत्र मीं पूर्वीं पाठविलेंच आहे. परंतु, आज समक्ष आपले सर्वांचे आभार मानण्याची संधी मिळाली याबद्दल मला फार संतोष वाटत आहे. आज जाहीर झालेल्या या सुधारणांबद्दल आपले लोकमान्य पुढारी श्रीयुत केळकर यांनीं आपणां सर्वास आतां उपदेशपर अभिप्राय दिला आहे, त्याप्रमाणें आपण वागावें अशी विनंति आहे.”

पहिल्या कायदेमंडळाची ही अखेरची ७ वी बैठक प्रगतीचे दृष्टीनें महत्त्वाची झाली. या बैठकीचे अखेरीस पहिलें कायदेमंडळ रद्द करण्यांत आलें असून नवीन घटनेप्रमाणें लवकरच दुसऱ्या कायदेमंडळाची स्थापना करण्यांत येईल असें अध्यक्षानीं जाहीर केलें.

तालुका लोकलबोर्ड्स व द्वितीय कायदेमंडळाची स्थापना

सन १९३२ च्या जानेवारींत संस्थानच्या पहिल्या कायदेमंडळाची ७ वी व शेवटची बैठक भरली. त्या वेळीं बैठकीच्या शेवटच्या दिवशीं श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं हजर राहून पुढील म्हणजे दुसऱ्या कायदेमंडळाची व तालुका लोकल बोर्डांची घटना जाहीर केली. त्या घटनेप्रमाणें पांच तालुक्यांत पांच लोकल बोर्डें स्थापन करण्यांत आलीं. प्रत्येक लोकलबोर्डांत एकंदर नऊ सभासद सरकारी रीतीनें निवडून (प्रेसिडेन्टसुद्धां) नेमण्यांत आले. त्यांत तीन सरकारी व पांच बिनसरकारी सभासद व मामलेदार हे एकस-ऑफिशिओ प्रेसिडेन्ट नेमण्यांत आले. म्हणजे बोर्डांत नॉन-ऑफिशिअल सभासदांचें बहुमत ठेवण्यांत येऊन बिनसरकारी सभासदांपैकीं सर्वांनीं मिळून निवडलेला उपाध्यक्ष नेमावा असें ठरविण्यांत आलें. याप्रमाणें पांचही तालुक्यांत लोकलबोर्डें ता. ७ जून

१९३२ पासून स्थापन करण्यांत आलीं आहेत. बोर्डाची मुदत तीन वर्षांची ठरविण्यांत आली. बोर्डाच्या दरसालचे खर्चाखेरीज कायमनिधि म्हणून रु. १५००० देण्याचें ठरविल्याचें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. परंतु १००० रुपये व्याज येण्यास ही रक्कम अपुरी पडूं लागली म्हणून त्या रकमेत रु. ६३२५ ची भर घालून एकंदर रु. २१३२५ च्या प्रॉमिसरी नोटी खरेदी करण्यांत आल्या. श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं आपले खाजगी खर्चातून ही रक्कम दिली असून येणारें व्याज पांचही बोर्डांना विभागून देऊन त्याचा विनियोग बोर्डांनीं आपल्या मर्जीप्रमाणें लोकोपयोगी कार्याकडे करण्याची परवानगी दिली. बोर्डाकडे तालुक्याची शिक्षण, दवाखाना, आरोग्यवगैरे खातीं सोंपविण्यांत आलीं व त्या त्या खात्यांत योग्य त्या व खर्चाचे आढोक्यांत येतील अशा शक्य त्या सुधारणा करण्याची बोर्डांला पूर्ण मुभा दिली.

बोर्डांची स्थापना झाल्यावर लवकरच दुसरें कायदेमंडळ अस्तित्वांत आलें. त्या कायदेमंडळावर एक एक प्रतिनिधी निवडून पाठविण्याचा अधिकार प्रत्येक बोर्डास दिल्याप्रमाणें त्यांनीं प्रतिनिधींची निवड केली.

सातव्या बैठकींत श्रीमंत बाबासाहेबांनीं जाहीर केल्याप्रमाणें तालुका लोकल बोर्ड्स व द्वितीय कायदेमंडळाच्या फेरफाराची योजना वर सांगितली आहे. कायदेमंडळाच्या त्या योजनेंत विचार करून श्रीमंतांनीं आणखी दोन सुधारणा केल्या. त्या म्हणजे सरकारी सभासद १० चे ऐवजीं ७ व बिन सरकारी १३ केले, व अध्यक्षसुद्धां २१ सभासद असावेत असें ठरविलें. संस्थानचे दिवाण हे अध्यक्ष कायम ठेवून उपाध्यक्ष बिनसरकारी सभासदांपैकीं निवडलेला देण्याचें ठरविलें. १९२९ सालीं मुंबईचे गव्हर्नर सर फ्रेडरिक साइक्स यांनीं भोरास भेट दिली त्या वेळीं भोर म्युनिसिपालिटीस श्रीमंत बाबासाहेबांनीं निवडणुकीचें तत्व लागू केल्याचें जाहीर केलें होतें. त्याप्रमाणें या सालीं निवडणुकी होऊन म्युनिसिपालिटीची घटना झाली होती. या नवीन म्युनिसिपालिटीची ही तीन वर्षांची मुदत सन १९३२ सालीं पुरी झाली होती. म्हणून पुन्हां निवडणूक होऊन नवीन सभासद निवडून आले. त्यांनींही द्वितीय कायदेमंडळाकरितां आपला प्रतिनिधि निवडून दिला. ही सर्व तयारी १९३२ सालच्या ऑगस्टपूर्वीं झाली. तेव्हां नवीन योजनेप्रमाणें दुसऱ्या

कायदेमंडळाची घटना करून ती दशम वार्षिक राज्यारोहणदिन समारंभाचे वेळीं म्हणजे ता. १८ ऑगस्ट सन १९३२ रोजीं जाहीर करण्याचें श्रीमंत बाबासाहेबांनीं ठरविलें. या दरवारास तालुका लोकल बोर्डांचे सभासद, म्युनिसिपालिटीचे सभासद व दुसऱ्या कायदेमंडळाकरितां नेमलेले व निवडून आलेले सभासद या सर्वांना बोलाविलें होतें. त्याप्रमाणें सर्व मंडळी हजर होती. रा. ब. अंजनगांवकर हेहि निमंत्रणावरून आले होते.

पहिलें कायदेमंडळ स्थापण्याच्या वेळीं सन १९२८ सालीं ज्याप्रमाणें राज्यारोहण समारंभाचा दरवार मोठ्या प्रमाणावर भरविण्यांत आला होता, त्याचप्रमाणें दुसऱ्या कायदेमंडळाची व तालुका लोकल बोर्डांची नवीन घटना जाहीर करण्यांत येणार असल्यामुळें हा दशवार्षिक राज्यारोहण समारंभहि मोठ्या प्रमाणावर झाला. ता. १८ ऑगस्ट १९३२ या दिवशीं सालावाद-प्रमाणें दुपारीं दरवार भरविण्यांत आला. दरवारांत तालुका लोकल बोर्डांचे सभासद, दुसऱ्या कायदेमंडळाचे सभासद व इतर बडे लोक हजर होते. चालीप्रमाणें प्रथम दिवाणांनीं राज्यकारभाराचा दशवार्षिक अहवाल वाचून दाखविला. नंतर श्रीमंत बाबासाहेबांनीं भाषण करून सुधारणाविषयक अनेक गोष्टी जाहीर केल्या. त्यांनीं पुढील भाषण केलें.

श्रीमंत बाबासाहेबांचें भाषण

“सद्गृहस्थहो, आज आमच्या दशमवार्षिक राज्यारोहणदिन समारंभाचे वेळीं आमच्याविषयीं आपल्या मनांत वसत असलेला आदर व सदिच्छा व्यक्त करण्यास येथें येण्याची तसदी घेऊन आपण जमलांत याबद्दल मला अत्यंत आनंद वाटत असून मी आपणां सर्वांचें प्रथम अंतःकरणपूर्वक स्वागत करतो. आपले भिन्न भिन्न व्यवसाय बाजूस ठेवून आमच्या आनंदांत अंशभागी होण्यासाठींच आपण येथें आज आलांत याची जाणीव आम्हांस आहे. यास्तव त्याबद्दल आमार मानणें आम्ही आपलें कर्तव्य समजतो. या महत्त्वाच्या समारंभास आमच्या खास निमंत्रणास मान देऊन आलेल्या सद्गृहस्थांचे आम्ही फार आभारी आहोंत. तसेंच आमचे निमंत्रणावरून आपले संस्थानचे माजी दिवाण रा. ब. अंजनगांवकर हेहि आज आले आहेत याबद्दलहि आम्हांस संतोष वाटत आहे. त्याचप्रमाणें आयुर्वेदाचार्य वैद्य नानलशास्त्री हेहि आजचे

समारंभास आल्यानें आम्हांला फार आनंद वाटत आहे. आमचे आजारीपणांत आम्हांला त्यांचा किती उपयोग झाला, हें आपण आतां ऐकिलेल्या अहवाला-वरून आपणांस कळून आलेंच आहे, व त्यांचेवद्दल आणि आर्य वैद्यकावद्दल आमचें मत, शेठ ताराचंद रामनाथ धर्मार्थ हॉस्पिटलमध्ये आमच्या परम-पूज्य मातोश्री कै. श्री. सौ. जिजीसाहेब यांचे तैलचित्राचा अनावरण समा-रंभ ता. १७ जुलै रोजीं झाला त्या वेळीं आम्हीं जाहीर रीतीनें प्रदर्शित केलें असल्यामुळें आज त्याची पुनरावृत्ति करीत नाहीं.

सज्जनहो, संस्थानचे दिवाण यांनीं आतांच वाचून दाखविलेला गुदस्त सालच्या राज्यकारभारांतिल महत्त्वाच्या गोष्टींचा अहवाल आपण ऐकलाच आहे. त्याचप्रमाणें त्यांतच त्यांनीं निवेदन केलेला एकंदर आमच्या आतांपर्यंतच्या दहा वर्षांच्या कारकीर्दीतील राज्यकारभारविषयक ठळक बाबींचा त्रोटक वृत्तांत आपल्या श्रवणांत आलाच आहे. त्यावरून आम्हीं राज्यकारभाराचें धोरण कसें ठेविलें आहे तें आपणांस समजून येणार आहे.

सद्गृहस्थहो, आम्ही आपल्या षष्ठम वार्षिक राज्यारोहणाच्या दिवशीं म्हणजे ता. १८ ऑगस्ट सन १९२८ रोजीं भोर संस्थान कायदेमंडळाची स्थापना केली होती हें आपणांस स्मरत असेलच. त्या कायदेमंडळाची नेहमींची त्रैवार्षिक व नियमानुसार विशेष वाढविलेली एक वर्षाची ही मुदत संपल्यानें तें पहिलें कायदेमंडळ कायद्याप्रमाणें खलास केल्याचें आपणांस अवगत आहेच. त्या कायदेमंडळाचे शेवटचे बैठकीचे वेळीं आम्ही नवीन कायदेमंडळाची केलेली योजना जाहीर केल्यावर नवीन कायदेमंडळांत बिन-सरकारी सभासदांची संख्या जास्त ठेवावी असें आम्हांस वाटून त्याप्रमाणें आज या आनंदाचे प्रसंगीं दुसऱ्या कायदेमंडळाची घटना जाहीर करण्याची आम्ही संधी घेत आहोंत. तें करण्यापूर्वीं गेल्या कायदेमंडळांत मे. वाग्भट्टराव देशपांडे यांनीं सामाजिक व धार्मिक स्वरूपाचीं दोन बिलें आणून तीं एक-मतानें पास करून घेतलीं व सामाजिक आणि धार्मिक बाबतींत सुधारणा करण्याचा उपक्रम केला, याबद्दल मे. वाग्भट्टराव देशपांडे यांचें अभिनंदन करणें जरूर आहे. या दोन्ही बिलांस ताबडतोब भोर दरवारकडून कायद्याचें स्वरूपहि देणेंत आलें आहे. मनोरंजन मासिकाच्या गेल्या जूनच्या अंकांत श्री.

के. वा. गजेन्द्रगडकर, बी.ए., एल्.एल्.बी., यांनी आपले लेखांत या कायद्याबद्दल भोर दरवारचें अभिनंदन केलेले आहे; तें आपले वाचनांत आलें असेलच. आजच हें प्रामुख्यानें येंथें सांगण्याचा हेतु इतकाच कीं, आतां नवीन होणाऱ्या कायदेमंडळानें राजकीय बाबींप्रमाणेंच सामाजिक व धार्मिक बाबतींत सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करावा.

आतां कायदेमंडळाची नवीन घटना जाहीर करण्यास आम्हांस आनंद वाटत आहे. प्रस्तुतच्या घटनेप्रमाणें कायदेमंडळांत संस्थानचे दिवाण हे पूर्ववत् अध्यक्ष असून त्यांचेसह सभासदांची एकंदर संख्या २१ राहणारी आहे. मात्र सरकारी सभासद १० चे ऐवजीं ७ राहून बिनसरकारी सभासद १३ असतील व या तेरांपैकीं तालुका लोकलबोर्डें व भोर म्युनिसिपल कमेटी यांनीं निवडलेले ६ व सरकारनें नेमलेले ७ यांप्रमाणें सभासद असतील असें आम्हीं ठरविलें आहे. शिवाय कायदेमंडळाचा उपाध्यक्ष बिनसरकारी सभासदांपैकीं निवडलेला असेल असेंहि आम्ही आज जाहीर करीत आहोंत. यावरून नव्या कायदेमंडळांत बिनसरकारी सभासदांचें संख्याधिक्य व निवडलेला उपाध्यक्ष या दोन जादा सुधारणा केल्या असल्याचें आपल्या लक्षांत येईलच. यापुढील तीन वर्षांकरितां कायदेमंडळाचे खालीलप्रमाणें सभासद असतील :

अध्यक्ष—रावबहादुर एम्. एन्. हुल्याळ, बी.ए., दिवाण, संस्थान भोर.

७ सरकारी सभासद—

१. रा. व्ही. जी. रानडे, एम्. ए., एलएल. बी., ज्युडिशियल कौन्सिलर व एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलचे मेंबर.
२. रा. व्ही. ए. बावडेकर, चीफ रेव्हिन्यू ऑफिसर व एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलचे मेंबर.
३. रा. बी. आर. लोहोकरे, पोलिटिकल सेक्रेटरी.
४. रा. व्ही. एन्. जोशी, शाळाधिकारी.
५. रावसाहेब मार्टंड भिमाजी कुलकर्णी, मामलेदार, पौनमावळ.
६. रा. व्ही. एस्. पाटणकर, डिस्ट्रिक्ट प्लीडर व पब्लिक प्रॉसि-क्यूटर, भोर.
७. रा. व्ही. बी. टाकळकर, बी. ए., मामलेदार, विचित्रगड.

१३ बिनसरकारी सभासदांपैकी ६ निवडलेले सभासद—

१. रा. शंकर लक्ष्मण लिमये, बी. ए., एलएल. बी., हायकोर्ट वकील व सेक्रेटरी, विचित्रगड तालुका-सभा, व विचित्रगड तालुका लोकलबोर्डांनिं निवडलेले मेंबर.
२. रा. सी. जी. आगाशे, बी. ए., एलएल. बी., अडव्होकेट पुणे, हायकोर्ट वकील भोर, सल्लागार देशमुख-संघ, उपाध्यक्ष राजगड तालुका-सभा व राजगड तालुका लोकल बोर्डांनिं निवडलेले मेंबर.
३. रा. एल. जी. पटवर्धन, प्रचंडगड तालुका लोकलबोर्डांनिं निवडलेले मेंबर व त्या तालुक्यांतील लोकप्रिय पुढारी.
४. रा. दत्तो वामन जोशी, वकील, पिरंगूट, पौनमावळ तालुका लोकलबोर्डांनिं निवडलेले मेंबर.
५. रा. एच. जी. लागू, बी. ए., एलएल. बी., अडव्होकेट, पुणे, व हायकोर्ट वकील भोर, सुधागड तालुका-सभेनें निवडलेले मेंबर व सुधागड तालुक्याचे कार्यकारी मंडळाचे सभासद.
६. रा. जी. एम. पानसे, बी. ए., एलएल. बी., हायकोर्ट वकील भोर, उपाध्यक्ष राजगड तालुका-सभा व भोर म्युनिसिपल कमिटीनें निवडलेले मेंबर.

७ सरकारनें नेमलेले—

१. रा. वा. ना. देशपांडे, बी. ए., एलएल. बी., अडव्होकेट, लॅंडहोल्डर शिरवळ, संपादक-ऐक्य सातारा, अध्यक्ष, पौनमावळ तालुका-सभा.
२. रा. महादेव हेरंब देव, बी. ए., इनामदार पिरंगूट, प्रेसिडेंट पौनमावळ तालुका-सभा.
३. कॅप्टन सखाराम रावजी जगताप, सरदारबहादुर, मिलिटरी पेन्शनर व सभासद, देशमुख कार्यकारी मंडळ.
४. रा. अण्णाजी पांडुरंग कोंडे, अध्यक्ष, देशमुख-संघ.

५. नगरशेट रामदास किसनदास, दानशूर व्यापारी, भोर.
६. पालीचे रा. केशव अप्पाजी देशमुख, संपादक-भारतसेवक, ठाणें.
७. राजगड तालुक्यापैकी रा. पांडुरंग बळवंतराव शिळीमकर, देशमुख, अध्यक्ष राजगड तालुका-सभा.

याप्रमाणें कायदेमंडळांतील सभासदांचीं नांवें आपणांस वाचून दाखवून तीं जाहीर करण्यास आम्हांस आनंद वाटत आहे. तसेंच भोर म्युनिसिपालिटीनें व तालुका लोकलबोर्डें यांनीं निवडून दिलेल्या सभासदांचें आम्ही अभिनंदन करतो. आम्हीं केलेल्या नेमणुकाहि आपणांस पसंत पडतील अशी आम्हांस उमेद आहे. वर वाचून दाखविलेल्या सभासदांच्या यादीवरून कायदेमंडळांत संस्थानांतील सर्व हितसंबंधांचें योग्य तितकें प्रतिबिंब पडलें असल्याचें आपणांस दिसून येईल अशी आमची खात्री आहे. इतकेंच नव्हे, तर लोकांच्या आदरास व विश्वासास पात्र असलेले व लोकमतनिदर्शक असेच सर्व सभासद असल्याचें आपणांस कळून येणार आहे व ह्या नव्या कायदेमंडळांतील कामकाजाच्या संबंधाचा धागा कायम राहावा म्हणून पूर्वीच्या कायदेमंडळांतील कांहीं सभासद आम्हीं नव्या कायदेमंडळांत ठेविले आहेत. मागील कायदेमंडळांतील सर्व सभासद कायम न ठेवण्याचें कारण आपणांस उघडच कळून येणार आहे. कामाचा अनुभव इतरांनाहि मिळावा व पुष्कळ लोकांची, राज्यकारभाराशीं परिचय होऊन, लायकी वाढावी हाच हेतु, कांहीं नवीन सभासदांची नेमणूक करण्यांत आम्हीं आपले दृष्टीसमोर ठेविला आहे. हा हेतु रास्त असून नेमलेले लोकहि मागील कौन्सिलांतील सभासदांपेक्षां कमी योग्यतेचे नाहींत असें आपणांस दिसून येणार आहे. शिवाय हे लोक रयतेच्या हितार्थ सार्वजनिक कार्यांत भाग घेत असतात हें आपणांस माहीतच आहे. त्यांचें काम अनुभवानेंच कळून येणार असलें तरी रयतेची बाजू योग्य रीत्या कौन्सिलांत मांडली जाऊन दरबार व प्रजा यांच्या हितानहिताच्या प्रश्नांचा समतोलपणें विचार करून कौन्सिलचा शकट सुरळीत चालवूं शकतील असे आस्थेवाईक, अनुभवी व हौसेनें काम करणारे लोकपुढारी नेमण्याची आम्हीं काळजी घेतली आहे. अर्थात्, हें कितपत साधलें आहे तें ठरविण्याचें काम आम्ही आपणांवरच सोंपवितों. आज येथे हजर असलेल्या सर्व सभासदांचें स्वागत करण्यांत आम्हांस फार संतोष वाटत

आहे. उद्यां संस्थानच्या दुसरे कायदेमंडळाची पहिली बैठक भरणार आहे. त्या वेळीं व पुढेहि संस्थानच्या हिताचे कामीं वरील सर्व सभासदांच्या ज्ञानाचा व अनुभवाचा फायदा आम्हांस मिळेल अशी आम्हांस दृढ आशा आहे.

सद्गृहस्थहो, आमच्या प्रजेस स्थानिक स्वराज्य-संस्थांचे कामकाजाचें शिक्षण घेण्यास जास्त विस्तृत क्षेत्र मिळावें म्हणून आम्हीं तसा कायदा करून तालुका लोकलबोर्डें स्थापन केल्याचें आपणांस माहीत आहेच. प्रत्येक तालुका लोकलबोर्डांत सरकारी सभासद चार व बिनसरकारी सभासद पांच याप्रमाणें घटना आहे. लोकलबोर्डांकडे तालुक्यांतील शिक्षण, सॅनिटेशन, दवाखाने वगैरे खातीं सोंपविलीं आहेत, व कायद्याप्रमाणें लोकल सेस वगैरेंचें उत्पन्न त्यांना दिलें आहे. यावरून तालुका लोकलबोर्डांतहि आम्ही बिन-सरकारी सभासदांचेंच संख्याधिक्य ठेविलें आहे, हेंहि आपणांस माहीत झालेलें आहे. आजच्या समारंभास आमच्या निमंत्रणावरून आलेल्या लोकल-बोर्डांच्या बिनसरकारी सभासदांचें आम्हीं आनंदानें स्वागत करीत आहों. तालुका लोकलबोर्डांच्या उपयोगाकरितां कायम फंड म्हणून १५००० रुपये आमच्या खाजगीपैकीं ठेवण्याचें आम्हीं पूर्वीं जाहीर केलेंच आहे. त्यांत आणखी एक हजार रुपयांची (प्रत्यक्ष नोटीखरेदीच्या वेळीं आणखी ५३२५० रु. लागले तीहि रक्कम श्रीमंतांनीं खासगीतून दिली) आम्हीं भर घालून लोकल-बोर्डांना दरसाल व्याजाचे एक हजार रुपये खर्चास मिळतील अशी तजवीज आम्हीं केली आहे.

सद्गृहस्थहो, आपण सर्व संस्थानचे प्रजाजन व हितचिंतक आहांत त्याअर्थीं आपणांस सांगण्यासारखी या सालांतील आणखी विशेष गोष्ट म्हणजे भोर संस्थान-राज्यकारभाराबाबतचा आम्हीं केलेला कायदा ही होय. हा कायदा आम्ही आपल्या दशम-वार्षिक राज्यारोहण दिनाच्या स्मरणार्थ म्हणून करून आजच प्रसिद्ध केला आहे. सदर कायद्याचीं बुकें आपणांस मिळालींच असतील. त्यांवरून आमच्या राज्यकारभारविषयक अंतिम ध्येयाबद्दल व तें साध्य करण्याच्या ठराविक पद्धतीबद्दल आमच्या निश्चयाची आपणांस खात्री पटणार आहे. जबाबदार राज्यपद्धती (Responsible Government) हें आमच्या राज्यकारभाराचें परम उच्च व अंतिम ध्येय असून तें सावकाश परंतु

उत्तरोत्तर चढत्या प्रगतीच्या क्रमानें गांठण्याचा आमचा निश्चय आहे. हें या कायद्याच्या द्वारे पुन्हां एकवार आम्ही जाहीर करित आहोंत.

आतां या नव्या कौन्सिलच्या घटनेबाबतच्या एका प्रश्नाचा थोडा विचार करूं. तो प्रश्न म्हणजे निवडणूक हा होय. निवडणूक हें हल्लीं प्रगत राज्यपद्धतीचें एक चिन्ह समजलें जातें, हें आम्हांस माहीत आहे. इतकेंच नव्हे, तर आपणांपैकीं सर्वांस नसलें तरी कित्येकांस, निदान कौन्सिलांत नसल्यापैकीं आमच्या प्रजाजनांमधील कांहींना तरी कौन्सिल घटनेंत आम्हीं प्रत्यक्ष निवडणुकीच्या तत्त्वाचा कांहीं प्रमाणांत तरी आतांच शिरकाव केला असता तर बरें झालें असतें असें वाटत असलें पाहिजे, हें आम्हांस माहीत आहे. आम्हीहि निवडणुकीच्या तत्त्वाच्या विरुद्ध आहोंत असें मुळींच नाहीं. भोर म्युनिसिपालिटीच्या घटनेंत प्रत्यक्ष निवडणुकीच्या तत्त्वाचा आम्हीं समावेश केलेलाच आहे, व लोकलबोर्डांच्या घटनेसहि हें तत्त्व तीन वर्षांनंतर लागू करण्याचें जाहीर आश्वासन आम्हीं दिलेंच आहे. यावरून हें आम्हांस संमत आहे, असेंच आपणांस समजून येणार आहे. तथापि, मताचा हक्क हा वस्तुतः हक्क नसून ती मोठीच जबाबदारीची गोष्ट असल्यानें या बाबतींत फार सावधगिरीनें पुढें पाऊल टाकलें पाहिजे, असें आम्हांस वाटतें. अर्थात् कायदे-कौन्सिलच्या घटनेस निवडणुकीचें तत्त्व कधींच लावावयाचें नाहीं, किंवा कायदेमंडळास यापेक्षांहि आणखी जादा अधिकार देण्याचा आमचा विचार नाहीं, असें आपण समजू नये. योग्य वेळीं रयत लायक होईल तसें तेंहि होणार आहे. मात्र Slow but sure and solid ही म्हण या महत्त्वाच्या व जबाबदारीच्या संबंधांत आमच्या संस्थानच्या प्रजेच्या खऱ्या व टिकाऊ हिता-स्तवच आम्ही आपल्या नजरेसमोर ठेविली असल्यानें ही गोष्ट आम्ही पायरी-पायरीनें व चढत्या क्रमानें हळूहळू पण निश्चित हितप्रद होईल अशा खबरदारीनें अमलांत आणूं याविषयीं आपण शंका बाळगूं नये. तोंपर्यंत लोकल-बोर्डांच्या द्वारा निवडणुकीचें तत्त्व लागू करण्यास आवश्यक अशी प्राथमिक तयारी होऊन हा अनुभव कसा काय येतो तें समजून येणार आहे. आमचे हे विचार आपणांस बऱ्याच अंशीं पटतील अशी आम्ही उमेद बाळगतों. कारण महत्त्वाच्या बाबतींत जें करणें तें विचारपूर्वक न करितां घाई करून केलें व

त्यांत एखादी चूक झाली, तर तिचे दुष्परिणाम दूरवर पांचून ते दीर्घ काळ भोगावे लागतात, ही गोष्ट सर्वांच्याच परिचयाची आहे. याचे उलट जे आज केले तरी चालेल अशा बाबतींत आणखी सर्व बाजूंनी पूर्ण विचार करून ते थोड्या अवधीने केल्याने काहीं विघडत नाही, अशी नेहमीच्या अनुभवाची स्थिति असल्याने आपण या बाबतींत अधीर होणार नाही, अशी आमची खात्री आहे. शिवाय तालुका सभांची जी शिष्टमंडळे दरबारकडे आली त्यांतील बहुमतहि कायदे-कौन्सिलांत निवडणुकीचे तत्त्व लागू करण्यास फारसे अनुकूल दिसून आले नाही असे आम्हांसहि वाटत असल्याने सध्याच्या कौन्सिलची रचना निवडणुकीच्या पायावर आम्ही केली नाही. या बाबतींत आपणांस व आपल्या मार्फत आमच्या प्रजाजनांस आमचे विशेष सुचविणे आहे की, त्यांनी या प्रश्नांचा विचार संस्थानची परिस्थिति ध्यानांत घेऊनच स्वतः करावा. केवळ निवडणूक या शब्दावर जाऊ नये व बाहेरच्या मत-मतांतरांचा व टीकांचा आपल्या सुविचारावर परिणाम होऊ देऊ नये.

It is not the number of members or the form of Council but the quality of members that matters most.

हे एका बऱ्या मुत्सद्याचे वाक्य या संबधांत त्यांनी सदैव लक्षांत ठेवावे.”

श्रीमंतांच्या भाषणानंतर कायदेमंडळाच्या सभासदांपैकी रा. चंद्रशेखर गोविंद आगाशे, बी. ए., एलएल. बी., उपाध्यक्ष, रा. वाग्भट नारायण देशपांडे, बी. ए., एलएल. बी., रा. महादेव हेरंब देव, बी. ए., रा. शंकर रंगनाथ जोगदेव वकील, रा. हरी गणेश लागू, बी. ए., एलएल. बी., यांची श्रीमंतांनी कायदेमंडळाच्या घटनेत प्रगति केल्याबद्दल प्रशंसापर भाषणे झाली. ती भाषणे परिशिष्ट ३ यांत दिली आहेत. त्यांच्या भाषणानंतर श्रीमंतांना पुष्पहार, पानसुपारी, अत्तरगुलाव देण्यांत येऊन दरबार बरखास्त करण्यांत आला.

दुसऱ्या कायदेमंडळाची पहिली बैठक

राज्यारोहणसमारंभदिनाच्या दुसऱ्या दिवशीच म्हणजे ता. १९ ऑगस्ट सन १९३२ रोजी नवीन कायदेमंडळाची पहिली बैठक भरविण्यांत आली. या पहिल्या बैठकीच्या प्रारंभी श्रीमंत बाबासाहेबांनी पुढील भाषण केले.

श्रीमंत वावासाहेवांचें भाषण

“ भोर संस्थान कायदेमंडळाचे अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व समासदहो,

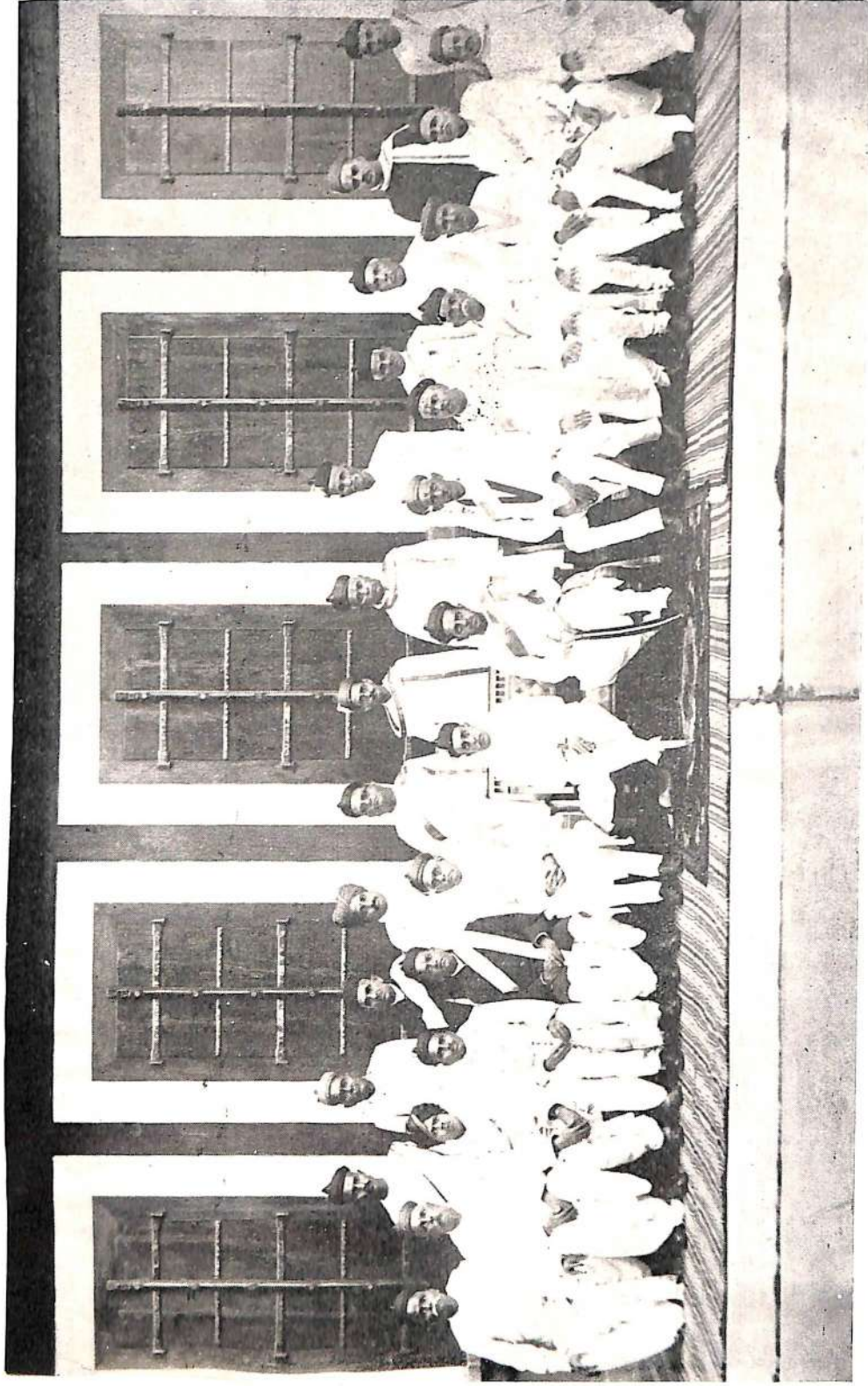
श्रीरामचंद्राच्या कृपेनें संस्थानच्या दुसऱ्या कायदेमंडळाच्या या पहिल्या अधिवेशनप्रसंगी नेहमींच्या वहिवाटीप्रमाणें प्रारंभीं भाषण करून बैठकीस सुरुवात करून देण्याची संधि मिळाल्याबद्दल आम्हांस फार आनंद वाटत आहे. आज या सुसमयीं आपल्या कार्यांत आपणांस उत्तम यशप्राप्ति व्हावी अशी प्रभूची आम्ही अनन्यभावे प्रथम प्रार्थना करून आपणां सर्वांचें मनःपूर्वक आम्ही स्वागत करतो. तसेंच, तालुका लोकलबोर्डाचे तर्फे व भोर म्युनिसिपालिटीतर्फे निवडून आलेल्या समासदांचें अभिनंदन करण्यास आम्हांस फार संतोष वाटत आहे. त्याचप्रमाणें आपण सर्वांनीं कौन्सिलचे उपाध्यक्ष म्हणून रा. चंद्रशेखर गोविंद आगाशे यांची निवड केली याबद्दल आम्ही त्यांचें अभिनंदन करतो.

सद्गृहस्थहो, आजच्या दशम वार्षिक राज्यारोहण-दिनानिमित्त काल भरविलेल्या दरबारांत आम्ही आपले भाषणांत कायदे-कौन्सिलच्या घटनेंत कोणते महत्त्वाचे व प्रगतिपर फेरफार केले आहेत, तें स्पष्टपणें सांगितलेंच आहे. त्याचप्रमाणें निवडणूक, संस्थानांतील चळवळ वगैरे विषयांसंबंधींचे आम्हीं आपले विचार थोडक्यांत पण जाहीर रीत्या सर्वासमोर काल मांडले असल्यानें, त्यांचा आज येथें पुनरुच्चार करून आपला वेळ आम्ही घेत नाहीं. तथापि इतकें मात्र अवश्य पुन्हां एकवार सांगितलें पाहिजे कीं, संस्थानची प्रगति व प्रजेचें कल्याण हें ध्येय सतत मनश्चक्षुपुढें ठेवून आम्ही आपल्या राज्य-कारभाराची नौका वलहवीत असल्याचें कालच आम्हीं प्रसिद्ध केलेल्या Government of Bhor State Act वरून आपल्या लक्षांत येईल. सदर कायद्याच्या १३ वे कलमान्वये असलेले अधिकार चालवून व मागील कौन्सिलच्या कामकाजाच्या अनुभवावरून कायदेमंडळाचें काम चालविण्याचे पद्धतीसंबंधींचे नियमांत उणेपणा व दोष दिसून आले ते लक्षांत घेऊन आम्हीं कामाच्या सुव्यवस्थेच्या दृष्टीनें नियमावलींत इष्ट व आवश्यक असे फेरफार केले आहेत. सदरहूप्रमाणें दुरुस्त केलेल्या नियमांचें छापील पुस्तक आपणांस मिळालें असेलच. त्यावरून योग्य त्या व जरूर तेथेंच दुरुस्त्या केल्या आहेत असें

आपणांस दिसून येणार आहे. या नियमांप्रमाणे पुढे आपल्या कायदेमंडळाचे काम चालणार आहे. लोकलबोर्डातील नेमणुका, लोकलबोर्ड ॲक्ट, गव्हर्मेण्ट ऑफ भोर स्टेट ॲक्ट, कायदेमंडळाच्या सुधारणा व निवडणुक वगैरेसंबंधी काल दरवारांत लोकपुढ्यांनी जीं भाषणे केलीं त्यांवरून आम्हीं केलेल्या वरील गोष्टी त्यांना संमत आहेत व आमचे राज्यकारभाराचे एकंदर धोरणहि त्यांस पसंत आहे हें पाहून आम्हांस फार संतोष वाटत आहे. त्याचप्रमाणे त्यांनी आपल्या भाषणांत आमच्याशीं पूर्ण सहकार्य करण्याबद्दल जें जाहीर आश्वासन दिलें त्यायोगे संस्थानांत उत्तरोत्तर प्रगति करण्याच्या कामीं आम्हांस उत्तेजन येत आहे हें जाहीर रीतीनें व्यक्त करण्यास आम्हांस फार आनंद होत आहे.

दुसरी गोष्ट आपणांस सांगणे अवश्य आहे. ती म्हणजे आतांपर्यंतच्या वहिवाटीप्रमाणे संस्थानचे वजेट आतां आपणांसमोर शक्य तितकें खुलासेवार मांडलें जाईल.

सद्गृहस्थहो, आतां मागच्या कायदेमंडळानें एकंदर काय काम केलें त्याचा या प्रसंगीं आढावा घेणें आपणांस उपयुक्त व मार्गदर्शक होणार असल्यानें तें आम्हीं करण्याचें योजिलें आहे. मागील कौन्सिलच्या एकंदर सात बैठकी झाल्या. या सात बैठकींतले एकंदर कामाचे पर्यालोचन केल्यास असें दिसून येतें कीं, कौन्सिलांत एकंदर प्रश्न त्यांच्या पोटभागांसह ९२२ विचारले गेले, ठराव ९२ मांडले गेले व कायद्यांचीं बिलें ९ विचारास ठेवलीं गेलीं. मांडलेल्या ठरावांपैकीं ४१ संमत झाले, ३७ परत घेतले गेले, ११ वगळले गेले, २ नापास झाले व १ नामंजूर झाला. कायद्याच्या बिलांपैकीं ८ पास झालीं व १ तहकूब राहिलें. कायदेमंडळांत पास झालेल्या ठरावान्वये योग्य व शक्य त्या तजविजी दरबारनें ताबडतोब केल्या असून अलीकडील कित्येकांसंबंधीं विचार चालू आहे. पास झालेल्या सर्व कायद्यांच्या बिलांस आम्हीं मंजुरी देऊन तसे कायदे संस्थानांत जारी केले आहेत. मागील कायदेमंडळांत तहकूब राहिलेल्या ठरावांची आणि बिलांची व्यवस्था, या कौन्सिलपुढे तीं कामे नियमाप्रमाणे आल्यास, पुढे योग्य ती होणार आहे. प्रश्न व ठरावांची वर्गवारीनें आणखी छाननी केल्यास असें दिसून येईल कीं, राज्यकारभाराचे प्रत्येक शाखेशीं त्यांचा संबंध आलेला आहे. सारांश, मागील कायदेमंडळाचें काम

खुर्चीवर:- १ कों. रं. दवडवाव; २ ल. ग. पटवर्धन; ३ द. रा. मोड; ४ वि. र. ठकार; ५ वि. वि. वावडेकर; ६ म. हे. देव; ७ श्री. राजेसाहेव;
 ८ श्री. युवराज; ९ रा. व. हुल्याळ; १० वि. गो. रानडे; ११ वि. अ. वावडेकर; १२ नगरसूण थोपटे; १३ अ. रा. उपाध्ये; १४ के. अ. देशमूल.
 उभे:- १ रं. मा. कानडे (सेक्रेटरी); २ द. वा. जोशी; ३ सावळचंद शहा; ४ म. व्यं. शिंगरे; ५ ग. अं. गुळाणीकर; ६ र. वा. आपटे; ७ व्यं. र.
 खर्चीकर; ८ ग. वा. फडके; ९ र. के. देशपांडे; १० वा. स. पाटणकर; ११ पु. सी. जोशी; १२ व. ग. वाळिंबे.
 [सं. पा. ५१५]

अशा प्रकारें बहुविध महत्त्वाचें व उपयुक्त झाल्याचें आपल्या नजरेस येणार आहे. ”

वरील भाषणांत श्रीमंत बाबासाहेबांनीं पहिल्या कायदेमंडळानें एकंदर काय काय केलें त्याचा आढावा घेतला आहे. म्हणून त्याची पुनरुक्ति करण्याचें कारण नाहीं. कायदेमंडळांत कोणतीं बिलें पास होऊन त्यांस दरवारची मंजुरी मिळून त्यांना कायद्याचें स्वरूप देण्यांत आलें, ते कायदे पुढें एकत्र दिले आहेत.

दुसऱ्या कायदेमंडळाच्या एकंदर सात बैठकी झाल्या. शेवटची बैठक मार्च सन १९३५ मध्यें झाली. या कायदेमंडळाची तीन वर्षांची मुदत ऑगस्ट सन १९३५ मध्यें पुरी होत असल्यामुळें मार्चमध्यें भरलेल्या सातव्या बैठकीच्या अखेरच्या दिवशीं अध्यक्षानीं चालू कौन्सिलची ही शेवटची बैठक झाली असें जाहीर केलें.

तिसरें कायदेमंडळ

दुसऱ्या कायदेमंडळाची मुदत संपल्यानंतर तिसऱ्या कायदेमंडळाच्या घटनेचा विचार चालू झाला. तालुका बोर्डाचीहि ३ वर्षांची मुदत संपली होती. अनुकूल परिस्थिति दिसतांच प्रजेला निवडणुकीचा हक्क देण्याचा आपला हेतु असल्याचें श्रीमंत बाबासाहेबांनीं पूर्वीं जाहीर केलें होतें. परंतु, निवडणुकीचा हक्क देण्याजोगी अद्याप परिस्थिति निर्माण झालेली नाहीं, हा हक्क दिला असतां उपयोग होण्याऐवजीं दुरुपयोग होण्याचाच संभव जास्त, असें पाहून चालू असलेले नियम कायम ठेवून तालुका लोकलबोर्ड व कायदेमंडळ यांची घटना पूर्वींप्रमाणेंच कायम करावयाची असें दरवारनें ठरवून त्याप्रमाणें नवीन तालुका बोर्ड नेमून सन १९३६ च्या मार्च महिन्यांत तिसरें कायदेमंडळ स्थापन केलें. त्यांत पुढीलप्रमाणें सभासद होते.

अध्यक्ष

१. मे. रा. ब. माधव नारायण हुल्याळ, बी. ए., दिवाण, संस्थान भोर.

सरकारी सभासद

१. मे. विनायक गोविंद रानडे, एम्. ए., एल्. एल्. बी., सेकंड कौन्सिलर.
२. मे. विश्वनाथ अनंत बावडेकर, रेव्हेन्यू मेंबर.

३. मे. अंवादास गणपत गुळाणीकर, बी. ए., एलएल्. बी.
४. मे. वासुदेव सदाशिव पाटणकर, पब्लिक प्रॉसिक््यूटर.
५. मे. गणेश बाळकृष्ण फडके, मामलेदार प्रचंडगड.
६. मे. त्रिबक रघुनाथ खर्शाकर, बी. ए., फॉरेस्ट सेटलमेन्ट ऑफिसर.
७. मे. रघुनाथ वामन आपटे, एम्. ए., एलएल्. बी., मुन्सफ.

विनसरकारी सभासद

८. मे. महादेव हेरंव देव, बी. ए., उपाध्यक्ष.
९. मे. मध्वराज व्यंकटेश शिंगरे.
१०. मे. विनायक विश्वनाथ बावडेकर, बी. ए., एलएल्. बी.
११. मे. साखळचंद रवाचंदशेट शहा.
१२. मे. अच्युत रामचंद्र उपाध्ये, पेन्शनर.
१३. मे. पुरुषोत्तम सिताराम जोशी.
१४. मे. दत्तो वामन जोशी, वकील पिरंगूट.
१५. मे. केशव अप्पाजी देशमुख, नाडसूर.
१६. मे. कोंडो रंगनाथ दबडघाव, भोर.
१७. नगरभूषण नानाजी पांडुरंग थोपटे.
१८. मे. विनायक रघुनाथ ठकार, बी. ए., एलएल्. बी.
१९. मे. लक्ष्मण गणेश पटवर्धन, वेलें.
२०. मे. दत्तात्रय रामचंद्र मोडक, पडधवली.

पहिल्या बैठकीच्या वेळचे श्रीमंतांचे भाषण

“ कायदेमंडळाचे अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व सभासद सज्जनहो,

श्रीरामप्रभूच्या कृपेने आपल्या संस्थानच्या तिसऱ्या कायदेमंडळाच्या या प्रथमाधिवेशनसमयीं आजपर्यंतच्या शिरस्त्याप्रमाणे प्रास्ताविक भाषण करून बैठकीस प्रारंभ करून देण्याचा हा सुयोग आल्याबद्दल आम्हांस अतिशय आनंद वाटत आहे. या सुप्रसंगी आपणां सर्वांचे स्वागत करण्यास आम्हांस फार संतोष वाटत आहे. आपल्या कायदेमंडळांत भोर म्युनिसिपॅलिटी व तालुका लोकलबोर्ड्स यांच्या तर्फे ज्यांची निवड करण्यांत आली आहे, त्यांचे अभिनंदन करण्यास आम्हांस समाधान वाटत आहे. तसेच कौन्सिलच्या

उपाध्यक्षांचे जागी आपणां सर्वांकडून श्रीयुत महादेव हेरंब देव यांची निवड करण्यांत आल्याचें समजून त्यांचेंहि मनःपूर्वक अभिनंदन करण्यास आम्हांस संतोष वाटत आहे. करितां ज्या कार्यांभी आपण आज येथे जमलां आहांत त्या कार्यांत आपणांस सुयश मिळावें अशी कार्यांभी इच्छा प्रदर्शित करणें व तत्सिद्ध्यर्थ श्रीची प्रार्थना करणें हें आम्ही आपलें कर्तव्य समजतो.

दरबारच्या विनंतीस मान देऊन तालुका लोकलबोर्डाचे जे विनसरकारी सभासद येथे आले आहेत त्यांचेंहि आम्ही आनंदानें स्वागत करित आहोंत.

सभासदहो, गेल्या कायदेमंडळांतील कामकाजाच्या अनुभवावरून कायदेमंडळाच्या नियमांत जो अपुरेपणा दिसून आला तो भोर संस्थान-राज्यकारभारविषयक कायद्याचे तेरावे कलमानुसार असलेले अधिकार चालवून नवीन नियम करून दूर करण्यांत आला आहे. या नव्या नियमांची छापील प्रत आपणांस मिळाली असेलच. त्यांवरून कामकाज सुयंत्र चालण्याच्या दृष्टीने हे नियम जरूर व हितकर असेच असलेविषयी आपली खात्री होईल अशी आम्हांस उमेद आहे. या नियमावलीस अनुसरून आपलें यापुढें काम चालणार आहे.

सद्गृहस्थहो, कौन्सिलच्या एकंदर कामकाजाचें समालोचन करणें आपल्या पुढील कार्याची दिशा दर्शविण्याच्या दृष्टीने अत्यावश्यक व उपयोगी असल्याने त्याकडे आम्ही आतां वळतो. दुसरे कायदेमंडळाच्या एकंदर सात बैठकी झाल्या. पहिली बैठक साहजिकच बरीचशी औपचारिक होती. कामाच्या दृष्टीने खरें व भरीव असें काम त्यानंतरच्या सहा बैठकींतच झालें. त्यांत एकंदर प्रश्न त्यांतील भागांसह ४८७ विचारले गेले, ठराव २१३ मांडले गेले व कायद्यांचीं बिलें ४ विचारास घेतलीं गेलीं. ठरावांपैकीं ६२ संमत झाले, २ असंमत झाले, १ गळाला, १२८ परत घेतले गेले व २० नामंजूर केले गेले. तसेंच बिलें सर्व पास झालीं. संमत झालेल्या बहुतेक ठरावांची शक्य तों अंमलबजावणी झाली असून पास झालेलीं बिलें कायद्याचेच रूपांत संस्थानांत कायदे म्हणून दरबारनें अमलांत आणलीं आहेत हें आपणांस अहवालावरून दिसून येणार आहे. त्याचप्रमाणें विचारलेल्या प्रश्नांची माहितीहि दरबारनें शक्य तितकी सत्वर व संपूर्ण दिल्याचेंहि आपणांस समजून येणार आहे.

सज्जनहो, सन १३४५ फसली सालचें संस्थानचें जमाखर्चाचें अंदाज-पत्रक आपणांपुढें मांडलें जाईलच. त्यावरून संस्थानच्या सांपत्तिक स्थितीची कल्पना येईल. सदरहू बजेटाची मागील कांहीं वर्षांच्या बजेटांशीं तुलना केली तर आपणांस असें दिसून येईल कीं, संस्थानच्या उत्पन्नाच्या बाबी ठराविक असून त्यांचें उत्पन्नहि वाढत्या स्वरूपाचें नाहीं. उलट अवकारीचें उत्पन्न दरसाल रु. ७० हजार येत होतें तें यापुढें निम्याचे वर घटलें आहे. उत्पन्नांत हा मोठाच खड्डा पडला आहे. खर्चाच्या बाबीहि कायम अशाच आहेत व त्यांवरील खर्चहि अत्यंत अवश्य व मर्यादित असाच आहे. इतकेंच नव्हे तर बारा वर्षांपूर्वीच्या खातेनिहाय खर्चाशीं हल्लींच्या त्याच खात्यांवरील खर्चाचें मान कांहीं बाबींत दिढीच्या सुमारांत वाढलें आहे असें कळून येणार आहे. उत्पन्नांत वाढ न होतां हा खर्च वाढलेला आहे हें लक्षांत घेणें जरूर आहे. रयतेच्या सुखसोयी व सुधारणांसंबंधींच्या वाढत्या आकांक्षा ध्यानांत घेऊन व कालमानास अनुसरून उचित अशी वाढ खर्चांत करण्यांत आली आहे. तथापि उत्पन्नांत वाढ झाल्याविना असे वाढते खर्च फार दिवस हल्लींप्रमाणें चालू ठेवणें आर्थिक सुस्थितीच्या म्हणजे जमाखर्चाच्या, निदान तोंडमिळणीच्या दृष्टीनें अशक्यच नव्हे तर अश्रेयस्करहि होणार आहे हें विचारांतीं आपणांस समजून येणार आहे. वतनदार, हक्कदार व देवस्थान धर्मादाय ह्यांसंबंधींचे ठराविक खर्च वजा जातां संस्थानची एकंदर जमा ठोकळ मानानें जितकी आहे, तितकाच खातेनिहाय होणारा एकूण खर्च नेहमींचा व कमीत कमी जरूर असा अदमासें आहे. खर्चाचे सदरांत हल्लीं कारणपरत्वे पोलिस-खात्यावर होत असलेला दहा पंधरा हजारांचा जादा खर्च विचारांत न घेतां नेहमींचा मध्यम मानाचा म्हणजे पूर्वींचा खर्च लक्षांत घेऊनच आम्हीं वरील खर्चाचा आंकडा सांगितला आहे. यावरून संस्थानच्या आर्थिक परिस्थितीची खरी जाणीव आपणांस होईल अशी आमची खात्री आहे. मिळवावें तेवढें जवळ जवळ खर्च करावें ही स्थिति कोणीहि स्पृहणीय आहे असें म्हणणार नाहीं. तसेंच नेहमींच्या खर्चाकरितां शिल्लकेस हात लावणें जरूर पडावें ही गोष्टहि कोणी चांगल्यांत गणणार नाहीं. राजकीय अर्थशास्त्राप्रमाणें दरसाल ठराविक प्रमाणांत शिल्लक राहिलीच पाहिजे असें आहे व तिचा विनियोग

अनपेक्षित कारणीं, मोठ्या खर्चाच्या कामीं मधून मधून करावयाचा असतो हें आम्हीं आपणांस विशेष सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. ही स्थिति इतक्या विस्तारानें आपणांपुढें मांडावयाचा हेतु इतकाच कीं, आपणांस खरी स्थिति कळून यावी व त्या दिशेनें विचार करण्यास व उपाय सुचविण्यास शक्य व्हावें.

सभासदहो, उत्पन्न वाढलें नाहीं तर खर्चाचा हात पुष्कळच आखडावा लागेल व त्या मानानें सुधारणा झाल्यावर पाहिजे तसा खर्च करतां येणार नाहीं. असें होणें योग्य नाहीं हें आम्हीं जाणून आहोंत. परंतु दरबारचा त्या कामीं नाइलाज होणार आहे. सुधारणेचें गाडें चालू ठेवण्यास पैसा पाहिजे. स्टेट बजेटावर ताण पडूं नये व सुधारणाहि अडून पडूं नयेत या हेतूनें आम्हीं कायदे-मंडळ, लोकलबोर्डे, हायस्कूलची इमारत, हॉस्पिटल वगैरेच्या खर्चास एकंदर मिळून आजपावेतो सुमारे एक लाख रुपये मदत खाजगीतून केली आहे हें सर्वश्रुत आहेच. त्याचप्रमाणें संस्थानच्या खर्चास मदत व्हावी म्हणून असाच क्रम यापुढेहि चालू ठेवणार आहोंत. ब्रिटिश इंडियन अबकारी वगैरे खात्यांतील उत्पन्नाची घट, तंबाखू, साखर, काड्याच्या पेठ्या, काडें व पत्रें, पेट्रोल वगैरे वस्तूंवर कर बसवून भरून काढण्याचा यत्न केला आहे. आपणहि त्या दिशेनें कांहीं उपक्रम करणें अवश्य व इष्ट होणार आहे. शिवाय शक्य तेंथें आणखी काटकसर करून तुटीची कांहीं अंशांनीं भरपाई अप्रत्यक्षपणें होण्याकडेहि आमचें धोरण आहे. तात्पर्य, उत्पन्नाच्या बाबींत घट ३५ हजारांची लवकरच भरून निघाली पाहिजे. हें साध्य असून तें कसें घडवून आणतां येईल हा आपल्यापुढें सध्यां महत्त्वाचा व निकडीचा प्रश्न आहे. तूट भरून काढण्याचे तीन मार्ग आम्हीं वर दिग्दर्शित केले आहेतच. राज्यकारभाराचें प्रगतिपर धोरण न सुटतां व खातेनिहायच्या कार्यक्षमतेस बाध न येतां हा प्रश्न सोडविण्याचें कौशल्याचें काम आपणांपुढें आहे. त्याचा विचार सखोल व व्यापक दृष्टीनें करून आपण योग्य मार्ग सुचवाल अशी उमेद बाळगिल्यास ती अस्थानीं होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. मागील कौन्सिलच्या दुसऱ्या बैठकीच्या सुरुवातीच्या भाषणांत त्याचप्रमाणें पांचव्या बैठकीच्या प्रारंभी 'ग्रामसुधारणा' या विषयावर आम्हीं आपले विचार प्रदर्शित करतांना संस्थानच्या बजेटाची ताणाताणीची स्थिति निषेदन केलीच आहे. तीच गोष्ट आज पुन्हां आपणांसमोर ठेविली आहे.'

श्रीमंतांचें भाषण झाल्यावर कायदेमंडळाचे उपाध्यक्ष रा. महादेव हेरंब देव, बी. ए., व सभासद रा. विनायक विश्वनाथ बावडेकर, बी.ए., एल्.एल्.बी., रा. अच्युत रामचंद्र उपाध्ये व रा. विनायक रघुनाथ ठकार, बी. ए., एल्.एल्. बी., यांनीं भाषणें करून कौन्सिलचें काम पूर्वींच्या कौन्सिलाप्रमाणेंच एक-जुटीनें करूं असें आश्वासन दिलें. त्यांचीं भाषणें परिशिष्ट ४ यांत दिलीं आहेत.

या कायदेमंडळाची दुसरी बैठक ता. २४ नोव्हेंबर सन १९३६ पासून तीन दिवसपर्यंत भरली. या बैठकींत ग्रामोद्धारबाबत व बादशहा आठवे एडवर्ड यांच्यावर ता. १६ जुलै सन १९३६ रोजीं करण्यांत आलेल्या हल्ल्याचा निषेधदर्शक असे दोन महत्त्वाचे ठराव पास करण्यांत आले.

या कायदेमंडळाची जादा बैठक ता. ३ फेब्रुवारी सन १९३७इ. रोजीं भरली. त्या बैठकींत बादशहा सहावे जॉर्ज इंग्लंडचे गादीवर बसल्याबद्दल अभिनंदनपर ठराव पास करण्यांत आला.

तिसरी बैठक ता. ३ एप्रिलपासून दोन दिवस चालली. बैठकीच्या सुरुवातीस श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं भाषण केलें. त्यांत ते म्हणाले, “ग्रामोद्धारबाबत विचारविनिमय करून संस्थानांत कशा प्रकारें सुधारणा करतां येईल हें ठरविण्याकरितां ग्रामोद्धारकमिटी नेमण्यांत आली होती. त्या कमिटीनें केलेल्या शिफारशींप्रमाणें ‘ब्रिटिश इंडियन बॉंबे व्हिलेज पंचायत अॅक्ट’ संस्थानांत लागू केला असून, त्या कायद्याप्रमाणें तालुक्यांतील मामलेदार यांचे अध्यक्षतेखालीं स्थानिक ग्रामोद्धार-कमिटीया तालुकानिहाय स्थापन करण्यांत आल्या आहेत, व त्यांना तालुक्याच्या परिस्थितीच्या मानानें ग्रामोद्धारसंबंधीं काय सुधारणा करतां येतील त्यांजबद्दल दरवारकडे शिफारस करून त्याप्रमाणें सुधारणा घडवून आणण्यास दरवारची मंजुरी घ्यावी असें सुचविण्यांत आलें आहे. श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या भाषणावरून व त्यांनीं त्याबाबत ग्रामपंचायत कायदा लागू करण्यांत जी तत्परता दाखविली तीवरून ग्रामोद्धारबाबत श्रीमंतांना किती कळकळ वाटत आहे व संस्थानसुधारणेबाबत किती काळजी लागून राहिली आहे हें उत्तम प्रकारें व्यक्त होतें. याच बैठकींत मुंबई इलाख्यांतील वजना-मापांचा कायदा संस्थानांत योग्य ते फेरफार करून लागू करण्यांत आला आहे.

चवथी बैठक ता. १९ ऑगस्ट १९३७ पासून तीन दिवस चालली. या बैठकींत मांडण्यांत आलेल्या ठरावांमध्ये श्रीमंत राजेसाहेब विलायतच्या दुसऱ्या सफरीहून सुखरूप स्वदेशीं परत आले त्याबद्दल अभिनंदनपर ठराव सर्वानुमते पास करण्यांत आला.

पांचवी बैठक ता. ३ एप्रिल १९३८ पासून दोन दिवस चालू होती. Indian Matches and Mechanical Lighter's Act सर्व दुरुस्त्यांसह लागू करण्याबाबतचें बिल दरवारतर्फे कौन्सिलपुढें मांडण्यांत आलें, तें बिल पास होऊन अॅक्ट संस्थानास लागू करण्यांत आला आहे.

सहावी बैठक जानेवारी १९३९ मध्ये ता. ५ ते ८ पर्यंत भरून चार दिवस काम चाललें होतें. या बैठकींत श्रीमंत राजेसाहेब गेल्या सप्टेंबरमध्ये मोठ्या आजारांतून ईशकृपेनें पूर्ववत् बरे झाल्याबद्दल अभिनंदनपर ठराव पास करण्यांत आला. दुसरा ठराव असा होता कीं, श्रीमंतांच्या पष्ठ्यद्विपूर्तीच्या स्मरणार्थ संस्थानच्या बजेटांत ' प्रगति ' असें एक सदर ठेवून त्या सदरांत दरसाल कांहीं रक्कम राखून ठेवावी व त्या रकमेचा विनियोग प्रौढ शिक्षणाकडे करण्यांत यावा. हा ठराव सर्वानुमते पास झाला. ता. ८ रोजीं श्रीमंतांनीं कौन्सिलमध्ये जाऊन समारोपाचें भाषण केलें. त्या भाषणांत कौन्सिलनें पास केलेल्या ठरावास अनुसरून प्रौढ शिक्षणाकरितां रु. १००१ आपल्या खाजगींतून देणगी देऊन निधिस सुरुवात करून दिल्याचें जाहीर केलें. या बैठकींत Indian Trusts Act and Indian Companies Act पास करण्यांत येऊन ते संस्थानास फेब्रुवारी १९३९ पासून लागू करण्यांत आले आहेत.

तिसऱ्या कायदेमंडळाच्या वर उल्लेख केलेल्या एकूण सहा बैठकी आतांपावेतो झाल्या असून त्या सर्वांत मिळून एकूण २४१ ठराव मांडण्यांत आले. त्यांपैकी ५५ पास झाले; १३६ परत घेतले आणि ४७ पुढील बैठकीवर ठेवण्यांत आले; ३ असमत झाले. एकूण ३२० प्रश्न विचारण्यांत आले. त्यांपैकी ३१७ चीं उत्तरे दरवारतर्फे देण्यांत आलीं व ३ परत घेतले गेले. याप्रमाणें कायदेमंडळाचें एकंदर कामकाज झालें आहे.

संस्थानास कायदे करण्याचा आणि ब्रिटिश हद्दींतील व इतर संस्थानां-तील कायदे लागू करण्याचा अधिकार संस्थान अस्तित्वांत आल्यापासून आहे.

परंतु कायदेमंडळ स्थापन होण्याच्यापूर्वी हा अधिकार नुसत्या हुजूर हुकमानें अंमलांत येत असे. कायदेमंडळ स्थापन झाल्यापासून त्याच्या संमतीनें हुजूर हुकमानें या अधिकाराची अंमलबजावणी करण्यांत येते. श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आल्यापासून त्यांनीं लागू केलेले व कायदेमंडळ अस्तित्वांत आल्यानंतर त्याच्या संमतीनें लागू करण्यांत आलेले कायदे खाली दिले आहेत.

श्रीमंत सरकार राजेसाहेब गादीवर आल्यापासून नवीन लागू करण्यांत आलेले कायदेकानू

(१) सन १८६०चा ४५वा इंडियन पिनल कोड सुधारण्याबाबतचा सन १९२३चा २० वा, व १९२४चा ५ वा सुधारणांसह १५-१०-१९२९ पासून लागू.

(२) सन १९२६चा ३रा, कोर्ट-फी अॅक्ट सुधारण्याबाबतचा (पूर्वीचा अॅक्ट नं. १, १९२२चा) व १९२२चा अॅक्ट नं. २, १८९९चा हिंदुस्थानचा जनरल स्टॅप अॅक्ट सुधारण्याबाबतचा ता. ७ जून १९३० पासून लागू.

(३) सन १८९८चा ५वा, क्रिमिनल प्रोसीजर कोड सन १९३२ इ.च्या ५व्या कायदानें व तत्पूर्वीच्या ता. ३०-४-१९३१ पर्यंत झालेल्या दुरुस्त्यांसह ता. ६ जून १९३१ पासून लागू.

टीपः—कायदेमंडळानें नेमलेल्या कमिटीच्या शिफारशीप्रमाणें संस्थानांत अमलांत असलेले बहुतेक सर्व कायदे (लॅन्ड रेव्हिन्यू कोड, वतन अॅक्ट, फॉरेस्ट अॅक्ट व खोती सेटलमेंट अॅक्ट शिवाय करून) त्यांत ३० एप्रिल १९३१ पर्यंत झालेल्या सुधारणांसह संस्थानांत लागू केले आहेत.

(४) सन १९०१चा ३ रा मुंबईचा डिस्ट्रिक्ट म्युनिसिपल अॅक्ट ता. २४-१०-१९२२ पासून लागू.

(५) सन १८७६ चा १९ वा सार्वजनिक नाटकांसंबंधीचा हिंदुस्थानचा अॅक्ट ता. ७ जून १९२३ पासून लागू.

(६) सन १९२० चा १७ वा हिंदुस्थानचा मोटार वाहनांबाबतचा अॅक्ट ता. ७ जून १९२३ पासून लागू.

(७) सन १९१४ चा ७ वा हिंदुस्थानचा मोटार वाहनांबाबतचा अॅक्ट ता. ७ जून १९२३ पासून लागू.

(८) सन १८७८ चा २ रा हिंदुस्थानचा आर्म्स अॅण्ड अॅम्युनिशन-संबंधीचा दुरुस्त्यांसह ता. ७ जून १९२३ पासून लागू.

(९) सन १८८६ चा ६ वा जन्म-मृत्यु रेजिस्ट्रेशन अॅक्ट हिंदुस्थानचा ता. १ जुलै १९११ पर्यंतच्या दुरुस्त्यांसह ता. १-१-१९२५ पासून लागू.

(१०) सन १८८२ चा ९ वा इंडियन मेजॉरिटी अॅक्ट हिंदुस्थानचा ता. १ जानेवारी १९२५ पासून लागू.

(११) सन १८८२ चा ५ वा ईजमेन्ट अॅक्ट हिंदुस्थानचा ता. १ जानेवारी १९२५ पासून लागू.

(१२) सन १९०५ चा १ ला मुंबईचा कोर्ट ऑफ वॉर्ड्स अॅक्ट ता. १५-१०-१९२५ पासून लागू.

(१३) सन १८८९ चा १ ला मुंबई सरकारचा विहलेज सॅनिटेशन अॅक्ट (फक्त सुधागड तालुक्यांतील पाली गांवास) ता. ५-२-१९२७ पासून लागू करण्यांत आला आहे.

(१४) सन १९१० चा ९ वा विजेसंबंधीचा अॅक्ट ता. १ नोव्हेंबर १९२९ पासून लागू व त्यासंबंधीचे दुरुस्तीचे कायदे १९२२ चा १ ला व १९२३चा ४० वा व १९२५चा ३० वा या सुधारणांसह ता. २१ ऑक्टोबर १९२९ पासून लागू.

(१५) सन १९०३ चा १५ वा इंडियन एक्स्टेंडिशन अॅक्ट कलम ८ मधील पोटकलम ४ हे ता. १५-११-१९२९ पासून लागू.

(१६) सन १९२९ चा १० वा हिंदुस्थानचा सेन्सस अॅक्ट ता. १६ डिसेंबर १९३० पासून लागू.

(१७) सन १८६७ चा २५ वा हिंदुस्थानचा बुकें नोंदण्याचा व छापखान्यांबाबतचा अॅक्ट ता. ३० नोव्हेंबर १९३० पर्यंतच्या सुधारणांसह ता. १६ डिसेंबर १९३० पासून लागू.

(१८) सन १८८४ चा १२वा शेतकऱ्यांस कर्ज देण्याबाबतचा हिंदुस्थानचा अॅक्ट ता. ३० एप्रिल १९३१ पर्यंतच्या सुधारणांसह ता. ६ जून १९३१ पासून लागू.

(१९) सन १९१२ चा ४ था वेड्यांबाबतचा अॅक्ट ता. ३० एप्रिल १९३१ पर्यंतच्या सुधारणांसह ता. ७ जून १९३१ पासून लागू.

(२०) सन १९२० चा ५ वा नादारीचा अॅक्ट ता. ३० एप्रिल १९३१ पर्यंतच्या सुधारणांसह ता. ६ जून १९३१ पासून लागू.

(२१) भोर स्टेट अॅक्ट सन १३४१ फसलीचा ४ था (१९३१-३२) पिनल कोड दुरुस्त करणेबाबतचा, ता. १-३-१९३२ पासून लागू.

(२२) भोर स्टेट अॅक्ट सन १३४१ फसलीचा १ ला (१९३१-३२) हिंदुस्थानचा १८९९ चा अॅक्ट नं. ८ इंडियन पेट्रोलिअम अॅक्ट संस्थानास ता. १-३-१९३२ पासून लागू.

(२३) भोर स्टेट अॅक्ट सन १३४१ फसलीचा ५ वा (१९३१-३२) दि भोर स्टेट लोकलबोर्ड्स अॅक्ट ता. १८ ऑगस्ट १९३२ पासून लागू.

(२४) भोर स्टेट अॅक्ट सन १३४२ फसलीचा १ ला (१९३२-३३) गव्हर्न्मेंट ऑफ भोर स्टेट अॅक्ट ता. १८ ऑगस्ट १९३३ पासून लागू.

(२५) भोर स्टेट अॅक्ट सन १३४५ चा २ रा (१९३५-३६) मुंबईचा अॅक्ट नं. ३ सन १८७५चा टोल्स अॅक्ट संस्थानांत ता. ७-६-१९३५ पासून लागू.

(२६) भोर स्टेटचा सन १३४१ फसलीचा अॅक्ट नं.२ (१९३१-३२) हिंदुधर्मशाखांतील दत्तकासंबंधीचा कायदा दुरुस्त केलेला संस्थानास ता. १-३-१९३२ पासून लागू.

(२७) भोर स्टेटचा सन १३४१ फसलीचा अॅक्ट नं.३ (१९३१-३२) हिंदुधर्मशाखांतील स्त्रियांचे वारसा व पोटगीबाबतचा कायदा दुरुस्त करणेचा. ता. १-३-१९३२ पासून लागू.

(२८) भोर स्टेटचा सन १३४४ फसलीचा अॅक्ट नं. १ (१९३४-३५) हिंदुधर्मशाखांतील वारसासंबंधीचा कायदा दुरुस्त करणेबाबतचा. ता. ७-६-१९३४ पासून लागू.

(२९) भोर स्टेटचा सन १३४४ फसलीचा २ रा (१९३४-३५) बालविवाहप्रतिबंधक कायदा, ता. ७-६-१९३४ पासून लागू.

(३०) भोर स्टेटचा सन १३४४ फसलीचा अॅक्ट नं. ३ (१९३४-३५) इंडियन स्त्रिश्चन मॅरेज अॅक्ट, सन १८७२ चा १२ वा संस्थानास ता. ७-६-१९३४ पासून लागू.

(३१) भोर स्टेटचा सन १३४४ फसलीचा ॲक्ट नं. ४ (१९३४-३५) इंडियन मॅचेस ॲक्ट, सन १९३४चा १६वा संस्थानास ता. १-१०-१९३४ पासून लागू.

(३२) भोर स्टेटचा सन १३४६ फसलीचा १ला (१९३६-३७) ग्राम पंचायतीचा कायदा, १९३३चा ६वा १५ मार्च १९३०च्या सुधारणांसह संस्थानास ता. ७-६-१९३७ पासून लागू.

(३३) भोर स्टेटचा सन १३४६ फसलीचा ॲक्ट नं. २ (१९३६-३७) मुंबईचा वजना-मापांबाबतचा ॲक्ट १९३२चा १५वा, १९३६च्या २२ व्या ॲक्टानें दुरुस्त केलेला, परिशिष्ट व नियमांसह संस्थानास ता. १-६-१९३७ पासून लागू.

(३४) भोर स्टेटचा सन १३४८ फसलीचा १ला (१९३८-३९) इंडियन कंपनीज् ॲक्ट १९१३चा १७ वा, १९३७ व १९३८च्या कायद्या-अन्वये ज्ञालेल्या दुरस्त्यांसह ता. १-२-१९३९ पासून लागू.

(३५) भोर स्टेटचा सन १३४८ चा २ रा (१९३८-३९) इंडियन ट्रस्टस् ॲक्ट १८८२चा २रा १९३४च्या १८व्या कायद्यानें १५ सप्टेंबर १९३७ पर्यंत दुरुस्त केलेला, ता. १ फेब्रुवारी १९३९ पासून लागू.

भोर संस्थानांत लोकलबोर्डस् १९३२ सालीं स्थापन करण्यांत आलीं. त्यांची घटना कशा प्रकारें करण्यांत आली याबद्दल माहिती मागें दिलीच आहे. तालुका लोकलबोर्ड्कडे भोर शहर शिवायकरून त्या त्या तालुक्यांतील पुढील कामें देण्यांत आलीं आहेत. तीं म्हणजे प्राथमिक व दुय्यम मराठी शाळा, दवाखाने, आरोग्य, देवी, स्वच्छता, पाणीपुरवठा, कोंडवाडे, नांवा, धर्मशाळा यांबद्दलचीं कामें होत. या सर्व कामांवर डिस्ट्रिक्ट लोकलबोर्ड्चे अध्यक्ष या नात्यानें दिवाणांची देखरेख असते. बोर्डांना आपआपल्या तालुक्याचें बजेट करण्याचा अधिकार आहे. बजेटाची तपासणी करून तें मंजूर करण्याचा अधिकार दिवाणांना आहे. बोर्डांचे खर्चाकरितां पुढील बाबींचें उत्पन्न देण्यांत आलें आहे—लोकलफंड, कोंडवाडा फी, शाळांतील फीचें उत्पन्न, नावांचें उत्पन्न, मासे धरण्याची लायसेन्स फी, वाळू-दगड-विक्री उत्पन्न, व इतर किरकोळ उत्पन्न.

श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आल्यापासून १७ वर्षांत त्यांनी राज्यकारभारपद्धतींत कोणकोणत्या सुधारणा केल्या त्या थोडक्यांत सांगितल्या. ज्यांत फेरफार करून सुधारणा केल्या नाहीत असें एकहि खातें नाही. नवीन कालाला अनुसरून कायदेमंडळ, तालुका लोकलबोर्ड व एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिल या संस्था निर्माण करून आधुनिक पद्धतीचें नवीन राज्ययंत्र त्यांनी तयार केलें.

श्रीमंत बाबासाहेबांनी स्वतःचें खासगी उत्पन्न ठराविक (Moderate privy purse) म्हणजे संस्थानचे उत्पन्नाचे मानानें माफक ठरवून घेतलें. (असें ठराविक उत्पन्न घेऊनसुद्धां संस्थानच्या प्रजाहिताच्या कामांकरितां मोठमोठ्या रकमा संस्थानचे उत्पन्नावर खर्चाचा फार बोजा पडूं नये म्हणून, आपल्या खासगी खर्चातून वेळोवेळीं दिलेल्या आहेत.) श्रीमंत बाबासाहेबांनी आपल्या अनेक भाषणांतून जबाबदारीची शासनपद्धति सुरू करण्याचें आपलें ध्येय असल्याचें जाहीर केलें होतें. त्याप्रमाणें त्यांचे हातून अद्याप विशेष कृति झाली नाही म्हणून त्यांचेवर टीका होत असते. परंतु ही टीका निरर्थक आहे. गादीवर आल्यापासून, प्रजेनें शांतता ठेवावी म्हणजे आमचें ध्येय साध्य करण्याचा आमचा मार्ग सुलभ होईल, असा इपारा श्रीमंत बाबासाहेबांनी प्रजेस व प्रजेच्या पुढाऱ्यांना अनेक वेळां दिला होता. त्यांचे हेतुप्रमाणें न वागतां संस्थानांत विध्वंसक चळवळीस कांहीं अत्याचारी पुढाऱ्यांनी प्रोत्साहन दिलें. याचा परिणाम साहजिकच असा झाला कीं, प्रगतीचे मार्गावर प्रत्येक पाऊल टाकतांना श्रीमंत बाबासाहेबांना फारच दक्षता व सावधगिरी बाळगावी लागली. तालुका लोकलबोर्ड व कायदेमंडळ यांना निवडणुकीचें तत्त्व लागू न करण्यास वरील चळवळच कारणीभूत झाली. या चळवळीची साद्यंत हकीगत एका स्वतंत्र प्रकरणांत देण्याचें योजिलें आहे. ती पाहिली म्हणजे श्रीमंत बाबासाहेबांनी ध्येय साधण्याचे कामीं विलंब कां लाविला हें वाचकांचे लक्षांत येणार आहे. प्रजेला अधिक अधिकार देण्याचें श्रीमंत बाबासाहेबांनी लांबणीवर कां टाकलें, याचें उत्तर सुधागड तालुका-परिषदेच्या दहाव्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष श्रीयुत गहिनीनाथ माधव पानसे, बी.ए., एल्.एल्. बी., हायकोर्ट वकील, भोर, यांच्या अध्यक्षीय भाषणांत मिळणारें आहे. हें अधिवेशन सुधागड तालुक्यांत पाली येथें ता. २७ डिसेंबर सन १९३६ इ.

मूर्चाविरः—१ कों. रं. दयडघावः २ वि. गो. रानडे; ३ न. गो. आविकर; ४ कों. म. कुमठेकर (दिवाण व अध्यक्ष), ५ श्री. राजेसाहेव; ६ म. हे. देव, (उपाध्यक्ष); ७ द. रा. मोडक; ८ नगर-भूषण थोपटे; ९ अ. रा. उपाध्ये.
 उभी रांगः—१ रं. मा. कानडे (सेक्रेटरी); २ डॉ. जोशी; ३ पाटणकर, वकील; ४ के. अ. देशमुख; ५ वि. वि. वावडेकर; ६ वि. प. कांहेरे; ७ म. व्यं. शिंगरे; ८ र. वा. आपटे; ९ वि. र. ठकार; १० द. वा. जोशी; ११ व. ग. वाल्जवे.
 [सं. पा. ५२१]

रोजीं भरलें होतें. श्री. पानसे यांनीं आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत राज्यकार-
भारास प्रतिगामी स्वरूप येत असल्याचें दाखविण्याच्या भरांत त्यांनीं सत्य गोष्ट
प्रांजलपणें कबूल केली; ती त्यांना लपवून ठेवतां येणें शक्यच नव्हतें. प्रजेला
जास्त अधिकार देण्यास श्रीमंत बाबासाहेब कां कचरतात यासंबंधी श्री. पानसे
आपल्या भाषणांत म्हणतात :

“ घाटावर (संस्थानांतील चार तालुक्यांत) जी चळवळ चालली होती,
ती विध्वंसक स्वरूपाची असून विधायक स्वरूपाची नव्हती. त्यामुळें जनतेंत
क्षोभ उत्पन्न होऊन अशांतता मात्र पसरली व लाभाचे दृष्टीनें प्रजेच्या पदरांत
कांहीं न पडतां राजा व प्रजा यांचे दरम्यान वितुष्ट मात्र वाढलें. हा बहुजन-
समाजाचा तोटा झाला. दरबारचा सर्व लोकांवरील विश्वास उडाला.

श्रीमंत राजेसाहेब हे अंतःकरणाचे सरळ असून प्रगतिप्रिय व उदार-
मनस्क आहेत. दुसऱ्या कौन्सिलच्या वेळींच त्यांनीं लोकप्रतिनिधींना बहुमत
दिलें. त्यानंतर जबाबदारीचें राज्य देण्याबद्दल आपला संकल्प भोर स्टेट अॅक्ट
पास करून जाहीर केला. मग हें औदार्य कां मावळलें अशी शंका उद्भवते.
त्यावर एवढेंच उत्तर देतां येण्यासारखें आहे कीं, घातुक स्वरूपाच्या चळवळी-
मुळें त्यांचें मन बिथरलें असावें. ”

जबाबदारीची राज्यपद्धति सुरू करण्याचें लांबणीवर पडत आहे याचा
दोष श्रीमंत बाबासाहेबांचेकडे नसून प्रजेकडेच आहे, याजबद्दल वाचकांची
खातरी पटविण्यास वरील उतारा पुरेसा आहे.

परिस्थिति प्रतिकूल असतां हि ध्येयावर नजर ठेवून अल्पावधींत सर्व
खात्यांत लायक इसमांच्या नेमणुका करून त्यांच्यांत शक्य तितकी कार्यक्षमता
उत्पन्न केली, व राज्यकारभाराची एकतंत्री पद्धत मोडून तिला प्रातिनिधिक
स्वरूप देण्याचा उपक्रम केला, या गोष्टी त्यांच्या प्रगतिपर धोरणाच्या निदर्शक
नाहींत असें कोण म्हणेल ? अडचणींतून व अनेक बिकट प्रश्नांना तोंड देऊन
त्यांनीं राज्यकारभारास अर्वाचीन पद्धतीचें नवीन वळण लाविलें हें त्यांनीं मोठेंच
कार्य केलें असें म्हणण्यास हरकत नाही.

राज्यशासनपद्धति सुधारीत असतांना त्यांचें लक्ष प्रजाहिताकडे नव्हतें
असें नाही. प्रजेच्या हिताकरितां त्यांनीं अनेक कामे केलीं आहेत. तीं यापुढें

क्रमाक्रमानें सांगण्याचें योजिलें आहे. या प्रकरणांत राज्यकारभारविषयक तेवढ्याच सुधारणा सांगितल्या आहेत.

स्थानिक स्वराज्य-संस्था भोर म्युनिसिपालिटी

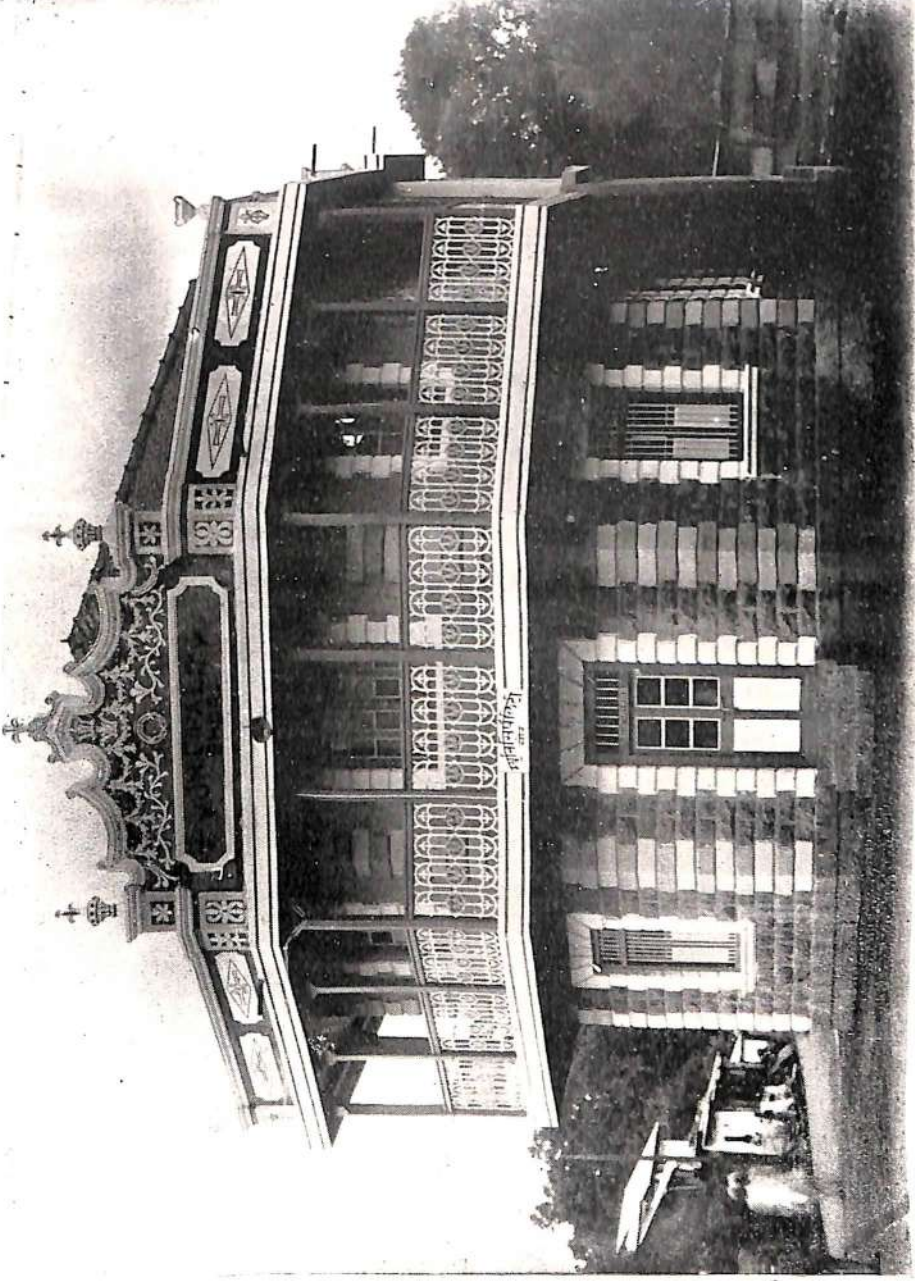
श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आल्यावर १९२२ इ. च्या ऑक्टोबरमध्ये मुंबईचे गव्हर्नर सर जॉर्ज लॉड भोरास आले. त्या वेळीं संस्थानांत बॉम्बे डिस्ट्रिक्ट म्युनिसिपल अॅक्ट लागू करून त्यांचे हस्ते भोर म्युनिसिपालिटीचा उद्घाटनसमारंभ करून संस्थानांत प्रथमच स्थानिक स्वराज्य-संस्थांचा उपक्रम केला, ही हकीकत प्रकरण ३ मध्ये येऊन गेली आहेच. यानंतर १९२७ मध्ये ९ तोफांचे वंशपरंपरा सलामीच्या मानाची प्राप्ति संस्थानास झाली. तत्प्रीत्यर्थ भोरचे रहिवाश्यांना म्युनिसिपालिटीच्या कार्यसमितीवर १६ सभासदांपैकी ८ सभासद निवडून देण्याचा हक्क दिला. त्याप्रमाणें पहिली निवडणूक १९२८ साली झाली, व दुसरी १९३६ मध्ये झाली. अशा प्रकारें निवडणुकीच्या तत्वाचा समावेश प्रथम करण्यांत आला. १९३२ मध्ये भोर कायदेमंडळावर एक सभासद लोकनियुक्त सभासदांपैकी पाठविणेचा हक्क म्युनिसिपालिटीस श्रीमंत बाबासाहेब यांनी दिला.

भोर म्युनिसिपालिटीने सन १९३७ साली रु. १०,००० खर्च करून म्युनिसिपालिटीकरिता नवीन भव्य इमारत बांधली आहे. या इमारतीचा उद्घाटन-समारंभ ता. ९ डिसेंबर १९३७ रोजी दक्षिणेंतील संस्थानांचे रेसिडेंट ले.-क. जी. पी. मर्फी यांच्या हस्ते मोठ्या थाटानें झाला.

शिरवळ नोटिफाईड एरिया कमिटी

१९२७ पावेतो शिरवळ येथें स्थानिक स्वराज्य-संस्था अस्तित्वांत आली नव्हती. श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आल्यावर प्रथमच नोटिफाईड एरिया कमिटी १९२७ मध्ये स्थापन केली. ह्या कमिटीवर ७ सरकारी व ६ विनसरकारी असे १३ सभासद असून त्यांपैकी एक्स-ऑफिशिओ अध्यक्ष तालुक्याचे मामलेदार यांना नेमण्यांत आले, व त्या कमिटीकडे दिवाबत्ती, आरोग्य, साफसफाई, रोडदुरुस्ती वगैरे कामे सोंपविलीं.

चित्रांक ८२

भोर म्युनिस्लिपालिटीची इमारत, ही इमारत सन १९३७ इ. साली बांधण्यांत आली.

[सं. पा. ५२८

महाराष्ट्र शासन, अर्थ विभाग

पाली नोटिफाईड एरिया कमिटी

भोर संस्थानच्या सुधागड तालुक्याचे ठाण्याचे गांव पाली येथे १९२७ मध्ये ४ सरकारी ऑफिसर व ३ बिनसरकारी अशा ७ सरकारनियुक्त सभासदांचे सॅनिटरी बोर्ड स्थापन केले व त्याकडे दिवाबत्ती, रस्तादुरुस्ती, साफसफाई, पाणीपुरवठा वगैरे कामे सोंपविण्यांत आलीं.

ता. १ जून १९३८ पासून पाली येथील सॅनिटरी बोर्डाचे रूपांतर नोटिफाईड एरिया कमिटींत करण्यांत आले आहे. या कमिटीवर ७ सरकारी व ६ बिन सरकारी असे १३ सभासद असून सरकारी सभासदांपैकी एक-ऑफीशियो अध्यक्ष तालुक्याचे मामलेदार यांना नेमिले आहे.

श्रीमंत बाबासाहेब यांनी गादीवर आल्यावर ज्या लोकहिताच्या सुधारणा केल्या त्यांत प्रामुख्याने वरील सुधारणांचा समावेश होतो. वरील सर्व संस्थांना त्यांचे उत्पन्न अपुरे असल्यामुळे खर्च भागावा म्हणून दरसाल स्टेटकडून अनुक्रमे रु. ३०००, रु. ५०० व रु. ५०० अशा देण्यांत येत असतात.

भोर म्युनिसिपालिटीस सुरवातीचीं कांहीं वर्षे श्रीमंत बाबासाहेब यांनी रु. ५००० ग्रँट दिली. पुढे कांहीं वर्षे ४००० रु. प्रमाणे ग्रँट म्हणून देण्यांत आले व हल्लीं वर उल्लेख केल्याप्रमाणे रु. ३००० दरसाल ग्रँट देण्यांत येत असते.

भोर म्युनिसिपालिटीस भोर येथे विजेच्या दिव्यांची सोय करण्यांत आल्यापासून इलेक्ट्रिक दिव्यांचा खर्च व याखेरीज रोगांच्या सांथी व इतर आकस्मिक कारणे यांकरितां जादा देणगी वर उल्लेखिलेल्या रु. ३,००० खेरीज श्रीमंत बाबासाहेब वेळोवेळीं देत असतात.

भोर येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाल्यापासून तिनें आजपर्यंत ज्या ज्या सुधारणा केल्या त्यांचा उल्लेख म्युनिसिपालिटीनें मे. रेसिडेंटसाहेब कोल्हापूर यांना दिलेल्या मानपत्रांत पुढील एका प्रकरणांत आला आहे.

प्रकरण ६ वें

संस्थानांतील रयतेच्या तक्रारींचा निकाल

१. सभाबंदीचा कायदा रद्द केला

कै. श्रीमंत रावसाहेब यांचे कारकीर्दीत भोर संस्थानांत सार्वजनिक सभा भरविण्यास जाहीरनामा काढून बंदी करण्यांत आली होती. त्याचे परिणाम त्यांचे कारकीर्दीचे शेवटीं शेवटीं वरील कायदा मोडून ठिकठिकाणीं सभा भरविण्यांत येऊन संस्थानांत चळवळ करण्यास लोकप्रवृत्ति बनविण्यांत झालें, हें मागें आलेंच आहे. सार्वजनिक सभा भरविणें व आपलीं गाऱ्हाणीं असतील तीं जनतेपुढें मांडणें हा नागरिकांचा हक्क आहे. त्या हक्कावर वरील अन्याय्य कायद्यामुळें गदा येते, ही गोष्ट श्रीमंत बाबासाहेब यांचे लक्षांत आली होती. गादीवर आल्यावर त्यांनीं जमाबंदीच्या फिरतीवर असतांना सुधागड तालुक्यांत पाली येथील नागरिकांतर्फे देण्यांत आलेलें मानपत्र स्वीकारून त्यास उत्तरादाखल भाषण केलें, त्या वेळीं सुधागड तालुक्यापुरती सार्वजनिक सभांवरिल बंदी उठविली असल्याचें जाहीर केलें व त्यानंतर लौकरच पुढें बाकीच्या तालुक्यांत असलेली सभाबंदी उठविली व अशा रीतीनें नागरिकांच्या हक्कांची आपणांस जाणीव असल्याबद्दल लोकांची खात्री पटविली.

२. हिरडा

रयतेच्या मालकी नंबरांतील हिरडाफळांवर मालकी संस्थानची कांी रयतेची, याबद्दलचा वाद कै. श्रीमंत रावसाहेबांचे कारकीर्दीत चालू होता. या बाबतींत पूर्वीं अनेकवार तंटे होऊन पोलिटिकल एजंटपर्यंत तक्रारी गेल्या होत्या. मालकी नंबरांतील हिरडेफळांवर संस्थानचा हक्क संस्थान अस्तित्वांत आल्यापासून असल्याबद्दल दरबारनें लेखी पुरावा पोलिटिकल एजंटकडे सादर केल्यावरून पोलिटिकल एजंटानीं दरबारतर्फे निकाल दिला होता. तथापि कांहीं स्वार्थी पुढाऱ्यांच्या प्रोत्साहनानें ही चळवळ मधून मधून डोकें वर काढीत असे.

कै. श्रीमंत रावसाहेबांचे कारकीर्दीपासून सरकारी जंगलांतील व मालकी नंबरांतील हिरडेफळांचा लिलाव करण्याची पद्धत होती. रयतेपासून मत्तेदारानें

दर रुपयास १० पायलीप्रमाणें हिरडा घेतला पाहिजे, जास्त घेतां कामा नये, अशी लिलावांत शर्त असे. या पद्धतीप्रमाणें रयतेचें खरोखर नुकसान नव्हतें. कारण लोकांना मालकी नंबरांतील फळांप्रमाणेंच सरकारी जंगलांतीलहि हिरडा गोळा करण्यास परवानगी असे.

ही पद्धत रयतेला नुकसानकारक आहे, असें पुढारी लोक रयतेला भासवीत. ते म्हणत, लिलावाची पद्धत बंद झाली म्हणजे लोकांना आपला हिरडा बाजारांत नेऊन वाटेल त्या भावानें विकतां येईल. अशी सवलत दिली असती तर लोकांना अर्थातच सरकारी जंगलांतील हिरडा गोळा करतां आला नसता व त्यामुळें त्यांचें नुकसान झालें असतें. खरें हित कशांत आहे हेंच लोकांना कळेना.

जंगल हक्कासंबंधीहि रयतेच्या आणखी कांहीं तक्रारी होत्या. श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आल्यावर त्यांनीं या सर्व प्रश्नांचा निकाल लावण्याचें ठरविलें. सन १९२४ सालीं या सर्व वादग्रस्त प्रश्नांची चौकशी करून रिपोर्ट करण्याकरितां त्यांनीं सर्व्हेखात्याची पूर्ण माहिती असलेले ब्रिटिश पेन्शनर रावबहादुर अंजनगांवकर यांची नेमणूक केली. त्यांनीं गावोंगावीं हिंडून पूर्ण चौकशी करून रिपोर्ट केला व तो रिपोर्ट पोलिटिकल एजंट यांजकडे पाठविल्यावर त्यांनाहि मान्य झाला होता.

या रिपोर्टानें रयतेचें समाधान झालें नाहीं. हक्कांबद्दल पुरावा मागितला असतां तो देण्याचें रयतेनें नाकारलें. रयतेजवळ पुरावाच नव्हता, तेव्हां तो देणार कोठून ? पुरावा न देतां मालकी नंबरांतील हिरडाफळांवर आमचाच हक्क असला पाहिजे, लिलाव केला असतां आम्ही लिलावदारास हिरडा गोळा करूं देणार नाहीं असा लोकांनीं आग्रह चालविला. सन १९२५ सालीं बंडाळी उद्भवून दंगेधोपे होण्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं. कोणत्याहि बिकट प्रश्नाचा निकाल तडजोडीनें व सामोपचारानें लावण्याचें आपलें धोरण श्रीमंत राजेसाहेबांनीं अनेक वेळां बोलून दाखविलें होतें. त्यास अनुसरून त्यांनीं लोकांच्या कांहीं समंजस पुढाऱ्यांची व कांहीं अधिकाऱ्यांची एक कमिटी नेमून त्या कमिटीकडे या प्रश्नाचा सलोख्यानें मार्ग काढण्याचें काम सोंपविलें.

कमिटीने पुष्कळ चर्चा करून श्रीमंत राजेसाहेबांस अशी शिफारस केली की, लोकांचा ढिलावाचे पद्धतीस विशेषतः विरोध असल्यामुळे ती पद्धत बंद करावी व मालकी नंबरांतील हिरडेफळांवरील संस्थानच्या हक्काबद्दल दर खंडीस रॉयल्टी म्हणून २ रुपये फी घेऊन सरकारी फॉरेस्टांतील व मालकी नंबरांतील हिरडा जमा करून तो वाटेल तेथे नेऊन विकण्यास लोकांना परवानगी द्यावी. या पद्धतीने लोकांचे समाधान होऊन सरकारचे उत्पन्नाचेहि फारसे नुकसान होणार नाही. याकरिता ही पद्धत सुरू करण्यास हरकत नाही. कमिटीतील सरकारी व बिनसरकारी सभासदांनी ही शिफारस एकमताने केली होती.

श्रीमंत राजेसाहेबांचा स्वभाव दुराग्रही व हेकेखोर नसल्यामुळे त्यांनी ही शिफारस मान्य केली व सन १९२६ सालापासून खंडीमागे २ रुपये ड्यूटी भरून हिरडा वाटेल त्या ठिकाणी नेऊन विकण्यास सर्वांना परवानगी देण्यांत आली. अशा रीतीने या तंत्र्याचा निकाल लावण्यांत आला. सरकारचे हक्कसंरक्षण होऊन रयतेचे समाधान झाले.

३. भाटघर धरणाकरितां नेलेल्या दगडाबद्दल वेळवंड खोऱ्यांतील रयतेची तक्रार

भाटघर धरणाचे नवीन काम सुरू झाल्यानंतर धरणाकरितां लोकांच्या मालकीच्या जमिनींतून काँपेन्सेशन न देतां दगड काढून नेले होते. लोकांच्या लागवडीच्या जमिनीचे नुकसान झाले होते. लोकांनी भाटघर येथील अधिकाऱ्यांकडे बऱ्याच तक्रारी केल्या होत्या. परंतु त्यांची जेव्हां दाद लागेना तेव्हां त्यांनी सत्याग्रह करण्याची तयारी चालविली. भाटघरचे कामांत अडथळा उत्पन्न होणे हे बरे नव्हे असे पाहून श्रीमंत राजेसाहेबांनी गादीवर येतांच रयतेची वाजू घेऊन त्यांची दाद लावण्याचे ठरविले, व त्यांनीच पुढाकार घेऊन लोकांच्या नुकसानीची चौकशी करून त्यांना काँपेन्सेशन देण्याबाबत एक कमिटी नेमण्याची इंग्रज सरकारकडे शिफारस केली. श्रीमंत राजेसाहेबांचे प्रयत्नास यश घेऊन त्यांचे शिफारशीप्रमाणे भोर दरवारतर्फे १, भाटघर अधिकाऱ्यांतर्फे १, रयतेतर्फे १ अशी तीन इसमांची कमिटी सन १९२३ साली म्हणजे श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आल्यावर एक वर्षाचे आंतच नेमण्यांत आली.

भोर म्युनिसिपॅलिटीच्या इमारतीचा उद्घाटनसमारंभ ले. क. जी. पी. मर्फी, रेसिडेंट कोल्हापूर, यांचे हस्तं ता. ९ डिसेंबर १९३७ रोजी झाला.

१ श्री. राजेसाहेब; २ ले. क. जी. पी. मर्फी; ३ मिसिस मर्फी; ४ मेजर बहल्लोट. [सं. पा. ५२८

कमिटीने फार वारकाईने व काळजीपूर्वक नुकसानीची चौकशी करून लोकांना भरपाई म्हणून वारा हजार रुपयांची रक्कम ठरविली, व ही रक्कम देण्याबद्दल एकमताने ब्रिटिश सरकारकडे रिपोर्ट केला. ब्रिटिश सरकारने कमिटीची शिफारस मान्य करून ती रक्कम दिली. श्रीमंत राजेसाहेबांनीच पुढाकार घेतल्यामुळे रयतेला वरील रक्कम मिळाली. यानंतर कोणत्याहि प्रकारे अडचण न येतां भाटघर धरणाचे काम अखेरपर्यंत सुरळित चालले होते.

हिरड्यासंबंधी व भाटघर येथील कॉन्पेन्सेशनसंबंधी तंत्र्याचा निकाल लाविल्यानंतर संस्थानचे पोलिटिकल एजंट मि. एफ. जी. एच. अँडरसन यांनी ता. २५ मार्च १९२५ इ. रोजी भोरास भेट दिली. त्या वेळी त्यांनी दरवारांत जें भाषण केले त्यांत त्यांनी वरील तंत्र्याचा मोठ्या मुसद्देगिरीने व प्रजाहित-दक्षतेने श्रीमंत राजेसाहेबांनी जो निकाल लाविला त्याबद्दल पुढील प्रशंसापर उद्गार काढिले. ते म्हणाले :

“Shrimant Pant Saheb, I am delighted to see that you have ably settled the Hirda question which caused you much anxiety of late. The way in which you have settled the question testifies to your love for your subjects. One of the leaders of what I may call the opposition party, met me yesterday and remarked that he and his party were thoroughly satisfied with the wise steps you have taken in connection with the hirda trouble including the appointment of a committee to settle the question permanently and I hope there will be no such trouble in future.

Another complicated question is that of the Bhatghar compensation. This question has already been smoothly settled as far as the ryots' loss is concerned. It is true that a few hundreds on this side have suffered in various ways but it must be conceded on the other hand that lakhs of people in the famine districts will be benefitted by the waters of Bhatghar. There is also no doubt that Shrimant Pant Saheb has made great sacrifices in connection with its construction. The demands made by Shrimant Pant Sachiv for the loss of the submerged lands have received due consideration at the hands

of Government and have been, I trust, settled to the satisfaction of all. I trust you will not grudge this loss in consideration of the boon the work has conferred on hundreds and thousands of people who will be insured against famines."

४. भाटघर तलावाच्या दोन वाजूंच्या रस्त्यांसंबंधी तक्रार

भाटघर तलावाच्या दोन्ही वाजूंचे रस्ते व गाडीवाटा पाण्यांत बुडाल्यामुळे तलावाकांठच्या गांवांतील लोकांचे रहदारीचे मार्ग नाहीसे झाले. त्यामुळे लोकांची ही अडचण भोर दरवारला ब्रिटिश सरकारपुढे मांडावी लागली. याहि बाबतींत संस्थान दरवारला बरेच नेटाचे प्रयत्न करावे लागले. शेवटी इरिगेशन खात्यामार्फत दोन्ही वाजूंच्या रस्त्यांची पाहणी करून लोकांना रहदारीकरितां रस्ता तयार करून देण्यास १९००० रुपयांचें एस्टिमेट तयार करण्यांत आलें व तें मंजूर होऊन ब्रिटिश सरकारांतून वेळवंडी नदीच्या उत्तर तीराकडील हर्णस गांवापासून वरचे (पश्चिम) भागाचा रस्ता तयार झाला आहे व हर्णस पासून पूर्वेकडील भोर-कापूरवहाळ सडकेला मिळणारा रस्ता तयार होण्यासंबंधीचें काम चालू आहे. ब्रिटिश सरकारकडून तलावाचें काम करण्यांत आलें असल्यामुळे ज्या गाडीवाटा तलावांत बुडून गेल्या त्या नवीन तयार करून देणें हें ब्रिटिश सरकारचेंच वास्तविक काम होतें, त्याप्रमाणें तें काम करण्याचें चालू आहे.

५. धरणाच्या पाण्यासंबंधी हक्क

भाटघर तलावांत जमिनी गेल्या त्याचे मोबदल्यांत दोन गांवें देण्यांत आलीं. त्यांसंबंधी संस्थान व ब्रिटिश सरकार यांच्या दरम्यान एक करारनामा करण्यांत आला. अशा प्रकारचा एक करारनामा १८९७ सालीं पूर्वीचें भाटघर तलावाबाबत संस्थान व ब्रिटिश-सरकार यांचे दरम्यान करण्यांत आला होता व त्या करारनाम्यांत तलावांत बोटी-नावा चालविणें, कांठावरील गांवांतील लोकांनीं स्वतः पिण्याकरितां तलावाचें पाणी आणणें व गुरांडोरांना पाण्यावर नेणें वगैरे हक्कांबाबत ७ व ८ नंबरचीं दोन कलमें होतीं. वर म्हटल्याप्रमाणें नवीन करार करण्याचे वेळीं हीं दोन्ही कलमें गाळण्याचा ब्रिटिश

सरकारचा उद्देश होता. परंतु हीं कलमें रयतेच्या हिताकरितां असल्यामुळें भोर दरबारनें तीं न गाळण्यावद्दल हेका धरला, व बऱ्याच वाटाघाटीनंतर सरकारनें दरबारचें म्हणणें कबूल करून तीं नवीन करारांत कायम ठेवण्यांत आलीं आहेत.

६. जांभळीचे झाडांवद्दल तंट

प्रचंडगड तालुक्याची सर्व्हेसेटलमेंट होण्यापूर्वीपासून कांहीं गांवांतूनच मालकी नंबरांतील जांभळीच्या झाडांवर सरकारची मालकी राखण्यांत आली होती. इतर गांवांत या झाडांवर लोकांचा हक्क आहे. ज्या गांवांत हीं झाडें राखून ठेवण्यांत आलीं होती त्या गांवांतील लोकांना घर पडलें तरी आपल्या शेतांतील जांभूळ तोडून घरास घालण्याचा हक्क नाही ही स्थिति त्यांना फार जाचक वाटे. जांभळींवर आमचा हक्क असावा ही त्यांची फार दिवस मागणी होती. श्रीमंत राजेसाहेबांना ही मागणी न्याय्य वाटून व इतर गांवचे लोकांना या झाडांवर हक्क असून कांहीं गांवचे लोकांना तो नसावा ही विषमता पाहून त्यांनीं सदर झाडांवरील संस्थानचा हक्क सोडून दिला.

७. राजगड तालुक्यांतील वारा गांवांची जंगलसंबंधी तक्रार

राजगड तालुक्यांत राजगड किल्ल्याचे पायथ्यासर्भोवतीं १२ गांव आहेत. संस्थानांत माजी हिज हायनेस सरकारचे कारकीर्दींत सरकारी फॉरेस्ट राखिलें त्या वेळीं राखीव फॉरेस्टच्या हद्दी वरील १२ गांवांचे अगदीं जवळ येऊं लागल्या होत्या. हद्दी अगदीं गांवांनजीक आल्यामुळें आमची फार गैरसोय होते, अशी या गांवांतील लोकांची फार दिवसांपासून तक्रार होती. या तक्रारीची दाद न लागल्यामुळें पूर्वी दंगेहि झाले होते. रावबहादुर अंजनगांवकर यांनीं हीं गांवां समक्ष पाहून लोकांच्या तक्रारी ऐकून घेतल्या व लोकांची गैरसोय होत आहे, याकरितां राखीव जंगलांतून कांहीं जमिनी काढून त्या रयतेला देण्यास हरकत नाही अशी त्यांनीं शिफारस केली होती.

सन १९२४ साली जमाबंदीनिमित्त तालुक्यांतून हिंडत असतांना श्रीमंत राजेसाहेबांनी स्वतः जाऊन वरील बारा गावांची स्थिति समक्ष पाहिली. तेव्हां फॉरेस्टांतून कांहीं जमिनी काढून त्या रयतेला शेतकीच्या उपयोगाचे दृष्टीने दिल्या पाहिजेत अशी त्यांची खातरी झाली. लोकांची तक्रार न्याय्य होती हें त्यांच्या लक्षांत आलें. राखीव जंगलांतून लोकांच्या जरूरीपुरत्या जमिनी काढून त्या सन १९२५ चे जानेवारींत त्यांना देण्यांत आल्या.

८. सुधागड तालुक्यांतील मालकी नंबरांतील झाडांवद्दल तक्रार

सुधागड तालुक्यांत सन १८८४ इ. साली प्रथम सर्व्हे सेटलमेंट झाली त्या वेळीं मालकी नंबरांतील १६ प्रकारच्या झाडांवर सरकारी मालकी ठेवण्यांत आली होती. तीं झाडे—१ साग, २ शिसवी, ३ ऐन, ४ चंदन, ५ खैर, ६ हेड, ७ हिरडा, ८ माड, ९ धावडा, १० किंजळ, ११ नानट, १२ बिबला, १३ जांभूळ, १४ भोरप, १५ बांबू, १६ शिकेकाईच्या वेलानें वेष्टिलेलीं झाडे. कोंकणांत भाताचे रोपाकरितां जमिनीची भाजकट फार करावी लागते व त्याकरितां टाहाळ्यांची फार जरूर असते. कोंकणांत मुख्य पीक भाताचें. जमिनीची चांगली भाजकट केल्याशिवाय रोप पिकत नाही. वरील सोळा प्रकारच्या झाडांवर रयतेची मालकी नसल्यामुळें टाहाळ मिळण्याची फार पंचाईत पडे. टाहाळ तोडण्यावद्दल सरकारांतून कांहीं सवलती मिळत; परंतु त्याकरितां फॉरेस्टखात्यांतील अंमलदारांची मनधरणी करावी लागे. यामुळें मालकी नंबरांतील झाडांवर आमची मालकी असावी अशी माजी हिज हायनेस श्रीमंत रावसाहेबांकडे रयतेची फारा दिवसांपासून मागणी होती.

या प्रश्नाचा निकाल लावण्याकरितां श्रीमंत राजेसाहेबांनी आपल्या नेहमींच्या सामोपचाराच्या धोरणास अनुसरून सरकारी व विनसरकारी सभासदांची एक मिश्र कमिटी नेमिली. या कमिटीनें गांवोगांव हिंडून लोकांच्या अडचणी समजावून घेतल्या. वरील १६ प्रकारच्या झाडांवर मालकी नसल्यामुळें रयतेच्या तक्रारी चुकीच्या नाहीत, रयतेची गैरसोय होऊन नुकसान होत आहे ही गोष्ट कमिटीचे लक्षांत आली. कमिटीनें एकमतानें रिपोर्ट करून अशी शिफारस केली कीं, घाटावरील तालुक्यांतील मालकी नंबरांतील हिरड्याचे झाडांवरील मालकी प्रश्नाचा अद्याप निकाल लागला नसल्यामुळें तें झाड

बगळून बाकी धावडा, माड, किंजळ, बांबू, नानट, विवला, जांभूळ, हेड, भोरप व शिकेकार्ईच्या वेळी असलेली झाडे या १० जातींच्या झाडांवरील सरकारी हक्क अजिबात सोडून द्यावा व साग, चंदन, शिसवी, ऐन व खैर हीं पांच जातींचीं झाडे राखून ठेवून त्यांवरील कांहीं हक्क रयतेस द्यावा.

कमिटीच्या शिफारशीप्रमाणें श्रीमंत राजेसाहेबांनीं १० जातींच्या झाडां-वरील सर्व हक्क सोडून देण्याचें मान्य केलें, व घाटावरील पद्धतीप्रमाणें साग, शिसवी, ऐन व खैर या झाडांची तिजाई घेऊन त्यांचे तोडीस परवानगी देण्याचें व चंदनाच्या खोडाच्या घेराचे मानानें फी घेऊन त्याचे तोडीस परवानगी देण्याचें ठरविलें व त्याप्रमाणें वरील हक्क रयतेस सन १९२७ चे जानेवारींत देण्यांत आले. अशा प्रकारें या प्रश्नाचा निकाल लावल्यामुळें रयतेच्या अडचणी व गैरसोयी दूर होऊन प्रजेत संतोष उत्पन्न झाला. वरीलप्रमाणें या प्रश्नांचा निकाल लाविल्यामुळें संस्थानचे उत्पन्नांत सालिना रु. ३५०० ची तूट आली. परंतु, त्यामुळें रयतेच्या या फार दिवसांच्या तक्रारींचा निकाल झाल्यामुळें ते संतुष्ट होणार असल्यानें वरील तूट सोसण्याचें श्रीमंत राजेसाहेबांनीं उदार अंतःकरणानें ठरविलें.

सन १९२७ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत श्रीमंत राजेसाहेब जमाबंदी-निमित्त या तालुक्यांत गेले त्या वेळीं झाडांच्या मालकीहक्कासंबंधानें श्रीमंत राजेसाहेबांनीं जो समाधानकारक निकाल लाविला त्याबद्दल कृतज्ञता दर्शविण्या-करितां सुधागड तालुका-सभेनें श्रीमंत राजेसाहेबांस ता. ५ फेब्रुवारी १९२७ इ. रोजी पुढील मानपत्र दिलें. त्यांत वरील गोष्टीचा पुढीलप्रमाणें प्रामुख्यानें उल्लेख केला आहे.

“या तालुक्यांतील मालकी नंबरांतील झाडोऱ्यांच्यासंबंधीं प्रजेची मागणी पुष्कळ वर्षे चालू होती, परंतु तिचा निकाल लागत नव्हता. त्या मागणीचा सहानुभूतिपूर्वक विचार करून उत्साहजनक निकाल करण्याचें श्रेय श्रीमंतांनीं घेतलें, याबद्दल श्रीमंतांस आम्ही धन्यवाद देत आहोंत. प्रजेच्या ज्या अडचणी व गैरसोई होत्या त्या बऱ्याच अंशानें दूर करून उदार अंतःकरणानें प्रजेला महत्त्वाचे हक्क देऊन श्रीमंतांनीं आमच्या आकांक्षांबद्दल जी सहानुभूति व कळकळ दाखविली त्यांबद्दल आम्ही कृतज्ञता या मानपत्रद्वारेणें व्यक्त करीत

आहोत. श्रीमंतांनी दिलेली ही देणगी आम्हीं आनंदानें व संतोषानें स्वीकारीत आहोत.

राज्यारोहणप्रसंगी श्रीमंतांनी जी उदार आश्वासनें दिलीं आहेत तीं हळू-हळू पुरीं करण्याविषयीं श्रीमंतांचे विचार चाळू आहेत असें आमच्या निदर्शनास येत आहे व या पवित्र कामीं श्रीमंतांस आम्ही प्रजेनें योग्य साहाय्य करणें व श्रीमंतांच्या शुद्ध हेतूस अनुसरून आस्ते आस्ते सुधारणा घडवून आणणें हें आमचेंहि तितकेंच पवित्र कर्तव्य आहे याची जाणीव आम्हांस आहे. ”

श्रीमंत राजेसाहेबांनीं प्रजेच्या योग्य तक्रारींची दाद लाविल्यामुळें प्रजेत संतोष उत्पन्न होऊन श्रीमंत राजेसाहेबांबद्दल प्रजेच्या अंतःकरणांत कोणत्या भावना उत्पन्न झाल्या हें दर्शविण्याकरितांच प्रजेनें स्वयंस्फूर्तीनें दिलेलें हें मानपत्र येथें मुद्दाम दिलें आहे. वरील मानपत्रास श्रीमंत राजेसाहेबांनींहि समयोचित उत्तर देऊन तालुका-सभेच्या आत्मीयतेबद्दल सभेचे आभार मानिले.

९. संस्थानांतील फॉरेस्ट सेटलमेंट कामाची पूर्तता

सन १८७९ पर्यंत भोर संस्थानांत फॉरेस्टखातें विशेष महत्त्वाचें असें नव्हतें. जें होतें त्यामार्फत फॉरेस्टसंबंधीं किरकोळ चालचलाऊ कामें होत. संस्थानांत ब्रिटिश सरकारच्या इरिगेशनखात्यानें भाटघर व खडकवासलें येथें धरणें बांधण्याचें ठरविल्यावर धरणांत पावसाचे पाण्याचा भरपूर पुरवठा सतत होण्याकरितां व झाडें तुटलीं गेल्यास गाळ सांचून धरणें भरून जाण्याची भीति असल्यामुळें संस्थानांत जंगल राखण्याची आवश्यकता ब्रिटिश सरकारला भासूं लागली, व संस्थानांत धरणाचे भागांत जंगल राखण्यांत यावें असें सक्तीनें ब्रिटिश सरकारकडून संस्थानचे अधिपति कै. श्रीमंत रावसाहेब यांना कळविण्यांत आलें. पंतसचिव घराण्याच्या वरिष्ठ सत्तेस राजनिष्ठ राहण्याच्या पारंपरिक पद्धतीस अनुसरून श्रीमंत रावसाहेब यांनीं फॉरेस्टखात्याची जरूर ती सुधारणा करून त्याचेमार्फत फॉरेस्ट सेटलमेंटचें काम संस्थानांतील कांहीं भागाचें केलें. बाकी राहिलेल्या भागाचें सेटलमेंटचें काम श्रीमंत रावसाहेब यांच्या हातून पुरें न झाल्यामुळें त्यांच्या कारकीर्दीच्या शेवटीं शेवटीं त्यांच्या व प्रजाजनांमधील विरोध विकोपास जाऊन अराजक चळवळीचा उद्भव होण्यांत शेवटीं त्याचें पर्यवसान झालें.

श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आल्यानंतर या चळवळीपासून त्यांना प्रथम प्रथम फार त्रास झाला. याची हकीकत पुढे एका प्रकरणांत सविस्तर देण्यांत आलीच आहे. श्रीमंत बाबासाहेब यांनी प्रजाजनांची गाव्हार्णी ऐकून घेऊन त्यांच्या म्हणण्याचा सहानुभूतिपूर्वक विचार करून दोहों पक्षीं वेळेला स्वतः झीज सोसून समाधानकारक निकाल लावण्याचें धोरण ठेविल्यामुळे चळवळीचा बऱ्याच प्रमाणांत उपशम होऊन प्रजाजनांना पुष्कळ सवलती लाभल्या. अनेक तक्रारींचा विचार करण्यांत त्यांच्या कारकीर्दीचीं १४ वर्षे गेलीं. त्यानंतर थोडी स्वस्थता लाभल्यावर फॉरेस्ट सेटलमेंटचें काम श्रीमंत बाबासाहेब यांनी सन १९३६ सालीं हातीं घेतलें. त्याकरितां ब्रिटिश हद्दींत हुजूर मामलेदाराचे जागेवर काम केलेल्या, सेटलमेंटच्या कामाची माहिती असलेल्या एका पेन्शनर अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली. त्यांनीं स्थानिक अधिकाऱ्यांच्या माहितीनें शिल्लक राहिलेल्या सर्व गांवांची योग्य पाहणी करून सरकारला व प्रजेला दोघांनाहि नुकसान येणार नाहीं अशी काळजी घेऊन सर्व गांवांचें सेटलमेंटचें काम १९३७ सालीं पुरें केलें व अशा रीतीनें ५०-६० वर्षे भिजत पडलेल्या या प्रश्नाचा समाधानकारकपणें निकाल लागला.

वर सांगितल्याप्रमाणें फॉरेस्ट सेटलमेंटच्या कामाची पूर्तता झाली असतांना कांहीं लोकांच्या पुनः तक्रारी उपस्थित झाल्याचें श्रीमंत बाबासाहेबांचे नजरेस आल्यावरून ता. १६ डिसेंबर १९३८ रोजीं पृथ्वीद्विपूर्ति-समारंभानिमित्त केलेल्या घोषणेंत जंगलसंबंधीं तक्रारींची चौकशी करण्याकरितां एक सरकारी व बिनसरकारी सभासदांची मिश्र कमिटी नेमणार असल्याचें त्यांनीं जाहीर केलें असून ती कमिटी लवकरच नेमण्यांत येणार आहे.

लोकांच्या न्याय्य मागण्या असतील तर त्या पुरवून त्यांच्या सुखसोई वाढविण्याकडे श्रीमंत राजेसाहेबांचें किती लक्ष असतें हें त्यांनीं रयतेच्या ज्या अनेक तक्रारी, अडचणी व गैरसोयी दूर केल्या त्यांवरून स्पष्टपणें कळून येतें.

प्रकरण ७ वें

भोर संस्थानांतील चळवळ

श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आले त्या वेळीं संस्थानांत चळवळी सुरू असून एकंदर संस्थानचें वातावरण किती क्षुब्ध झालेलें होतें, हें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. हिरडा, जंगल वगैरे तक्रारींचा निकाल पूर्वींचे कारकीर्दींत न लागल्यामुळें तंत्र्याचें बीजारोपण त्या कारकीर्दींत झालें. त्या वेळीं मधून मधून चळवळीचें डोकें वर येत असे, परंतु तो काल भिन्न असल्यामुळें ताबडतोब ती चळवळ दडपून टाकण्यांत येई. तथापि, मागील कारकीर्दीचे अखेरीस चळवळ जोरांत येऊन संस्थानांत असंतोषाग्नि भडकला होता.

या चळवळीचें यथार्थ स्वरूप श्रीमंत राजेसाहेबांचे नजरेसमोर असल्यामुळें गादीवर येतांच त्यांनीं सभाबंदीचा कायदा रद्द करून जाचक करांची माफी देऊन असंतोष बऱ्याच अंशीं नाहीसा केला. पुढें क्रमाक्रमानें तंत्र्यांचीं मुळें नाहीशीं करण्याकरितां हिरडा, जंगल वगैरे प्रश्नांचा समाधानकारक रीतीनें निकाल लावला. कोणत्याहि प्रकारच्या तक्रारीची दाद लावून घेण्याकरितां शांतता राखून सनदशीर रीतीनें चळवळ करण्यास आमची कधींहि आडकाठी येणार नाही, असें श्रीमंत राजेसाहेबांनीं अनेकवार बोलून दाखविलें होतें व त्याप्रमाणें ते वागतहि होते. श्रीमंत राजेसाहेबांच्या राज्यकारभाराच्या धोरणाचा एकंदर सुपरिणाम होऊन सन १९३० सालापर्यंत संस्थानांत शांतता प्रस्थापित झाली होती.

कै. हिज हायनेस श्रीमंत रावसाहेब यांच्या कारकीर्दीचे अखेरीस जी चळवळ सुरू झाली होती त्या चळवळ्या लोकांत संस्थानांतील रहिवासी रा. शेटे व पोतनीस यांनींच प्रामुख्यानें पुढाकार घेतला होता. त्यांच्या योग्य तक्रारींची दाद श्रीमंत राजेसाहेबांनीं लावली होती. जोंपर्यंत हे पुढारी सनदशीर मार्गानें कार्य करीत होते तोंपर्यंत, त्यांचे चळवळीमुळें दरबारास जरी बराच त्रास सोसावा लागला तरी त्यांचेबद्दल श्रीमंत राजेसाहेबांचे मनांत मुळींच रोष नव्हता. श्रीमंत राजेसाहेबांनीं जेव्हां कायदेमंडळाची स्थापना केली तेव्हां सर्व सभासद जरी सरकारनियुक्त होते तरी, लोकांचे वतीनें त्यांनीं ज्या

ता. ५ फेब्रुवारी १९२७ रोजी पाली येथे सुधागड तालुक्याच्या खतेने श्रीमंतांना मानपत्र दिले ल्या वेळचा फोटो.

उभे:- १ पु. स. आडवले; ३ अ. रा. जोशी; ४ म. ह. मोडक; ५ श्री. राजेसाहेब; ६ रा. व. सातमाई; ७ रा. व. अंजनगांवकर; ९ वापूसोहेव लिमये,
[सं. पा. ५३७

सभासदांची निवड केली तीत रा. शेटे, त्यांचे सहकारी व लोकांचे जे इतर आणखी पुढारी होते त्यांचेपैकीच सभासद निवडून त्यांना नेमण्यांत आले. पहिल्या कायदेमंडळांतील बिनसरकारी सभासदांची यादी पाहिली तर तीत रा. शेटे व इतर पुढारी मंडळी यांचीं नांवां दिसून येतील. “ निवडणुकीचा हक्क प्रजेस दिला असता तर जे लोक निवडून आले असते त्यांचीच श्रीमंत राजे-साहेबांनी नेमणूक केली यांत त्यांचा दिलदारपणा व दूरदर्शित्व दिसून आल्यावांचून राहणार नाहीं” अशा प्रकारचे श्री. न. चिं. केळकर यांनी त्या वेळीं उद्गार काढले होते. लोकांच्या पुढाऱ्यांना योग्य मान देऊन त्यांच्या सहकार्यांनीं राज्यकारभार चालविण्याचें जें धोरण त्यांनीं आरंभीच जाहीर केलें त्या धोरणानेंच ते नेहमीं वागतात.

रा. शेटे व त्यांचे सहकारी यांचें लोकांवर चांगलें वजन होतें. सनदशीर मार्गानेंच चालण्याचा आपला हेतू असल्याबद्दल त्यांनीं अनेक वेळां बोलून दाखविलें होतें. तेव्हां त्यांच्या सहकार्यांची चांगली मदत होईल अशी श्रीमंत राजेसाहेबांची भावना असल्यामुळेच त्यांची कायदेमंडळांत नेमणूक करण्यांत आली.

रा. शेटे व त्यांचे कांहीं सहकारी यांची कायदेमंडळांत नेमणूक झाल्यावर त्यांचें लोकहिताचें खरें स्वरूप बाहेर पडण्यास सुरुवात झाली. राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें आपले हातांत असलीं पाहिजेत, आपण म्हणूं त्याप्रमाणेंच दरवारनें वागलें पाहिजे अशा तऱ्हेची भाषा त्यांच्या तोंडून मधून मधून ऐकूं येत असे असें पुढें समजलें. तथापि, सन १९३० सालापर्यंत त्यांनीं आपलें खरें स्वरूप प्रकट न करितां सनदशीर मार्गानेंच आम्ही चालत आहोंत असें वरकातीं भासविण्याचा प्रयत्न चालविला होता. संस्थानांत सर्वत्र शांतता आहे असें पाहून सन १९३० सालीं श्रीमंत राजेसाहेबांनीं विलायतची सफर करण्याचा आपला फारा दिवसांचा मनोरथ पूर्ण करण्याचें ठरविलें. त्या वेळीं कायदे-मंडळाचे सभासदांनीं मुद्दाम सभा भरवून तीत श्रीमंत राजेसाहेबांनीं निर्धास्त-पणें आपला हेतु सिद्धीस न्यावा, त्यांचे गैरहजेरीत संस्थानांत सर्वत्र शांतता राखण्यांत येईल, अशा तऱ्हेचीं आश्वासनें रा. शेटे व त्यांचे सहकारी यांनीं दिलीं होतीं. सन १९३० सालचे मे महिन्यांत श्रीमंत राजेसाहेब विलायतच्या प्रवासास

गेले. त्यांचे गैरहजेरीचा फायदा घेण्याचें रा. शेटे व पोतनीस यांनी अगोदरच ठरविलें असावें, असें त्यांनीं पुढें जी अराजकता उत्पन्न करण्याची चळवळ सुरू केली तीवरून दिसून येतें. रा. शेटे व पोतनीस यांचेशिवाय इतर प्रजेच्या सर्व पुढाऱ्यांनीं व कायदेमंडळांतील विनसरकारी सभासदांनीं शांततेचें वातावरण ठेवण्याकडेच लक्ष दिलें होतें.

श्रीमंत राजेसाहेबांनीं फॉरेस्ट शिवायकरून रयतेच्या तंट्याचीं सर्व कारणें त्या वेळेस दूर केलीं असल्यामुळें व फॉरेस्टवद्दलहि चौकशी कमिटी नेमिली असल्यामुळें रा. शेटे व त्यांचे सहकाऱ्यांना चळवळ सुरू ठेवण्यास जागा राहिली नव्हती. तेव्हां त्यांनीं ब्राह्मण-ब्राह्मणेतरांत तंटा उपस्थित करून सावकारवर्गावर मोहीम सुरू करण्याचें ठरविलें व त्या दिशेनें प्रयत्न सुरू झाले. सन १९३० सालीं ब्रिटिश इंडियांत कायदेभंगाची चळवळ सुरू झाली, व प्रभात फेऱ्यांचा सुळसुळाट सुरू झाला. या संधीचा फायदा घेऊन संस्थानांतहि दंगल माजविण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. याच सालीं ब्रिटिश हद्दींत महाड येथें कायदेभंग केल्यामुळें गोपिनाथपंत पोतनीस यांना शिक्षा होऊन ते तुरुंगांत गेले. संस्थानांत आपण कांहीं केलें तरी दरवार आपलें कांहीं करूं शकणार नाहीं, अशी रा. शेटे यांच्या अनुयायांची भावना होती; कारण रा. शेटे हे कायदेमंडळाचे सभासद होते.

संस्थानांतील हिरडस मावळ व मोसॅखोरे हे दोन लहान भाग अगदीं डोंगराळ असून त्यांतल्या त्यांत मोसॅखोरे हा भाग तर अगदीं एका बाजूला आहे. त्या भागांत दळणवळणाचीं साधनें कमी. सर्व वस्ती मावळे लोकांची. हे लोक जात्या गरीब व अगदीं अशिक्षित, परंतु भावनावश असून कोणीं कांहींहि गोष्ट सांगितली तर त्यांत आपलें खरें हित आहे कीं नाहीं याचा विचार न करतां त्यांच्या नादीं लागणारे आहेत. सर्वच लोक अशा वृत्तीचे आहेत असें नाहीं. त्यांच्यांतहि कांहीं समजस व विचारवंत आहेत, पण असे लोक फार थोडे. या दोन भागांशिवाय संस्थानांत इतर कोणत्याहि ठिकाणीं बरील चळवळ्या लोकांची डाळ शिजणारी नव्हती. या दोन भागांतच रा. शेटे व त्यांचे सहकारी यांचें प्राबल्य असून त्यांच्या अनुयायांची संख्या बरीच मोठी होती. यामुळें तेथें पुंडावा माजविण्यास त्यांना अनुकूल स्थिति होती.

संस्थानांतील मराठा व मावळे लोकांचे खरे पुढारी आम्हीच, त्यांचें खरें हित आमच्याशिवाय कोणी करूं शकणार नाही, सावकार लोक कुळांना अनीतीनें बुडवितात, त्यांच्या कचाटींतून कुळांना सोडविण्याकरितां व ब्राह्मणांचें वर्चस्व नष्ट करण्याकरितांच आमचा अवतार आहे, वगैरे मोहक शब्दांनीं वरील भागांतील गावोंगांवीं अशिक्षित मावळ्यांपुढें रा. शेठे व त्यांचे सहकारी यांनीं व्याख्यानें देऊन गरीब रयतेची दिशाभूल करण्याचे प्रयत्न सुरू केले. दरबारनें रयतेच्या न्याय्य तक्रारींची दाद लावली असल्यामुळें वरील चळवळ्या लोकांना संस्थानाविरुद्ध चळवळ करण्यास जागा नव्हती. तथापि कोणत्यातरी मार्गानें संस्थानास संकटांत आणून, राज्यकारभार आपण म्हणूं त्याप्रमाणें चालला पाहिजे अशी वरील पुढाऱ्यांची महत्त्वाकांक्षा असल्यामुळें, प्रजेत असंतोष उत्पन्न करण्याकरितां त्यांनीं वरील मार्गांचें अवलंबन केलें. त्याचा अनिष्ट परिणाम होऊन पुढील प्रकार घडला.

रोज प्रभातफेऱ्या निघून ब्राह्मणांविरुद्ध, अधिकाऱ्यांविरुद्ध व सावकारां-विरुद्ध लोकांना चिथावणी देण्यास सुरुवात झाली.

सन १९३० सालच्या ऑक्टोबरच्या आरंभीं विचित्रगड तालुक्यांतील हिरडस मावळ भागांतील कारी गांवीं एक सावकार आपल्या कुळावर जसीचा हुकूम बजाविण्याकरितां भोरचे मुनसफ कोर्टांतील बेलिफास घेऊन गेला असतां तेथील लोकांनीं जमाव करून सावकार व बेलिफ यांचे डोळ्यांत तिखट फेंकून त्यांना बरीच मारहाण केली व नंतर त्यांना नागवे उघडे करून हांकून दिलें. सावकार व बेलिफ आश्रयार्थ शेजारचे गांवीं गेले. भोरास ही बातमी कळल्यावर मॅजिस्ट्रेट पोलिस घेऊन गुन्हेगारांना पकडण्याकरितां कारीस गेले. परंतु ते पळून गेले होते.

या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेब विलायतच्या सफरीवर होते. ते या सफरीवर गेल्यानंतरच वरील अत्याचाराच्या चळवळी सुरू झाल्या होत्या. श्रीमंत राजेसाहेबांची स्वारी प्रकृतिस्वास्थाकरितां विलायतेस गेली असल्यामुळें, त्या वेळचे संस्थानचे दिवाण रावबहादुर अंजनगांवकर यांनीं इतर जबाबदार अधिकाऱ्यांचे संमतीनें, श्रीमंत राजेसाहेबांचें मनःस्वास्थ्य बिघडून त्यांना चिंता उत्पन्न होईल अशी संस्थानांतील कोणतीहि बातमी कळवावयाची नाही व प्रजेत

जास्त क्षोभ उत्पन्न होईल अशा प्रकारच्या कडक उपायांची योजना न करितां शक्य तितकी शांतता राखावयाची असे धोरण ठेविलें होतें. प्रभात-फेऱ्या इंग्रजी हद्दींतहि चालू होत्या. तिकडेहि त्यांना प्रतिबंध करण्यांत येत नव्हता. इंग्रज सरकारहि कायदेभंगाची चळवळ व प्रभात-फेऱ्या बंद करण्यास काय उपाययोजना करावी या विचारांतच होतें. संस्थान दरवारनें तेंच धोरण ठेविलें होतें.

श्रीमंत राजेसाहेब विलायतचे सफरीहून ता. २२ ऑक्टोबर सन १९३० रोजीं परत आले. त्या वेळीं त्यांना आपल्या गैरहजेरींत संस्थानांत अत्याचारी चळवळ सुरू झाली असल्याचें कळलें. तेव्हां त्यांना वाईट वाटलें. श्रीमंत राजेसाहेबांची स्वारी नंतर भोरास आली. कारी गांवीं अत्याचार केलेल्या गुन्हेगारांच्या तपासाचें काम चालूच होतें. याच महिन्यांत कारी गांवचे लोक बाजाराकरितां भोरास आले असतां त्यांतील दोन इसम गुन्हा करणाऱ्यांपैकीं असल्याचें ओळखल्यावरून त्यांना पकडण्यांत आलें. रा. शेटे यांच्या सहकाऱ्यांनीं ही बातमी कारी व आसपासचे गांवांतून आपले हस्तक पाठवून कळविली व अधिकारी व नागरिक यांचे मनांत दहशत उत्पन्न करून पकडलेल्या दोन इसमांना वेकायदा सोडवून नेण्याकरितां वरील गांवांतील लोकांना भल्याच भुलथापा देऊन भोरास जमा केलें. सुमारें चारपांचशें मावळे जमा झाले. त्यांनीं वाड्याभोंवतीं गराडा देऊन “पकडलेल्या लोकांना सोडून द्या,” अशी मागणी केली. रा. शेटे हे भोरांतच बसून चळवळीचीं सर्व सूत्रे हालवीत होते. वाड्याभोंवतीं लोक जमा झाल्यानंतर पुण्याहून ‘संस्थानी स्वराज्य’ पत्राचे संपादक व त्या वेळचे भोर कायदेमंडळाचे सभासद व लोकांचे पुढारी कै. श्री. वामनराव पटवर्धन ह्यांना मुद्दाम भोरास श्रीमंतांनीं बोलावून घेतलें. त्यांच्या अगोदर श्रीमंतांनीं रा. शेटे यांना बोलावून दोन समजुतीच्या गोष्टी सांगितल्या. त्या वेळेस रा. शेटे यांनीं श्रीमंतांस सांगितलें कीं, ह्या लोकांस सोडून न दिलें तर परिणाम भयंकर होईल. त्या वेळीं कै. बापुराव लोहोकरे यांनीं शेटे यांस खरपूस उत्तर दिलें. सायंकाळचे वेळीं जेव्हां वाड्याभोंवतीं बराच मोठा जमाव जमला, तेव्हां श्रीमंत राजेसाहेबांनीं श्री. वामनराव पटवर्धन यांचेसह वाड्याबाहेर येऊन लोकांना समजावून सांगितलें कीं, तुम्ही आपआपल्या घरीं परत जा, पकडलेल्या इसमांची योग्य चौकशी होईल; निरपराधी ठरल्यास त्यांना सोडून देण्यांत येईल;

राजा खुनाथराव हायस्कूलच्या इमारतीचा उद्घाटनसमारंभ ता. ३-२-१९३७ रोजी ले.-क. ए. जी. इव्हॅन्स-गॉर्डन, रेसिडेंट कोल्हापूर, यांचे हस्ते झाला;
[सं. पा. ५५३]
त्या वेळीं तेथें घेतलेला फोटो.

अटकेंत असतांना त्यांना कोणत्याहि प्रकारचा त्रास होणार नाही. अशा प्रकारें त्यांची अनेक प्रकारें समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. श्री. पटवर्धन हे जरी संस्थानच्या विरुद्ध टीका करणारे होते तरी ही खेदजनक स्थिति पाहून त्यांनींही लोकांना अत्याचार न करितां परत जाण्यास सांगितलें. परंतु लोक ऐकेनात, वाड्यापुढें धरणें धरून बसले. तेव्हां बिकट प्रसंग आल्यास त्याला तोंड देतां यावें व संस्थानावर दोष येऊं नये म्हणून पोलिटिकल एजंट-कडून पोलिसची मदत मागविण्यांत आली. पोलिटिकल एजंट मि. पेरी यांनीं ताबडतोब दुसरे दिवशीं सकाळीं २५ हत्यारबंद पोलिसांची एक पार्टी पाठविली. ब्रिटिश पोलिस येणार अशी वदंता कळतांच ते येण्यापूर्वी लोक वाड्यापुढून निघून गेले होते.

श्रीयुत वामनराव पटवर्धन यांना प्रथमपासून संस्थानांतील चळवळीबद्दल सहानुभूति होती, परंतु त्यांनीं जेव्हां समक्ष भोरच्या वाड्यापुढील अनिष्ट प्रकार पाहिला, तेव्हां चळवळ्या लोकांचा सनदशीर मार्ग सुटून त्यांची वृत्ति अत्याचाराकडे वळली याबद्दल त्यांची खातरी होऊन त्यांनीं आपल्या वर्तमान-पत्रांत या लोकांच्या वर्तनाच्या निषेधार्थ एक स्फुटहि प्रसिद्ध केलें. केसरी-पत्राचे प्रसिद्ध संपादक श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर यांचाहि भोर प्रजापरि-पदेला पाठिंबा असे. त्यांनींही आपल्या पत्रांत पुढील स्फुट प्रसिद्ध केलें.

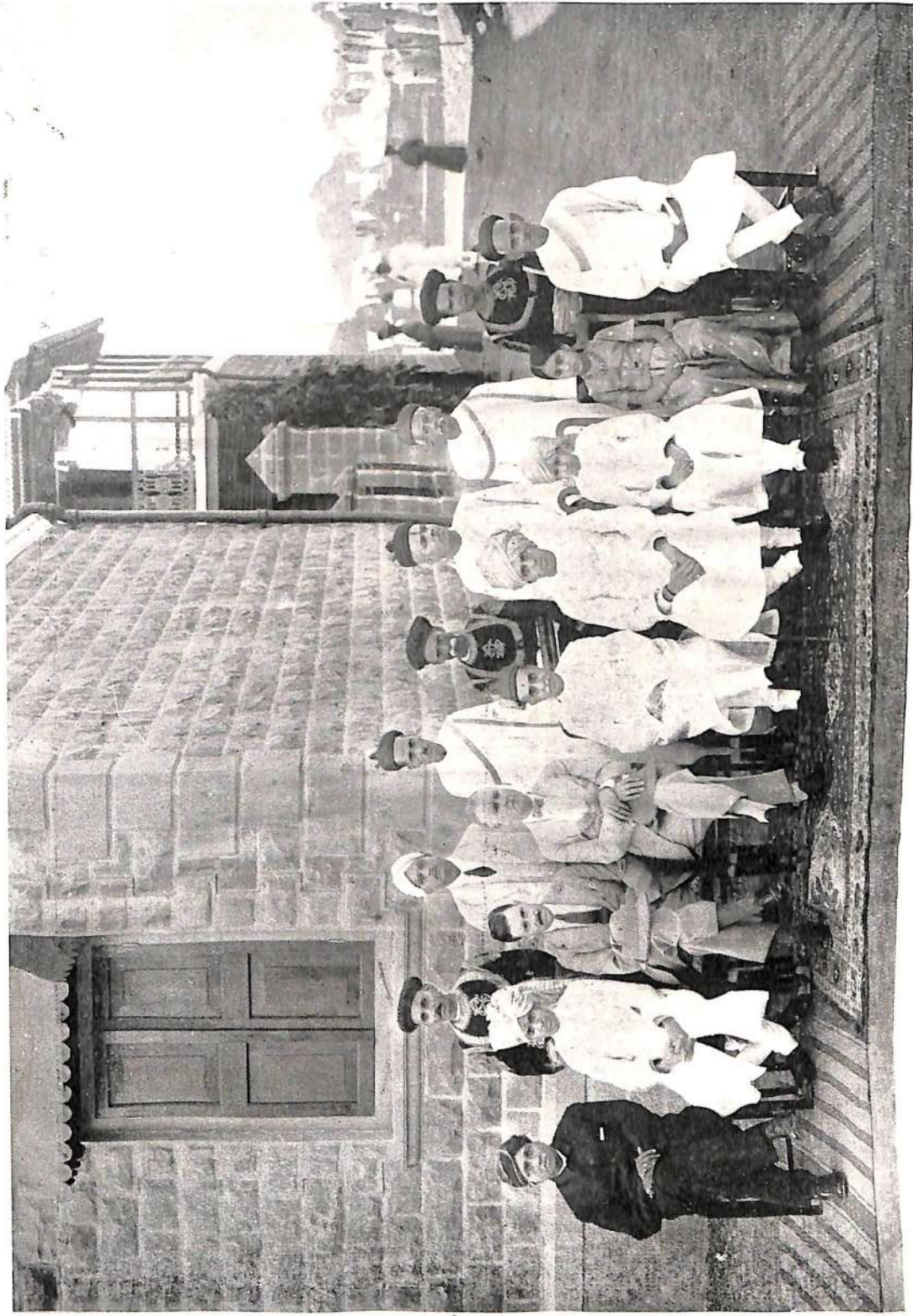
केसरी पत्रांतील स्फुट

“ चळवळीच्या पुढाऱ्यांनीं केलेला हा प्रकार सर्वस्वी गैरशिस्त आहे, असे स्पष्ट म्हटल्याशिवाय आमच्यानें राहवत नाही. संस्थानांतील स्वराज्याचा हेतु जातिविद्वेषक तर नसलाच पाहिजे, पण नेहमींच्या कायद्याचा हेतु अम्मल-बजावणीला व न्यायदानाला विघातकहि असतां कामा नये. संस्थानी प्रजेचा पक्ष घेऊन आम्ही संस्थानिकांवर त्यांच्या अन्यायाबद्दल प्रखरपणें आघात करावयाला केव्हांहि माघार घेतली नाही. इतकेंच नव्हे, तर त्या सनदशीर चळवळीला हरएक प्रकारें उत्तेजनच देत आलों आहों. पण प्रजा बेताल होऊन अन्याय करूं लागेल तर तिचाहि निषेध कठोरपणानें केल्याशिवाय आम्ही राहणार नाहीं. प्रजेनें कायदा हातीं घेणें हें अनिष्ट आहे. अशानें अनवस्था प्रसंग येईल, व स्वराज्याची चळवळ म्हणजे बेबंदशाहीची किंवा अराजकतेची

चळवळ असें तिला स्वरूप येईल. भोर संस्थानांतील चळवळीच्या पुढाऱ्यांनीं उद्योगशीलता व धैर्य दाखविलें याबद्दल आम्ही पूर्वी त्यांचा तो मोठा गुण घेतला. परंतु, त्या चळवळींत मिळालेल्या यशानें डोळे फिरून लाभलेल्या लोकसत्तेचा जर ते असा दुरुपयोग करतील तर त्यांना ही आत्मघातकी बुद्धि सुचली असेंच म्हणावें लागेल.”

वरील अनिष्ट प्रकार घडल्यानंतर पुढें या चळवळीचे पुरस्कर्ते रा. शेठे व त्यांचे सहकारी मिळून ५ जणांवर रीतसर खटले होऊन त्यांना शिक्षा देण्यांत आल्या. त्याचप्रमाणें कारी येथील पकडलेल्या दोन इसमांवर गुन्हा शाबीत होऊन त्यांनाहि शिक्षा झाल्या. शेठे व त्यांचे सहकारी तुरुंगांत गेल्यामुळें सुमारे १ वर्ष शांतता होती. पुढें मोसैं खोऱ्यांत रा. शेठे यांचे जे अनुयायी होते त्यांच्यापैकीं कांहींनीं त्या भागांत आपल्या पुढाऱ्यांची मुक्तता करण्याकरितां साराबंदीची चळवळ सुरू केली. भोरास सरकारी वाड्यापुढें तो प्रकार घडला त्याच वेळीं पोलिसांची संख्या वाढविण्याची आवश्यकता भासून त्याप्रमाणें ती वाढविण्यांत आली व मोसैंखोऱ्यांत आडमाळ येथें प्रथम २८ पोलिसांचें एक ठाणें ठेवण्यांत येऊन सन १९३३ सालीं त्यांची संख्या ४० करण्यांत आली.

मोसैंखोऱें हा भाग अगदीं एका वाजूला असून चोहों वाजूनीं डोंगर, दऱ्यांखोऱ्यांनीं वेष्टिलेला आहे. पावसाळ्यांत नद्या भरल्या म्हणजे त्या भागांत जाणें अत्यंत कठिण आहे. म्हणूनच तेथें नवीन पोलिसठाणें ठेवण्यांत आलें. या भागांतील पुढाऱ्यांनीं लोकांची अशी समजूत करून दिली होती कीं, मोठ्या जमावानिशीं आपण येथें कांहीं केलें तरी अधिकारी विशेषतः पावसाळ्यांत तेथें येऊन आपलें कांहीं करूं शकणार नाहींत. या पुढाऱ्यांचे चिथावणीवरून लोकांनीं बेकायदा जंगल तोडण्यास व सरकारी जमिनींत लागण करण्यास सुरुवात केली. एकदां एका इसमानें जेथें पोलिसांचें ठाणें होतें तेथें येऊन त्यांचा दारुगोळा पाणी ओतून खराब केला. सदर इसमास पकडून पोलिस त्यास तालुक्याचे ठिकाणीं नेत असतां लोकांनीं मोठ्या जमावानिशीं येऊन त्यास सोडवून नेलें. या लोकांपैकीं मुख्य बारा पुढाऱ्यांना पकडण्याबद्दल वारंटें देण्यांत आलीं तेव्हां ते पळून गेले. कांहीं काल त्यांचा पत्ता लागेना. त्याबाबत क्रि. प्रो. कोड कलम ८७ प्रमाणें जाहीरनामा

राजा रघुनाथराव हायस्कूल इमारतीचे उद्घाटनानंतर हायस्कूलनजीक घेतलेला फोटो.

खुर्चीची रांगा:— १ कों. म. कुमठेकर; २ रा. कु. वापूसोहेव; ३ मे. वझलगेट; ४ रेसिडेन्ट ले.-क. इव्हॅस्मन-गॉर्डन; ५ श्री. राजेसाहेव; ६ श्री. युवराज;

७ रा. कु. रावसाहेव; ८ रा. कु. पन्नावतीराजे; ९ रा. व. हुल्याळ.

उभे:— २ गोपूकाका रानडे; ३ वि. प. कान्हेरे; ५ वि. गो. रानडे; ६ वि. के. सामक.

काढण्यांत आला होता. कांहीं दिवसांनीं १२ पैकीं ४ इसमांना पोलिंसांनीं मोठ्या चातुर्यानिं पकडलें. बाकीचे ८ आपण होऊन स्वाधीन झाले. ह्या १२ इसमांवर खटले होऊन त्यांना शिक्षा देण्यांत आली. त्यानंतर रा. शेठे यांचे परममित्र रा. गोपीनाथपंत यांनीं पुढाकार घेऊन सन १९३३चे अखेरीस या भागांतील लोकांना बेकायदा जंगल तोडण्यास, सारा न देण्यास व काँग्रेसच्या असहकारितेच्या चळवळींत सामील होण्यास उपदेश करून अराजकता उत्पन्न करण्याचें सुरू केलें. परंतु रा. पोतनीस यांना सन १९३३चे जानेवारींतच पकडण्यांत आल्यामुळें ही चळवळ मुळांतच नाहींशी झाली. रा. पोतनीस यांचेवर खटला होऊन त्यांनाहि शिक्षा झाली.

याप्रमाणें सन १९३० सालीं सुरू झालेल्या चळवळीचा सन १९३३ सालीं पूर्णपणें बीमोड करण्यांत आला. या तीन वर्षांचे अवधींत ब्रिटिश हिंदुस्थानांतहि कायदेभंगाची चळवळ व प्रभातफेऱ्या बंद करण्याचे कामीं कडक उपायांची योजना करण्यांत येऊन त्या चळवळी दडपून टाकण्यांत आल्या. यामुळेंहि संस्थानांतील चळवळ्यांना बाहेरचा पाठिंबा मिळण्याचें बंद झालें. सन १९३० सालापर्यंत तडजोडीचें व सामोपचाराचें धोरण ठेविलें होतें व प्रजेच्या तक्रारींची दाद लावून त्यांच्या रास्त मागण्या शक्य तितक्या पुरविल्या होत्या. सन १९३० सालीं संस्थानांतील चळवळीला जेव्हां अनिष्ट वळण लागलें तेव्हां नुसत्या तडजोडीच्या व सामोपचाराच्या उपायांनीं राज्यकारभार सुरळीत चालवयाचा नाहीं ही गोष्ट लक्षांत येऊन, कायदेभंग करून संस्थानांत अराजकता निर्माण करणाऱ्या लोकांचा बंदोबस्त करण्याकरितां श्रीमंत राजेसाहेबांनीं पोलिंसांची संख्या वाढविण्याचें ठरविलें व पोलिंसांची संख्या २२३ होती ती ३०६ करण्यांत येऊन नवीन १०० ब्रिजलोड बंदुका खरेदी करण्यांत आल्या. पूर्वीचे दिवाण रावबहादुर अंजनगांवकर यांची सन १९३० सालापर्यंत सामोपचाराचे धोरणानें संस्थानांत शांतता राखण्याचे कामीं भोर दरबारास जशी बहुमोल मदत झाली, त्याचप्रमाणें त्यांचेमागून आलेले दिवाण रावबहादुर हुल्याळ यांची कडक उपाय योजून शांतता ठेवण्याचे कामीं मदत झाली.

हल्लीं पोलिसखात्याचा खर्च जवळ जवळ दुपटीनें वाढला आहे. संस्थानांत शांतता राखण्याकरितां हा खर्च वाढविणें भाग पडलें. श्रीमंत राजेसाहेबांनीं गादीवर आल्यापासून आपल्या अनेक भाषणांतून संस्थानांत शांतता ठेवण्याबद्दल प्रजेला उपदेश केला. त्यांच्या उपदेशाप्रमाणें जर शांतता राहिली असती तर पोलिसखात्यावर खर्च वाढविण्याचें कारण नव्हतें. तो पैसा शिक्षण, आरोग्य, प्रजेच्या सुखसोयी इत्यादि कामांकडे खर्च करितां आला असता. परंतु काहीं अविचारी, आतताई पुढाऱ्यांच्या गुंडगिरीमुळें संस्थानला हा खर्च करावा लागत आहे.

आतांपर्यंत भोर संस्थानांतील चळवळीची जी थोडक्यांत माहिती दिली तीवरून ही चळवळ श्रीमंत राजेसाहेबांच्या राज्यकारभारांतील दोषामुळें उत्पन्न झालेली नसून तिचीं पाळेंमुळें पूर्वीच्या कारकीर्दीपासून रुजलेलीं होती असें दिसून येईल. तीं नाहींशीं करण्यांतच श्रीमंत राजेसाहेबांना बराच त्रास सोसावा लागला. हल्लीं संस्थानांत शांतता नांदत आहे व ती अशीच यापुढें कायम राहावी हीच सर्वांची इच्छा आहे.

यासंबंधानें भोर द्वितीय कायदेमंडळाचे उपाध्यक्ष श्री. चंद्रशेखर गोविंद आगाशे, बी.ए., एल्.एल्.बी., यांचे ता. २०-६-१९३३ च्या भाषणांतील, व दक्षिणेंतील संस्थानांचे पहिले ए. जी. जी. लेफ्टेनंट-कर्नेल एच. विल्बरफोर्स-बेल यांनीं ता. १७ ऑगस्ट सन १९३४ रोजीं भोरास भेट दिली त्या वेळीं त्यांनीं केलेल्या भाषणांतील उतारे विशेष उद्बोधक असल्यानें येथें उद्धृत केले आहेत. ते येणेंप्रमाणें:—

श्री. आगाशे यांचें भाषण

“Ladies and gentlemen, it will not be proper, if I fail to allude here to one more point, the omission of which is likely to create a misunderstanding in the minds of strangers who have not got first-hand knowledge about the State affairs. I believe you may be knowing that unfortunately in recent years the Bhor State has not been quite free from agitation which has occasionally shown a tendency to intimidation and violence. You will, however, be glad to know that this kind of agitation affects only a small corner of the State, while

there is in general peace and order everywhere throughout the rest of the State. I am also delighted to tell you that our kind and humane Ruler has promptly taken adequate measures to check the undesirable agitation with the fullest concurrence and co-operation of the Legislative Council and I have every hope that, by the grace of the Almighty, all lawlessness will soon disappear and complete order will be restored to the great relief and joy of all law-abiding subjects. I am also confident that Shrimant Pant Saheb will have the fullest support of H. E. the Viceroy and your own self in all his efforts to establish tranquillity and rehabilitate confidence in the administration."

ले.-क. विल्बरफोर्स-बेल यांचें भाषण

"This is scarcely the time for me to refer to the doing of yourself, Chief Saheb, and your State during the past 17 months, during which time we have been co-operating for the mutual welfare of the Bhor State and of the Agency. I have been particularly interested in the steps taken by you to suppress a certain amount of mischievous propaganda which had been circulated in your State. I know you have had certain difficulties to encounter in this connection, and I congratulate you upon the success of your endeavours. Attempts have been made in certain quarters to traduce you and your administration, and I would suggest your treating these subversive efforts with the contempt which they deserve. Let me assure you that interested calumny recoils generally upon its perpetrators."

प्रकरण ८ वें लोकोपयोगी कार्य

१. शिक्षण

कै. श्रीमंत रावसाहेबांनीं घाटावरील ४ तालुक्यांतील प्राथमिक शिक्षण मोफत केलें होतें, परंतु घाटाखालील सुधागड तालुक्यांत प्राथमिक शिक्षण मोफत केलें नव्हतें. त्या तालुक्यांतील प्राथमिक शिक्षण श्रीमंत राजेसाहेबांनीं गादीवर येतांच मोफत केलें व तेव्हांपासून प्रजेला प्राथमिक शिक्षण मोफत मिळत आहे. कै. श्रीमंत रावसाहेबांचे कारकीर्दीचे अखेरीस पगाराचे बाबतींत शिक्षकवर्गांत असंतुष्टता पसरली होती. श्रीमंत बाबासाहेबांनीं संस्थानांतील सर्वच नोकरलोकांचे पगारांत वाढ केली, त्या वेळीं शिक्षकांचेहि पगारांत वाढ केली. त्यामुळें त्यांना झटून काम करण्याचा हुरूप आला, व शिक्षणाचे कामांत नवीन जोम उत्पन्न झाला. राज्यकारभाराच्या इतर खात्यांतून सुधारणा करण्याकडे श्रीमंत बाबासाहेबांनीं जसें लक्ष पुरविलें त्याचप्रमाणें लोकोपयोगी कार्याकडेहि त्यांनीं दुर्लक्ष केलें नाहीं. सर्व प्रजा साक्षर झाल्याशिवाय खरी सुधारणा होणार नाहीं याची त्यांना पूर्ण जाणीव असल्यामुळें त्यांनीं प्राथमिक शिक्षण तालुका लोकलबोर्डांकडे दिलें. त्यामुळें प्रत्येक तालुक्यांतील लोकलबोर्ड उत्पन्नाचे मानानें परिस्थिति व गरजा लक्षांत घेऊन प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार करण्याचे कामीं शक्य ते प्रयत्न करीत आहे.

भोर येथील शिक्षणाची सोय

भोर शहरांतील हायस्कूल, मराठी व मुलींची शाळा यांचा खर्च लोकल फंडांतून भागण्यासारखा नसल्यामुळें या शाळांचा खर्च स्टेट-फंडांतून होत असून त्या शाळा दरवारचे देखरेखीखाली आहेत. श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आल्यापासून गेल्या १७ वर्षांत भोरांतील मुलामुलींची संख्या दुपटीपेक्षां जास्त वाढली आहे. सन १९२२ सालीं हायस्कूलांत मुलामुलींची संख्या १८३ होती. ती हल्लीं २५३ असून त्यांत मुलींची संख्या ४२ आहे. पूर्वी मुलींचे शाळेंत २ शिक्षक असून मुलींची संख्या सुमारे ६० होती व ४ इयत्तांपर्यंतच शिक्षण दिलें जात असे. हल्लीं मुलींची संख्या सुमारे २००पर्यंत गेली आहे. या शाळेवर

शुद्ध राजवाहन, वावावा

राजा रघुनाथराव हायस्कूलची इमारत (ही इमारत सन १९३७ साली बांधली).

पूर्वी पुरुष शिक्षक असत. त्यांचे जागीं स्त्री-शिक्षक नेमण्यास सुरुवात करून हल्लीं त्यांची संख्या ६ आहे. मुलींना शिवणकाम, विणकाम, गायन वगैरेंचें शिक्षण देण्याची सोय करण्यांत आली आहे. मराठी संपूर्ण व्हर्न्या-क्युलर फायनल परीक्षेपर्यंत कोर्स शिकविण्याचीहि सोय झाली आहे. मराठी शिक्षण पुरें झाल्यानंतर मुली हायस्कूलांत जातात व तेथून कांहीं मुली मॅट्रिक परीक्षेसहि बसतात. स्त्री-शिक्षणाची ही जी झपाट्यानें वाढ झाली तिचें सर्व श्रेय कै. श्री. सौ. लक्ष्मीबाई राणीसाहेबांना आहे. त्यांच्या अकालीं निधनामुळे स्त्रीशिक्षणाची फार हानि झाली.

भोर मराठी शाळेंतहि मुलांची संख्या वाढून व्हर्न्याक्युलर फायनल परीक्षेस बसण्याची मुलांची सोय झाली आहे. पूर्वी या शाळेंत मराठी ४ थ्या इयत्तेपर्यंतच शिक्षण दिलें जात असे. ४ इयत्ता झाल्या म्हणजे अनुकूलता असेल तीं मुलें हायस्कूलांत जात. ज्यांना इंग्रजी शिक्षण घेण्याचें सामर्थ्य नसे अशा मुलांना शाळा सोडावी लागे. गरीब विद्यार्थ्यांची ही गैरसोय दूर करण्याकरितां ट्रेन्ड शिक्षकांच्या नेमणुका करून मराठी ७ इयत्तापर्यंत शिक्षण मिळण्याची सोय करण्यांत आली. यामुळे ज्या मुलांना इंग्रजी शिक्षण घेण्याची ऐपत नाहीं त्यांना व्ह. फा. परीक्षा देऊन चरितार्थ मिळविण्याचा मार्ग मोकळा झाला आहे. हल्लीं शाळेंत मुलांची संख्या ३६७ असून शिक्षक १३ आहेत.

राजा रघुनाथराव हायस्कूल

‘लक्ष्मी त्रिज’ चें काम पुरें झाल्यानंतर दुसरें मोठें खर्चाचें काम म्हणजे ‘राजा रघुनाथराव हायस्कूल’ हें होय. सरकारी वाड्याजवळची हायस्कूलची इमारत आहे ती मागील कारकीर्दींत ५० वर्षांपूर्वी बांधिली होती. मुलांची संख्या वाढत चालल्यामुळे ही इमारत अपुरी पडूं लागली. शिवाय ही इमारत जुन्या पद्धतीवर बांधली असल्यामुळे ती फार गैरसोयीची होती. नवीन इमारतीची आवश्यकता बरेच दिवस भासत होती. परंतु पुलाचें काम पुरें झाल्याशिवाय नवीन इमारतीचें काम हातीं घेतां आलें नाहीं.

पुलाचें काम पुरें झाल्यावर श्रीमंत राजेसाहेबांनीं हायस्कूलकरितां नवीन इमारत बांधण्याचें ठरविलें. इमारत कोठें बांधावी याबद्दल वाटाघाट सुरू झाली. शहरांत शाळेसारख्या इमारतीस लागणारी प्रशस्त जागा नाहीं. शाळेजवळच

क्रीडांगण असलें पाहिजे, असें श्रीमंत राजेसाहेबांचें मत असल्यामुळें त्यांनीं पुलापलीकडील म्हणजे भोलावड्याचे हद्दींत असलेला प्रशस्त माळ पसंत केला व त्या ठिकाणीं इमारत बांधण्याचें ठरविलें. कांहीं लोकांचा या जागेस विरोध होता. त्यांचें म्हणणें, शाळा शहरांतच असली म्हणजे मुलांना लांब जावें लागणार नाहीं. या त्यांच्या म्हणण्यांत कांहींच अर्थ नव्हता. कारण पूर्वीच्या शाळेपासून म्हणजे वाड्यापासून नवीन इमारतीपर्यंत जाण्यास फक्त दहा मिनिटेंच लागतात. शहरांतून नवीन इमारत दोन फर्लांगपेक्षां जास्त लांब नाहीं. दोन फर्लांगहि चालण्याचे श्रम मुलांना पडूं नयेत अशी पालकांची इच्छा. त्यांना खुल्या जागेचें व मोकळ्या हवेचें महत्त्वच कळत नसल्यामुळें त्यांची अशी इच्छा असणें स्वाभाविक होतें. परंतु इमारत तयार झाल्यानंतर श्रीमंत राजेसाहेबांनीं जी जागा पसंत केली तीच योग्य होती असें लोकांना आतां वाटत आहे.

इमारतीची जागा पसंत केल्यानंतर श्रीमंत राजेसाहेबांनीं पुण्यांतील बहुतेक हायस्कुलांच्या इमारती स्वतः जाऊन पाहिल्या. नंतर त्यांनीं आपल्या कल्पनेप्रमाणें इमारतीचा नमुना कसा असावा हें स्टेट एंजिनिअर यांना समजावून देऊन प्लॅन एस्टिमेट करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं प्लॅन एस्टिमेट करून तें हुजूर पाठविलें. श्रीमंत राजेसाहेबांना प्लॅन पसंत पडला. नंतर या इमारतीचें काम ज्यांनीं पुलाचें काम केलें होतें त्यांनाच म्हणजे रानडे कॉन्ट्रॅक्टर यांना देण्यांत आलें.

सन १९३४ च्या डिसेंबरांत संकेश्वरमठाचे अधिपति जगद्गुरु शिष्य-स्वामी श्रीशंकराचार्य यांचें वास्तव्य भोरास होतें. या अमूल्य संधीचा फायदा घेऊन श्रीमंत राजेसाहेबांनीं त्यांचे हस्ते इमारतीच्या पायाचा उत्खननसमारंभ ता. १० डिसेंबर सन १९३४ रोजीं करून इमारतीचे कामास सुरुवात करून दिली.

दक्षिणेंतील संस्थानचे पहिले ए. जी. जी. ले.-क. एच्. विल्वरफोर्स-बेल हे बदलून गेल्यामुळें त्यांचे जागीं लेफ्टेनंट-कर्नल जे. सी. टेट यांची नेमणूक झाली होती. त्यांनीं प्रथम भोरास भेट दिली, त्या वेळीं त्यांचे हस्ते ता. २ जानेवारी सन १९३५ इसवी रोजीं इमारतीची कोणशिला बसविण्याचा समारंभ झाला.

सन १९३६ अखेर इमारतीचें काम पुरें झालें. पहिल्या हायस्कुलांतील सामान पुरेसें नसल्यामुळें नवीन जास्त सामान खरेदी करण्यांत आलें. नंतर

१९३७ इ. चे फेब्रुवारी महिन्यांत नवीन रेसिडेंट लेफ्टेनंट-कर्नल के. ए. जी. इव्हॅन्स-गॉर्डन हे भोरास आले, तेव्हां त्यांचे हस्ते ता. ३ फेब्रुवारी रोजी या इमारतीचा उद्घाटनसमारंभ मोठ्या थाटानें साजरा करण्यांत आला. इमारतीचें काम सुरू झाल्यावर कायदेमंडळाच्या बिनसरकारी सभासदांनी या नवीन होणाऱ्या इमारतीस 'राजा रघुनाथराव हायस्कूल' असें नांव देण्याबद्दल ठराव आणिला होता व तो बिनसरकारी सभासदांच्या एकमतानें पास झाला होता. इतर लोकांनींहि अशीच इच्छा प्रदर्शित केली होती. यामुळे श्रीमंत राजेसाहेबांनी ठरावास मान्यता दिली.

उद्घाटनसमारंभ ता. ३ फेब्रुवारी १९३७ रोजी लेफ्टेनंट-कर्नल इव्हॅन्स-गॉर्डन यांचे हस्ते झाला. समारंभास श्रीमंत राजेसाहेब, श्रीमंत युवराज भाऊसाहेब, श्रीमंत राजकुमार बापूसाहेब व रावसाहेब, श्रीमंतांचे खेही दादासाहेब कुमठेकर व भोर येथील प्रमुख नागरिक, प्रतिष्ठित सदगृहस्थ, शेटसावकार, कायदेमंडळाचे सर्व सभासद वगैरे मंडळी हजर होती. सर्व मंडळी स्वस्थानी विराजमान झाल्यावर प्रथमतः रावबहादुर दिवाणसाहेबांनी शाळाधिकारी व कौन्सिलचे सभासद यांची रेसिडेंटसाहेबांना ओळख करून दिली. शाळाधिकारी यांनी शिक्षणखात्याचे प्रगतीचा अहवाल वाचून दाखविला. नंतर कायदेमंडळाचे उपाध्यक्ष रा. महादेव हेरंब देव, बी. ए., यांनी श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या प्रगतिपर राज्यकारभाराचें व विशेषतः शाळाखात्याच्या प्रगतीचें थोडक्यांत सिंहावलोकन करून मे. रेसिडेंटसाहेबांना इमारतीस 'राजा रघुनाथराव हायस्कूल' असें नांव देऊन इमारत खुली करण्याची विनंति केली. त्या विनंतीस अनुसरून ले.-कर्नल इव्हॅन्स-गॉर्डन यांनी थोडक्यांत भाषण करून इमारतीस 'राजा रघुनाथराव हायस्कूल' असें नांव देऊन इमारत खुली केल्याचें जाहीर केलें. त्यांनी आपल्या भाषणांत श्रीमंत राजेसाहेब यांच्याबद्दल पुढील गौरवपर उद्गार काढले:—

रेसिडेंटसाहेब यांचें भाषण

" It has given me great pleasure to come here today to name 'Raja Raghunatharao High School' and declare open this fine new High School Building.

It is clear from what the Superintendent of Education and the Vice-President of the Legislative Council have told us, that the people of Bhor State are fortunate in having for their Raja a Ruler who not only encourages the spread of education but encourages it in the most practical way by providing out of his own pocket a considerable portion of the money required.

That his munificence has borne fruit is apparent from the great increase in the number of students in the last 15 years and from the very satisfactory proportion of successes obtained in the Matriculation Examination last year."

हायस्कूलची इमारत 'लक्ष्मीबाई' त्रिजवळ भाटघरहून भोरास येणाऱ्या सडकेच्या कडेला आहे. इमारत दुमजली असून दर्शनी भाग फारच प्रेक्षणीय आहे. इमारतीचे मार्गें विस्तीर्ण क्रीडांगण तयार करण्यांत आलें असून पुढें वगोचा केलेला आहे. इमारत, नवीन सामान, क्रीडांगण वगैरे सर्वास सुमारे १,००,००० रुपये खर्च आला. इतक्या मोठ्या रकमेचा बोजा स्टेट-फंडावर पडूं नये म्हणून व या पवित्र कार्यास खासगीतून कांहीं हातभार लावावा म्हणून श्रीमंत राजेसाहेबांनी आपल्या खासगी उत्पन्नांतून २०,००० रुपये इमारतीचे खर्चाकडे देणगी म्हणून दिले. या त्यांच्या उदार देणगीमुळेच इमारतीचें काम लवकर झालें.

'लक्ष्मीबाई त्रिज' व 'राजा रघुनाथराव हायस्कूल' हीं दोन्ही कामें प्रेक्षणीय झालीं असून त्यांमुळे भोर शहरास शोभा आली आहे.

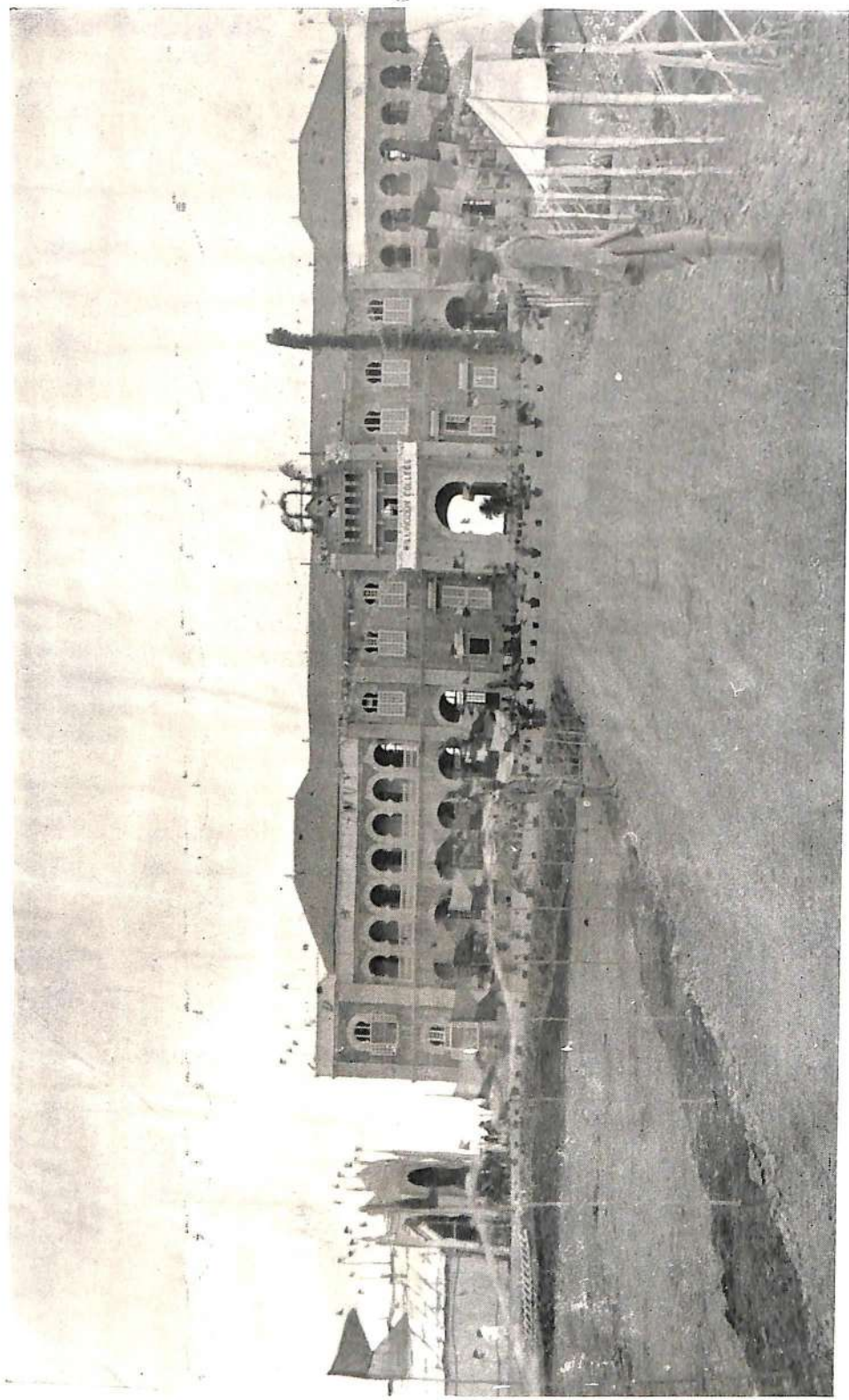
हायस्कूलमध्ये विद्यार्थ्यांकडून बारा आण्यांपासून जास्तीत जास्त एक रुपया आठ आणेपर्यंत फी घेण्यांत येते.

श्रीमंत राजे बाळासाहेब अधिपति संस्थान मिरज यांनी १९३७ इ. च्या नोव्हेंबर महिन्यांत भोरास आल्यावेळीं राजा रघुनाथराव हायस्कूलमध्ये श्रीशंकराजी नारायण शिष्यवृत्ति ठेवण्याकरितां रु. २६०० ची देणगी दिली. त्यांच्या हेतुप्रमाणें शिष्यवृत्ति ठेवण्याची लवकरच तजवीज करण्यांत येणार आहे.

हायस्कूलच्या विद्यार्थ्यांची संमेलनें

श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर येण्यापूर्वी भोर हायस्कूलमध्ये विद्यार्थ्यांचें वार्षिक संमेलन भरविण्याची अनेक कारणांमुळे पद्धति सुरू नव्हती. परंतु

चित्रांक ८८

विलिंग्डन कॉलेज, सांगली. या कॉलेजला श्रीमंत राजेसाहेबांनी रु. १०,००० ची देणगी दिली. [सं. पा. ५५७

श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आल्यानंतर इतर ठिकाणांप्रमाणे भोर हायस्कूलांतहि जुन्या व नव्या विद्यार्थ्यांचें संमेलन भरवावें अशी त्यांनीं हायस्कूलच्या हेड-मास्तरांना सूचना केली. त्याप्रमाणे वार्षिक संमेलनें भरविण्यांत येत असतात. त्यांपैकी ज्या ज्या संमेलनांस श्रीमंत राजेसाहेब अध्यक्ष होते तीं पुढें दिलीं आहेत.

१९२५

भोर हायस्कूलमधील विद्यार्थ्यांनीं १९२५ च्या जूनमध्ये ८ तारखेस हायस्कूलचे संमेलन भरविलें. संमेलनाचे शर्यती, खेळांचे चढाओढीचे सामने, संभाषणे, नाटक वगैरे विविध कार्यक्रम २-३ दिवस चालूच होते. ता. ९ रोजीं श्रीमंतांना विनंति केल्यावरून ते स्वतः संमेलनास हजर राहिले. त्यांच्या हस्ते चढाओढींत यशस्वी झालेल्या विद्यार्थ्यांना बक्षिसें वांटण्याचा समारंभ झाला. प्रथमतः मुलांचीं स्वागतपर पद्ये व संभाषणे झाल्यावर हायस्कूलचे हेडमास्तर रा. व्ही. के. सामक यांनीं हायस्कूलचा रिपोर्ट वाचून दाखविल्यावर श्रीमंत राजेसाहेबांनीं, निरनिराळ्या खेळांत प्रावीण्य दाखविल्याबद्दल, विद्यार्थ्यांचें कौतुक करून उपदेशपर भाषण केलें. यशस्वी विद्यार्थ्यांना बक्षिसें दिल्यावर हा समारंभ समाप्त झाला.

१९३२

ता. ११ डिसेंबर १९३२ रोजीं भोर हायस्कूलचें संमेलन श्रीमंत राजेसाहेब यांचे अध्यक्षतेखालीं झालें. या संमेलनास पुणे येथील सर परशुरामभाऊ कॉलेजचे प्रोफेसर एम्. आर. परांजपे, एम्. ए., बी. एस्सी., यांना पाहुणे म्हणून बोलाविण्यांत आलें होतें. प्रथमतः श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं छोटेंसें भाषण करून वक्त्यांची ओळख करून दिल्यावर प्रो. परांजपे यांनीं भाषण केलें. त्यांनीं आपल्या भाषणांत विद्यार्थ्यांना उपदेश करतांना सांगितलें कीं, प्रत्येक विद्यार्थ्यानें आपलें शरीर आरोग्यपूर्ण राखून त्याची योग्य वाढ कशी होईल, स्वभाव चांगला कसा बनेल, आपला बौद्धिक विकास कसा होईल याची काळजी घेतली पाहिजे व लोकांनीं प्रतिपादन केलेलीं मते सर्वच खरीं आहेत असें न समजतां, तीं खरीं अगर खोटीं याचा निवाडा करण्याची स्वतःच्या बुद्धीची शक्ति वाढविण्याचा प्रयत्न प्रत्येकानें केला पाहिजे. या आशयाचें उद्बोधक व्याख्यान

ज्ञाल्यावर हायस्कूलचे हेडमास्तर यांनी वक्त्यांचे आभार मानले व हा समारंभ आटोपला.

१९३४

१९३४ सालच्या डिसेंबरमध्ये झालेल्या हायस्कूलचे संमेलनास श्रीमंत राजे बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि, अधिपति संस्थान औंध, हे आले होते. संमेलनप्रसंगी श्रीमंत बाळासाहेब यांनी उपदेशपर भाषण करून विद्यार्थ्यांना बक्षिसे वाटली. या संमेलनास श्रीमंत बाबासाहेब हेहि उपस्थित होते.

१९३८

भोर येथील राजा रघुनाथराव हायस्कूलचे वार्षिक संमेलन श्रीमंत राजे-साहेब यांच्या अध्यक्षतेखाली मोठ्या थाटाने ता. १३ जानेवारी १९३८ रोजी पार पाडण्यांत आले. विद्यार्थ्यांचे कांहीं खेळ, पद्यगायन, संभाषणे वगैरे ज्ञाल्यावर विद्यार्थ्यांना श्रीमंत राजेसाहेब यांचे हस्ते बक्षिसे वांटण्यांत आली. हारतुरे ज्ञाल्यावर हा समारंभ आटोपला.

१९३९

ता. ४ जानेवारी १९३९ रोजी राजा रघुनाथराव हायस्कूलचे संमेलन श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. त्या वेळी श्री. युवराज भाऊसाहेब, दिवाणसाहेब, अधिकारीवर्ग व भोरची प्रमुख मंडळी उपस्थित होती. विद्यार्थ्यांचे खेळ, संभाषणे वगैरे ज्ञाल्यावर यशस्वी विद्यार्थ्यांना श्रीमंतांनी बक्षिसे वांटली.

भोरखेरीज संस्थानांत इतरत्र शिक्षणाची सोय

भोरखेरीज शिरवळ व पाली येथे मराठी ७ इयत्तांपर्यंत शिक्षणाची सोय असून त्यांतून व्हर्नाक्युलर फायनल परीक्षेस विद्यार्थी पाठविण्यांत येतात. पाली येथे शाळेस सरकारी इमारत आहे. या शाळेंतील मुलांमुलींची संख्या वाढल्यामुळे जागा अपुरी पडू लागली. तेव्हां या इमारतीशेजारीच आधुनिक पद्धतीवर एक लहान इमारत बांधण्यांत आली. या इमारतीस सुमारे ८००० रु. खर्च आला. याशिवाय एकंदर संस्थानांत ५८ प्राथमिक शाळा आहेत व त्या सर्वांत मुले व मुली मिळून ३०५४ मुले शिक्षणाचा फायदा घेत आहेत. या सर्व शाळांतून शिक्षण मोफत देण्यांत येते.

मोफत उच्च शिक्षणाच्या सोयी

हायस्कुलांतील गरीब विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण मिळण्याकरितां श्रीमंत बाबासाहेबांनीं बऱ्याच सोयी करून ठेविल्या आहेत. गादीवर आल्यानंतर दुसऱ्याच वर्षी त्यांनीं डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या बुइलिंग्डन कॉलेजला १०,००० रुपयांची देणगी दिली. त्याचप्रमाणें फर्ग्युसन कॉलेजांतील हॉस्टेलकरितां १५०० रुपये दिले. या देणग्यांचे मोबदला म्हणून डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीनें फर्ग्युसन अगर बुइलिंग्डन कॉलेजांत भोर हायस्कुलांतील दरवर्षी ४ विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण देण्याचें मान्य केलें. त्याप्रमाणें सन १९२४ सालापासून भोर हायस्कुलांतील दरसाल ४ विद्यार्थी फर्ग्युसन कॉलेजांत मोफत शिक्षणाचा फायदा घेत आहेत.

हॉस्टेलकरितां रु. १५०० दिले त्याचा निदर्शक असा प्रस्तर-फलक हॉस्टेलमधील खोली नंबर ३२५ वर लाविला आहे. त्यावर:—

“Donated by Shrimant Raghunathrao Shankarrao alias Babasaheb Pant Sachiv, Chief of Bhor.”

अशीं अक्षरें कोरलेली आहेत.

प्रजाजन व गरीब विद्यार्थ्यांकरितां शिष्यवृत्त्या

भोर संस्थानच्या पहिल्या कायदेमंडळाची स्थापना ता. १८ ऑगस्ट सन १९२८ इ. रोजी श्रीमंत बाबासाहेबांनीं केली, त्या वेळीं त्यांनीं आपल्या प्रास्ताविक भाषणांत संस्थानांतील प्रजाजनांपैकीं गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण संपादन करतां यावें म्हणून त्यांना शिष्यवृत्त्या देण्याकरितां खासगीतून रु. २०,००० ची रक्कम निराळी काढून ठेवणार असल्याचें जाहीर केलें होतें. त्याप्रमाणें सन १९३० सालीं २०,००० रुपयांच्या प्रॉमिसरी नोटा खरेदी करून त्यांच्या व्याजांतून दरमहा ७५ रुपयांच्या ४ शिष्यवृत्त्या ठेविल्या. पहिली दरमहा २५ रुपयांची, त्यांच्या परमपूज्य मातोश्री कै. श्री. सौ. जिजीसाहेब यांच्या नांवची, दुसरी २० रुपयांची त्यांच्या द्वितीय पत्नी कै. श्री. सौ. लक्ष्मीबाईसाहेब यांच्या नांवची, तिसरी दरमहा १५ रुपयांची त्यांची कन्या कै. श्री. सौ. काशीताईसाहेब बुध्याळकर यांच्या नांवची, व चौथी दरमहा १५ रुपयांची त्यांचा पुत्र

कै. रामनाथसाहेब यांच्या नांवची, याप्रमाणें ४ शिष्यवृत्त्या ठेविल्या; व त्या आर्ट कोर्स शिवायकरून दुसरा कोणताहि उच्च कोर्स घेणाऱ्या संस्थानच्या प्रजाजनांपैकीं गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांस देण्यांत येत असतात.

सातारा येथील आर्याग्लवैद्यक विद्यालयाचा वार्षिक वक्षिससमारंभ श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या हस्ते ता. २३ जून १९२८ रोजी झाला. त्या वेळीं रु. १०५० च्या दर्शनी किंमतीच्या प्रॉमिसरी नोटा खरेदी करून त्यांचें व्याज दरसाल वरील विद्यालयास देण्याचें श्रीमंतांनीं जाहीर केलें. त्या देणगीप्रीत्यर्थ चालकांनीं भोर संस्थानचा एक विद्यार्थी वरील विद्यालयांत शिक्षणाकरितां घेण्याचें ठरविलें.

आर्यवैद्यकास उत्तेजन देण्याकरितां राजवैद्य कै. श्रीधरशास्त्री गोखले यांनीं २००० रुपयांची रक्कम श्रीमंत राजेसाहेबांचे स्वाधीन केली होती. तींत थोडी भर घालून त्या रकमेच्या प्रॉमिसरी नोटा घेऊन त्यांचे व्याजांतून दरमहां ८ रुपयांची एक शिष्यवृत्ति कै. श्रीधरशास्त्री गोखले वैद्य यांचे नांवची ठेविली व ती आर्यवैद्यकाचें शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांस देण्यांत येत असते.

वाचनालयें

शिक्षणप्रसाराचे कामीं शाळांप्रमाणेंच वाचनालयांचाहि उपयोग फार होतो, ही गोष्ट श्रीमंत राजेसाहेबांस माहीत असल्यामुळें अशा संस्थांना त्यांचे हातून सढळ हातानें मदत देण्यांत येते. सार्वजनिक वाचनालयांस मदत देण्याचे नियम करण्यांत आले आहेत. या मदतीचा फायदा पाली येथील सार्वजनिक वाचनालय व शिरवळ येथील वाचनालय या दोन्ही संस्था घेत आहेत.

कै. श्री. सौ. गंगूताईसाहेब पंतसचिव वाचनालय

श्रीमंत राजेसाहेब युवराज असतांना त्यांच्याच प्रोत्साहनानें व सक्रिय सहानुभूतीनें वरील संस्था स्थापन झाल्याचें १ ल्या खंडांत सांगण्यांत आलेंच आहे. या संस्थेला स्वतःची इमारत नव्हती. ही उणीव श्रीमंत राजेसाहेबांचे लक्षांत होती. ते गादीवर आल्यावर ही उणीव दूर करण्याचें त्यांनीं ठरविलें व शहराचे मुख्य रस्त्यावर सुंदर इमारत बांधतां यावी म्हणून त्यांनीं २५,००० रुपयांची देणगी दिली. या उदार देणगीमुळें संस्थेच्या चालकांना उमेद येऊन त्यांनीं हि या इमारतीकरितां २००० रुपयांची वर्गणी जमा केली. श्रीमंत

राजेसाहेबांचे देणगीपुढे ही रक्कम कांहींच नव्हती. वाचनालयाची जी नवीन सुंदर सुशोभित इमारत बांधण्यांत आली आहे ती श्रीमंत राजेसाहेबांनीच बांधून दिली असें म्हणण्यास कांहींच हरकत नाही. त्यांनीं जर येवढी मोठी रक्कम दिली नसती तर संस्थेला अशी इमारत बांधतां येणें शक्यच नव्हतें. या इमारतीच्या पायाची कोणशिला त्या वेळचे कमिशनर मि. हॅच यांनीं ता. १८ जानेवारी सन १९२८ इ. रोजीं बसविली. त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेब यांचे भाषणास व सेक्रेटरींनीं वाचून दाखविलेल्या रिपोर्टास उत्तर देतांना ते म्हणाले:—

“It is indeed very gracious of Shrimant Pantsaheb, to invite me to perform the pleasant ceremony of laying the Corner-Stone of the Public Library here today and thus permanently associate my name with it.

I do not really know what I have done for the State to deserve such an honour. But this much is true that I take a special interest in your present Ruler whom I know for about 14 years and more intimately since his accession. It is needless for me to tell you anything about the great utility of institutions like Public Libraries, as there is unanimity about it all over the world.

Many a person in western countries and more especially in America like Mr. Carnegie, who do not know what to do with their superfluous money, spend it in founding free libraries or providing money for them.”

या इमारतीचें काम पुण्याचे प्रसिद्ध कॉन्ट्रॅक्टर रानडे यांचेकडे दिलें होतें. त्यांनीं ती इमारत ४ महिन्यांत बांधून पुरी केली.

मुंबईचे गव्हर्नर सर लेस्ली विल्सन यांनीं भोरास प्रथम १ नोव्हेंबर १९२४ रोजीं भेट दिली होती. त्या त्यांच्या भेटीच्या स्मरणार्थ श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं कै. श्री. सौ. गंगूताईसाहेब वाचनालयाकरितां देणगी रु. ५००० देण्याचें त्या वेळीं जाहीर केलें होतें. त्यानंतर पुढील ३ वर्षांत पुरेशी रक्कम जमवून वरील वाचनालयाची इमारत बांधण्यांत आली. त्या इमारतीचा उद्घाटनसमारंभ नेक नामदार सर लेस्ली विल्सन यांच्याच हस्ते व्हावा अशी श्रीमंत राजेसाहेब यांची इच्छा होती. तसेंच, सर लेस्ली विल्सन हे गव्हर्नर झाल्यापासून भोर संस्था-

नच्या हिताकरितां विशेष काळजी घेत असल्याचें दिसून आलें होतें. त्यांच्याच-मुळें नेक नामदार व्हाइसरॉय यांना संस्थानचे हद्दींत स्वागत करून त्यांना चहापाटीं देण्याचा भोरसारख्या लहान संस्थानांना न मिळणारा मान प्राप्त झाला. इतकेंच नव्हे, तर केवळ त्यांच्याच शिफारशीमुळें भोर संस्थानला वंश-परंपरा ९ तोफांचे सलामीचा अपूर्व मान प्राप्त झाला. वरील महत्त्वाच्या गोष्टींमुळें श्रीमंत राजेसाहेबांना सर लेस्ली यांच्याबद्दल आपलेपणा वाटणें साहजिक होतें. त्यामुळें श्रीमंत राजेसाहेबांनीं त्यांना भोरास येऊन वाचनालयाच्या इमारतीचा उद्घाटनसमारंभ करण्याबद्दल विनंति केली व त्यांनींहि कामकाजा-मुळें त्यांना सवड नव्हती तरी एक दिवस भोरास येऊन उद्घाटनसमारंभ करण्याचें कबूल केलें. महाबलेश्वर येथें नेक नामदारसाहेबांचा मुक्काम असतांना ता. ८ मे १९२८ रोजीं ते सदर समारंभाकरितां भोरास आले. त्यांचें भोर येथें श्रीमंत राजेसाहेब, श्रीमंत युवराज, भोरचे पोलिटिकल एजंट मि. ट्यूडर-ओवेन व अधिकारी यांनीं स्वागत केलें. दुपारीं २-१५ वाजतां नेक नामदार-साहेब यांना लायब्ररीच्या नवीन इमारतीचे जागीं उद्घाटनसमारंभाकरितां आणण्यांत आलें. तेथें लायब्ररीचे अध्यक्ष रा. व. अंजनगांवकर, दिवाण संस्थान भोर, यांनीं व कार्यकारी समितीचे सभासद यांनीं त्यांचें स्वागत करून त्यांना दरबार-मंडपांत नेण्यांत आलें. तेथें सर्व स्थानापन्न झाल्यावर वाचनालयाचे अध्यक्ष रा. व. अंजनगांवकर यांनीं वाचनालयाचा पूर्वेतिहास वाचून दाखविला. अध्यक्षांचे भाषणानंतर श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं थोडेंसें भाषण करून सदर इमारतीकरितां आणखी रु. ५००० देणगी जाहीर केली व इमारत उघडण्याबद्दल नेक नामदारसाहेबांना विनंति केली. तेव्हां नेक नामदार यांनीं इमारतीचे दरवाज्याजवळ जाऊन कुलूप उघडून इमारत उघडल्याचें जाहीर केलें. सर्व इमारत पाहून परत स्वस्थानीं आल्यावर त्यांनीं भाषण केलें.

गव्हर्नरसाहेबांचें भाषण

“Chief Saheb, Ladies and Gentlemen,

It has been a great pleasure to me to come here this afternoon and open this very fine library, which has been erected mainly through the great generosity of the Chief himself, aided by the efforts of some of the enlightened people of the

श्री. सौ. गंगुताईसाहेब पंतसचिव. यांच्या स्मरणार्थ श्रीमंत राजेसाहेबांनीं भोर येथें वाचनालयाची इमारत
सन १९२८ सालीं बांधली.

[सं. पा. ५६०

State. The building which I have just inspected appears to me to be admirably suited to the purpose for which it is intended, and I have no doubt that it will become a meeting place for those of your citizens who are interested in the spread of literature, and the diffusion of sound learning throughout the State.

The establishment of this Library is but one further example of the many proofs I have seen of your Chief Saheb's solicitude for the welfare of his subjects, and I hope that, with the aid of the very generous additional donation which he has been good enough to announce to-day, in honour of my visit, the Library will soon be completed and ready for use.

The setting up of a Library here makes the beginning of a movement which is sure to spread as its usefulness becomes more apparent to the public. One of the greatest problems of education in India and especially of primary education, is to prevent the wastage that occurs when the pupils give up their schooling and return to their homes, forgetting, in a short time, in too many cases, almost all they have learnt at school. This great waste can only be prevented by the growth of the habit of reading books and papers, and this is impossible unless the necessary literature is brought within the reach of all classes. The provision of libraries even on a small scale, is a work of merit that may be commended to all who have the means to perform it, and I should be glad indeed to see the Chief Saheb's generous example emulated on a wide scale in all parts of the Bombay Presidency.

To the readers who will resort to this Library for their mental improvement or recreation I would offer one word of advice, and that is, not to believe everything because they see it in print and to remember that there are two sides to almost every case. It should never be forgotten that, "a little learning is a dangerous thing", and that the object of all reading should be an intense desire to get at the real truth. If the treasures which this Library contains, and which will, I am sure, be added to in the future, are approached in this spirit

of search after truth, the Library is sure to be, as I, for one, hope it will be, a source of lasting pleasure and profit to the people of Bhor State.

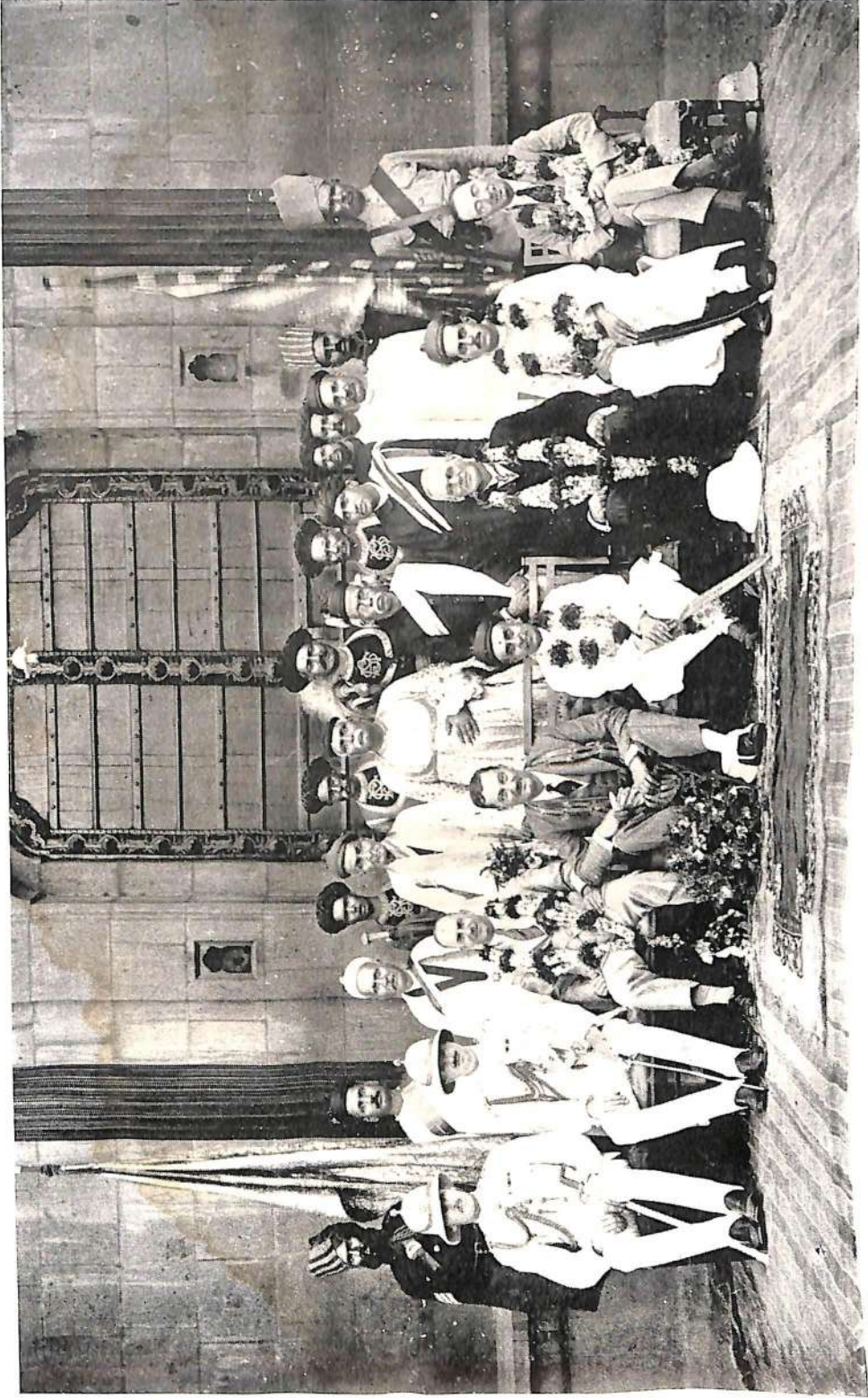
I congratulate you again, Chief Saheb, on this far-sighted and generous effort for the welfare of your subjects, and I wish the President and Managing Committee of the Library all success in their work for the public good, which this handsome building will enable them to carry out in increasing measure."

आपली प्रजा सुशिक्षित व्हावी ही श्रीमंत राजेसाहेबांची इच्छा असल्यामुळे नवीन वाचनालयें सुरू करण्यास त्यांचेकडून प्रोत्साहन देण्यांत येतें.

सर लेस्ली विल्सन यांचे मागून आलेले मुंबईचे गव्हर्नर सर फेडरिक साइक्स यांनी श्रीमंत राजेसाहेबांचे विनंतीस मान देऊन ता. २३ एप्रिल सन १९२९ रोजी भोरास पहिली भेट दिली. दुसरे दिवशीं म्हणजे ता. २४ रोजी वाचनालयाचे इमारतीच्या पहिल्या मजल्यावरील असेंब्ली हॉलमध्ये श्री. सौ. गंगूताईसाहेब यांचे तसबिरीचा अनावरणसमारंभ सर फेडरिक साइक्स यांचे हस्ते झाला. त्या वेळीं वाचनालयाचे सभासदांना व नागरिकांस उद्देशून ते म्हणाले:—

" Shrimant Pant Saheb, Mr. President, Ladies and Gentlemen,

I am very pleased to have been able to-day to perform a ceremony which completes in such an appropriate and graceful manner the Gangutai Saheb Pant Sachiv Library. I have read with much interest the history of this institution, and how it was conceived as fitting memorial to the distinguished lady whose name will always be associated with this building. All those who remember how she herself was a lover of literature and art will be glad that her portrait now adorns this library which is such a valuable addition to the educational facilities of Bhor. I am glad to know that this institution has been so fortunate in securing at the outset a valuable collection of books handed over to it by the Chief Saheb, whose generosity is also so largely responsible for the excellent building in which they are available to the public. I have

मुंबईचे गव्हर्नर नरक नामदार सर लेस्ली विल्सन यांनी ता. ८ मे १९२८ रोजी भोगस भेट दिली, त्या वेळी घेतलेला फोटो.

खुर्चीवर:— १. ए. डी. सी.; २. कॅ. के. सी. प्रेव्हिट्ट, मि. से.; ३. मि. सी. बी. पूली, एविस. एंजि.; ४. ने. ना. सर लेस्ली विल्सन; ५. श्री. राजेसाहेब; ६. मि. डब्ल्यू. सी. ट्यूडर-ओवेन; ७. श्री. युवराजसाहेब; ८. मि. एन्व्. जी. फ्रॅक्स.

[सं. पा. ५६०

been studying the report of your Library and I find that you already have a collection representing most departments of literature. I see that a substantial amount was spent in the last year on the purchase of books, and I hope that this will always be so and that the books purchased will be selected with the care they need. For one of the most difficult and at the same time most important tasks falling to the Managing Committee of a library lies in the selection of new books in such a way that students may be able to keep in touch with the best modern thought in each different field. I am sure that with the interest which Shrimant Pant Saheb takes in this institution you will always strive to keep your Library worthy of this building and worthy of the lady whose portrait I have unveiled, so that it may, as far as your resources permit, justify Carlyle's saying that "The true University of these days is a Collection of Books".

I wish all success to this institution, and I hope it may be a means of preserving and spreading the habits of reading and study among the educated public of Bhor."

शारीरिक शिक्षण

श्रीमंत राजेसाहेब आपल्या प्रजेच्या बौद्धिक शिक्षणाची जशी काळजी घेतात त्याचप्रमाणे प्रजेच्या शारीरिक शिक्षणाचीहि ते काळजी घेतात. शरीर सुदृढ नसेल तर बौद्धिक शिक्षण व्यर्थ आहे. "शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्" हें तत्त्व ते नेहमीं संधि मिळेल तेव्हां प्रजेच्या मनावर बिंबवीत असतात.

भोर येथे सरकारी तालीम असून तींत शाळेंतील विद्यार्थी जोर, जोडी, मलखांब, कुस्ती वगैरे अनेक प्रकारचे तालमीतील व्यायाम करतात. शिकविण्याकरितां एका तालीम-शिक्षकाची स्वतंत्र नेमणूक करण्यांत आली आहे. शहराबाहेर रामबाग ओढ्यानजीक श्रीराम-क्रीडामुवनावर टेनिस खेळण्याची व्यवस्था केली आहे. माळावरील विस्तीर्ण पटांगणावर विद्यार्थी फुटबॉल व क्रिकेट खेळत असत. विद्यार्थ्यांना स्वतंत्र असें क्रीडांगण नव्हतें. हल्लीं शहराचे उत्तरेस पुलापलीकडे हायस्कूलकरितां भव्य इमारत बांधण्यांत येऊन इमारतीचे मागे विस्तीर्ण असें क्रीडांगण तयार करण्यांत आलें आहे. या इमारतीचे वर्णन

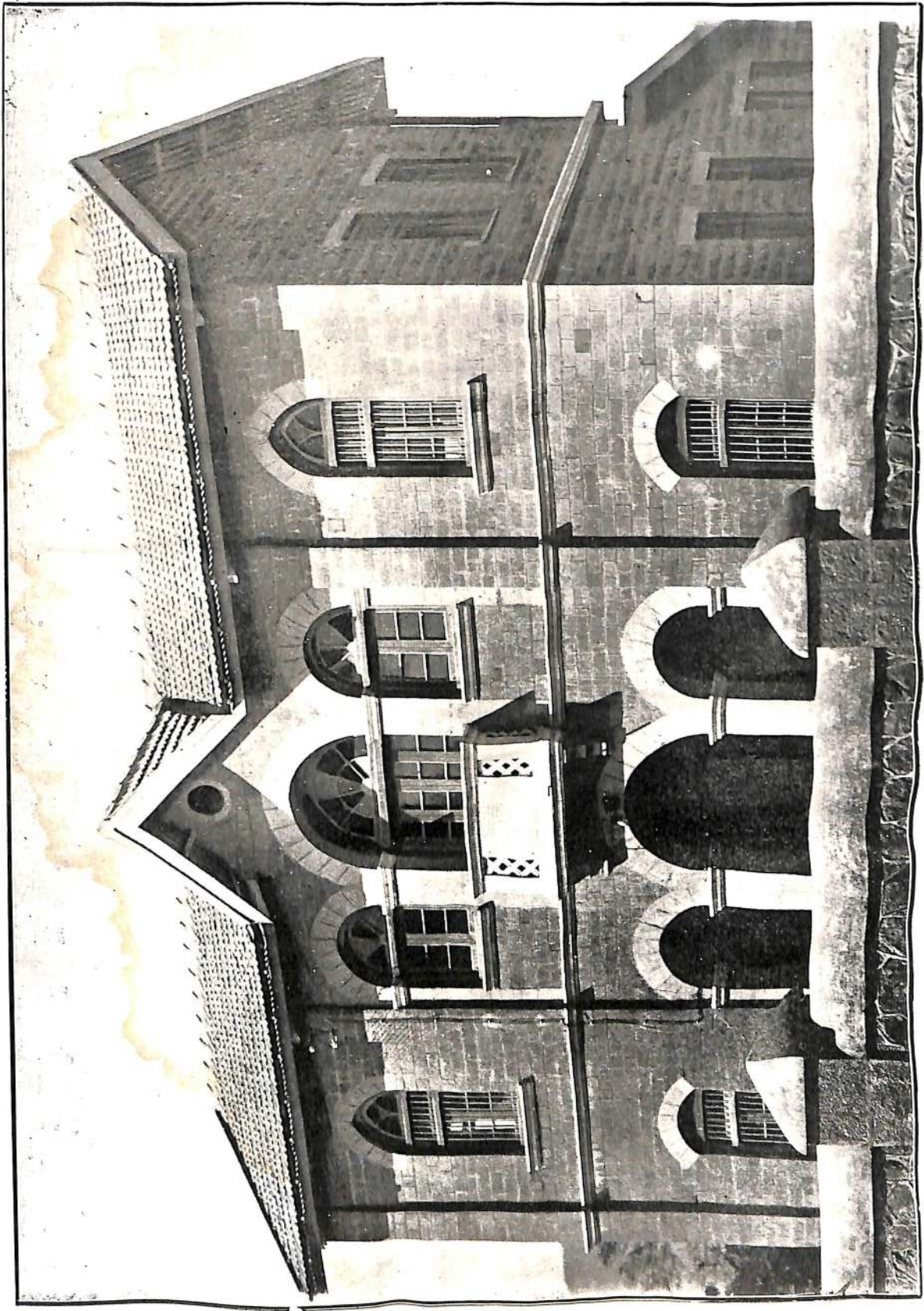
मार्गे देण्यांत आलेच आहे. भोर येथील विद्यार्थ्यांकरितां देशी-विदेशी सर्व प्रकारच्या खेळांची सोय करण्यांत आली आहे.

बालवीर शिक्षण-संस्था

मुंबई इलाख्यांत बालवीर शिक्षण-संस्था सुरू करण्याचें ठरल्यानंतर पुण्यास पुणें शहर बालवीर संस्था स्थापन झाली. या संस्थेची उपयुक्तता श्रीमंत राजेसाहेबांना पटली आहे. सदर संस्थेस १९२३ सालीं श्रीमंतांनीं ५०० रुपयांची देणगी दिली. पुढें संस्थेच्या चालकांनीं श्रीमंत बाबासाहेबांना त्या संस्थेचे अध्यक्ष निवडलें. शाळांतून मिळणारें शिक्षण केवळ बौद्धिक असून विद्यार्थ्यांची एकांगी वाढ होते. बालवीर शिक्षण-पद्धति विद्यार्थ्यांची सर्वांगीण वाढ करून त्यांना उत्तम नागरिक बनविणारी असल्याची श्रीमंत राजेसाहेबांची खात्री झाल्यामुळें त्यांनीं तें शिक्षण भोर येथील हायस्कुलांतील विद्यार्थ्यांना देण्याचें ठरविलें व सन १९२४ सालीं एका बालवीर शिक्षकाची नेमणूक करून तें शिक्षण सुरू केलें. या कामीं पुण्यांतील प्रो. हर्डीकर व इंग्लंडला जाऊन बालवीर शिक्षणपद्धतीचा अभ्यास करून आलेले मुंबई इलाख्यांतील स्काउट ऑर्गनायझर श्रीयुत डी. पी. जोशी, यांनीं निःस्वार्थी बुद्धीनें मदत केली.

मुंबईचे गव्हर्नर सर लेस्ली विल्सन यांनीं भोरास ता. १ नोव्हेंबर सन १९२४ इ. रोजीं पहिली भेट दिली. त्या वेळीं त्यांना बालवीरांनीं नाना-प्रकारचे खेळ करून दाखविले. भोरास बालवीर शिक्षण सुरू होऊन थोडेच महिने झाले होते. तथापि, अल्पावधींत बालवीरांनीं केलेली प्रगति पाहून गव्हर्नरसाहेब फार खूष झाले. हायस्कुलांत त्यांचे हस्ते बक्षिससमारंभ झाला. त्या वेळीं त्यांनीं जें भाषण केलें त्यांत ते म्हणाले:—

“I am pleased to say that the boy scouts are being encouraged by the State, for I feel that this movement under proper guidance can do nothing but good and I consider the smart and alert appearance of the scouts I have just seen outside most satisfactory. I trust that the movement will continue to prosper under the guidance of the Chief Saheb and I greatly appreciate the genuine interest which he has taken in its promotion within the State as well as the liberal assist-

श्री. सी. गंगुताईसाहेब पंतसचिव वाचनालय, भो. ही इमारत सन १९२८ साली बांधली.

ance and the personal help he has rendered to the movement in the Poona District. ”

सर लेस्ली विल्सन यांचे कारकीर्दीत मुंबई इलाख्यांत त्यांच्या प्रोत्साहनामुळे या शिक्षणपद्धतीचा फार जोराने प्रसार झाला. भोरांतहि पांचसहा वर्षे ही चळवळ जोरांत चालू होती. या संस्थेच्या ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील प्रगतीस स्वयंसेवक-संघासारख्या दुसऱ्या संस्था निर्माण झाल्यामुळे शैथिल्य आले. त्याचा परिणाम भोर संस्थानांतील संस्थेवरहि झाल्यावांचून राहिला नाही. सन १९२७ सालचे डिसेंबरांत मुंबईस अखिल भारतवर्षीय बालवीरांचा मेळावा भरला होता. या मेळाव्यास श्रीमंत राजेसाहेबांनी संस्थानचे खर्चाने भोर येथील २० बालवीरांचें एक पथक व बालवीर शिक्षक पाठविले होते. या बालवीर मेळाव्याची सुरुवात हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन यांनी ता. १२ डिसेंबर रोजी मुंबईतील शर्यतीचे मैदानावर करून दिली. त्या समारंभाचे वेळी श्रीमंत राजेसाहेबहि हजर होते. या मेळाव्याकरितां हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांतून सुमारे बारा हजार बालवीर एकत्र जमले होते. त्यांचे कार्यक्रम ३।४ दिवस चालू होते. श्रीमंत राजेसाहेबांचा मुक्काम त्या वेळी सरदारगृहांत होता. भोरचे बालवीर ज्या कॅंपांत राहत होते तेथे मुद्दाम मनुष्य पाठवून श्रीमंत राजेसाहेब त्यांची चौकशी करित व त्यांच्या अडचणी दूर करित.

रघुनाथराव स्वयंसेवक-संघ

ब्रिटिश हिंदुस्थानांत तरुण विद्यार्थ्यांना शारीरिक क्राईत वगैरे शिक्षण देऊन त्यांच्यामध्ये शिस्त व स्वदेशाभिमान जागृत करण्याच्या उच्च हेतूने आदर्श ध्येयात्मक अशी राष्ट्रीय स्वयंसेवक-संघ ही संस्था प्रसिद्ध प्रोफेसर डॉ. हेडगेवार यांनी १९३६ साली प्रथम सुरू केली. संस्थेचें ध्येय लोकांना पटून ब्रिटिश हिंदुस्थानांत गांवोगांवी या संस्थेच्या शाखा निर्माण झाल्या. या संस्थेच्या पुणे-शाखेतील शिक्षण घेतलेले स्वयंसेवक भोरास येऊन त्यांनी तेथील हायस्कुलांतील व गांवांतील मुलांना शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. भोर येथील उत्साही वकील रा. शंकर रंगनाथ जोगदेव यांनी भोर शाखेचें चालकत्व पत्करिलें आहे. त्यांनी या संस्थेला मान्यता देण्याबद्दल श्रीमंत राजेसाहेबांना विनंति केली. भोर येथे स्काउट शिक्षण देणारी संस्था श्रीमंत राजेसाहेबांनी

१९२४ सालींच निर्माण केली होती. स्वयंसेवक-संस्थेच्या व स्काउट शिक्षणाच्या ध्येयांत पुष्कळसे साम्य आहे. तथापि हिंदू लोक स्काउटच्या धर्तीवर स्वतंत्र नवीन संस्था स्थापून ते युरोपियनांच्या बरोबरीने चालवू शकतात, इतकेंच नव्हे, तर संघाच्या शिक्षणाचा प्रसारहि फार झटपट होत आहे हें पाहून व संघानें पुढें ठेविलेलें ध्येय फार चांगलें असल्याची खात्री पटल्यामुळें आपलेपणानें रा. जोगदेव यांचे म्हणण्यास श्रीमंतांनीं मान्यता दिली. संघास संस्थानचा भगवा झेंडा दिला व रा. जोगदेव यांच्या विनंतीवरून संघास 'रघुनाथराव स्वयंसेवक-संघ' असें नांव दिलें. नामकरणसमारंभ श्रीमंत राजेसाहेब यांचेच हस्ते ता. १२ डिसेंबर १९३७ रोजीं झाला. त्या वेळीं संघांतील स्वयंसेवकांची क्वार्टी व इतर कामें अत्यंत चांगलीं करून दाखविल्याबद्दल संघचालकांचा श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं उचित शब्दांनीं गौरव केला.

धार्मिक शिक्षण

बौद्धिक व शारीरिक शिक्षणाप्रमाणेंच विद्यार्थ्यांना धार्मिक व नैतिक शिक्षण मिळणें आवश्यक आहे ही गोष्ट लक्षांत घेऊन श्रीमंत राजेसाहेबांनीं गादीवर येतांच भोर येथें एका वैदिक शिक्षकाची नेमणूक करून वेदविद्या शिकण्याची सोय केली. संस्थानांतील सर्व प्राथमिक शाळांतील अभ्यासक्रमांत धार्मिक विषय आवश्यक केला.

भोर वस्तुसंग्रहालय

भोर संस्थानच्या संग्रहीं अनेक जुनीं नाणीं, ताम्रपत्रें, हत्यारें व इतर अनेक प्रेक्षणीय वस्तू होत्या. परंतु त्या इतस्ततः कोठेंतरी धूळ खात पडलेल्या होत्या. त्यांपैकीं काहीं विकत घेतलेल्या होत्या; काहीं संस्थानाधिपतींना प्रसंगानुरूप नजर म्हणून आलेल्या होत्या व काहीं संस्थानांत सांपडलेल्या ऐतिहासिक महत्त्वाच्या अशा होत्या. त्या सर्व एकत्र करून व्यवस्थितपणें मांडून राजवाड्यांत अजब वस्तुसंग्रहालय बनविल्यास त्यांची नासधूस होणार नाहीं, व भोरला कोणी पाहुणा आल्यास त्यांनें भेट देण्यास योग्य अशा स्थानांत आणखी या नवीन स्थळाची भर पडेल ही कल्पना श्रीमंत राजेसाहेबांना येऊन त्यांनीं राजवाड्याच्या पुढचे चौकांतील दक्षिण बाजूचा सोपा वरील वस्तुसंग्रह व्यवस्थितपणें ठेवतां येईल अशा जरूर त्या दुरुस्त्या रु. ४६००

मुंबईचे गव्हर्नर ने. ना. सर लेस्ली विल्सन यांच्या भेटीनिमित्त मराठ्यांत आलेला दरवार, या वेंळी मोर येथील विद्युत्-उद्घाटनसमारंभ त्यांचे हस्ते झाला.
[सं. पा. ५६२
(८ मे १९२८)

खर्च करून तयार केला. पूर्वी बांधलेली जागा पुरेनाशी झाल्यामुळे शेजारची मोकळी जागा आंत घेऊन इमारत वाढविण्यांत आली आहे. त्यास खर्च रु. २६३० लागला आहे. ह्या दोन्ही रकमा श्रीमंतांच्या खाजर्गीतून खर्च करण्यांत आल्या आहेत. या नवीन बांधलेल्या जागेत कांचेची सुंदर कपाटे हारीने मांडून त्यांतून क्रमवार वरील सर्व वस्तूंची मांडणी एका तज्ञाचे देख-रेखीखाली करविली. या वस्तुसंग्रहावर एक क्युरेटर नेमण्यांत आला असून त्याला कोणीहि पाहुणा अगर अभ्यासू आल्यास हा वस्तुसंग्रह दाखविण्याची पूर्ण परवानगी दिली आहे. या संग्रहाच्या वर्णनाचे एक छोटेखानी माहितीपूर्ण पुस्तक तयार करण्यांत आले आहे. त्याचा पाहुण्यांना फार उपयोग होतो. ह्या संग्रहांत बरीच जुन्या काळचीं हत्यारे आहेत, तीं राजवाड्याचे याच चौकांत पश्चिम बाजूस लांकडी कपाटांतून प्रेक्षकांचे सहज नजरेस येतील अशा रीतीने नामाभिधानांसह ठेवण्यांत आली आहेत. यामुळे राजवाड्याचे वैभवांत बरीच भर पडली आहे, यांत शंका नाही.

या संग्रहास वर्षांतून बाहेरचे अनेक गृहस्थ भेट देतात व संग्रह एकंदरीत चांगला असल्याबद्दल आपला अभिप्राय व्यक्त करितात. या संग्रहांत दरसाल काहींतरी नवीन भर घालण्याची श्रीमंत राजेसाहेब यांची प्रवृत्ति असल्यामुळे हल्लीं हा संग्रह बराच वाढला आहे.

पुणे येथे १९३५ सालीं अखिल भारतीय अर्वाचीन इतिहास-परिषद भरली होती. या परिषदेचे श्रीमंत राजेसाहेब स्वागताध्यक्ष होते. परिषदेच्या दिवसांत ऐतिहासिक वस्तूंचे एक प्रदर्शन चालकांनीं भरविलें होतें. या प्रदर्शनांत भोरच्या वस्तुसंग्रहापैकीं ऐतिहासिक महत्त्वाच्या—जुनीं नाणीं, ताम्रपट, हत्यारे वगैरे—वस्तू भोर संस्थानकरितां एक खास विभाग ठेवण्यांत येऊन, त्या व्यवस्थितपणे मांडण्याची व्यवस्था केली होती. या विभागांतील ऐतिहासिक वस्तूंच्या महत्त्वाबद्दल वर्णनात्मक लेख तत्कालीन नियतकालिकांतून आले होते. त्यांत ज्ञानप्रकाशच्या ता. १९ जून १९३५ च्या अंकांत पुढील मजकूर होता:

टिळक स्मारक मंदिर भाग-भोर प्रदर्शन विभाग

दोन ताम्रपट:—ऐतिहासिक प्रदर्शनांत भोर संस्थानचा स्वतंत्र विभाग-हि पाहण्यासारखा आहे. ह्या विभागांत विशेष लक्षांत ठेवण्यासारख्या वस्तू

म्हणजे भोर संस्थानांत उपलब्ध झालेले दोन प्राचीन ताम्रपट होत. हा पहिला ताम्रपट शके ७०२ सिद्धार्थ संवत्सर म्हणजे इ. स. ७८० मधील आहे. ह्या ताम्रपटांत नीरासंगमावर राष्ट्रकूट वंशांतील ध्रुवराजानें लघुविंग (सध्यांचें विंग गांव) कन्ह्याडच्या वासुदेव भट्ट नांवाच्या ब्राह्मणास दान दिल्याचा उल्लेख आहे. ह्या ताम्रपटांत श्रीमालपत्तन (हल्लींचें शिरवळ) व लयणगिरी (शिरवळजवळचीं बौद्ध लेणी) असे उल्लेख आहेत; व ताम्रपटाची भाषा संस्कृत असली तरी ती बरीच अशुद्ध आहे. यानंतरचा दुसरा एक ताम्रपट श. १००१ म्हणजे इ. स. १०७९ मधील आहे. ह्यांत मागील ' विंग ' गांवाचें पुनः दानपत्र दिलेलें आढळतें. ' सिरिवलय ' व विंग अशा दोन स्थलनामांचा ह्या ताम्रपटांत उल्लेख आहे. ' सिरिवलय ' हें मागील श्रीमालपत्तन अर्थात् शिरवळ होय. चालुक्य वंशांतील खंबदेव याच्या कारकीर्दीत हा ताम्रपट देण्यांत आला आहे. या दोन ताम्रपटांवरून महाराष्ट्रांतील शिरवळ, कन्ह्याड, विंग हीं गांवां किती प्राचीन आहेत आणि या ताम्रपटांमधील माहितीमुळें महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासांत त्यांच्याविषयी कशी भर पडत आहे हें इतिहासज्ञांस सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. अशा प्रकारचे दोन प्राचीन ताम्रपट भोरच्या राजेसाहेबांच्या संग्रहांत आहेत हें पाहून इतिहासज्ञांस फार कौतुक वाटेल. ह्या ताम्रपटांची माहिती आतांच नव्यानें प्रसिद्ध होत आहे.

नाणीं:—भोर संस्थानच्या विभागांत सोन्या-रुप्याचीं व तांब्याचीं नाणीं संग्रहित करण्यांत आली आहेत. त्यांतील बरींच नाणीं 'पद्मटंक' अशी संज्ञा ज्यांना नाणकशास्त्रज्ञांनी दिली आहे अशा प्रकारचीं आहेत. मुहम्मद तुघलक, दुसरा इब्राहिम अदिलशाहा, मुहम्मद अदिलशा व नेपाळ सुरेंद्र विक्रम साहदेव आणि स्वरूपसिंग (उदयपूर) वगैरे राजांनी आपल्या टांकसाळींत पाडलेलीं अशीं अनेक नाणीं या संग्रहांत आहेत.

चित्रसंग्रह:—या विभागाचा दुसरा विशेष म्हणजे प्राचीन रंगीत चित्रांचा संग्रह हा होय. या संग्रहांत एकंदर ३४ जुनीं चित्रे आहेत. त्यांपैकी १६ खरीं काल्पनिक मनुष्यांचीं व बाकीचीं १८ रागदारीचीं आहेत.

काल्पनिक चित्रांत दिसून येणारी ढब, भावदर्शन आणि रंग चांगला आहे. रागरागिणींच्या चित्रांवर वर्णनपर श्लोक दिलेले आहेत. ह्या संग्रहांत

एक चित्रमय हठयोगाची हस्तलिखित गुंडाळी आहे. हठयोगांतील तात्त्विक वर्णनाला चित्रांची जोड दिल्यामुळे विषय समजण्याला जास्त सोईचें झालें आहे.

संस्थानांतील राजगड, तोरणा वगैरे सर्व किल्ल्यांचीं तीन-रंगी चित्रें काढविलेलींहि ह्या ठिकाणीं मांडण्यांत आलीं आहेत.

यांशिवाय सती-शीला, वीर-शीला, वगैरे शीला या प्रदर्शनांत मांडलेल्या आहेत.

संस्थानांतील जुनीं निरनिराळ्या प्रकारचीं वजुम, बोथाटी, वाण, साल, मांहू, रंजकदाणी, शिंगडा वगैरे ४०।५० शखाखेहि पाहण्यासाठीं येथें मांडून ठेवण्यांत आलीं आहेत. प्राचीन काळीं कोणतीं शखाखे होतीं त्यांची माहिती हा प्रकार पाहिल्यावर सहज होणार आहे.

याशिवाय प्राचीन रंगीवेरंगी वेलबुट्टीनें सजविलेल्या जुन्नरी कागदावर काढलेल्या भागवतादि पोथ्याहि पाहण्यासारख्या आहेत.”

पॅलेस लायब्ररी

भोर वस्तुसंग्रहालयाप्रमाणेंच वाड्याचे पुढील चौकाचे उत्तर बाजूस असलेल्या सोप्याची जरूर ती दुरुस्ती करून १९३६ सालीं श्रीमंत राजेसाहेबांनीं नवीन पुस्तकालय बनविलें आहे. कै. श्रीमंत रावसाहेब यांचे वेळचा हस्तलिखित संस्कृत पोथ्यांचा संग्रह बराच मोठा होता. त्यांत कित्येक अत्यंत दुर्मिळ अशीं हस्तलिखितेंहि आहेत. श्रीमंत राजेसाहेबांना निरनिराळ्या विषयांवरील उत्कृष्ट ग्रंथ विकत घेऊन ते वाचण्याचा शोक असल्यानें त्यांचाहि संग्रह असाच फार मोठा झाला होता. हे दोन्ही संग्रह एकत्र आणून त्यांचें एक नमुनेदार पुस्तकालय बनविल्यास सर्व ग्रंथसंग्रह सुरक्षित राहून अभ्यासकांना त्यापासून शक्य तो फायदा घेतां येईल या उच्च हेतूनें प्रेरित होऊन वरील पुस्तकालय श्रीमंत राजेसाहेबांनीं तयार केलें. या लायब्ररींत भोर संस्थान-विषयक सर्व प्रकारची ऐतिहासिक माहिती एकत्र मिळावी या हेतूनें एक स्वतंत्र विभाग ठेवलेला असून त्यांत तद्विषयक सर्व पुस्तके क्रमवार लावण्यांत आलीं आहेत. या इमारतीकरितां रु. ४००० खर्च लागला आहे. ही रक्कम श्रीमंतांचे खाजगींतून खर्च करण्यांत आली आहे. आतां सर्व पुस्तके विषयवार लावण्यांत आलीं असून त्यांचा वाचकांना फायदा होत आहे. हीं

पुस्तकें प्रसिद्ध अमेरिकन ग्रन्थालय-शास्त्रज्ञ Mr. Melwell Dewey यांच्या पद्धतीस अनुसरून लावण्यांत आली आहेत. पुस्तकें लावण्याचे कामीं पुणें येथील फर्ग्यूसन कॉलेजच्या वाडिया लायब्ररीचे अ. लायब्रेरियन मि. आर. एस्. पारखी यांचा फार उपयोग झाला.

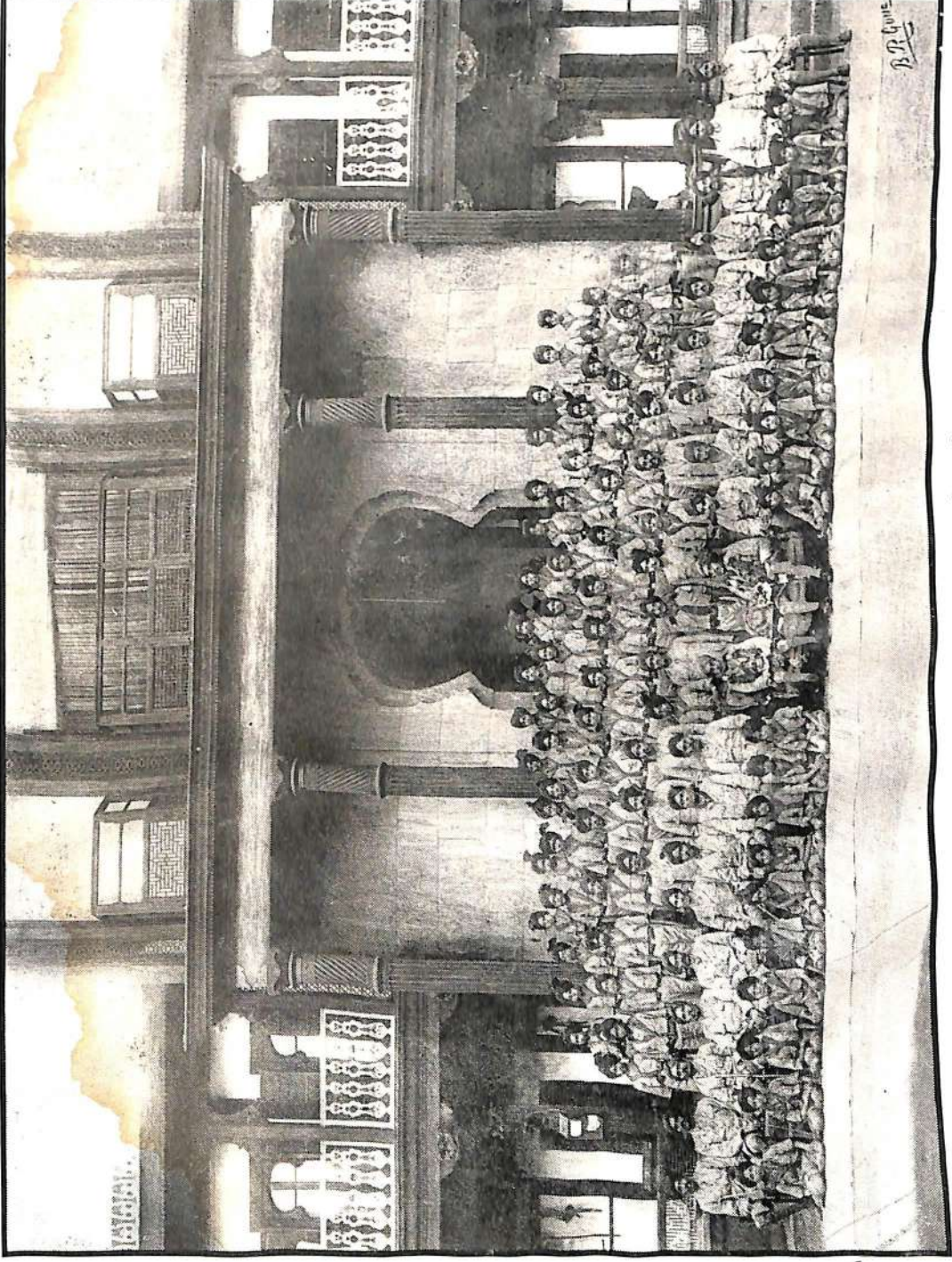
श्रीमंत राजेसाहेब फलटण यांनीं भोरला ता. २६-४-१९३६ रोजीं भेट दिली. त्या वेळीं त्यांना लायब्ररी व म्यूझियम हीं दाखविलीं. ते फलटणला परत गेल्यावर त्यांनीं ता. २७ रोजीं श्रीमंत राजेसाहेबांना आभारप्रदर्शक पत्र पाठविलें. त्यांत लायब्ररी व म्यूझियमबद्दल ते म्हणतात:—

“ It gave me and my party highest pleasure to have had this opportunity of personally seeing the various beneficent activities of Your Highness and Darbar. We had also the pleasure to know the fine taste and culture of the Ruling family, from the beautiful Statues at the Palace-gate. There was evidence of it in increasing degree as one saw the interior of the Palace. The Armoury, the Museum and the Library fully illustrate my point.”

२. वैद्यकीय खातें

पूर्वीं संस्थानांत भोर येथेंच फक्त एक दवाखाना होता. श्रीमंत राजेसाहेब युवराज असतांना शिरवळ तालुक्याचा कारभार चालवीत होते त्या वेळीं सन १९१५ सालीं त्यांच्याच प्रयत्नामुळें शिरवळ येथें एक दवाखाना सुरू करण्यांत आला. श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर येईपर्यंत संस्थानांत भोर व शिरवळ या दोन ठिकाणींच दवाखाने होते. इतर ४ तालुक्यांत रयतेला औषधोपचाराची सोय नव्हती.

श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आल्यानंतर त्यांनीं रयतेच्या आरोग्यरक्षणाकडे प्रथम लक्ष दिलें. पहिल्याच सालीं त्यांनीं सुधागड तालुक्यांत पाली येथें दवाखाना सुरू केला. नंतर श्रीमंत राजेसाहेबांनीं क्रमाक्रमानें राजगड, प्रचंडगड, व पौनमावळ या तालुक्यांत तालुक्यांचे ठाण्यांचे ठिकाणीं म्हणजे नसरापूर, वेलें व कोळवण येथें दवाखाने सुरू करून सर्व संस्थानांत प्रजेला औषधोपचार मिळण्याची सोय केली. प्लेग, कॉलरा, वगैरे सांथीचे रोग उद्भवले असतां ताबडतोब प्रतिबंधक उपाय योजण्यांत येतात. सर्व दवाखाने

भोर वेशे सन १९२४ सालीं स्काउट संस्था स्थापन करपांत आली, त्या वेळीं घेतलेला फोटो. मध्यमार्गी श्री. राजेसाहेब आणि श्री. युवराज [सं. पा. ५६४ स्काउटचे पोषाखांत आहेत.

मोफत आहेत, यामुळें गरिवांची उत्तम सोय झाली आहे. श्रीमंत राजेसाहेबांची आर्यवैद्यकावर श्रद्धा असल्यामुळें व विलायती औषधांपेक्षा देशी औषधें घेण्याकडे वऱ्याच लोकांची प्रवृत्ति असल्यामुळें कांहीं दवाखान्यांवर आर्य-वैद्यकाचा शास्त्रोक्त अभ्यास करून परीक्षा पास झालेल्या इसमांच्या नेमणुका करण्यांत आल्या आहेत. यामुळें आर्यवैद्यकाला उत्तेजन मिळून ज्यांना विलायती औषधें नकोत त्यांची सोय झाली आहे. प्रजेच्या आरोग्याकडे श्रीमंत राजेसाहेबांचें नेहमीं लक्ष असतें. संस्थानचा उत्कर्ष व भरभराट हीं प्रजेचें आरोग्य व शिक्षण यांवर अवलंबून आहेत असें ते नेहमीं म्हणत असतात. एखाद्या ठिकाणीं एखादीं सांथ उद्भवल्याची बातमी कळतांच त्यांचें मन अस्वस्थ होऊन सांथीचा ताबडतोव प्रतिबंध करण्याबद्दल हुकूम देण्यांत येतात. या कामीं कितीहि पैसा खर्च करावा लागला तरी ते मागेंपुढें पाहत नाहींत.

सन १९२३ सालीं भोर येथे प्लेगची सांथ आली होती. त्यानंतर १९३६ मध्ये कौळ्याची सांथ उद्भवली. त्या वेळीं श्रीमंत बाबासाहेब ह्यांचा मुक्काम पुण्यास होता. तरी दोन्ही सांथीच्या वेळीं भोरला श्रीमंत बाबासाहेब दोन वेळां जाऊन आले. या प्रसंगां औषधोपचाराची कशी काय तजवीज होत होती ती समक्ष पाहून व लोकांना स्वच्छतेनें राहण्याचा उपदेश करून व धीर देऊन कांहीं औषधावावत सूचना देऊन ते परत येत. यामुळें लोकांनाहि धीर येऊन सांथीबद्दल वाटणारी भीति पुष्कळ अशीं कमी होई. यावरून दुःख-पीडितांबद्दल श्रीमंतांना किती कळकळ वाटते व त्यांचें अंतःकरण किती मृदु आहे हें सहज दिसून येतें.

भोर दवाखान्याचें पंचम जॉर्ज सिल्व्हर ज्युविली हॉस्पिटलमध्ये रूपांतर

भोर येथील दवाखान्यांत सन १९३५ पावेतो रोग्यांची दवाखान्यांत राहण्याची सोय नव्हती व तशी सोय संस्थानांत कोठेंच नसल्यामुळें संस्थानच्या रोग्यांना पुणें अगर वाईसारख्या ब्रिटिश हद्दीतील हॉस्पिटलमध्ये जावें लागे. ही गैरसोय दूर व्हावी, आपल्या संस्थानच्या रयतेची सोय व्हावी असें श्रीमंत बाबासाहेबांना फार दिवसांपासून वाटत होतें. सन १९३५ मध्ये हिंदुस्थानचे बादशहा पांचवे जॉर्ज यांचे कारकीर्दीस २५ वर्षे पुरीं झालीं तेव्हां लंडनमध्ये व हिंदुस्थानांत प्रांतांच्या मुख्य ठिकाणीं त्याचप्रमाणें संस्थानांतून त्यांच्या

कारकीर्दीचा रौप्यमहोत्सव साजरा करण्यांत आला. (या समारंभाची हकीकत पुढें सविस्तर देण्यांत आली आहे.) रौप्यमहोत्सवानिमित्त हिंदुस्थानचे त्या वेळचे व्हाइसरॉय लॉर्ड विलिंग्डन यांनी रौप्यज्युबिली-फंड उभारला. त्या फंडाचा विनियोग आरोग्यरक्षणार्थ कांहीं संस्थांकडे करावा अशी बादशहांनी आपली इच्छा प्रदर्शित केली होती. फंडास जी देणगी प्रांतांकडून अगर संस्थानांतून देण्यांत येईल त्यांतून ७० टक्के रक्कम ज्यांची त्यांस परत करण्यांत येईल व तिचा उपयोग ज्या त्या प्रांतांनी अगर संस्थानांनी स्थानिक लोकांच्या आरोग्यार्थ खर्च करण्यांत यावा असें बादशहांनी आगाऊच जाहीर केलें होतें. ही संधि अनायासेंच मिळाली व श्रीमंत राजेसाहेबांनी त्या संधीचा योग्य उपयोग करून घेतला. व्हाइसरॉयनी उभारलेल्या फंडास श्रीमंत राजेसाहेबांनी दरवारचे रु. १०००, त्यांनी आपल्या खासगी उत्पन्नांतून रु. १००० व संस्थानांतील सर्व तालुक्यांतील मिळून रु. ६००० अशी एकंदर ८००० रु. देणगी म्हणून दिली; व त्यांतील परत आलेली रक्कम रु. ५६०० चा उपयोग भोर दवाखान्याचें रूपांतर 'पंचम जॉर्ज सिल्व्हर ज्युबिली हॉस्पिटल'-मध्ये करण्यांत केला. दवाखान्याचें रूपांतर करण्याचा आपला हेतु आगाऊच व्हाइसरॉयसाहेबांना कळवून त्या गोष्टीस श्रीमंतांनी त्यांची संमति मिळविली होती.

भोर येथे ता. ६ मे सन १९३५ रोजी सिल्व्हर ज्युबिली-समारंभ साजरा झाला. त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेबांनी केलेल्या भाषणांत भोर हॉस्पिटलकरितां कायम निधि म्हणून खाजगीतून रु. १०,००० व स्टेट-फंडांतून रु. १०,००० अशी देणगी देऊन तिचे व्याजांतून हॉस्पिटलचा खर्च करण्याचें ठरविलें असल्याचें जाहीर केलें. हॉस्पिटलचा उद्घाटनसमारंभ दक्षिणेंतील संस्थानांचे ए. जी. जी. लेफ्टेनंट-कर्नल जे. डी. गॉर्डन यांचे हस्ते ता. २४ एप्रिल सन १९३६ इ. रोजी मोठ्या थाटानें करण्यांत आला. प्रथम श्रीमंत राजेसाहेबांचें स्वागतपर भाषण झाल्यावर दरवार-सर्जन डॉ. बी. एस्. जोशी, एम्. बी. बी. एस्., यांनी भोर संस्थानांतील मेडिकल खात्याची हें खातें सुरू झाल्यापासून कसकशी प्रगति होत गेली हें सांगितलें. नंतर त्यांनी ए. जी. जी. साहेबांना हॉस्पिटलचें उद्घाटन करण्याबद्दल विनंति केली. त्या विनंतीप्रमाणें ए. जी. जी.

किंग जॉर्ज दि फिफथ सिव्हर जुबिली हॉस्पिटल, भोर. याचा उद्घाटनःमारम ले.-क. जे. गॉर्डन, रेसिडेण्ट कोल्हापूर, यांचे हस्ते ता. २४-४-१९३६ रोजी झाला.
 १ श्री. रावसाहेब; २ श्री. युवराज; ३ कॅ. ग्रीनवॅ; ४ श्री. राजेसाहेब; ५ ले.क. जे. गॉर्डन; ६ श्री. वापूसाहेब. [सं. पा. ५७२

साहेबांनीं हॉस्पिटलचें उद्घाटन करून भाषण केलें. त्या वेळीं मे. गॉर्डन-साहेबांनीं श्रीमंत राजेसाहेबांच्या औदार्याची व दूरदर्शीपणाची प्रशंसा करून पुढील उद्गार काढले :

ए. जी. जी. चें भाषण

" It had been a very real pleasure to hear all that has been done in the State both by the Rajasaheb and the people themselves to alleviate the distress of the poor and the sick.

Now-a-days great progress is being made in the treatment of the many ills to which all humanity is subject, but such progress calls for heavy expenditure, and I am much impressed by the Rajasaheb's notable and generous gifts from his privy purse for the establishment and endowment of this Hospital.

The account we have just heard from the Chief Medical Officer of the growth of the medical services of the State is impressive, and must be a source of satisfaction to you, Rajasaheb, and to all your people.

Finally, Raja Saheb, I would like to congratulate you on what you have achieved and wish again to thank you so much for according me the privilege of performing this ceremony. With your permission I have now much pleasure in naming this Hospital 'The King George V Silver Jubilee Hospital', and trust it will remain for ever to commemorate the name of our late beloved Sovereign, and that those doctors who will be privileged to serve humanity within its walls will strive to emulate his example of service."

ज्यांचे नांवानें हें हॉस्पिटल सुरू करण्यांत आलें ते ही आनंदाची बातमी ऐकण्यास दुर्दैवानें हयात राहिले नाहींत याबद्दल या वेळीं प्रत्येकाला दुःख वाटत होतें.

हॉस्पिटलला देणगी

भोर येथील किंग जॉर्ज दि फिफथ सिल्व्हर ज्युबिली हॉस्पिटलला पुणें येथील प्रसिद्ध डॉक्टर व इमारतीच्या लांकडाचे दानशूर व्यापारी व पुणें शहर म्युनिसिपालिटीचे माजी अध्यक्ष मे. शंकरराव नानासाहेब करपे (भोरचे

व्यवसाय-विभूषण) यांनी रु. १००० ची देणगी दिली आहे. त्याचप्रमाणे हॉस्पिटलकरितां शस्त्रक्रियेचीं उपकरणे खरेदी करण्याकरितां भोरचे नागरिक व व्यापारी नगरशेट रामदास किमनदास यांनी रु. ५०० दिले आहेत.

क्षयरोगनिवारणास मदत

हिंदुस्थानचे वादशहा सहावे जॉर्ज यांचा राज्यारोहणसमारंभ मे १९३७ मध्ये झाला. त्याचे स्मरणार्थ वादशहांच्या संमतीने हिंदुस्थानांतील क्षयरोगाचे निवारणार्थ हिंदुस्थानचे हल्लीचे व्हाइसरॉय यांच्या पत्नी मार्चिऑनेस ऑफ लिनलियगो यांनी फंड उभारला. या फंडास श्रीमंत राजेसाहेब यांनी रु. ३००० देणगी दिली आहे. संस्थानांतील प्रजाजनांकडून फंडाकरितां वर्गणी गोळा करण्यांत येऊन रु. ११८८ मदत म्हणून पाठविण्यांत आले आहेत. क्षयरोगनिवारणार्थ हा जो फंड उभारण्यांत आला आहे त्याला संस्थानांतून देण्यांत आलेल्या रु. ४१८८ देणगीपैकी ५ टक्के रकम मध्यवर्ति फंडांत ठेवण्यांत येऊन बाकीची एकूण रकम रु. ४००९ संस्थानास स्थानिक क्षयरोगनिवारणार्थ उपयोग करण्याकरितां परत करण्यांत येणार आहे, असे वरील संस्थेतर्फे प्रसिद्ध करण्यांत आले आहे.

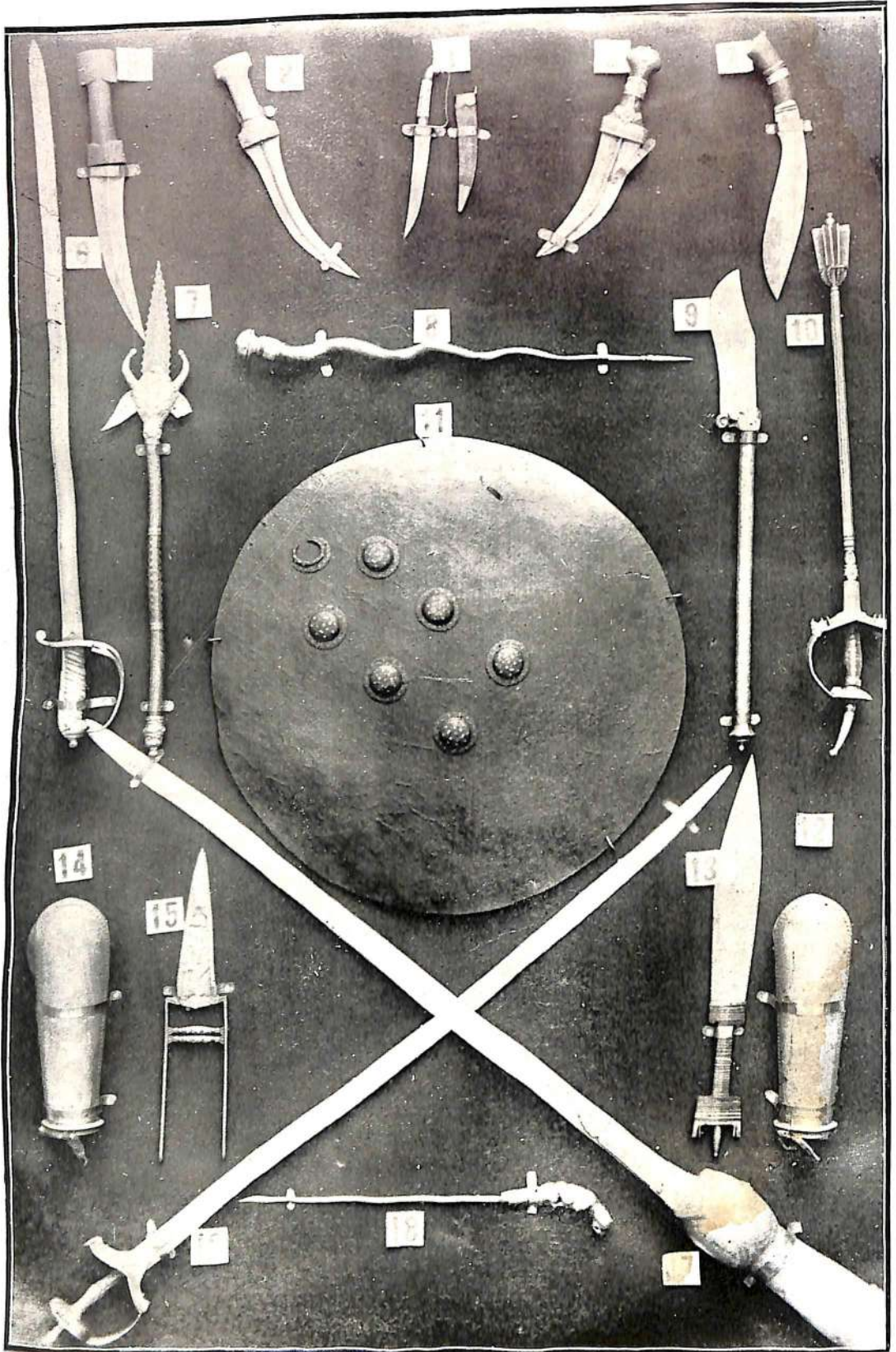
वेड्यांच्याकरितां सोय

पूर्वी संस्थानांतील वेड्यांना ब्रिटिश हद्दींतील वेड्यांच्या इस्पितळांत पाठवावे लागत असून त्यांचा खर्च संस्थानला द्यावा लागे. ही गैरसोय दूर करण्याकरितां सन १९३३ सालीं भोर संस्थानांतील वेड्यांना ठेवण्याकरितां भोर येथील तुरुंगांतच स्वतंत्र व्यवस्था करण्यांत आली.

पोस्ट-मॉर्टेमची सोय

अपघाताने मृत पावलेल्या मनुष्याची तपासणी करण्याकरितां भोर येथे स्वतंत्र अशी जागा तयार करण्यांत आली नव्हती. भोर येथे असलेल्या तुरुंगांतच शवच्छेदनाकरितां एक खोली ठेवली होती. वर्षातून १०-५ तरी अशा केसेस येतात व तुरुंगांत हे काम करण्याने घाण होत असे. ती अडचण लक्षांत घेऊन नदीचे काठीं एक शवविच्छेदन-रूम (Post-mortem room) बांधून ही गैरसोय दूर करण्यांत आली आहे.

चित्रांक ९६
भोर संस्थानचे संग्रहातील प्राचीन हत्यारे

१ खंजीर (म्यानासाह); २ मोठा खंजीर; ३ जंघिया; ४, ५, १३ खंजीर; ६ तलवार; ७ अंकुश;
८ मांडू; ९ सवाल; १० गुरुज; ११ ढाल (कातडी); १२, १४ दस्तान; १५ कट्यार; १६ तलवार;
१७ पट्टा; १८ कार्याधीन गाफी [सं पा ५६७

संस्थानावाहेर भोर संस्थानचे प्रजाजनांकरितां सोय

कै. श्रीमंत रावसाहेब यांनीं पुणें येथील किंग एडवर्ड मेमोरियल हॉस्पिटल या संस्थेस रु. ५०,००० ची उदार देणगी दिली होती. त्या संस्थेच्या चालकांनीं विनंति केल्यावरून संस्थेच्या कार्यकारी मंडळावर भोर संस्थानतर्फे एक प्रतिनिधि श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं नेमला आहे व या संस्थेत भोरच्या प्रजाजनांकरितां मोफत औषधपाण्याची सोय केली आहे. त्याचा फायदा संस्थानचे कित्येक गोरगरीब घेत असतात.

पुणें येथील प्रसिद्ध व्यापारी रा. व. शेट हणमंतराम रामनाथ यांनीं आपल्या पित्याचे स्मरणार्थ पुणें येथे एक हॉस्पिटल काढलें. या हॉस्पिटलचे मदतीकरितां श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं रु. १२,००० ची देणगी दिली. या देणगीप्रीत्यर्थ श्रीमंतांच्या मातोश्री कै. श्री. सौ. जिजीसाहेब यांचे नावें एक वॉर्ड ठेवण्यांत आला असून २ कॉट्स ठेवण्यांत आल्या आहेत व भोरच्या कोणाहि प्रजाजनांकरितां मोफत औषधपाण्याची व बाळंतपणाची सोय करण्यांत आली आहे.

प्रजेच्या आरोग्याकरितां संस्थानच्या उत्पन्नाच्या मानानें श्रीमंत राजेसाहेब शक्य तितकी काळजी घेत असतात.

३. पब्लिक वर्क्स डिपार्टमेंट

कै. हिज हायनेस श्रीमंत रावसाहेबांचे कारकीर्दीत नवीन सडका तयार झाल्या होत्या. तालुक्याचे ठिकाणीं व भोरास नवीन इमारती बांधण्यांत आल्या होत्या. धर्मशाळा, शाळागृहें वगैरे इमारती बांधिल्या होत्या. परंतु रस्ते, इमारती वगैरे दुरुस्तीकरितां वार्षिक खर्च करावा लागतो, तो नियमितपणें न केला गेल्यामुळे सडका व इमारती नादुरुस्त स्थितीत होत्या. श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आल्यावर नवीन कामें हातीं न घेतां त्यांना प्रथम दुरुस्तीच्या कामांकडे लक्ष द्यावें लागलें.

रस्ते

संस्थानांतील सर्व सडकांची लांबी १०४ मैल आहे. इतक्या मैलांची दुरुस्ती एकदम करणें शक्य नव्हतें. म्हणून दरसाल खडी घालून ठराविक मैलांची

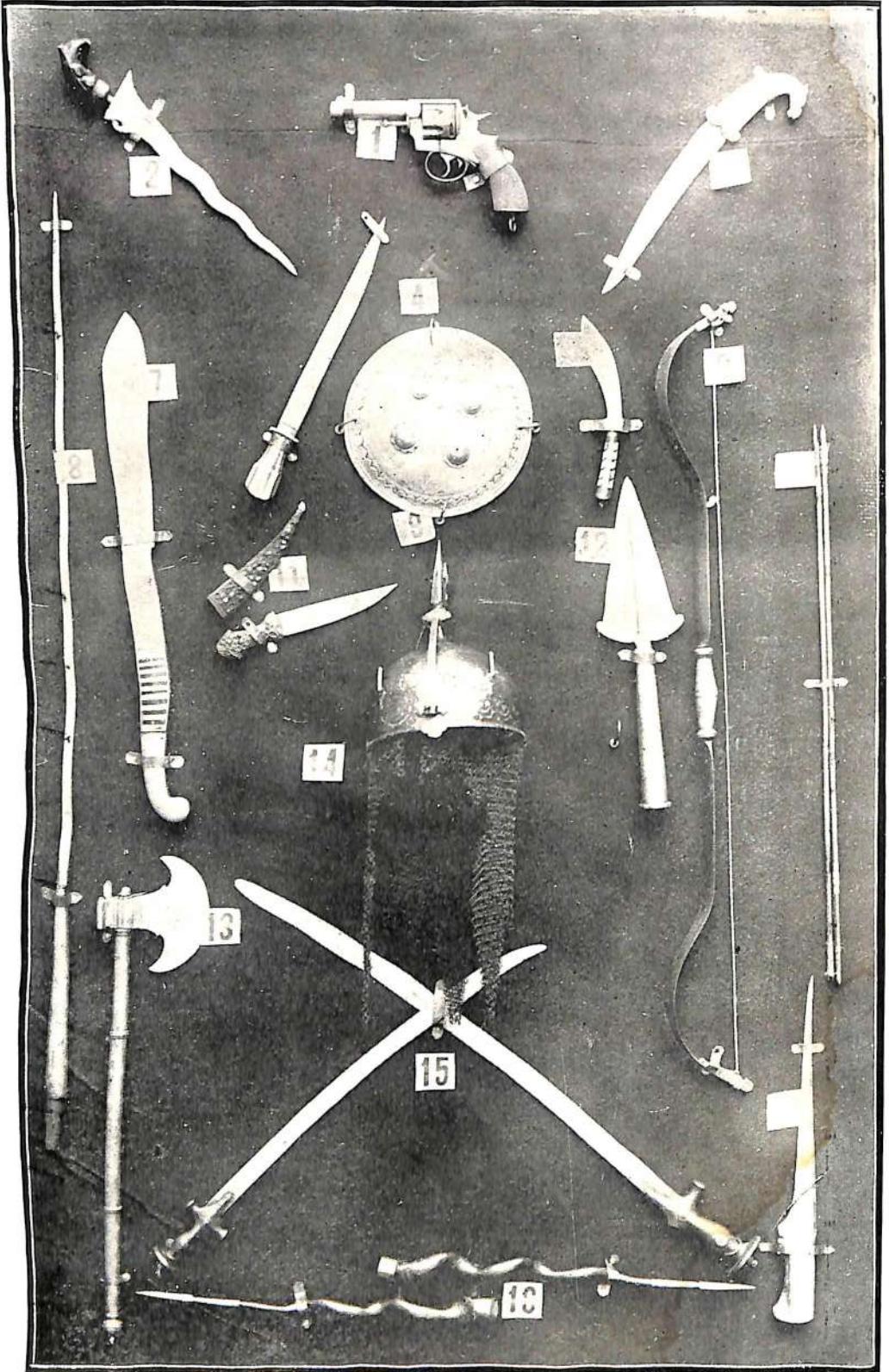
दुरुस्ती करण्याचें ठरविण्यांत आलें. त्याप्रमाणें गेल्या १७ वर्षांत सर्व सडका उत्तम स्थितींत ठेवण्यांत आल्या. यापुढें सडका नादुरुस्त स्थितींत राहूं नयेत म्हणून वार्षिक दुरुस्तीच्या खर्चाची तजवीज करण्यांत आली आहे. पूर्वीपेक्षा या खात्यावरील खर्च पुष्कळ वाढला आहे.

सन १९२६ सालीं महाड-पंढरपूर सडकेपैकीं वरंधा घाटांतील जो भाग संस्थानचे ताब्यांत आहे, त्यापैकीं सुमारे ५ मैल रस्ता जोराच्या पर्जन्य-वृष्टीनें वाहून गेला. तो दुरुस्त करण्यास सुमारे २०,००० रुपये खर्च करावे लागले.

पाली-नागोठणा रोड

पालीपासून नागोठणा सुमारे ६ मैल आहे. ही ६ मैलांची सडक नसल्यामुळें बैलगाड्यांनाहि हा रस्ता अत्यंत अडचणीचा व बिकट होता. जागजागीं दरडी, खडक, खडे असल्यामुळें गाडीचें एक चाक आकाशांत तर एक पाताळांत अशी स्थिति होत असे. गाड्या वरचेवर उलटत. हा ६ मैलांचा रस्ता ब्रिटिश हद्दींत असल्यामुळें संस्थानचा या रस्त्याशीं संबंध नाहीं. तथापि सुधागड तालुक्यांतील लोकांचा नागोठण्याशीं व मुंबईशीं फार संबंध येत असल्यामुळें त्यांना याच मार्गांनिं जावें लागतें. बैलांचे अतोनात हाल होत असत व ही स्थिति श्रीमंत सुधागडास सन १९२२ सालीं राज्यारोहणानंतर गेले होते त्या वेळेस खतः पाहिली. हे हाल दूर करण्याकरितां पालीतील कांहीं सधन प्रतिष्ठित लोक व ब्रिटिश हद्दींतील कांहीं लोक यांनीं एक पाली-नागोठणा रोड-कमिटी स्थापन केली. या कमिटीनें कुलाबा डिस्ट्रिक्ट लोकल-बोर्डाचे मदतीनें ही सडक करण्याचें काम हातीं घेतलें. बराचसा रस्ता तयार झाला, पण पुढें पैसा संपल्यामुळें सडकेचें काम अर्धवट सोडून देण्याचा प्रसंग आला. डिस्ट्रिक्ट लोकलबोर्डाजवळ या सडकेवर खर्च करण्यास पैसा नव्हता. काम अर्धवट सोडून द्यावें तर झालेलें कामहि फुकट जाणार असें पाहून पाली-नागोठणा रोड-कमिटीनें डिस्ट्रिक्ट लोकलबोर्डास देण्याकरितां श्रीमंत राजेसाहेबांजवळ २५,००० रुपये कर्जाऊ देण्याबद्दल विनंति केली. श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं कमिटीची अडचण लक्षांत घेऊन व रोड तयार झाला असतां

चित्रांक ९७
भोर संस्थानचे संग्रहातील प्राचीन हत्यारं

१ ऑटोमॅटिक रिव्हॉल्व्हर; २ कुकरी; ३ खंजिरी; ४, ५, ११ खंजिरी; ६ ढाल (पोलादी); ७ चाकू;
८ विटण्याचें फळ; ९, १० धनुष्य, तीर; १२ वरचीचें फळ; १३ परछु; १४ शिरस्त्राण; १५ तलवार;
१६ मांडू; १७ सरी [सं. पा. ५६७

संस्थानच्या प्रजेचा फायदा होणार आहे असे पाहून तत्काल लोकलबोर्डास देण्याकरितां कमिटीला पांच वर्षांत परतफेडीच्या करारानें २५,००० रुपये विनव्याजी दिले. वेळेवर ही मदत मिळाल्यामुळें सडकेचें काम ताबडतोब पुरें झालें. या सडकेचा उद्घाटनसमारंभ रोड-कमिटीनें श्रीमंत राजेसाहेबांचेच हस्ते ता. २५ डिसेंबर सन १९२४ रोजीं केला. श्रीमंत राजेसाहेबांनीं वेळेवर मदत केली नसती तर सडकेचें काम पुरें झालें असतें कीं नाहीं हें सांगतां येत नाहीं.

या रस्त्याचें काम पुरें झाल्यावर त्या रस्त्यावर भोर संस्थानच्या वेळेवर देण्यांत आलेल्या मदतीचें कृतज्ञतादर्शक स्मारक म्हणून एक शिलालेख लावण्यांत आला आहे. त्याचा अनावरण समारंभ कुलाबा डिस्ट्रिक्ट बोर्डाचे मि. डोंगरे यांचे विनंतीवरून श्रीमंत राजेसाहेब यांची स्वारी सुधागड तालुक्यांत फिरतीवर गेली असतांना त्यांनीं ता. २३ जानेवारी सन १९३१ रोजीं त्यांचे हस्ते केला.

मुठेंखिंड रोड

मुठेंखिंडीचा एक भाग ब्रिटिश हद्दींत असून एक भाग संस्थानचे हद्दींत आहे. रॉयल बाँबे सॅपर्स व मायनर्स यांना मुठेंखिंडीस रस्ता तयार करावयाचा होता. भोर दरबारनें या संधीचा फायदा घेऊन मिलिटरी ऑफिसर्सना संस्थानचे हद्दींतहि रस्ता करण्याची परवानगी देऊन इतर सवलतीहि दिल्या. यामुळें सॅपर्स व मायनर्सनीं सडकेच्या कामास सन १९३२ सालीं सुरुवात केली. व दरसाल थोडी थोडी सडक तयार करून हल्लीं खिंडीतील सडकेचें काम पुरें झालें आहे. ही सडक तयार झाल्यामुळें मुठेंखोऱ्यांतील गाड्यांची वाहतुकीची सोय होऊन मुठेंखोऱ्यांतील लोकांना फार दिवस भासत असलेली रस्त्याची उणीव दूर झाली आहे. श्रीमंत राजेसाहेबांच्या दूरदर्शित्वामुळें संस्थानला या सडकेचा थोड्या खर्चांत लाभ झाला आहे.

पूल

सन १९२२ सालीं सुधागड तालुक्यांतील अंबानदीस महापूर येऊन पेहेडली येथील पुलाचा बराच भाग वाहून गेला. तो पूल पुन्हां बांधण्यास ९००० रुपये खर्च आला.

पं. च. ३७

नसरापूर-वेलें रस्त्यावर वेल्याजवळ कांदी नदीस पूल नसल्यामुळें पावसाळ्यांत दळणवळण जवळ जवळ बंद पडे, वेलें हें तालुक्याचें ठिकाण आहे. म्हणून वेल्याजवळ कांदी नदीस एक लोखंडी लहान पूल बांधिला आहे. त्याचप्रमाणें या रस्त्यावर आंबवणें येथील ओढ्यामुळें कांहीं दिवस रस्ता बंद राही म्हणून या ओढ्यास कोंजवे तयार केला आहे. कांदी नदीवरील पूल व आंबवणें येथील कोंजवे या दोन्ही कामांस सुमारे ७००० रुपये खर्च आला. या दोन्ही कामांमुळें नसरापूरपासून वेल्यापर्यंत आतां पावसाळ्यांतहि रहदारीस मार्ग खुला झाला आहे.

लक्ष्मीबाई त्रिज

भोरजवळ निरा नदीस पूल नसल्यामुळें पावसाळ्यांत ४ महिने नदी-पलीकडे राहणाऱ्या लोकांचे फार हाल होत असत. नदीपलीकडील भागांत राहणाऱ्या लोकांना नोकरीनिमित्त, बाजाराकरितां व कोर्टातील वगैरे काम-काजाकरितां नेहमीं भोरास यावें लागतें. पावसाळ्यांत नदी उतरून येतांना पूर्वी दरसाल एक दोन तरी माणसें वाहून मृत्युमुखीं पडत. ही आपत्ति टाळण्या-करितां सन १९१३ सालींच या पुलाची आवश्यकता किती आहे हें श्रीमंत राजेसाहेबांनीं कै. श्रीमंत रावसाहेबांचे नजरेस आणिलें होतें, हें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आल्यावर संस्थानांत अशांतता माजली होती, यामुळें त्यांना कांहीं काल हें काम हातीं घेतां आलें नाहीं. भाटघर धरण पुरें होऊन धरणावरून गाड्यांचे रहदारीस परवानगी मिळाली तेव्हां या पुलाचें काम लवकर करणें जरूरीचें भासूं लागलें. कारण हा पूल झाल्यानें भोर ते पुण्यापर्यंतचें अंतर ५-६ मैलानें कमी होणारें होतें. म्हणून श्रीमंत राजेसाहेबांनीं हें मोठ्या खर्चाचें काम करण्याचें ठरविलें. नवीन कामा-करितां एका बी. ई. पास झालेल्या अनुभवी इंजिनियरची नेमणूक केली व त्याजकडून प्लॅन एस्टिमेट करवून पुण्याचे प्रसिद्ध रानडे कॉन्ट्रॅक्टर यांना सन १९३० सालीं हें काम दिलें.

श्रीमंत राजेसाहेब यांचे विनंतीस मान देऊन मुंबईचे गव्हर्नर सर फ्रेडरिक साइक्स यांनीं भोरास दुसऱ्यांदा भेट देऊन या पुलाची कोणशिला

श्रीधर बाबुबाळ, शाखा

श्री. लक्ष्मीबाई-गुलाची कोनाशिला नेक नामदार सर फ्रेडरिक साइक्स यांच्या हस्ते ता. ६ नोव्हेंबर १९३१ रोजी वसविण्यांत आली त्यावेळचा फोटो.

ता. ६ नोव्हेंबर सन १९३१ रोजी बसविली. या वेळी गव्हर्नरसाहेबांनी पुढील आशयाचें भाषण केलें. ते म्हणाले,

“ It gives me special pleasure on this occasion to associate myself with a work of public utility the advantages of which, as you have pointed out, will be shared not by your own subjects but by travellers from longer distances and remove one of the obstacles now interrupting the shortest route between Poona and Mahad. I have long been aware, Chief Saheb, of your laudable ambition to provide and extend those public advantages which, as you rightly realise, provide their own best return in developing the resources of your State and the welfare and prosperity of its inhabitants and I congratulate you to-day in seeing the inception of a scheme which, as you have stated, has long been among your most cherished ambitions, but, for the very good reasons explained in your speech, has had to await the present favourable opportunity.

It has given me great pleasure, Shrimant Pant Saheb, to lay the Corner-stone of this New Bridge over the River Nira and I sincerely hope that this project, now commenced, will speedily rise to a successful completion and will prove a lasting benefit to the people of Bhor.”

या पुलाचें काम सन १९३३ सालीं पुरें झालें. याच सालीं दक्षिणेंतील संस्थानांचा मुंबईसरकारशीं असलेला संबंध तोडून तो हिंदुस्थान सरकारशीं जोडण्यांत आला; व दक्षिणेंतील संस्थानांकरितां पहिले एजंट टू दि गव्हर्नर-जनरल म्हणून लेफ्टेनंट-कर्नल एच्. विल्वरफोर्स-बेल यांची नेमणूक झाली. पुलाचा उद्घाटनसमारंभ त्यांचे हस्ते करावा म्हणून श्रीमंत राजेसाहेबांनी त्यांना भोरास भेट देण्याबद्दल विनंति केली. या विनंतीस मान देऊन ए. जी. जी. साहेब ता. २० जून सन १९३३ रोजी भोरास आले. त्या वेळीं त्यांचें मोठ्या थाटानें स्वागत करण्यांत आलें.

त्याच दिवशीं दुपारीं ४ वाजतां त्यांचे हस्ते पुलाचा उद्घाटनसमारंभ झाला. प्रथम श्रीमंत राजेसाहेबांनीं प्रास्ताविक स्वागतपर भाषण केलें. नंतर कायदेमंडळाचे उपाध्यक्ष श्रीयुत सी. जी. आंगाशे, बी. ए., एल्. एल्. बी., यांनीं

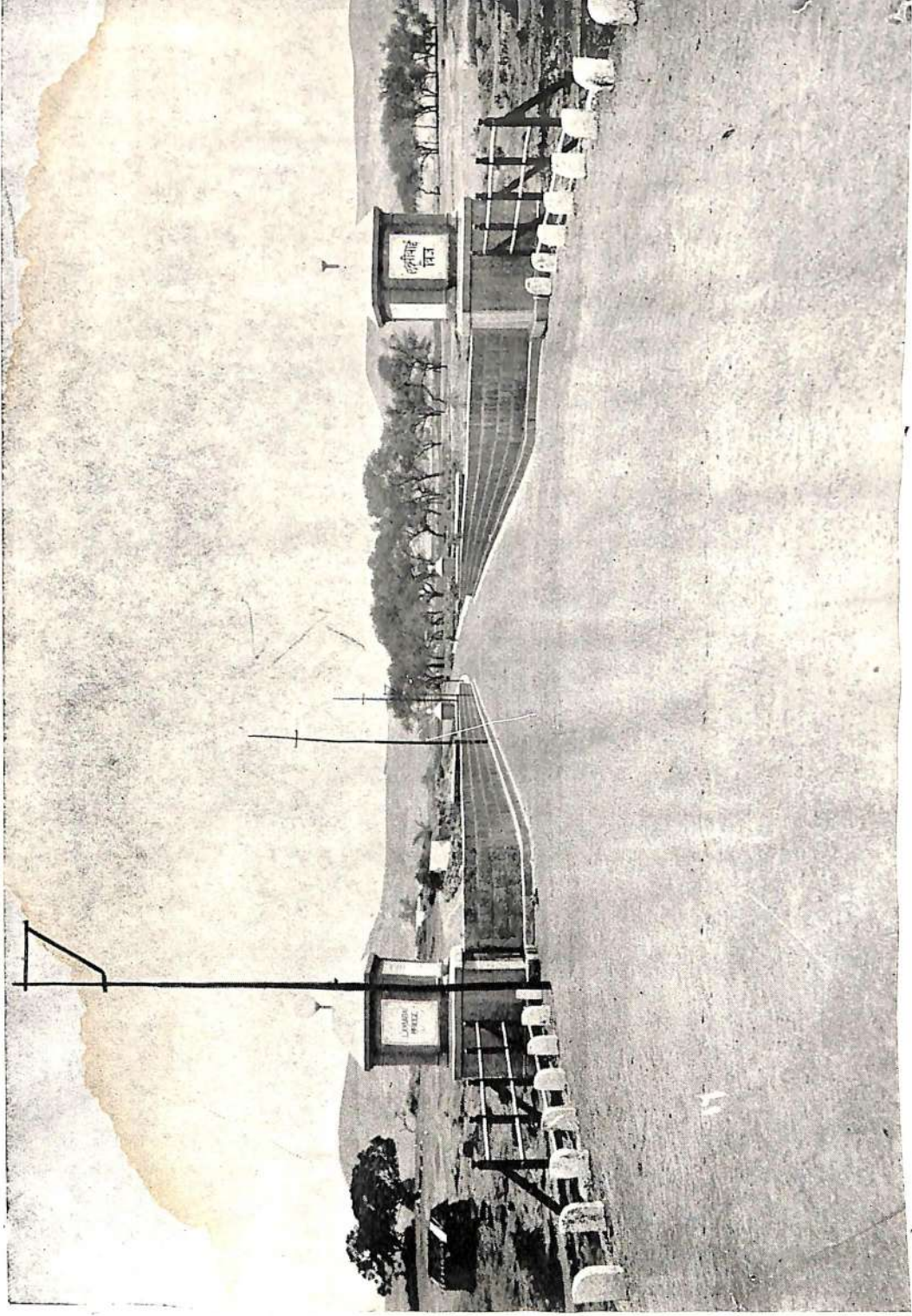
भाषण करून ए. जी. जी. साहेबांना पुलाचें उद्घाटन करण्यास व श्रीमंत राजेसाहेबांच्या द्वितीय पत्नी कै. श्री. सौ. लक्ष्मीबाई यांचें नांव ह्या पुलास देण्याबद्दल कायदे-मंडळांत विनसरकारी सभासदांचा ठराव झाला होता त्या-प्रमाणें ' लक्ष्मीबाई त्रिज ' हें नांव देण्याबद्दल विनंति केली. रा. आगाशे यांच्या विनंतीस अनुसरून ए. जी. जी. साहेबांनी पुलाचें उद्घाटन करून पुलास ' लक्ष्मीबाई त्रिज ' असें नांव दिल्याचें जाहीर केलें. नंतर त्यांनीं जें भाषण केलें त्यांतील महत्त्वाचा भाग खालीं दिला आहे.

ले.-क. विल्वरफोर्स-बेल यांचें भाषण

" Chief Saheb, Ladies and Gentlemen,

I have been much interested in the speeches which I have heard this afternoon, and there are one or two points raised in them to which I would like briefly to refer. In the first place, I should like at this my first visit to this State to say what pleasure it gives me to find the excellent relationship which exists between the State Legislative Council and the State Government. This is a *sine qua non* for the good government of the people of the State as well as for the happiness of the Chief Saheb's subjects. Another point is the eulogium which we have heard of the noble lady after whom this bridge that we are opening this afternoon is to be named. It was never my pleasure nor my privilege to know the lady whose name is so prominently associated now with this bridge and whose life has been so obviously bound up with the Chief Saheb and the State. I cannot say more. The reader of the last speech has said all that could be said about that lady, and it only remains to be seen that the bridge that has been erected in her name is worthy of its object.

My connection directly with yourself, Chief Sahib, has been more recent but I have been much interested in all that I have seen and heard of the progress of your State and also in your connection with the material progress of this part of the Deccan. Many States in India have shown their willingness to co-operate in beneficent works which the British

लक्ष्मीनाई पुलवरील रस्त्याचा देगावा. या पुलाचा उद्घाटनसमारंभ ता. २० जून १९३३ रोजी दक्षिणेंतील संस्थानांचे ए. जी. जी. छे.क. विल्वरफोर्स-नेल यांचे हस्ते झाला.

Government has desired to undertake and in which their co-operation has been sought. Bhor is one of those States, and your connection with the Bhatghar Dam has brought you very prominently into, what I may term, business relations with the British Government. It is in this, as well as in connection with political relations, that I have known the Bhor State in the past.

To-day's Ceremony is the result of something much more important than the accident of my being able to accept your kind invitation, for it marks the conclusion of the project which embodied the conception of the famous Bhatghar Dam. This bridge is an adjunct to that important work, and without it that work would not have been complete. We are met, therefore, to-day to set the seal officially upon the magnificent work of the engineers who have been responsible for this important achievement in the cause of irrigation and progress. For my own part, I am very gratified to be associated with it, even though I come into the picture right at the tail-end. It is fitting here that I offer to you, Chief Sahib, my sincere congratulations upon the success of the undertaking, and in so far as this bridge is concerned my felicitations go forth both to Mr. Kanhere, the State Engineer of the Bhor State, who designed and executed its construction, and to the Construction Engineers, Messrs. V. R. Ranade & Sons, who arranged the actual work upon Mr. Kanhere's plans. The bridge has taken two years to build and has cost nearly a lack and a half of rupees, and I am sure that all those responsible for it must feel gratified at the results of their labours. A bridge always appears to me to resemble the short span of our lives in this world. It connects the two sides of a gap, and just as a life is useful in proportion to the good which it performs, so is a bridge useful in proportion to the people and the interests which it serves. In its ethical sense, therefore, a bridge is a symbol, and one of those symbols from which a valuable moral precept can be drawn. The Lakshmi Bai Bridge embodies the idea of the administrative progress and conse-

quently of the continuing welfare of the people which the Rulers of the Bhor State have always sought. ”

ए. जी. जी. साहेबांचा मुक्काम भोर येथे ३ दिवस होता. त्या अवधीत त्यांना म्युनिसिपॅलिटीचें मानपत्र देण्यांत येऊन दरबार, शाळेंतील वक्षिस-समारंभ, दवाखाना, लायब्ररी वगैरे पाहणें हे नेहमींचेच कार्यक्रम झाले.

‘ लक्ष्मीबाई त्रिज’ला सुमारे १,५०,००० रुपये खर्च आला. संस्थानांत इतक्या मोठ्या खर्चाचें हें पहिलेंच काम झालें. भोरसारख्या लहान संस्थानास हें काम डोईजडच होतें. परंतु फार दिवस मनांत बाळगलेला हेतु सिद्धीस नेण्याचा श्रीमंत राजेसाहेबांचा दृढ निश्चय असल्यामुळें त्यांनीं खर्चाकडे पाहिलें नाहीं. पुलाचा उद्घाटनसमारंभ होऊन जेव्हां पुलावरून गाड्या, घोडी, मोटारी वगैरे वाहनांची रहदारी सुरू झाली तेव्हां त्यांना आपल्या आयुष्यांतील एक महत्त्वाकांक्षा पुरी झाल्यानें किती समाधान वाटलें असेल याची कल्पनाच करणें बरें. पहिल्याच पावसाळ्यांत नदीला पूर आला असतांही पुलावरून जेव्हां मावळे लोक निर्भयपणें जात तेव्हां त्यांचे तोंडून श्रीमंत राजेसाहेबांच्या दयार्द्र बुद्धीबद्दल धन्योद्गार ऐकूं येत असत.

लक्ष्मीबाई पुलाचें काम सुरू करण्यांत आल्याचें समजल्यावर लॉर्ड सिडेनहॅम हे ता. १ डिसेंबर १९३१ रोजीं लंडनहून पाठविलेल्या आपल्या पत्रांत म्हणतात :

“ I am glad to hear of the new bridge which will not only be very useful but an honour to your State and a memorial to be proud of. ”

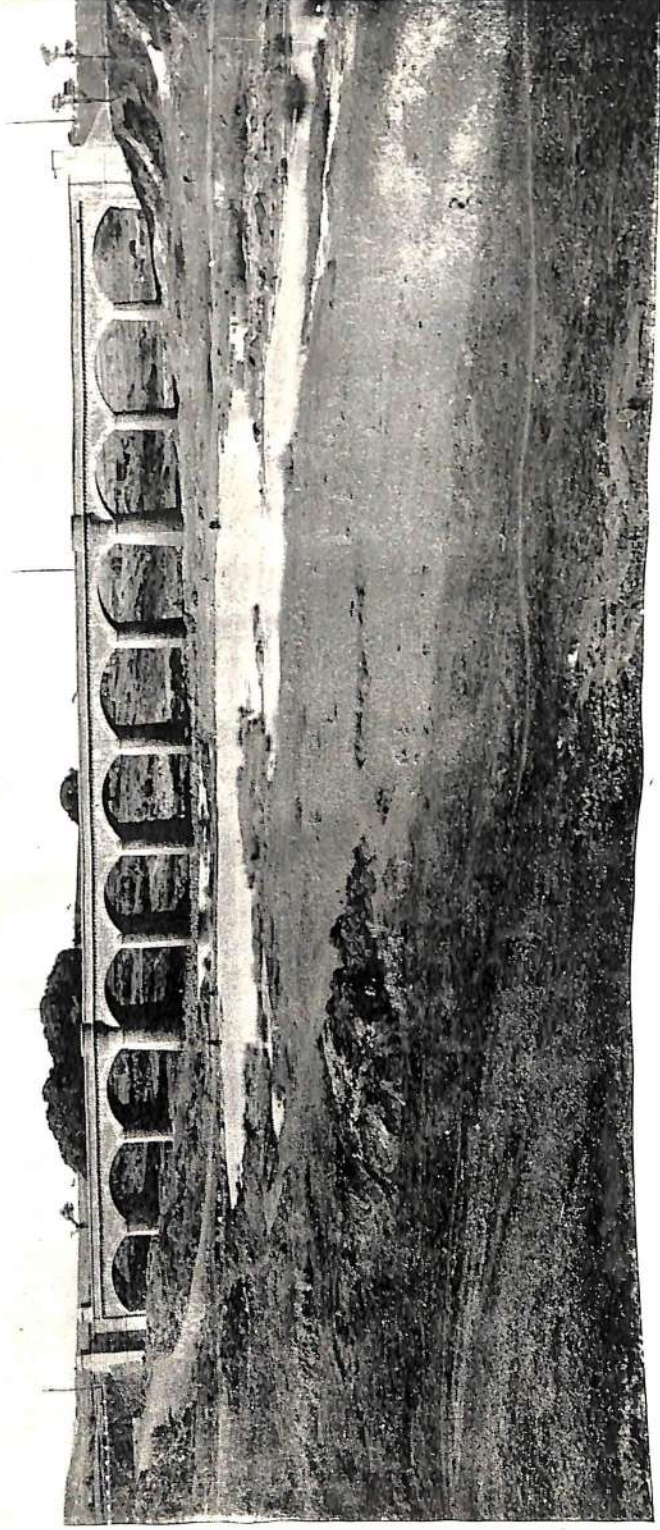
त्याचप्रमाणें सर लेस्ली विल्सन हे बार्किंगहॅम येथून पाठविलेल्या पत्रांत म्हणतात :

“ A wise project of the greatest assistance to passengers and trade. ”

अंबवडें झुलता पूल

भोरचे दक्षिणेस सुमारे ९ मैलांवर अंबवडें हें गांव आहे. या ठिकाणीं सचिव घराण्याचे मूल पुरुष श्रीशंकराजी नारायण यांची समाधि आहे. हें स्थान अत्यंत रमणीय असून सृष्टिसौंदर्याविषयीं प्रसिद्ध आहे. या गांवच्या

चित्रांक १००

निरा नदीवरील लक्ष्मीबाई पूल, मोर.

[सं. पा. १७९]

अलीकडे ओढा असून तो ओढा ओलांडून पलीकडे गांवांत जावें लागतें. त्यामुळें गांवचे रहिवाश्यांची पावसाळ्यांत फार गैरसोय होई. ती गैरसोय दूर करण्याकरितां एक पूल बांधण्याचा श्रीमंत राजेसाहेबांचा बरेच दिवसांपासून हेतु होता. सन १९३३ मध्ये श्रीमंत राजेसाहेब हरिद्वारला गेले होते त्या वेळीं त्यांनीं तेथील गंगा नदीवरील 'लक्ष्मण झूला' नांवाचा झुलता पूल पाहिला. तेव्हां अंबवडें येथें बांधण्याचा पूल दगडी न बांधतां झुलता पूल बांधावयाचा व तेथील रमणीयतेंत आणखी भर टाकावयाची असें त्यांच्या मनानें घेतलें व त्यांनीं आपल्या मताप्रमाणें प्लॅन तयार करवून त्याचें खर्चाचें एस्टिमेट मागविलें व त्या एस्टिमेटा-प्रमाणें रु. ९००० खर्च करून सुमारे १५० फूट लांब व ४ फूट रुंदीचा पूल बांधिला. या पुलाच्या वरील स्मारकफलकाचा उद्घाटनसमारंभ व पुलाचा नामकरणसमारंभ श्रीमंत सर गंगाधरराव बाळासाहेब पटवर्धन यांनीं १५ ऑक्टोबर सन १९३७ रोजीं भोरास भेट दिली त्या वेळीं त्यांचे हस्ते झाला, व श्रीमंतांच्या मातोश्री कै. श्री. सौ. जिजीसाहेब यांच्या स्मरणार्थ 'श्री. जिजीसाहेब झुलता पूल' असें श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या इच्छेवरून नांव देण्यांत आलें. या समारंभास श्रीमंत राजेसाहेबांच्या भाची श्री. सौ. जान्हवीबाई, हैद्राबाद येथील श्रीमंत राजे शामराज यांच्या पत्नी, याहि आल्या होत्या.

प्रथमतः श्रीमंत राजे बाबासाहेब यांनीं आपल्या भाषणांत श्रीमंत राजे सर बाळासाहेब यांचें स्वागत करून नंतर ज्यांचें स्मारक म्हणून फलकाचा अनावरणसमारंभ करावयाचा त्या आपल्या परमपूज्य मातुःश्री कै. श्री. सौ. जिजीसाहेब पंतसचिव यांचेसंबंधीं माहिती सांगितली व शुद्ध आचरण, ईश्वरनिष्ठा, सात्त्विक वृत्ति इत्यादि गुणांमुळें 'गृहलक्ष्मी' त्या कशा होत्या तें सांगितलें व त्यांचें स्मारक श्रीमंत सर बाळासाहेबांसारख्या ज्ञानवृद्ध, तपोवृद्ध अशा सन्मान्य राजगृहस्थांच्या हस्ते होण्याचा योग आल्याबद्दल अत्यंत समाधान व्यक्त केलें, व आपले विनंतीस मान देऊन त्यांनीं उत्सवास येण्याची तसदी घेतली त्याबद्दल त्यांचे हार्दिक आभार मानून त्यांस स्मारकफलकाचें अनावरण करण्याची विनंति केली.

त्यानंतर राजे सर बाळासाहेब यांनीं पुढील भाषण करून पुलास 'श्री. जिजीसाहेब झुलता पूल' असें नांव दिल्याचें जाहीर केलें. ते म्हणाले :

श्री. सर बाळासाहेबांचे भाषण

“ युवर हायनेस राजे बाबासाहेब, युवराजसाहेब, राजघराण्यांतील मंडळी आणि सम्य गृहस्थहो,

आतांच राजे बाबासाहेब यांनी आपले भाषणांत आम्ही या पवित्र समारंभाचे वेळी येण्याची तसदी घेतली व परमपूज्य कै. सौ. जिजीसाहेब यांच्या स्मारकाच्या फलकाचे कार्यक्रमांत प्रमुख भाग घेण्याबद्दल आम्हीं आपली संमति दर्शविली याबद्दल त्यांनी आमचे आभार मानले व आमचा गौरव केला, त्याजबद्दल त्यांचे आम्ही अत्यंत आभारी आहो. आपले संस्थानांत ज्या ठिकाणी मराठी राज्याची स्थापना झाली आणि जेथे श्रीशिवाजी-महाराजांच्या आणि त्यांचे मागाहून श्रीराजाराममहाराज वगैरेंच्या प्रारंभीच्या महत्त्वाच्या हालचाली झाल्या तो हा प्रदेश आपणांस अखिल महाराष्ट्रीयांस अत्यंत पवित्र वाटतो. या ठिकाणी येण्याबद्दल आमचा मनोदय पूर्वी झालेला होता. परंतु त्यानंतर अनेक कारणे घडून आल्यामुळे आमचा येथे येण्याचा योग यापूर्वी घडून आला नाही. तथापि, ती संधि आज थोड्या उशीरां कां होईना पण आम्हांस प्राप्त झाली याबद्दल आम्हांस अत्यंत आनंद वाटत आहे.

आपले पूर्वज म्हणजे या संस्थानचे संस्थापक यांनी पराक्रम करून महाराष्ट्राचे इतिहासांत अत्यंत मोठी कामगिरी केलेली आहे, हें सर्वविश्रुत आहे. स्वामिसेवा करून आपलें कर्तव्य करून ते ब्रह्मीभूत झाले. महाभारतांत वर्णन केलेल्या महान् ब्राह्मण योग्याप्रमाणें त्यांचा पराक्रम झाला.

अग्रतश्चतुरो वेदाः पृष्ठतः सशरं धनुः ।

इमं ब्राह्ममिदं क्षत्रं शापादपि शरादपि ॥

अशा तऱ्हेची त्यांची वृत्ति होती. असे ते थोर पुरुष होते. अशा महान् थोर अशा आपल्या पूर्वजांच्या पुण्यस्मृतीस अनुसरून अगोदरच पवित्र असलेल्या या क्षेत्री आपण त्यांच्या समाधीचा वगैरे जो जीर्णोद्धार केला, तो त्यांचेबद्दल आपल्या अंतःकरणांत वसत असलेल्या योग्य आदरास साजेसा आहे. आपल्या पराक्रमी पूर्वजांनी ज्याप्रमाणें मराठी राज्याच्या स्थापनेच्या काळांत स्वामिसेवा केली त्याप्रमाणें आमच्याहि पूर्वजांनी पेशवाई काळांत पराक्रम गाजविला. असो.

आपण महाराजांच्या अष्टप्रधानांपैकीं आहांत. आम्ही पेशव्यांचे सेवक म्हणजे महाराजांच्या सेवकांचे सेवक म्हणून आपणांस आम्ही जास्त श्रेष्ठ मानतो.

ज्या साध्वींचें पवित्र स्मारक करण्याच्या प्रसंगीं या पुढाचें उद्घाटन करण्याचा, राजेसाहेब, आपण आम्हांस मान दिलात आणि ही सुसंधि प्राप्त करून दिलीत त्यांचें शुद्ध आचरण वगैरेबद्दल आपणांप्रमाणें आपल्या वडिलांकडून प्रशंसनीय उद्गार आम्हीं स्वतः ऐकलेले आहेत. त्या दिवंगत झाल्या-नंतर आपल्या थोर वडिलांनीं “आमची आज गृहलक्ष्मी गेली ” असे खेदानें जे उद्गार काढले ते यथार्थ होते. स्त्रियांना गृहलक्ष्मीचें पद विवाहाबरोबरच प्राप्त होत असतें. पण सद्वर्तन, ईश्वरनिष्ठा, निरपेक्ष अपत्यप्रेम वगैरे स्त्रीजातीस उचित अशा खरोखरीच्या गृहलक्ष्मीपदाचा अनुभव घेणाऱ्या त्या असल्यामुळें आपल्याप्रमाणें आमचेहि अंतःकरणांत त्यांचेबद्दल अत्यंत आदर वसत आहे व अशा सत्त्वशील साध्वीच्या स्मारकाचें उद्घाटन करण्याची जी आपण पवित्र संधि आम्हांस दिलीत, त्याबद्दल आम्ही आपले फार आभारी आहोंत.

आपण आमचा गौरव करतांना आमच्या अंगच्या गुणांचा उल्लेख केलात. ते गुण कदाचित् आमचे अंगीं असतील अगर आमचेबद्दल आपले ठिकाणीं वसत असलेल्या स्नेहभावामुळें ते आमच्या ठिकाणीं आहेत असें आपणांस वाटत असेल. असो.

ज्या आपल्या थोर पूर्वजांनीं इतिकर्तव्यता संपादन करून नंतर ते ब्रह्मीभूत झाले त्यांच्या कृपेची छाया आपणांवर व आपल्या कुटुंबियांवर असणारच व असावी व त्याप्रमाणेंच ती कृपा आमच्यावरहि व्हावी एवढी या पावन क्षेत्रीं याचना करून आम्ही आपलें भाषण संपवितों.”

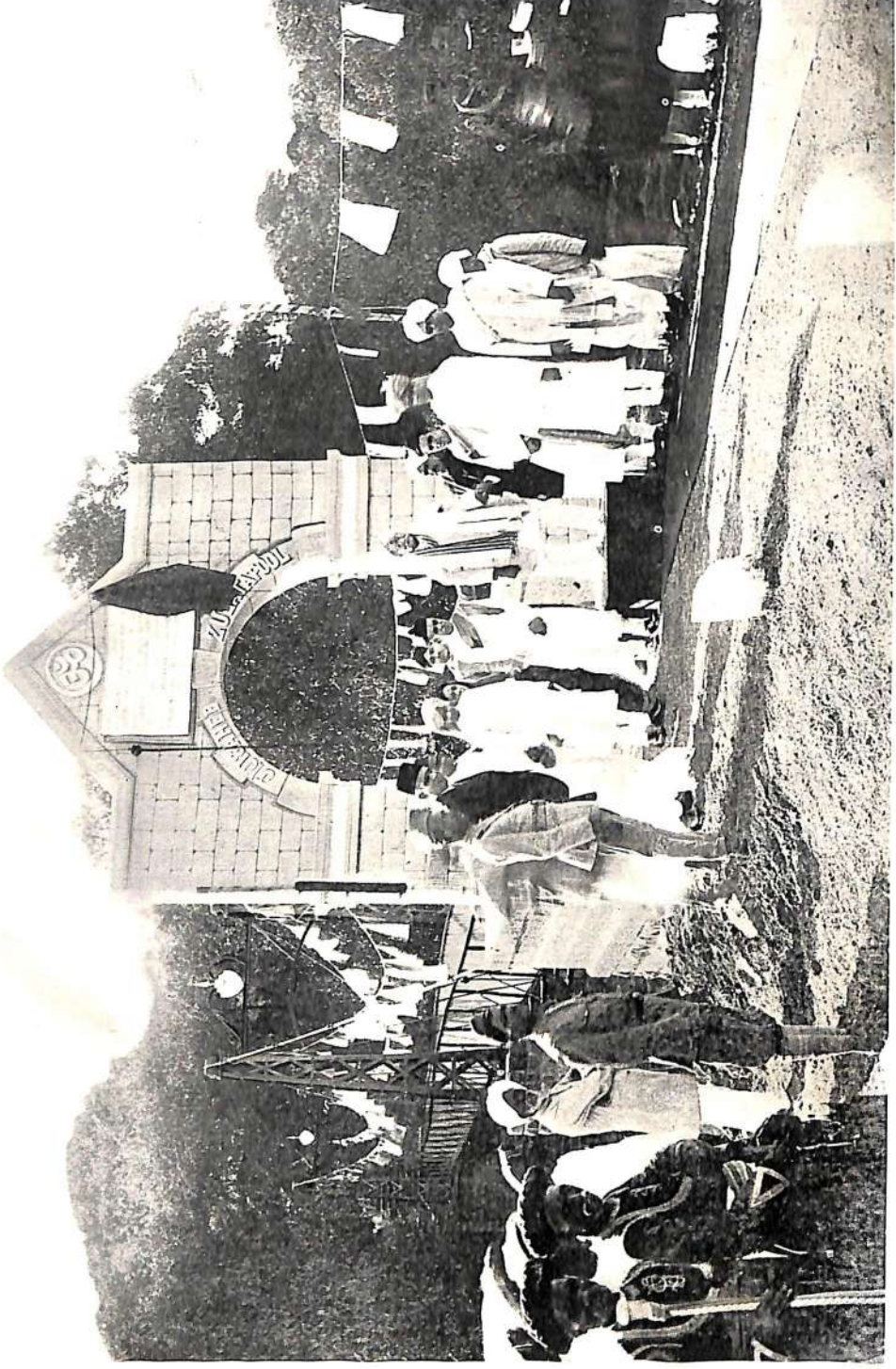
वळकी नदीवर पूल

कोळवणास जाणाऱ्या पुणें-पौड रस्त्यावर पौड गांवानजीक वळकी नांवाची नदी आहे. उन्हाळ्याचे व हिवाळ्याचे दिवसांत नदीस पाणी नसल्या-मुळें नदींतून पलीकडे जातां येई. परंतु पावसाळ्याच्या दिवसांत नावांतूनच जावें लागे. त्यामुळें पायीं प्रवास करणारांची फार गैरसोय होई. तेव्हां या नदीवर चालें गांवानजीक रु. ४२०० खर्च करून सुमारे १५० फूट लांब व ४ फूट रुंद असा पायीं जाणाऱ्या प्रवाशांकरितां सन १९३७ सालीं पूल बांधण्यांत आला आहे.

भोर शहरास व राजवाड्यास विद्युत्पुरवठा

श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आल्यावर ज्या अनेक लोकहिताच्या गोष्टी करण्याचें त्यांनीं योजिलें होतें त्यांतच भोर शहरास सर्वत्र विद्युत्-दीप लावून लोकांची ही गैरसोय दूर करावी असें फार दिवसांपासून त्यांच्या मनांत घोळत होतें. भाटघर येथें धरणाच्या पाण्यावर तेथील धरण बांधण्याचे कामाकरितां विद्युद्गृह बांधण्यांत आलें होतें व तेथें विजेचा पुरवठाहि भरपूर होता. परंतु त्या वेळीं धरण बांधण्याचें काम पुरें झालें नव्हतें व भोरास तेथील वीज आणल्यास ती बरीच महाग पडेल असें वाटत होतें. तेव्हां भोर येथें एखादें पॉवर-हाउस बांधून भोरास विजेचा पुरवठा करण्यास एखादा धाडशी मनुष्य पुढें आल्यास त्या खर्चास लागणारी रक्कम योग्य तारणावर अल्प व्याजानें देण्यांत येईल असें जाहीर करण्यांत आलें. “प्रजानुरंजको राजा” या उक्तीप्रमाणें, लोकहितार्थ श्रीमंत राजेसाहेब झीज सोसण्यास तयार झाले हें पाहून भोर येथील प्रसिद्ध कॉन्ट्रॅक्टर रा. नानाजी पांडुरंग थोपटे यांनीं पुढें येऊन हें काम करण्यास आपण तयार असल्याचें सांगितलें. श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं हि रा. थोपटे यांना अल्प व्याजानें रु. १५,००० कर्जाऊ दिले व म्युनिसिपॅलिटीच्या सहकार्यानें रा. थोपटे यांनीं हें काम जोमानें चालविलें. रु. १५,००० अपुरे पडल्यामुळें आणखी रु. ५००० देण्यांत आले. भोर गांवांत पॉवर-हाउस बांधण्यांत आलें. त्याचा उद्घाटनसमारंभ श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं ता. २२ एप्रिल सन १९२८इ. रोजीं केला. पुढें १ महिन्यांत शहरच्या रस्त्यावर व राजवाड्यांत फिटिंगचें काम पुरें करण्यांत आलें. ता. ८ मे रोजीं नेक नामदार सर लेस्ली विल्सन हे भोरास आले त्या वेळीं त्यांचे हस्ते विद्युत्-दीपांचा उद्घाटनसमारंभ करण्यांत आला. या समारंभाकरितां राजवाड्यांत श्रीराममंडपांत दरबार भरविण्यांत आला होता. दरबारांत श्रीमंतांचें स्वागतपर भाषण झाल्यावर म्युनिसिपॅलिटीच्या अध्यक्षानीं मानपत्र वाचून दाखविलें.

त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेबांना आपल्या संस्थानच्या प्रजाजनांविषयीं किती कळकळ वाटते व भोर शहरांत वीज आणण्याचे बाबतींत त्यांनीं कसा प्रयत्न केला त्याचा गौरवपूर्वक पुढील शब्दांत उल्लेख केला. ते म्हणाले—

श्रीमंत सर बाळासाहेब पटवर्धन, राजेसाहेब संस्थान मिरज (सी.), यांच्या हस्ते कै. हर हायनेस जिजीसाहेब झुलत्या पुलाचा उद्घाटनसमारंभ
ता. १५-११-१९३७ रोजी झाला. श्री. बाळासाहेब उद्घाटनाकरिता पायरीवर उभे आहेत. [सं. पा. ५८२

“ Before we conclude, we may be permitted to take this opportunity of succinctly referring to the scheme of the electrification of the Palace and the town which Your Excellency will be soon solicited to open. It was the long cherished desire of Shrimant Pant Saheb to provide electric light to the Palace and other State Buildings. But the idea of doing so without at the same time making a provision for supplying electric light to the Municipality and the people of Bhor appeared to be unpalatable to his noble mind. Shrimant Pant Saheb, therefore, purposely postponed the electrification of the Palace which could have been otherwise long ago carried out at a comparatively very small cost. He therefore ordered his P.W.D. officers to prepare a general scheme and submit its estimate. The estimate came to about Rs. 50,000 which was rather a heavy sum to sanction all at once. Then enquiries were made if any businessman was ready to undertake the work with some concessions from the Durbar. We are glad to say Mr. N. P. Thopate, Contractor at Bhatgar, and a subject of this State came forward with certain proposals which were ultimately agreed upon. Under this scheme the State was not required to undergo any initial expenses except those of internal fittings. All that the State had to do was to give a loan of Rs. 15,000 on cheap terms and to guarantee a minimum monthly expenditure of Rs. 500. This was to be borne equally by the Palace Department, and the Municipality and Durbar. Besides the Municipality has been promised an extra grant equal to the additional expenditure it will have to bear on account of the electrification of the streets. Mr. Thopate has expeditiously and satisfactorily carried out his own part so far and deserves to be congratulated for his enterprise and business capacity. ”

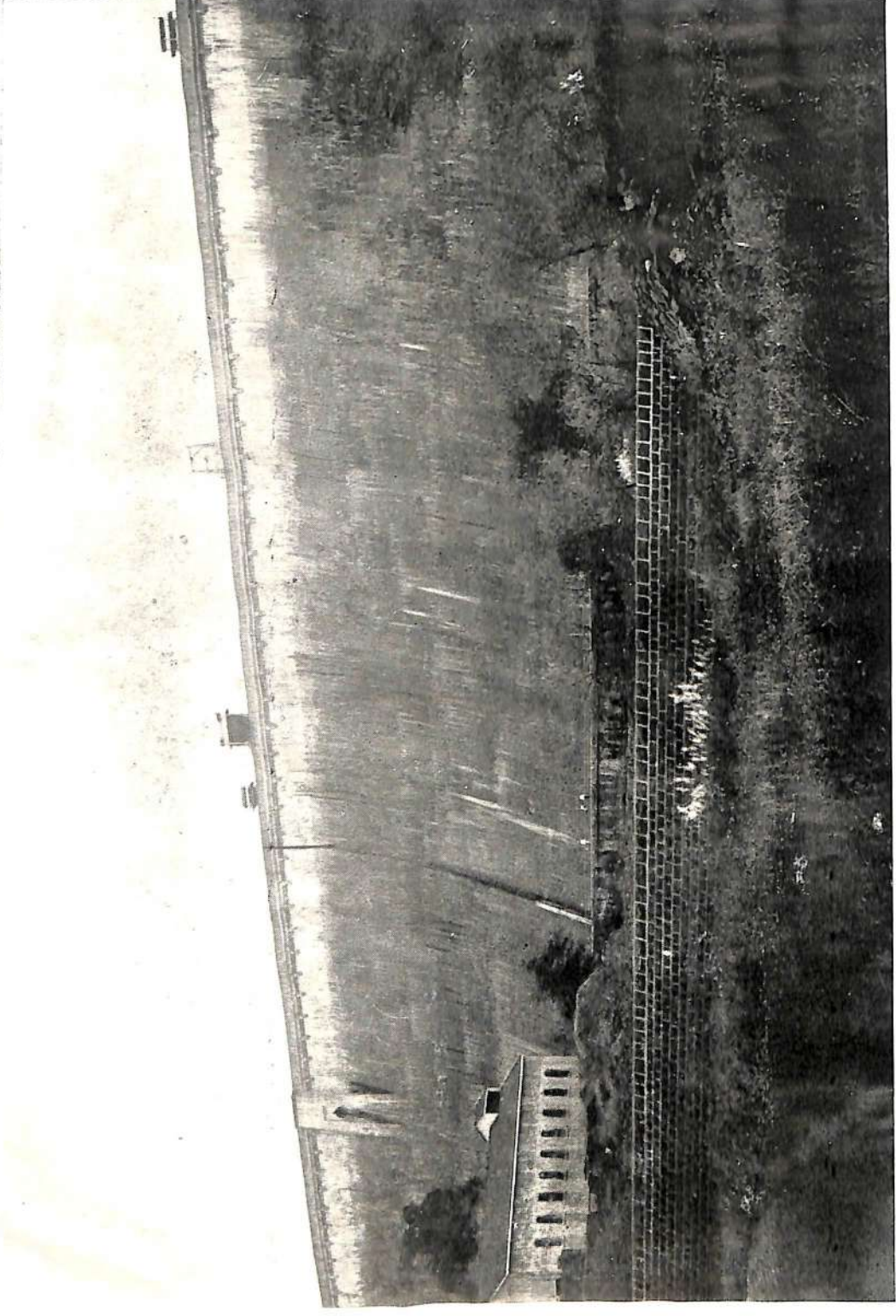
मानपत्रवाचन झाल्यावर तें नेक नामदारांना अर्पण केलें व विद्युद्दीप लावण्याची त्यांना विनंति केली. नेक नामदार यांनीं स्विच दाबून दिवे लावल्याचें जाहीर केलें व भाषण केलें. त्यांत ते म्हणाले :

“ I feel sure that the citizens fully appreciate the work which you, gentlemen, often at the sacrifice of a considerable

time and trouble, are performing for their welfare, and the electric lighting scheme which I have the pleasure of inaugurating to-day is a valuable addition to the amenities of life in your town for which the Chief Saheb and the Municipality deserve the fullest credit. The convenience of such a system has only to be seen to be realised and I have little doubt that, in a few years, there will be a great and growing demand for the extension of the system to all the shops and the houses in the town. ”

इलेक्ट्रिक कॉन्ट्रॉक्टर रा. नानाजी पांडुरंग थोपटे यांनीं भोर येथें वीज आणण्याचे कामीं स्वार्थत्यागपूर्वक खटपट करून भोर शहराचें सौंदर्य वाढविण्यास मदत केली. या त्यांच्या कामगिरीचा, श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं त्यांना ‘ नगर-भूषण ’ ही बहुमानाची पदवी व त्याबद्दलचें मेडल् देऊन, गौरव केला.

या उद्घाटनसमारंभानंतर सुमारे ५-६ वर्षेपावेतो ऑइल इंजिनवर चालविलेल्या पॉवर-हाउसपासून भोर शहरांत उत्तम तऱ्हेनें वीज-पुरवठा होत होता. परंतु या योजनेची वीज फार महाग पडत असे. त्यामुळें गांवांतहि घरोघर फारसा प्रसार झाला नाहीं; व जरी तसा प्रसारहि झाला असता तरी ५० हॉर्स-पॉवरच्या इंजिनपासून इतका पुरवठा होण्यास पुरेशी वीज मिळेल कीं नाहीं हीहि शंका होतीच; व घरखर्चास पुरेसा पुरवठा नसल्यामुळें विजेवर चालणारे कारखाने काढण्यास उत्तेजन मिळणें अशक्यच होतें. या दरम्यानचे कालांत भाटघर धरणाचें काम संपलें. तेथें धरणाचे कामाकरितां बांधण्यांत आलेलें पॉवर-हाउस २००० हॉर्स-पॉवरचें असून त्यापासून उत्पन्न होत असलेली वीज कोणीकडे उपयोगांत आणावी हा मुंबई सरकारला प्रश्न पडला. मि. थोपटे यांनाहि ही बातमी होतीच व भोर शहराकरितां भाटघर येथून लाइन आणून पुरवठा केल्यास ऑइल इंजिनपेक्षां वीज स्वस्त मिळेल व तेथील वीज रात्रंदिवस मिळूं शकून मागासारखे लहानसहान उद्योगधंदे काढणें झाल्यास वीज पुरवितां येईल, पंपांचे साहाय्यानें आसपासच्या गांवांची कांहीं जमीनहि भिजवितां येईल, या दूरदृष्टीनें व ब्रिटिश सरकारहि वीज वायां जाण्यापेक्षां कांहीं उत्पन्न तरी निघेल या दृष्टीनें तेथील पॉवर सवलतीनें देईल, असा सर्व साधक-बाधक विचार करून, मि. थोपटे यांनीं या कामीं श्रीमंत राजेसाहेब यांची

भाटशर येथील ' लोइड धरण ' व इलेक्ट्रिक पॉवर-हाउस.

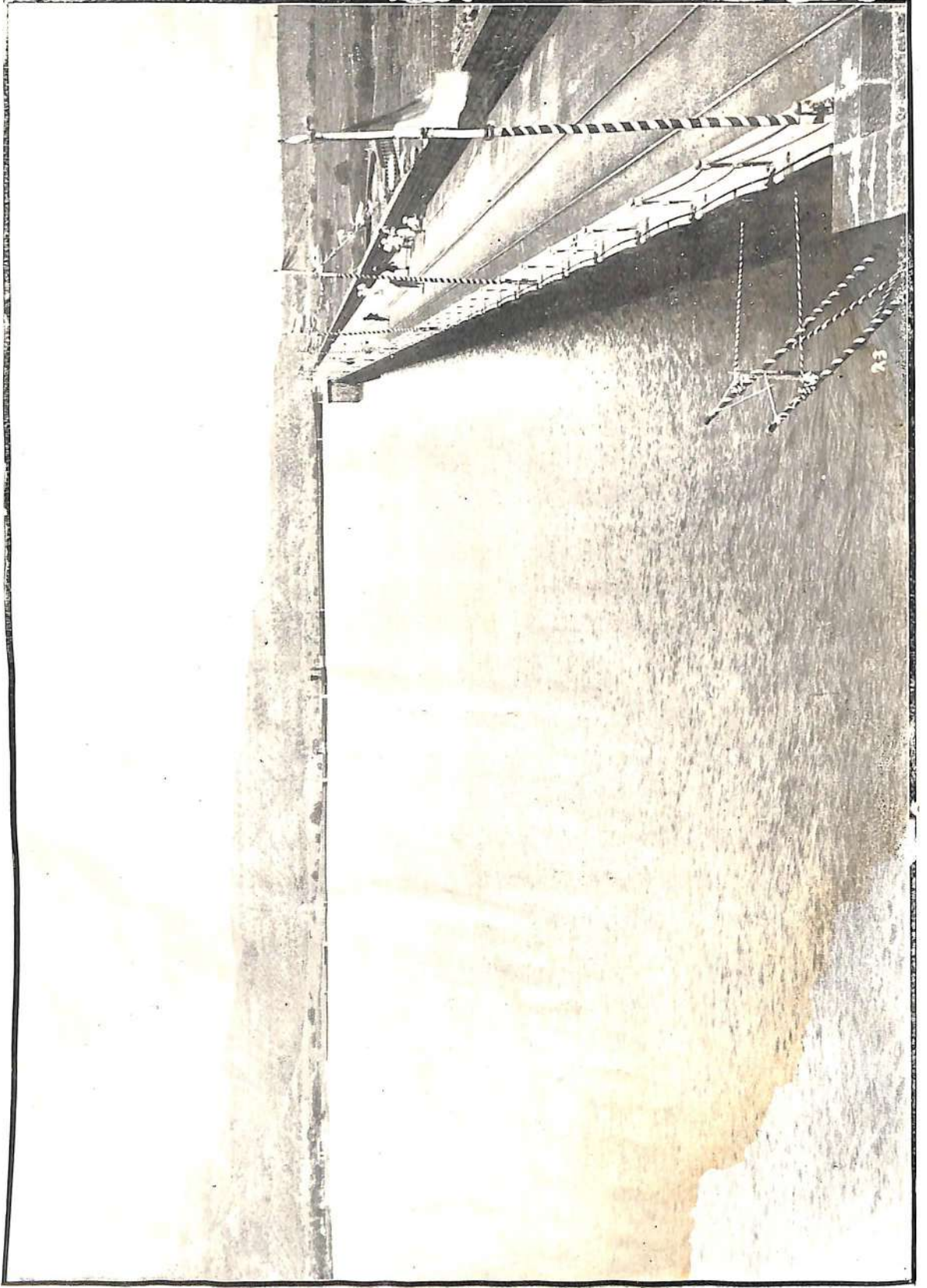
संमति घेऊन मुंबई सरकारशी वाटाघाट करून सवलतीच्या दरानें भाटघर येथील वीज भोर येथें नेण्यास परवानगी मिळविली. त्याबाबत चालीप्रमाणें मि. थोपटे व ब्रिटिश सरकार यांचे दरम्यान करारमदारहि करण्यांत आले. पुढें १ महिन्याच्या अवधींत भाटघरपासून भोरपर्यंत नवीन खांब रोवून नवीन लाइन टाकण्याचें काम झाल्यावर लक्ष्मीबाई पुलाशेजारीं मुद्दाम बांधण्यांत आलेल्या सब-स्टेशन पॉवर-हाउसचा उद्घाटनसमारंभ श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या हस्ते ता. २२ जून १९३४ रोजीं झाला. त्या वेळीं मि. थोपटे यांनीं वरील लाइन टाकून पॉवर आणण्याची सविस्तर हकीकत सांगून पॉवर-हाउस खुलें करण्याबद्दल श्रीमंत राजेसाहेबांना विनंति केली. श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं श्री. थोपटे यांचा हें धाडस केल्याबद्दल गौरव करून सब-स्टेशन उघडल्याचें जाहीर केलें. भाटघर येथून भोर येथें वीज आणण्यास लागलेल्या खर्चाकरितां श्रीमंत राजेसाहेबांनीं मि. थोपटे यांस आणखी रु. २०,००० अल्प व्याजानें कर्जाऊ दिले. ही वीज आल्यावर युनिटचा चार्ज पूर्वी आठ आणे होता तो सहा आणे करण्यांत आला, त्यामुळें गांवांतील आणखी बऱ्याच नागरिकांनीं आपापल्या घरीं नवीन दिवे घेतले. तसेंच ही वीज चौवीस तास असल्यामुळें एखादा कारखाना उभारण्याचें कोणीं मनांत आणल्यास त्यालाहि विशेष सवलतीनें वीज देण्याचें मि. थोपटे यांनीं ठरविलें आहे. या सवलतीचा फायदा घेऊन पुणें येथील गिरणीमालक मि. शुक्ल यांनीं भाटघरनजीक भोरच्या हद्दींत नुकतीच कापडाची गिरणी इलेक्ट्रिक पॉवरवर चालणारी सुरू केली आहे. त्याची हकीकत पुढें दिली आहे.

विजेच्या वाढत्या खपाबरोबर विजेचें फिटिंग योग्य तऱ्हेनें झालें आहे कीं नाहीं यावर देखरेख ठेवण्यास एक बोर्ड नेमण्यांत आलें आहे. तसेंच १९१०चा इंडियन इलेक्ट्रिसिटी ॲक्ट (Indian Electricity Act) हाहि भोर संस्थानास लागू करण्यांत आला आहे.

इलेक्ट्रिक लाइटसंबंधीं सर्व खर्च खाजगी व स्टेटमधून विभागून करण्यांत येतो. इलेक्ट्रिक कॉन्ट्रॅक्टर यांस १९३५ इसवीपावेतो राजवाड्यांतील व शहरांतील सर्व वीज-पुरवठ्याबद्दल रु. ६००० सालिना देण्यांत येत असत. अलीकडे २ वर्षांत धर्मशाळेपासून नवीन लाइन टाकून रामबागेत व शहरांतून

नव्या शालेचे इमारतीपर्यंत वीज पुरवठा करण्यांत आला. त्याबद्दल आणखी रु. ७२० ची वाढ करण्यांत आली आहे. एकूण हल्लीं रु. ६७२० देण्यांत येतात. म्युनिसिपालिटीला दरसालच्या रु. २००० च्या ग्रॅटखेरीज विजेकरितां सुमारे १६०० रुपये देण्यांत येतात. त्याचाहि समावेश वरील ६७२० रुपयांत झालेला आहे.

अशा प्रकारें विद्युत् पुरवठ्याबरोबर रेडिओ, पंप व अन्य सुखसोयी श्रीमंत राजेसाहेबांनीं प्रजाजनांस सुलभ करून दिल्या आहेत.

प्रकरण ९ वें

अस्पृश्यतानिवारणार्थ प्रयत्न

केवळ रूढीमुळे हिंदुसमाजांत ज्या कित्येक अनिष्ट चालीरीती शिरल्या, त्यांचें निर्मूलन करण्याच्या हेतूनें कै. आगरकर यांनीं समाजसुधारणेचा प्रश्न हातीं घेऊन अंध परंपरेनें चालणाऱ्या धार्मिक लोकांच्या विरोधास मोठ्या धैर्यानें तोंड देऊन समाजांतील अनिष्ट व घातकी रूढींवर हल्ला चढविण्यास सुरुवात केली. तेव्हांपासून समाजांतील घाण काढून टाकण्याकडे सुशिक्षित वर्गाचें लक्ष वेधलें.

अस्पृश्यता हा हिंदुसमाजास लागलेला एक मोठा कलंक असून तो नाहीसा केल्याशिवाय हिंदुसमाजास उज्ज्वलता प्राप्त होणार नाही, असेंहि कित्येकांना वाटत होतें. परंतु समाजांत जागृति करून हा कलंक धुऊन टाकण्याचा प्रयत्न करणें फार धाडसाचें काम असल्यामुळे सार्वजनिक रीतीनें असा प्रयत्न फार कोणीं केला नाही. बरेच सुशिक्षित लोक आपल्यापुरते अस्पृश्यता पाळीत नसत. पण अशा व्यक्ति फारच थोड्या होत्या.

महात्मा गांधी आफ्रिकेंतून हिंदुस्थानांत आल्यावर प्रथम त्यांनीं सामाजिक सुधारणेचा प्रश्न हातीं घेतला. हिंदुसमाजावरील अस्पृश्यतेचा कलंक धुऊन टाकून भेदाभेद नाहीसा केल्याशिवाय हिंदुसमाज संघटित होऊन त्याला खरें उज्ज्वल स्वरूप प्राप्त होणार नाही, अशी त्यांची ठाम समजूत झाली असल्यामुळे व त्यांचें मनोधैर्य अलौकिक असल्यामुळे त्यांनीं या प्रश्नास चालना दिली. तेव्हांपासून हिंदुस्थानांत अस्पृश्यतानिवारणाचे प्रयत्न सुरू झाले.

अस्पृश्यतानिवारणाच्या चळवळीला खरा जोर सन १९३१ सालीं आला. या सालीं हिंदुसमाजांतील अस्पृश्यता नष्ट झाली नाही तर राजकीय दृष्ट्याहि हिंदुसमाजाची किती हानि होणार आहे याचें भेसूर चित्र महात्मा गांधींसारख्या विचारवंत पुढाऱ्यांचे नजरेसमोर दिसूं लागलें व त्यांच्या प्राणान्तिक प्रयत्नांमुळे या चळवळीची मोठ्या जोराची लाट सर्व देशभर उसळली. तात्त्विक अगर व्यावहारिक कोणत्याहि दृष्टीनें पाहिलें तरी हिंदुसमाजांतील अस्पृश्यता नष्ट झालीच पाहिजे, असें मत सर्वत्र प्रतिपादन करण्यांत येऊं लागलें. महाराष्ट्रांत

पुणें हें चळवळीचें केंद्र असल्यामुळें तेंथें या चळवळीस चांगलेंच स्वरूप आलें. धर्म बुडणार अशी वावावाक्यं प्रमाणं म्हणणाऱ्या सनातनींची हाकाटी सुरू झाली.

श्रीमंत राजेसाहेब युवराज असतांना त्यांचा बहुतेक काळ पुण्यासच गेला. कै. आगरकरांचें 'सुधारक' पत्र ते वाचीत असत. त्यांतील विचारांचा पगडा त्यांच्या मनावर बसल्यावांचून राहिला नाहीं. विचित्रगड तालुक्याचा राज्यकारभार पाहत असतांना त्यांनीं जमाबंदीनिमित्त गांवोगांव दौरे काढले होते. त्या वेळीं प्रत्येक गांवीं अस्पृश्यांना गांवकऱ्यांकडून किती तुच्छतेनें वागविलें जातें हें त्यांनीं समक्ष पाहिलें होतें. सार्वजनिक चावडीच्या पायऱ्याहि चढण्यास त्यांना मनाई करण्यांत येत असलेली पाहून त्यांना वाईट वाटे. परंतु त्या वेळीं त्यांचे हातीं सत्ता नसल्यामुळें त्यांना कांहीं करतां येणें शक्य नव्हतें व प्रथम धार्मिक लोकांचे मतांत परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न केल्याशिवाय अस्पृश्यतानिवारण करण्याचे बाबतींत उपाययोजना करणें इष्टहि नव्हतें.

श्रीमंत वावासाहेब गादीवर आल्यानंतर त्यांनीं राज्यारोहण समयींच अस्पृश्यांचे बाबतींतील आपलें उदारपणाचें धोरण कसें प्रगट केलें हें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. पुण्याहून राज्यारोहण समारंभाकरितां ते भोरास आले त्या वेळीं शहरांतून त्यांची मिरवणूक काढण्यांत आली होती. त्या वेळीं रस्त्यानें त्यांचे गळ्यांत हार घालण्यांत आले. त्यांत महारांनीं हार घालण्याची इच्छा दर्शविल्यावरून श्रीमंत राजेसाहेबांनीं मोठ्या आनंदानें त्यांचे हस्ते हाराचा स्वीकार केला. कालमानानें बदलणाऱ्या परिस्थितीप्रमाणें सामाजिक व धार्मिक बाबतींत इष्ट त्या सुधारणा झाल्याच पाहिजेत, ही गोष्ट त्यांना पटलेली होती. गादीवर आल्यावर पहिलीं कांहीं वर्षे राज्यकारभारांत सुधारणा करण्यांत, लोकांच्या तक्रारी मिटविण्यांत व संस्थानांत शांतता राखण्यांत गेलीं, यामुळें त्यांना अस्पृश्यांच्या प्रश्नाकडे लक्ष देण्यास फारसा वेळ मिळाला नाहीं. तथापि या प्रश्नाकडे त्यांचें दुर्लक्ष झालें होतें असें नाहीं. सन १९२४ सालीं दलित-वर्गाचे शिष्टमंडळानें आपलें म्हणणें ऐकून घेण्याबद्दल भोर दरबारास विनंति केली. श्रीमंत राजेसाहेबांचे आज्ञेवरून संस्थानचे कारभारी व इतर कांहीं बडे अधिकारी यांनीं पुणें येथें श्रीमंत राजेसाहेबांच्या वाड्यांत वरील शिष्टमंडळाची

भेट घेतली. श्रीमंत राजेसाहेबांच्या सूचनेप्रमाणें वाड्यांतच शिष्टमंडळाच्या फराळाची व चहाची वगैरे व्यवस्था ठेवण्यांत आली होती. अधिकाऱ्यांनीं शिष्टमंडळास एका बैठकीवर आपले शेजारीं बसवून त्यांचें म्हणणें शांतपणें ऐकून घेतलें व त्यांनीं दाखविलेल्या अडचणी सहानुभूतिपूर्वक दरबारकडून दूर करण्याचा प्रयत्न करण्यांत येईल असें त्यांना श्रीमंत राजेसाहेबांच्या आज्ञेप्रमाणें आश्वासन देण्यांत आलें. नंतर शिष्टमंडळांतील सभासद व अधिकारी यांनीं एकत्र बसून फराळ व चहापान केलें. यावरून श्रीमंत राजेसाहेबांची अस्पृश्यां-विषयीं मनोभावना कशी होती हें दिसून येईल. हिंदुसमाजांतील अस्पृश्यता पूर्णपणें जरी नाहीशी करतां आली नाही तरी त्यांना समाजांत मिसळूं देण्यास व इतर हिंदूंप्रमाणें सामाजिक बाबतींत समानतेचे हक्क देण्यास कांहीं हरकत नाही असें त्यांना वाटे. परंतु समाजांतील निदान सुशिक्षित वर्गाची अनुकूलता असल्याशिवाय केवळ अधिकाराचे जोरावर कायद्यानें अस्पृश्यता नाहीशी करण्याचा प्रयत्न केल्यास अनिष्ट परिणाम होऊन बंडाळी माजण्याचा जास्त संभव आहे असें श्रीमंत राजेसाहेबांचें मत होतें. ते अनुकूल कालाची वाट पाहत होते.

पुण्यांत जेव्हां सन १९३१ सालीं अस्पृश्यतानिवारणाची चळवळ सुरू झाली तेव्हां संस्थानांतील सुशिक्षित समाजावरहि त्या चळवळीचा परिणाम झाल्यावांचून राहिला नाही. आपल्या संस्थानांतून ही अस्पृश्यता नाहीशी झाली पाहिजे असें संस्थानांतील सुशिक्षित पुढाऱ्यांना वाटूं लागलें, व त्या दिशेनें प्रयत्न करण्यास सुरुवात झाली. तसेंच सरकारनें या कामीं लक्ष घालावें अशी पुढाऱ्यांची इच्छा असल्याचें दिसून आलें. श्रीमंत राजेसाहेबांनीं या अनुकूल संधीचा ताबडतोब फायदा घेण्याचें ठारविलें. अस्पृश्यता समूळ नाहीशी करणें हें काम कांहीं सोपें नाही. प्रजेचें जसजसें मतपरिवर्तन होत जाईल त्या मानानें ती नाहीशी होणारी आहे, अशी श्रीमंत राजेसाहेबांची दृढ समजूत असल्यामुळें अस्पृश्यांना सामाजिक बाबतींत प्रथम कांहीं हक्क देऊन त्यांवर ह्या बाबतींत होत असलेला अन्याय दूर करण्याचें त्यांनीं ठरविलें, व अस्पृश्यतानिवारणार्थ पसरलेल्या सार्वत्रिक चळवळीमुळें हरिजनांत जागृति होऊन त्यांचेकडून मागणी येण्यापूर्वीच श्रीमंत राजेसाहेबांनीं ता. १७ ऑक्टोबर सन १९३२ इ. रोजीं

भरलेल्या दुसऱ्या कायदेमंडळाच्या दुसऱ्या बैठकीचे वेळीं आपल्या प्रास्ताविक भाषणांत अस्पृश्यतेबद्दल आपलें धोरण जाहीर केलें. त्यांत ते म्हणाले:—

श्रीमंतांचें अस्पृश्यतानिवारणासंबंधीं भाषण

“सद्गृहस्थहो, आतां आम्ही दुसऱ्या एका महत्त्वाच्या व प्रचलित विषयाकडे वळतो. बोर्डाच्या कार्यक्षेत्रांत येणाऱ्या शाळा, दवाखाने, आरोग्य, पाणीपुरवठा, वगैरे बाबींशीं दिवसानुदिवस यापुढें कदाचित् जास्त रीतीनें संबंध येणाऱ्या एका सार्वजनिक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नाच्या बाबतींत आम्ही आपलें वैयक्तिक मत व आमच्या दरबारचें सामान्य धोरण कसें आहे व राहिल तें आपणांस आजच्या या सुसंधीचा फायदा घेऊन जाहीर रीत्या सांगण्याचें योजिलें आहे. तो प्रश्न म्हणजे हल्लीं आपल्या हिंदुसमाजापुढें विशेष प्रामुख्यानें असणारी ‘अस्पृश्यतानिवारणाची बाब’ हा होय. अस्पृश्यवर्गाची म्हणजेच अस्पृश्यतेच्या कल्पनेची उत्पत्ति समाजोत्क्रांतीच्या दृष्टीनें पूर्वीं अधर्म्य अगर निषिद्ध मानलेल्या आर्य व अनार्य यांच्या मिश्र विवाहांपासून अथवा आर्यांच्याचमधील धर्मास असंमत असलेल्या प्रतिलोभ विवाहांपासून उत्पन्न झालेली असो, किंवा अशाख विहित कर्माचरणामुळें भोगाव्या लागणाऱ्या जातिभ्रष्टतेसारख्या प्राचीन काळच्या समाजव्यवस्थेतील नियमांप्रमाणें गलिच्छ धंद्याच्या स्वीकारामुळें स्वाभाविकरीत्याच अंगीं चिकटणाऱ्या अस्वच्छतेच्या राहणीपासून प्रचलित झालेली असो, किंवा तत्कालपरिस्थितिजन्य अन्य कांहीं कारणांपासून प्रादुर्भाव झालेली असो, ही कल्पना व तशी आचारपरंपरा निदान दोन हजार वर्षे तरी आपल्या समाजांत चालत आलेली आहे हें खास, हें जितकें सत्य आहे, तितक्याच सत्यतेनें व निश्चयानें असेंहि सांगतां येतें कीं, हे स्पर्शास्पर्शांचे आचारविचार आपल्या समाजांत मुळींच नव्हते असाहि एक काळ होता. आपल्या परमपूज्य व प्राचीनतम श्रुतिवाङ्मयांत ह्या विचारास आधार नाहीं असें तज्ज्ञ लोक खात्रीशीर रीतीनें सांगतात. जगन्नियंत्या परमेश्वरासंबंधींची आपली उदात्त कल्पना आहे. तिच्याशींहि ही समजूत न जुळणारी आहे. तसेंच धर्मतत्त्वाच्या शुद्ध स्वरूपापुढें मानवाच्या उच्च व व्यापक कल्पनेमध्ये अंतर्भूत असणाऱ्या समता, बंधुभाव, स्वातंत्र्यादि उदार ध्येयांपुढेंहि केवळ जन्मामुळें अमुक इसम स्पृश्य व अमुक अस्पृश्य हा भेदभाव टिकूं शकत नाहीं,

इतकेंच नव्हे तर प्रत्यक्ष आजच्या रूढीच्या दृष्टीनेंही या विषयाकडे पाहिलें तरी, विचारांत नसेना कां, पण आचारांच्या क्षेत्रांत पूर्वीपैक्षां आपल्या देशांत या-विषयीं सध्यां बरीच क्रांति झाली आहे व ती पुष्कळशी अनिच्छेनें असली तरी व्यवहाराच्या सौकर्यार्थ घडून आली आहे हें स्पष्ट दिसून येणार आहे. तेव्हां, पुरातन कालच्या कारणांकडे न पाहतां किंवा रूढीलाच प्राधान्य न देतां, आपणांस प्रस्तुत कालच्या आपल्या हिंदु समाजाच्या सुस्थितीच्या व अभिवृद्धीच्या दृष्टीनें या विषयाचा विचार करून, या स्पर्शास्पर्शविषयासंबंधी आपण आपल्या विचारांत निदान सामाजिक आचारांत तरी कालमानास अनुसरून इष्ट व अवश्य तेवढा फरक करणें प्राप्त आहे, असें आमचें व्यक्तिशः प्रामाणिक मत आहे व आमच्या दरबारचेंहि धोरण यास अनुसरून राहणार आहे. अर्थात् आमच्या प्रजाजनांपैकीं सर्व स्पृश्य बहुजनसमाजास आमचें इतकेंच सांगणें आहे कीं, त्यांनींही या विषयाचा उदार मनानें विचार करून आपल्या समाजाची सध्याची बिकट परिस्थिति पूर्णतः व दूरवर पोहोचणाऱ्या आणि खोल व व्यापक दृष्टीनें लक्षांत घेऊन, आपल्या सनातन समाज-धर्माच्याच उन्नत्यर्थ, सामाजिक व्यवहाराच्या बाबतींत तरी आपली वागणूक कालाच्या ओघास उचित अशीच ठेवण्याची प्रवृत्ति असू द्यावी. सत्य व शाश्वत धर्म आणि प्रसंगोपात व रूढ आचार यांमधील भेद समजून घेऊन, जरूर तेथें व तितक्या प्रमाणांत अशा आचारास मुरड घालण्यास तयार असलें पाहिजे. इतर धर्मीयांशीं वागतांना आपण जितक्या प्रमाणांत स्पर्शास्पर्श विचार चालवितों, त्यापैक्षां कांहींतरी जास्त, निदान तितकें तरी, उदारतेनें व आपुलकीच्या भावनेनें, आपण आपल्याच धर्मातील अस्पृश्य मानलेल्या बांधवांना वागविलें पाहिजे हें थोड्या विचारांतीं सर्वास पटेल अशी आमची खात्री आहे. राज्यकर्ते या नात्यानें सर्व प्रजाजनांच्या धार्मिक व सामाजिक समजुतीस योग्य तो मान देण्याविषयीं व त्या इतरांकडून दुखविल्या न जाण्याची तजवीज करण्याची जी जबाबदारी आमच्यावर आहे, ती लक्षांत घेऊनच, स्पृश्य व अस्पृश्य हे दोन्ही समाज एकाच धर्माचे अनुयायी असल्यानें आम्ही ही सूचना आमच्या प्रजाजनांपैकीं स्पृश्य हिंदुधर्मीयांना मुद्दाम करीत आहोंत; तिचा ते सुज्ञपणें योग्य तो विचार करतील असें आम्ही समजतो.

स्पृश्यांना आम्ही हें सांगत आहोंत त्याचप्रमाणें आमच्या अस्पृश्य प्रजाजनांनाहि याविषयीं आम्हांस योग्य वाटतो तो सल्ला देण्याचें आमचें कर्तव्य असल्यानें, आम्ही तें आतांच करीत आहोंत. त्याकडे तेहि दुर्लक्ष करणार नाहीत अशी आमची खात्री आहे. कोणतीहि रूढी, मग ती चांगली असो वा वाईट असो, एकदम नाहीशी होत नाही. ' कळतें पण वळत नाही ' अशीच स्थिति मानवी मनाची, वागणुकीच्या संबंधांत तरी, काहीं दिवस स्वभावतःच राहते. खुद्द अस्पृश्यांमध्येहि ज्या अनेक जाती व पोटजाती आहेत, त्यांना सुद्धां आपसांतील वर्तणुकीचे अशा स्वरूपाचे भेद व उच्चनीच कल्पनेचे प्रकार ताबडतोब नष्ट करणें किती पंचाइतीचें होतें हें अस्पृश्यांच्याच पुढाऱ्यांना कळून येत असल्यानें, जरा सवूरीनें घेण्याबद्दल त्यांना व त्यांच्या अनुयायांना आज आम्हीं इशारा देत आहोंत. त्याची उपयुक्तता व युक्तता त्यांना सहजीं पटणार आहे. कोणतीहि सुधारणा एखाददुसऱ्याच व्यक्तीस तत्क्षणीं आपल्या आचारविचारांत घडवून आणणें शक्य असलें तरी, बहुजनसमाजाच्या मतांत व वागणुकींत तिला अनुकूल असा बदल घडवून आणवून प्रस्थापित करण्यांत साहजिकरीत्याच कालावधि लागतो. इतिहासाची शिकवण तीच आहे. सर्वसामान्य मानवी मनाची घडण अशी करण्यांत ईश्वराचा सद्देतुच असला पाहिजे. करणें तें सावधपणें करण्यानें त्यांत पुढेमागें चूक होण्याचा संभव कमी असतो. मात्र, यांत हेतुपुरःसर दिरंगाई अगर टाळाटाळीचा प्रकार नसावा म्हणजे झालें. याच्या उलट, आपले विचार दुसऱ्यावर केवळ सामर्थ्यानें अगर अडवणुकीच्या वगैरे मार्गानें लादूं लागल्यास, अशा मार्गानें कायमची व हितपरिणामी सुधारणा होत नाही. क्रमाक्रमानें लोकांच्या समजुतींत सलोख्यानें व उपदेशानें पाहिजे तो बदल घडवून आणवून जें साध्य होईल तें उभयपक्षां खऱ्या हिताचें व टिकाऊ स्वरूपाचें होईल. तेव्हां अस्पृश्य मंडळींनीं व त्यांच्या नेत्यांनीं सर्वच बाबतींत एकदम घाई अथवा उतावीळपणा करूं नये, किंवा दुराग्रह धरूं नये व समंजसपणाहि सोडूं नये. त्यांनीं आपली वागणूक स्वच्छ ठेवावी व मेलेल्या जनावरांचें मांस खाण्याचें सोडून द्यावें, आपल्या पोटजातींमधील उच्चनीच भाव होईल तितका कमी करण्याचा प्रयत्न करावा. त्यांची मनःस्थिति आम्हांस समजत नाही असें नाही, त्यांच्या

अडीअडचणी आम्ही पूर्णतः जाणत आहोंत. त्यांच्याविषयीं आमच्या मनांत सहानुभूति खरीखुरी आहे, आपलेपणा आहे; म्हणूनच, किंचित् काल वाट पहा, इतकेंच आमचें म्हणणें आहे; स्वस्थ बसा, असें नाहीं. कालाचें आनुकूल्य बरोबर घेऊन चाला, इतकाच आमच्या सांगण्याचा तात्पर्यार्थ आहे. कालाचा म्हणजेच कालोत्पन्न विचारांचा अंमल सर्वत्र व सर्वांवर चालतोच. कालाच्या ओघापुढें अनिष्ट, निरर्थक व निरुपयोगी रूढींस कितीहि चिकटून राहावयाचें एखाद्यानें म्हटलें, तरी तें चालणारच नाहीं. अशा रूढी कालांतरानें नामशेष होणारच. फक्त जरा दमानें घेतलें पाहिजे व थोडें धीरानें वागण्याचा त्यांनीं निश्चय मात्र केला पाहिजे. इतकेंच आमचें त्यांना सांगणें आहे. कार्यसिद्धीस विवेकाची जरूरी आहे. ध्येय यशस्वी व्हावें म्हणूनच आम्ही हें सांगतो. त्याची सयुक्तता, परिस्थितीचा विचार केल्यास, त्यांना पटेल अशी आमची मनोदेवता आम्हांस सांगत आहे.

या महत्त्वाच्या व निकडीच्या प्रश्नासंबंधीं आमचें वैयक्तिक मत काय आहे तें आम्हीं आपणांस वरती स्पष्ट सांगितलेंच आहे. अस्पृश्यता कायमची नष्ट व्हावी, निदान सार्वजनिक व्यवहारांत तरी तिचें नांव ऐकूं येऊं नये, असेंच आमचें ध्येय आहे. हें ध्येय शुद्ध धर्म, ईश्वरी इच्छा व माणुसकीची कल्पना या त्रयीशीं सुसंगत कसें आहे आणि तें आपण क्रमानें परंतु नेटाच्या प्रयत्नांनीं व पूर्ण अंतःकरणपूर्वक कळकळीनें, शक्य तितक्या लवकर साध्य करून घेण्याची इष्टता व जरूरी कां आहे तेंहि आम्हीं आपणांस थोडक्यांत परंतु स्वच्छ रीतीनें सांगितलें आहे. या प्रश्नास कायदेशीर बाजू असल्यास, त्या दृष्टीनें आमचें हें सांगणें नाहीं; किंवा असें करण्यानें आमच्या प्रजाजनांपैकीं कोणाहि व्यक्तीच्या धार्मिक समजुतीस किंवा खाजगी आचारविचारास बाध आणावा अशीहि आमची इच्छा नाहीं. कायद्याचे प्रश्न यांत उपस्थित झाल्यास, राज्यकर्ते या नात्यानें योग्य असेल तेंच आम्ही करूं.

वरती जो आम्हीं या प्रश्नाचा ऊहापोह केला आहे तो हिंदुधर्माभिमानाी व हिंदुसमाजाच्या उन्नतीविषयीं आस्था वाटणारी आपल्यापैकींच एक व्यक्ति या नात्यानें केला आहे व या नात्यानें इतर जनांप्रमाणेंच आम्हांस जें वाटतें व अभिप्रेत आहे तें लोकांस सांगणें व पटविणें व त्या बाजूनें अवश्य व इष्ट ती

समाजसुधारणा घडवून आणण्याचा यथाशक्ति प्रयत्न करणे हे एक आमचें पवित्र कर्तव्य असल्यानें तें आम्हीं केलें आहे. त्याचा योग्य तो विचार आमच्या सधर्मी प्रजाजनानीं करण्यातील आहे.

सज्जनहो, येथपर्यंत आमचे विचार आम्हीं सांगितले. या बाबतीत आम्हीं सध्यां प्रत्यक्ष काय कृति करण्याचें ठरविलें आहे, तें सांगितल्यावांचून या विषयाची सांगता होणार नाहीं ह्याची जाणीव आम्हांस असल्यानें, आम्ही आज असें जाहीर करतो कीं, अस्पृश्यता-निवारण करण्याची सुरुवातीची पायरी म्हणून, यापुढें आमच्या राज्यांत सरकारी शाळा, कोर्टे, कचेऱ्या, (देवळांशीं संबंध नसलेल्या) चावड्या व धर्मशाळा या ठिकाणीं स्पर्श-स्पर्श विचार पाळला जाणार नाहीं. यासंबंधींचा जाहीरनामा आम्ही लवकरच काढणार आहोंत.

कायदेमंडळाचे समासदहो, वरील प्रश्नास विवेचनाची व कार्याची परिपूर्ति होण्याच्या दृष्टीनें व त्यास आनुषंगिक म्हणून आपणांसहि आम्हीं या बाबतीत केवळ दिग्दर्शन म्हणून कांहीं सांगण्याचें योजिलें आहे. अंतिम साध्य व त्याची इष्टता व आवश्यकता आम्हीं सांगितलीच आहे. आपणांस तें पटल्यास साधनांची गोष्ट बहुतांशीं आपल्याच हातीं असल्यामुळें त्याकडे आम्ही आपलें लक्ष मुद्दाम वेधीत आहोंत. आपण प्रजाजनांचे नेते आहांत; तेव्हां या प्रश्नाची जरूर तेथें व योग्य वेळीं बहुजनसमाजांत जागृति करून इष्ट ती सुधारणा सुकर रीतीनें व सत्वर घडवून आणण्याचे बाबतीत आपण झटल्यास, समाजास व आम्हांसहि आपलें मोठें साहाय्य होणार आहे. आपलें तें सामाजिक कर्तव्यच आहे. लोकमत या गोष्टीस अनुकूल करून घेऊन, सर्वांचे कल्याणाचा व प्रगतीचा मार्ग मोकळा करणे व त्यावरून सर्वांस न ठेचाळतां जातां येणें सुशक्य करणे याकडे आपलें मन लावून अहर्निश, मनःपूर्वक व सर्व तऱ्हेनें खटपट कराल अशी आम्ही उमेद बाळगल्यास तें अस्थानीं होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. मार्ग अडचणीचा आहे व कार्य बिकट आहे हें आम्ही जाणून आहोंत; तथापि तो चालून गेलेंच पाहिजे व कार्य केलेंच पाहिजे हेंहि तितकेंच खरें आहे. तेव्हां लघुतम-विरोधाच्या मार्गानें जाऊन अखेरचा पल्ला कसा गांठावयाचा तें आम्ही आपल्याच सारासार विचारावर व योजनेवर अवलंबून ठेवितों. त्यासंबंधींची

एखादी योग्य विधायक योजना तयार करून ती आमच्यासमोर मांडल्यास आम्हांस फार आनंद होईल व तिचा आम्ही काळजीपूर्वक अवश्य विचार करूं.

शेवटीं, या महत्त्वाच्या प्रश्नाच्या बाबतींत आपल्या व आमच्या सर्व स्पृश्यास्पृश्य प्रजाजनांच्या विचारास व आचारास योग्य ती दिशा प्रभू श्रीरामचंद्र लावण्याची कृपा करो व आपल्या सनातन धर्माची उन्नति व अभिवृद्धि होण्यास मदत करो, अशी त्याची अनन्यभावे प्रार्थना करून आम्ही या विषयाची तूर्त रजा घेतों; व यापुढे नेहमीप्रमाणे कौन्सिलचे काम आतां चालणारें आहे असे सुचवून आम्ही आपलें भाषण पुरें करतो.”

या भाषणांत श्रीमंत राजेसाहेबांनीं जाहीर केलेल्या धोरणास अनुसरून दरबारतर्फे संस्थानांत पुढें लवकरच जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यांत आला.

श्रीमंत राजेसाहेबांच्या अस्पृश्यतेबाबतच्या धोरणाबद्दल ज्ञानप्रकाशच्या शुक्रवार ता. २१ ऑक्टोबर १९३२च्या अंकांत अप्रलेख प्रसिद्ध झाला. त्यांतील महत्त्वाचा उतारा खालीं दिला आहे.

भोर दरवार व अस्पृश्यतानिवारण

“कोल्हापूर दरबारनें अस्पृश्यतानिवारणासंबंधानें काढलेल्या जाहीरनाम्याचें स्वागत करतांना, आम्हीं आपल्या लेखांत अशी दृढ आशा व्यक्त केली होती कीं, अस्पृश्यतानिवारणाच्या बाबतींत महाराष्ट्रांतील इतर संस्थानेंहि कोल्हापूर दरबारचें अनुकरण करावयाला लौकरच धैर्यानें पुढें येतील. आम्हीं व्यक्त केलेली ही आशा सफल होण्याची सुचिन्हें दिसत असून भोर दरबारनें या बाबतींत चांगली आघाडी मारली आहे, ही खरोखर अत्यंत समाधानाची गोष्ट होय. भोर संस्थानांतील सुधारलेल्या कायदेमंडळाची दुसरी बैठक भोर येथे नुकतीच भरली होती. त्या सुप्रसंगीं प्रास्ताविक भाषण करतांना, भोर संस्थानचे सुविद्य, प्रगमनशील आणि लोकहिततत्पर अधिपती श्री. बाबासाहेब पंतसचिव यांनीं असें जाहीर केलें कीं, सुरुवातीची पायरी म्हणून यापुढें आमच्या राज्यांत सरकारी शाळा, कोर्टें, कचेऱ्या, (देवळांशीं संबंध नसलेल्या) चावड्या व धर्मशाळा, या ठिकाणीं स्पृश्यास्पृश्य-विचार पाळला जाणार नाहीं. यासंबंधींचा जाहीरनामा आम्ही लौकरच काढणार आहों.

श्री. बाबासाहेब पंतसचिव यांनी दिलेल्या या जाहीर आश्वासनावद्दल आम्ही त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन करतो; आणि 'सुरुवातीची पायरी' म्हणून त्यांनी आंखलेला हा कार्यक्रम अक्षरशः आणि अर्थशः त्यांच्या राज्यांतील सर्व लहानथोर अधिकारीवर्गाकडून आणि नागरिकांकडून पाळला जाईल, अशी उमेद बाळगतो. श्रीमंतांना या बाबतीत कित्येक दुटप्पी मंडळीप्रमाणे अगदी आणीबाणीची परिस्थिति उत्पन्न होईपर्यंत खचित स्वस्थ बसतां आले असतें. पण त्यांनी तसा भ्याडपणाचा मार्ग न स्वीकारतां स्वतःचें कर्तव्य व जबाबदारी ओळखून शक्य तेवढ्या त्वरेनें या महत्त्वाच्या प्रश्नाला हात घातला, व असंदिग्ध रीतीनें अस्पृश्यतानिवारणाच्या बाजूला आपले वजन टाकले, ह्याबद्दल अस्पृश्य-वर्ग त्यांचा कृतज्ञ राहिल यांत शंका नाही."

सुधागड तालुक्यांतील हरिजन-सेवासंघाचे कार्यकर्त्यांना उत्तेजन मिळून त्यांनी जाहीरनाम्याप्रमाणे कार्य करण्यास सुरुवात केली. पाली येथील उत्साही कार्यकर्ते श्रीयुत वापूसाहेब लिमये यांनी कांहीं सहकाऱ्यांच्या मदतीनें, सनातनी-वर्गाच्या विरोधाला भीक न घालतां, हरिजन सेवासंघाचें कार्य उत्तम रीतीनें चालविलें आहे. श्रीमंत राजेसाहेबांनी त्यांच्या या कार्यास ३०० रुपयांची मदत देऊन आपली सक्रिय सहानुभूति दाखविली आहे. सुशिक्षितवर्गानें पुढाकार घेऊन लोकांचीं मनें वळवून अज्ञ व रूढिप्रिय जनतेत हरिजनांविषयीं आस्था व कळकळ उत्पन्न करून हळूहळू अस्पृश्यता घालविण्याचा प्रयत्न करावा अशी श्रीमंत राजेसाहेबांची इच्छा असल्यामुळे ज्या ज्या ठिकाणीं असे संघ निघतील त्यांना मदत देण्यास श्रीमंत राजेसाहेब नेहमी तयार असतात.

श्रीमंत राजेसाहेब अस्पृश्यतेबाबतचें आपलें धोरण वर दिलेल्या भाषणांत जाहीर करून थांबले नाहींत, तर ते त्यांनीं प्रत्यक्ष कृतीतहि आणले. १९३५ च्या जूनमध्ये त्यांना 'राजा' ही पदवी मिळाल्याबद्दल सर्व प्रजाजनांनीं मानपत्रें अर्पण करून त्यांचें अभिनंदन केलें. त्या मानपत्रांच्या समारंभांत पाली हरिजन सेवासंघाचें मानपत्र अस्पृश्यांकडून दरबारांत स्वीकारून त्यांना समानतेनें वागविलें. ह्या अस्पृश्योद्धारक सहानुभूतीच्या सक्रिय धोरणाबद्दल महाराष्ट्र प्रांतिक हरिजन-सेवकसंघाचे त्या वेळचे अध्यक्ष कै. गो. कृ. देवधर यांनीं लागलेच

पत्र पाठवून श्रीमंतांचें हार्दिक अभिनंदन केलें. तें पत्र राजा पदवी मिळाल्या-
बद्दलच्या हकीकतींत पुढें देण्यांत आलें आहे.

आपद्ग्रस्तांस मदत

जांभुळपाडा जलप्रलय

श्रीमंत राजेसाहेब अत्यंत उदार वृत्तीचे आहेत. दयाशीलता हें त्यांच्या स्वभावाचें वैशिष्ट्य आहे. दुःखी, कष्टी, अमागी जनता त्यांच्या दृष्टीस पडली अगर् एखादी अत्यंत दुःखकारक वार्ता त्यांच्या कानांनी आली, तर त्यांचें कोमल अंतःकरण दुःखानें व्याकुळ होतें व संकटग्रस्तांच्या संकटनिवारणार्थ आपणांस कोणता उपाय योजतां येईल याकडे त्यांचें चित्त ताबडतोब वेधलें जाऊन ते सडळ हातानें आर्थिक मदत करतात. त्या वेळीं ते लहानमोठा, दीनदुबळा, हा भेद न मानतां संकटांतून मुक्तता करण्याकरितां जातीनें प्रयत्न करितात.

१९२३ च्या जुलै १९ तारखेस भोर संस्थानपैकीं सुधागड तालुक्यांतील जांभुळपाडा व आसपासच्या कांहीं गांवांत अतिवृष्टि होऊन लोकांचीं घरे-दारें बुडालीं, गुरें वाहून गेलीं, पिकें जलमय झालीं, सर्व लोक निराश्रित झाले. ही बातमी श्रीमंत राजेसाहेबांच्या कानांनी आल्यावर त्यांना अत्यंत दुःख झालें. त्यांनीं ताबडतोब आपल्या अधिकाऱ्यांना जरूर ती सर्व प्रकारची मदत देण्याबद्दल हुकूम सोडले. इतकेंच नव्हे, तर जलमय झालेल्या ठिकाणीं स्वतः सर्व परिस्थिति नजरेखालीं घालण्यास ते तेथें जाण्यास निघाले. त्या वेळीं भर पावसाळ्याचे दिवस होते. जांभुळपाडा येथें जाण्यास सोईची सडक नव्हती. त्यामुळें त्या वेळीं त्यांचा नाइलाज झाला. तथापि त्यामुळें निराश होऊन ते स्वस्थ बसले नाहींत. कांहीं अधिकाऱ्यांना तेथें पाठवून त्यांनीं गोरगरिबांना खाण्यास अन्न व पांघरण्यास कपडा सर्वांना मिळेल अशी तजवीज केली. निराश्रित झालेल्या लोकांना घरेदारें बांधण्यास सरकारी फॉरेस्टांतील लांकडें देण्यांत आली. त्याच-प्रमाणें पिकांची पाहणी करून सारामाफी करण्यांत आली. पुढें कांहीं दिवसांनीं पाऊस थांबल्यावर म्हणजे ता. २४ सप्टेंबर १९३३ इ. रोजी स्वतः तेथें जाऊन निराश्रित झालेल्या आपल्या प्रजाजनांची स्वतः विचारपूस करून रु. ७१० सारासूट आणि रु. ४१० देणगीदाखल देऊन श्रीमंत राजेसाहेबांनीं आपली सहानुभूति व्यक्त केली. अशा प्रकारचा उदारधी राजा आपल्याला लाभला याबद्दल त्या दीन जीवांना किती धन्यता वाटली असेल !

प्रकरण १० वें

ब्रिटिश सरकारशीं भोर दरबारचें सहकार्य

महाराष्ट्रांतील धरणांचे कामीं सहकार्य

महाराष्ट्रांत वरचेवर पडणाऱ्या दुष्काळापासून शेतकऱ्यांचा अंशतः तरी बचाव करण्याच्या हेतूनें दुष्काळ-कमिशनच्या सूचनांस अनुसरून महाराष्ट्रांत पाटबंधाऱ्याचीं कामें सुरू करण्याकरितां मुंबई इलाख्यांत इ. स. १८६२ सालीं इरिगेशन (पाटबंधाऱ्याच्या) खात्याची स्थापना करण्यांत आली. सदरचे खात्यामार्फत कर्नल फाइफ व मि. व्हाइटिंग या दोन इंजिनियरांनीं महाराष्ट्राची पाहणी करून पाणी अडविण्याकरितां दगडी बांधकामाचीं धरणें बांधण्यास योग्य अशीं तीन ठिकाणें पसंत केलीं. तीं तीन ठिकाणें म्हणजे पुणें जिल्ह्यांतील खडकवासलें व वीर आणि सातारा जिल्ह्यांतील भोर-नजीकचें भाटघर हीं होत. हीं तीनहि ठिकाणें जरी ब्रिटिश हद्दींत आहेत तरी या ठिकाणीं धरणें बांधून आडवावयाच्या मुठा, वेळवंडी व निरा या नद्यांचे उगम भोर संस्थानच्या हद्दींत असून अडविलेल्या पाण्याखालीं भोर संस्थानचाच बराचसा मुख्य बुडणारा असल्यामुळें सदर कामास भोर संस्थानची मान्यता, सहानुभूति व सहकारिता यांची जरूरी होती.

प्रथम मुठा नदीस खडकवासलें येथें धरण बांधण्याची मंजुरी मिळाली. तेव्हां संस्थानची मान्यता व मदत मिळण्याबद्दल श्रीमंत राजेसाहेब यांचे परम-पूज्य आजोबा कै. श्रीमंत नानासाहेब यांना इंग्रज सरकारकडून लिहून आलें. तेव्हां भोर दरबारकडून सन १८२० सालच्या तहांतील कलम ६ व ९ यांतील कराराप्रमाणें संस्थानचें कोणत्याहि प्रकारें नुकसान न होईल अशा शर्तीवर धरणाचे कामास मान्यता असल्याचें लिहून गेलें. नंतर सदर धरणाचे कामास सुरुवात होऊन तें काम सन १८७१ सालीं पुरें झालें. या धरणाचे कामीं भोर संस्थानापैकीं ७ गांवांतील मिळून अदमासें रु. ७२१ आकाराची २८० एकर जमीन पाण्यांत बुडाली, व तिचे मोबदला तितक्या आकाराच्या सुमारे ४२० एकर क्षेत्राच्या ब्रिटिश हद्दींतील जमिनी संस्थानास मिळाल्या. त्या वेळीं पाण्यांत बुडणाऱ्या जमिनीबद्दल जमिनी देण्याचें तत्त्व इंग्रज सरकारनें मान्य

करून सन १८२० सालच्या तहांतील कलम ६ व ९ यांत केलेला करार पाळला. या धरणाच्या कार्मी भोर दरबारनेंहि इंग्रज सरकारास लागेल ती मदत देऊन इंग्रज सरकारशी सहकार्य केले. या धरणाची कल्पना व योजना कर्नल फाइफ या एंजिनियरांची असल्यामुळे या खडकवासला धरणास 'लेक फाइफ' (Lake Fife) असे नांव देण्यांत आले.

खडकवासल्याचें धरण पुरें होण्याच्या सुमारास म्हणजे इ. स. १८७० सालीं मुंबई सरकारनें भाटघर येथे वेळवंडी नदीस व वीर येथे निरा नदीस अशीं आणखी दोन धरणें बांधण्याचें ठरविलें व त्याप्रमाणें संमतीकरितां भोर दरबारकडे लिहून आलें. संस्थानचें व रयतेचें अतिशय नुकसान होणार म्हणून हीं दोन्ही धरणें होऊं देण्यास संस्थानची नाखुशी होती. परंतु शेजारच्या ब्रिटिश हद्दींतील शेतकऱ्यांचा दुष्काळापासून बचाव करण्याकरितां धरणें बांधावयाचींच असतील तर त्यामुळे संस्थानची होणारी नुकसानी, जितका संस्थानचा प्रदेश पाण्यांत जाईल त्याबद्दल रयतेस योग्य मोबदला मिळून शिवाय संस्थानचे नुकसानभरपाईसाठीं तितक्याच मगदुराचीं संस्थानालगतचीं ब्रिटिश हद्दींतील गांवें त्यांवरील राजसत्तेसुद्धां (ज्युरिस्टिक्शन) मोबदल्यांत मिळवीत असा सरकारी ठराव झाल्याशिवाय धरणांच्या कामास सुरुवात करण्याचे हुकूम देण्यांत येऊं नयेत, अशी यादी कै. श्री. नानासाहेब यांनीं सन १८७० सालीं इंग्रज सरकारकडे पाठविली.

पुढें सन १८७१ सालीं श्रीमंत नानासाहेब कैलासवासी झाले व श्रीमंत राजेसाहेबांचे वडील गादीवर आले त्या वेळीं त्यांचें वय १७ वर्षांचें होतें. म्हणून त्यांच्या अज्ञानावस्थेंत संस्थानचा कारभार रीजन्सीमार्फत सुरू झाला. रीजन्सींत ब्रिटिश सरकारनें नेमलेले कारभारी होते. रीजन्सीचा कारभार सुरू असतांना भाटघर धरणाखालीं बुडणाऱ्या जमिनीची ब्रिटिश सरकारनें संस्थानच्या अधिकाऱ्यांच्या मदतीनें पाहणी करून नुकसानभरपाईबद्दल संस्थानास दरसाल सुमारे १०७४१ रुपये नक्तीनें द्यावे लागतील असा अंदाज करण्यांत आला, व या रकमेस मान्यता आहे कीं नाहीं याबद्दल भोर दरबारकडे लिहून आलें. संस्थानच्या कारभाऱ्यांनीं नुकसानभरपाईकरितां ठरविण्यांत आलेली वरील रक्कम मान्य असल्याचें ब्रिटिश सरकारास लिहून कळविलें व

त्याबरोबरच पूर्वी कै. श्री. नानासाहेबांनीं पाठविलेल्या यादीचा उतारा देऊन नक्त रकमेऐवजीं नुकसानीचे मोबदल्यांत वरील उत्पन्नाचीं ब्रिटिश हद्दींतील गांवे मिळावीं अशीहि मागणी केली होती.

हा पत्रव्यवहार झाल्यानंतर ९ वर्षे हा प्रश्न तसाच पडून होता. कै. श्रीमंत रावसाहेब वयांत येऊन त्यांचे हातीं राज्यकारभाराचीं सूत्रे आल्यानंतर सन १८८१ सालीं “भाटघर धरणांत जाणाऱ्या जमिनींची पुन्हां पाहणी करून नुकसानभरपाईची रक्कम ठरविण्याकरितां ऑफिसर पाठविणार आहोंत. त्यांना लागेल ती मदत द्यावी.” असें ब्रिटिश सरकारांतून भोर दरवारास लिहून आलें. पूर्वी पाहणी होऊन रकमेचा आंकडा ठरला असतां पुन्हां पाहणी करण्यांत येत आहे हें पाहून भोर दरवारास आश्चर्य वाटल्यावांचून राहिलें नाहीं. नवीन पाहणी करण्यांत रकमेचा आंकडा कमी करण्याचा सरकारचा हेतु नसेलना अशीहि शंका आल्यावांचून राहिली नाहीं. तथापि कै. श्रीमंत रावसाहेबांनीं मोजणीकरितां आलेल्या अधिकाऱ्यांना सर्व प्रकारें मदत देऊन मोजणीचे कामीं कोणत्याहि प्रकारें व्यत्यय येऊं दिला नाहीं.

भाटघर व वीर येथील दोन्ही धरणांकरितां ध्याव्या लागणाऱ्या जमिनीची मोजणी होऊन आकारणी करण्यांत आली. भाटघर धरणासाठीं ३१ गांवांतील मिळून ५५३१ रुपये आकाराच्या अदमासें ४९४८ एकर क्षेत्राच्या जमिनी व वीर येथील धरणासाठीं ८ गांवांतील ७६५ रु. आकाराच्या १२१० एकर क्षेत्रफळाच्या जमिनी ध्याव्या लागतील असा अंदाज ठरला. पुन्हां पाहणी करण्याचें जेव्हां ब्रिटिश सरकारनें ठरविलें त्या वेळीं वाटलेली मीति खरी ठरली. पूर्वी ठरविलेल्या रकमेत साडेचार हजारांचा काट मारण्यांत आला, व नुकसानभरपाईकरितां नक्तीनें रक्कम ध्यावी असें सुचविण्यांत आलें.

कै. श्रीमंत नानासाहेब यांनीं जमिनीच्या मोबदला जमीन मिळावी अशी यादी दिली होती. त्यानंतर कै. श्रीमंत रावसाहेब यांच्या अज्ञानावस्थेंत ब्रिटिश सरकारनें नेमलेल्या कारभार्यांनींहि तीच मागणी केली होती. तथापि, नुकसानीचा मोबदला ऐन रकमेतच ध्यावा असें सरकारचें म्हणणें पडलें. यावर प्रदेश बुडून जी नुकसानी होते तिचा मोबदला रुपये, आणे, पैनीं आकारतां येत नाहीं; संस्थानचें महत्त्व क्षेत्र, लोकसंख्या, व वसुली इत्यादि बाबींवर

अवलंबून असतें; क्षेत्र कमी झाल्याने संस्थानला कमीपणा येतो; क्षेत्राच्या नुकसानीची भरपाई मोबदला गांवें मिळाल्याशिवाय कशानेंहि होणार नाही; जमीनमहसुलाखेरीज स्टॅप, कोर्टफी, कोंडवाडा, रिबिहजन सर्व्हेने होणारी वाढ वगैरे अनेक प्रकारें मिळणारें उत्पन्न क्षेत्र व त्यावरील राजसत्ता नाहीशी झाल्याने बुडणारें आहे, इत्यादि सयुक्तिक कारणें दाखवून कै. श्रीमंत रावसाहेबांनीं मुंबई सरकारशीं बराच युक्तिवाद केला. परंतु तो सरकारास पटला नाही. शेवटीं सन १८८३ सालीं नुकसानभरपाईबद्दल संस्थानला मोबदल्यांत जमीन देतां येत नाही, दरसाल ऐन रकमेंतच मोबदला घेतला पाहिजे, असें जेव्हां सक्तीचें लिहून आलें तेव्हां नाइलाजास्तव कै. श्रीमंत रावसाहेबांना ब्रिटिश सरकारच्या म्हणण्यास नाखुशीनें संमति देऊन ब्रिटिश सरकारशीं स्वार्थत्यागपूर्वक सहकार्य करावें लागलें. हीं दोन्ही कामें १८९४ सालीं पुरीं झालीं. या दोन्ही धरणांपायीं संस्थानास १० चौरस मैल क्षेत्रफळास मुकावें लागलें. भाटघर धरणाची योजना मि. व्हाइटिंग यांची असल्यामुळें या जल-संचयास 'लेक व्हाइटिंग' असें नांव देण्यांत आलें.

खडकवासला, भाटघर व वीर येथील तीन धरणांमुळें संस्थानचें जें क्षेत्र कमी झालें तें लक्षांत घेऊन ब्रिटिश सरकारांतून धरणाच्या कामाकरितां पुन्हां संस्थानांतील जमिनीची मागणी करण्यांत येणार नाही असें वाटत होतें. परंतु हिंदुस्थानांत सन १९०० सालीं फार मोठा दुष्काळ पडल्यानंतर त्या वेळचे कर्तबगार व मुत्सद्दी व्हाइसरॉय लॉर्ड कर्झन यांनीं दुष्काळनिवारणाचा प्रश्न पुन्हां हातीं घेऊन पाटबंधाऱ्यांचें म्हणून एक कमिशन (Irrigation Commission) नेमिलें. त्या कमिशननें सुमारे ३ वर्षे सर्व देशभर फिरून आपला रिपोर्ट सादर केला. त्यांत ४४ कोटि रुपये खर्चून ठिकठिकाणीं आणखी धरणें वाढवून कालव्यांवरील शेतीस उत्तेजन द्यावें, अशा शिफारसी होत्या. या शिफारशींत भाटघर येथील धरण वाढविण्यासंबंधीं एक सूचना होती. ही सूचना म्हणजे संस्थानच्या शरीराचा आणखी एक लचका जाण्याचा प्रसंग ! या सूचनेस अनुसरून सर्व्हे करणें, योजना आंखणें, वगैरे हालचाली सुरू झाल्या. या योजनेस पूर्वीप्रमाणेंच भोर दरबारची परवानगी व सहकारिता मागण्यांत आली व आणखी अजमासें ४० गांवांपैकीं सुमारे ५२०० एकर म्हणजे ८ चौरस मैलांचे

क्षेत्रफळाची या कामासाठीं मागणी करण्यांत आली. मागील धरणाचे वेळीं कट्टु अनुभव आल्यामुळे कै. श्रीमंत रावसाहेब यांनीं सर्व अडचणी ब्रिटिश सरकारपुढें चिकाटीनें मांडिल्या व बड्या अधिकाऱ्यांना प्रत्यक्ष जागेवर नेऊन वस्तुस्थिति दाखविण्यांत आली. अखेर या सर्व खटपटीचा सुपरिणाम होऊन मुंबईचे माजी गव्हर्नर लॉर्ड सिडनहॅम यांनीं सन १९०९ सालीं संस्थानचा जेवढा मुख्य भाटघरचे वाढणाऱ्या धरणांत बुडेल त्याच्या बदला तितक्याच मगदुराचा ब्रिटिश मुख्य राजसत्तेसह संस्थानला देण्याचें ठरविलें, व त्याप्रमाणें पोलिटिकल एजंट-मार्फत भोर दरबारास लेखी कळविण्यांत आलें. मोवदल्यांत ब्रिटिश मुलखांतील गांवे देण्यांत येतील असें लेखी आश्वासन मिळाल्यावर भोर दरबारनें भाटघर धरण वाढविण्यास संमति दिली.

प्रथम भाटघरचें पहिलें धरणच उंच वाढविण्याची योजना होती. परंतु प्रत्यक्ष काम सुरू करतेंवेळीं दिसून आलेल्या अडचणींचा विचार होऊन पहिलें धरण पोटांत ठेवून त्याखालीं कांहीं अंतरावर नवीनच सुमारे १५० फूट उंचीचें व एक मैल लांबीचें धरण बांधण्याचें निश्चित ठरलें व या कामावर अनुभविक व तडजोड करण्यांत कुशल अशा मि. सी. बी. पूली, एक्झिक्यूटिव्ह इंजिनियर, यांची नेमणूक करण्यांत येऊन सन १९१२ सालीं कामास सुरुवात झाली.

काम सुरू झाल्यानंतर ज्या अनेक अडचणी उत्पन्न झाल्या त्या भोर दरबारच्या सहकार्यामुळे दूर होऊन धरणाचें काम सुरळीतपणें चालू झालें. पूर्वी इंग्रज सरकारच्या सूचनेवरून कापूरवहाळ ते भाटघर व तेथून भोरपर्यंत संस्थानचे हद्दींत केवळ भाटघर धरणाच्या सोयीकरितां म्हणून सुमारे ९ मैलांचा जवळचा रस्ता ५० हजार रुपये खर्च करून बांधला होता. पहिल्या धरणाचे वेळीं धरण तयार झाल्यावर धरणावरून गाड्याघोड्यांचे रहदारीस वाट मिळेल असें सांगण्यांत आल्यावरून भोर दरबारनें वरील खर्च केला. परंतु धरण तयार झाल्यावर धरणावरून गाड्यांचे रहदारीस परवानगी देण्याचें नाकारण्यांत आलें. यामुळे पर्जन्यकाळ शिवायकरून फक्त ८ महिने व पुणें ते भोर जवळचा रस्ता म्हणून या रस्त्याचा उपयोग करण्यांत येई.

नवीन धरणाचें काम सुरू झाल्यावर धरणास लागणारी चुनखडी वगैरे माल, पुण्याहून आणावयाचा. माल आणावयास कापूरवहाळ ते भाटघरचा रस्ताच

जवळचा होता. या रस्त्यावर गुंजवणी नदीस पूल नसल्यामुळे पावसाळ्यांत या रस्त्याचा उपयोग नव्हता. ही अडचण दूर करण्याकरितां इंग्रज सरकारनें ७० हजार रुपये खर्च करून पूल बांधिला व धरणाचें काम पुरें झाल्यावर या पुलाचा उपयोग संस्थानास कायमचा होणार असल्यामुळे संस्थानकडे मदत मागण्यांत आली. भोर दरबारनेंही तत्काळ २५ हजार रुपयांची मदत दिली. या नवीन प्रचंड कामानिमित्त सतत सुरू राहणाऱ्या मालाच्या वाहतुकीमुळे या रस्त्याची फार खराबी होऊं नये म्हणून धरणाचे कामास लागणाऱ्या मालास संस्थानचा टोल माफ करून रस्ता चांगल्या स्थितींत ठेवण्याचे शर्तीवर तो ब्रिटिश इरिगेशन खात्याचे स्वाधीन करण्यांत आला व रस्त्याची वार्षिक दुरुस्ती भाटघरचे अधिकाऱ्यांकडेच सोंपविण्यांत आली. पोलिस बंदोबस्ताची व बाजारहाटाची व्यवस्था ऑक्टोय न घेतां भोर दरबारनें ठेविली. कामाची खोटी होऊं नये म्हणून कायद्याचे औपचारिक नियम वाजूस ठेवून संस्थानांतील जमिनी त्वरित भाटघरचे अधिकाऱ्यांचे स्वाधीन करण्याची व्यवस्था करण्यांत आली. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे, प्रत्यहीं उपस्थित झालेल्या अडचणींची तजवीज भोर दरबारच्या सहानुभूतीनें लागत गेली. दगड, चुनखडी वगैरे काढण्याकरितां जमिनी मिळवून देण्याचे बाबतींत विशेष सवलती दरबारकडून मिळाल्या असल्या-विषयी भाटघर धरणाचे अधिकाऱ्यांकडून अनेक वेळां संस्थानबद्दल स्तुतिपर उद्गार काढण्यांत आले.

कै. हिज हायनेस श्रीमंत रावसाहेब यांचे कारकीर्दीत सन १९१२ ते १९२२ पर्यंत १० वर्षे दरबारच्या सहकार्यानें धरणाचें काम सुरळीत चाललें होतें. या १० वर्षांतच वास्तविक पाहतां रयतेला द्यावयाची नुकसानभरपाई ठरवावयास पाहिजे होती. लोकांच्या जमिनींतून दगड काढले त्याचाहि विचार करण्यांत आला नाहीं. हें काम लांबणीवर पडल्यामुळे पुढें तें तड्यास कसें कारणीभूत झालें त्याची हकीकत मागें आलीच आहे. श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आल्यानंतर नुकसानभरपाईच्या वगैरे कामास सुरुवात झाली.

धरणाचें काम बऱ्याच उंचीवर आलें व लोकांच्या जमिनी व घरे वाढत्या जलसंचयांत बुडून जाण्याची वेळ आली, तेव्हां जमिनी व घरे यांची नुकसानी ठरवून ती लोकांस देण्याकरितां रावसाहेब जी. आर. आवटी या इंग्रजी मुलकी

अधिकाऱ्यांची नेमणूक लँड अँक्विझिशन ऑफिसर म्हणून सन १९२३ सालीं करण्यांत आली आणि पूर्वी लँड अँक्विझिशनचे कामीं मदतनीस म्हणून संस्थानतर्फे नेमलेले रावसाहेब ए. आर. जोशी, बी. ए., एलएल. बी., व इरि-गेशनखात्याचे अंमलदार यांचे दरम्यान वाटाघाटी होऊन नुकसानी देण्याच्या बाबतींत साधारणपणे ठरलेल्या तत्वानुसार रावसाहेब आवटी यांचे कामास सुरुवात झाली; व रयतेला नुकसानभरपाईबद्दल जास्तीत जास्त जितकी रक्कम देतां येईल तितकी मिळवून देण्याचे कामीं श्रीमंत राजेसाहेबांनीं प्रजावात्सल्यानें शक्य तितके प्रयत्न केले. म्हणूनच नुकसानीबद्दल प्रजेच्या पदरांत योग्य मोबदला पडला. ज्या लोकांच्या जमिनी बुडाल्या त्यांचेपैकीं कांहीं लोकांनीं रोख रक्कम न घेतां दुसरीकडे जमिनी मिळाल्यास त्या घेण्याची तयारी दाखविल्या-मुळे श्रीमंत राजेसाहेबांनीं त्यांची बाजू ब्रिटिश सरकारपुढें नेटानें मांडली; तेव्हां त्या लोकांना त्यांच्या गेलेल्या जमिनीबद्दल इंग्रज सरकारनें सोलापूर जिल्ह्यांतील जमिनी दिल्या. याप्रमाणें भोर दरबारनें प्रजेच्या हिताकडे सारखें लक्ष पुरविल्या-मुळे धरणांत बुडालेल्या जमिनीबद्दल रयतेला योग्य मोबदला मिळून रयतेच्या बाजूचा समाधानकारक निकाल लागला.

यानंतर संस्थानला बावयाच्या मोबदल्याचा प्रश्न पुढें येऊन त्याचे वाटा-घाटीस सुरुवात झाली. मुलखास मुलूख देण्याबद्दल पूर्वी इंग्रज सरकार वचनबद्ध झालें असल्यामुळे या प्रश्नाचा निकाल लावणें फारसें कठीण नव्हतें. मोबदला देण्याकरितां पूर्वी जीं गांवें इंग्रज सरकारकडून सुचविण्यांत आलीं होतीं त्यां-पैकींच संस्थानच्या वसुलाचें जितकें नुकसान होत होतें तितक्याच वसुलाचीं गांवें निवडून तीं राजसत्तेसह संस्थानास देण्याचें काम मुळींच भानगडीचें व दिरंगाईवर टाकण्यासारखें नव्हतें. परंतु, तें कां लांबणीवर टाकण्यांत येत होतें याचें प्रथम कांहींच कारण कळेना. सन १९०९ सालीं मुंबई सरकारनें जेव्हां मुलखास मुलूख देण्याचें भोर संस्थानास लेखी आश्वासन दिलें त्या वेळीं भाटघर धरण सुरू करण्याची घाई असल्यामुळे आश्वासन पुरें करण्यास कायद्याची वगैरे अडचण उत्पन्न होईल कीं काय याचा विचार करण्यास त्या वेळीं मुंबई सरकारास सवड नसावी. म्हणून त्यांनीं कायदेपंडितांचा सल्ला घेतला नसावा असें दिसतें. आश्वासनाप्रमाणें मोबदला देण्याची जेव्हां वेळ आली

तेव्हां त्यांना प्रिन्ही कौन्सिलच्या एका ठरावाची नेमकी आठवण होऊन त्या ठरावाप्रमाणें असा मुलुखाचा मोबदला कायद्याप्रमाणें करतां येईल कीं नाहीं अशी अडचण उत्पन्न झाली. यामुळें मुंबई सरकारनें या प्रश्नाचा विचार सावकाशीनें चालविला होता. शेवटीं ही अडचण संस्थानपुढें मांडून राजसत्तेसह मुलुखाचा मोबदला देणें कसें अशक्य होत आहे हें संस्थानास कळविलें. इंग्रज सरकारचें राज्य हिंदुस्थानांत सुरू झाल्यापासून राजसत्तेसह मुलुखाचे मोबदले झाल्याचीं अनेक उदाहरणें देतां येतील. भोर संस्थानांतच राज्यकारभाराच्या सोयीसाठीं सुधागड तालुक्यांत सन १८३० सालीं किती तरी गांवांचे मोबदले करण्यांत आले. मुंबई सरकारनें दिलेलें वचन पाळण्यास कायद्याची अडचण उभी राहिली याचें आश्चर्य वाटल्यावांचून राहत नाहीं. ' वारांगनेव नृपनीतिरनेकरूपा ' असें म्हणतात तें काहीं खोटें नाहीं.

मुंबई सरकारनें जेव्हां वरील कायद्याची अडचण भोर दरबारास कळविली तेव्हां श्रीमंत राजेसाहेबांस किती वाईट वाटलें असेल याची कल्पना करणें बरें. धरणाचें काम सुरळीत चालावें, कोणत्याहि प्रकारचा व्यत्यय येऊन कामाची यत्किंचित्ही खोटी होऊं नये म्हणून भोर दरबार किती दक्षता बाळगित असे हें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. मुंबई सरकारनेंही अनेक प्रसंगीं भोर दरबारच्या सहकार्याची मुक्तकंठानें स्तुति गाडली व त्यांना मोबदल्यांत भोर संस्थानास गांवें मिळावीत असें मनापासून वाटत नव्हतें असें नाहीं. परंतु राजसत्ता (ज्यूरिस्टिक्शन) देण्यास कायद्याची आडकाठी आली, त्यास ते काय करणार ! अखेर बऱ्याच वाटाघाटीनंतर श्रीमंत राजेसाहेबांनीं मुंबई सरकारच्या अडचणीचें स्वरूप लक्षांत घेऊन पूर्वी ठरल्याप्रमाणें मुलुखाच्या ज्यूरिस्टिक्शनचा पुरेपूर मोबदला मागण्याचा आग्रह धरण्याऐवजीं आपला जो मुलूख बुडाला तेवढ्या मगदुराचीं इंग्रजी हद्दींतील गांवें नुसतीं इनाम म्हणून स्वीकारण्याचें कबूल केलें व इंग्रज सरकारनेंही तें मान्य केलें. अशा प्रकारें सन १९२६ चे सुमारास हा तंटा मिटविण्यांत आला.

मोबदल्याचा प्रश्न निकालांत निघाल्यानंतर बुडालेल्या जमिनींचा मगदूर काय ठरवावा, हा प्रश्न उत्पन्न झाला. दिसण्यांत हा प्रश्न बिकट दिसत नाहीं. बुडालेल्या जमिनीचा जो सारा संस्थानास मिळत होता तो त्या

जमिनीचा मगदूर असें वरवर पाहणारास वाटेल. इंग्रज सरकारनेंहि याच धोरणानें आकार ठरविला होता. परंतु इनामी गांवांवर ज्यूरिस्टिडक्शन नसल्यानें संस्थानचें म्हणणें असें होतें कीं, संस्थानचे हद्दींत रिबिहजन सर्व्हे करण्याचा काळ येऊन गेला असल्यामुळें प्रचलित वसुलीवर मगदूर न ठरवितां रिबिहजनचे दरानें मगदूर ठरवावा व पुष्कळ नापीक जमीन हल्लीं लागवडीस आली आहे तेव्हां तिचीहि पाहणी करून त्या मानानें तिचा मगदूर ठरवावा. त्याचप्रमाणें ज्या नुकसानीची किंमत ठरवितां येत नाही अशा म्हणजे कोर्टफी, स्टॉप वगैरे बाबतींचे नुकसानी-बद्दल व सक्तीनें मुलूख घेतला गेला म्हणून कायद्यानें खासगी व्यक्तीस जशी नुकसानीचे ऐन रकमेवर शेंकडा १५ प्रमाणें जादा भरपाई मिळते तशी तरी संस्थानास देण्यांत यावी. संस्थानची ही मागणी अगदीं रास्त होती. या बाबतींतहि भोर दरवारास मुंबई सरकारशीं बरेंच झगडावें लागलें. अखेर बरीच भवति न भवति झाल्यावर, सुमारे ३२०० रुपये आकाराची संस्थानची जमीन पाण्यांत बुडाली त्याबद्दल सालिना सुमारे ५२०० रुपये उत्पन्नाचीं गांवें संस्थानला देण्याचें ठरलें, व त्याप्रमाणें सभोवार संस्थानची हद्द असलेलीं इंग्रज सरकारचीं वर ठरलेल्या उत्पन्नाचीं दोन गांवें विंग व विंझर हीं इनाम हक्कानें संस्थानास देण्याचें निश्चित झालें.

गांवें मुकर झाल्यावर या गांवांचे इनामाच्या व मोबदल्याच्या शर्ती काय असाव्या याबद्दल बरेच प्रश्न उत्पन्न झाले. शेवटीं या प्रश्नाचा बराच ऊहापोह झाल्यावर शर्ती ठरून या प्रश्नाचा निर्णय उभयपक्षांनीं समाधानकारक झाला. याप्रमाणें सर्व बिकट प्रश्नांचा निकाल लागल्यावर सन १९३३ सालीं भोर दरवार व हिंदुस्थान सरकार यांचे दरम्यान भाटघर धरणांत बुडालेल्या संस्थानच्या प्रदेशाबद्दल ८ कलमी करारनामा होऊन विंग व विंझर या दोन गांवच्या इनामाची सनद संस्थानास देण्यांत आली.

भाटघर येथे जें नवीन धरण बांधण्यांत आलें त्यास 'लॉइड डॅम' असें नांव देण्यांत आलें. या धरणाचा उद्घाटनसमारंभ धरणाचे उत्तर अंगास मुद्दाम तयार केलेल्या कायमच्या दगडी विस्तीर्ण कमानीमध्ये मुंबईचे माजी गव्हर्नर सर लेस्ली विल्सन यांचे हस्ते सन १९२८ च्या ऑक्टोबरमध्ये २७ तारखेस मोठ्या थाटानें झाला. या समारंभास श्रीमंत राजेसाहेब निमंत्रणावरून

हजर होते. पूर्वीचे एक्झिक्यूटिव्ह इंजिनियर व या वेळीं सुपरिंटेंडिंग इंजिनियर झालेले मि. पूली, चीफ इंजिनियर मि. हॅरिसन व गव्हर्नर सर लेस्ली विल्सन यांची त्या वेळीं जीं भाषणें झालीं, त्यांत भोर दरबारनें या कामास केलेल्या मदतीचे कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करण्यांत आले. याच कामांनींत भोर दरबारनें सदरच्या कामास जी बहुमोल मदत केली तिचाहि संक्षेपानें उल्लेख असलेली एक स्वतंत्र टॅबलेट—स्मारकफलक—कृतज्ञता दर्शविण्याकरितां ब्रिटिश सरकारनें लाविली आहे. मि. हॅरिसन व मि. पूली यांच्या भाषणांतील उतारे व धरणावरील फलकावर लिहिलेला मजकूर खालीं लिहिल्याप्रमाणें:—

Mr. Harrison said :—

“ Your Excellency, I would now refer with emphasis and with most grateful thanks to the valuable assistance which the Chief Saheb of Bhor and all his State officials have rendered throughout the whole period of construction and it is with the greatest satisfaction and pleasure that I see my friend the Pant Sachiv present amongst us today. As Your Excellency is aware, it has been necessary to construct this Dam in the Bhor State and consequently to submerge a portion of the Chief's territory by the lake so formed. However, with that high sense of service and marked sympathy for the good of his less favourably placed fellow-countrymen for which, like his late revered father, he is so justly noted, he has co-operated most loyally with us and has smoothed many a difficulty from our path in the several years during which this work has been in progress. I gladly, therefore, take this opportunity of bringing such loyal and valuable assistance to Your Excellency's notice, though indeed Your Excellency is already well aware of it, and of tendering to him from myself and on behalf of all the establishment who have been on this work, our grateful appreciation and thanks.”

Mr. Pooley said :—

“ I believe it is almost unknown for such a large work to be completed without some serious delay or complication arising, but I am happy to say that nothing of the kind has

occurred in the case of this project. A serious hitch that threatened during the progress of the work was when the outside agitators stirred up the local people to resort to passive resistance, by which means they have successfully stopped a large work in an adjoining valley. Thanks largely, however, to the very loyal co-operation and assistance rendered by the Bhor State, this difficulty was overcome and progress was not interrupted. As Mr. Harrison has stated, Sir, these works are situated in the Bhor State territory, and throughout the progress of the work the Chief and his officials have co-operated most cordially with the Irrigation Department and have rendered us most valuable and loyal assistance. When the works first started, it was necessary to obtain possession of lands at very short notice both for works purposes and for stone and lime quarries. There was no bridge road giving access to the Dam, so the late Chief of Bhor handed over the State road from Kapurval and also contributed towards the cost of a bridge over the Gunjavani river. Satisfactory arrangements were also made regarding maintenance of the road, exemption of Government materials from toll, etc. Facilities were further granted for keeping Government cash at the State treasury in Bhor, also for policing the works and establishing a market and bazaar, to the great convenience of the people on the works. In bringing therefore particularly to Your Excellency's notice the most friendly and loyal spirit in which assistance has been rendered by the Chief of Bhor, I do no more than the high obligation demands."

Tablet fixed in the Commemoration Building at the North end of the Lloyd Dam regarding co-operation of Bhor in the construction of the Dam :—

" This tablet is erected to record the appreciation of the Government of Bombay of the loyal co-operation and valuable assistance rendered by the Rulers of the Bhor State in connection with the construction of and acquisition of land required for the Lloyd Dam which is situated in the State territory.

भाटघर येथील लॉइड धरणाचे उद्घाटनसमारंभास सायमन कमिशनचे सभासद आले होते, त्यांना श्रीमंतांनी भाटघर येथे चहापाटी दिली.
 वसलेले:—१ सर लेस्ली विल्सन; २ लेडी विल्सन.

उभे:—१ मि. पूली; २ मि. हॅरिसन; ३ सर हिदायतुल्ला; ४ सर जॉन सायमन; ५ श्रीमंत राजेसाहेब (मागचे वाजस) [सं. पा. ६१३

The State surrendered in all about 18 square miles of territory assessed at R. 9,446/- as well as 38 village sites. The Kapurval-Bhatghar road originally constructed by the State at a cost of Rs. 50,000 was allowed to be used for the benefit of the works and a contribution of Rs. 25,000/- towards the cost of the bridge over the Gunjavani River was given by the State. The construction of the Lloyd Dam was commenced in 1913, the 38th year of the rule of His Highness Meherban Shankarrao Chimnaji Pant Sachiv of Bhor and was completed in 1928, the 7th year of the rule of his successor Meherban Raghunathrao Shankarrao alias Babasaheb Pant Sachiv, Chief of Bhor."

वरील उद्घाटनसमारंभाच्या वेळीं जे सन्माननीय गृहस्थ हजर होते, त्यांत इंडियन स्टेट्युटरी कमिशनचे अध्यक्ष सर जॉन सायमन व त्यांचे सहकारी गव्हर्नरसाहेबांच्या बरोबर आले होते. या सर्व पाहुण्यांचें आदरातिथ्य संस्थानच्या वतीनें लॉर्ड धरणावर करण्यांत आलें. हा उद्घाटनसमारंभ झाल्यावर धरणावरून गाड्या, मोटारी वगैरे वाहनांस जाण्यास परवानगी मिळाली. ही परवानगी मिळाल्यानंतर श्रीमंत राजेसाहेबांनीं निरा नदीच्या पुलाचें काम हातीं घेऊन तें पुरें केलें. त्यामुळें पुण्याहून महाडास जाण्यास जवळचा मार्ग मोकळा झाला.

श्रीमंत राजेसाहेबांच्या कारकीर्दींत भाटघरच्या नवीन धरणाचाच संबंध आला असतां पूर्वीपासूनची सविस्तर हकिकत देण्यांत हेतु इतकाच कीं, गेल्या ७० वर्षांत खडकवासला, वीर व भाटघर येथील धरणांमुळें संस्थानास किती नुकसान सोसावें लागलें याची वाचकांना यथार्थ कल्पना यावी. लॉर्ड धरणाचें काम कै. श्रीमंत रावसाहेब यांचे कारकीर्दींत सुरू झालें. तथापि मोबदल्याचे वगैरे अनेक भानगडीचे प्रश्न श्रीमंत राजेसाहेबांना सोडवावे लागले व त्या कार्मी त्यांना संस्थानच्या व प्रजेच्या हिताकरितां निर्भय व निर्भीडपणें प्रयत्न करावे लागले. म्हणूनच संस्थानचा व प्रजेचा जास्तीत जास्त फायदा झाला. श्रीमंत राजेसाहेब संस्थानच्या हिताकरितां जरी इंग्रज सरकारशीं झगडत होते, तरी साम्राज्य सरकारशीं एकनिष्ठ राहून त्या सरकारबरोबर सहकार्य

करण्याचें श्रीशंकराजी नारायण यांचेपासून सचिव घराण्यांत चालत आलेलें जें कुलव्रत त्या व्रताचा श्रीमंत राजेसाहेबांनीं कधींहि भंग होऊं दिला नाहीं.

वरील तीन्ही धरणांमुळें संस्थानचे हद्दींत जो जलसंचय झाला आहे, त्या जलसंचयाचा संस्थानी प्रजेला यत्किंचित्हि उपयोग नाहीं. कारण तलावांच्या दोन्ही बाजूंकडील जमिनी तलावापेक्षां उंचीवर असल्यामुळें या जमिनींना पाणी मिळणें शक्य नाहीं. संस्थानांतील जलसंचयाचा उपयोग सर्वस्वी ब्रिटिश प्रजेला आहे.

पुढें श्रीमंत राजेसाहेब इंग्लंडला गेले त्या वेळीं मुंबईचे गव्हर्नर सर लेस्ली विल्सन हेहि त्यांची मुदत भरल्यामुळें लंडन येथें होते. श्रीमंतांच्या लंडन येथील मुक्कामांत सर लेस्ली विल्सन यांनीं तेथील East India Associationच्या सभासदांशीं ता. २३ जुलै १९३० रोजीं श्रीमंत राजेसाहेबांचा परिचय करून देतांना आपल्या भाषणांत पुढील उद्गार काढले:—

“The lengthening of the Bhatghar or Lloyd Dam, now the longest in the world, for irrigation purposes, would not have been possible if the Chief Saheb of Bhor had not agreed to the inundation of a portion of his territory and gone to much expense in the consequent construction of the bridges and roads.”

देशांत सुव्यवस्था व शांतता राखण्याचे कामीं भोर दरवारचें ब्रिटिश सरकारशीं सहकार्य

देशांतील प्रजेचें जीवित व मालमत्ता सुरक्षित राहून प्रजेची भरभराट व सुखवृद्धि होण्याकरितां देशांत सुव्यवस्था व शांतता राखणें हें कोणत्याहि सरकारचें प्रमुख व आद्य कर्तव्य आहे. हें कर्तव्य बजावण्याच्या कामीं ब्रिटिश सरकारास भोर दरवारनें सन १९२१ व सन १९३१ सालीं जरूर ती मदत दिली आहे.

प्रतापगड दरोडा

सन १९२९ सालच्या डिसेंबर महिन्यांत सातारा जिल्ह्यांतील प्रतापगडावरील श्रीभवानी देवाळयांतील भवानी देवीच्या अंगावरील सुमारे २ लाख रुपये किंमतीच्या दागिन्यांची चोरी झाली. चोरी करणारे लोक कोण असावेत

याचा प्रथम पत्ता लागेना. तथापि ते पठाण असून आसपासच्या प्रदेशांतच भटकत राहिले असावेत असा संशय येऊन त्यांच्या तपासाचें काम सुरू झालें. सातारा जिल्ह्यांतील पोलिसखात्यानें भोरच्या पोलिसखात्यास भोरच्या हद्दींत तपास करण्यास कळविलें. कांहीं पठाण भोरचे हद्दींत फिरत होते. भोरचे पोलिस पाळतीवर होतेच. त्यांना सदर पठाणांचा संशय येऊन निरनिराळ्या ठिकाणीं त्यांनीं १४ पठाण पकडले व सातारा पोलिसला वर्दी दिली. सातारा पोलिस भोरास आल्यावर त्यांना भोर पोलिसनें हरएक प्रकारें मदत केली. त्यामुळें चोरीचा मुद्देमाल बराच मिळाला. या चौकशीनिमित्त सातारचे डिस्ट्रिक्ट सुपरिंटेंडेंट ऑफ पोलिस, मि. ओगॉरमन (Mr. O'Gorman) भोरास आले, तेव्हां त्यांनीं श्रीमंत राजेसाहेबांची भेट घेऊन भोर पोलिसांच्या तत्परतेची व प्रशंसनीय कामगिरीची श्रीमंत राजेसाहेबांजवळ समक्ष तारीफ केली. चोरीचा बराच माल सांपडून चोरांना शिक्षा झाल्या.

या चोरीच्या तपासाचे कामीं संस्थाननें जी मदत केली तीबद्दल मुंबई सरकारानें भोर दरबारच्या सहकार्याबद्दल प्रशंसापर उद्गार काढले. मुंबई इलाख्याचे डे. इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ पोलिस यांनीं, ज्या भोर पोलिसांची मदत झाली त्यांना देण्याकरितां १५५ रु. रोख, ३ शिफारसपत्रें, १० चांगल्या कामाचीं तिकिटें व ७ सर्टिफिकिटें पोलिटिकल एजंटमार्फत भोर दरबारकडे पाठविलीं तीं ज्यांचीं त्यांस देण्यांत आलीं. भोर दरबारनेंहि ज्या पोलिसांनीं चांगलीं कामें केलीं त्यांना उत्तेजनार्थ संस्थानतर्फें बक्षिसें दिलीं.

या दरवड्यांतील लोकांवर खटले भरण्यांत येऊन शिक्षा झाल्या त्या वेळीं डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट यांच्या पो. ए. मार्फत आलेल्या ता. १ जानेवारी १९३० च्या पत्रांत व सातारचे डिस्ट्रिक्ट आणि सेशनस जज् यांनीं दरवडेखोरांना पकडून देण्याचे कामीं भोर दरबारचे सहकार्याबद्दल निकालपत्राचा प्यारा ४६ मध्यें गौरवपर उल्लेख केला आहे तें पत्र व प्यारा हीं या ठिकाणीं उद्धृत केलीं आहेत. तीं येणेंप्रमाणें:—

Poona, 7th January 1930.

My friend,

I enclose a copy of the District Magistrate Satara's Demi-Official letter dated 1st January 1930 in the matter of the assistance rendered by your State in the arrest of some of the dacoits who looted the Bhavani Temple at Pratapgad near Mahableshwar.

I am exceedingly pleased to learn of the assistance rendered and also add my appreciation. I congratulate you on the efficiency displayed by your Police Force and thank you for your co-operation.

Your sincere friend,
H. R. Gould,
Political Agent, Poona.

Satara, 1st January 1930.

My dear Gould,

I have been told by O'Gorman, the D.S.P. here, that the Chief of Bhor and his Chief Police Officer were very helpful in assisting in the arrest of some of the dacoits who looted the Bhavani Temple at Pratapgad. Will you kindly convey to him the thanks of the D. S.P. and myself for the co-operation and assistance rendered ?

Yours sincerely,
J. Monteath.

To

H. R. Gould, Esqr., I. C. S.
Collector and Political Agent, Poona.

46. I cannot conclude this long judgment without saying a word about the officers connected with this case. My acknowledgments are due to the Dewan of Bhor who sent a wire to Mr. Bashirkhan informing him that the Pathans were in jungles of Pimpalwadi. The promptitude shown by Mr. Bashirkhan, the Sub-Inspector of Mahableshwar, is really

commendable. It is due to him and the officers in Bhor State that the 12 accused were arrested in one day,

No. M. A. G. | I. P. G. | 280.

26th February 1931,

Copy of extract of Para 46 of the judgment of the Additional Sessions Judge, Satara, in Pratapgad Dacoity case forwarded with compliments to the Chief of Bhor through the Political Agent, Bhor State, for information.

Dist. Magistrate, Satara.

आपद्ग्रस्तांस मदत

अखिल भारतीय महारोगनिवारण फंड

श्रीमंत राजेसाहेब स्वतःच्या प्रजेच्या कल्याणाविषयी व दुःखनिवारणार्थ कळकळ बाळगतात, एवढेंच नव्हे तर संस्थानाबाहेरील प्रजेविषयीहि तितक्याच दक्षतेनें ते दुःखनिवारणार्थ मदत करतात.

हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय लॉर्ड रीडिंग यांनी १९२५ सालीं अखिल भारतीय महारोग-निवारण फंड उभारला. त्या फंडास मदत देण्याबद्दल व्हाइसरॉयाचें पत्रक पोलिटिकल एजंट मि. पी. बी. हेग यांचेकडून श्रीमंत राजेसाहेब यांचेकडे आलें. त्या पत्रकाप्रमाणें सदर फंडास भोर संस्थानांतून मदत पाठविण्यास वर्गणी गोळा करण्याच्या उद्देशानें भोर येथें श्रीराम मंडपांत श्रीमंत बाबासाहेब यांचे अध्यक्षतेखाली सभा ता. १५ जुलै १९३५ रोजी भरविली होती. या सभेस भोरचा अधिकारीवर्ग व सर्व नागरिक हजर होते. प्रथमतः श्रीमंत राजेसाहेबांचें प्रास्ताविक भाषण झाल्यावर भोरचे चीफ मेडिकल ऑफिसर डॉ. ताम्हणकर यांनी फंड उभारण्याचा उद्देश जमलेल्या सर्व लोकांस समजावून सांगितला. त्याचा लोकांवर बराच परिणाम झाला. फंडाचा उद्देश समजावून सांगण्याकरितां अशाच प्रकारच्या सभा तालुक्याचे मामलेदार यांचे अध्यक्षतेखाली तालुक्यांचे मुख्य ठिकाणीं भरविण्यांत आल्या. सर्व संस्थानांतून मिळून एकंदर वर्गणी रु. ७०० जमली. त्यापैकी स्टेटकडून रु. ५०० देण्यांत आले होते. ती फंडाचे ऑनररी ट्रेशरर यांचेकडे पोलिटिकल एजंटमार्फत पाठविण्यांत आली.

कैटा व बिहार भूकंप फंडांस देणगी

जानेवारी १९३४ मध्ये बिहारमध्ये व १९३५ च्या मे महिन्यांत कैटा येथे भूकंपाचे भयंकर धक्के बसून अत्यंत प्राणहानि झाली. हजारों लोक घरादारांवांचून व अन्नपाण्यावांचून निराश्रित झाले. या सर्व दुःखपीडितांच्या मदतीकरितां त्या वेळचे व्हाइसरॉय लॉर्ड विलिंग्डन यांनीं फंड उभारले, त्या वेळीं कैटा फंडास रु. २००० व बिहार फंडास रु. १५०० देऊन श्रीमंत राजेसाहेबांनीं आपलें दातृत्व व दुःखपीडितांविषयीं कळकळ व्यक्त केली. दोन्ही वेळीं श्रीमंतांना व्हाइसरॉय यांचेकडून आभारप्रदर्शक पत्रें आलीं

आजपर्यंत ज्या ज्या वेळीं ब्रिटिश सरकारशीं सहकार्य करण्याचा प्रसंग आला त्या त्या वेळीं आत्मीयतेनें भोर दरवारनें सहकार्य केलें आहे.

प्रकरण ११ वें ग्रामोद्धार

मुंबईचे गव्हर्नर सर फ्रेडरिक साइक्स यांनी सन १९३३ साली ग्रामोद्दाराचा प्रश्न (Rural Uplift Problem) हातीं घेऊन या कार्यास चालना दिली. तेव्हांपासून ग्रामोद्दाराचे अनेक प्रयत्न चालू झाले. ग्रामोद्दारा-विषयीं अनेकांच्या अनेक कल्पना आहेत. जो तो आपल्या कल्पनेप्रमाणें कार्य करित आहे. रेडिओचे कार्यक्रम, सदीप व्याख्यानें, प्रदर्शनें वगैरे कार्यक्रम सुरू केल्यानें ग्रामोद्धार होईल अशी कांहींची कल्पना असल्यामुळे तसले प्रयोग चालू आहेत. ग्रामोद्धार म्हणजे खेडेगांवांतील लोकांची स्थिति सुधारणें. वरील प्रयोगांनीं शेतकऱ्यांना कितपत फायदा होत असेल याची शंकाच आहे.

वरीलसारख्या खर्चाच्या योजनेनें खेडेगांवांतील लोकांना कांहीं फायदा होऊन त्यांची आर्थिक स्थिति सुधारेल अशी श्रीमंत राजेसाहेबांची कल्पना नाहीं. शहरांतील अनेक प्रकारचीं व्यसनें खेड्यांत शिरत असल्यामुळे खेड्यां-तील लोकांची राहणी खर्चाची होत असून त्यांचें जीवन सुखाचें न होतां दिवसानुदिवस ते लोक खड्ड्यांत पडत आहेत. खेड्यांतील लोकांची खरी सुधारणा करावयाची म्हणजे त्यांना शहरांतील अनेक प्रकारच्या मोहांपासून परावृत्त करणें, साध्या राहणीची आवड उत्पन्न करणें, कर्जांत न बुडतील असे प्रयत्न करणें, जमिनीच्या वाटण्या होऊन लहान लहान तुकडे पाडण्याची पद्धत कायद्यानें बंद करण्याची तजवीज करणें, गांवांत स्वच्छता राखून पिण्याकरितां स्वच्छ पाण्याची तजवीज करून आरोग्यरक्षणाची सोय करणें, स्वतःच्या गैरसोयी असतील त्या दूर करणें, सडका नसल्यास त्या तयार करणें, वगैरे कामें करावीं. अंगमेहनतीनें व सर्वांनीं सहकार्यानें हीं कामें केल्यास थोड्या खर्चांनें होण्यासारखीं आहेत. अशीं कामें करण्याच्या कामीं सुशिक्षितांनीं त्यांचें नेतृत्व पत्करून कार्य सौकर्यानें कसें करावें हें शिकविल्यास विशेष सुलभतेनें ग्रामसुधारणेचें काम होईल; व मग या कामांत सरकारनें यथाशक्ति द्रव्यद्वारा मदत देऊन उत्तेजन दिल्यास ग्रामोद्धार कठीण नाहीं असें श्रीमंतांना वाटतें.

भोर संस्थानांतील प्रदेश डोंगराळ असून खेड्यांतील लोकांचें उपजीविकेचें मुख्य साधन शेती आहे. शेतीशिवाय इतर उद्योगधंदे, कारखाने चालविण्यास ज्या नैसर्गिक परिस्थितीची अनुकूलता लागते ती नाही. तथापि, शेतीच्या कामाकडे मोडणाऱ्या वर्गांतील ५।६ महिन्यांखेरीज बाकी शिल्लक राहणाऱ्या वेळांत खेड्यांतील शेतकरी वर्गानें किरकोळ घरगुती धंदे स्वतःच्या अंगमेहनतीनें करण्याचें मनावर घेतल्यास तें शक्य आहे. मात्र त्यांत सुशिक्षितांनीं त्यांना शिक्षण देण्याचें कार्य केलें पाहिजे.

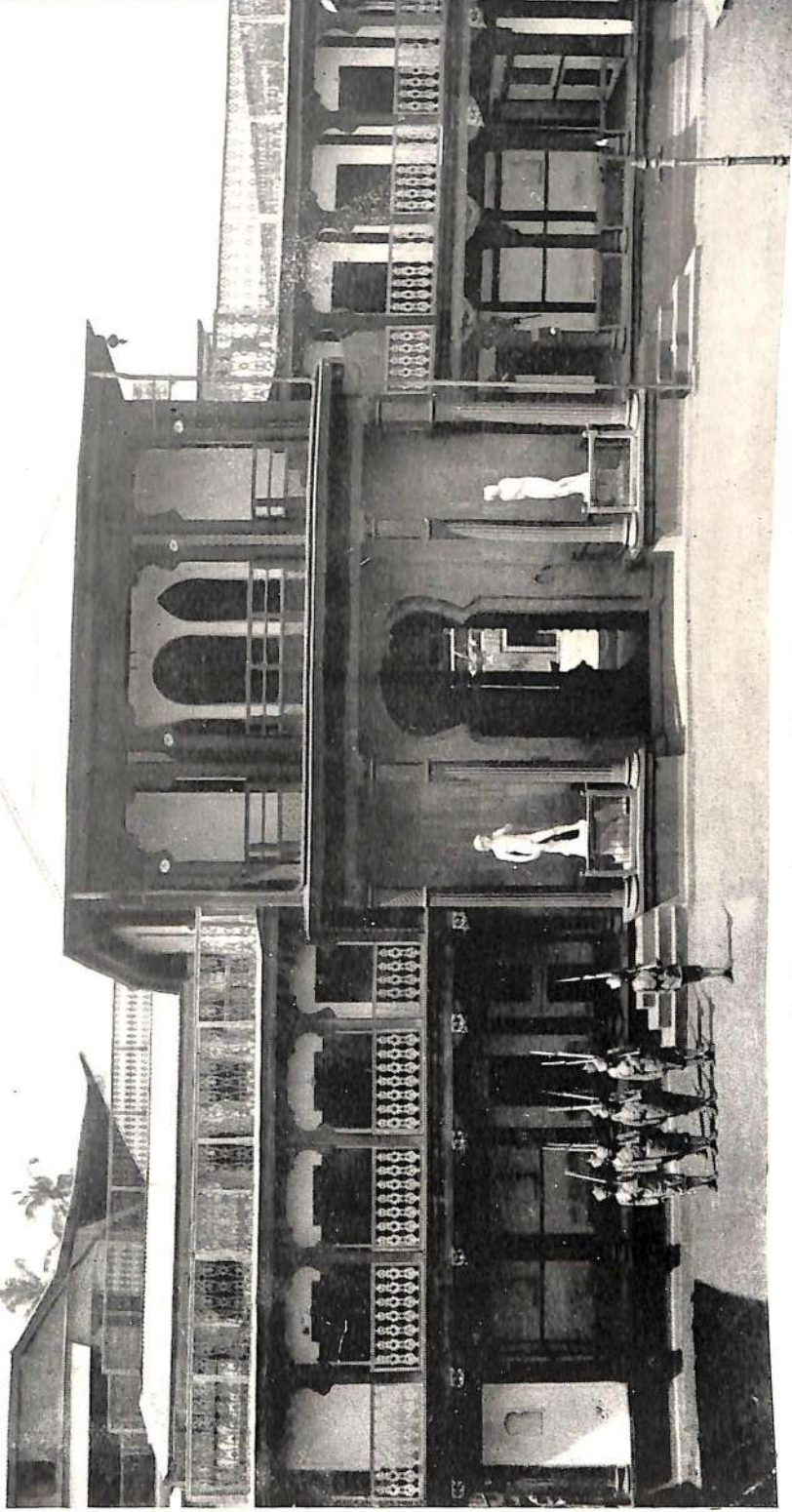
श्रीमंत राजेसाहेब विचित्रगड तालुक्याचा राज्यकारभार पाहत असतांना त्यांनीं त्या तालुक्यांतील सर्व खेड्यांचें सूक्ष्म निरीक्षण केलें होतें. खेड्यांतील लोकांची स्थिति सुधारली पाहिजे अशी त्याच वेळीं त्यांची ठाम समजूत झाली होती.

शेतकऱ्यांवरील करांचा बोजा थोडा हलका करून त्यांची स्थिति सुधारण्याकडे श्रीमंत राजेसाहेबांचें प्रथमपासून लक्ष असल्यामुळें सन १९२२ सालीं गादीवर येतांच राज्यारोहणाचे दरबारचे वेळीं संस्थानांत चालू असलेले चूलपट्टी, लग्नटक्का, पाटदाम, इत्यादि कर काढून टाकिल्याचें त्यांनीं जाहीर केल्याबद्दल मार्गें सांगण्यांत आलेंच आहे. हे कर काढून टाकल्यामुळें संस्थानच्या वार्षिक उत्पन्नांत जरी सुमारे १२ हजार रुपयांची तूट आली तरी, केवळ खेड्यांतील लोकांच्या हिताची त्यांना कळकळ असल्यामुळें त्यांनीं हें वार्षिक १२ हजार रुपयांचें नुकसान मोठ्या आनंदानें सोसलें.

संस्थानांत लँड रेव्हिन्यू सेटलमेंट सुमारे ५० वर्षांपूर्वीं झाली, त्या वेळीं संस्थानालगतच्या ब्रिटिश हद्दींत साऱ्याचे जे दर होते त्याच दरानें संस्थानांत आकारणी करण्यांत येते. तीस वर्षांनीं पुन्हां सर्व्हे करून नवीन आकारणी करण्याचा नियम आहे. त्याप्रमाणें ब्रिटिश हद्दींत व इतर कांहीं संस्थानांतून फेर आकारणी करून सारावाढ करण्यांत आली. तथापि, श्रीमंत राजेसाहेबांनीं आतांपावेतो सारावाढ केलेली नाही. फेर आकारणी केली असती तर संस्थानची जमाबंदी दिढीनें तरी खास झाली असती.

कायदेमंडळाच्या स्थापनेचे वेळीं श्रीमंत राजेसाहेबांनीं आपल्या खाजगी उत्पन्नांतून २०,००० रुपये कायदेमंडळाचे स्वाधीन करून त्या रकमेचें व्याज

चित्रांक १०५

भोर येथील राजवाडा; श्रीमंत राजेसाहेबांनी फ्लोरिम्सहून आणलेले पुतळे दरवाज्याचे दोहों वाजूस वसविल्यांतरचा फोटो.

[सं. पा. ६३२

कायदेमंडळानें आपल्या इच्छेप्रमाणें शेतकी व जंगलची सुधारणा करण्याच्या कार्मीं, त्याचप्रमाणें घरगुती धंद्यांस उत्तेजन देण्याच्या कार्मीं खर्च करण्याची कायदेमंडळास परवानगी देण्यांत आली. त्याचप्रमाणें तालुका लोकलबोर्डांच्या स्थापनेच्या वेळीं डिस्ट्रिक्ट लोकलबोर्डांच्या स्वाधीन खाजगी उत्पन्नांतूनच २१,३२५ रुपये केले. या रकमेचें व्याज खेड्यांतील लोकांचें आरोग्य, स्वच्छ पाण्याची सोय इत्यादि कामांकडे खर्च करण्यास देण्याची तालुका लोकल-बोर्डांना परवानगी दिली. गादीवर घेतांच सर्व संस्थानांत प्राथमिक शिक्षण मोफत केलें. दुष्काळ वगैरेसारख्या आपत्प्रसंगां रयतेस सारातहकुबी अगर सारामाफी देण्याचें धोरण श्रीमंत राजेसाहेबांनीं ठेविलें आहे. त्याप्रमाणें त्यांनीं सन १९२९-३० सालीं शिरवळ भागांत पिकें चांगलीं न आल्यामुळें आठ हजार रुपयांची सारा-तहकुबी दिली. त्यानंतर १९३१-३२ सालीं सर्व संस्थानांत ४०,००० रुपयांची सारामाफी दिली.

संस्थानांत सन १८८४ सालचा ॲग्रिकल्चरिस्ट लोन्स ॲक्ट नं. १२ हा ॲक्ट विशेष नियम करून लागू करण्यांत आला. सन १९३३ सालीं सुधागड तालुक्यांत पाली येथें लहान प्रमाणावर शेतकी प्रदर्शन भरविण्यांत येऊन त्याच सालीं भोर येथेंहि मोठ्या प्रमाणावर शेतकी प्रदर्शन भरविण्यांत आलें. या सर्व गोष्टी खेड्यांची आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्यविषयक व शेतकी-विषयक स्थिति सुधारण्याच्या हेतूनेच श्रीमंत राजेसाहेबांनीं केल्या व त्या ब्रिटिश हद्दींत व इतर ठिकाणीं ग्रामोद्दाराची चळवळ सुरू होण्यापूर्वीच केल्या. त्यामुळें सर फ्रेडरिक साइक्स यांनीं जेव्हां ग्रामोद्दाराचा (Village Uplift) प्रश्न हातीं घेतला, तेव्हां त्यांना हें कार्य कांहीं नवीन वाटलें नाहीं; कारण ग्रामसुधारणेचें कार्य संस्थानांत हळूहळू सुरूच होतें. सर फ्रेडरिक साइक्स यांनीं ग्राम-सुधारणेचें अभिनंदनीय कार्य हातीं घेतलेलें पाहून श्रीमंत राजेसाहेबांस फार आनंद वाटला.

श्रीमंत राजेसाहेब हे १३ जुलै १९३२ रोजी पुणें येथील कौन्सिल हॉलमध्ये नेक नामदार गव्हर्नर सर फ्रेडरिक साइक्स यांनीं भरविलेल्या सरदारांच्या दरबारास हजर राहिले होते. या दरबारांत नेक नामदारसाहेबांनीं केलेल्या भाषणांत Deccan Agricultural Association या संस्थेनें भर-

विलेल्या Rural Uplift Conference च्या दुसऱ्या अधिवेशनांत शेतकऱ्यांची स्थिति सुधारण्याकरितां वरण्यांत आलेल्या सूचनांचा उल्लेख करतांना त्या कामीं दक्षिणेंतील संस्थानांच्या अधिपतींचे सहकार्याबद्दल खालील उद्गार काढले:—

“ It is gratifying to note that this problem was presently considered by the Deccan Agricultural Association and its second Rural Uplift Conference, when various suggestions for tackling it were made. One very gratifying feature of this Conference was the concrete evidence of the live interest which the Ruling Princes and Chiefs of the Deccan are taking in such matters. The Conference was presided over by His Highness the Raja of Sangli, while among the prominent members was the ruler of Bhor. It is encouraging to know that rural uplift is attracting increasing public attention throughout India and that the Ruling Chiefs and Sardars of the Deccan should be taking a prominent part in this movement which is so full of significance to the future of the country.”

यानंतर सर फ्रेडरिक साइक्स यांनी पुणे येथे गणेशखिंड गव्हर्नमेंट हाउसमध्ये ता. ४ ऑक्टोबर १९३३ रोजी ग्रामसुधारणेच्या बाबतींत विचार-विनिमय करण्याकरितां दक्षिणेंतील व गुजराथेंतील संस्थानिकांची सभा भरविली, त्या सभेस श्रीमंत राजेसाहेब गेले होते. सर फ्रेडरिक साइक्स यांनी हातीं घेतलेल्या कार्यांत, त्याचप्रमाणें मुंबईसरकार राष्ट्रहिताचीं जीं जीं कामें हातीं घेईल त्या सर्व कामांत अंतःकरणपूर्वक सहकार्य करण्याचें श्रीमंत राजेसाहेबांनीं गव्हर्नर सर फ्रेडरिक साइक्स यांना आश्वासन दिलें. ग्रामसुधारणेच्या बाबतींत कोणकोणत्या दिशांनीं प्रयत्न केला असतां कार्य यशस्वी होईल याबद्दल सभेस जमलेल्या संस्थानिकांचीं मते सर फ्रेडरिक साइक्स यांनीं लेखी मागितलीं. हीं मते मागविण्यांत गव्हर्नरसाहेबांचा हेतु असा होता कीं, सर्वांच्या मतांचा विचार होऊन ग्रामसुधारणेची योजना तयार करावी. श्रीमंत राजेसाहेबांनीं या बाबतींत शक्याशक्यतेचा सर्व बाजूंनीं विचार करून आपल्या कल्पना व सूचना मुंबई सरकारास लेखी कळविल्या.

श्रीमंत राजेसाहेब व मुंबई सरकार यांच्या दरम्यानच्या वरील वाटाघाटी खाजगी स्वरूपाच्या होत्या. ग्रामसुधारणेसंबंधी आपले विचार काय आहेत हे आपल्या संस्थानांतील प्रजेस कळावें म्हणून ता. १४ मार्च सन १९३४ रोजी कायदेमंडळाची बैठक झाली त्या वेळीं त्यांनीं आपल्या प्रास्ताविक भाषणांत आपले विचार मांडले. तें भाषण परिशिष्ट ५ मध्ये दिलें आहे.

कायदेमंडळांत श्रीमंत राजेसाहेबांनीं आपले विचार मांडल्यानंतर ग्रामोद्धारकाच्या कार्यास मूर्त स्वरूप देण्याकरितां त्यांनीं ५ अधिकाऱ्यांची एक मध्यवर्ति कमिटी नेमिली व पांचहि तालुक्यांच्या मामलेदारांच्या सल्ल्याने स्थानिक परिस्थितीप्रमाणें ग्रामसुधारणेकरितां संस्थानच्या उत्पन्नाच्या मानानें कोणत्या गोष्टी करतां येणें शक्य आहे याबद्दलची एक योजना तयार करण्याचें काम या कमिटीकडे ठेविलें.

सन १९३७ च्या मार्च महिन्यांत भरलेल्या कायदेमंडळाच्या बैठकींत ग्रामपंचायत अॅक्ट पास करण्यांत आला आहे. ग्रामोद्धारार्थें कार्य अधिक नेटानें व उत्साहानें चालू ठेवण्याकरितां याच सालीं सरकारी व बिनसरकारी सभासदांची एक मिश्र कमिटीहि नेमण्यांत आली आहे व ह्या कार्याकडे दरसाल रु. ४०० खर्च करण्याचें कायदेमंडळानें ठरविलें आहे.

उत्तम जातीच्या बैलांची निपज होण्याकरितां श्रीमंत राजेसाहेबांनीं शिरवळ तालुक्यास सन १९३६ सालीं एक वळू खरेदी करून दिला.

सांगवी येथील पाटाचा उद्घाटनसमारंभ

भाटघरनजीक सांगवी नांवाचें एक लहान खेडें भोर संस्थानपैकीं आहे. तेथील रहिवाश्यांनीं भाटघर धरणांतील सांडपाण्याचा उपयोग शेतीकडे करण्याकरितां ब्रिटिश सरकारकडे मागणी केली. भाटघर धरण बांधल्यामुळें त्यांची झालेली नुकसानी व सोसावा लागलेला त्रास लक्षांत घेऊन सवलतीनें तें पाणी शेतीकरितां सरकारनें दिलें. तेव्हां तेथील रहिवाश्यांनीं धरणापासून पाट बांधून गांवापर्यंत तें पाणी नेलें. या पाटाचा उद्घाटनसमारंभ श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं तेथील रहिवाश्यांच्या विनंतीवरून ता. १६ डिसेंबर १९२९ रोजी सांगवी गांवास भेट देऊन केला. संस्थानांतील शेती-

सुधारणेस मदत व्हावी म्हणून या गांवच्या शेतकऱ्यांना रु. ५००० अगदी हलक्या व्याजाने कर्जाऊ म्हणून दिले आहेत.

उत्रवली येथील रामनाथ पुलाची कोणशिलास्थापना

ग्रामसुधारणेची चळवळ सर्वत्र सुरू झाली, तेव्हां भोरनजीकच्या उत्रवली गांवांतील लोकांनी स्वयंस्फूर्तीने व स्वावलंबनाने आपल्या गांवची सुधारणा करण्याचें ठरविलें. मुख्य रस्त्यापासून म्हणजे महाड-पंढरपूर रस्त्यापासून उत्रवली गांव सुमारे ६ फर्लांग आहे. गांवाशेजारीच एक मोठा ओढा आहे. पावसाळ्यांत या ओढ्यास कधी कधी उतारहि बंद होत असे. यामुळे पावसाळ्यांत गांवापर्यंत गाड्या जाण्यास व लोकांनाहि ओढा उतरून जाण्यास फार त्रास पडे. ही अडचण दूर करण्याकरितां त्याच गांवचे रहिवासी व भाटघर धरणावरील प्रसिद्ध कॉन्ट्रॅक्टर राघोबा तुकाराम शेठे यांचे नेतृत्वाखाली वर्गणी जमा करून ६ फर्लांग सडक तयार करण्याचें व ओढ्यावर लहानसा पूल बांधण्याचें गांवकऱ्यांनी ठरविलें. त्याप्रमाणें सडक तयार झाल्यावर पुलाची कोणशिला बसविण्याबद्दल त्यांनी श्रीमंत राजेसाहेबांस विनंति केली. उत्रवली गांव संस्थानांतील असून तो श्रीमंत राजेसाहेबांचा इनामी गांव आहे. लोकांनी सुरू केलेल्या कामास आपली सक्रिय सहानुभूति दाखवून ग्रामसुधारणेच्या कार्यास उत्तेजन देण्याकरितां श्रीमंत राजेसाहेबांनी गांवकऱ्यांची विनंति मान्य केली. तेव्हां गांवकऱ्यांना अत्यंत आनंद झाला. त्यांनी मोठ्या उत्साहाने ता. १९ जानेवारी सन १९३४ इ. रोजी श्रीमंतांच्या हस्ते पुलाची कोणशिला बसविण्याचा समारंभ साजरा केला. त्या वेळीं गांवकऱ्यांचे तर्फे कायदेमंडळाचे सभासद श्रीयुत पानसे, बी. ए., एलएल. बी., यांनी स्वागतपर प्रास्ताविक भाषण केलें. त्यांत ते गांवकऱ्यांना उद्देशून म्हणाले, “सरकार लहान असो की मोठे असो, कोणत्याहि सरकारला रयतेच्या सर्व गरजा भागवितां येणें शक्य नाहीं. लोकांनीच स्वावलंबनपूर्वक प्रयत्न करून सहकार्याने आपल्या बारीक-सारीक अडचणी व गैरसोयी दूर करण्यास शिकलें पाहिजे. उत्रवली गांवकऱ्यांनी केलेला उपक्रम अभिनंदनीय असून इतर गांवकऱ्यांना तो मार्गदर्शक होणारा आहे.”

चित्रांक १०६

सातारा येथील यादोगोपाल पेठेंतील पंतसचिवांचा वाडा (सन १८२६ साली बांधला).

[सं. पा. ६३३]

श्री. पानसे यांच्या भाषणानंतर श्रीमंत राजेसाहेबांनी भाषण केलें; त्यांत उत्रवलीचे रा. राघोबा शेठे यांनी पुढाकार घेऊन इतर गांवकऱ्यांच्या सहकार्यानिं पुढ बांधण्याचें ठरविलें त्याबद्दल त्यांचा गौरवपूर्वक उल्लेख केला व सदर कार्यास रु. १५० देणगी दिल्याचें जाहीर करून पुलाची कोणशिला बसविली.

श्रीमंत राजेसाहेबांचे आभार मानण्याचें काम गांवकऱ्यांनीं कायदे-मंडळाचे उपाध्यक्ष श्रीयुत आगाशे, बी. ए., एलएल. बी., यांकडे दिलें होतें. ते म्हणाले,

“ गांवकऱ्यांनीं आरंभिलेल्या कार्यास आज येथें येऊन श्रीमंत राजेसाहेबांनीं सहानुभूति दाखविली व ग्रामसुधारणेबद्दल आपली कळकळ प्रगट केली, यांमुळे गांवकऱ्यांनीं आरंभिलेल्या कार्यास सरकारमान्यता मिळाली. श्रीमंत राजेसाहेबांनीं नुसती शाब्दिक सहानुभूति न दाखवितां गांवकऱ्यांनीं आरंभिलेल्या कार्यास १५० रुपयांची प्रथम मदत दिली.”

रामनाथ पुलाचा उद्घाटनसमारंभ

श्रीमंत राजेसाहेबांचें प्रोत्साहन मिळाल्यावर गांवकऱ्यांनीं एक वर्षांत पुलाचें काम पुरें केलें. पूल तयार झाल्यावर पुलास श्रीमंत राजेसाहेब यांचे अल्पवयी दिवंगत झालेले पुत्र राजकुमार रामनाथसाहेब यांचें नांव देण्याची गांवकऱ्यांनीं श्रीमंत राजेसाहेबांस विनंति केली. श्रीमंतांनीं गांवकऱ्यांची उत्कट इच्छा पाहून त्यांची विनंति मान्य केली. तेव्हां पुलास राजकुमार रामनाथ यांचें नांव देण्याचा व पुलाचें उद्घाटन करण्याचा समारंभ श्रीमंत राजेसाहेबांचे हस्तेंच करण्याचें ठरवून त्याप्रमाणें श्री. राजेसाहेबांस त्यांनीं विनंति केली. विनंति मान्य झाल्यावर हा समारंभ ता. २२ ऑक्टोबर सन १९३४ इ. रोजी करण्यांत आला. या समारंभाकरितां पुण्याहून बरीच प्रतिष्ठित व ग्रामसुधारणेची आस्था बाळगणारी पाहुणे मंडळी आली होती. प्रथम श्रीयुत पानसे यांनीं सडक व पूल यांकरितां वर्गणी कशी जमा करण्यांत आली, लोकांनीं स्वार्थ-त्यागपूर्वक कशी कामें केलीं वगैरे हक्कित सांगून वर्गणी व तालुका लोकल-बोर्डांनिं दिलेली २०० रुपयांची मदत व श्रीमंत राजेसाहेबांनीं प्रथम दिलेली १५० रुपयांची देणगी मिळून एकंदर रक्कम १७७० रुपये जमा होऊन

खर्च रुपये २०२० झाल्याचें सांगितलें. नंतर श्रीमंत राजेसाहेबांनीं पुलाचें उद्घाटन करून पुलास ' रामनाथ पूल ' असें नांव दिल्याचें जाहीर केलें. श्रीमंत राजेसाहेबांनीं पूल बांधण्याचे कामीं जी २५० रुपयांची तूट आली होती ती भरून काढण्याकरितां आणखी २५० रुपयांची देणगी जाहीर केली आणि गांवकऱ्यांचे आभार मानून तान्हुबाई कासार यांनीं दिलेल्या रु. ४०० च्या देणगीचा गौरवपूर्वक उल्लेख करून ग्रामसुधारणेस मार्गदर्शक होईल असें भाषण केलें.

साक्षरता-प्रसार केंद्राचें उद्घाटन

उत्रवली गांवच्या लोकांनीं केलेल्या कामाचा परिणाम होऊन त्यांचें अनुकरण करण्यास इतर गांवांतून सुरुवात झाली. याच तालुक्यांतील भादें गांवच्या लोकांनींहि पुण्यांतील ग्रामसंघटनामंडळाचे नेतृत्वाखालीं सहकार्यानिं आपल्या गांवांतील लोकांच्या उपयोगाचीं बरींच कामें हातीं घेऊन तीं पार पाडलीं. या गांवांतील लोकांचें कार्य यशस्वी रीतीनें चाललेलें पाहून वरील मंडळाचे प्रमुख चालक प्रो. एस. आर. भागवत व श्रीयुत डी. व्ही. गोखले यांचे मनांत साक्षरतेचा प्रसार करण्याकरितां भादें गांवीं साक्षरताप्रसारक मंडळाचें एक केंद्र उघडण्याची कल्पना आली; व त्याप्रमाणें करण्याचें ठरवून त्यांनीं या केंद्राचे उद्घाटनसमारंभाचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची श्रीमंत राजेसाहेबांना विनंति केली. शेतकरी वर्गांत शिक्षणाचा प्रसार करण्याची कोणींहि एखादी व्यवहार्य योजना श्रीमंत राजेसाहेबांचे पुढें मांडल्यास त्या योजनेचा पुरस्कार करून लोकांना उत्तेजन देण्यास श्रीमंत राजेसाहेब कधींहि मार्गें घेत नाहींत. त्यांनीं तत्काल वरील मंडळाची विनंति मान्य केली. मंडळाचे आग्रहावरून केडगांवचे श्रीनारायणमहाराज यांनींहि या विद्याप्रसारकार्याचे वेळीं हजर राहण्याचें मान्य केलें होतें. हा उद्घाटनसमारंभ ता. २१ एप्रिल १९३५ इ. रोजीं झाला. प्रथम प्रो. भागवत यांनीं केडगांवचे श्रीनारायण महाराज व श्रीमंत राजेसाहेब यांचे आभार मानून साक्षरतेचें महत्त्व किती आहे व जनतेतील निरक्षरता घाल-विण्याकरितां मंडळानें कोणती योजना आखली आहे हें विस्तारपूर्वक सांगितलें. नंतर त्यांनीं श्रीमंत राजेसाहेबांस केंद्र उघडण्याची विनंति केली.

श्रीमंत राजेसाहेबांनी भाषण करून केंद्र उघडल्याचें जाहीर केलें. तें भाषण परिशिष्ट ६ मध्ये समग्र दिलें आहे.

श्रीनारायणमहाराज यांनी मंडळाच्या कार्यास शुभाशीर्वाद दिला. नंतर तेथें जमलेल्या लोकांपैकीं मोठ्या अशिक्षित लोकांना थोडक्या वेळांत मूळाक्षरांची ओळख करून देऊन त्यांना वाचण्यास व लिहिण्यास कसें शिकवितां येईल हें सप्रयोग दाखविण्यांत आलें. हा कार्यक्रम झाल्यावर श्रीमंत राजेसाहेबांनी या कार्याच्या प्रसारार्थ २५० रुपयांची देणगी दिल्याचें जाहीर केलें. सर्व कार्यक्रम आटोपल्यावर श्रीमंत राजेसाहेब भोरास परत आले.

श्रीनारायणमहाराज यांचे आशीर्वादानें, श्रीमंत राजेसाहेबांच्या प्रोत्साहनांनें साक्षरताप्रसारार्थें कार्य आसपासच्या खेड्यांतून समाधानकारक रीतीनें चालू आहे.

नगरशेट रामदास यांनीं बांधलेल्या पुष्करणीचा उद्घाटनसमारंभ

भोर येथील प्रसिद्ध दानशूर व्यापारी नगरशेट रामदास किसनदास यांनीं ' लक्ष्मीबाई पुला ' शेजारीं एक पुष्करणी बांधून गोरगरिबांकरितां, वाटसरूंकरितां व जनावरांकरितां पिण्याच्या पाण्याची सोय केली आहे. या पुष्करणीचा उद्घाटनसमारंभ ता. १४ माहे एप्रिल १९३५ रोजीं श्रीमंत राजेसाहेब यांचे हस्तें मोठ्या थाटानें साजरा करण्यांत आला. या समारंभाकरितां गांवांतील सर्व प्रमुख नागरिक हजर होते. स्वागतपर पद्यगायन झाल्यावर नगरशेट यांनीं स्वागतपर भाषण केलें. त्यांत प्रथम त्यांनीं श्रीमंत राजेसाहेब यांचें स्वागत करून ही पुष्करणी बांधण्याची मूळ कल्पना आपणांस कशी आली तें थोडक्यांत सांगितलें. आणि ती पुष्करणी खुली करण्याबद्दल श्रीमंतांना विनंति केली. श्रीमंत राजेसाहेबांनीं समयोचित भाषण करून नगरशेट यांच्या या परोपकाराच्या कार्याचा गौरवपूर्वक उल्लेख केला. तसेंच या पुष्करणीपासून थोड्याच अंतरावर फक्त अस्पृश्यांकरितां नळ नेऊन पाण्याची सोय केल्याबद्दल त्यांच्या दातृत्वाची प्रशंसा केली. आणि पुष्करणीच्या नळाची तोटी फिरवून पाणी सोडून ती लोकांच्या उपयोगाकरितां खुली केल्याचें जाहीर केलें. त्यानंतर श्रीमंत राजेसाहेबांच्या हस्तें कॉन्ट्रॅक्टर रा. राघू तुकाराम शेठे

व मिस्त्री यांस उत्तम बांधकाम केल्याबद्दल पोपाख देण्यांत आले. भोर कायदे-मंडळाचे सभासद श्री. रा. ग. म. पानसे यांनी नगरशेट यांच्यातर्फे श्रीमंतांचे आभार मानल्यावर पानसुपारी होऊन समारंभ आटोपला.

श्रीमंतांची विंगस भेट

भाटघर धरणांत गेलेल्या जमिनींच्या मोबदल्यांत विंग आणि विंझर हीं गांवें ब्रिटिश सरकारकडून संस्थान-दरबारला इनाम देण्यांत आलीं. इनामदार या नात्यानें श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं विंगस भेट द्यावी अशी विंगचे रहिवाश्यांनीं विनंति केली. त्यांच्या विनंतीस मान देऊन श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं २२ जून १९३६ रोजीं विंगस भेट दिली. भेटीच्या वेळीं शाळेंतील मुलांमुलींना मिठाई वांटली व श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं रु. २५० ची देणगी दिल्याचें जाहीर केलें. ही रक्कम विंगच्या लोकांना ग्रामसुधारणेच्या कार्याकडे खर्च करण्यास त्यांनीं परवानगी दिली आहे.

बावडें येथील विविध कार्यक्रम

भोर संस्थानांत बावडें नांवाचें एक लहान खेडें आहे. तेथील इनामदार व भोरचे रहिवाशी रा. नरेंद्र काशिनाथ बावडेकर व बावडें येथील प्रमुख रहिवाश्यांनीं केलेल्या विनंतीवरून श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं ता. ११-६-१९३८ इ. रोजीं बावडें गांवास भेट दिली. बावडें भोरपासून सुमारे १५-१६ मैल लांब आहे. श्रीमंत राजेसाहेब भोराहून २-३० वाजतां निघून ३-४५ वाजतां बावडें येथें गेले. बरोबर श्रीमंत राजे शामराज हैद्राबाद हे होते. तेथील सर्व रहिवाश्यांनीं श्रीमंतांस सामोरे येऊन त्यांचें अंतःकरणपूर्वक स्वागत केलें. बावडें गांव पुणे-सातारा सडकेवर असून मुख्य रस्त्यापासून २ मैल लांब आहे. या मुख्य रस्त्यापासून गांवापर्यंत चांगली सडक नसल्यानें लोकांना जाण्या-येण्यास फार त्रास होई. ही सार्वजनिक अडचण दूर करण्याचें ठरवून रा. नरेंद्र काशिनाथ बावडेकर यांनीं सर्व गांवकऱ्यांच्या शारीरिक साहाय्यानें व आर्थिक मदतीनें वरील सडक नुकतीच ग्रामोद्दाराच्या तत्त्वास अनुसरून तयार केली होती. त्या सडकेचा उद्घाटनसमारंभ रा. बावडेकर यांच्या विनंतीवरून श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं केला. हा समारंभ उरकल्यावर सर्व नागरिकांनीं ढोल, लेजीम वगैरे वाद्यांनीं युक्त अशा मिरवणुकीनें

चित्रांक १०७

महाबळेश्वर येथील त्रायर्स बंगला (पंतसचिव लॉज बंगला नं. १). सन १८७० साली खरेदी करण्यांत आला.

[सं. पा. ६३४

श्रीमंतांना बावडें येथील श्रीनागेश्वराच्या देवालयपर्यंत नेले. तेथे श्रीमंतांस व बरोबरीच्या मंडळीस देण्यांत आलेल्या अल्पोपाहाराचा स्वीकार करून श्रीनागेश्वर-हॉलचा जीर्णोद्धारसमारंभ श्रीमंतांच्या हस्ते करण्यांत आला. त्या वेळीं ग्रामोद्धारकार्यांत विशेष भाग घेणारे श्री. बावडेकर यांचे सहकारी व मित्र रा. गिजरे यांनीं बावडें ग्रामसुधारणामंडळाचा द्विवार्षिक अहवाल वाचून तो श्रीमंतांस सादर केला. नवीन बांधलेल्या श्रीनागेश्वर-हॉलचे उद्घाटन करून श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं मराठी शाळेस भेट दिली. तेथे मुलांमुलींना बक्षिसे व मिठाई वांटण्यांत आली. जातां जातां बावडें ग्रामस्थांनीं चालविलेल्या मोफत वाचनालयास श्रीमंतांनीं भेट दिली. त्यानंतर बावडें गांवांतील चांदणीचौकांत श्रीमंतांस मानपत्र अर्पण करण्यांत आले. या समारंभाकरितां बावडें येथील व आसपासच्या गांवांतील सुमारे ५००--७०० मंडळी जमली होती. प्रथमतः रा. गिजरे यांनीं समारंभास आलेले शुभ संदेश वाचून दाखविले आणि सातारचे श्रीमंत सरदार बाबासाहेब पंडितराव यांनीं श्रीमंत राजेसाहेबांच्या कारकीर्दी-संबंधीं गौरवपर भाषण केले. नंतर बावडें गांवातर्फेचें मानपत्र रा. रामचंद्र लक्ष्मण कुलकर्णी बावडेकर, हेडमास्तर शिरवळ शाळा, यांनीं वाचून तें श्रीमंतांस अर्पण केले. श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं भाषण करून सडकेचा व नागेश्वर-हॉलचा उद्घाटनसमारंभ करण्याची संधि दिल्याबद्दल आणि मानपत्र अर्पण केल्याबद्दल बावडें ग्रामस्थांचे आभार मानून तेथील ग्रामोद्धारकार्यास रु. ४०० ची देणगी दिली. या समारंभाचे वेळीं बावडें येथील ग्रामस्थ रा. तुकाराम बापू पवार यांनीं वरील कार्याकरितां रु. १०१ देणगी दिली. नंतर हारतुरे, पानसुपारी व आभारप्रदर्शन झाल्यावर बावडें गांवकऱ्यांनीं व्यक्तिशः सुमारे ४०--५० पुष्पहार समर्पण केल्यावर समारंभ आटोपला व श्रीमंत राजेसाहेब भोरास सायंकाळीं ७ चे सुमारास परत आले.

पुन्हां बावडें येथील विविध समारंभ

ता. ३१-५-१९३९ रोजी श्रीमंतांची स्वारी दुपारीं २॥ वाजतां भोराहून निघून बावडें येथे गेली. बावडें गांवचे वेशीपार्शी श्रीमंतांचें, पाटील व गांव-करीवर्गांकडून स्वागत करण्यांत आले व आगमनाप्रीत्यर्थ ९ बारांची सलामी देण्यांत आली. बावडें गांवांत जाण्यासाठीं गुदस्त सालीं ग्रामोद्धार-मंडळीनें जी

सडक केली त्या सडकेस ' तुकाराम रामजी पवार रस्ता ' असे नांव श्रीमंतांचे हस्ते देण्याचा समारंभ झाला. सडकेवर एक मंडप घातला होता. तेथे श्रीमंतांची स्वारी स्थानापन्न झाल्यावर रा. कृष्णाजीपंत सबनीस यांनी थोडेंसे भाषण करून श्रीमंतांस सडकेवर लावलेली मारबलची टॅबलेट खुली करण्यास विनंति केली. श्रीमंतांनी ती खुली करून रस्त्याचे नामकरण केल्याचे जाहीर केले. ग्रामभूषण तुकाराम रामजी पवार यांनी श्रीमंतांस हार घातला व पानसुपारी केली. टॅबलेटशेजारी एका आंब्याच्या झाडाचे श्रीमंतांचे हस्ते वृक्षारोपण करण्यांत आले. राष्ट्रीय स्वयंसेवक-संघाकडून श्रीमंतांस गार्ड ऑफ ऑनरची सलामी देण्यांत आली. सदर संघाकरिता तयार केलेल्या जागेस 'शंकराजी नारायण क्रीडांगण' असे नांव देण्यांत आले. त्याहि ठिकाणी आंब्याचे झाडाचे वृक्षारोपण करण्यांत आले. तेथून श्रीमंत राजेसाहेबांना मिरवत मिरवत गांवांत नेण्यांत आले. ग्रामभूषण तुकाराम रामजी यांचे घरी श्रीमंतांस अल्पोपाहार देण्यांत आला. श्रीमंतांचे आगमनाप्रीत्यर्थ गुरांचे प्रदर्शन भरविले होते ते श्रीमंतांनी पाहिले व नवीन तालमीचे उद्घाटन केले. नंतर श्रीमंतांनी शालेस भेट दिली व मुलांस मिठाई वांटली. रा. नरेंद्र काशिनाथ बावडेकर यांनी आपल्या वडिलांचे स्मारक म्हणून नवीन बांधलेल्या " श्री. काशिनाथ निर्झरिणी " नांवाचे टाक्याचा उद्घाटनसमारंभ श्रीमंतांचे हस्ते करण्यांत आला. त्याचेनजीक एक वृक्षारोपण श्रीमंतांचे हस्ते केले. राजा रघुनाथराव चौकांत मानपत्राचा समारंभ झाला. त्या वेळीं प्रथम ग्रामसुधारणामंडळाच्या कार्यकर्त्यांची श्रीमंतांस ओळख करून दिल्यानंतर श्री. वेदमूर्ति काकाभटजी मोरवेकर यांनी श्रीमंतांस शुभ आशीर्वाद देऊन श्रीफल अर्पण केले. मुलांमुलींची स्वागतपर पध्दे झाली, व गिजरे यांनी तीन वर्षांचा ग्रामसुधारणामंडळाचा अहवाल सांगितला. नंतर पंडितराव कुलकर्णी यांनी मानपत्र वाचून दाखविले व श्रीमंतांस अर्पण केले. श्रीमंतांनी समयोचित भाषण करून रु. २०० देणगी मंडळाचे कार्यकर्ते रा. नरेंद्र बावडेकर यांच्या पसंतीप्रमाणे योग्य कार्याकडे खर्च करण्यास देण्याचे जाहीर केले. नंतर हारतुरे, पानसुपारी झाली; व इतर गांवकरी यांनी श्रीमंतांस हार घातले. नंतर रा. म. हे. देव यांनी थोडेंसे भाषण केले व पानसुपारी होऊन समारंभ आटोपला. नंतर स्वारी भोरास आली.

महाबलेश्वर येथील 'पंतसचिव लॉज', बंगला नं. २. श्रीमंत राजेसाहेब यांनी सन १९२७ मध्ये नवीन बांधला. [सं. पा. ६३४

ग्रामसुधारणेसंबंधी श्रीमंत राजेसाहेबांची काय मते आहेत ती त्यांनी वेळोवेळीं केलेल्या भाषणांतून प्रगट झालीं आहेत. ग्रामसुधारणेच्या खऱ्या मार्गाची दिशा त्यांनीं दाखवून दिली. त्या मार्गानें संस्थानांत ग्रामसुधारणेचें कार्य चालू आहे. सहकार्यानें व स्वावलंबनानें कार्य करण्याची जनतेत गोडी उत्पन्न होत आहे. बऱ्याच गांवांतून रस्ते तयार करण्याचें व पिण्याकरितां स्वच्छ पाण्याची सोय करण्याचें काम चालू आहे. ज्या ज्या ठिकाणीं गांवकरी स्वावलंबनानें, एकजुटीनें व आर्थिक झीज सोसून अशीं कामें करीत आहेत त्या त्या ठिकाणच्या लोकांस तालुका बोर्डाकडून मदत मिळत असून श्रीमंत राजेसाहेबांकडूनहि सक्रिय सहानुभूति दाखविण्यांत येते.

ता. १७ ऑगस्ट १९३४ रोजीं दक्षिणेंतील संस्थानचे ए. जी. जी. लेफ्टनंट-कर्नल एच्. विल्बरफोर्स-बेल यांनीं भोरास भेट दिली. त्या वेळीं दरबारांत त्यांनीं आपल्या भाषणांत ग्रामसुधारणेबाबत श्रीमंत राजेसाहेबांच्या धोरणाविषयीं पुढील उद्गार काढले. ते म्हणाले:—

“You have been particularly interested in forwarding measures for the uplift of the rural areas of your State, and I congratulate you upon your efforts in this direction and also upon the public spirit which prompted you to make a donation of Rs. 1500/- to the Behar Earthquake Relief Fund. Your readiness to assist a terribly afflicted province to the best of your ability indicated your desire to do what you can to alleviate distress.”

प्रकरण १२ वें

सरकारी व खासगी इमारती

श्रीमंत राजेसाहेबांनीं सरकारी व खासगी इमारती दुरुस्त राखण्याचे व नवीन बांधण्याचे कामीं विशेष खर्च केला त्याची माहिती.

भोर राजवाडा (खासगी)

भोर येथील राजवाडा श्रीमंत चिमणाजी रघुनाथ ऊर्फ नानासाहेब यांनीं सुमारे दोन लक्ष रुपये खर्चून सन १८६९ मध्ये बांधला.

श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आल्यावर दुरुस्तीच्या अभावीं वाड्यांतील गच्छ्या वगैरे भाग मोडकळीस येऊन ठिकठिकाणीं गळती झाली असल्याचें दिसून आलें. त्या गच्छ्या सर्व काढून टाकल्या. वाड्याचे मागील चौकांत कारजें होतें. तें आंतून पोकळ झाल्यामुळें इमारतीखालीं पाणी मुरून त्या भागांत गारठा बराच वाटूं लागला. त्यामुळें तें कारजें काढून टाकावें लागलें. याशिवाय बऱ्याच दुरुस्त्या करून हल्लीं वाड्यावर बहुतेक ठिकाणीं पत्र्यांचें आच्छादन केलें आहे. या सर्व दुरुस्तीस श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आल्यापासून सुमारे ३०,००० रुपये खर्च झाला आहे. वाड्याची दुरुस्ती वगैरे खर्च श्रीमंतांचे खाजर्गीतूनच होतो. याशिवाय सर्व वाड्यांत इलेक्ट्रिक फिटिंग करून विजेच्या दिव्यांची सोय सुमारे ७५०० रुपये खर्च करून केली आहे. हल्लीं दरसाल वाडा दुरुस्तीची तरतूद करून ठेविली आहे. वाड्यांतील पूर्वींचें नादुरुस्त सामान (फर्निचर) काढून टाकून सुमारे १२००० रु. खर्च करून नवीन सामान खरेदी केलें. वाड्यांत दुसऱ्या मजल्यावर जाण्यासाठीं विजेच्या साहाय्यानें चालणारा लिफ्ट लवकरच बसविण्यांत येणार असून त्या कामीं रु. ४६७५ खर्च करण्यांत येणार आहेत.

रामबाग बंगला (सरकारी)

भोरनजीक पूर्वेस ' रामबाग ' नांवाचा बाग असून बागेत श्रीमंत रावसाहेब यांनीं एक बंगला बांधून पाहुण्यांची राहण्याची सोय केली आहे. भोरचे पो. ए. हे भोरास आले असतां तेथें त्यांची राहण्याची सोय करण्यांत

येत असे. हा बंगला फार लहान असल्यामुळे जास्त पाहुणे आल्यास फार गैरसोय होई. या बंगल्याचीहि बरीच दुरुस्ती करण्यांत आली आहे. सामान (फर्निचर) वेताचेंच असल्यामुळे फार अडचण भासत असे. श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आल्यावर वऱ्याच किंमतीचें फर्निचर घेऊन ती उणीव दूर केली; तथापि इमारतीची उणीव होतीच. १९३७ सालीं वागेचे वाहेरचे बाजूस नवीन बंगला बांधून ही उणीव नुकतीच दूर करण्यांत आली आहे. त्याकरितां सुमारे ७००० रु. खर्च आला. बंगल्यांत विजेच्या दिव्यांची सोय करण्यांत आली आहे.

भोर येथील गेस्ट हाउसेस (सरकारी)

वरील बंगल्याखेरीज भोर गांवांत, श्रीशंकराजी नारायण उत्सव, श्रीरामनवमी उत्सव, इत्यादि उत्सवांस येणाऱ्या सरकारी पाहुण्यांचे सोयीकरितां, तसेंच कायदेमंडळाचे बैठकीकरितां कायदेमंडळाचे सभासद भोरास येतात त्यांच्या व इतर कोणीहि पाहुणा म्हणून आल्यास त्यांच्या अशा सर्वांच्या सोईकरितां म्हणून दोन गेस्ट हाउसेस तयार केली आहेत. त्यांपैकी नंबर १ चें गेस्ट हाउस वाड्याचे शेजारीच आहे. तें बरेंच मोडकळीस आलें होतें तें दुरुस्त करून तेथें राहण्याची सोय करण्यांत आली आहे. नंबर २ चें गेस्ट हाउस बजरंग आळींत असून तेहि वाड्यापासून जवळच आहे. त्यांतहि जरूर तें सामान ठेवून राहण्याच्या सोईचें ठेविलें आहे. त्यामुळे आतां कोणीहि पाहुणा भोरास आल्यास त्याची गैरसोय होत नाहीं.

सातारा वाडा (खासगी)

सातारा येथें यादो गोपाळ पेटेंत सन १८२६ सालीं श्रीमंत रघुनाथ चिमणाजी यांचे कारकीर्दींत हा वाडा बांधण्यांत आलेला आहे. त्याचे दुरुस्तीकडे श्रीमंत बाबासाहेब यांनीं गादीवर आल्यानंतर रु. ६००० खर्च केला आहे. हा सर्व खर्च व वाड्याचा बारमाही खर्च श्रीमंत राजेसाहेब यांचे खाजगीतूनच होत असतो. या वाड्यांत नुकतीच विजेच्या दिव्यांची सोय केली आहे.

पुणें वाडा (खासगी)

पुणें येथें शुक्रवार पेठेंत वाडा आहे. तो श्रीमंत सदाशिव चिमणाजी यांनीं सन १८७५ इ. मध्ये बांधला. या वाड्याचे दुरुस्तीकडे श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं रु. ३०,००० खर्च केलें आहेत. हाहि खर्च खासगीकडून होतो.

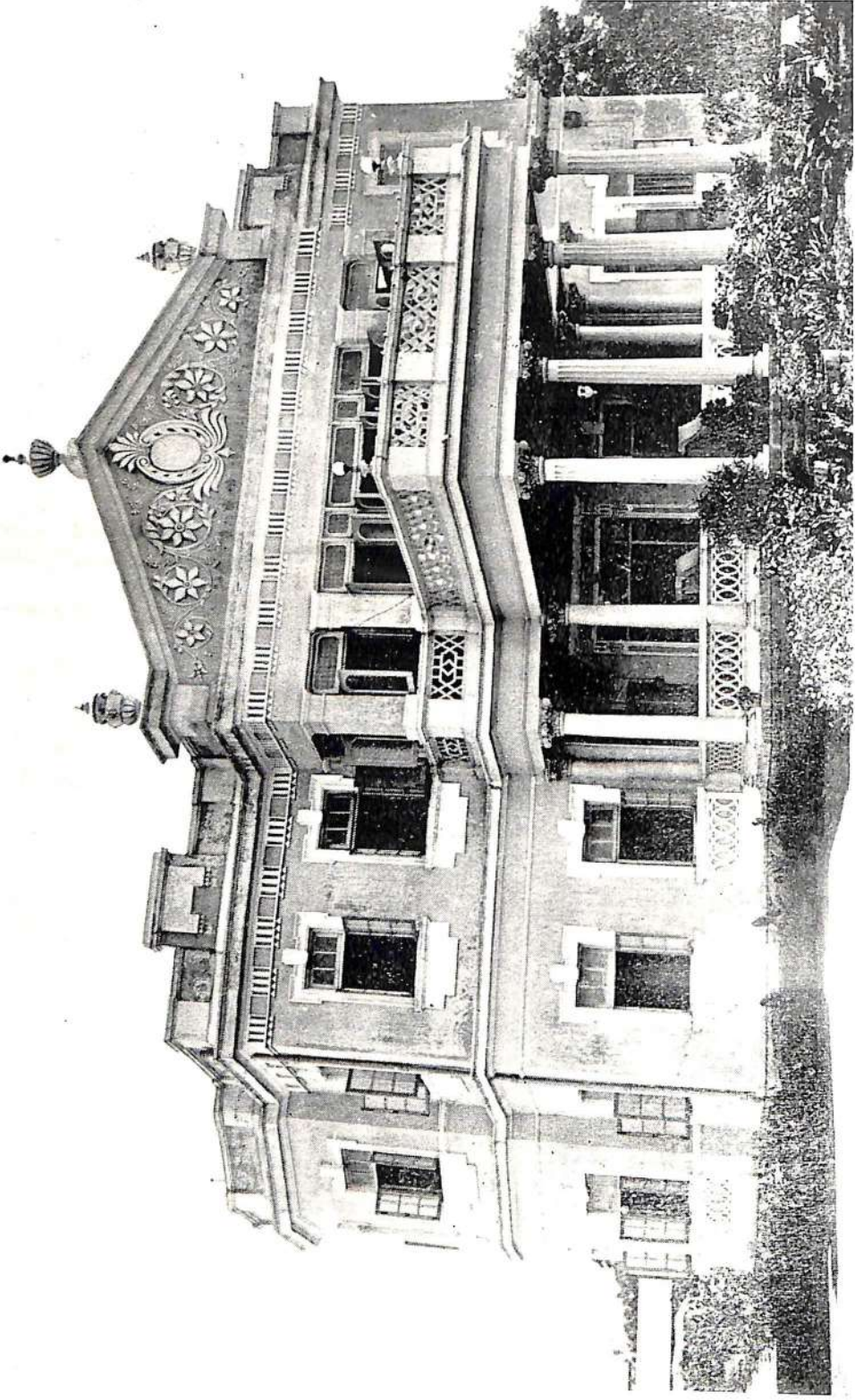
पुणें बंगला (सरकारी)

वरील शुक्रवार पेठेंतील वाडा श्रीमंतांच्या वाढत्या परिवारास पुरेसा नसल्यामुळें, श्रीमंत राजकुमारांना शिक्षणाकरितां पुण्यास राहावें लागत असल्यामुळें व कामकाजानिमित्त श्रीमंत राजेसाहेबांना मधून मधून पुणें येथें मुकाम करावा लागत असल्यामुळें त्यांनीं मंगळदास रोडवर नवीन पद्धतीनें बांधलेला एक बंगला सुमारे दीड लाख रुपयांस फर्निचरसुद्धां १९२३ सालीं खरेदी केला. या बंगल्याच्या मागील बाजूस नोकर लोकांना राहण्यासाठीं रु. ४०,००० खर्च करून नवीन इमारत बांधली. या बंगल्यास 'लक्ष्मीविलास' असें नांव देण्यांत आलें आहे. या बंगल्यांत दुसऱ्या मजल्यावर जाण्यासाठीं लवकरच विजेच्या साहाय्यानें चालणारा लिफ्ट रु. ४७७५ खर्च करून लावण्यांत येणार आहे. याखेरीज नोकरलोक राहण्यास जागा पुरत नाही, यास्तव आणखी जागा रु. ८८०० खर्चून बांधण्याचें ठरलें आहे. मध्यंतरीं बंगल्याच्या मागील भागास आग लागून कांहीं भाग जळाला. तो रु. १३७५ खर्च करून नवीन बांधण्यांत आला. पुणें बंगल्याच्या खर्चासाठीं स्टेटकडून दरसाल रु. ५००० घेण्यांत येतात. याखेरीज जो जास्त खर्च लागतो तो खाजगीतून करण्यांत येतो.

महाबळेश्वर बंगला (सरकारी)

सन १८७० सालीं श्रीमंत चिमणाजी रघुनाथ यांनीं 'ब्रायर्स' नांवाचा बंगला खरेदी केला. हा बंगला लहान असल्यामुळें व ठराविक जागेंत ठराविक माणसेंच राहिलीं पाहिजेत, असा महाबळेश्वर येथील नियम असल्यामुळें त्यांत फार थोड्या लोकांचा समावेश होई. स्वारींतील सर्व लोकांना राहण्याकरितां दुसरीकडे भाड्यानें जागा घ्यावी लागे. श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आल्यावर रु. ३२,००० खर्च करून नवीन बंगला व स्वारींतील सर्व लोकांना

चित्रांक १०९

पुणे येथील मंगळदास रोडवरील ' लक्ष्मीविलास ' बंगला, श्रीमंत राजसाहेबांनी सन १९२३ मध्ये खरेदी केला.

[सं. पा. ६३४

(सुमारें ५० लोकांना) एके ठिकाणीच राहतां येईल अशी पुरेशी इमारत बांधली. त्यामुळे हल्लीं सुमारें ५० नोकरलोकांना या बंगल्यांत राहण्याची परवानगी मिळाली आहे. या बंगल्याकरितां नवीन सामान (फर्निचर) खरेदी करण्यांत आले आहे, व बंगल्यास विजेच्या दिव्यांची सोय करण्यांत आली आहे. पूर्वीचें 'ब्रायर्स' हें नांव बदलून हल्लीं त्यास 'पंतसचिव लॉज' असें नांव देण्यांत आले आहे.

श्रीशंकराजी नारायण यांची समाधि (खासगी)

संस्थानांतील अंबवडें या सृष्टिसौंदर्यानें युक्त अशा खेडेगांवां संस्थानचे संस्थापक ब्रम्हीभूत श्रीशंकराजी नारायण हे समाधिस्थ झाले, ही हकीगत सर्व-लोकविश्रुत आहे. या ठिकाणीं शूर व पराक्रमी अशा या राजकारणी थोर पुरुषाची समाधि साधी काढ्या दगडाची बांधलेली होती. ती संन्यासाश्रमांतील निरिच्छ विरागी पुरुषाच्या वृत्तीला साधेपणानें साजेशी असली तरी संस्थानचे संस्थापक या नात्यानें वैभवशाली पुरुषाला अनुरूप अशी नसून जीर्णवस्थेस प्राप्त झालेली होती. ही गोष्ट श्रीमंत बाबासाहेबांच्या लक्षांत येऊन त्या थोर पुरुषाचे कीर्तीला शोभून दिसेल अशा वैभवानें युक्त अशी उठावदार समाधि संगमरवरी दगडाची १९३५ मध्ये बांधून त्यांनीं जीर्णोद्धार केला. समाधीचे ठिकाणीं तीन वृंदावनें असून मधील मोठें वृंदावन श्रीशंकराजी नारायण यांच्या समाधीवर बांधलेलें आहे. समाधीकरितां वापरलेला दगड उत्तर हिंदु-स्थानांतून मकराणा या प्रसिद्ध ठिकाणाहून आणलेला आहे. समाधीचे पुढील बाजूस भव्य विस्तृत समामंडप बांधला आहे. मंडपाच्या भोंवताली पूर्वीची इमारत दुरुस्त करून समामंडपास शोभेशी नवीन इमारत बांधण्यांत आली आहे. समाधीच्या भोंवतालचा भाग उंचसखल असून त्यावर झुडपें वाढलीं होती. तीं काढून टाकून बगीचा करण्यालायक जमीन सपाट करण्यांत आली आहे. समाधीजवळील ओढ्याचें पाणी पंपानें इमारतींत नेण्यांत आले आहे. ही इमारत व समामंडप या सर्वांस मिळून ३१०,०० रुपये खर्च लागला आहे. ह्यासंबंधीचा सर्व खर्च खाजगीतून होतो.

श्रीक्षेत्र काशी येथील देवालय (खासगी)

श्रीमंत राजेसाहेब यांचे वडील कै. श्रीमंत रावसाहेब यांनी शितळा-घाटावर शिवपंचायतनाचें देऊळ रु. ५०००० खर्च करून सन १८९७ सालीं बांधलें, आणि कै. श्री. सौ. जिजीसाहेब यांचें नांव शिऊबाई व स्वतःचें नांव शंकरराव असल्यानें त्या दोहोंचें द्योतक म्हणून मंदिरास ' शिवा-शंकर ' असें नांव दिलें. देऊळ दगडी असून दक्षिणी पद्धतीनें बांधण्यांत आलें आहे. याच देवळाचे आवारांत त्यांनीं आपली कन्या तान्हुबाई यांचे निधनानंतर त्यांच्या स्मरणार्थ एक लहानसें देऊळ बांधलें आहे. येथें अन्नछत्र ठेवण्यांत आलेलें आहे. महागाईमुळें श्रीमंत रावसाहेब यांच्या वेळींच येथील कांहीं खर्च कमी करण्यांत आले होते. श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आल्यावर त्यांनीं देवस्थानचें उत्पन्न वाढविलें. नादुरुस्त झालेला सभामंडप दुरुस्त केला. अन्नछत्राची जागा दुरुस्त करून दुमजला सहा खण वाढविले. देवळांत व बाहेरील इमारतींत पुरेसें इलेक्ट्रिक फिटिंग केलें. काशीकडे उष्मा फार असल्यामुळें इलेक्ट्रिक पंप्यांचा उपयोग नेहमीं होण्यासारखा आहे. ह्या सर्व दुरुस्तीस एकूण सुमारे ७४०० रु. खर्च लागला.

ह्याच मंदिराच्या मोकळ्या जागेंत श्रीमंत बाबासाहेब यांनीं रु. ८००० खर्च करून दोन नवीन शिवमंदिरे बांधलीं आहेत. व त्यांपैकीं एकास कै. श्रीमंत सौ. लक्ष्मीबाई राणीसाहेब यांच्या स्मरणार्थ ' श्रीलक्ष्मीश्वर ' असें नांव दिलें आहे. ह्या देवस्थानांकडे बारमाही खर्च सुमारे ४००० रु. आहे. या संबंधाचा सर्व खर्च खाजगीतून होतो.

चित्रांक ११०

ब्रह्मीपूत श्रीशंकराजी नारायण यांची नवीन बांधलेली समाधि (सन १९३३), अंबवडे.

[सं. पा. ६३५

प्रकरण १३ वें

पंचम जॉर्ज यांचा रौप्यमहोत्सव (सिल्व्हर ज्युबिली)

हिंदुस्थानचे माजी बादशहा पंचम जॉर्ज व महाराणी मेरी यांचा रौप्यमहोत्सव सर्व ब्रिटिश साम्राज्यांत ता. ६ मे सन १९३५ इ. रोजी मोठ्या थाटानें साजरा करण्यांत यावा असें जाहीर झालें. तेव्हां भोर येथेहि हा समारंभ कशा प्रकारें करावा याचा विचार करण्याकरितां भोर नागरिकांची सभा श्रीराममंडपांत श्रीमंत राजेसाहेबांचे अध्यक्षतेखाली भरली. प्रथमतः श्रीमंत राजेसाहेबांनीं ब्रिटिश सरकारचा हिंदुस्थानशीं संबंध आल्यापासून हिंदुस्थानचा अनेक प्रकारें कसा फायदा झाला हें विशद करून सांगितलें व ब्रिटिश सिंहासनाशीं संस्थानची पूर्वापार असलेली अविचलित राजनिष्ठा लक्षांत घेऊन हा समारंभ योग्य रीतीनें साजरा करण्याची आवश्यकता किती आहे ही गोष्ट त्यांनीं नागरिकांच्या नजरेस आणून दिली. कायदेमंडळाचे सभासद श्रीयुत पानसे व श्रीयुत पाटणकर या वकिलद्वयांनीं भाषणें करून श्रीमंतांच्या कल्पनेला दुजोरा दिला. नंतर फंड जमा करण्याकरितां एक मध्यवर्ती कमिटी नेमण्याचा ठराव पास झाला. या कमिटीस प्रत्येक तालुक्यांत फंड जमा करण्याकरितां तालुका-कमिटीया नेमण्याचा अधिकार देण्यांत आला. हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय लॉर्ड विलिंग्डन यांच्या पत्नी लेडी विलिंग्डन यांनीं सिल्व्हर ज्युबिली फंड उभारला होता. त्या फंडास मदत करण्याकरितां हिंदुस्थानांत ठिकठिकाणीं फंड जमा करण्यांत येत होते.

ता. १८ एप्रिल १९३५ रोजी भोर म्युनिसिपालिटीनें भोरास वर्गणी जमविण्याकरितां श्रीराम-मंडपांतच सभा भरविली. या सभेचें अध्यक्षस्थान श्रीमंत बाबासाहेबांनीं स्वीकारलें होतें. या वेळींहि श्रीमंत बाबासाहेबांनीं उद्बोधक भाषण करून व्हाइसरॉयांचे फंडास मदत करणें किती अगत्याचें आहे हें निदर्शनास आणून दिलें. श्रीमंत राजेसाहेबांचे भाषणाचा परिणाम होऊन जागचे जागीं नगरशेट रामदास व नगरभूषण थोपटे यांनीं अनुक्रमें रु. १०० व रु. १२५ देण्याचें जाहीर केलें. या सभेचें अध्यक्षस्थान श्रीमंत राजे-

साहेबांनी स्वीकारल्यामुळे सभेचे कार्य यशस्वी झाले व फंड जमा करण्यास जोराची चालना मिळाली.

या संधीचा फायदा घेऊन श्रीमंत बाबासाहेबांनी भोर दवाखान्याचे King George V Silver Jubilee Hospital (किंग जॉर्ज दी फिफथ सिल्व्हर ज्युबिली हॉस्पिटल) मध्ये रूपांतर करण्याची व भोर दरबारकडून फंडास मदत म्हणून पाठविण्यांत येणाऱ्या रकमेपैकी जी रक्कम परत येईल तीमध्ये आणखी भर घालून तिचा विनियोग हॉस्पिटलचे खर्चाकडे करण्याची ने. ना. व्हाइसरॉयसाहेबांकडून परवानगी मिळविली.

व्हाइसरॉयसाहेबांनी जो फंड उभारला होता त्याचा विनियोग प्रजेच्या आपत्तिनिवारणार्थ कोणत्या तरी कार्याकडे करावा अशी बादशहांनी आपली इच्छा प्रदर्शित केली होती.

रौप्य-महोत्सव समारंभ

ता. ६ मे सन १९३५ इ. रोजी बादशहा पंचम जॉर्ज यांचा रौप्य-महोत्सवसमारंभ मोठ्या थाटाने भोर येथे साजरा करण्यांत आला. या दिवशी सकाळी परेड ग्राउंडवर सेरिमोनियल परेड झाल्यावर ३१ तोफांची सलामी झाली व ती श्रीमंतांनी घेतली. बादशहा व महाराणी यांना दीर्घायुरारोग्य प्राप्त व्हावे म्हणून सर्व देवाळयांतून प्रार्थना करण्यांत आल्या. दुपारी १ वाजता श्रीराम-मंडपांत दरबार भरला होता. या दरबारास नागरिकांची अतोनात गर्दी झाली होती. मूर्तिमंत उत्साहच वावरत असल्याचे व बादशहांविषयी नागरिकांचे मनातील राजनिष्ठेस भरती आल्याचे दिसत होते. प्रथम ए. जी. जी. साहेबांचेकडून आलेला पुढील खलिता दिवाणांनी वाचून दाखविला:

KHARITA

To

Meherban Shrimant Raghunathrao Shankarrao,
Pant Sachiv, Chief of Bhor.

My friend,

It has afforded me sincere pleasure to be informed of the preparations which you have made to commemorate, in a manner worthy of the occasion, the twenty-fifth year of the reign of His Most Gracious Majesty the King-Emperor of

India. We are all united by our deep devotion to Their Majesties, and it will give me much gratification to communicate to His Excellency the Viceroy for the knowledge of His Majesty this evidence of your loyalty and devotion.

During the dark days of the Great War, when the Ruling Princes and Chiefs freely put forth their resources in the defence of the Empire, and after the coming of peace, when the Empire had to endure the trials of the economic upheaval which tended to disturb the whole structure of the civilised world, His Majesty set us all a magnificent example of duty and service and gained the whole-hearted devotion and loyalty of his subjects throughout the Empire. Under the protecting shelter of His Majesty's rule the Empire has now for long enjoyed the blessings of peace and the Ruling Princes and Chiefs have been free to devote themselves to the prosperity of their subjects and the moral and material advancement of their States. Here in India momentous changes have taken place and the Ruling Princes and Chiefs have taken a conspicuous part in assisting to inaugurate the far-reaching reforms which, we all trust, will bring contentment and happiness to the peoples of this great country.

By so readily taking the opportunity afforded by this auspicious occasion, you have shown your just appreciation of the great benefits which you have experienced under the benign and beneficent rule of His Majesty the King.

You may rest assured that it is our Gracious Sovereign's desire to extend to you on all occasions his sympathy and hearty assistance, to support your authority and to enhance your personal consideration.

It will ever be my aim to give you my cordial support in all that contributes to your personal welfare and prosperity of your subjects and the progress of your State.

Kolhapur,
1st May 1935.

Yours sincerely,
J. C. Tate.

खलिता-वाचनानंतर ए. जी. जी. यांचेकडून दरवारकडे ४ पदकें (Silver Jubilee Medals) आल्याचें दिवाणांनीं सांगितलें; एक श्रीमंत राजेसाहेबांकरितां, दुसरें श्रीमंत युवराजसाहेबांकरितां, तिसरें श्रीमंतांचे पर्सनल असिस्टंट श्रीयुत न. गो. अंबेकर यांचेकरितां व ४ थें दरवार वकील श्रीयुत र. के. देशपांडे यांचे करितां. श्रीमंत राजेसाहेबांनीं ज्यांचीं त्यांना पदकें दिलीं. श्रीमंत राजेसाहेबांनीं विस्तृत हृदयस्पर्शी भाषण करून रौप्यमहोत्सवाचें निरंतर स्मरण राहावें म्हणून भोर दवाखान्याचें हॉस्पिटलमध्ये रूपांतर करून त्यास 'पंचम जॉर्ज सिल्बहर ज्युबिली हॉस्पिटल' असें नांव देण्याचा आपला हेतु असल्याचें जाहीर केलें व त्याकरितां स्टेट फंडांतून १०,००० व खाजगी उत्पन्नांतून १०,००० रुपये देण्याचें जाहीर केलें. संस्थानांत फंडाची रक्कम ६००० रुपये जमली होती. त्या फंडास स्वतःचे खाजगी १००० रुपये देण्याचेंहि त्यांनीं जाहीर केलें. संस्थानांत तालुक्याचे ठिकाणींहि हा समारंभ साजरा करण्यांत आला.

फंडाची एकंदर रक्कम रु. ७,००० झाली, त्यांत दरवारचे आणखी १००० रुपये घालून ८००० रुपयांची रक्कम व्हाइसरॉयांचे फंडाकडे पाठविण्यांत आली. या रकमेपैकीं सुमारे ५६०० रुपये परत आले.

श्रीमंत राजेसाहेबांचे भाषणानंतर दरवारतर्फे वादशहा पंचम जॉर्ज यांजकडे पाठविण्याचा संदेश सेकंड कौन्सिलर मि. व्ही. जी. रानडे, एम्. ए., एलएल. बी., यांनीं वाचून दाखविला. तो संदेश एका थैलींत घालून वादशहांचेकडे पाठविण्यांत आला. तो संदेश पुढें दिला आहे.

Message of Loyal congratulations and Good wishes.

His Most Gracious Majesty George V, by the Grace
of God, King of Great Britain and Ireland and
of the Dependencies thereof and Emperor
of India and Her Most Excellent
Majesty Queen Mary.

May it please Your Most Benevolent Imperial Majesties,

I deem it a fortunate privilege and honour to have this joyous opportunity of most humbly and respectfully soliciting permission to lay at the foot of Your Majesties' august Throne

राज्यारोहणसमयीं वेस्टमिन्स्टर अँवेमधील बादशहा सहावे जॉर्ज यांना मुकुट घालण्याचा समारंभ.

[सं. पा. ६४५]

बर्किंगहॅम राजवाड्याच्या बात्कनीमध्ये बादशहांचे कुटुंबातील मंडळींचा कॉरोनेशनंतर घेतलेला फोटो.

मागील वाजूस-१ हर मॅजेस्टी दि क्वीन; २ क्वीन मेरी; ३ हिज मॅजेस्टी जॉर्ज दि सिक्स्थ.

पुढील वाजूस-१ प्रिन्सेस एलिझाबेथ; २ प्रिन्सेस मार्गारेट.

[सं. पा. ६४५]

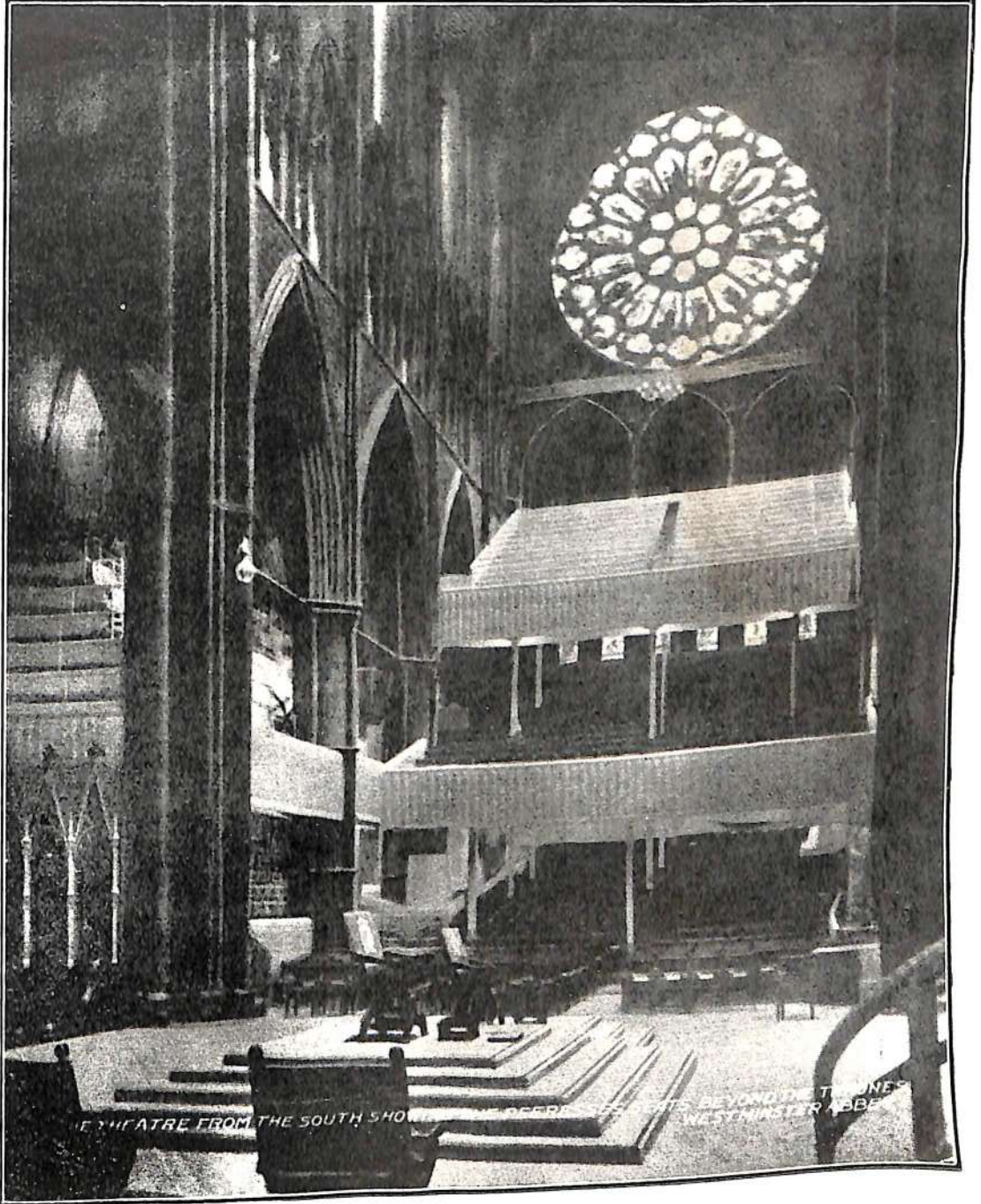
my sincerest and reverential congratulations upon the coming of the happy event, I mean, the completion of the Twenty-fifth year of Your Majesties' benign and eventful regime and it affords me the greatest delight and heart-felt satisfaction to be able to enjoy this pleasurable occasion by expressions of my unswerving and deep-seated loyalty and unqualified and whole-hearted attachment to the British Crown and Your Majesties' sacred Persons. I need not reiterate, it is a matter of gratification and pride to me and my State to be a member and to occupy a place, however small it may happen to be, in the commonwealth of nations and the comity of peoples that go to form the Mighty British Empire. That the Empire is angelically watched and guarded by the Goddesses of Peace, Prosperity and Contentment is unmistakably evinced by two, among the many, significant and noteworthy facts, Your Majesty's recovery from the peril of a very serious illness and the successful emergence of the Empire from the ordeal of the Great War. Under the ægis of the British flag and Your Majesties' paternal care, we, the Princes and the people of India are enjoying, I have the pleasure to candidly acknowledge with genuine and deepest feelings of gratitude, complete peace and assured security from all troubles, external and internal. It is Your Majesty's beneficent sceptre that has welded the peoples of India into one nation. Your Majesties reign, already a record of remarkable progress, promises to be a turning point for good in the history of India. That Your Majesties gave your Royal initiation to the idea of devoting the Silver Jubilee Fund to the relief of the sick and suffering is a striking proof of Your Majesties' true sympathy and earnest concern for the welfare and happiness of the people, especially the poor and distressed among them. This act of humanity is sure to plant Your Majesties' names in the hearts of all. To further the noble object of Your Majesty I may be allowed to mention herein my intention of commemorating this auspicious and memorable event of the Silver Jubilee of Your Majesties' reign by converting the existing State Charita-

ble Dispensary into a HOSPITAL to be named as KING GEORGE V SILVER JUBILEE HOSPITAL and of setting apart an additional sum of Rs. 20,000 (twenty thousand) as a permanent Fund, the interest of which is to be utilised in meeting the expenses of the Hospital, the present expenditure over the Charitable Dispensary continuing as before. The new institution, though modest at present, promises to grow, in times to come, by affording greater and easier medical relief. I can not let go this opportunity without expressing my deepest obligations to H. E. the Viceroy and to Your Majesty as well for granting me the needful permission so earnestly sought for, to name the Hospital as above and thus associate Your Majesty's inspiring name with an institution in my State.

It also gave me great and sincere pleasure to receive with heart-felt gratitude the Kharita, from the Agent to the Governor-General of India for the Deccan States and Resident at Kolhapur, conveying to me Your Majesty's desire, on all occasions, to extend me your warm sympathy and hearty assistance to support my authority and to enhance my personal consideration.

Before concluding, I would like to refer herein to one small and personal matter, which I value most. I ever cherish the memory of the courtesy and kindness which it pleased Your Majesties to show towards me in general during my two months' stay in London in the year 1930 A. D. as well as in granting me an interview and asking me to lunch with Your Majesties. And, as in duty bound by feelings of attachment and allegiance, I beg leave to conclude, with all respects and regards, by offering my fervent prayers to the Omnipotent Lord for blessing Your Majesties with a long life of health and happiness and an all-round prosperity and progress of the Empire.

I have the honour to be
Your Majesties' most dutiful & loyal Servant
R. S. Pant Sachiv
Ruler of Bhor.

वेस्टमिन्स्टर अँवेमधील बादशाहांच्या सिंहासनापलीकडील पीअर्स बसण्याची जागा. पहिल्या मजल्यावर
× खूण केलेल्या ठिकाणी श्रीमंत राजेसाहेब, भोर, राज्यारोहणाच्या वेळीं बसले होते.

[सं. पा. ६४६]

रौप्य ज्युविली समारंभाचे वेळीं अभिनंदनपर संदेश व वरील सन्मान-पत्रिका दरवारतर्फे बादशहांकडे पाठविण्यांत आली त्यास बकिंगहॅम पॅलेसमधून खालील उत्तर आलें :—

Buckingham Palace,
May 1935

“ King Emperor is graciously pleased to express his thanks for the greetings addressed to His Imperial Majesty on the occasion of his Silver Jubilee, and much appreciates the sentiments of loyalty and goodwill which prompted this message. ”

त्याचप्रमाणें भोर स्टेट कायदेमंडळानें पास केलेला बादशहांचे अभिनंदनाचा ठराव श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं ए. जी. जी. मार्फत बादशहांकडे पाठविला होता.

श्रीमंत राजेसाहेबांनीं आपला हेतु जाहीर केल्याप्रमाणें तो लवकरच अमलांत आणण्याचें त्यांनीं ठरविलें. त्याकरितां दवाखान्याच्या इमारतींत पुष्कळ फेरफार करून हॉस्पिटलला योग्य अशी ती इमारत तयार करण्यांत आली. श्रीमंत राजेसाहेबांनीं दिलेले बीस हजार रुपये व फंडापैकीं परत आलेली रक्कम यांच्या प्रॉमिसरी नोटा घेऊन त्यांच्या व्याजाचा विनियोग पूर्वीं दवाखान्याकडे होत होता त्यांत ह्या रकमेची भर घालून खर्च करण्याचें ठरविण्यांत आलें. हॉस्पिटलला लागणारें नवीन सामान व उपकरणें खरेदी करण्यांत आलीं. सर्व तयारी झाल्यावर ए. जी. जी. लेफ्टनंट-कर्नल जे. डी. गॉर्डन यांनीं ता. २२ एप्रिल सन १९३६ इ. रोजीं भोरास भेट दिली. त्यांचा मुक्काम भोर येथें ता. २२ ते ता. २४ अखेरपर्यंत होता. त्या मुक्कामांत ता. २४ एप्रिल रोजीं त्यांचे हस्तें हॉस्पिटलचा उद्घाटनसमारंभ करण्यांत आला. (डिस्पेन्सरीचें हॉस्पिटलमध्ये रूपांतर करण्यांत आलें ती हकीकत प्रकरण ८ मध्ये दिली आहे.)

बादशहा षष्ठम जॉर्ज यांचें राज्यारोहण

बादशहा पांचवे जॉर्ज १९३६ च्या जानेवारी महिन्याचे २१ तारखेस निधन पावले. त्यांच्या पश्चात् त्यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव आठवे एडवर्ड हे हिंदुस्थानचे

बादशहा झाल्याचें ता. २२ रोजीं जाहीर करण्यांत आलें. पुढें त्यांचा जाहीर राज्यारोहणसमारंभ होण्यापूर्वीच कांहीं खाजगी परंतु अत्यंत महत्त्वाच्या अशा अपरिहार्य कारणामुळे त्यांना इंग्लंडच्या गादीचा त्याग ता. १० डिसेंबर १९३६ रोजीं करावा लागला. आठवे एडवर्ड यांनीं राज्यत्याग केल्यामुळे त्यांचे धाकटे बंधु सहावे जॉर्ज म्हणून इंग्लंडच्या गादीवर आल्याचा जाहीरनामा ता. ११ डिसेंबर १९३६ ला प्रसिद्ध करण्यांत आला. त्या दिवशीं हिंदुस्थानांत ठिकठिकाणीं मोठा उत्सव करण्यांत आला त्याप्रमाणें भोर येथेंहि दरबार भरवून हा जाहीरनामा वाचून दाखविण्यांत आला; दरबारला सर्व अधिकारी, प्रमुख नागरिक वगैरे हजर होते. त्या प्रसंगीं बादशहा गादीवर आल्याबद्दल त्यांचें अभिनंदन करणारा व संस्थानची राजनिष्ठा प्रदर्शित करणारा संदेश ए. जी. जी. मार्फत पाठविण्यांत आला. कोल्हापूर येथें रेसिडेन्सींत दरबार भरवून जाहीरनामा वाचण्याचा समारंभ ता. १४-१२-१९३६ रोजीं झाला. त्या समारंभाकरितां भोर दरबारतर्फें रा. वि. गो. रानडे, एम्. ए., एलएल. बी., सेकंड कौन्सिलर, व रा. र. के. देशपांडे, दरबार वकील, हे हजर राहिले होते. आठवे एडवर्ड यांचा राज्यारोहणसमारंभ १२ मे १९३७ इ. रोजीं लंडन येथें करण्याचें जाहीर करण्यांत आलें होतें. मध्यंतरीं हें नवीन वादळ उपस्थित होऊन आठवे एडवर्ड यांचे जागीं सहावे जॉर्ज बादशहा म्हणून आले. या घडामोडीमुळे राज्यारोहणसमारंभ पुढें ढकलला जाईल असें सर्वांना वाटत होतें. परंतु तशा प्रकारचा कांहींहि फरक न होतां सहावे जॉर्ज यांचा राज्यारोहणसमारंभ लंडन येथें मोठ्या थाटानें त्याच तारखेस म्हणजे ता. १२ मे १९३७ रोजीं साजरा करण्यांत आला. हा दिवस हिंदुस्थानांतहि मोठा सुदिन मानण्यांत येऊन त्या दिवशीं हिंदुस्थानांतल्या सर्व प्रमुख ठिकाणीं मोठा उत्सव साजरा करण्यांत आला. या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेब बादशहांच्या राज्यारोहणसमारंभाकरितां लंडन येथें गेले होते. तरी त्या दिवशीं भोर येथेंहि इतर ठिकाणांप्रमाणें समारंभ करण्यांत आला. शहरांतील सर्व रस्ते ध्वजापताकांनीं सुशोभित केले होते. सकाळीं प्रथम ३१ तोफांची सलामी देण्यांत आली. परेड ग्राउंडवर सेरिमोनिअल परेड झाली. श्रीमंत राजेसाहेब हे लंडन येथील समारंभास हजर

चित्रांक: ११४

वेस्टमिन्स्टर अबेसधील क्वायर, लंडन.

[सं. पा. ६४६]

राहण्यास गेले असल्यामुळे परेडला मे. रा. व. दिवाण व सर्व अधिकारी व गांवांतील सर्व नागरिक हजर होते. रा. व. दिवाणसाहेब यांनीं सलामी घेतली. सरकारी व शहरांतील सर्व देवळांतून देवतांना भिक्षुकवर्गाकडून अभिषेक, पूजाअर्चा करविण्यांत आली. मुसलमानांनीं मशिदींतून प्रार्थना केल्या. दुपारीं गोरगरिबांना अन्नदान करण्यांत आले. दुपारीं ३ वाजतां राजवाड्यांतील श्रीराम-मंडपांत दरवार भरविण्यांत आला, या दरवारास सर्व सरकारी अधिकारी, नोकरवर्ग व प्रमुख नागरिक शेटसावकार हजर होते. सर्वांच्या चर्येवर मूर्तिमंत आनंद पसरलेला होता. प्रथमतः मे. रा. व. दिवाणसाहेब यांनीं भाषण करून बादशहांच्या सुखभावाचें व त्यांच्या अंगीं असलेल्या गुणांचें वर्णन केलें. नंतर धर्माचार्यांनीं आशीर्वचनपर श्लोक म्हणून दाखविले. त्यानंतर भोरचे प्रसिद्ध वकील श्री. ग. म. पानसे यांनीं बादशहांचें चरित्र थोडक्यांत सांगून त्यांच्या अंगीं किती लोकोत्तर व त्यांच्या राजवैभवास साजेसे अनेक गुण आहेत हें सांगितलें, व राज्यारोहणसमारंभ थाटानें साजरा करण्याकरितां नेमिलेल्या कमिटीशीं सहकार्य करून समारंभांत भाग घेऊन कार्यक्रम यशस्वीपणें पार पाडण्यास मदत केल्याबद्दल सर्व नागरिकांचे आभार मानले. नंतर राष्ट्रगीत वाजविण्यांत येऊन श्रीरामचंद्राची बादशहांना दीर्घायुष्य देण्याबद्दल प्रार्थना केल्यावर दरवार समाप्त झाला. नंतर शाळेंतील मुलांमुलींना मिठाई वांटण्यांत आली. सायंकाळीं राजवाड्यावर व शहरांत सर्वत्र विजेची रोषणाई करण्यांत आली. रात्रीं ८ वाजतां नदीकिनारीं दारूकाम सोडण्यांत आले. यानंतर या दिवसाचा शेवटचा कार्यक्रम म्हणजे श्रीदत्तमंदिरांतील हरिकीर्तन हा होय. कीर्तनाचा विषयहि समयास उचित म्हणजे बादशहांचे चरित्रविषयक व त्यांच्या छत्राखालीं हिंदुस्थानची भरभराट व्हावी असाच होता. याच वेळीं दुसऱ्या कित्येक देवळांतून भजनाचेहि कार्यक्रम झाले. याच प्रकारचे समारंभ संस्थानांतील तालुक्यांच्या ठिकाणीं साजरे करण्यांत आले.

लंडन येथील समारंभास श्रीमंत राजेसाहेबांची उपस्थिति

लंडन येथें बादशहांचा राज्यारोहणसमारंभ वेस्टमिन्स्टर अंबेमध्ये होणार होता. त्या समारंभास हजर राहण्याकरितां श्रीमंत राजेसाहेब ता. १७

एप्रिल १९३७ रोजी निघून विलायतेस लंडन येथे ता. १ मे रोजी गेले. वरोवर श्री. युवराज भाऊसाहेब, श्री. राजकुमार बापूसाहेब, रावसाहेब व श्री. राजकुमारी पद्मावतीराजे व नात विमलाराजे या होत्या. श्रीमंत राजेसाहेब हे लंडन येथे १ महिनाभर राहिले होते. त्या अवधीत बादशहांच्या राज्यारोहण-संबंधी झालेल्या कार्यक्रमास म्हणजे ता. १२ मे रोजी बादशहा व महाराणी यांचा राज्याभिषेक वेस्टमिन्स्टर अंबेमध्ये झाला, त्यास अर्ल मार्शल यांचेकडून निमंत्रण आल्यावरून श्रीमंत राजेसाहेब यांना उपस्थित राहण्याचा मान मिळाला. दुसऱ्या दिवशी त्यांना कॉरोनेशन मेडल मिळाले. याखेरीज राज्यारोहणसंबंधी कोर्ट बॉल व स्पिटहेड येथील नेव्हल रिव्यू या दोन समारंभांस आमंत्रण आल्यावरून श्रीमंत राजेसाहेब हजर होते. नेव्हल रिव्यू ता. २० रोजी झाला. त्या वेळी निरनिराळ्या राष्ट्रांची आरमारी जहाजे समुद्रांत उभी असलेली कॅमेरोनिया बोटीवरून पाहण्याची संधि त्यांना मिळाली. कोर्ट बॉल ता. २६ मे रोजी बर्किंगहॅम राजवाड्यांत झाला, त्या वेळी बादशहा व महाराणी हे या समारंभास हजर होते. याखेरीज बहुतेक दररोज मोठमोठ्या संस्थांतर्फे व प्रमुख व्यक्तींनी दिलेल्या अनेक चहापाठ्या, रिसेप्शन्स, डिनर्स, उद्यानोपाहार वगैरेना श्रीमंत राजेसाहेब हजर राहिले व अनेक सरकारी मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांच्या व ओळखीच्या युरोपीय गृहस्थांच्या त्यांनी भेटी घेतल्या. (या राज्यारोहणाकरितां केलेल्या प्रवासाची सविस्तर हकीकत ' श्रीमंत राजेसाहेब यांचे प्रवास ' या शीर्षकाखाली पुढे देण्यांत येणार आहे.)

श्रीमंत राजेसाहेब दरवारी पोपाखांत (सन १९३७).
(विलायतेंतील राज्यारोहणाच्या वेळच्या कोर्टवोलच्या समारंभास याच पोपाखांत श्रीमंत राजेसाहेब हजर
राहिले होते.)

प्रकरण १४ वें

नरेंद्र-मंडळांतील कामगिरी

सन १९१६ सालीं हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय लॉर्ड चेम्सफोर्ड यांनी प्रथम अखिल भारतांतील संस्थानिकांच्या हितसंबंधाची चर्चा करण्याकरितां दरसाल दिल्ली येथें संस्थानिकांची परिषद (Conference of the Ruling Princes and Chiefs) भरविण्याचा उपक्रम सुरू केला. त्या वेळीं भोरचे माजी अधिपति कै. हिज हायनेस श्रीमंत शंकरराव यांना या परिषदेस निमंत्रण आलें. सन १९२१ सालापर्यंत या परिषदा दरसाल भरत असत. या परिषदेत अनेक प्रश्नांवर चर्चा होत असे. श्रीमंत बाबासाहेब कै. रावसाहेब यांचेबरोबर या परिषदेच्या १९१७ च्या नोव्हेंबरमधील अधिवेशनास गेले होते. तेव्हां प्रिन्सेस कॉन्फरन्सपासून एकंदर संस्थानिकांना त्यांच्या अडचणी सरकारपुढें मांडल्यामुळें कसा फायदा होतो हें त्यांच्या ध्यानांत आलें व तेव्हांपासून ह्या परिषदांकडे त्यांचें विशेष लक्ष जाऊं लागलें. या परिषदेचें रूपांतर कायमच्या संस्थेत करून सदर संस्थेस कोणतें नांव द्यावें याबद्दलहि पुष्कळ वाटाघाट झाली व सर्वानुमते नवीन स्थापन होणाऱ्या संस्थेस 'नरेंद्र-मंडळ' (Chamber of Princes) असें नांव देण्याचें ठरलें. मंडळाची घटना व नियम त्या वेळीं तयार करण्यांत आले त्यांस अनुसरून वंशपरंपरेच्या ११ किंवा त्यापेक्षां जास्त तोफांच्या सलामीचा मान ता. १ जानेवारी १९२० सालीं असलेल्यांस किंवा अंतर्गत राजसत्तेचे पूर्ण अगर बव्हंशीं पूर्ण अधिकार भोगणाऱ्या संस्थानिकांस नरेंद्र-मंडळाचे कायमचे सभासद म्हणून घेण्यांत यावें असें ठरलें होतें. या नियमाप्रमाणें १०८ संस्थानांच्या अधिपतींना नरेंद्र-मंडळाचे कायमचे सभासद म्हणून निवडण्यांत आलें. दुसऱ्या नियमाप्रमाणें जरी अंतर्गत राजसत्तेचे पूर्ण अगर बव्हंशीं पूर्ण अधिकार भोगणाऱ्या कांहीं संस्थानिकांस नरेंद्र-मंडळांत सामील केलें होतें, तरी त्यांना निदान ९ तोफांच्या सलामीचा वंशपरंपरेचा मान आहे ही गोष्ट लक्षांत घेण्यांत आली होती. कै. श्रीमंत रावसाहेब यांना ११ तोफांचे सलामीचा मान होता. परंतु तो वैयक्तिक (Personal) असल्यामुळें कायमचे सभासदांत भोर संस्थानच्या अधिपतींचा

अंतर्भाव झाला नाही. ज्यांना तोफांचे सलामीचा वंशपरंपरेचा मान नाही परंतु अंतर्गत राज्यकारभाराचा पूर्ण अधिकार आहे अशा आणखी एकंदर १२८ संस्थानांचे प्रांतवार निरनिराळे १२ गट करून प्रत्येक गटातर्फे एक याप्रमाणे १२ गटांचे १२ प्रतिनिधी निवडणुकीचे पद्धतीने नरेन्द्र-मंडळांत प्रातिनिधिक सभासद (Representative Members) म्हणून दर तीन वर्षांनी निवडणूक करून घेण्याचे ठरले. याप्रमाणे नरेन्द्र-मंडळाची घटना तयार झाली.

सन १९२१ साली मॉटेग्यु-चेम्सफर्ड सुधारणा अमलांत आल्या. त्याच वेळी संस्थानिकांच्या हितसंबंधाची चर्चा करून हिंदुस्थान सरकारला संस्थानिकांच्या प्रश्नाचे बाबतींत सल्ला देण्याकरिता म्हणून वरील 'नरेंद्र-मंडळाची' (Chamber of Princes) स्थापना झाली व तिचा उद्घाटनसमारंभ बादशहा पंचम जॉर्ज यांचे जाहीरनाम्यास अनुसरून बादशहांचे चुलते हिज रॉयल हायनेस ड्यूक ऑफ कॅनॉट यांचे हस्ते दिल्ली येथे मोठ्या थाटाने करण्यांत आला. विशेष निमंत्रणावरून कै. श्रीमंत रावसाहेब या समारंभास हजर राहिले होते. या वेळी तोफांचे सलामीचा वंशपरंपरेचा मान मिळण्याची पूर्वी संधि आली असता ती आपण घालविली व त्यामुळे कायमच्या सभासदांचे जागेस आपले संस्थान मुकले याबद्दल त्यांना फार वाईट वाटले, व आपले हातून मोठी चूक झाली असे त्यांचे कारभारी कै. रा. ब. सातभाई यांचेजवळ त्यांनी बोलूनहि दाखविले.

नरेंद्र-मंडळांत हंगामी सभासद निवडून देणाऱ्या बारा गटांत मध्य महाराष्ट्रांतील ६ संस्थानांचा एक स्वतंत्र गट (Central Group of States in the Deccan) करण्यांत आला, व नरेन्द्र-मंडळाचे संस्थापनेपासून भोर संस्थान हे मध्य महाराष्ट्रांतील अक्कलकोट, औंध, जत, फलटण आणि सुरगणा या संस्थानांचे बरोबर सदर गटांत दाखल झाले. या गटाचे वतीने एक प्रतिनिधि दर तीन वर्षांनी नरेन्द्र-मंडळांत निवडून दिला जातो. सदर गटातर्फे पहिली निवडणूक सन १९२१ च्या नोव्हेंबरांत झाली. त्या वेळी अक्कलकोटचे माजी राजेसाहेब श्रीमंत फत्तेसिंगराव पहिल्या तीन वर्षांकरिता प्रतिनिधि म्हणून निवडून आले. त्यांची मुदत सन १९२४ नोव्हेंबरपर्यंत होती. परंतु सन १९२३ चे मार्च महिन्यांत प्रकृतीत कांहीं बिघाड झाल्यामुळे त्यांजवर

ऑपरेशन करून घेण्याची पाळी आली व त्याकरितां ते पुण्यास ससून हॉस्पिटलमध्ये आले. तेथे पोटांत ध्यावयाच्या औषधाचें नांव लिहिण्यांत अ. डॉक्टरांचे हातून चूक झाल्यामुळे भलतेंच विपारी औषध दुर्दैवानें पोटांत जाऊन त्यांना ऐन तारुण्यांत आकस्मिकपणें मृत्युमुखी पडावें लागलें. त्यांच्या या अकालीं शोचनीय निधनामुळे नरेन्द्र-मंडळांतील त्यांची जागा रिकामी पडली. यामुळे या जागेकरितां नवीन निवडणूक करण्याचा प्रसंग आला.

भोर संस्थानचे अधिपति श्रीमंत राजेसाहेब हे नुकतेच गादीवर आले होते. नरेन्द्र-मंडळांत संस्थानिकांचे वतीने थोडेंबहुत उपयुक्त कार्य करून आपल्या संस्थानिक बांधवांची यथाशक्ति व यथामति सेवा करतां आली तर पाहावी या हेतूनें वरील रिकाम्या झालेल्या जागेवर आपल्या गटातर्फे प्रतिनिधि म्हणून आपली निवडणूक व्हावी अशी इच्छा त्यांनीं प्रगट केली. सुदैवानें त्यांच्या गटापैकीं औंध, फलटण, सुरगणा व जत या संस्थानांचे अधिपतींनीं मोठ्या आनंदानें त्यांना प्रोत्साहन व पाठिंबा दिल्यामुळे लागलीच ते पहिल्या तीन वर्षांपैकीं राहिलेल्या मुदतीपुरते बिनविरोध एकमतानें आपल्या गटातर्फे प्रतिनिधि म्हणून सन १९२३ च्या जूनमध्ये निवडून आले. परंतु सदर राहिलेल्या मुदतींत नरेन्द्र-मंडळाची बैठकच झाली नाहीं, यामुळे कार्य करण्याची संधि मिळाली नाहीं; म्हणून त्यांना थोडें निराश व्हावें लागलें. पहिली त्रैवार्षिक मुदत सन १९२४ सालचे नोव्हेंबरांत संपणारी असल्यामुळे पुढील तीन वर्षांकरितां पुन्हां निवडणुकीची वेळ आली. या वेळींहि म्हणजे १९२४ च्या नोव्हेंबरांत त्यांच्या गटांतील संस्थानिक बंधूंनीं श्रीमंत राजेसाहेबांस एकमतानें आपल्या-तर्फे प्रतिनिधि म्हणून निवडून दिलें. या तीन वर्षांतील त्यांची नरेन्द्र-मंडळांतील कामगिरी त्यांच्या संस्थानिकबंधूस पसंत पडून ही तीन वर्षांची मुदत संपल्यावर त्यांनीं सन १९२७ चे जूनमध्ये श्रीमंत राजेसाहेबांस आणखी एकवार एकमतानें निवडून दिलें. नंतर सन १९३० चे जून-जुलैमध्ये पुन्हां त्रैवार्षिक निवडणुकीची वेळ आली. त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेब विलायतचे सफरीस गेले होते. यामुळे फलटण संस्थानचे अधिपति राजे श्रीमंत नानासाहेब निंबाळकर यांची निवड झाली.

श्रीमंत राजेसाहेब जून १९२३ पासून जून १९३० पर्यंत सात वर्षे नरेन्द्र-मंडळांत मध्य महाराष्ट्रांतील आपल्या गटातर्फे प्रतिनिधि या नात्याने काम करित होते. या सात वर्षांत नरेन्द्र-मंडळाच्या एकंदर ६ बैठकी झाल्या. या सर्व बैठकींत ज्या विषयांवर चर्चा व्हावयाची त्यांची यादी—Agenda (चर्चाविषयपत्रक) प्रत्येक सभासदाकडे आगाऊ पाठविण्यांत येत असे व कोणास कांहीं ठराव वगैरे पाठवावयाचे असल्यास तेहि मागविण्यांत येत. नरेन्द्र-मंडळाचे बैठकीस जाण्यापूर्वी बैठकींत येणाऱ्या विषयांसंबंधी श्रीमंत राजेसाहेब आपल्या गटांतील संस्थानिकांशी वाटाघाट करून त्या अनुरोधाने सदर विषयावरील नरेन्द्र-मंडळांतील आपले धोरण ठरवीत. याशिवाय नरेन्द्र-मंडळाचे बैठकीचे पूर्वी संस्थानिकांची खाजगी स्वरूपाची (Informal) बैठक भरत असे. त्या वेळींहि दिल्लीस हजर राहून चर्चा चालू असतां आपल्या गटांतील संस्थानिकबंधूंची हरएक प्रकारे प्रगति कशी साधतां येईल याचेहि सूक्ष्म निरीक्षण करित.

श्रीमंत राजेसाहेब नरेन्द्र-मंडळाचे सभासद असतांना ज्या ६ बैठकी झाल्या त्या ६ बैठकींत त्यांनीं एकंदर १८ भाषणे केलीं. परंतु त्यांतले त्यांत जकातमाफीचा ठराव, पाटबंधाऱ्यांचे कामाकरितां संस्थानांतून ब्रिटिश सरकारास जमिनी घ्यावयाच्या झाल्यास त्यांबद्दल नुकसानभरपाईच्या पद्धतीबद्दलचे हिंदुस्थान सरकारनें नरेन्द्र-मंडळाचे मंजुरीकरितां मांडलेले टिपण, नरेन्द्र-मंडळाचे वादविवाद जाहीर रीतीनें प्रसिद्ध होऊं देण्याबद्दलची सूचना, संस्थानांचे आर्थिक हक्कांची चौकशी करण्यासाठीं कमिटी नेमण्याबद्दलचा ठराव आणि नरेन्द्र-मंडळाची घटना दुरुस्त करण्याबद्दलची आवश्यकता इत्यादि विषयांवर श्रीमंत राजेसाहेबांची जीं भाषणे झालीं तीं लहान संस्थानांच्या अत्यंत जिव्हाळ्याचीं असून आपल्या संस्थानिकबंधूंच्या हितसंबंधांविषयीं श्रीमंत राजेसाहेबांस किती आस्था व कळकळ वाटते याचीं निदर्शक आहेत.

सन १९२४ चे नोव्हेंबरांतील नरेन्द्र-मंडळाच्या अधिवेशनांत “ १९ व २१ तोफांची सलामी असणाऱ्या १० संस्थानिकांस स्वतःसाठीं विकत घेतलेल्या मालाचे बाबतींत ज्याप्रमाणें जकातीची माफी आहे, त्याचप्रमाणें ती नरेन्द्र-मंडळाच्या सर्व कायमच्या सभासदांना असावी. ” असा ठराव चर्चेस

लॉर्ड आयर्विन, हल्लीचे व्हायकाउन्ट ऑफ हॅलिफॅक्स, हिंदुस्थानचे व्हाइसराय असतांना सन १९२८ साली नॅग्र मंडळाचे बैठकीच्या शेवटी सभासदांच्या घेतलेला फोटो.
[सं. पा. ६५३
रांग १ लो, उजवीकडून दुसरे श्रीमंत राजेसाहेब.

आला. श्रीमंत राजेसाहेब नरेन्द्र-मंडळाचे प्रातिनिधिक सभासद झाल्यावर नरेन्द्र-मंडळाची ही पहिलीच बैठक होती व या बैठकीत त्यांनी या ठरावास पुष्टि देतांना प्रथमच भाषण केलें. ठरावास पुष्टी देण्याकरितां श्रीमंत राजेसाहेबांनीं फारच मार्मिक भाषण केलें. त्यांत त्यांनीं नरेन्द्र-मंडळाच्या घटनेतील विषमतेकडे साऱ्या संस्थानिकांचें लक्ष वेधण्याची संधि वायां जाऊं दिली नाहीं. नरेन्द्र-मंडळांत कायमच्या सभासदांचें फारच मोठें मताधिक्य असल्यामुळे प्रातिनिधिक सभासदांनीं कोणत्याहि ठरावास विरोध करून तो पास न होऊं देणें किंवा उपसूचना आणून ती पास करून घेणें साहजिकच अशक्य आहे असें पाहून आपला मुद्दा मोठ्या खुबीनें पुढें मांडून श्रीमंत राजेसाहेबांनीं भाषण केलें. त्यांच्या भाषणांतील महत्त्वाचा भाग पुढें दिला आहे. त्यावरून त्यांनीं आपली वाजू युक्तीनें कशी मांडली हें लक्षांत येणार आहे. हा ठराव पास झाल्यास १० संस्थानिकांप्रमाणें आणखी २८ कायमचे सभासद असणाऱ्या संस्थानिकांस फायदा मिळणार होता. याबद्दल ते म्हणाले,

“ It would indeed be a source of great gratification not only to the Ruling Princes and Chiefs who will be entitled to this new privilege, but I can assure you that even lesser Princes will gladly share with equal joy the good fortune of their more lucky brothers in the Chamber. ”

अशा प्रकारें भाग्यवान् संस्थानिकांना मिळणाऱ्या फायद्याबद्दल आनंद प्रदर्शित करून पुढें ते म्हणाले:—

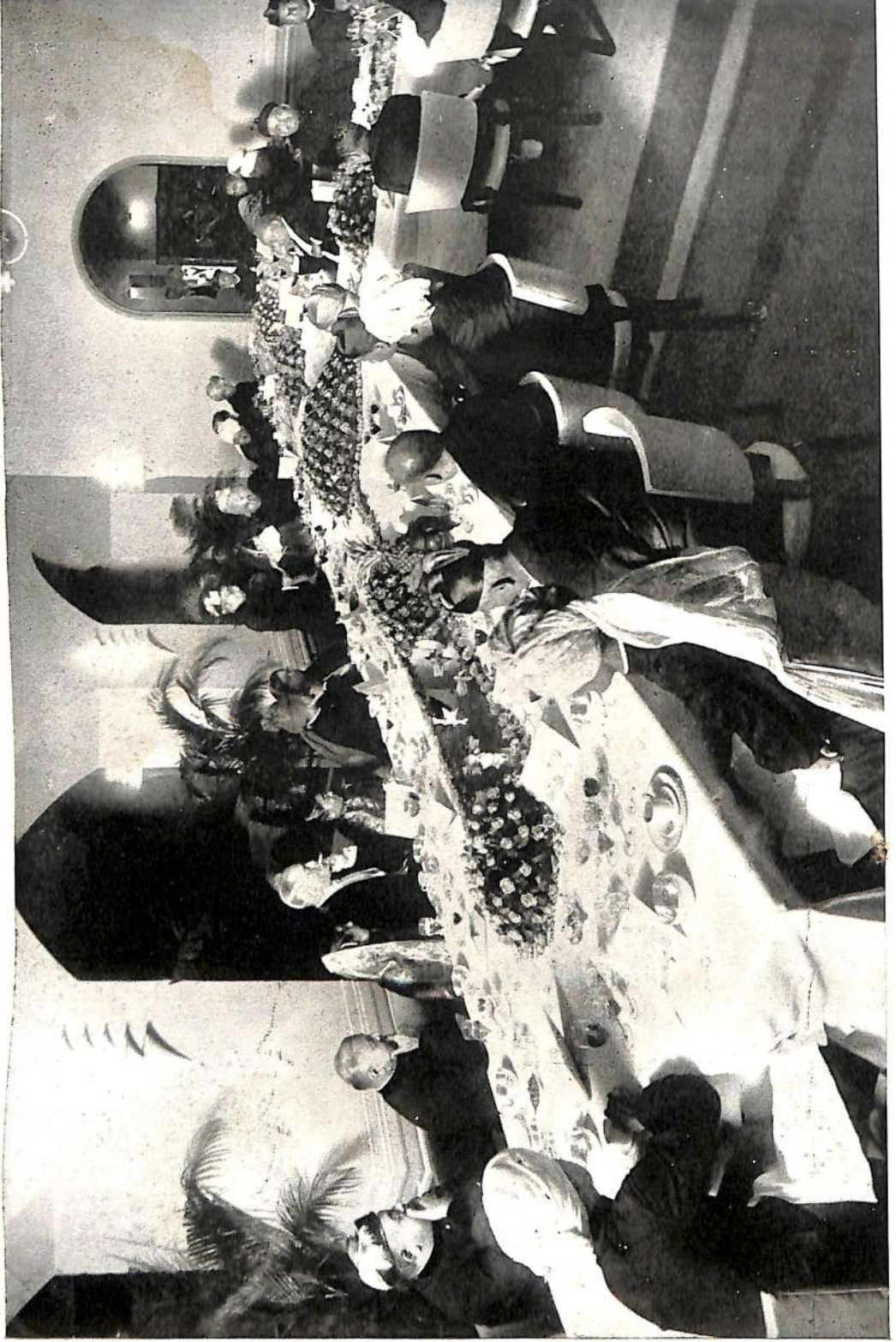
“ I do not pretend to conceal the fact that on reading the resolution at first in the provisional Agenda, I felt rather uneasy to note that an invidious distinction was thus again sought to be drawn quite unnecessarily among the members of one and the same Chamber. I also then thought that this privilege could have been equally and easily made available for all the constituents of the Chamber including the Ruling Princes and Chiefs who cannot be members of the Chamber in their own right but are entitled to send Representatives on their behalf. ”

सर्व संस्थानिकांच्या हितसंबंधांची चर्चा करण्याचा नरेन्द्र-मंडळ स्थापन करण्यांतील जो प्रधान हेतु त्यास अनुसरून, वास्तविक नरेन्द्र-मंडळापुढे चर्चे-करितां व संमतीकरितां यावयाचे ठराव सर्वांच्या हिताचे असले पाहिजेत, असे आपले मत व्यक्त करून ते म्हणाले, “असे असले तरी ज्याअर्थी आणखी ९८ संस्थानिकवांधवांचें हित होत आहे त्याअर्थी या ठरावास विरोध न दर्शवितां पाटिंब्रा देण्याचा आर्हीं निश्चय केला. आणखी ९८ संस्थानिकांना फायदा मिळणार आहे. हा लाभ कांहीं कमी नाही.” असे सांगून ते पुढे म्हणाले,

“ I would have been further satisfied if the scope of the privilege could have been still more widened to 128 more members of our order who send their representatives to this House. However I am prepared for the present to rely upon the mysterious working of time, coupled with the generous good sense of our big brothers, which, I am quite confident, with the sympathetic and liberal attitude of Your Excellency's Government, will ultimately prevail upon them, especially in consideration of the friendly and self-sacrificing spirit of the lesser Princes, and they would themselves come forward in due course to propose and support the still further extension of the privilege contained in the resolution under discussion.”

श्रीमंत राजेसाहेबांचें नरेन्द्र-मंडळांत हें पहिलेंच भाषण होतें. संधि मिळाली असतां आपला मुद्दा मोठ्या युक्तीनें नरेन्द्र-मंडळापुढे व हिंदुस्थान सरकारपुढे मांडण्याची श्रीमंत राजेसाहेबांची खुबी लक्षांत घेण्याकरितां त्यांच्या या भाषणांतील मूळ उतारे दिले आहेत. जत संस्थानचे माजी अधिपति यांना श्रीमंत राजेसाहेबांचें हें भाषण वाचून आनंद वाटला व त्यांनीं स्वीकारलेलें हें धोरण पूर्णपणें पसंत पडून त्यांनीं श्रीमंत राजेसाहेबांस लागलीच तसें लिहून कळविलें. ता. १२ डिसेंबर १९२५ रोजीं पाठविलेल्या पत्रांत ते म्हणतात:-

“ Recently I have received the proceedings of the meeting of the Chamber of Princes (Narendra Mandal) held at Delhi from 17th November 1924 and onwards and therein I was glad to read your speech supporting Agendum No. 10 about extension of Customs facilities to all Princes who are by right members of the Narendra Mandal. After pointing out the

व्हाइसरॉयचांचे प्रातिनिधि सर कोर्टने लॅटिमर यांना दक्षिणेंतील संस्थानांचे गाटातर्फे मुंबई येथें दिलेल्या पार्टीच्या वेळी घेतलेला फोटो.

श्रीमंत राजेसाहेब, मोर, उभे राहून टोस्टचें मापण करीत आहेत.

drawbacks of the motion, you have shown your liberal-mindedness in supporting the motion as it was bringing good to a few more Princes who had not that right. You have done well. Please accept my hearty congratulations for it. "

यावरून त्यांचे गटांतील संस्थानिकबंधूंना त्यांची नरेन्द्र-मंडळांतील काम करण्याची हातोटी मान्य झाल्याचें दिसून येईल.

हिंदुस्थानचे माजी व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन यांना संस्थानांची प्रगति व्हावी व संस्थानिकांच्या साम्राज्य सरकारशी येणाऱ्या संबंधांबाबत तक्रारींचा उभयपक्षीं समाधानकारक निकाल लागावा, ह्याविषयी फार तळमळ वाटत होती. म्हणून त्यांनीं तक्रारींचा कायमचा निर्णय होण्यासाठीं सर हारकोर्ट बटलर यांचे अध्यक्षतेखालीं एक कमिटी नेमिली. ही कमिटी नेमल्याबद्दल सन १९२८ चे फेब्रुवारींतील नरेन्द्र-मंडळाच्या अधिवेशनांत व्हाइसरॉयांचे आभार मानण्याचा ठराव पास करण्यांत आला. लॉर्ड आयर्विन यांनीं सर्व संस्थानांकरितां सुराज्याचीं अबाधित तत्त्वे प्रतिपादन करून तीं कशीं अमलांत आणावीं याबद्दलचें एक टिपण सर्व संस्थानिकांच्या माहितीकरितां प्रसिद्ध केलें होतें. त्या टिपणावर याच वेळीं चर्चा होऊन लॉर्ड आयर्विन यांनीं सूत्ररूपांत सांगितलेल्या तत्त्वांबद्दल पसंतीचा ठराव पास झाला. या ठरावास पुष्टि देण्याकरितां श्रीमंत राजेसाहेबांनीं भाषण करून लॉर्ड आयर्विन यांचे अंतःकरणांत संस्थानांच्या हिताविषयीं वसत असलेल्या तळमळीबद्दल त्यांचे आभार मानले.

लॉर्ड आयर्विन यांची सुराज्याचीं तत्त्वे

१. संस्थानिकांनीं खाजगी खर्चासाठीं उत्पन्नाचे विशिष्ट प्रमाणांत माफक तनखा कायमचा तोडून घेऊन त्या मर्यादेचा अतिक्रम न करणें.
२. संस्थानांत कायदेमंडळाची स्थापना करणें.
३. न्यायदानाकरितां स्वतंत्र हायकोर्ट स्थापणें.
४. नोकरांच्या व लोकांच्या वित्त-जीविताची शाश्वती राखणें.

सुराज्याचीं हीं तत्त्वे मान्य असल्याच्या ठरावास श्रीमंत राजेसाहेबांनीं भाषण करून जोराचा पाठिंबा दिला, या गोष्टीस फारसें महत्त्व नाहीं.

परंतु हीं सर्व तत्त्वे त्यांनीं आपल्या राज्यकारभारांत अंतर्भूत केलीं असून प्रत्यक्ष आचरणांत आधींच आणिलीं होती ही गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची आहे.

याच अधिवेशनांत पाटबंधारे, रेल्वे वगैरेचे कामाकरितां संस्थानांतून जमिनी व्यावयाच्या झाल्यास त्यांबद्दल नुकसानी देण्याच्या पद्धतीसंबंधानें हिंदुस्थान सरकारनें नरेन्द्र-मंडळाचे मंजूरीकरितां पाठविलेलें टिपण चर्चेकरितां नरेन्द्र-मंडळापुढें आलें. त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेबांनीं जें भाषण केलें त्यांतील विचार मोठे मननीय असल्यामुळें त्या भाषणांतीलहि महत्त्वाचे उतारे पुढें दिले आहेत.

भाटघर धरणामुळें भोर संस्थानपैकीं वरीचशी सुपीक जमीन तीन वेळां पाण्यांत बुडून गेली. या वेळच्या नुकसानभरपाईच्या प्रश्नाचा व इतर अडचणींचा श्रीमंत राजेसाहेबांस चांगलाच कटु अनुभव आला होता. वरील चर्चेच्या प्रसंगीं यासंबंधींच्या महत्त्वाच्या अडचणी त्यांनीं नरेन्द्र-मंडळांत मांडून या बाबतचीं लहान संस्थानांचीं व त्यांतील रयतेचीं गाऱ्हाणीं स्पष्टपणें वरिष्ठ सरकारच्या व संस्थानिकवांधवांच्या निदर्शनास आणण्याची संधि वायां जाऊं दिली नाही. खडकवासला, वीर व भाटघर येथील धरणांकरितां संस्थानची एकंदर १८ चौरस मैल क्षेत्राची सुपीक जमीन इंग्रज सरकारनें घेतली व पुढेहि आणखी मागणी येण्याचा संभव दिसत आहे असें आपल्या भाषणांत सांगून ते म्हणाले,

“From the nature of their demands, my Darbar at times apprehended that States, which are already small like mine, will be reduced to very small and barren principalities or are likely to be totally wiped out from the map if the process of taking considerable slices out of them goes on in future in this way..... I may also venture to suggest that there must be some limit to the demand of territory on Indian States in proportion to their extent or there should be a provision whereby such States might be able to claim an exchange of territory coupled with a certain share of the profit from the scheme as a special case in order to maintain their dignity intact, without causing any substantial diminution in the extent of their area as well as jurisdiction and population.”

चित्रांक ११८

पो. ए. मि. एच्. एफ. बॉल यांच्या भेटीच्या वेळचा फोटो.
खुर्चीवर-२ मि. बॉल; ३ मिसेस बॉल; ४ श्री. राजेसाहेब.

श्रीमंत राजेसाहेबांनी आपल्या भाषणांत असा आणखी एक मुद्दा उपस्थित केला कीं, पाटबंधाऱ्यांच्या कामांत पाण्यावरील राजसत्तेचा (Royalty over water) एक भानगडीचा प्रश्न उपस्थित होतो, त्या प्रश्नाचा विचार होणे अवश्य असतें. म्हणून नरेन्द्र-मंडळापुढें चर्चेकरितां जो मसुदा आहे त्यांत तशा प्रकारची दुरुस्ती झाली पाहिजे. याशिवाय त्यांनी या मोबदल्याचे प्रश्नावर आपले अनुभवजन्य विचार प्रदर्शित करून भोरसारख्या लहान संस्थानांची गा-हाणीं व्हाइसरॉय व नरेन्द्र-मंडळाचे सभासद यांचेपुढें मांडून श्रीमंत राजेसाहेबांनी आपली निर्भय वृत्ति, निर्भीडपणा व मनोधैर्य व्यक्त केलें.

दुसऱ्यांनीं मांडलेल्या ठरावांस पुष्टि देण्याची संधि साधून श्रीमंत राजेसाहेबांनीं नरेन्द्र-मंडळांत काय काम केलें तें सांगितलें. याशिवाय आपण होऊन ठराव अगर उपसूचना मांडून त्यांनीं विधायक कार्यहि केलें. श्रीमंत राजेसाहेब नरेन्द्र-मंडळाच्या वार्षिक बैठकीस हजर राहूं लागल्यावर दोन अडचणी त्यांच्या लक्षांत आल्या.

पहिली अडचण प्रातिनिधिक सभासदांचे निवडणुकीच्या वेळेसंबंधी होती. पूर्वी या निवडणुकी ऑक्टोबर किंवा नोव्हेंबरमध्ये होत, व नरेन्द्र-मंडळाच्या बैठकीहि नोव्हेंबरांतच होत असत. यामुळें निवडणुकीच्या वर्षी निवडून येणाऱ्या सभासदांची मोठी गैरसोय होत असे. निवडणुकीनंतर लगेच भरणाऱ्या बैठकीस हजर राहण्याची तयारी करण्यास व त्या सालच्या नरेन्द्र-मंडळाच्या कामकाजाची माहिती घेण्यास पुरेसा वेळ मिळत नसे. याकरितां श्रीमंत राजेसाहेबांनीं असा ठराव मांडला कीं, निवडणुकीची वेळ नरेन्द्र मंडळाचे बैठकीनंतर लागलीच ठेवावी, म्हणजे निवडून येणारा इसम नवीन असेल तर त्यास कामकाजाची माहिती घेण्यास भरपूर वेळ मिळेल. श्रीमंत राजेसाहेबांची ही सूचना अगदीं सयुक्तिक असल्यामुळें त्यांचा ठराव पास होऊन निवडणुकीची वेळ बदलण्यांत आली.

दुसरी अडचण अशी होती कीं, नरेन्द्र-मंडळाची बैठक झाल्यावर संबंध वर्षांत पुन्हां त्या संस्थेच्या कामकाजाची कांहींच माहिती सामान्य सभासदांस नसे व यामुळें सदर संस्थेच्या कामकाजाचे बाबतींत त्यांस जितकें अगत्य वाटावयास पाहिजे तितकें वाटत नसे. नरेन्द्र-मंडळाच्या कार्यकारी

मंडळाच्या (Standing Committee) वर्षातून दोन तीन वेळां नियमानें बैठकी होत. त्या मंडळाच्या बैठकींचे छापील अहवाल फक्त कार्यकारी मंडळाच्या सभासदांकडे पाठविले जात. कार्यकारी मंडळाच्या बैठकींचे अहवाल सर्वांना देण्यांत येत नाहीत, ही पद्धत श्रीमंत राजेसाहेबांस पसंत नव्हती. त्यांना असें वाटत होतें कीं, कार्यकारी मंडळाच्या बैठकींच्या अहवालाच्या दोन-अडीचशें प्रती छापून त्या सामान्य सभासदांकडे व प्रातिनिधिक सभासद निवडून येणाऱ्या संस्थानिकांकडे पाठविल्या असतां, त्यामुळें नरेंद्र-मंडळाच्या कामाबद्दल सर्वास जास्त गोडी उत्पन्न होईल व वेळींच कार्यकारी मंडळापुढें चालणाऱ्या कामाबद्दल उपयुक्त सूचना करतां येतील. या कल्पनेप्रमाणें लागलीच त्यांनीं त्या आशयाचा ठराव, नरेंद्र-मंडळाच्या एक्स-ऑफिशिओ (ex-officio) या हुद्याचे नात्यानें असणारे सेक्रेटरीकडे म्हणजे पोलिटिकल सेक्रेटरीकडे पाठविला. हा ठराव थोड्याशा फरकानें व्हाइसरॉय व नरेंद्र-मंडळ यांस पसंत पडून तो पास झाला. तेव्हांपासून कार्यकारी मंडळाच्या कामकाजाचे अहवाल सर्व सभासदांकडे पाठविण्यांत येऊं लागले.

सन १९३० सालच्या नरेंद्रमंडळाच्या बैठकींत चर्चेकरितां पुढील आशयाचा एक ठराव आला. या प्रसंगीं नरेंद्र-मंडळांतील प्रमुख चालकांस विरोध करून श्रीमंत राजेसाहेबांनीं या ठरावास एक महत्त्वाची उपसूचना मांडण्यास कमी केले नाही. सदर ठराव अशा आशयाचा होता कीं, कोणाहि संस्थानिकांच्या वैयक्तिक किंवा वंशपरंपरेच्या दर्जासंबंधीचे (Status) प्रश्न नेक नामदार व्हाइसरॉय यांचेपुढें विचाराकरितां येतील त्या वेळीं व्हाइसरॉयांनीं निवडक संस्थानिकांचा अगाऊ सल्ला घेऊन मग योग्य वाटेल तसा त्यांचा निर्णय करावा. हा ठराव दिसण्यांत संस्थानिकांची इभ्रत वाढविणारा व व्हाइसरॉयांच्या अनियंत्रित अधिकारावर नैतिक नियंत्रण घालणारा होता. परंतु नरेंद्र-मंडळाची रचना निर्दोष व समतोलपणाची नसल्याकारणानें या ठरावास विनविरोध पाठिंबा देणें लहान संस्थानिकांच्या दृष्टीनें चुकीचें होईल, असें श्रीमंत राजेसाहेबांस वाटलें. म्हणून त्यांनीं सदर ठरावास विरोध केला व अध्यक्षान्या परवानगीनें एक विधायक उपसूचना मांडली. श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं असें सुचविलें कीं, संस्थानिकांचा दर्जा कमी करण्याचे प्रश्न उद्भवतील त्या वेळीं ठरावांतील सरणीनें

त्यांचा विचार होण्यास कांहीं हरकत असू नये; परंतु, तसें करतांनाहि ज्या संस्थानिकांबद्दल असा प्रश्न उत्पन्न होईल त्यांची, आपल्या इतर निवडक अधिपतिबंधूंचा सल्ला आपल्यासंबंधींच्या प्रश्नांचे निर्णयाच्या बाबतींत घेतला जावा अशी इच्छा असेल तरच हा मार्ग स्वीकारला जावा. पण ज्या वेळीं संस्थानिकांचा दर्जा वाढविण्याच्या प्रश्नाचा विचार व्हावयाचा असेल त्या वेळीं मात्र हा प्रश्न बादशहांचे प्रतिनिधि या नात्यानें एकट्या व्हाइसरॉयसाहेब यांच्याच अधिकारांतील असल्याकारणानें अशा बाबतींत इतर अधिपतींचा सल्ला घेण्याची सूचना पास होणें राज्यघटनेच्या मूळ तत्त्वाविरुद्ध आहे, असें श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं प्रतिपादन केलें. शिवाय बडेबडे संस्थानिक हे छोट्या संस्थानिकांचा दर्जा वाढविण्याच्या प्रश्नाबाबत प्रतिकूलच असण्याचा जास्त संभव असल्यामुळे, श्रीमंत राजेसाहेबांनीं ठरावास विरोध करून आपले विचार नरेन्द्र-मंडळापुढें निर्भीडपणें मांडले, व त्यांस अनुसरून वरील उपसूचना मांडली. दक्षिण महाराष्ट्रांतील संस्थानी गटाचे प्रतिनिधि जमखिंडी संस्थानचे राजेसाहेब यांना श्रीमंत राजेसाहेबांची विचारसरणी पटून त्यांनींहि त्यांच्या उपसूचनेस दुजोरा देण्याचें धैर्य दाखविलें. परंतु, नरेन्द्र-मंडळांतील कायमच्या सभासदांच्या विरुद्ध प्रातिनिधिक सभासदांचें कांहीं चालणारें नसल्याकारणानें अखेर ही उपसूचना पास झाली नाहीं. आपली उपसूचना नापास होणार ही जरी श्रीमंत राजेसाहेबांची खात्री होती तरी आपलें मत काय आहे तें निःसंदिग्धपणें नरेन्द्र-मंडळ व व्हाइसरॉय यांच्यापुढें मांडावयाचें, मग तें कोणास पटो अगर न पटो, हें श्रीमंत राजेसाहेबांचें प्रथमपासून धोरण असल्यामुळे त्यांनीं ही उपसूचना मांडली. ही उपसूचना जरी पास झाली नाहीं तरी तिचा अगदींच उपयोग झाला नाहीं असें नाहीं. या वेळीं जो वादविवाद झाला त्यांत मूळ ठरावाचें स्पष्टीकरण करतांना बिकानेरचे महाराजांनीं असा खुलासा केला कीं, मूळ ठरावांत स्पष्ट केलेलें नसलें तरी दर्जासंबंधींच्या ज्या प्रश्नांबद्दल गर्भित रीतीनें विशेष कटाक्ष आहे ते प्रश्न म्हणजे, संस्थानिकांचा दर्जा कमी करण्याबद्दलचे असून दर्जा वाढविण्याबद्दलच्या प्रश्नांवर संस्थानिकांचें मत घ्यावें असा ठरावाचा बिलकुल उद्देश नाहीं, व ते प्रश्न सर्वस्वीं व्हाइसरॉय यांच्या पूर्ण अधिकारांतील आहेत. व्हाइसरॉयसाहेबांनींहि आपल्या समारोपाच्या भाषणांत याच खुलाशाचा

अनुवाद केला. श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या उपसूचनेने जें कार्य साधावयाचें तें साधलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ही उपसूचना मांडल्यामुल्लेंच बिकानेरचे महाराज व व्हाइसरॉय यांना मूळ ठरावावर भाष्य करून खुद्रासा करावा लागला.

सन १९३० सालच्या याच अधिवेशनांत, (१) संस्थानिकांच्या आर्थिक मागण्यांची चौकशी करण्यासाठीं तज्ज्ञांची कमिटी नेमण्याचा व (२) नरेन्द्र-मंडळाच्या घटनेची दुरुस्ती करण्याची वेळ आली आहे अशाबद्दल, असे दोन ठराव मंजूर झाले. या दोन्ही ठरावांवर श्रीमंत राजेसाहेबांनीं समयोचित भाषणें केलीं. पहिल्या ठरावावरील भाषणांत त्यांनीं आपलें मत पुढीलप्रमाणें स्पष्ट रीतीनें मांडलें. संस्थानिकांच्या आर्थिक मागण्यांची चौकशी करण्याकरितां तज्ज्ञांची कमिटी नेमण्याची किती आवश्यकता आहे ह्याचें विवरण करून, जी कमिटी नेमण्यांत येईल तिनें शिफारस करतांना कोणतें धोरण ठेविलें पाहिजे याविषयींचें आपलें मत त्यांनीं नरेन्द्र-मंडळ व व्हाइसरॉय यांचेपुढें आपल्या भाषणांत पुढीलप्रमाणें स्पष्ट शब्दांत मांडिलें.

“The important point that I should like the expert Committee to keep before it is that in making recommendations it should avoid any invidious distinctions such as smaller and bigger States, Salute and non-Salute Princes, permanent and non-permanent members etc., for it creates unnecessary uneasiness in the minds of the Rulers of smaller States and finally disadvantage resulting from such invidious distinctions goes to the weaker side and thus it becomes a source of jealousy among the Princely Order. The principle of avoiding invidious distinctions between smaller and bigger States in extending the benefit arising out of the adjustment of fiscal revenues, was admitted and appreciated by some brother Princes like His Highness the Maharaja of Bikaner and His Excellency the Viceroy, when the resolution to exempt the Princes who have a salute of 21 or 19 guns from Customs duties was moved in this Chamber.”

लहान संस्थानांतील उत्पन्नाच्या बाबी मर्यादित असून त्या वाढण्याचा संभव नसल्यामुळे, ब्रिटिश सरकारास मिळणाऱ्या जकातीसारख्या उत्पन्नांतील प्रमाणशीर हिस्सा त्यांना कां मिळाला पाहिजे याचें कारण श्रीमंत राजेसाहेब यांनी दिलें तें असें:—

“The present times demand modern machinery of administration to be introduced in the States, big or small alike, but it is not a cheap commodity. It requires an adequate cost to be paid. So additional sources of income must therefore be necessarily found out to meet the required demand.”

जकातीसारख्या उत्पन्नांतील हिस्सा संस्थानांना दिल्यास त्यांचा विनियोग संस्थानिक योग्य रीतीनें करतील कीं नाहीं या बाबतींत ब्रिटिश मुलुखांतील पुढाऱ्यांचे मनांत वसत असलेली भीति दूर करण्याच्या हेतूनें श्रीमंत राजेसाहेबांनीं जाहीर रीतीनें याच भाषणांत लहान संस्थानिकांचे वतीनें पुढील आश्वासन दिलें. ते म्हणाले:—

“The income that will accrue to the States by the re-adjustment of the fiscal policy will be utilized in meeting the increased cost of administration and in advancing the moral and material progress of our States.”

संस्थानांनीं प्राप्तीचा हिस्सा कसा वांटून घ्यावा या बाबतींत तज्ज्ञांचे कमिटीपुढें एक भानगडीचा प्रश्न येणार आहे, तो प्रश्न कोणत्या धोरणांनें सोडवावा याबद्दल श्रीमंत राजेसाहेबांनीं आपले भाषणांत पुढील सयुक्तिक मार्ग सुचविला.

“The principle of distribution should either be on the basis of population or consumption or both, as the case may be.”

या आर्थिक ठरावावरील श्रीमंत राजेसाहेब यांचें भाषण अत्यंत मुद्देसूद असून संस्थानी प्रजेच्या व आपल्यासारख्या लहान संस्थानिकांच्या हिताविषयी ते किती आस्थेनें व तळमळीनें नरेन्द्र-मंडळांत काम करित हें दिसून येतें.

दुसरा ठराव नरेन्द्र-मंडळाची घटना सुधारण्याबाबत होता. त्या ठरावास पाठिंबा देण्याकरितां श्रीमंत राजेसाहेबांनीं जें भाषण केलें त्यांत त्यांनीं सदर

संस्थेत वगळलेल्या कित्येक संस्थानिकांचा कायमचे सभासद म्हणून अंतर्भाव होणें कसें अवश्य आहे, व ज्या लहान संस्थानांचे प्रतिनिधी यावयाचे त्यांचीहि संख्या वाढविणें किती न्याय्य आहे हें नरेन्द्र-मंडळास पटवून दिलें.

श्रीमंत राजेसाहेब नरेन्द्र-मंडळाचे सतत ७ वर्षे सभासद होते. त्या अवधींत त्यांनीं प्रत्येक बैठकीस हजर राहून संस्थानिकांचे, विशेषतः लहान संस्थानिकांचे हितास विघातक अशी कोणतीहि गोष्ट घडून न येईल इकडे सारखें लक्ष पुरविलें होतें. याशिवाय मिळेल त्या संधीचा फायदा घेऊन हर-तऱ्हेनें युक्तिप्रयुक्तीनें जेवढे काम करतां येईल तेवढें त्यांनीं केलें. ज्या कित्येक लहान संस्थानांचा कायमचे सभासद म्हणून नरेन्द्र-मंडळांत अंतर्भाव झाला आहे त्या संस्थानांपेक्षां अधिकार, लोकसंख्या, क्षेत्रफळ, जमाबंदी इत्यादि बाबतींत मध्य व दक्षिण महाराष्ट्रांतील प्रमुख संस्थानें कोणत्याहि तऱ्हेनें कमी दर्जाचीं नसतांना त्यांचा समावेश नरेन्द्र-मंडळांत करण्यांत आला नाही, ही गोष्टहि श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आल्यावर त्यांच्या पूर्णपणें लक्षांत आली. त्याचप्रमाणें नरेन्द्रमंडळाच्या कार्यकारी कमिटींत प्रातिनिधिक सभासदांना कमिटीचे सभासद म्हणून निवडून येतां येत नाही, ही गोष्टहि त्यांना कमीपणाची व अपमानास्पद वाटते. यामुळें मध्य व दक्षिण महाराष्ट्रांतील संस्थानिकांचा नरेन्द्रमंडळांतील कायमचे सभासद म्हणून समावेश व्हावा व गैरसमजुतीमुळें त्यांच्या खऱ्या दर्जाबद्दलचे (Status) बाबतींत जो अन्याय झाला आहे तो दूर व्हावा यासाठीं नरेन्द्र-मंडळांतील प्रमुख संस्थानिकांच्या व हिंदुस्थान सरकारच्या पोलिटिकल खात्यांतील अधिकाऱ्यांच्या नजरेस ही गोष्ट वेळोवेळीं आणून त्यांची न्यायबुद्धि जागृत करण्याची त्यांनीं एकहि संधि वायां जाऊं दिली नाही. नुसतें स्वस्थ बसून राहण्याची त्यांची वृत्ति नसून नेहमीं कांहींतरी उपयुक्त कार्य करण्याकडे त्यांच्या मनाची प्रवृत्ति असल्यामुळेंच ते नरेन्द्र-मंडळांत शिरले. केवळ सभासदांच्या मानाची त्यांना अपेक्षा नव्हती. वर सांगितल्याशिवाय दुसऱ्या अनेक ठरावांवर त्यांनीं भाषणें करून आपलें म्हणणें साधार नरेन्द्र-मंडळापुढें मांडण्यास कमी केलें नाही.

नरेन्द्र-मंडळाच्या घटनेंतील विषमता व लहान परंतु नरेन्द्र-मंडळाचे कायमचे सभासद होण्यास सर्वतोपरी पात्र अशा संस्थानिकांना झालेला

अन्याय यांबद्दलचें आपलें गाऱ्हाणें श्रीमंत राजेसाहेबांनीं नरेन्द्र-मंडळ व व्हाइसरॉय यांच्यापुढेंच मांडलें असें नाहीं, तर सन १९३० सालीं ते विलायतेच्या सफरीस गेले त्या वेळीं लंडन येथील मुक्कामांत त्यांनीं या प्रश्नास बरीच चालना दिली. ता. २३-७-१९३० इ. रोजीं ईस्ट इंडिया असोसिएशन या हिंदुस्थानच्या हितासंबंधीं सतत काळजी वाहणाऱ्या संस्थेच्या विद्यमानें श्रीमंत राजेसाहेबांनीं मेट्रोपोल हॉटेलमध्ये बड्या मंडळींना एक चहापार्टी दिली. या समारंभास सुमारे २५० पाहुणे उपस्थित होते, त्यांत मुंबईचे माजी गव्हर्नर सर लेस्ली विल्सन व सर जॉन सायमन, सर हारकोर्ट बटलर हेहि हजर होते. प्रथम सर लेस्ली विल्सन यांनीं श्रीमंत राजेसाहेबांची ओळख करून दिली. यानंतर सदर प्रसंगीं श्रीमंत राजेसाहेबांनीं जें भाषण केलें, त्यांत संस्थानिकांच्या अडचणी काय आहेत व त्यांविषयीं आणि बटलर कमिटी (Indian States Committee) व सायमन कमिशन (Indian Statutory Commission) ह्यांनीं आपल्या रिपोर्टांत संस्थानांबाबत केलेल्या शिफारशी व त्या रिपोर्टांवरील आपलें स्वतःचें मत श्रीमंत राजेसाहेबांनीं स्पष्ट शब्दांत ब्रिटिश जनता व तिचे वजनदार पुढारी यांच्या नजरेस प्रामुख्यानें आणून दिलें. श्रीमंत राजेसाहेबांचें हें भाषण अत्यंत मननीय व परिणामकारक होतें. (तें परिशिष्ट ७ मध्ये दिलें आहे.) या भाषणाबद्दल दुसरेच दिवशीं लंडन टाइम्समध्ये एक प्रशंसापर लेख प्रसिद्ध झाला. तो अत्यंत महत्त्वाचा असल्यानें खालीं दिला आहे. त्यावरून आपलें ध्येय गांठण्याकरितां श्रीमंत राजेसाहेबांचे कसे प्रयत्न चालू असतात हें दिसून येईल.

ता. २४-७-१९३० च्या लंडन टाइम्समधील उतारा

INDIAN PRINCES AND SIMON REPORT

Criticism by the Chief of Bhor

The first considered criticism of the Statutory Commission's Report in conjunction with the Butler Report coming from an Indian Ruler visiting this country was made by the Chief of Bhor, a State in the Bombay Deccan, at his reception yesterday to meet the president and members of the East India Association at the Hotel Metropole. The 250 guests included both Sir John Simon (accompanied by Lady Simon)

and Sir Harcourt Butler. The Chief Saheb was assisted in receiving the guests by his son the Yuvaraj.

Sir Leslie Wilson announced generous donations from the host to the East India Association and the British Indian Union. The lengthening of the Bhatgar or Lloyd Dam, now the longest in the world for Irrigation purposes, would not have been possible if the Chief Saheb had not agreed to the inundation of a portion of his territory and gone to much expense in the consequent construction of bridges and roads.

The Chief of Bhor said that it was a matter for great satisfaction that both the Indian States' Committee and the Statutory Commission were convinced of the justice of many of the claims and contentions of the States, though there were still some points entitled to fuller consideration than they had received. The federal solution of the Indian constitutional problem was not opposed by the Princes, but they held there should be no coercion or compulsion on the States to join the federation, and it was satisfactory that both reports favoured their unimpaired freedom of decision. The claim of the States to share in the Customs revenue and to be consulted in framing all-India fiscal policy had been recognized; but it seemed to him that certain 'obiter dicta' indulged in by both authorities would tend to restrict the free judgment of the expert body which was to be created to examine the whole question. Similarly objection could be taken to the omission of both bodies to meet the suggestion of the Princes for the establishment of an impartial tribunal to settle justiciable and constitutional questions.

The Chief Saheb raised some other points, notably respecting the States grouped for representation in the Chamber of Princes. He expressed a hope that justice would be done to the States on such of their remaining grievances as might appear reasonable after close examination of them in all their aspects. The Princes were becoming increasingly responsive to the temper of the age, and were adjusting their Administrations to the British Indian model. Frequently, however, the

resources of the States were insufficient to assimilate all modern improvements. This was an additional reason for giving a liberal share of Customs and other federal revenues to the States.

The difficulties of the Indian problem were enormous; but had not Great Britain faced even greater problems, notably in the World War? He appealed to his countrymen of all parties and shades of opinion to attend the Round Table Conference, which was to be held at a propitious time for reaching a settlement.

Sir Louis Dane, in conveying the thanks of the guests to the Chief Saheb for his great hospitality, said that the feelings of the people of Britain towards the States were most cordial and friendly. He was sure that no reasonable claim that the States had to make as to the adjustment of relations would fail to receive favourable consideration by the Parliament and people of this country.

तसेंच लंडन येथील मुक्कामांत लहान संस्थानांच्या अडचणी व त्यांच्याबाबत झालेला अन्याय, तेथील हिंदुस्थानशी विशेष संबंध येत असलेल्या स्टेट सेक्रेटरी, त्यांचे अंडरसेक्रेटरी व दुसरे बडेबडे अधिकारी, यांच्या कानांवर घालण्याची त्यांनीं हरएक संधि साधून घेतली. हिंदी संस्थानांच्या वतीनें कांहीं महत्त्वाच्या कामा-निमित्त प्रो. रशब्रुक विल्यम्स यांना पतियाळासारख्या प्रमुख संस्थानिकांनीं लंडन येथें पाठविलें होतें. त्यांनीं रॉयल ऑटोमोबाइल क्लबमध्ये १६ जुलै १९३० रोजीं पार्लमेंटच्या कांहीं सभासदांना चहापाटीं दिली. त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं प्रो. रशब्रुक यांच्या सूचनेवरून लहान संस्थानांच्याबाबत झालेले अन्याय त्या पार्लमेंटच्या सभासदांना समजावून दिले.

श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं लंडन येथें ता. २३ जुलै १९३० रोजीं केलेलें भाषण वर्तमान पत्रांतून वाचण्यांत आल्यावर श्रीमंत राजेसाहेबांनीं लहान संस्थानांच्या अडचणी ब्रिटिश मुत्सद्यांचे नजरेस आणण्याची उत्कृष्ट कामगिरी केल्याबद्दल नबाबसाहेब भोपाळ, व रामदुर्ग, औंध, मिरज (ज्युनिअर), सितामाहू व जमखंडी या संस्थानांच्या अधिपतींनीं श्रीमंतांना पत्रें पाठवून त्यांचा गौरव केला.

श्रीमंत राजेसाहेबांच्या नरेंद्र-मंडळांतील कामगिरीबाबद त्यांच्या संस्थानिक-बंधूंची इतकी खात्री पटली होती कीं, पुढें १९३३ सालीं जेव्हां फेडरेशन-बाबतच्या कामाकरितां लंडन येथें जाऊन काम करण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली तेव्हां सर्वानुमते श्रीमंत राजेसाहेब भोर यांनाच निवडण्यांत आले. तव्येतीच्या मानानें व दुसऱ्या अडचणींमुळे त्यांना त्या वेळीं विलायतेस जातां आले नाहीं ही गोष्ट निराळी !

श्रीमंत राजेसाहेबांच्या नरेंद्र-मंडळांतील कामगिरीबाबत दक्षिणेंतील संस्थानांचे ए. जी. जी. लेफ्टनंट-कर्नल एच्. (हल्लीं सर हॅरॉल्ड) विल्वरफोर्स-वेल यांनीं १४ ऑगस्ट १९३४ रोजीं भोरास दिलेल्या भेटीच्या वेळीं केलेल्या दरबारांतील भाषणांत पुढील उद्गार काढले:—

“Apart, however, from these administrative interests both in your State and out of it, you have been in past years a champion of your group in the Chamber of Princes and also you have been much interested in the question of the future constitution of India.

It is well that experienced Rulers like yourself should give careful attention to these important matters and I feel sure that your interest in them will not wane.”

हिंदुस्थानची संयुक्त राज्यघटना व भोर संस्थान

(Federation of India & Bhor State)

ब्रिटिश राजाच्या अंमलाखालीं ब्रिटिश हिंदुस्थान व हिंदी संस्थानें यांचें राजकीय दृष्ट्या ऐक्य करण्याच्या हेतूनें हिंदुस्थानची संयुक्त राज्यघटना तयार करून सन १९३५ चें गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया बिल पास झालें. या नवीन राज्यघटनेंत हिंदी संस्थानिकांचा समावेश करण्याची कल्पना ब्रिटिश मुत्सद्यांचे डोक्यांत कधींपासून होती हें जरी सांगतां येणार नाहीं, तथापि ब्रिटिश हिंदुस्थानांत स्वराज्याबाबद लढा सुरू झाल्यावर ब्रिटिश प्रजेला राज्य-कारभारांत क्रमाक्रमानें अधिकाधिक हक्क दिले पाहिजेत, ही जाणीव ब्रिटिश मुत्सद्यांना होऊन कोणते हक्क द्यावेत याबाबद त्यांच्या वाटाघाटी सुरू होऊन सन १९०९ सालीं मोर्ले-मिटो सुधारणा कायदा पास झाला. या वेळीं ब्रिटिश प्रजेला विशेष महत्त्वाचे असे हक्क द्यावयाचे नसल्यामुळे संस्थानिकांचा विचार

करण्याचें प्रयोजनच नव्हतें. कारण या सुधारणा-कायद्याशीं त्यांचा कांहींच संबंध येणारा नव्हता. पण या सुधारणा-कायद्यानें ब्रिटिश जनतेचें समाधान न होतां तीं अस्तोष मात्र पसरला व त्यांतच सन १९१४ सालीं महायुद्ध सुरू झालें. तेव्हां ब्रिटिश प्रजा संतुष्ट राखण्याकरितां तिला राज्यकारभारांत उत्तरोत्तर अधिक हक्क दिल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं असें पाहून, ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या अधिकारदानाबद्दल निरनिराळ्या कल्पना प्रसवूं लागल्या. या कल्पनांतूनच पुढें संयुक्त राज्यघटनेची कल्पना प्रसवली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. महायुद्ध ऐन जोरांत असतांना सन १९१७ सालीं हिंदुस्थानला डोमिनियन स्टेट्स (वसाहतींचा स्वतंत्र दर्जा-स्वराज्य) देण्याचा आपला अंतिम हेतु असल्याचें ब्रिटिश सरकारनें जाहीर केलें. तत्पूर्वीं सन १९१६ सालीं प्रथमच सर्व संस्थानिकांची परिषद भरविण्यांत आली. तेव्हांपासून सन १९२० सालापर्यंत दर वर्षीं परिषदा भरविण्यांत येऊन सन १९२१ सालीं नरेंद्र-मंडळाची स्थापना झाली. ब्रिटिश सरकारच्या जाहीर घोषणेप्रमाणें पहिला हप्ता म्हणून सन १९१९ सालीं मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणा-कायदा पास झाला व त्याचीहि अंमलबजावणी सन १९२१ सालींच सुरू झाली. या सुधारणा-कायद्यांतहि हिंदी संस्थानिकांचा समावेश केला नव्हता. तथापि मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड रिपोर्टांत संयुक्त घटनेची कल्पना गर्भित अर्थानें व्यक्त झालेली दिसून येते.

नरेंद्र-मंडळाची स्थापना झाल्यामुळें संस्थानिकांना आपापल्या संस्थानच्या हितरक्षणार्थ आपल्या तक्रारी संघटित रीतीनें ब्रिटिश सरकारपुढें मांडण्याची सोय झाली. भोर संस्थानचे अधिपति श्रीमंत राजेसाहेब यांचा नरेंद्र-मंडळांत कायमचे सभासद म्हणून प्रविष्ट होण्याचा न्याय्य हक्क असतांना त्यांचा तसा समावेश करण्यांत आला नाहीं. तथापि प्रातिनिधिक सभासद या नात्यानें त्यांनीं त्या मंडळांत ७ वर्षे कशा प्रकारें कामगिरी बजावली त्याबद्दलची सविस्तर माहिती मागें देण्यांत आलीच आहे. हिंदुस्थानांत संयुक्त राज्यघटना सुरू करण्याचा जेव्हां विचार निघाला तेव्हांपासून या घटनेबाबत त्यांनीं कोणती कामगिरी केली त्यासंबंधीं माहिती देणें अवश्य असल्यामुळें ती देण्यांत येत आहे.

ब्रिटिश हिंदुस्थानला द्यावयाच्या हक्कांचा दुसरा हप्ता देण्याची वेळ आली तेव्हां सार्वभौम सरकारनें सन १९२७ सालीं स्टॅट्यूटरी कमिशन

नेमिलें तें 'सायमन कमिशन' या नांवानें संबोधिलें गेलें. या कमिशनने हिंदुस्थानांत दौरा काढून प्रमुख अधिकारी व जनतेचे पुढारी यांच्याशीं विचारविनिमय करून आपल्या शिफारशींसह रिपोर्ट सन १९३० सालीं सादर केला. त्यांत त्यांनीं सर्व हिंदुस्थानच्या हिताकरितां कोणत्याना कोणत्या तरी स्वरूपांत संयुक्त राज्यघटना अमलांत आणावी लागेल असें सुचविलें. परंतु अशा प्रकारची घटना ताबडतोब अमलांत न आणतां ती उत्क्रान्त होत गेली पाहिजे, सक्तीनें लादतां उपयोगी नाही, असें सुचविलें होतें. सर जॉन सायमन यांनीं ता. १६ ऑक्टोबर सन १९२९ इ. रोजीं इंग्लंडचे मुख्य प्रधान यांना पत्र पाठवून त्यांत, ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील घटनात्मक प्रश्नांचा विचार हिंदी संस्थानांचा सदर प्रश्नांशीं असलेला संबंध लक्षांत घेतल्याशिवाय करतां येणें शक्य नाही असें आपलें मत असल्याचें कळवून, ब्रिटिश हिंदुस्थान व हिंदी संस्थानें यांना सर्वसाधारण लागू असणाऱ्या प्रश्नांची चर्चा करण्याकरितां ब्रिटिश हिंदुस्थान व हिंदी संस्थानें यांचें एक कौन्सिल नेमण्याची शिफारस केली होती. सायमन कमिशन नेमण्यांत आलें त्या सुमारास हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी यांनीं सार्वभौम सरकार व हिंदी संस्थानें यांचे संबंध कशा प्रकारचे आहेत याची चौकशी करून रिपोर्ट करण्याकरितां एक कमिटी सर हारकोर्ट बटलर यांचे अध्यक्षतेखालीं नेमली. ती कमिटी 'बटलर कमिटी' या नांवानें संबोधिली गेली. या कमिटीनें चौकशी करून आपला रिपोर्ट सन १९२९ चे एप्रिल महिन्यांत स्टेट सेक्रेटरीकडे रवाना केला. या कमिटीनें हि आपल्या रिपोर्टांत अखिल-भारतीय संयुक्त राज्यघटनेच्या कल्पनेचें दिग्दर्शन केलें होतें. बटलर कमिटीचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाल्यावर त्या रिपोर्टांतील कांहीं कलमांसंबंधीं आपलें म्हणणें काय आहे तें श्रीमंत राजेसाहेबांनीं व्हाइसरॉयसाहेबांचेकडे पोलिटिकल एजंट यांचे मार्फत ता. १३ जून १९२९ इ. रोजीं लेखी कळविलें.

पुढें सन १९३० सालीं श्रीमंत राजेसाहेब विलायतेस गेले. तेव्हां, इंग्लंडमध्ये असतांना त्यांनीं ईस्ट इंडिया ॲसोसिएशन या संस्थेपुढें जें भाषण केले त्यांत त्यांनीं निर्भीडपणें व जाहीर रीतीनें सायमन कमिशन व बटलर कमिटी यांचे रिपोर्टांवरील आपलीं मते ब्रिटिश मुत्सद्यांचे नजरेस आणिलीं. तें भाषण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें परिशिष्टांत दिलें आहे. (यासंबंधीं हकीगत पूर्वी

देण्यांत आली आहे.) सायमन कमिशन नेमल्यापासून ज्या गोष्टी घडत गेल्या त्यांमुळे संयुक्त राज्यघटनेबद्दल अनुकूल मत बनत चालले. राष्ट्रसंघांत हिंदुस्थानला जें स्थान देण्यांत आलें होतें ते फक्त ब्रिटिश इंडिया म्हणून नव्हे तर ब्रिटिश इंडिया व हिंदी संस्थानें मिळून अखिल हिंदुस्थानला तें स्थान मिळालें होतें. हिंदुस्थानच्या राजकीय घटनेचा प्रश्न सोडवावयाचा म्हणजे नुसत्या ब्रिटिश इंडियाचा विचार करून चालण्यासारखें नसून हिंदी संस्थानांचाहि विचार केला पाहिजे, ही गोष्ट लक्षांत घेऊन अखिल हिंदुस्थानच्या राजकीय घटनेचा हा महत्त्वाचा व फार मोठा गुंतागुंतीचा प्रश्न सुलभतेनें सोडविण्याकरितां त्या वेळचे राजकारणपटु व दूरदर्शी व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन, हल्लींचे लॉर्ड हॅलिफॅक्स, यांनीं ब्रिटिश इंडिया, हिंदी संस्थानें व ग्रेट ब्रिटन यांच्या प्रतिनिधींची वरील प्रश्नांची चर्चा करण्याकरितां इंग्लंडमध्ये राउंड टेबल कॉन्फरन्स (गोलमेज परिषद) भरवावी अशी कल्पना सुचविली. ही कल्पना साम्राज्य सरकारास मान्य झाली. व्हां व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन यांनीं सन १९२९ चे ऑक्टोबर महिन्यांत, वरील तिन्ही पक्षांच्या प्रतिनिधींची गोलमेज परिषद लंडन येथें भरविण्यांत येईल, असें जाहीर केलें. व्हाइसरॉयसाहेबांची ही घोषणा ऐतिहासिक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची असून चिरसंस्मरणीय अशीच आहे.

हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन यांनीं १९२९ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत केलेल्या घोषणेप्रमाणें हिंदुस्थानला देण्यांत येणाऱ्या सुधारणांचा विचार करण्याकरितां तिन्ही पक्षांतर्फे प्रतिनिधी निवडण्यांत येऊन ता. १२ नोव्हेंबर १९३० पासून पहिली गोलमेज परिषद भरली. या वेळीं १९१७ च्या मॉटेग्यूसाहेबांच्या घोषणेप्रमाणें Responsible Government ची सुधारणा देण्याच्या दिशेनें परिषदेत विचार व्हावयाचा होता, तरी प्रथम ही जबाबदार राज्यपद्धति फक्त प्रांतांनाच देण्याचा गव्हर्नमेंटचा विचार होता. मध्यवर्ति सरकारचा कारभार जबाबदार राज्यपद्धतीच्या तत्वावर न चालवितां पूर्वी चालू असलेल्या धोरणानेंच तो पुढें चालवावा असा गव्हर्नमेंटचा मूल हेतु होता. दरम्यानच्या काळांत सायमन रिपोर्ट व बटलर कमिटी यांनीं जरी आपले रिपोर्टांतहि संस्थानें व ब्रिटिश हिंदुस्थान यांचें फेडरेशन आस्ते आस्ते काहीं

वर्षांनी घडवून आणावें असें सूचित केलें होतें तरी, फेडरेशन ताबडतोब घडवून आणावें व मध्यवर्ति सरकारांतसुद्धां जबाबदारीची पद्धति सुरू करावी अशी विचारप्रणाली कांहीं हिंदी राजकारणी मुत्सद्यांचे डोक्यांत सुरू झाली; व त्यांनी त्या दिशेनें प्रयत्न सुरू केले. तेव्हां संस्थानें फेडरेशनमध्ये मिळण्यास तयार असल्यास मध्यवर्ति सरकारचा कारभार जबाबदार राज्यपद्धतीचे तत्वा-प्रमाणें सुरू करण्यांत येईल असें लोकाप्रहास्तव सरकार म्हणूं लागलें. अर्थात् सरकारच्या ह्या म्हणण्याप्रमाणें ब्रिटिश हिंदुस्थानच्या पुढाऱ्यांना संस्थानिकांना फेडरेशनमध्ये सामील होण्यास कसें तयार करतां येईल याची विवंचना लागून राहिली होती. त्या दिशेनें त्यांनीं आपले प्रयत्न विशेष नेटानें केले होते. पुढें १९३० च्या नवंबरमध्ये पहिली गोलमेज परिषद लंडन येथें भरली. त्या परिषदेकरितां हिंदुस्थानांतील व संस्थानांचे प्रतिनिधी व्हाइसरॉय ऑफ इंडिया या बोटीनें मुंबईहून लंडनला गेले. त्यांत पतियाळाचे माजी महाराज, बिकानेरचे महाराज, म्हैसूरचे दिवाण सर मिर्झा इस्माइल, सर प्रभाशंकर पट्टणी, वॅ. जयकर, सर तेजबहादुर सप्रु, वगैरे मंडळी होती. ब्रिटिश हिंदुस्थानचे पुढाऱ्यांना संस्थानिकांचीं मनें वळविण्यास एकत्र प्रवासाची ही संधि अनायसें प्राप्त झाली व त्या संधीचा त्यांनीं पुरेपूर फायदा घेतला. या प्रवासाचे कालांत वरील सर्व मुत्सद्यांची वरचेवर चर्चा होई. याच चर्चेत हिंदी पुढाऱ्यांनीं फेडरेशनला सामील होण्यास संस्थानी प्रतिनिधींचीं मनें वळविलीं व त्याचप्रमाणें लंडन येथें पॉंचल्यावर, परिषदेच्या वेळीं फेडरेशनमध्ये सामील होण्यास तयार असल्याबद्दल बिकानेर, पतियाळा, बडोदे, सांगली, धोलपूर वगैरे प्रमुख संस्थानांच्या अधिपतींनीं जाहीरपणें सांगितलें. फेडरेशनमध्ये सामील होण्यानें संस्थानिकांच्या अबाधित अधिकारांत कमीपणा येणार होता; तथापि, सर्व हिंदुस्थानच्या हिताच्या दृष्टीनें या संस्थानाधिपतींनीं तितका स्वार्थत्याग करून फेडरेशनमध्ये सामील होण्याचें कबूल केलें. ही परिषद भरण्यापूर्वीं तीन महिने अगोदर श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं लंडन येथें ईस्ट इंडिया असोसिएशनपुढें भाषण करून आपले विचार ब्रिटिश जनतेपुढें मांडले होते. गोलमेज परिषद भरण्यापूर्वीं श्रीमंत राजेसाहेब आपला विलायतचा प्रवास संपवून परत हिंदुस्थानांत आले होते. संस्थानिकांनीं जाहीरपणें आपलें धोरण प्रसिद्ध केल्यावर त्यास अनुसरून

पहिल्या गोलमेज परिषदेत संयुक्त राज्यघटनेचें (Federation) तत्त्व मान्य करण्यांत आलें व निरनिराळ्या प्रश्नांवर चर्चा करून निर्णय करण्याकरितां निरनिराळ्या कमिठ्या नेमण्यांत आल्या. या परिषदेचें काम संपल्यावर सांगलीचे हिज हायनेस श्रीमंत राजेसाहेब हिंदुस्थानांत परत आले. नंतर त्यांनीं पहिल्या गोलमेज परिषदेत हिंदी संस्थानिकांच्या वतीनें गेलेल्या प्रतिनिधींनीं संस्थानांच्या हितरक्षणार्थ ज्या योजना मांडिल्या होत्या, त्यांचा विचार करून त्यांवर आपापले अभिप्राय देण्याकरितां सन १९३१ चे मार्च महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यांत लहान संस्थानिकांची सभा मुंबई येथें भरविली. त्या सभेस भोर संस्थानचे अधिपति श्रीमंत राजेसाहेब गेले होते. या सभेंत बरीच चर्चा झाली. नंतर एक प्रश्नपत्रिका तयार करण्यांत येऊन ती महाराष्ट्रांतील लहान संस्थानिकांच्याकडे पाठविण्यांत आली. पुढें ता. ११ ऑगस्ट सन १९३१ इ. रोजी औंध संस्थानचे अधिपति यांनीं पुणें येथें आपल्या वाड्यांत वरील संस्थानिकांची सभा भरविली. या सभेस श्रीमंत राजेसाहेब गेले होते. त्यांच्याबरोबर त्यांचे दिवाण रावसाहेब हुल्याळ, कै. माजी दिवाण. रावबहादूर सातभाई व सेकंड काउन्सिलर रा. वि. गो. रानडे हेहि हजर होते. फलटण संस्थानचे अधिपति स्वतः हजर होते. बाकीच्या संस्थानिकांचे प्रतिनिधी आले होते. पूर्वी पाठविण्यांत आलेल्या प्रश्नपत्रिकेला धरून सर्व प्रश्नांवर एक दिवस चर्चा झाल्यावर सर्व प्रश्नांवर जमलेल्या मंडळींनीं आपलें मत ठरविलें व सांगली संस्थानचे अधिपति हे गोलमेज परिषदेत लहान संस्थानांचे प्रतिनिधि असल्यानें त्यांच्याकडे तें मत लेखी कळविण्याचा अधिकार औंध संस्थानचे अधिपतींस देण्यांत आला. औंध संस्थानच्या अधिपतींनीं जी ही सभा बोलाविली होती त्या सभेंतील चर्चेत श्रीमंत राजेसाहेबांनीं प्रमुख भाग घेतला होता. दुसरी गोलमेज परिषद सन १९३१ सालीं सप्टेंबरपासून डिसेंबरपर्यंत भरली होती.

पहिल्या गोलमेज परिषदेनंतर ज्या कमिठ्या नेमल्याचें वर सांगण्यांत आलें आहे त्या कमिठ्यांपैकीं एक कमिटी हिंदी संस्थानिकांशीं येणाऱ्या आर्थिक बाबींची तजवीज लावण्याकरितां नेमण्यांत आली होती. या कमिटीचे चेअरमन राइट ऑनरेबल जे. सी. डेव्हिडसन् हे असल्यामुळें ही कमिटी डेव्हिडसन् कमिटी म्हणून संबोधिली गेली. या कमिटीकडे असलेल्या आर्थिक

बाबींत खंडणी व कस्टम्स (Tribute, Customs etc.) ह्याहि बाबींचा विचार व्हावयाचा होता. हिंदुस्थानांत या कमिटीचें काम सुरू झाल्यावर सन १९३२ चे फेब्रुवारींत भोर दरबारनें सर्व बाबींसंबंधीं आपलें म्हणणें या कमिटीकडे लेखी सादर केलें व या कमिटीचा मुक्काम सांगली येथें असतांना श्रीमंत राजेसाहेबांनीं प्रकृति नादुरुस्त असल्यामुळें त्यांनीं मि. रानडे यांना आपला प्रतिनिधि म्हणून पाठवून त्यांचेमार्फत भोर दरबारचें खंडणी, कस्टम्स वगैरे बाबींत काय म्हणणें आहे तें कमिटीस तोंडीं समजावून दिलें.

दुसऱ्या गोलमेज परिषदेंत ज्या वाटाघाटी झाल्या त्यांमुळें संयुक्त राज्य-घटनेचा मार्ग बराच निश्चित झाला. या परिषदेचें काम संपल्यावर सांगलीचे हिज हायनेस श्रीमंत राजेसाहेब हिंदुस्थानांत परत आल्यावर त्यांनीं पूर्वीप्रमाणेंच गोलमेज परिषदेंत काय काय झालें त्याची माहिती आपल्या संस्थानिक-बांधवांना देण्याकरितां मुंबईस ताजमहाल हॉटेलांत संस्थानिकांची सभा ता. ६ जानेवारी सन १९३२ इ. रोजीं भरविली. या सभेस श्रीमंत राजेसाहेब गेले होते. या सभेचें काम दोन दिवस चाललें होतें. पहिल्या दिवशींचे चर्चेचे वेळीं श्रीमंत राजेसाहेब हजर होते. दुसरे दिवशीं त्यांची प्रकृति थोडी बिघडल्यामुळें त्यांनीं संस्थानचे सेकंड काउन्सिलर रा. वि. गो. रानडे यांना सभेस पाठविलें. ता. १६ जानेवारी सन १९३२ इ. रोजीं सांगलीचे राजेसाहेबांनीं सांगली येथें पुन्हां सभा बोलाविली. या सभेस श्रीमंत राजेसाहेबांनीं दरबारतर्फे सेकंड काउन्सिलर रा. रानडे व पोलिटिकल सेक्रेटरी कै. लोहोकरे यांना पाठविलें. त्यांनीं नवीन घटनेबाबत दरबारचें धोरण काय आहे तें सभेपुढें मांडिलें. पुढें फेब्रुवारी महिन्यांत दक्षिण महाराष्ट्रांतील संस्थानिकांची सभा पुणें येथें ज्युनिअर मिरज संस्थानाधिपतींच्या वाड्यांत भरली. या सभेसहि श्रीमंत राजेसाहेबांनीं प्रकृति नादुरुस्त असल्यामुळें आपल्यातर्फे सेकंड काउन्सिलर मि. रानडे यांना पाठविलें. नवीन राज्यघटनेसंबंधीं संस्थानिकांच्या ज्या ज्या सभा भरल्या त्या प्रत्येक सभेंत श्रीमंत राजेसाहेबांनीं भोर दरबारचें धोरण स्पष्टपणें मांडलें.

सन १९३२ सालअखेर तिसरी गोलमेज परिषद भरली. या परिषदेंत एकंदर झालेल्या कामाचें पर्यालोचन करण्यांत येऊन नवीन राज्यघटना ज्या तत्वांवर उभारावयाची होती तीं तत्वे निश्चित करण्यांत आलीं. नंतर साम्राज्य-

सरकारने हिंदुस्थानच्या राज्यघटनेच्या योजनेचे आपले शुभ्रपत्रक (White-Paper) सन १९३३ चे मार्च महिन्यांत प्रसिद्ध केले व शुभ्रपत्रकांतील योजनांबाबत चर्चा करून रिपोर्ट करण्याकरितां दोन्ही सभागृहांची संयुक्त कमिटी नेमण्यास सुचविले. त्याप्रमाणे हाउस ऑफ कॉमन्स व हाउस ऑफ लॉर्ड्स या दोन्ही सभांनी एक संयुक्त कमेटी (Joint Parliamentary Committee), सन १९३३ च्या एप्रिलमध्ये नेमली.

तिसऱ्या गोलमेज परिषदेत संयुक्त राज्यघटनेची योजना तयार करण्यांत आली होती. म्हणून ता. २२ जानेवारी सन १९३३ इ. रोजी श्रीमंत राजेसाहेबांनी वरील योजनेचा विचार करण्याकरितां दक्षिणेतील दोन्ही गटांतील लहान संस्थानिकांची सभा पुणे येथील आपल्या बंगल्यांत भरविली. या सभेस सांगली संस्थानचे अधिपति हिज हायनेस श्रीमंत राजेसाहेब व फलटण, मिरज (सीनिअर) आणि जत या संस्थानांचे अधिपति उपस्थित असून रामदुर्ग संस्थानचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी व बॅरिस्टर एम. आर. जयकर हेहि हजर होते. या सभेत फेडरल लेजिस्लेचरच्या (संयुक्त राज्यघटनेच्या विधिमंडळाच्या) अपर हाउसमध्ये (वरिष्ठ सभेत) संस्थानिकांना ज्या जागा देण्यांत यावयाच्या होत्या व त्यांची संस्थानिकांत जी वांटणी होणार होती त्यांबद्दल बरीच चर्चा करण्यांत येऊन सर्वानुमते एक मसुदा तयार करण्यांत आला. नंतर पार्लमेंटच्या संयुक्त कमिटींत लहान संस्थानिकांतर्फे सांगलीचे हिज हायनेस श्रीमंत राजेसाहेब यांची नेमणूक करण्याबद्दल साम्राज्य-सरकारास शिफारस करण्याकरितां व लहान संस्थानिकांना आपले म्हणणे संयुक्त कमिटीपुढे मांडण्याच्या सवलती मिळण्याकरितां व्हाइसरॉयसाहेब यांचेकडे एक विनंति अर्ज पाठविण्याचे ठरविण्यांत आले. नंतर पुढे फेब्रुवारी महिन्यांत मुंबई येथे सरदार-गृहांत पुन्हा संस्थानिकांची सभा भरून तीत असे ठरले की, दक्षिणेतील संस्थानांचे तर्फे संस्थानिकांपैकी एक अगर दोन संस्थानिकांनी आपल्या दिवाणांसह इंग्लंडला जावे, व बाकीच्या संस्थानिकांनी आपल्या सामान्य हितरक्षणार्थ सर्वांचे वतीने जे काम करावयाचे ते करण्याबद्दल तेथे जाणाऱ्या संस्थानिकांस परवानगी द्यावी. त्याच सभेत भोर संस्थानचे अधिपति श्रीमंत राजेसाहेब यांनी लंडनला जाऊन दोन्ही गटांतर्फे कामगिरी करावी असे सुचविण्यांत आले.

यानंतर श्रीमंत राजेसाहेबांनी आपल्या संस्थानिक-बांधवांच्या म्हणण्या-प्रमाणे लंडनला जावे की नाही याबद्दल बराच विचार केला. कारण त्या वेळी त्यांची प्रकृति बरी नसून कौटुंबिक अडचणीहि बऱ्याच होत्या. शेवटी वरील अडचणी लक्षांत घेऊन त्यांनी न जाण्याचें ठरविलें. परंतु त्या वेळी आपल्या संस्थानिकबंधूंची सेवा करण्याची जी संधी आली होती ती गमाविल्याबद्दल त्यांना वाईट वाटल्यावाचून राहिलें नाहीं.

जॉइंट पार्लमेंटरी सिलेक्ट कमिटी स्थापन झाल्यावर त्या कमिटींत साम्राज्य-सरकारनें दक्षिणेंतील लहान संस्थानांचे प्रतिनिधी म्हणून सांगली संस्थानच्या अधिपतीचे पोलिटिकल मिनिस्टर श्रीयुत, हल्लींचे दिवाण रा. ब. वाय. ए. ठोंबरे यांची नेमणूक केली होती. श्रीमंत राजेसाहेबांचा मुक्काम महाबळेश्वरी असतांना तेथें फलटणचे अधिपति त्यांना भेटले. त्या भेटींत फलटणचे दिवाण श्रीयुत हल्लीं रावसाहेब, गोडबोले, यांना इंग्लंडला पाठवावे व शक्य असल्यास खुद्द फलटणचे अधिपतींनीहि तेथें जाऊन फेडरल लेजिस्लेचरमधील जागांच्या वांटणीची दक्षिणेंतील संस्थानिकांनीं सुचविलेली योजना व राज्यकारभाराचे संपूर्ण अधिकार असलेल्या संस्थानिकांना नरेंद्र-मंडळांत कायम सभासद म्हणून नेमण्याबद्दलचें आपलें म्हणणें जॉइंट पार्लमेंटरी सिलेक्ट कमिटीकडे सादर करावे असें ठरलें. ज्या संस्थानिकांना तोफांची सलामी आहे त्यांचेबाबत फेडरल लेजिस्लेचरमधील जागांची वांटणी करतांना सलामी नसणाऱ्या संस्थानिकांपेक्षां विशेष रीतीनें अनुकूल विचार करण्यांत येईल असें ब्रिटिश गव्हर्नमेंटनें जाहीर केले होते. म्हणून भोर संस्थानास ९ तोफांचे सलामीचा वंशपरंपरेचा मान असल्यानें वरील दोन्ही गटांतील ज्यांना तोफांच्या सलामीचा मान नाहीं अशा संस्थानिकांपेक्षां भोर संस्थानबद्दल विशेष रीतीनें विचार करणें कसें न्याय्य आहे हेहि सिलेक्ट कमिटीच्या नजरेस आणून द्यावे असें श्रीमंत राजेसाहेबांनीं फलटणच्या अधिपतींना सुचविलें.

दक्षिणेंतील संस्थानिकांच्या वतीनें आपल्या दिवाणासह इंग्लंडास जाण्याचें फलटणचे अधिपतींनीं मान्य केल्यावर सर्व संस्थानिकांनीं फलटणचे अधिपतींना येणाऱ्या खर्चांत वांटेकरी होण्याचें ठरविलें व त्याप्रमाणें श्रीमंत राजेसाहेबांनीं प्रथमच त्यांचेकडे तीन हजार रुपये पाठविले. फलटणचे अधिपति

व त्यांचे दिवाण रावसाहेब गोडबोले हे इंग्लंडला गेले व तेथे रावसाहेब गोडबोले यांनी दक्षिणेतील संस्थानिकांची बाजू सिलेक्ट कमिटीपुढे सन १९३३ च्या जुलै महिन्यांत उत्तम तऱ्हेने मांडली. भोर संस्थानास ९ तोफांचे सलामीचा वंशपरंपरेचा मान असल्यामुळे हे संस्थान इतर लहान, सलामीचा मान नसलेल्या संस्थानांपेक्षा जास्त हक्कास कसे पात्र आहे ही गोष्ट विशेष रीतीने त्यांनी कमिटीचे नजरेस आणून दिली.

व्हाइसरॉयसाहेबांनी वाटणीची योजना करून ती दक्षिणेतील संस्थानिकांच्या विचाराकरिता सदर संस्थानिकांचे ए. जी. जी. साहेब यांचेकडे पाठविली. ए. जी. जी. साहेबांनी ता. ६ एप्रिल सन १९३३ साली कोल्हापूर येथे संस्थानिकांची सभा भरवून त्यांना नवीन योजना समजावून दिली. बहुतेक संस्थानिकांना ही योजना पसंत पडली. जॉइंट पार्लमेंटरी कमिटीने सर्व प्रश्नांची पूर्ण चौकशी करून आपल्या शिफारशींसह रिपोर्ट केल्यानंतर श्रीमंत राजेसाहेबांनी त्या रिपोर्टावरील आपला अभिप्राय भोर येथे ता. ३ जानेवारी रोजी मे. रेसिडेंटसाहेब कोल्हापूर यांचे स्वागत करतांना आपल्या भाषणांत व्यक्त केला. ते भाषण परिशिष्ट ८ मध्ये दिले आहे. त्यावरून श्रीमंत राजेसाहेबांचे विचार समजून घेऊन ते इतर सर्व संस्थानांबरोबर सर्व हिंदुस्थानच्या हिताकरिता झीज सोसण्यास तयार झाले असल्याचे दिसून येणार आहे. ता. २ फेब्रुवारी १९३५ मध्ये हाउस ऑफ कॉमन्समध्ये सरकार-तर्फे गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया बिल मांडण्यांत आले. ते सिलेक्ट कमिटीकडे सोपविण्यांत आल्यावर त्यावर कमिटीचा विचारविनिमय होण्यापूर्वी बिलाच्या १ ते ४५ या सुरुवातीच्या कलमांबाबत संस्थानिकांच्या कांहीं सुधारणा, सूचना व मते मागविण्यांत आली. त्यांवर विचार करण्याकरिता दक्षिणेतील संस्थानिकांची पुणे येथे ता. ९ फेब्रुवारी सन १९३५ रोजी श्रीमंत मिरज मळेकर यांचे बंगल्यांत श्रीमंत राजेसाहेब, भोर, यांचे अध्यक्षतेखाली सभा भरली. त्या सभेत बिलाचे कलम ५, पोटकलम २ मध्ये सुधारणा करण्याकरिता पार्लमेंटकडे पाठविण्याकरिता एक सूचना एकमताने पास होऊन ती ए. जी. जी. कडे पाठविण्यांत आली. भोर दरबारतर्फे १० फेब्रुवारी सन १९३५ रोजी सोबत वरील प्रश्नाबाबत आपले मत कळविण्यांत आले. बिलाच्या बाकीच्या

सुरुवातीच्या कलमांचा विचार ता. २५ फेब्रुवारी सन १९३५ रोजी मुंबई येथे नरेंद्र-मंडळातर्फे भरविण्यांत आलेल्या बैठकींत करण्यांत आला. या बैठकीस श्रीमंत राजेसाहेब हजर राहिले होते. या सभेत गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया बिल, प्रांतांचे गव्हर्नर व गव्हर्नर-जनरल यांच्या संबंधांबाबत Instrument of Instruction चा मसुदा व फेडरेशनमध्ये संस्थानिकांनी शिरण्याबाबतचा करारनाम्याचा Instrument of Accession फेडरेशन-प्रवेशपत्रिका मसुदा यांवर व त्यांबाबत काय धोरण असावे असा विचार करण्याकरितां नेमण्यांत आलेल्या दिवाणांच्या कमिटीच्या (Committee of Ministers) रिपोर्टावर चर्चा झाली. दिवाणांच्या कमिटीच्या रिपोर्टातील शिफारशीप्रमाणे बिल व करारनाम्याचे मसुदे संस्थानांचे अंतर्गत हितसंबंध व त्यांच्या हक्कांचे योग्य प्रकारे संरक्षण करण्याबाबत जरूर त्या कलमांचा अंतर्भाव करून त्यांत सुधारणा झाल्याखेरीज बिल व करारनामे यांना मान्यता देण्यांत येऊं नये असें सर्वांनुमतें ठरलें. भोर संस्थानाच्या मतांत, दक्षिणेतील संस्थानांच्या मतांत व नरेंद्र-मंडळाचे मतांत बिल व करारनामे यांबाबत एकवाक्यता असल्यामुळे या विषयावर विचारविनिमयाकरितां दक्षिणेतील संस्थानिकांची पुन्हां सभा भरविण्यांत आली नाही. तथापि याबाबतचें आपलें मत व आणखी कांहीं सूचना भोर दरबारनें ता. २० मार्च सन १९३५ च्या व ता. २६ एप्रिलच्या पत्रानें ए. जी. जी. मार्फत पाठविल्या.

नरेंद्र-मंडळाच्या मुंबई येथील बैठकींत संस्थानिकांच्यासंबंधीं बिलांतील कलमांबाबत व फेडरेशन-प्रवेशपत्रिकांबाबत पास झालेला ठराव सर्व सूचनांसह पार्लमेंटकडे पाठविण्यांत आल्यावर त्या ठरावांतील सूचनांप्रमाणें बिलांचे कलमांत व करारनाम्यांत संस्थानांचे अंतर्गत हितसंबंध रक्षण केले जातील अशा प्रकारच्या योग्य त्या सुधारणा ताबडतोब करण्यांत आल्या. वरील-प्रमाणें बिलांत सुधारणा करण्यांत आल्यामुळे संस्थान लहान असो अगर मोठें असो, संस्थानिकांच्या इच्छेप्रमाणें सर्वांगीण हितसंरक्षणाची खबरदारी घेण्यांत आली आहे. हिंदुस्थानांतील संस्थानांची संख्या अदमासें ६०० असून त्यांनीं हिंदुस्थानच्या लोकसंख्येचा $\frac{1}{3}$ व क्षेत्रफळाचा $\frac{1}{2}$ पेक्षा जास्त प्रदेश व्यापला असल्यानें सरकारलाहि संस्थानिकांचें हितरक्षण करणें अत्यावश्यक वाटलें. गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया अक्टप्रमाणें फेडरल असेंब्लींत १२५ व

काउन्सिल ऑफ स्टेटमध्ये १०४ अशा जागा सर्व संस्थानांत विभागून देण्यांत आल्या आहेत. त्यांपैकीं भोर संस्थानांत त्यांच्या गटामधील इतर संस्थानांसह मिळालेल्या जागेबाबत वाटणी खाली तक्ता दिला आहे त्यावरून लक्षांत येईल.

काउन्सिल ऑफ स्टेट व फेडरल असेंब्लीमधील दक्षिणेंतील
संस्थानांचा प्रतिनिधित्वदर्शक तक्ता

संस्थानें आणि संस्थानांचा समूह	काउन्सिल ऑफ स्टेटमधील जागांची संख्या	संस्थानें आणि संस्थानांचा समूह	फेडरल असेंब्लीमधील जागांची संख्या	लोकसंख्या		
१ कोल्हापूर	२	कोल्हापूर	१	९५७,१३७		
२ सांगली	}	सांगली	}	२५८,४४२		
सावंतवाडी		१		सावंतवाडी	२३०,५८९	
३ जंजिरा	}	जंजिरा	}	११०,३७९		
मुधोळ		१		मुधोळ	६२,८३२	
भोर	}	भोर	}	१४१,५४६		
४ जमखिंडी		१		जमखिंडी	११४,२७०	
मिरज (सी.)	}	मिरज (सी.)	}	९३,९३८		
मिरज (ज्यु.)		१		मिरज (ज्यु.)	४०,६८४	
कुरुंदवाड(सी.)		}		कुरुंदवाड (सी.)	४४,२०४	
कुरुंदवाड(ज्यु.)				१	कुरुंदवाड (ज्यु.)	३९,५८३
५ अक्कलकोट	}	अक्कलकोट	}	९२,६०५		
फलटण		१		फलटण	५८,७६१	
जत		}		जत	}	९१,०९९
औंध				१		औंध
रामदुर्ग		रामदुर्ग		३५,४५४		

फेडरेशन प्रवेशपत्रिका, गव्हर्मन्ट ऑफ इंडिया कायद्याचें परिशिष्ट ७ ची पहिली यादी व एक्स्ट्रॉ-टेरिटोरिअल राइट्स् यांविषयीं संस्थान-दरबार व ब्रिटिश सरकार यांचे दरम्यान पुढीलप्रमाणें चर्चा झाली.

सर्व फेरफारांसह हाउस ऑफ कॉमन्समध्ये बिल पास झाल्यावर ते हाउस ऑफ लॉर्ड्सकडे पाठविण्यांत आले. तेथे त्याची कोणत्याहि तऱ्हेने फेरफार न करतां तीन वाचनें होऊन ते पास झाले व त्यावर बादशहांची सही होऊन १९३५ चा गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट ५ वा या नांवाने प्रसिद्ध करण्यांत आला. त्यानंतर हिंदुस्थान सरकारकडून फेडरेशनमध्ये शिरण्याबाबत संस्थान व मध्यवर्ती सरकार यांच्या दरम्यान करण्यांत येणाऱ्या करारनाम्यांचा मसुदा ए. जी. जी. मार्फत ता. १५ ऑगस्ट १९३६ च्या पत्रासोबत संस्थानचे अधिपतीकडे आला व गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट १९३५ च्या सातव्या परिशिष्टांतील पहिल्या यादीबाबत संस्थानला कांहीं शर्ती घालण्याच्या असल्यास त्या कळविण्यांत याव्यात असें दरबारला कळविण्यांत आले. पुढे हिंदुस्थानच्या व्हाइसरॉयकडून ता. १८ ऑगस्ट १९३६ चे एक पत्र श्रीमंत राजेसाहेबांना आले. त्यांत परिशिष्ट ७ ची पहिली यादी गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट व फेडरेशन-प्रवेशाच्या करारनाम्यांतील कलमे यांसंबंधांत अडचणीचे प्रश्न, शंका व संदिग्धपणा यांविषयी खुलासा करण्याच्या कामी सर्व दक्षिणेतील संस्थानिकांना मदत करण्यास, सर कोर्टने लॅटिमेर, के. सी. आय. इ., यांची खास योजना केली असून ते दक्षिणेत दौरा काढून संस्थानिकांच्या भेटी घेतील, त्या वेळीं आपल्या अडचणी, शंका काय असतील त्या पूर्वीच तयार ठेवून त्यांचेपुढे मांडून उलगाडा करून घ्यावा असें कळविण्यांत आले.

यानंतर नरेंद्र-मंडळाच्या स्टँडिंग कमिटीने फेडरेशन-प्रवेशपत्रिकेचा विचार करण्याकरितां कै. सर प्रभाशंकर पट्टणी यांचे अध्यक्षतेखाली मुंबई येथे ताजमहाल हॉटेलमध्ये ता. १७ व १८ ऑगस्ट रोजी सभा भरविली. या बैठकीस भोर संस्थानचे प्रतिनिधि पाठविण्यांत आले होते. या बैठकींत फेडरल कोर्ट, फेडरेशन-प्रवेशपत्रिका व फेडरेशनबाबत सर्व प्रश्नांचा सांगोपांग विचार-विनिमय होऊन, फेडरेशन-प्रवेशपत्रिकेबाबत एक प्रश्नपत्रिका तयार करून ती सर्व संस्थानिकांकडे पाठवून तीवर त्यांची प्रत्येकाची मते आणवावी व मग फेडरेशन-प्रवेशपत्रिका कायम करावी, असें ठरले. तसेंच संस्थानांचे अंतर्गत राज-सत्तेचे अधिकार, पूर्वापार चालत आलेले हक्क अबाधित व अनिर्बंध राखण्यासाठीं फेडरल विषयांचे परिशिष्टाबाबत कोणकोणत्या अटी घालाव्यात हें ठरविण्याचें

काम एक स्वतंत्र कमिटी नेमून त्या कमिटीकडे सोंपविण्यांत आलें. वर म्हटल्या-प्रमाणें एक प्रश्नपत्रिका तयार करण्यांत येऊन ती संस्थानिकांकडे पाठविण्यांत आली.

नरेंद्र-मंडळाच्या प्रश्नपत्रिकेचा विचार करण्याकरितां श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या अध्यक्षतेखालीं ता. ३ सप्टेंबर १९३६ रोजीं पुणें येथें मिरज मळेकर यांच्या वाड्यांत दक्षिणेंतील भोर, जमखंडी, मिरज ज्यु., कुरुंदवाड (ज्यु.), अक्कलकोट, फलटण, जत, रामदुर्ग आणि सांगली या ९ संस्थानिकांची सभा भरविण्यांत आली. त्या बैठकींत प्रत्येक संस्थानानें स्वतंत्रपणें आपली उत्तर-पत्रिका तयार करावी व त्याकरितां सर्व संस्थानांनीं मिळून फेडरेशन-प्रवेश-पत्रिकेंत कोणकोणत्या शर्तीं असाव्यात याविषयीं मसुदे करण्याचे कामीं कायदेशीर सल्ला घेण्याकरितां बॅरिस्टर जयकर यांना सल्लागार नेमावें असें ठरविण्यांत आलें. अशाच प्रकारची एक सभा श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या अध्यक्षतेखालीं मुंबई येथें सरदारगृहांत ता. ६ ऑक्टोबर १९३६ रोजीं भरली. या बैठकीस बॅरिस्टर जयकर हे हजर होते. यानंतर हिंदुस्थान सरकारच्या फेडरेशन-प्रवेशपत्रिकेच्या मसुद्यावरील भोर दरबारचें म्हणणें ता. १४ ऑक्टोबर रोजीं ए. जी. जी. ना कळविण्यांत आलें.

नरेंद्र-मंडळाच्या चॅन्सेलरांनीं यानंतर ता. २७ व २८ ऑक्टोबर रोजीं मुंबई येथें हिंदुस्थानांतील सर्व संस्थानांच्या दिवाणांची परिषद टाउन हॉलमध्ये भरविली. या बैठकीस भोर दरबारचे प्रतिनिधि हजर होते. पुढें ता. ३० व ३१ ऑक्टोबर रोजीं राजे व दिवाण यांची परिषद त्याच ठिकाणीं भरली. त्या परिषदेस श्रीमंत राजेसाहेब स्वतः हजर राहिले होते. या बैठकींत कॉन्स्टिट्यूशनल कमिटी व फिस्कल कमिटी अशा दोन कमिठ्या नेमण्यांत आल्या व संस्थानांनीं फेडरेशनमध्ये शिरण्याबाबत गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया कायद्यांत काय काय कलमें आहेत त्यांचा विचार करण्याचें काम फिस्कल कमिटीकडे सोपविण्यांत आलें. ता. १३ नोव्हेंबर रोजीं भोर दरबारनें आपलें मत वरील फिस्कल कमिटीकडे पाठविलें.

भोर संस्थानच्या क्रेडिट (जमा) व डेबिट (खर्च) या आर्थिक बाबींचा तक्ता ता. १० नोव्हेंबर १९३६ रोजीं ए. जी. जी. कडून दरबारकडे आला. यानंतर वर उल्लेखिलेल्या ९ संस्थानांची पुणें येथें ता. २८ व २९ नोव्हेंबर रोजीं

बैठक भरविण्यांत येऊन बॅरिस्टर जयकर यांच्या सल्ल्यानें फेडरेशन-प्रवेशपत्रिकेच्या प्रश्नासंबंधी व गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया कायद्याच्या परिशिष्टांतील यादींतील संस्थानांबाबतच्या प्रश्नासंबंधी सर्व संस्थानांना सामान्यपणें लागू असणाऱ्या प्रश्नांचा व वैयक्तिक महत्त्व इत्यादि प्रश्नांचा व्हाइसरॉयांचे प्रतिनिधि सर कोर्टने यांचेपुढें मांडण्याच्या दृष्टीनें विचार होऊन ते प्रश्न ए. जी. जी. कडे सर कोर्टने यांच्या माहितीसाठीं पाठविण्याकरितां ता. ९ डिसेंबर रोजीं आगाऊ पाठविण्यांत आले. श्रीमंत राजेसाहेबांनीं वैयक्तिक महत्त्वाच्या प्रश्नांची ता. १ डिसेंबर रोजीं कोल्हापूर येथें समक्ष ए. जी. जी. चे बरोबर चर्चा करून ते ता. ३ डिसेंबर रोजीं पाठविले. याच विषयावर प्रत्येकाचे वैयक्तिक महत्त्वाच्या प्रश्नांचा विचार करण्याकरितां ता. ५ व ता. ६ डिसेंबर रोजीं पुणें पंतसचिव वाड्यांत सभा झाली. या सभेचे बॅरिस्टर जयकर अध्यक्ष होते. ता. ६ रोजीं श्रीमंत बाबासाहेबांनीं बॅ. जयकरांना आपले वैयक्तिक महत्त्वाचे प्रश्न स्वतः समजावून सांगितले.

ता. १८ डिसेंबर रोजीं मुंबई येथें सर्व संस्थानांच्या सामान्य प्रश्नांबाबत सर कोर्टने लॅटिमर यांचेबरोबर ताजमहाल हॉटेलमध्ये चर्चा झाली त्या वेळीं सर्व संस्थानिक, त्यांचे दिवाण व बॅरिस्टर जयकर हजर होते. त्याच ठिकाणीं दुसऱ्या दिवशीं श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं बॅरिस्टर जयकर व भोर स्टेटचे ऑफिसर यांचे मदतीनें भोर संस्थानच्या विशेष महत्त्वाच्या प्रश्नांवर सर कोर्टने यांचेबरोबर चर्चा केली. वरील दोन्ही वेळीं खुली चर्चा झाल्यामुळें बऱ्याच महत्त्वाच्या व संदिग्ध मुद्दांबाबत खुलासा झाला व संस्थानचे अतिशय महत्त्वाचे प्रश्न सोडविण्यास मदत झाली. याच चर्चेनंतर फेडरेशन-प्रवेशपत्रिकेच्या व गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया कायद्याच्या ७ व्या परिशिष्टांतील १ ल्या यादीविषयीं भोर दरबारनें आपलें पुरवणी मत म्हणून तयार करून तें ता. २२ जानेवारी १९३७ रोजीं ए. जी. जी. कडे पाठविलें. पुढें ता. २० ते २४ फेब्रुवारी रोजीं दिल्ली येथें नरेंद्र-मंडळाची बैठक झाली. त्या वेळीं या विषयावर चर्चा होऊन कांहीं संदिग्ध प्रश्नांचा आणखी खुलासा झाला व पूर्वी पाठविलेल्या अभिप्रायांत कांहीं सुधारणा करून पुनः पुरवणी मत म्हणून ता. ९ मार्च सन १९३७ रोजीं भोर दरबारनें ए. जी. जी. कडे पाठविलें.

ता. १९ डिसेंबर रोजी सर कोर्टने लॅटिमेर, व्हाइसरॉयांचे प्रतिनिधि, यांना या ९ संस्थानांच्या गटातफे तामहाल हॉटेलांत श्रीमंत राजेसाहेबांचे अध्यक्षतेखाली डिनरपार्टी देण्यांत आली. त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेबांनीं टोस्टचें भाषण केलें व श्रीमंत राजेसाहेब जमखिंडी यांनीं त्यास दुजोरा दिला.

फेडरेशनमध्ये सामील होण्याच्या करारापैकींच एक पोटविभाग म्हणून संस्थानला अगर व्यक्तिशः संस्थानाधिपतीला संस्थानाबाहेरचे हक्क (Extra-Territorial Rights) कोणकोणते आहेत व फेडरेशननंतर कोणकोणते हक्क कायम राहावेत अशी संस्थानाधिपतींची इच्छा आहे त्यांची यादी पाठवावी, अशा प्रकारची विचारणा करणारें ता. २४ डिसेंबरचें ए. जी. जी. चें पत्र दरबारला आलें. या प्रश्नावर विचारविनिमय करण्याकरितां फलटण संस्थानचे अधिपतींचे अध्यक्षतेखालीं वरील ९ संस्थानांच्या गटाची सभा मुंबई येथें ता. १६ जानेवारी रोजी भरली. याच विषयावर पुन्हां श्रीमंत राजेसाहेब भोर यांच्या अध्यक्षतेखालीं त्यांच्या पुणें येथील लक्ष्मीविलास बंगल्यांत ता. १६ मार्च १९३७ रोजी दुसरी सभा भरली. सर्व संस्थानांनीं आपआपल्या हक्कांची केलेली यादी तपासून पाहून प्रत्येकानें स्वतंत्रपणें आपापली यादी पुराव्यासह सरकारकडे पाठवून द्यावी असें ठरलें. त्याप्रमाणें भोर दरबारनें संस्थानला व संस्थानचे अधिपतींला व्यक्तिशः संस्थानाबाहेर असलेल्या हक्कांची यादी तयार करून ता. १७ एप्रिल १९३७ रोजी संस्थानचे रेसिडेंटकडे पाठवून दिली.

फेडरेशन-प्रवेशाचे कराराबाबत, गव्हर्मेन्ट ऑफ इंडिया कायद्याच्या ७ व्या परिशिष्टाचे १ ल्या यादीवरील दरबारचे अभिप्राय व एक्स्ट्रॉ-टेरिटोरियल राइट्सची यादी हे सर्व कागदपत्र गव्हर्मेन्ट ऑफ इंडियाचे पोलिटिकल खात्याकडे पाठविण्यांत आले.

त्यानंतर हिंदुस्थान सरकारच्या पोलिटिकल खात्याकडून संयुक्त घटनेच्या सामील नाम्याचा नवीन मसुदा ता. २७-१-१९३९ इ. रोजी ने. ना. व्हाइसरॉयसाहेब यांच्याकडून श्रीमंत राजेसाहेब यांच्याकडे आला. त्यांवर मसुदा मिळाल्या तारखेपासून ६ महिन्यांच्या आंत उत्तर पाठवावें असें लिहून आले. यासंबंधाचा विचार चालू आहे.

प्रकरण १५ वें

नरेंद्र-मंडळाच्या सभासदत्वाकरितां प्रयत्न आणि नरेंद्र-मंडळाची पुनर्घटना

सन १९२१ सालीं नरेंद्र-मंडळ (Chamber of Princes) ही राजेलोकांची संस्था स्थापन करण्यांत आली. मंडळाची घटना व नियम त्या वेळीं तयार करण्यांत आले त्यांस अनुसरून वंशपरंपरेच्या ११ किंवा त्यांपेक्षां जास्त तोफांच्या सलामीचा मान ता. १ जानेवारी १९२० सालीं असलेल्यास किंवा अंतर्गत राजसत्तेचे पूर्ण अगर बव्हंशीं पूर्ण अधिकार भोगणाऱ्या संस्थानिकांस नरेंद्र-मंडळाचे कायमचे सभासद म्हणून घेण्यांत यावें असें ठरलें होतें. त्या नियमाप्रमाणें १०८ संस्थानांच्या अधिपतींना नरेंद्र-मंडळाचे कायमचे सभासद म्हणून निवडण्यांत आले. दुसऱ्या नियमाप्रमाणें जरी अंतर्गत राजसत्तेचे पूर्ण अगर बव्हंशीं पूर्ण अधिकार भोगणाऱ्या संस्थानिकांस नरेंद्र-मंडळांत सामील केलें होतें, तरी त्यांना निदान ९ तोफांच्या सलामीचा वंश-परंपरेचा मान आहे ही गोष्ट लक्षांत घेण्यांत आली होती.

भोरचे त्या वेळचे अधिपति कै. श्रीमंत रावसाहेब यांना ११ तोफांच्या सलामीचा मान होता; परंतु तो वैयक्तिक असल्यामुळे, भोर संस्थान जरी अंतर्गत पूर्ण अधिकार असलेलें होतें, तरी नरेंद्र-मंडळाच्या कायमच्या सभासदांच्या यादींत त्याचा समावेश झाला नाहीं. भोर व बाकीच्या संस्थानांचे वेगवेगळे १२ गट करून त्या प्रत्येक गटातर्फे एक याप्रमाणें १२ प्रतिनिधि नरेंद्र-मंडळांत घेण्यांत आले. यांची दर तीन वर्षांनीं नवी निवडणुक व्हावी असा नियम करण्यांत आला. केवळ कायमच्या तोफांच्या सलामीचा मान नसल्यामुळे त्या वेळीं भोर संस्थान कायमच्या सभासदत्वास मुकलें.

दक्षिणेंतील संस्थानांच्या मध्यवर्ति गटातर्फे प्रथमतः अक्कलकोट संस्थानचे अधिपति नरेंद्र-मंडळाचे प्रतिनिधि म्हणून निवडले गेले. प्रतिनिधित्वाची पहिली त्रैवार्षिक मुदत संपण्यापूर्वीच अक्कलकोटचे अधिपति निधन पावले व रिकाम्या जागेवर श्रीमंत राजेसाहेबांची १९२३ सालीं मध्यवर्ति गटातर्फे निवड झाली. त्यानंतर लागोपाठ दोन वेळां निवडून येऊन दक्षिणेंतील मध्यवर्ति

गटाचे प्रतिनिधि म्हणून श्रीमंतांनी नरेंद्र-मंडळांत काम केलें. त्याचें सविस्तर वर्णन मागें देण्यांत आलेंच आहे. संस्थानांचे प्रतिनिधि म्हणून जरी ते काम करीत होते तरी स्वतंत्रपणें कायमचा सभासद म्हणून नरेंद्र-मंडळांत भोर संस्थानचा समावेश व्हावा अशी श्रीमंत राजेसाहेबांची उत्कट इच्छा असल्यामुळें त्या दिशेनें त्यांनीं सारखे प्रयत्न चालू ठेविले आहेत.

१९२७ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत श्रीमंत बाबासाहेबांना ९ तोफांच्या वंशपरंपरा सलामीचा मान देण्यांत आला. तेव्हां भोर संस्थान नरेंद्र-मंडळाच्या कायमच्या सभासदत्वास मंडळाच्या नियमानुसार लायक झाल्यानें श्रीमंत बाबासाहेबांनीं १९२८ सालीं त्या वेळचे मुंबईचे गव्हर्नर सर लेस्ली विल्सन यांच्याकडे नरेंद्र-मंडळावर कायमचे सभासद नेमण्यास भोर संस्थानचा कसा हक्क पोंचतो, हें पटविण्याकरितां एक रिप्रेझेंटेशन तयार करून पाठविलें. त्यांत प्रामुख्यानें ९ तोफांची वंशपरंपरेची सलामी, अंतर्गत पूर्ण सत्ता, दुसऱ्या कोणत्याहि लहान संस्थानापेक्षां भोर संस्थानचा सभासदत्वासाठीं हक्काचा श्रेष्ठपणा, भोरपेक्षां ऐतिहासिक महत्त्व, लोकसंख्या, उत्पन्न इत्यादींनीं लहान संस्थानांचें नरेंद्रमंडळांतील अस्तित्व, नरेंद्र-मंडळांत संस्थानांचे प्रतिनिधि म्हणून केलेली ५ वर्षांतील कामगिरी, पाटबंधान्यांबाबत ब्रिटिश सरकारशीं भोर संस्थाननें केलेलें सहकार्य वगैरे गोष्टी सरकारच्या नजरेस आणिल्या. हें रिप्रेझेंटेशन सर लेस्ली विल्सन यांनीं आपल्या शिफारशीसह व्हाइसरॉयसाहेबांकडे पाठविलें. नेक नामदार व्हाइसरॉयसाहेबांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरींकडून श्रीमंत राजेसाहेबांना या प्रश्नाबाबत ता. २१ मे १९३० रोजीं आलेल्या उत्तरांत त्यांनीं कळविलें होतें कीं,

“The question of your admission to the Chamber of Princes will again be considered when a revision of the constitution of the Chamber is undertaken.”

सर लेस्ली विल्सन यांची मुदत संपून ते विलायतेस परत गेल्यावर फेब्रुवारी १९३१ मध्ये त्यांनीं पाठविलेल्या पत्रांत श्रीमंतांना लिहिलें कीं,

“I remember well your desire to become a permanent member of the Chamber of Princes and I can understand your

desire—a very natural one—to continue your connection with the Chamber of Princes where you did so much hard work.”

सन १९३१ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत श्रीमंत राजेसाहेबांनी पोलिटिकल एजंटमार्फत नरेंद्र-मंडळाच्या कायमच्या सभासदत्वासाठी दुसरें रिप्रेझेंटेशन पाठविलें.

सन १९३२ सालीं नरेंद्र-मंडळाच्या स्टँडिंग कमिटीनें नरेंद्र-मंडळाच्या घटनेंत फेरबदल सुचविण्याकरितां एक सब-कमिटी नेमली. त्या कमिटीकडे भोर दरबारची केस तयार करून विचाराकरितां पाठवावी असें पोलिटिकल एजंट यांचें पत्र आल्यावरून नरेंद्र-मंडळाचे चॅन्सेलर व सब-कमिटीचे सभासद यांच्याकडे कायमच्या सभासदत्वाबद्दल तिसरें रिप्रेझेंटेशन श्रीमंत राजेसाहेबांनीं ऑगस्ट सन १९३२ मध्यें पाठविलें. त्यांतहिं भोर संस्थानच्या सभासदत्वासाठीं महत्त्वाच्या गोष्टी कमिटीच्या नजरेस आणिल्या होत्या. या कमिटीनें आपला रिपोर्ट मार्च सन १९३३ मध्यें गव्हर्नमेंटकडे सादर केला.

१९३३ सालीं फेडरेशनची वाटाघाट चालू असतांना मध्यवर्ति वरिष्ठ व कनिष्ठ विधिमंडळांत संस्थानिकांच्या प्रतिनिधित्वाच्या प्रश्नाची चर्चा सुरू झाली. त्यांत नरेंद्र-मंडळाचे कायमचे सभासद असलेलीं व सभासद नसलेलीं संस्थाने असा भेद करण्यांत येऊन कायमचे सभासद असलेल्यांना विशेष प्राधान्य देण्यांत येईल असा रंग दिसूं लागला. त्यामुळे नरेंद्र-मंडळाचें कायमचें सभासदत्व प्राप्त करून घेणें ही आवश्यक गोष्ट होऊन दक्षिणेतील संस्थानांचे ए. जी. जीं.चे मार्फत नरेंद्र-मंडळाचे सभासदत्वाचा आपला हक्क प्रस्थापित करण्यासाठीं श्रीमंत राजेसाहेबांनीं चौथें रिप्रेझेंटेशन एप्रिल १९३३ मध्यें पाठविलें. हेहिं रिप्रेझेंटेशन ए. जी. जीं.नीं आपल्या शिफारशीसह हिंदुस्थान सरकारकडे पाठविलें.

यानंतर १९३५ च्या मार्चमध्ये या विषयावर श्रीमंत राजेसाहेबांनीं ५ वें रिप्रेझेंटेशन पाठविलें. त्या वेळीं नरेंद्र-मंडळाच्या घटनादुरुस्तीचे प्रश्नाचा विचार चालू असल्यामुळे “भोर संस्थानच्या प्रश्नाचा विचार तूर्त करितां येत नाही” असें कळविण्यांत आलें.

नरेंद्र-मंडळाच्या फेब्रुवारी १९३७मधील दिल्ली येथे झालेल्या Informal Meeting मध्ये नरेंद्र-मंडळाची वाढ करण्याकरिता Criteria Committee नेमण्यांत आली. या कमिटीची बैठक मुंबई येथे कमिटीचे चेअरमन हिज हायनेस जामसाहेब, नवानगर, यांच्या अध्यक्षतेखाली ता. २३ नोव्हेंबर रोजी झाली. ही कमिटी नेमण्याचा हेतु ज्या लहान संस्थानांना स्वतःच्या हक्कांनं नरेंद्र-मंडळाचे कायमचे सभासद होण्याचा हक्क असतांना वगळले गेले त्यांपैकी कोणकोणत्या संस्थानिकांचा नरेंद्र-मंडळांत समावेश करून घेतां येईल व त्यासाठी त्यांची लायकी काय असावी हे ठरविणे, हा होता. सभासदांकडे श्रीमंत राजेसाहेबांनीं भोर संस्थानचा हक्क प्रस्थापित करणारे निवेदन ता. ६ नोव्हेंबर १९३८ रोजी पाठविले. कमिटीने आपल्या बैठकींत नरेंद्र-मंडळाच्या सभासदत्वासाठी संस्थानिकांची लायकी (Criterion) काय असावी व त्या कसोटीप्रमाणे कोणकोणत्या संस्थानिकांचा नरेंद्र-मंडळांत समावेश करून घेतां येईल हे ठरवून आपल्या शिफारशीचा रिपोर्ट चॅन्सेलरकडे सादर केला. या रिपोर्टांत दुसऱ्या कांहीं संस्थानांबरोबर भोर आणि जमखंडी या संस्थानांना नरेंद्र-मंडळांत कायमचे सभासद करून घ्यावे अशी शिफारस केली होती. Criteria Committee च्या रिपोर्टावर मुंबई येथे ताजमहाल हॉटेलमध्ये ता. २८ नोव्हेंबर ते ता. २ डिसेंबर १९३८ पर्यंत सर्व संस्थानांचे अधिपति व त्यांचे दिवाण यांच्या सभा भरून चर्चा झाली. या चर्चेच्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेब हजर होते; आणि कमिटीने केलेल्या शिफारशीबाबत ता. १-१२-३८ रोजी झालेल्या सभेत कांहीं संस्थानिकांनीं पसंतीदर्शक आणि आभारप्रदर्शक भाषणे करून गव्हर्नमेंट ऑफ इंडियानें सदरहू शिफारशी लवकर अंमलांत आणाव्यात असें सुचविले. त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेब जमखंडी यांनीं केलेल्या भाषणास दुजोरा देण्यासाठीं श्रीमंत राजेसाहेब, भोर, यांनीं छोटेंसें भाषण केले. ते म्हणाले:—

“Your Highnesses and Gentlemen,

With feelings of deep delight and sincere satisfaction I rise to offer my support to what has been just now said by my brother Rulers. But, before doing that I should like to take this gladdening opportunity of offering my heartfelt grateful-

ness to His Highness the Chancellor and all the members of the Criteria Committee including His Highness the Maharaja Saheb of Bikaner, for the great labour and care bestowed by them in solving this long standing question that was agitating the minds of a number of so-called smaller States among our Princely Order. I have already submitted my views upon the subject of the admission of more States as full members into the Chamber to His Highness the Chancellor and all members of the Criteria Committee and it is a matter of great pleasure to me to extend my hearty support to the views expressed and remarks made by my brother Ruler, His Highness the Raja Saheb of Jamkhandi."

दिल्ली येथे नरेंद्र-मंडळाची बैठक ता. १३ मार्च पासून १६ मार्च १९३९ पर्यंत झाली. या बैठकींत हिज हायनेस जामसाहेब, नवानगर, नरेंद्र-मंडळाचे चॅन्सेलर यांनी गेल्या दोन वर्षांतील नरेंद्र-मंडळाच्या कामकाजाचे सिंहावलोकन केले. त्यांत कायमचे सभासदत्वास लायक असलेल्या लहान संस्थानिकांचा नरेंद्र-मंडळांत समावेश करून घेऊन त्यांची वाढ करण्याच्या प्रश्नाबाबत १९३७ च्या नरेंद्र-मंडळाच्या बैठकीच्या सुरुवातीस त्या वेळच्या चॅन्सेलरनी केलेल्या भाषणाचा उल्लेख केला. ते म्हणाले होते कीं, नरेंद्र-मंडळांतील सर्व संस्थानिकांचा एक मताचा अभिप्राय आल्यावर या प्रश्नाचा हिंदुस्थान सरकार ताबडतोब विचार करील. आतां मुंबई येथे झालेल्या संस्थानिकांच्या बैठकीच्या वेळीं Criteria Committee ने केलेल्या रिपोर्टास सर्व संस्थानिकांनी आपली पसंती दर्शविली असल्याने या प्रश्नाचा सहानुभूतिपूर्वक गव्हर्नमेंटकडून लवकरच विचार होईल अशी मी आशा करतो.

नरेंद्र-मंडळाच्या कार्यकारी मंडळाची पुनर्घटना (Reorganisation of the Standing Committee of the Chamber of Princes)

नरेंद्र-मंडळाची स्थापना करण्यांत आली त्या वेळीं जी घटना ठरविण्यांत आली त्या घटनेंत मोठ्या संस्थानिकांना जितकें महत्त्व द्यावयास पाहिजे होतें तितकें देण्यांत आलेलें नाहीं, असें प्रत्यक्ष कामकाज सुरू झाल्यावर मोठ्या संस्थानिकांना वाटूं लागलें. तसेंच नरेंद्रमंडळांत सामील

ज्ञाल्यानें आपलें हित साधतां येईलसें त्यांना वाटेना; म्हणून त्यांनीं नरेंद्र-मंडळांत काम करण्याचें सोडलें. त्यामुळें मध्यम-वर्गापैकीं जे संस्थानिक नरेंद्र-मंडळांत काम करीत होते त्यांच्या कामाचें तेज पडेना. नरेंद्र-मंडळांत काम करण्याचा हक्क असणाऱ्या कांहीं लहान संस्थानिकांना नरेंद्र-मंडळांतून वगळल्यामुळें त्यांच्या बाबतींत अन्याय होऊन प्रातिनिधिक संस्था या दृष्टीनें नरेंद्र-मंडळास हें एक वैगुण्य होतें. तें वैगुण्य दूर करण्याच्या हेतूनें व सर्व संस्थानिकांमध्ये एकी व्हावी आणि नरेंद्र-मंडळ ही संस्था खरीखुरी प्रातिनिधिक स्वरूपाची संस्था व्हावी असे जरूर ते फेरफार सुचविणारी घटना तयार करण्यासाठीं नरेंद्र-मंडळातर्फे एक कमिटी (Reorganisation Committee) हिज हायनेस महाराजासाहेब, बिकानेर, यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमण्यांत आली. सर्व मोठ्या संस्थानिकांच्या हिताकडे व महत्त्वाकडे लक्ष देऊन नरेंद्र-मंडळाच्या स्टँडिंग कमिटींत त्यांच्या योग्यतेनुसार कायमची योजना करणें, सर्व लहान संस्थानांचे प्रतिनिधी कमिटींत येतील अशी योजना ठरवून स्टँडिंग कमिटी पूर्ण प्रातिनिधिक स्वरूपाची बनेल अशी घटना तयार करणें, आणि संस्थानांच्या दिवाणांची एक कमिटी नरेंद्र-मंडळाच्या स्टँडिंग कमिटीला सल्ला पसलत देण्याचे कामासाठीं बनवावयाची त्या कमिटीची घटना सुचविणें हीं मुख्य कामें Reorganisation Committee कडे होती. कमिटीनें जून १९३८ मध्ये बैठक भरवून वरील दोन्ही गोष्टींबद्दल पूर्ण विचार करून आपल्या शिफारशींचा रिपोर्ट नरेंद्र-मंडळाच्या चॅन्सेलरकडे सादर केला.

या रिपोर्टांत स्टँडिंग कमिटींत एकंदर ३३ समासद असावेत अशी शिफारस केली होती. त्यांत २१ तोफांची सलामी असलेल्या बडोदा, ग्वाल्हेर, हैद्राबाद, काश्मीर आणि म्हैसूर या पांच संस्थानांतर्फे प्रत्येकीं एकप्रमाणें ५ प्रतिनिधि; फेडरल कायदेमंडळांत ज्यांना ३ अथवा जास्त जागा आहेत अशा भावलपूर, भोपाळ, बिकानेर, कोचीन, इंदूर, जयपूर, जोधपूर, कोल्हापूर, पतियाळा, रेवा, त्रावणकोर आणि उदेपूर या १२ संस्थानांतर्फे १० प्रतिनिधि, (मात्र या संस्थानांच्या गटांत राजपुताना, मध्य हिंदुस्थान, पंजाब, दक्षिण हिंदुस्थान व महाराष्ट्र या पांच गटांतील संस्थानांचे प्रतिनिधींचा समावेश झाला पाहिजे,); पश्चिम हिंदुस्थान व गुजराथेंतील भावनगर, कच्छ, जुनागड,

नवानगर, कॅम्बे, जंजिरा, मोर्वा आणि पोरबंदर या आठ मोठ्या संस्थानांतर्फे २ प्रतिनिधि; वरील संस्थानांपैकी ज्यांना फेडरल कायदेमंडळांत प्रत्येकी १ प्रतिनिधित्व आहे, लोकसंख्या साडेचार लक्ष आहे अथवा १७ तोफांची सलामी आहे अशा अलवार, भरतपूर, बुंदी, कुचबिहार, करोली, कोटा, रामपूर आणि टोंक या आठ संस्थानांतर्फे २ प्रतिनिधि; बाकी राहिलेले दक्षिण हिंदुस्थान व महाराष्ट्रांतील संस्थानांतर्फे १ प्रतिनिधि; राजपुताना संस्थानांतर्फे २ प्रतिनिधि; मध्य हिंदुस्थान व बनारसतर्फे ४ प्रतिनिधि; पंजाब संस्थानांतर्फे २ प्रतिनिधि; पश्चिम हिंदुस्थान व गुजराथ संस्थानांतर्फे २ प्रतिनिधि; पूर्व हिंदुस्थान व सिक्किमतर्फे २ प्रतिनिधि; आणि चेंबरच्या प्रतिनिधि-सभासदांतर्फे १ प्रतिनिधि याप्रमाणे एकूण ३३ सभासद. याच धर्तीवर दिवाणांची कमिटी करण्यांत यावी अशी शिफारस करण्यांत आली.

वरील शिफारशीप्रमाणे नरेंद्र-मंडळाच्या मार्च १९३९ मध्ये झालेल्या बैठकींत ठराव मांडण्यांत येऊन तो सर्वानुमते पास करण्यांत आला.

या कमिटीने वरील घटनादुरुस्तीच्या वाटाघाटी चालू असतांना कायमचे सभासदत्वाचा अगर नवीन संस्थानांचा नरेंद्र-मंडळांत समावेश करण्याबाबतचा प्रश्न त्याच कामाकरितां म्हणून नेमण्यांत आलेल्या Criteria Committee कडे सोंपविला असल्याने त्याची विशेष वाटाघाट केली नाही. फक्त जून १९३८ मधील आपल्या मुंबई येथील बैठकींत एक ठराव पास करून Criteria Committee ज्यांबद्दल शिफारस करील आणि नरेंद्र-मंडळ ज्यांस संमति देईल अशी संस्थाने नरेंद्र-मंडळांचे कायमचे सभासद म्हणून सामील करून घेण्यास या रीऑर्गनायझेशन कमिटीने आपली संमति दर्शविली आहे.

Criteria Committee ने, इतर कांहीं संस्थानांबरोबर भोर संस्थानाचा कायमचे सभासद म्हणून नरेंद्र-मंडळांत समावेश करून घ्यावा, अशी शिफारस केली आहे. ही हकीकत वर विस्तृत दिलीच आहे. हिंदुस्थान सरकारचा या बाबतीतील निर्णय अद्याप व्हावयाचा आहे.

प्रकरण १६ वें
संस्थानच्या दर्जात वाढ
नवीन मान

९ तोफांचे सलामीचा वंशपरंपरेचा मान

सन १९२७ हें साल भोर संस्थानच्या इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनीं लिहून ठेवण्यासारखें आहे. या सालच्या नोव्हेंबर महिन्यांत सार्वभौम बादशहांकडून श्रीमंत राजेसाहेबांस ९ तोफांचे सलामीचा वंशपरंपरेचा बहुमान मिळाला. कै. श्रीमंत रावसाहेबांना ११ तोफांचे सलामीचा मान मिळाला होता; परंतु तो वैयक्तिक होता. अर्थात् वैयक्तिक सलामीच्या मानापेक्षां वंशपरंपरेच्या सलामीला जास्त महत्त्व देण्यांत येतें. संस्थानास वंशपरंपरेचा मान संपादन करण्याची संधि पूर्वी आली होती, परंतु ती कशी गेली हें पहिल्या भागांत सांगण्यांत आलें आहे. श्रीमंत राजेसाहेबांनीं गादीवर आल्यावर अवघ्या ५ वर्षांत राज्यकारभारांत सुधारणा करून प्रगति केली व आपल्या अंगची कर्तबगारी दाखवून वैयक्तिक हिताकडे लक्ष न देतां संस्थानास हा जो वंशपरंपरेचा मान मिळवून दिला यांत त्यांचा थोरपणा दिसून येतो.

श्रीमंत राजेसाहेब प्रचंडगड तालुक्यांत जमाबंदीनिमित्त दौऱ्यावर असतांना वेलें येथें ता. २७ नोव्हेंबर १९२७ इ. रोजीं त्यांना हा सलामीचा अपूर्व बहुमान मिळाल्याची बातमी कळली. ज्या प्रचंडगडावर श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराजांनीं मराठी साम्राज्याचें तोरण बांधून त्या किल्ल्यास तोरणा असें नांव दिलें त्याच किल्ल्याचे पायथ्याशीं वेलें गांव आहे. या ठिकाणीं श्रीमंत राजेसाहेबांस ही आनंदाची बातमी प्रथम समजली; ही गोष्ट त्यांच्या भावी उत्कर्षाची शुभशकुनच होती असें म्हणण्यास हरकत नाही. ही आनंदाची बातमी सर्व संस्थानांत लवकरच पसरून सर्वत्र आनंदाचें वातावरण निर्माण झालें. प्रथम तोरणा किल्ल्याचे पायथ्याशींच तेथील अधिकारी व इतर लोक यांनीं श्रीमंत राजेसाहेबांस पुष्पहार घालून पानसुपारीचा समारंभ केला.

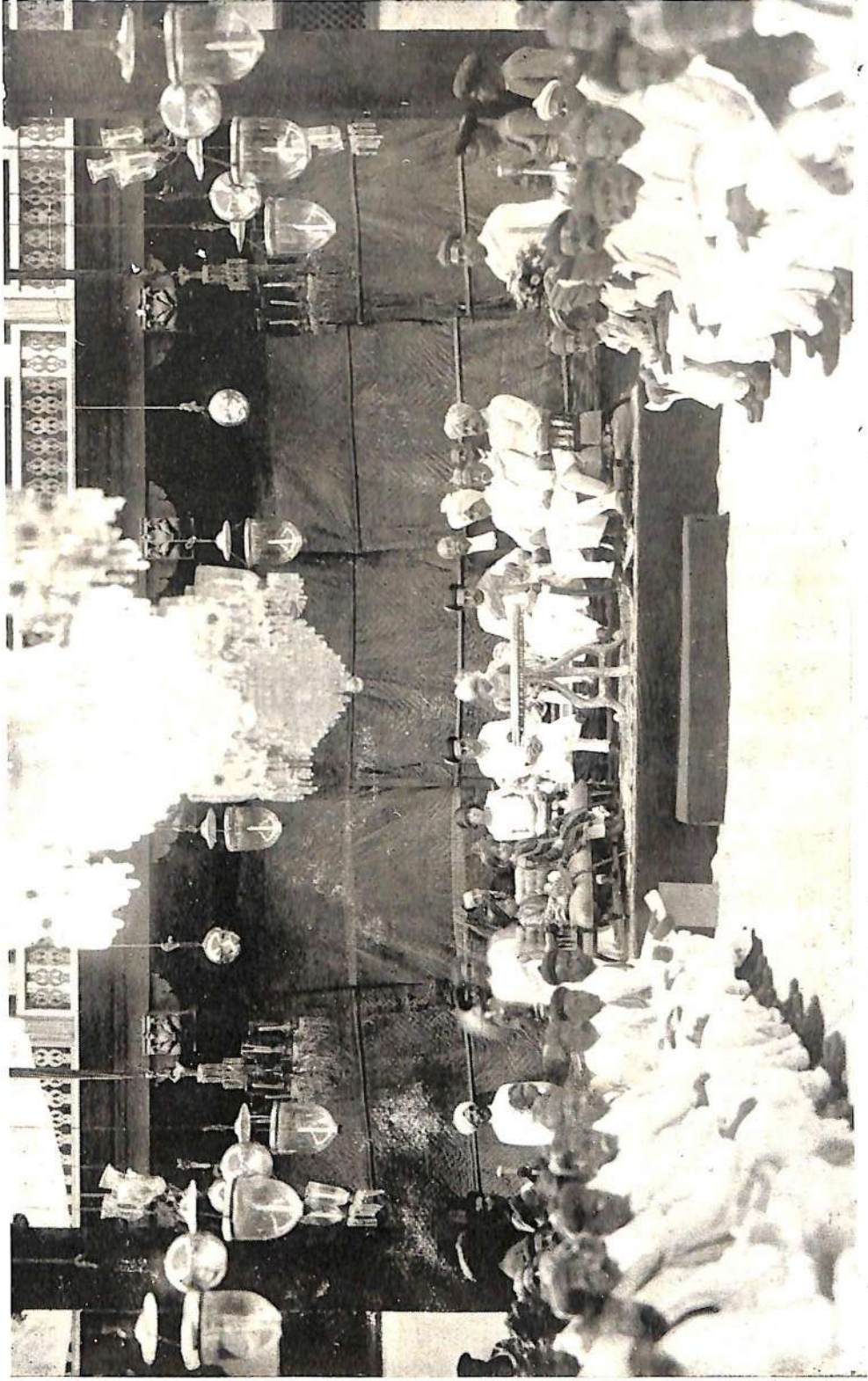
जमाबंदीचें काम ३-४ दिवसांत संपवून ता. २ डिसेंबर रोजीं श्रीमंत राजेसाहेब भोरास आले. त्या अवधींत या बहुमानाबद्दल ब्रिटिश सरकारचे

वडे अधिकारी, संस्थानिक बंधू, आस, इष्टमित्र, हितचिंतक व प्रजाजन यांचे-
कडून अभिनंदनाची शेंकडों पत्रे व तारा आल्या. ता. २ डिसेंबर १९२७ इ.
रोजी सायंकाळी श्रीमंत राजेसाहेब भोरास आले त्या वेळीं शहरचा राजमार्ग
पताकांनी उत्तम रीतीने सुशोभित करून रोपणाई करण्यांत आली होती.
शहराच्या प्रवेशद्वारापासून वाड्यापर्यंत श्रीमंत राजेसाहेबांची मोठ्या थाटाची
मिरवणूक काढण्यांत आली. वाटेनें नागरिकांकडून शेकडों पुष्पहार अर्पण
करण्यांत आले. श्रीमंत राजेसाहेब वाड्यांत गेल्यावर तेथें अधिकारी व इतर
नोकर यांनींही श्रीमंतांस पुष्पहार घातले.

या बहुमानानिमित्त संस्थानांतील तालुक्यांतील प्रजाजन, भोर म्युनिसि-
पालिटी व इतर संस्था यांनीं श्रीमंत राजेसाहेबांस मानपत्रे स्वीकारण्याची
विनंति केली. श्रीमंत राजेसाहेबांनीं सर्वांच्या इच्छेस मान देऊन मानपत्रे
स्वीकारण्याचें कबूल केलें. हा मानपत्र-अर्पणाचा समारंभ ता. २९ जानेवारी
सन १९२८ इ. रोजीं श्रीराममंडपांत दरवार भरवून करण्यांत आला. या वेळीं
भोर म्युनिसिपालिटी, पुणें बालवीरसंस्था, राजगड, पौनमावळ व सुधागड
तालुक्यांतील प्रजाजन व पिरंगूट येथील प्रजाजन यांचेकडून श्रीमंत राजेसाहेबांस
मानपत्रे अर्पण करण्यांत आलीं. त्या वेळीं सर्व मानपत्रांस उत्तर देतांना
श्रीमंतांनीं प्रथम सर्वांचे आभार मानून या आनंदोत्सवाचे चिरस्मरणार्थ म्हणून
संस्थानांत कायदे-मंडळासारखी प्रातिनिधिक संस्था स्थापन करण्याचा आपला
हेतु असल्याची महत्त्वाची गोष्ट जाहीर केली. या हेतूप्रमाणें याच सालीं
आपल्या ६ व्या वार्षिक राज्यारोहणाच्या समारंभाच्या वेळीं म्हणजे ता. १८
ऑगस्ट रोजीं कायदेमंडळाची स्थापना केली. वरील सलामीचा मान प्राप्त
झाल्यानंतर ता. ८ मे १९२८ रोजीं मुंबईचे त्या वेळचे गव्हर्नर सर लेस्ली
विल्सन यांनीं भोरास भेट दिली. त्या वेळीं दरवारमध्ये केलेल्या भाषणांत त्यांनीं
सलामीचे प्राप्तीबद्दल अभिनंदन करून पुढील गौरवपर उद्गार काढले:—

“It is, as you, Chief Saheb, have pointed out, unusual for
a Governor of Bombay to visit Bhor more than once during
his term of office, but, since I was here last, an important
event in the history of the State has taken place, and I was
anxious to have an opportunity of coming here and personally

चित्रांक ११९.

१ तोफांची सलामी मिळाल्याबद्दल श्रीमंत राजेसाहेबांना मानपत्रे अर्पण करण्यासाठी ता. २९ जानेवारी १९२८ रोजी भोर येथे भरविलेला दख्खार.

[सं. पा. ६८८

एवर बाबबाळक, बाबाबाळ

congratulating the Chief, within his own State, on the honour that has been conferred upon him by His Majesty the King-Emperor. I wished also to offer my congratulations in person to the people of Bhor, not only upon the distinction conferred upon the State, but upon their good fortune in having as their ruler the present Shrimant Pant Sachiv.

As the people of the various countries in the world live under governments of all sorts, both good and bad, so among the Indian States there are many that are ruled for the benefit of the subjects of those States, and there are others few, I am glad to think, in number in which the welfare of the people does not always appear to be the paramount consideration. Within the former class a prominent position must be given to the State of Bhor under your present ruler, who, during the six years that have passed since he succeeded to the gadi has worked whole-heartedly for the prestige of his State and for the welfare of those whose happiness and prosperity have been committed to his charge.

It would not be appropriate for me, on an occasion such as this, to try to describe to you the various improvements in the Administration which the Chief Saheb has introduced in recent years, often at very considerable cost to the revenue of the State, and indeed I fear it would take too long if I were to attempt even to enumerate these improvements in any detail. To the people of the State, who have benefitted from these reforms they are too well known to require any statement from me on the subject, and to the outside public the permanent salute of 9 guns which has been recently conferred, is sufficient proof that the Chief's excellent administration of the internal affairs of his State as well as his loyal and whole-hearted co-operation with Government, particularly in the important irrigation scheme which derives its water supply from the great work at Bhatghar, have been fully appreciated and recognised not only by the Government of Bombay, but by His Excellency the Viceroy and by His Majesty the King-Emperor. It gives me great pleasure to be able thus publicly

to express my appreciation of the work that your Chief has done, and is doing, for the welfare of the State, my gratitude for his constant friendship and loyal co-operation in the efforts my Government have been making for the benefit of the people of Bombay Presidency, and to offer now, in the presence of his people, my warmest personal congratulations to Shrimant Pant Saheb, Chief of Bhor."

‘ राजा ’ ह्या वंशपरंपरेच्या बहुमानाच्या पदवीची प्राप्ति

९ तोफांच्या सलामीचा वंशपरंपरेचा मान मिळाल्यानंतर ता. ३ जून सन १९३५ इ. रोजी संस्थानाचे अधिपतीस ‘ राजा ’ ही बहुमानाची वंशपरंपरेची पदवी ब्रिटिश सरकारकडून मिळाली. हा दिवसहि भोर संस्थानच्या इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनीच लिहून ठेवण्यासारखा आहे. पूर्वी संस्थानच्या अधिपतीस ‘ चीफ ’ असे संबोधण्यांत येत असे. भोरसारख्या संस्थानचे अधिपतीस ‘ चीफ ’ ही पदवी न्यूनत्वदर्शक होती. ‘ राजा ’ ही पदवी मिळाल्यानं संस्थानास आलेला कमीपणा नाहीसा होऊन संस्थानला योग्य दर्जा प्राप्त झाला, व त्यामुळे संस्थानच्या प्रजाजनांस आनंद झाला. ९ तोफांचे सलामीचे वेळी ज्याप्रमाणे सर्वत्र आनंदोत्सव होऊन श्रीमंत राजेसाहेबांस मानपत्रे अर्पण करण्यांत आलीं, त्याचप्रमाणे ता. १८ जून १९३५ रोजी प्रजाजनांकडून व अनेक सार्वजनिक संस्थांकडून श्रीराम-मंडपांत दरबार भरवून श्रीमंत राजेसाहेबांस मानपत्रे अर्पण करण्यांत आलीं. त्यांत दत्तमंदिर संस्था भोर, तालुका लोकल बोर्ड, विचित्रगड, नोटिफाइड एरिया कमिटी शिरवळ, गोदुग्धप्रसारक मंडळ, भोर, सुधागड तालुका लोकल बोर्ड, सॅनिटरी बोर्ड पाली, राजगड तालुका लोकल बोर्ड, राजगड तालुका-सभा, पाली वाचनालय, समाज-सेवासंघ, हरिजनसेवकसंघ, नसरापूर सॅनिटरी कमिटी, प्रचंडगड तालुका लोकल बोर्ड, सुधागड सरकारी संघ मुंबई, नाडसूरसेवा मंडळ व भोर म्युनिसिपालिटी, इत्यादि संस्था प्रमुख होत्या.

या मानपत्रसमारंभांतील विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सुधागड तालुक्यांतील हरिजनसेवकसंघाने दिलेलें मानपत्र ही होय. मानपत्रसमारंभ करण्याचें ठरलें तेव्हां वरील तालुक्यांतील हरिजनसेवासंघाचे चालकांनी श्रीमंत

राजेसाहेबांस संघाचें मानपत्र स्वीकारण्याबद्दल विनंती केली. श्रीमंत राजेसाहेबांनीं त्यांची विनंति मान्य केली, तेव्हां हरिजनसेवकसंघास आनंद वाटून संघानें आपल्यातर्फे मानपत्र देण्याकरितां भोरास शिष्टमंडळ पाठविण्याचें ठरवून त्याप्रमाणें श्रीमंत राजेसाहेबांस कळविलें.

अस्पृश्यांचें शिष्टमंडळ येऊन श्रीमंत राजेसाहेबांस दरबारांत मानपत्र अर्पण करणार ही बातमी ऐकून सनातनींना धक्काच बसला. शिष्टमंडळांत अस्पृश्य येणार, तेव्हां त्यांना दरबारांत कोठें बसवावें, त्यांची व्यवस्था कशी ठेवावी याबद्दल अधिकारीवर्गांत वाटाघाट सुरू झाली. अधिकाऱ्यांत काहीं जुने अधिकारी सनातनी आहेत. शास्त्री, पंडित व भिक्षुकवर्गास त्यांचा आधार. शास्त्री-पंडितांनीं वरील अधिकाऱ्यांस सांगितलें कीं, श्रीराम-मंडपांत जर अस्पृश्यांचा प्रवेश होऊं दिला तर धर्मावर मोठाच घाला पडणार आहे. यास्तव मानपत्र दुसऱ्या कोणीतरी स्पृश्यानें श्रीमंत राजेसाहेबांस अर्पण करावें.

श्रीमंत राजेसाहेबांनीं जेव्हां अधिकाऱ्यांचा सल्ला विचारला तेव्हां सनातनी अधिकाऱ्यांनीं व उपाध्ये दीक्षितांनीं अस्पृश्यांना श्रीराम-मंडपांत दरबारांत बसवूं नये, असें सांगितलें. काहीं नवमतवादी अधिकाऱ्यांचें म्हणणें पडलें कीं, ज्याअर्थीं अस्पृश्यांचें मानपत्र स्वीकारण्याचें कबूल केलें त्याअर्थीं इतर मानपत्रें देण्यास येणाऱ्या लोकांप्रमाणेंच अस्पृश्यांना वागविणें इष्ट आहे. श्रीमंत राजेसाहेबांनीं सर्वांचें म्हणणें ऐकून घेऊन विशेष चर्चा न करितां इतर मंडळीं-प्रमाणेंच अस्पृश्यांची राहण्याची व जेवणखाणाची तजवीज ठेवून दरबारांत इतर लोकांमध्येच त्यांची बसण्याची व्यवस्था करण्याबद्दल हुकूम दिले. त्याप्रमाणें त्यांची उतरण्याची वगैरे व्यवस्था ठेवण्यांत येऊन दरबारांत योग्य ठिकाणीं त्यांना बसविण्यांत आलें. अस्पृश्यांपैकीं एकानें आपलें मानपत्र वाचून दाखवून तें स्वतः आपल्या हातानें श्रीमंत राजेसाहेबांस अर्पण केलें. या वेळीं अस्पृश्यांना किती धन्यता वाटली असेल !

हा मानपत्रांचा समारंभ झाल्यावर ता. १९ जून रोजीं श्रीमंत राजेसाहेबांनीं हरिजनांचे बाबतींत जें उदार धोरण व मनोधैर्य दाखविलें त्याबद्दल श्री. गोपाळ कृष्ण देवधर, एम्. ए., सी. आय. ई., अध्यक्ष, महाराष्ट्र प्रांतिक

हरिजनसेवकसंघ, यांचेकडून श्रीमंत राजेसाहेबांस जें पत्र आलें त्यांतील उतारा पुढें दिला आहे.

महाराष्ट्र प्रांतिक हरिजनसेवकसंघ

पुणें, सेवासदन,

ता. १९ जून १९३५.

श्रीमंत सरकार रघुनाथराव शंकरराव ऊर्फ बाबासाहेब पंतसचिव,

राजा ऑफ भोर, यांसी:—

साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आपणांस साम्राज्य-सरकारकडून राजा हा बहुमानाचा किताब वंश-परंपरेनें मिळाला याबद्दल भोर संस्थानांतील निरनिराळ्या संस्थांतर्फे भोर येथें श्रीरामचौकांत दरबार भरून ता. १८ जून १९३५ रोजीं आपलें अभिनंदन करण्यांत आलें हें योग्यच झालें. सदर प्रसंगीं पाली हरिजनसेवकसंघातर्फे संस्थानांतील हरिजन प्रजाजनांकडून देण्यांत आलेल्या मानपत्राचा आपण स्वीकार केला व वेदोनारायणांपासून हरिजनांपर्यंत सर्वांना आपल्या दरबारांत आपण समानतेनें वागविलें ही गोष्ट भोर संस्थानच्या इतिहासांत फार महत्त्वाची गणली जाईल यांत शंका नाही. पाली हरिजनसेवकसंघाच्या चालकांना पालीसारख्या गांवीं पांढरपेशा सनातनी म्हणविणाऱ्या वर्गाकडून बहिष्कृत करण्यांत आलें असतां, त्याच हरिजनसेवकसंघाचें मानपत्र भोर येथील दरबारांत आपण स्वीकारून जें मनोधैर्ययुक्त सौजन्य दाखविलें व प्रजाजनांस अस्पृश्यतानिवारणाचे कामीं जें नवीन वळण लाविलें त्यांबद्दल आपलें अभिनंदन करून पाली हरिजनसेवकसंघाच्या चालकांच्या चिकाटीचें व धैर्याचेंहि कौतुक करावें असेंच कोणाहि सुज्ञास वाटेल.

आपण ज्या धोरणानें आबालवृद्धांच्या उन्नतीचें कार्य अंगिकारलें आहे त्यांत परमेश्वर आपणांस उत्तरोत्तर अधिक यश व आयुरारोग्य देवो, अशी जगन्नियंत्या परमेश्वराजवळ प्रार्थना करून मी आमच्या हरिजन मंडळींच्या वतीनें हें अभिनंदन-पत्र पुरें करतो.

आपला,

गोपाळ कृष्ण देवधर,

एम्. ए., सी. आय. ई.

अध्यक्ष.

चित्रांक १२०

मुंबई सरकारचे पोलिटिकल सेक्रेटरी मि. सी. डब्ल्यू. ए. टर्नर यांनी सन १९२४ साली भोरास मेट दिल्यावेळी घेतलेला फोटो.
खुर्चीवर-१ अ. क. गांडेकर; २ मि. टर्नर; ३ मिसेस टर्नर; ४ श्री. राजेसाहेब; ५ श्री. युवराज; ६ रा. व. सातभाई.

श्रीमंतांना 'राजा' पदवी प्राप्त झाल्यावर ता. १३-६-१९३५ रोजी पुणे येथील रा. व. हणमंतरामशेट यांनी आपल्या बंगल्यांत अ‍ॅट-होम पार्टी दिली. त्या वेळीं रा. व. हणमंतरामशेट यांनी अभिनंदनपर भाषण केलें. त्यास समयोचित उत्तर देऊन श्रीमंत राजेसाहेब यांनी त्यांचे आभार मानले.

पुढें ता. १६ रोजी रा. व. चिमणशेट यांनी चहापार्टी केली. आयुर्वेदाचार्य नानलशास्त्री यांनी ता. २४-६-१९३५ रोजी व श्री. रा. रा. वासुदेव गोपाळ पुराणीक यांनी २९-६-१९३५ रोजी थाटाची मेजवानी दिली.

श्रीमंत बाबासाहेब यांना 'राजा' या पदवीबद्दल श्रीमंत बाळासाहेब मिरजकर यांनी एक चांदीचा चहाचा सेट भेट म्हणून दिला.

श्रीमंत राजेसाहेब यांना 'राजा' पदवीबद्दलची सनद ए. जी. जी. मार्फत ता. ६ ऑगस्ट १९३५ रोजी मिळाली. ती सनद पुढीलप्रमाणें:—

राजा पदवीची सनद

Government Seal

Crown

S A N A D.

To

Meherban Shrimant Raghunathrao Shankarrao

Pant Sachiv of Bhor.

Deccan States.

I hereby confer upon you the title of 'RAJA' as a hereditary distinction.

Willingdon.

Simla,

Viceroy & Governor-General

The 3rd June 1935.

of India.

Seal of the
Governor-General of India.
in Council.

श्रीमंत नानासाहेब निंबाळकर फलटणचे अधिपति यांनी श्रीमंत बाबासाहेब व जमखिंडी संस्थानचे अधिपति यांना पुणे येथील वेस्टर्न इंडिया टर्फ क्लबमध्ये ता. २० ऑगस्ट १९३५ रोजी डिनरपार्टी दिली. या पार्टीस सुमारे

१०० पाहुण्यांना बोलाविले होते. त्यांत श्रीमंत बाळासाहेब अधिपति मिरज, हिज हायनेस अप्पासाहेब पटवर्धन सांगली, श्रीमंत चीफसाहेब इचलकरंजी व मुंबई सरकारचे बरेच बडे अधिकारी होते. श्रीमंत राजेसाहेब फलटण यांनी 'राजा' ही पदवी भोरचे अधिपति व जमखिडीचे अधिपति यांना मिळाल्याबद्दल भाषण करून अभिनंदन केले तें परिशिष्ट ९ मध्ये दिले आहे. श्रीमंत राजेसाहेब भोर व जमखिडी यांनी उत्तरादाखल भाषणें करून राजेसाहेब फलटण यांनी केलेल्या सत्काराबद्दल त्यांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानले.

श्रीमंत बाबासाहेब यांना 'राजा' ही पदवी मिळाल्यानंतर ४ महिन्यांनी मुंबईचे गव्हर्नर नेक नामदार लॉर्ड ब्रेबोर्न यांनी भोरास ता. १८ माहे ऑक्टोबर १९३५ इसवी रोजी भेट दिली. त्या वेळी दरबारांत त्यांनी केलेल्या भाषणांत सुरुवातीस श्रीमंतांचे 'राजा' ही पदवी मिळाल्याबद्दल अभिनंदन केले. ते म्हणाले :

"Let me first of all express the great pleasure I feel in taking this opportunity of expressing in public Lady Brabourne's and my own hearty and sincere congratulations upon your getting the title of 'Raja' from the Government of India, though I had already done so in private. Raja Saheb, it gave me great pleasure when I read your name in the honour's list."

पुढे १९३६ च्या मार्च महिन्यांत नुकत्याच बनविलेल्या भोर येथील कायदेमंडळानें खास दरबार भरवून श्रीमंत राजेसाहेब यांना 'राजा' पदवी प्राप्त झाल्याबद्दल मानपत्र ता. ३० मार्च १९३६ रोजी अर्पण केले.

सन १९३६ च्या जून महिन्यांत श्रीमंत राजेसाहेब मुंबईस गेले असतां ठाणें येथील देशमुख संघानें ता. २ जून रोजी जाहीर समारंभ करून श्रीमंतांचे अभिनंदन केले. या संघाचे उपाध्यक्ष भोर कायदेमंडळाचे सभासद श्री. रा. के. अ. देशमुख यांचे नेतृत्वाखाली हा समारंभ सरदारगृहांत झाला. त्यांनी संघाचे सर्व सभासदांची श्रीमंत राजेसाहेब यांचेबरोबर ओळख करून दिल्यावर संघाचे सेक्रेटरी मि. ए. व्ही. दिघे यांनी अभिनंदनपर भाषण केले. श्रीमंतांनी समयोचित शब्दांत संघाचे आभार मानले व संघाच्या सभासदांना 'अॅट-होम' पार्टी दिली.

भाटवर धरणास व्हाइसरोंयांचो भेट.

१ सर लेस्ली विल्सन; २ ने. ना. लॉर्ड आयाविन, हल्लींचे लॉर्ड हॅलिफॅक्स; ३ लेडी आयाविन; ४ श्री. राजेसाहेब. [सं. पा. ६१९

हरिजनसेवकसंघानें, ता. १८ जून १९३५ रोजीं श्रीमंतांनीं भोर येथें मानपत्रांचे दरबारांत हरिजनांचें मानपत्र स्वीकारलें त्याच्या स्मरणार्थ १८ जून १९३६ हा दिवस वृक्षारोपणदिन म्हणून साजरा केला. या समारंभास भोर दरबारतर्फे सुधागड तालुक्याचे मामलेदार हजर राहिले होते.

श्रीमंत राजेसाहेब यांना ' राजा ' ही पदवी मिळाल्याचें समजल्यावर लंडनहून लॉर्ड झेटलंड, स्टेट सेक्रेटरी, व सर अर्नेस्ट हॉटसन, मुंबईचे माजी तात्पुरते गव्हर्नर, यांनीं पत्रें पाठवून श्रीमंतांचें अभिनंदन केलें. सर हॉटसन यांचें पत्र खालीं दिलें आहे.

Congratulatory Letter from Sir Earnest Hotson,
a former Acting Governor of Bombay.

C/o Grindley & Co.,
Sussex Hotel, Castbourne,
19th August 1935.

My Dear Raja Saheb,

I have much pleasure in congratulating you on having secured the Hereditary title of Raja. It must be a very great satisfaction to you to have so notably enhanced the prestige of your State.

It was only the other day that a cutting from *The Times of India* which told of this honour, came into my hands. Had I known of it sooner, I should have written to you at once. We hope that you and all your family are in good health and that your State is prospering.

By now, I suppose you are being accustomed to the new arrangements by which your ancestral connection with the Government of Bombay has been severed, but I am sure your friendly relations with those in Poona have not been impaired by the change.

With all good wishes and kind regards.

Yours sincerely,

Earnest Hotson.

संस्थानचे कारभाऱ्यांस ' दिवाण ' हुद्द्याची प्राप्ति

सन १९२७ सालीं भोर संस्थानचे मुख्य अधिकारी यांस कारभारी म्हणण्यांत येत असे. ९ तोफांचे कायमचे सलामीचा मान संस्थानला या सालीं प्राप्त झाल्यावर बाकीच्या मोठ्या संस्थानांच्या दिवाणांप्रमाणें भोर संस्थानचे कारभाऱ्यांसहि ' दिवाण ' म्हणण्यास संमति मिळावी, अशाबद्दल श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं मुंबई सरकारला विनंति केली. त्याप्रमाणें संस्थानचा दर्जा श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आल्यापासून वराच वाढला आहे व संस्थानची सर्वांगीण प्रगति समाधानकारकपणें होत आहे हें ध्यानीं घेऊन, कारभाऱ्यांस 'दिवाण' म्हणण्यास सरकारनें ताबडतोब संमति दिली. ही गोष्ट संस्थानचे दर्जाचे वाढीत भर घालण्यास कारणीभूत झाली आहे. तेव्हांपासून कारभारी यांस ' दिवाण ' म्हणण्यांत येतें.

नवीन अधिकारांची प्राप्ति

श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर येण्यापूर्वी संस्थानच्या फौजदारी अधिकारावर जीं नियंत्रणें होती तीं श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आल्यावर एक वर्षानंतर ब्रिटिश सरकारनें काढून टाकिलीं. त्यामुळें संस्थानला दिवाणी व फौजदारी खात्यांतील संपूर्ण व अनिर्वध अधिकार प्राप्त झाले. सन १९३० सालापर्यंत संस्थानच्या बाहेरील दुसऱ्या संस्थानांतील इसमानें खुनाचा गुन्हा केला तर संस्थानला त्याची चौकशी पोलिटिकल एजंट यांच्या परवानगीशिवाय करता येत नसे. परंतु, सन १९३० सालीं हा प्रतिबंध काढून टाकण्यांत आला. तेव्हांपासून पोलिटिकल एजंट, ए. जी. जी. व पुढें रेसिडेंट यांचे परवानगीशिवाय, दुसऱ्या संस्थानच्या कोणाहि इसमानें खुनाचा गुन्हा केल्यास त्या गुन्हाची चौकशी करून शिक्षा देण्याचा संस्थानास अधिकार मिळाला.

सन १९३२ सालापर्यंत संस्थानांत गुन्हा करून पळून जाणाऱ्या गुन्हेगारांचा ब्रिटिश हद्दीत पाठलाग करण्याचा संस्थानच्या पोलिसांस अधिकार नसे. तो त्या सालीं देण्यांत आला. ब्रिटिश हद्दीतील गुन्हेगारांचा संस्थानच्या हद्दीत पाठलाग करण्याची ब्रिटिश अंमलदारांस मात्र परवानगी असे. ही स्थिति संस्थानचा कमीपणा दर्शविणारी होती. परंतु, संस्थानचें पोलिसखातें ब्रिटिश पोलिसखात्यापेक्षां कार्यक्षमतेच्या दृष्टीनें कमी योग्यतेचें नाहीं अशी खात्री

होजन वरील सालीं म्हणजे सन १९३२ सालीं ब्रिटिश सरकारनें संस्थानच्या पोलिस अंमलदारास ब्रिटिश हद्दींत पळून जाणाऱ्या गुन्हेगाराचा पाठलाग करण्याचा अधिकार कांहीं विशिष्ट प्रतिबंध ठेवून दिला. या अधिकारामुळे संस्थानच्या पोलिसखात्याचे इभ्रतींत भर पडली.

याच सालीं भोर दरबार व बडोदे दरबार यांचे दरम्यान गुन्ह्याची चौकशी करण्याचे कामीं सांपडलेला मुद्देमाल ओळखण्याकरितां कांहीं शर्तींवर एकमेकांनीं एकमेकांस मदत देण्याची तजवीज करण्यांत आली. अशाच प्रकारची मुंबई इलाख्यांतील सर्व जिल्हा-अधिपति व भोर दरबार यांचे दरम्यान एकमेकांनीं एकमेकांस मदत करण्याची तजवीज सन १९३६ इ. सालीं तीन वर्षांकरितां करण्यांत आली.

संस्थानी व ब्रिटिश हद्दींत फौजदारी खटल्यांत झालेले दंड वसूल करण्याचे बाबतींत संस्थानी व ब्रिटिश कोर्टे यांचे दरम्यान परस्परांनीं मदत देण्याचें सन १९३३ सालीं ठरलें. यामुळे दंड वसुलीचें काम सोपें झालें.

सन १९३६ सालीं भोर संस्थान व मुंबई सरकार यांचे दरम्यान नॉन-एक्स्ट्रॅडायटेबल खटल्यांत आरोपींवर समन्सें बजावण्याचे बाबतींत करार झाला. या कराराप्रमाणें एकमेकांना एकमेकांचे हद्दींत समन्सें बजावितां येतात.

एक्साइज करास पात्र असलेल्या जिनसा चोरून आणणें, चोरून दारू गाळणें वगैरे गुन्हे शोधून काढून त्यांची चौकशी करण्याचा अबकारी अॅक्टाच्या ३६, ३७, व ४१ कलमांप्रमाणें अधिकार संस्थानांतील हेड कॉन्स्टेबलच्या वरील दर्जाच्या पोलीस अंमलदारास ब्रिटिश सरकारकडून देण्यांत आला आहे.

वर सांगितलेले सर्व अधिकार श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आल्यानंतरच संस्थानास मिळालेले आहेत. यांशिवाय संस्थानाधिपतींस अपमानास्पद अशा कांहीं गोष्टी रूढ होत्या त्याहि श्रीमंत राजेसाहेबांनीं काढून टाकविल्या.

योग्य कारणें दाखवून आपलें नांव सरदारांचे यादींतून कमी करण्याबद्दल मुंबई सरकारकडे एक यादी पाठविली. मुंबई सरकारास श्रीमंत राजेसाहेबांचें म्हणणें सयुक्तिक वाढून सरदारांचे यादींतून त्यांचें नांव सन १९३२ सालीं काढून टाकण्यांत आलें.

याशिवाय महायुद्धानंतर हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराच्या नवीन घटनेनुसार जे फेरफार करण्यांत आले त्यांमुळे हि संस्थानच्या इभ्रतींत भर पडली. हिंदुस्थानांतील सर्व महत्त्वाच्या संस्थानांचा संबंध प्रत्यक्ष हिंदुस्थान सरकारशी ठेवण्यांत यावा, अशी मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड रिपोर्टांत शिफारस करण्यांत आली होती. सन १९१९ साली दिल्ली येथे संस्थानिकांची जी परिषद झाली त्या परिषदेत व्हाइसरॉय लॉर्ड चेम्सफर्ड यांनी वरील शिफारस साम्राज्य-सरकारास मान्य असल्याचें जाहीर केलें. या नवीन धोरणाप्रमाणें प्रथम पंजाब, मद्रास, पश्चिम हिंदुस्थान, मध्यप्रांत व बिहार, ओरिसा यांतील संस्थानांचा संबंध मध्यवर्ति सरकारशी जोडण्यांत आला. नंतर जेव्हां दक्षिणेतील संस्थानांची पाळी आली तेव्हां अंतर्गत राज्यकारभाराचे संपूर्ण अधिकार असलेल्या महत्त्वाच्या भोर संस्थानाचा संबंधहि बाकीच्या दक्षिणेतील संस्थानांबरोबर ता. १ एप्रिल सन १९३३ पासून प्रत्यक्ष हिंदुस्थान सरकारशी जोडण्यांत आला. पूर्वी संस्थानचा संबंध मुंबई सरकारशी होता. त्या वेळी पुण्याचे कलेक्टरासच संस्थानचे पोलिटिकल एजंट म्हणून अधिकार असे. हिंदुस्थान सरकारशी संबंध जोडला गेला तेव्हां कोल्हापूरचे रेसिडेंट यांनाच दक्षिणेतील संस्थानांचे एजंट टु दी गव्हर्नर-जनरल नेमण्यांत आले. पुढें ता. १ एप्रिल सन १९३६ इ. रोजी जेव्हां नवीन गव्हर्मेंट ऑफ इंडिया अॅक्ट हिंदुस्थानास लागू केला त्याच वेळी एजंट टु दि गव्हर्नर जनरल या नात्याने त्यांच्याशी संस्थानचा हा संबंध न राहिल्यामुळे सदर अधिकाऱ्यास ए. जी. जी. ऐवजी रेसिडेंट फॉर कोल्हापूर अॅन्ड डेक्कन स्टेट्स असे संबोधण्यांत आले. या वरील फरकामुळे हि संस्थानचें महत्त्व वाढलें आहे. हल्लीं भोर संस्थान हें पहिल्या वर्गातील संस्थानांत मोडतें.

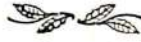
श्रीमंत राजेसाहेब गादीवर आले त्या वेळी ज्या भोर संस्थानाची गणना फर्स्टक्लास सरदारांत होत असे, त्या संस्थानास श्रीमंत राजेसाहेबांच्या १७ वर्षांच्या कारकीर्दींत संपूर्ण अधिकाराच्या बाबतींत असलेले निर्बंध नाहीसे होऊन नवीन अधिकारांची प्राप्ति होऊन, ९ तोफांचे सलामीचा वंशपरंपरेचा मान, त्याचप्रमाणें 'राजा' ही वंशपरंपरेची पदवी मिळून भोर संस्थानास पहिल्या प्रतीच्या संस्थानाचा दर्जा प्राप्त झाला, ही गोष्ट श्रीमंत राजेसाहेबांच्या उज्वल राज्यकारभाराची, कर्तृत्वशक्तीची व संस्थानहितसंवर्धनाची द्योतक आहे.

चित्रांक १२२

नेक नामदार लॉर्ड आर्यार्विनसाहेव, हल्लीचे लॉर्ड हॅल्लिफॅक्स, श्रीमंत राजेसाहेबांसमवेत संस्थानच्या गाई ऑफ ऑनरची भाटघर येथे पाहणी करीत आहेत.
[सं. पा. ६९९०]

प्रकरण १७ वें
सत्कारसमारंभ
संस्थानांतील

व्हाइसरॉय व सरसेनापति यांच्या संस्थानला भेटी

व्हाइसरॉयसाहेबांना चहापार्टी

भोर संस्थान हें लहान संस्थान असल्यामुळे आजपावेतो जिल्ह्याचे कलेक्टर व इलाखाधिपति यांखेरीज बड्या लाटसाहेबांच्या भेटीचा मान भोरला मिळाला नव्हता व पुढेहि कधी मिलेल अशी आशा वाटण्यास जागा नव्हती. तथापि, भाटघर येथील हिंदुस्थानांतील १ ल्या नंबरचें धरण हें भोरचे हद्दींत भोरपासून सुमारे २ मैलांवर असल्यामुळे मुंबई इलाखाधिपति यांचे विनंतीवरून तें धरण पाहण्यास नेक नामदार व्हाइसरॉय लार्ड आयर्विनसाहेब हे त्यांच्या दक्षिण हिंदुस्थानांतील दौऱ्याचे कार्यक्रमाप्रमाणें १ ऑगस्ट १९२६ रोजी भाटघर येथें आले. नेक नामदार व्हाइसरॉयसाहेब यांच्या दक्षिणेतील दौऱ्याचा कार्यक्रम प्रसिद्ध झाल्यावर व ता. १ ऑगस्ट रोजी ते भाटघर येथें येणार आहेत असें समजल्याबरोबर भाटघर येथें चहापार्टी देण्याचा आपला हेतु श्रीमंत राजेसाहेबांनीं मुंबईचे गव्हर्नर सर लेस्ली विल्सन यांचेमार्फत कळवून तिचा स्वीकार करावा अशी व्हाइसरॉयसाहेबांना विनंति केली. त्या विनंतीला मान्यतादर्शक उत्तर आल्यावर भाटघर येथें पार्टीकरितां एक भव्य शामियाना उभारण्यांत आला. ता. १ ऑगस्ट रोजी ४-४५ वाजतां नेक नामदार व्हाइसरॉयसाहेब भाटघर येथें आल्यावर श्रीमंत राजेसाहेब, श्रीमंत युवराज व संस्थानचे कारभारी यांनीं त्यांचें स्वागत केलें. बरोबर मुंबईचे गव्हर्नर नेक नामदार सर लेस्ली विल्सन हे आले होते. सर्वांना चहापार्टी झाल्यावर श्रीमंत राजेसाहेबांना व्हाइसरॉयसाहेबांनीं खासगी भेट दिली. नंतर हारतुरे, अत्तरगुलाब, पानसुपारी, फोटो वगैरे झाल्यावर सर्व पाहुणेमंडळी भाटघर धरणाच्यावरचे बाजूस धरण पाहण्यास गेली. धरण पाहून झाल्यावर व्हाइसरॉयसाहेब पुण्याकडे रवाना झाले.

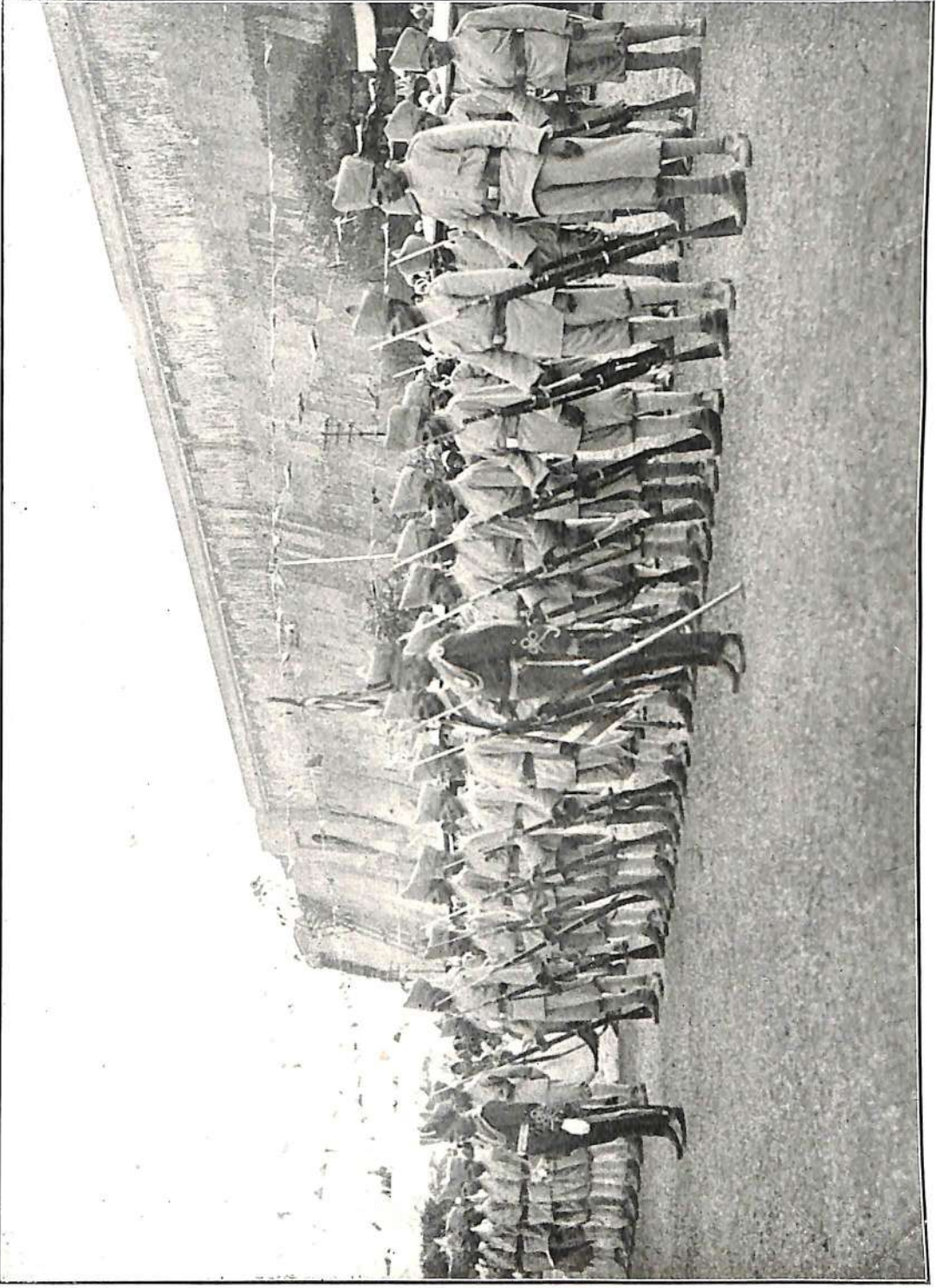

हिंदुस्थानचे सरसेनापति यांचें भोरास आगमन

श्रीमंत राजेसाहेब १९३० च्या मे महिन्यांत विलायतेस गेले, त्या वेळीं ते ज्या 'व्हाइसरॉय ऑफ इंडिया' बोटीनें प्रवास करित होते त्याच बोटीनें हिंदुस्थानचे भावी सरसेनापति (कमांडर-इन्-चीफ) सर फिलिप डब्ल्यू. चेटवुड हे विलायतेस जात होते. त्या प्रवासांत श्रीमंत राजेसाहेब यांची त्यांजबरोबर ओळख झाली. त्याच वेळीं श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं त्यांच्याजवळ भोरास एकदां भेट द्यावी, अशी विनंति केली. त्यांनीं हिंदुस्थानांत परत आल्यावर दक्षिण हिंदुस्थानांतील आपल्या दौऱ्याचे वेळीं भोरास येण्याचें आश्वासन दिलें. पुढें १९३१ च्या ऑगस्टमध्ये सरसेनापति यांनीं दक्षिणेंत दौरा काढण्याचें ठरविलें व आपल्या कार्यक्रमांत २ ऑगस्ट रोजीं भोरास येण्याचें जाहीर केलें. ठरल्याप्रमाणें सरसेनापतिसाहेब हे भोरास वरील तारखेस १-३० वाजतां आले. त्यांच्या भेटी-संबंधांची व्यवस्था पाहण्यास पोलिटिकल एजंट मि. ए. एम्. मॅकमिलन हे अगोदर २ तास आले होते. सर सेनापति यांच्याबरोबर त्यांचे मिलिटरी सेक्रेटरी व एक ए. डी. सी. होते. श्रीमंत राजेसाहेब, श्रीमंत युवराज व पोलिटिकल एजंट यांनीं सन्मान्य पाहुण्यांचें रामबागेंत मोठ्या आदरानें स्वागत केलें. त्या वेळीं दिवाण रा. व. हुल्याळ, माजी दिवाण श्रीधर आबाजी सातभाई वगैरे मंडळी हजर होती. सरसेनापतिसाहेबांना आगमनार्थ १७ तोफांची सलामी देण्यांत आली. परसांतील बंगल्यांत लंच झाल्यावर वाड्यांत त्यांच्या स्वागतार्थ दरबार भरविण्यांत आला. दरबारांत सर्व पाहुणे स्थानापन्न झाल्यावर सर्व अधिकारी-वर्गाची सरसेनापतींना ओळख करून देण्यांत आली. हारतुरे, अत्तरगुलाब, पानसुपारी, फोटो वगैरे झाल्यावर नवीन पुलाचें चालू झालेलें काम दाखविण्यांत आलें. नंतर सरसेनापतिसाहेब भाटघर धरण पाहून पुण्यास गेले. भोर संस्थान हें लहान संस्थान असल्यामुळें यापूर्वीं सरसेनापतींसारख्या बड्या अधिकाऱ्यांच्या भेटीचा योग कधींच आला नव्हता, तो बहुमान सर फिलिप चेटवुड यांच्या आगमनानें भोरला प्राप्त झाला.

मुंबईचे गव्हर्नर सर फ्रेडरिक साइक्स यांचें भोरास आगमन

मुंबईचे गव्हर्नर नेक नामदार सर फ्रेडरिक साइक्स यांना भोरास एकदां भेट देण्याबद्दल श्रीमंत राजेसाहेबांनीं विनंति केली. त्या विनंतीस मान देऊन

भाटघर धरणाचेजारी भोरची इन्फन्ट्री; नेक नामदार व्हाइसरॉयसाहेबांना सलामी देण्यापूर्वी (१९२६).

नेक नामदारसाहेब हे लेडी साइक्स यांचेसह २६ एप्रिल १९२९ रोजी महाबलेश्वराहून भोरास आले. रामबागेंत श्रीमंत राजेसाहेब, श्रीमंत युवराज, पोलिटिकल एजंट मि. एच्. आर. गूड व संस्थानचे अधिकारी यांनी त्यांचें स्वागत केलें. तेथें थोडी विश्रांति घेतल्यावर सर फ्रेडरिक व लेडी साइक्स यांना शहरांतून मिरवीत मिरवीत राजवाड्यांत आणलें. वाड्याचे दरवाज्यांत श्रीमंत राजेसाहेब व श्रीमंत युवराज यांनी स्वागत करून त्यांचे आगमनार्थ शृंगारलेल्या श्रीराम-मंडपांत त्यांस नेण्यांत आलें. तेथें दरबार भरविण्यांत आला होता. आरंभी श्रीमंत राजेसाहेब यांनी त्यांच्या स्वागतपर भाषण केलें. त्यांत त्यांनी गव्हर्नरसाहेबांचे आगमनाचे स्मरणार्थ भोरचे नागरिकांना निवडणुकीचे हक्क देऊन म्युनिसिपालिटीचे सभासदांपैकीं निम्मे लोकनियुक्त सभासद ठेवण्याचें जाहीर केलें. नंतर म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष यांनी मानपत्र वाचून दाखवून तें रौप्य-करंडकांतून नेक नामदारसाहेब यांना अर्पण केलें. श्रीमंतांचे भाषणास व म्युनिसिपालिटीचे मानपत्रास उद्देशून नेक नामदारसाहेब यांनी जें भाषण केलें त्यांतील महत्त्वाचा भाग पुढें दिला आहे:—

“ I must thank you also, Mr. President and Councillors of the Bhor Municipality, for the address of welcome which you have presented to us, and express the pleasure which Lady Sykes and I feel at meeting those who are entrusted with the care of the health and welfare of this town. As I remarked just now, we had already heard much of the consistent efforts of your ruler, Shrimant Pant Saheb, to place the administration of his State on model lines, and of the many ways in which his laudable ambitions have been realised during the six years of his rule. It is but recently that his zeal for the public welfare has received special recognition from His Majesty the King-Emperor in the conferment of a dynastic salute of 9 guns. And I am very glad that my presence here today has been marked by a further step in the forward policy which he has set before himself in encouraging the growth of local self-government in the State. You have heard the announcement of the Pant Saheb that an elective principle will be introduced into the constitution of this

Municipality for the first time. I congratulate both him and you that this reform has been found to be justified by the manner in which this Municipal Board has been fulfilling its obligations in the past, and I sincerely trust that the right of election now conferred will be used entirely for the good of this town and its inhabitants. At the same time, if I may offer a word of advice, I would remind you that the right of election is not an end in itself, but a means to an end, and that its test lies in the manner in which it is used. The exercise of the franchise is not to be regarded as a way of gratifying personal likes and dislikes, or of satisfying personal ambitions. It throws on each elector the responsibility of judging what is best for the community as a whole, and unless he regards his vote as having such a meaning, and makes a conscientious effort to decide how best to use it for the good of his fellow citizens, he will fail to realise the value of what has been given to him. I hope that, just as in other ways you have been endeavouring, with the encouragement and assistance of your ruler, to make this town a model of municipal administration, so in the matter of using their vote the electors will fully justify the anticipations with which it has been conferred on them."

दरबार संपल्यावर नेक नामदारसाहेबांनी स्काउटचे खेळ पाहिले व हायस्कूलला भेट दिली. तेथे मुलांची संभाषणे वगैरे झाल्यावर लेडी साइक्स यांनी मिठाई व बक्षिसे वाटली. शालेंतून नेक नामदारसाहेबांना श्री. सौ. गंगूताईसाहेब पंतसचिव वाचनालयांत नेण्यांत आले. तेथे श्रीमंत राजेसाहेब यांनी थोडक्यांत भाषण करून नेक नामदारसाहेबांना कै. श्री. सौ. गंगूताईसाहेब पंतसचिव यांच्या तैलचित्राचे अनावरण करण्याची विनंति केली. नेक नामदार यांनी चित्राचे अनावरण करून समयोचित भाषण केले. ते मागे देण्यांत आले आहे.

सायंकाळी नदीकिनारी दारुकाम सोडण्यांत आले, ते पाहण्यास पाहुण्यांना नेण्यांत आले. रात्री नेक नामदार व लेडी साइक्स यांना बागेंतील बंगल्यांत

थाटाची मेजवानी देण्यांत आली. त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं टोस्टचें भाषण केलें व त्यास समयोचित असें नेक नामदारसाहेब यांनीं उत्तर दिलें. त्यांतील महत्त्वाचा भाग पुढें दिला आहे.

“I had often heard of the regard and the picturesque beauty of the Ghats in the midst of which your State lies, and all that I have seen to-day has more than fulfilled my expectations. As I motored down the road from Mahableshwar to Bhor and gazed at the wild and mountainous country which met my view, I could not but be reminded of the days when it was the scene of the exploits of Shivaji who founded the Maratha Empire, and how, as his early conquests came to be consolidated, your illustrious ancestor, Shankaraji Narayan, distinguished himself and was appointed ‘Pant Sachiv’, one of the eight hereditary Ministers of the State. From his high office and out of the rewards for his services has arisen the Bhor State as we know it to-day.

It is over a century now since the commencement of relations between the British Government and Bhor, and I am happy to say that these relations have been uniformly of a cordial nature. I welcome the opportunity of acknowledging the loyalty and goodwill of your State and yourself to the King Emperor and the British Government, and its manifestations during the Great War. It is true that this is a matter of the past, but in the years of peace following the close of the war you have, I am informed, continued to display a similar readiness to help my Government both with your personal assistance and the resources of your State. I recall especially the matter of the Bhatghar Dam—one of the biggest irrigation works of its kind in the world—which, thanks to your public spirit and co-operation, has removed the threat of scarcity and famine from thousands of cultivators on this side of the Presidency. This great work I hope to see tomorrow.”

ता. २७ रोजीं सकाळीं भाटघर धरण पाहून नेक नामदार व लेडी साइक्स यांच्या स्वाग्या महाबळेश्वरास परत गेल्या.

लेफ्टेनंट-कर्नल एच्. विल्बरफोर्स-वेल यांची भोरास भेट

ले.-क. एच्. विल्बरफोर्स-वेल, ए. जी. जी., कोल्हापूर, यांची दुसरी-कडे बदली झाली. नवीन जागेचा चार्ज घेण्यास जाण्यापूर्वी त्यांनी मिसेस वेल यांचेसह ता. १७ ऑगस्ट १९३४ रोजी भोराला पुन्हा भेट दिली. ए. जी. जी. मिसेस वेल यांच्यासह ४ वाजतां भोरास आले. त्यांचे श्रीमंतांनी स्वागत करून बागेतील बंगल्यांत चहा वगैरे झाल्यावर राजवाड्यांत दरबार भरविण्यांत आला. श्रीमंतांनी प्रथम स्वागताचे भाषण केले. त्यांत भोर येथे हायस्कूलची पहिली इमारत मुलांची संख्या वाढत असल्यामुळे पुरत नसल्याने हायस्कूल-करितां नवीन इमारत बांधण्याचा आपला मनोदय असल्याचे सांगून मे. विल्बरफोर्स-वेल यांच्या या भेटीच्या स्मरणार्थ सदर शालेच्या इमारतीकरितां आपल्या खाजगी उत्पन्नांतून रक्कम रु. २०,००० देण्याचे जाहीर केले. यावर ए. जी. जी. यांनी भाषण केले, ते फार चांगल्या प्रकारचे झाले. त्यांत त्यांनी श्रीमंतांच्या राज्यकारभारांतील अनेक सुधारणांचा व त्यांच्या नरेंद्रमंडळांतील कामगिरीबद्दलचा गौरवपूर्वक उल्लेख केला असल्याने तो महत्त्वाचा मार्ग त्या त्या विषयाखाली देण्यांत आला आहे. येथे फक्त जरूर तेवढाच भाग दिला आहे.

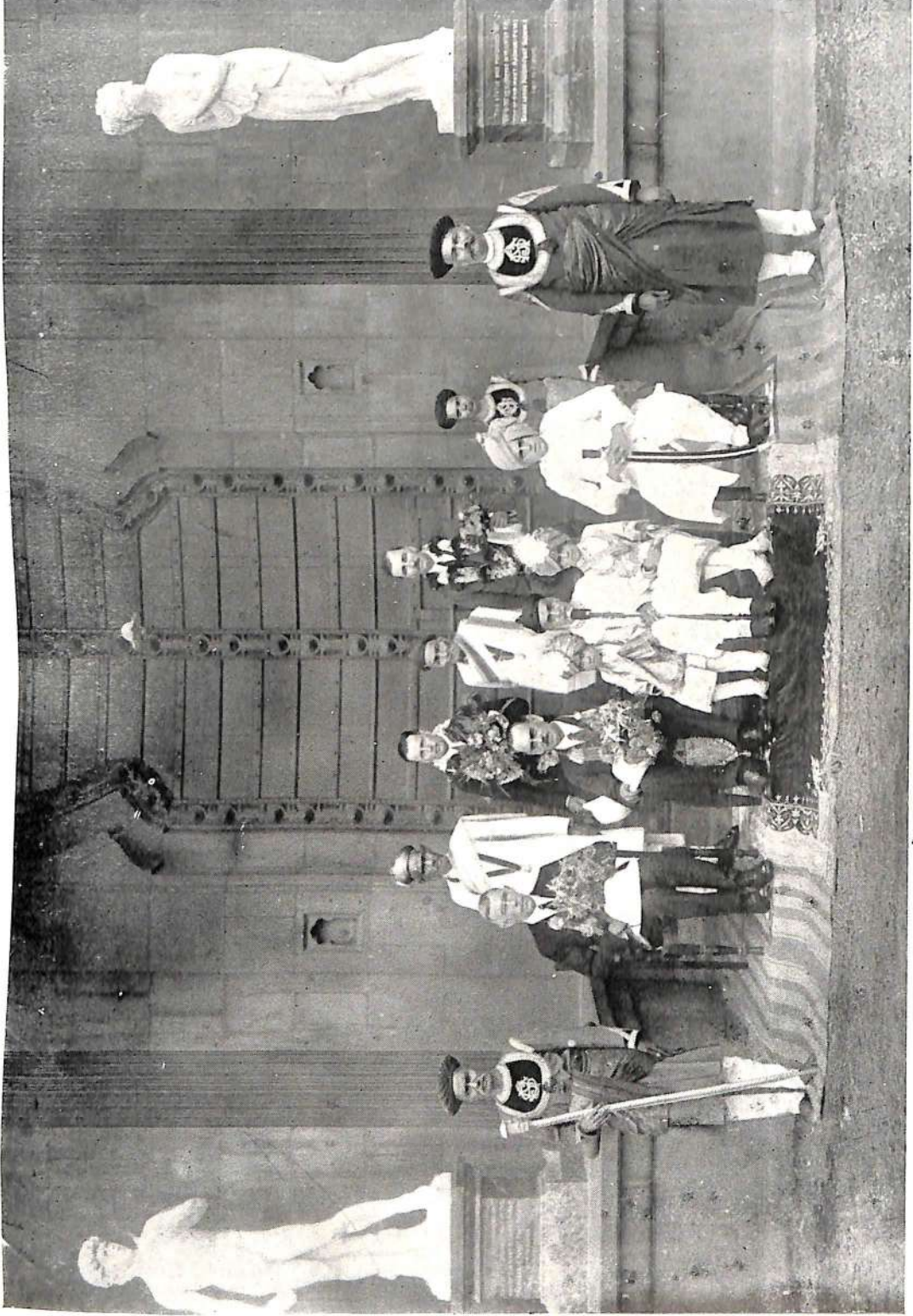
“ You have referred also to certain schemes which you have in hand for the benefit of your subjects. Among these I will briefly refer to your decision to construct a High School with its playgrounds in the vicinity of the Laxmibai Bridge. It will give me a great pleasure to have my name associated with Bhor in this way,

The fact that you have decided to assist it materially from your own resources is an indication of the interest with which the idea will be pursued.

You have had on the whole a successful year upon which I congratulate you, and I feel sure that each succeeding year will show progress in your state. ”

हा समारंभ झाल्यावर मे. ए. जी. जी. साहेब हे भाटघर धरण पाहून पुण्यास गेले.

चित्रांक १२४

हिंदुस्थानचे सर-सेनापति सर फिलिप चेटवुड यांची भोगस भेट.
खुर्चीवर-१ मि. ए. एम्. मॅकमिलन, पो. ए.; २ हि. ए. जनरल सर फिलिप चेटवूड; ३ रा. कु. रावसाहेब; ४ श्रीमंत राजेसाहेब;
५ रा. कु. बापूसाहेब; ६ श्री. युवराजसाहेब.

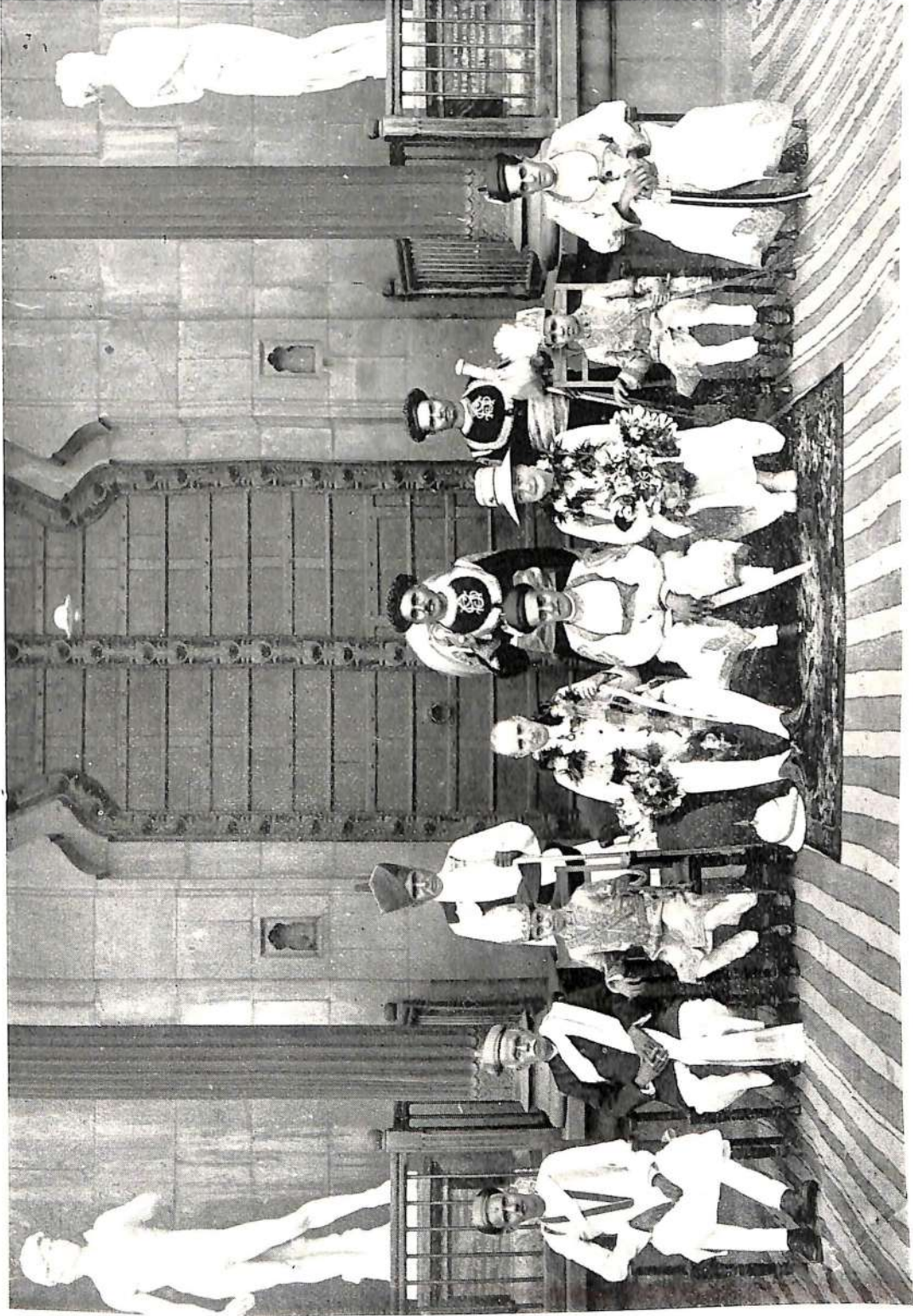
ले.-क. जे. सी. टेट्. यांचें भोरास आगमन

ले.-क. विल्बरफोर्स-बेल् यांचेमागून आलेले नवीन ए. जी. जी. ले.-क. जे. सी. टेट् हे कोल्हापुरास येऊन जागेचा चार्ज घेतल्यावर ता. २ जानेवारी सन १९३५ रोजीं भोरास आले. भेटीची तारीख ठरून आल्यावर संस्थानच्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें भोरास होणाऱ्या भेटीचा कार्यक्रम तयार करून ए. जी. जी. यांचेकडे पसंतीकरितां पाठविण्यांत आला. आजपावेतों भोरास कोणीहि सरकारी अधिकारी म्हणजे गव्हर्नर, कलेक्टर, कमिशनर, अगर पोलिटिकल सेक्रेटरी ह्यांपैकीं कोणीहि भोरास आले तरी, ते भोरास आल्याबरोबर रामबागेंत श्रीमंत राजेसाहेब व दरबारचे अधिकारी यांनीं त्यांचें प्रथम स्वागत करावयाचें व नंतर दरबारकरितां राजवाड्यांत घेऊन जावयाचें अशी प्रथमपासून पद्धत होती; व याच पद्धतीस अनुसरून भेटीचा कार्यक्रम ए. जी. जी. यांचेकडे पाठविण्यांत आला. पहिले ए. जी. जी. ले.-क. विल्बरफोर्स-बेल् यांनीं भोरास दोन वेळ भेट दिली. त्या वेळीं हीच पद्धति स्वीकारण्यांत आली होती. तथापि ले.-क. टेट् यांच्याकडून नवीन कार्यक्रमासह पत्र आलें. हा वेळपावेतों मुंबई इलाखाधिपतींचें स्वागत करण्याची जी पद्धति होती ती बदलण्यांत येऊन नवीन पद्धति सुरू झाली. ऑफिशिअल व्हिजिट व रिटर्न व्हिजिट याच वेळीं सुरू केली. ठरल्याप्रमाणें ता. २ जानेवारी सन १९३४ इ. रोजीं ए. जी. जी. भोरास आले. रामबागेंत आल्याबरोबर मे. ए. जी. जी. ना १३ तोफांची सलामी देण्यांत आली. जनरल सॅल्यूट व गार्ड ऑफ ऑनरची सलामी दिल्यावर ए. जी. जी. नीं श्रीमंत राजेसाहेब यांचेसह गार्ड ऑफ ऑनरची पाहणी केली. श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं त्यांना श्रीमंत युवराज व संस्थानचे प्रमुख अधिकारी यांची ओळख करून दिली. नंतर ए. जी. जी. नीं श्रीमंत राजेसाहेब व श्रीमंत युवराजसाहेब यांना हार घातले व पानसुपारी दिली. कॅप्टन ग्रीनवे, ए. जी. जी. चे अंडर सेक्रेटरी, यांनीं दरबारचे मानकरी व अधिकारी यांना पानसुपारी दिली. श्रीमंत राजेसाहेब ए. जी. जी. चा निरोप घेऊन राजवाड्यांत परत आले.

भेटी परतभेटी

दुपारीं २-१५ वाजतां कॅ. ग्रीनवे हे मे. ए. जी. जी.च्या ऑफिशिअल भेटीकरितां श्रीमंत राजेसाहेब यांना नेण्यास राजवाड्यांत आले व श्रीमंत राजेसाहेब यांना चार घोड्यांचे रथांतून ए. जी. जी. च्या निवासस्थानीं घेऊन गेले. त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेब यांना ९ तोफांची व गार्ड ऑफ ऑनरची सलामी देण्यांत आली. संस्थानगीत वाजविण्यांत आलें. रथांतून उतरल्यावर मे. ए. जी. जी. यांनीं त्यांचें स्वागत करून त्यांना बंगल्यांत नेलें व आपले उजवे बाजूस बसविलें. दरबारचे मानकरी व अधिकारी यांना उजव्या बाजूस बसविण्यांत आलें व ए. जी. जी. नीं श्रीमंत राजेसाहेब व श्रीमंत युवराजसाहेब यांना पुष्पहार, पानसुपारी व अत्तरगुलाब दिला. या वेळीं सर्व मंडळी उभी राहिली होती. ए. जी. जी. चे अधिकारी यांनीं श्रीमंत राजेसाहेब यांचे मानकरी व अधिकारी यांना पानसुपारी व अत्तरगुलाब दिला. श्रीमंत राजेसाहेब परत राजवाड्यांत जाण्यास निघाले त्या वेळीं ते येतांना झालेले सर्व समारंभ म्हणजे ९ तोफांची सलामी, गार्ड ऑफ ऑनर, संस्थानगीत-वादन वगैरे करण्यांत आलें.

नंतर ३-१५ वाजतां रावबहादुर दिवाणसाहेब, व श्रीमंतांचे नातेवाईक श्रीमंत अप्पासाहेब गांडेकर हे श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या परतभेटीकरितां मे. ए. जी. जी. साहेब यांना घेऊन येण्यास रामबागेंत गेले. ए. जी. जी. साहेब व दिवाणसाहेब एका गार्डींत व श्रीमंत गांडेकर व सीनिअर ऑफिसर हे दुसऱ्या गार्डींत असे बसून राजवाड्यांत आले. वाड्याचे दरवाज्यांत श्रीमंत युवराज यांनीं त्यांचें स्वागत केलें. १३ तोफांची सलामी व गार्ड ऑफ ऑनरची व जनरल सॅल्यूटची सलामी देण्यांत आली. श्रीमंत युवराज ए. जी. जी.ना दिवाणखान्यांत घेऊन गेले. तेथें राजेसाहेबांनीं स्वागत करून मध्यभागीं असलेल्या कोचावर त्यांना उजवे बाजूस बसविलें. ए. जी. जी.चे सीनिअर ऑफिसर यांना उजवे बाजूस बसविण्यांत आलें. श्रीमंत युवराज, दरबारचे मानकरी व अधिकारी यांना डावे बाजूस बसविण्यांत आलें. भेटीच्या रिवाजाप्रमाणें कुशल प्रश्नोत्तरें झाल्यावर श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं ए. जी. जी. ना हार घातला व अत्तरगुलाब दिलें व

दक्षिणेंतील संस्थानांचि ए, जी. जी. ले. क. एच्. विल्वरफोर्स-वेल यांच्या भेटीच्या वेळचा फोटो (सन १९३३).

खुर्चीवर:-४ ले. क. विल्वरफोर्स-वेल; ५ श्रीमंत राजेसाहेब; ६ मिसेस् विल्वरफोर्स-वेल. [सं. पा. ७०४

दिवाणसाहेब यांनी ए. जी. जी. चे सीनियर ऑफिसरना अत्तरगुलाब, गुच्छ वगैरे दिले. या वेळीं हजर असलेली सर्व मंडळी उभी राहिली होती.

नंतर श्रीमंत राजेसाहेब यांनी ए. जी. जी. ना श्रीमंत युवराज व रा. व. दिवाण यांची ओळख करून दिली, व रा. व. दिवाण यांनी दरबारचे मानकरी व अधिकारी यांची ए. जी. जी. ना ओळख करून दिली. ए. जी. जी. परत जातांना ते येतेवेळीं करण्यांत आलेले सर्व विधी म्हणजे गार्ड ऑफ ऑनर, १३ तोफांची व जनरल सॅल्यूटची सलामी इत्यादि करण्यांत आले. भोरास ए. जी. जी. अगर रेसिडेण्ट यांची ऑफिशिअल भेट होईल तेव्हां अशा प्रकारें शिष्टाचार पाळावा असें ठरलें.

नवीन हायस्कूलची कोनशिला स्थापना

याच दिवशीं सायंकाळीं ५ वाजतां नवीन हायस्कूलच्या पायाचा दगड बसविण्याचा समारंभ ए. जी. जी. यांचे हस्ते करण्यांत आला. बरोबर ५ वाजतां ए. जी. जी. मिसेस टेट्, कॅप्टन ग्रीनवे यांचेसह लक्ष्मीबाईपुलाचे उत्तरेस शाळेकरितां योजिलेल्या ठिकाणीं आले. तेथें भव्य मंडप उभारण्यांत आला होता. श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं त्यांचें स्वागत केलें. सर्वजण स्थानापन्न झाल्यावर प्रथम श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं भाषण केलें. मि. व्ही. पी. कान्हेरे एंजीनियर व मि. व्ही. के. सामक, शाळाधिकारी, यांची दिवाणसाहेब यांनीं ओळख करून दिल्यावर शाळाधिकारी यांनीं औपचारिक भाषण करून हायस्कूलची कोनशिला बसविण्याची विनंति केली. ए. जी. जी., मिसेस टेट्, श्रीमंत राजेसाहेब वगैरे मंडळी कोनशिला बसविण्याच्या जागीं आली. शाळेचे प्लॅन्स व डिझाईन्स पाहून ए. जी. जी. नीं कोनशिला बसविली. शाळेचे प्रांगणांत ए. जी. जी., मिसेस टेट्, व श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या हस्ते या भेटीच्या स्मरणार्थ झालें लावण्यांत आलीं. नंतर सर्वजण स्वस्थानीं परत आल्यावर ए. जी. जी. यांनीं भाषण केलें.

हा समारंभ आटोपल्यावर स्काउटचे खेळ दाखविण्यांत आल्यावर ए. जी. जी. रामबागेंत परत गेले. रात्रीं रामबागेंत खासगी डिनर झालें.

दुसरे दिवशीं सकाळीं परेड ग्राउंडवर पोलीस, स्वार-शिबंदीची परेड झाली. ९-३० वाजतां भोर हायस्कूलला ए. जी. जी. नीं भेट दिली.

नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणे शाळेंतील कार्यक्रम स्वागतपर पध्दे, मुलांचीं संभाषणे व शाळाधिकारी यांचें शिक्षणखात्याचा रिपोर्ट वाचन झाल्यानंतर ए. जी. जी. यांनी थोडेंसें भाषण केलें. नंतर मिसेस टेट यांच्या हस्ते मुलांना वक्षिसें व मेवामिठाई वाटण्यांत आली.

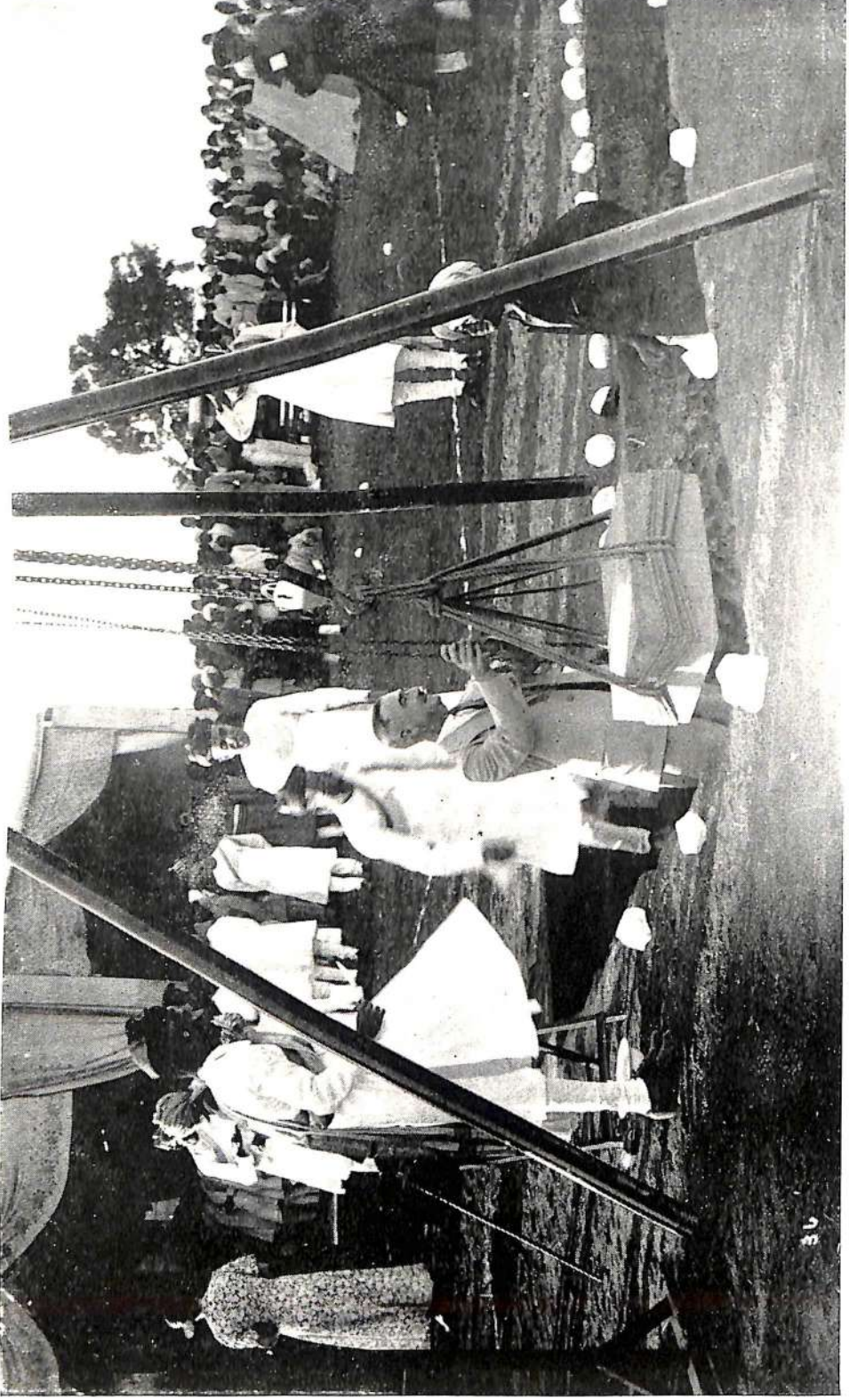
शाळेंतील समारंभानंतर ए. जी. जी. नीं भोरचे धर्मार्थ दवाखान्यास भेट दिली. तेथील सुव्यवस्था पाहून त्यांनीं समाधान व्यक्त केलें. दवाखाना पाहून झाल्यानंतर त्यांनीं कै. श्री. सौ. गंगूताईसाहेब पंतसचिव वाचनालयास भेट दिली. वाचनालयाचे सेक्रेटरींनीं स्वागत करून सर्व लायब्ररी दाखविली. वाचनालयाचे दिवाणखान्यांत सर्व आपआपल्या स्थानीं विराजमान झाल्यावर सेक्रेटरींनीं वाचनालयाचा अहवाल वाचून दाखविला. वाचनालयाची प्रगति पाहून ए. जी. जी. नीं संतोष व्यक्त केला. नंतर हारतुरे होऊन समारंभ समाप्त झाला. ए. जी. जी. रामबागेंत परत गेले, व श्रीमंत राजेसाहेब राजवाड्यांत परत आले.

दुपारीं चार वाजतां मानपत्राचा दरबार राजवाड्यांतील श्रीराम मंडपांत भरविण्यांत आला. दरबाराकरितां रा. व. दिवाणसाहेब हे ए. जी. जी. व मिसेस् टेट् यांना घेऊन आले. राजवाड्याचे दरवाज्यांत श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं त्यांचें स्वागत करून त्यांना श्रीराम-मंडपांत घेऊन आले. सर्व स्थानापन्न झाल्यावर राजेसाहेब यांनीं समयोचित भाषण करून त्यांचें स्वागत केलें. श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं भोर म्युनिसिपालिटीच्या अध्यक्षांची ए. जी. जी. ना ओळख करून दिल्यावर त्यांनीं मानपत्र वाचून तें ए. जी. जी. ना रौप्य-करंडकांतून अर्पण केलें व सर्व सभासदांची त्यांना ओळख करून दिली. ए. जी. जी. नीं श्रीमंत राजेसाहेब यांचे भाषणास व म्युनिसिपालिटीचे मान-पत्रास एकत्र उत्तर दिलें.

ए. जी. जी. चें उत्तरादाखल भाषण झाल्यावर म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्षांनीं ए. जी. जी. ना हारतुरे पानसुपारी अर्पण केली व दरबार समाप्त झाला.

नंतर राजवाड्यांतील पदार्थ-संग्रहालय व जुनीं हत्यारें पाहून ए. जी. जी., मिसेस टेट, श्रीमंत राजेसाहेब व श्रीमंत युवराजसाहेब यांचेसह भाटघर येथील लॉड् धरण पाहण्यास गेले. असिस्टंट एंजिनिअर मि. माजगांवकर

चित्रांक १२६

दक्षिणेंतील संस्थानांचे ए. जी. जी. ले. क. जे. सी. डेट हे राजा खुनाथराव हायस्कूलची कोनशिला बसवीत असतांना.

[सं. पा. ७०७]

यांनीं त्यांना धरण दाखविलें, धरणाचे उत्तर टोंकाचे मेमोरिअल बिल्डिंगमध्ये चहापान झाल्यावर सर्वजण भोरास परत आले.

रात्रीं ८-३० वाजतां बागेंतील बंगल्यांत खाना देण्यांत आला. नदीकाठीं दारुकाम ९-३० वाजतां सोडण्यांत आलें. तें पाहून झाल्यावर मे. ए. जी. जी. व मिसेस टेट रामबागेंत परत गेले.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं भोर शहरानजीकचे परेड ग्राउंडवर स्वार-शिबंदी पोलीस-फोर्सचे खेळ ए. जी. जी. ना करून दाखविण्यांत आले. यशस्वी व प्रवीण खेळाडूंना पदकें व पारितोषिकें ए. जी. जी. च्या हस्ते देण्यांत आलीं. नंतर परत रामबागेंत जाऊन साहेबबहादुरांनीं ब्रेकफास्ट घेतल्यावर ९-४५ वाजतां मे. ए. जी. जी. व मिसेस टेट यांना श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं हार घातला व पानसुपारी दिली व रा. ब. दिवाणसाहेब यांनीं स्टाफ ऑफिसर्स कॅ. ग्रीनवे यांना हार घातला व पानसुपारी दिली व सर्वांना सन्मानपूर्वक निरोप दिला. त्या वेळीं १३ तोफांची गार्ड ऑफ ऑनरची व जनरल सॅल्यूटची सलामी देण्यांत आली.

**लेफ्टेनंट-कर्नल जे. डी ला हे गॉर्डन, ओ. बी. इ., एम्. सी.,
यांची भोरास भेट**

ले.-कर्नल जे. गॉर्डन, दक्षिणेंतील संस्थानचे ए. जी. जी., यांनीं अंडर-सेक्रेटरी लेफ्टेनंट ए. आर. सी. के. ग्रीनवे यांचेसह ता. २२ माहे एप्रिल १९३६ इ. रोजीं भोरास भेट दिली. ता. २२ रोजीं सकाळीं रेल्वेनें ते पुणे स्टेशनवर आले. तेथें त्यांचें रावबहादुर दिवाण व दरबार वकील रा. आर. के. देशपांडे यांनीं स्वागत केलें. पुणे येथील लक्ष्मीविलास बंगल्यांत चहा घेऊन ए. जी. जी. पुण्याहून निघून सुमारे ८-३० वाजतां भोरास आले. भोर येथें रामबाग बंगल्यांत ए. जी. जी. चें श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं स्वागत केलें. ले.-क. टेट यांच्या वेळच्याप्रमाणेंच ऑफिशिअल भेटी परतभेटीचा कार्यक्रम झाला. ५ वाजतां ले.-क. ए. जी. जी. हे भोर टेनिस क्लबावर टेनिस खेळण्यास गेले होते.

ता. २३ एप्रिल रोजीं सकाळीं परेड ग्राउंडवर स्वार, शिबंदी, पोलीस यांचे खेळ झाले. १०-२५ वाजतां श्रीराम-मंडपांत दरबार भरविण्यांत आला.

मे. ए. जी. जी. राजवाड्याजवळ आल्यावर दरवाज्यांत श्रीमंत राजेसाहेब व श्रीमंत युवराज यांनी त्यांचें स्वागत करून त्यांस श्रीराम-मंडपांत नेलें. त्यांचे आगमनाप्रीत्यर्थ श्रीमंत राजेसाहेब यांनी स्वागतपर भाषण केलें. श्रीमंत राजेसाहेबांनी म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्षीची ए. जी. जी.ना ओळख करून दिल्यावर अध्यक्षांनी स्थानिक स्वराज्यसंस्थेतर्फे मानपत्र वाचून दाखवून अर्पण केलें. मानपत्रांतील महत्त्वाचा भाग पुढें दिला आहे.

Address Presented by Bhor Municipality to the A. G. G.

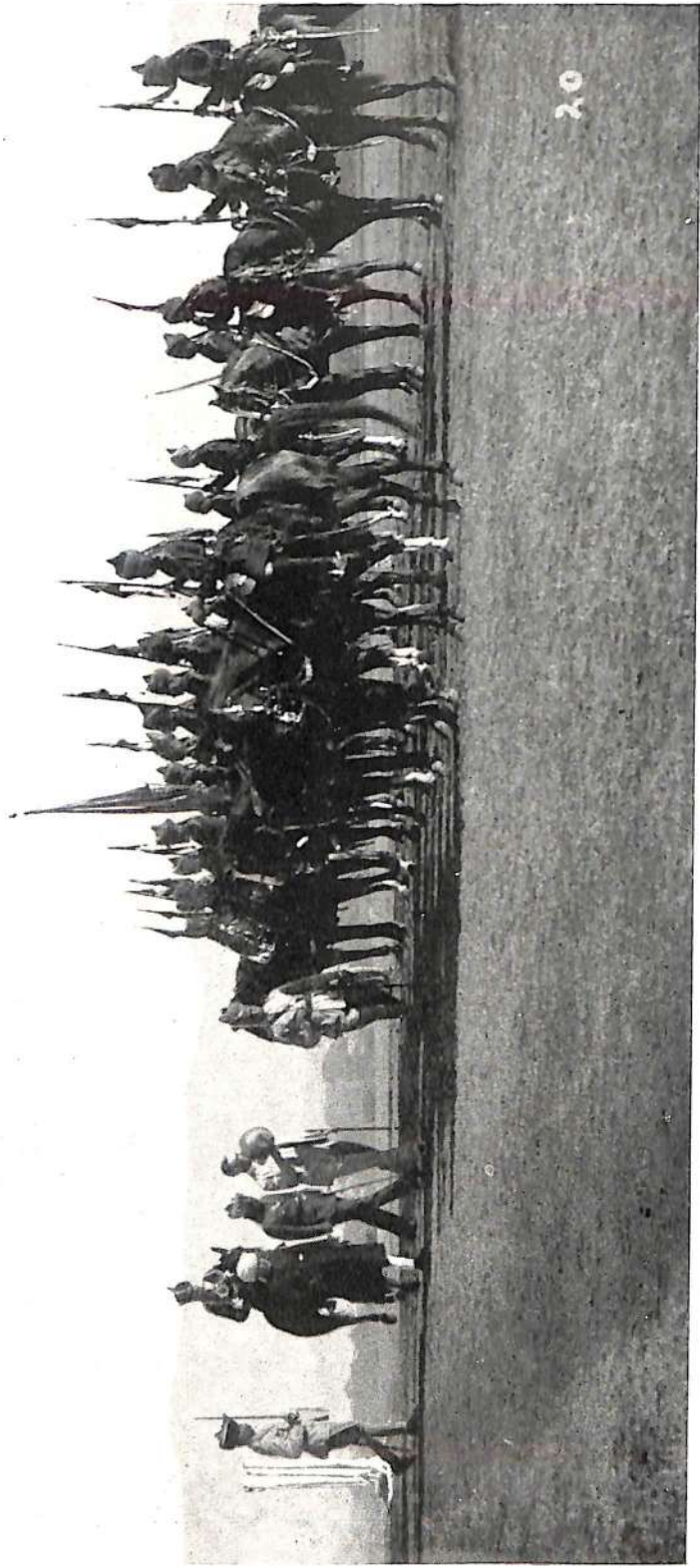
“ Sir, the history of the progress of this institution synchronises with the progressive rule of our beloved ruler Shrimant Raja Saheb, who, very soon after his accession in 1922, reconstituted this institution by applying the District Municipal Act in this State and introducing the principle of appointing seven non-official members upon its Board of 16 members. To enable the body to execute its responsibilities, Shrimant Raja Saheb was besides pleased to favour it with an annual grant of Rs. 5,000. The Municipal Committee having proved itself worthy of the trust reposed in it, Shrimant Raja Saheb thereafter bestowed upon the residents of the town in 1929 the invaluable right of electing one half of its councillors upon the Municipal Body.

It is aptly said, Sir, that Local Self-Government institutions supply the necessary training-ground for people to be initiated in the art of governing their own selves. Our ruler of progressive ideas has therefore established representative institutions like the Taluka Local Boards and the Legislative Council. And, in furtherance of his benevolent policy of associating the people with the administration of the State, he was pleased to bestow further upon the Municipal Committee and the Local Boards the right to elect and send one of their non-official members to the Legislative Council of the State.

भोर म्युनिसिपालिटीने केलेल्या सुधारणा

We now come a little to what we have achieved in the domain of our proper Municipal functions. The population

चित्रांक १२७

दक्षिणेंतील संस्थानांचे ए. जी. जी. रे. क्र. जे. सी. डेट ह्यांच्या आगमनार्थ परेड चालू असतांना ते स्वारशिवंदीची पाहणी करीत आहेत (सन १९३५).
[सं. पा. ७०८

of this town consists of 5,100 persons and the average annual income of this Municipal Committee is, exclusive of the State's grant-in-aid, a little below Rs. 11,000.

During the last thirteen years the Municipal Committee has earnestly devoted itself to provide all possible amenities of modern life to the townsmen and spent adequate sums over the maintenance and construction of streets, gutters, water-pipe lines, water-cisterns and public privies etc. amounting in the aggregate to Rs. 45,000 approximately. As for the water-supply, the inhabitants of the town ever owe a deep debt of gratitude to the grandfather of the present ruler, who, at a cost of Rs. 1,00,000 (one lac) built a dam across the Rambag stream, the water being brought from thence to the town by a large main-pipe.

The Northern side of the town being bounded by the river Nira, during the rainy season, the traffic from that side was to a great extent handicapped by the floods. Our beloved ruler, ever watchful of the real interests of his subjects and particularly of the real needs of the capital town, constructed the Laxmibai Bridge over the river Nira for the convenience of traffic and travel.

Shrimant Raja Saheb has been pleased to grant Rs. 3,250, in addition, annually to the Committee, of which Rs. 1,250 represent the special grant to meet the charges of electrifying the streets of the town.

Sir, the munificence and earnestness of our liberal-minded ruler for the welfare of the inhabitants of this town is further illustrated by occasional special grants sanctioned to enable the Municipality to fight the epidemics of plague and cholera in the year 1933-34. As for primary education and medical help, our kind ruler has graciously saved us from the heavy burden of those responsibilities. Thus the inhabitants of this town enjoy the maximum of comforts and conveniences with a minimum of costs. The average incidence of Municipal taxation is a little over Rs. 2 per head per annum.

From the foregoing account it is not to be taken, Sir, that we never experienced financial difficulties. There were times when we had to face schemes costing considerable outlay. On such occasions we fell back upon the beneficence of our Ruler and immediately found that he was very glad to help us with his generous donations. By way of an illustration, we may be permitted to allude to his two special grants—the one of Rs. 2,500 for remodelling an old underground sewer and the other of Rs. 1,000 for removing the silt of the river Nira that had accumulated on the Ghats.

Sir, to be brief, the constitution of our institution and all hopes of its development are centred in the progressive view, genuine sympathies and liberal support of our prime well-wisher, Shrimant Raja Saheb, whose judicious and kind rule has conduced to the peace, well-being and advancement of the State and its people. It is a matter deserving of special note that there is complete harmony between the nominated and elected members of our Municipal Board. "

श्रीमंतांचें भाषण व नगरपालिकेचें मानपत्र या दोहोंस उद्देशून मे. ए. जी. जी. यांनीं उत्तरादाखल भाषण केलें, त्यांतील महत्वाचा भाग येणेंप्रमाणें:—

" You, Raja Saheb, have referred in your speech of your intention to join the Federal constitution. I am indeed happy to hear you repeat this assurance particularly after the opinion to which His Excellency Lord Willingdon so recently gave expression in Delhi.

It is indeed not surprising that such an Act as the Government of India Act, which represents the long labours of great British and Indian statesmen, has given rise to some controversy but the great thing to be wondered at is, when appreciated, that the volume of criticism has not been much greater and the manner in which the Act has stood the test of destructive criticism.

I have no doubt your decision is wise and that with goodwill and co-operation for which we must all strive, and which Lord Willingdon emphasised in his last speech was

चित्रांक १२८

मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड ब्रेवोर्न यांच्या भेटीच्या वेळी माटघर येथे मेमोरिअल व्हॉलडगमथ्ये चहापान चालू असतांना.
खुर्चीवर:- १ लॉर्ड ब्रेवोर्न; २ श्री. राजेसाहेब; ३ लेडी ब्रेवोर्न. (सन १९३६).

चित्रांक १२९.

पो. ए. मि. पी. वी. हेग यांच्या भेटीच्या वेळचा फोटो. (सन १९२५)
खुर्चीवर-४ मि. पी. वी. हेग; ६ श्रीमंत राजेसाहेब.

his watch-word during his Viceroyalty—the Act will lead India to her cherished goal in an orderly and progressive manner.

You have referred to the death of our Late Beloved King-Emperor. No man ever served his people so well or was so universally loved, and we must all strive to emulate his noble example. I know you, Raja Saheb, and all of us here personally feel and know that this great Empire which we serve stands for fair play, equality, justice, right and freedom, and so long as we keep before us our great ideals, we know that no harm can befall us.

You are justly proud, Raja Saheb, of your record of service and that of your people to our beloved Empire in times of peace and war, and I know that your loyalty to the Person and Throne of His Majesty is inflexible.

As you have proved it in the past, I know you will prove it in the future, should occasion arise. You have always co-operated in all matters with Government to the fullest extent possible and used your influence in times of trouble and stress to check subversive elements. It is a pleasure to know that your services have been recognised by the grant of the hereditary title of Raja of which you are justly proud.

I think great opportunities of service present themselves at the present time in alleviating as far as possible distress and tackling as far as in your power lies, this problem of unemployment, so that the youth of today may not grow up bittered.

I think a great deal can be done in the schools in the proper training of the boys and girls of a sense of duty towards their brothers and sisters, to their country and the Empire, and I trust you will lay great stress on this aspect of education in your State schools. I congratulate you, Raja Saheb, in what you have done in the development of communications, the provision of medical aid, and the rural uplift, and I trust and am sure that your enthusiasm for progress in these fields will continue unabated. I think a small State affords to the Ruler, whose people he can know personal-

ly and whose wants he can understand, opportunities of service which are vouchsafed to few.

And now, Mr. President and Councillors, I must say what a great pleasure it has been to me today and to hear you speak and to receive your address.

The short account which you have given me of the activities of the Municipality, has interested me considerably and I am glad to know that this public body has proved itself worthy of the trust reposed in it by the Raja Saheb.

It is very gratifying to hear that a body composed partly of nominated and partly of elected members has contrived to sink every difference its members may have and to work steadily and progressively for the Municipality.

I am most interested to hear of the activities you have from time to time undertaken in the interest of the well-being of your fellow citizens and I am particularly pleased at your appreciative remarks in relation to the many ways in which you have been assisted by your Ruler in the numerous problems that have confronted you.

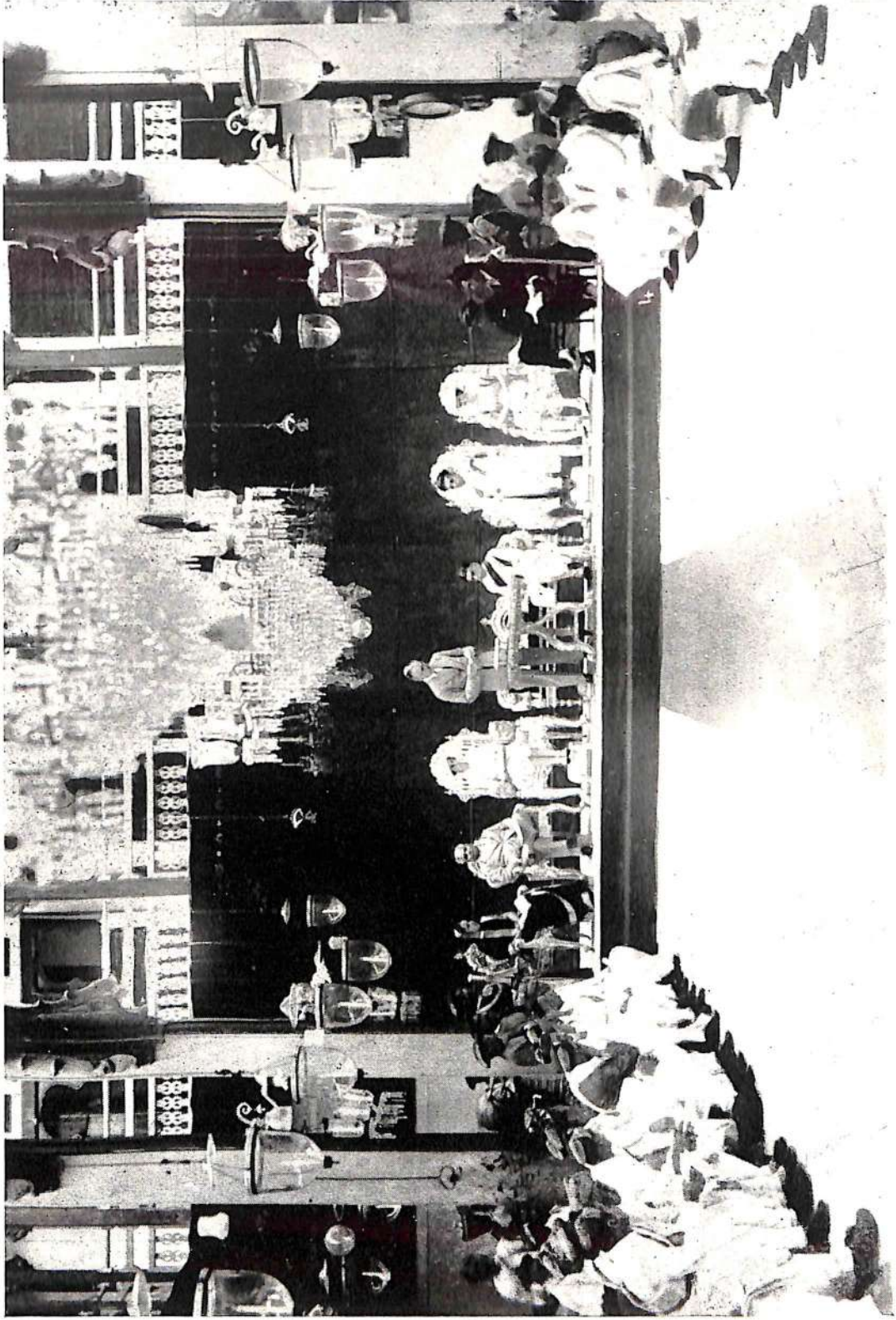
It affords me great pleasure to congratulate you on the achievements you have enumerated in your address.

By having a due regard to the amenities of life in water supply and sanitation, you have demonstrated that the health and consequently the happiness, of the residents of this town is your chief consideration.

I notice that the Raja Saheb has, by his generosity, relieved you of the responsibility of making provision for Primary Education and Medical Relief but, I would urge you to give all the support you can to him by the consideration of preventive methods for fighting illness and distress.

ए. जी. जी.चें भाषण संपल्यावर अध्यक्षानीं म्युनिसिपालिटीतर्फें हार अर्पण केला.

दरबार संपल्यावर ए. जी. जी.ना पदार्थसंग्रहालय व पॅलेस लायब्ररी व भोर हायस्कूलच्या इमारतीचें लांकडी मॉडेल दाखविण्यांत आलें.

ले. -क. के. ए. जी. इव्हेंस-गॉर्डन यांच्या भेटांच्या वेळीं त्यांच्या स्वागतार्थ मराठ्यांत आलेला श्रीराममंडपातील दरवार. (सन १९३९)

डायमंड-१ वेगमसाहिवा; २ नवावजादा मीर सय्यद अलमखान; ३ मिसेस् इव्हेंस-गॉर्डन; ४ ले. -क. इव्हेंस-गॉर्डन; ५ श्रीमंत राजेसाहेब;

[सं. पा. ७१५

सायंकाळीं ५ वाजतां ए. जी. जी. नीं श्रीमंत राजेसाहेब व श्रीमंत युवराज यांचेसमवेत भाटघर धरणास भेट दिली. असिस्टंट एंजिनिअर मि. माजगांवकर यांनीं लॉइड धरण दाखविल्यावर सर्वांनीं चहा घेतला व भोरला सर्व मंडळी परत आली.

ता. २४ माहे एप्रिल १९३६ इ. रोजी सकाळीं ८ वाजतां मे. ए. जी. जी. साहेब यांनीं भोरच्या धर्मार्थ दवाखान्याचें माजी बादशहांचे रौप्य-ज्युबिलीनिमित्त हॉस्पिटलमध्ये रूपांतर करण्यांत येऊन 'किंग जॉर्ज दि फिफथ सिल्व्हर ज्युबिली हॉस्पिटल' असें नांव देण्यांत आलें, त्याचा उद्घाटन-समारंभ व नामकरण केलें. (याची सविस्तर हकीकत प्रकरण ८ मध्ये देण्यांत आली आहे.)

या दिवशीं सायंकाळीं ५ वाजतां श्रीमंत राजेसाहेब मे. ए. जी. जी. ना अंबवडें येथें येऊन गेले. संस्थानचे मूळ पुरुष श्रीशंकराजी नारायण यांची समाधि, श्री. जिजीसाहेब झुलता पूल, पंचगंगा व नागेश्वर याचें देवालय पाहणें झाल्यावर तेथें सर्वांनीं चहा घेतला व भोरास परत आले.

रात्री १० वाजतां श्रीमंतांचा निरोप घेऊन ए. जी. जी. लोणंद मार्गांनीं कोल्हापुरास गेले.

ले.-कर्नल के. ए. जी. इव्हॅन्स-गॉर्डन यांची भोरास पुनर्भेट, व राजेसाहेबांच्या अर्धपुतळ्याचें अनावरण

भोर येथें राजा रघुनाथराव हायस्कूलची नवीन इमारत बांधण्यांत आली, त्या इमारतीचा उद्घाटनसमारंभ सन १९३७ सालीं झाला. या इमारतीच्या खर्चाकरितां श्रीमंत राजेसाहेबांनीं आपल्या खाजगीतून रु. २०,००० दिले. त्याप्रीत्यर्थ हायस्कूलला कायदेमंडळाच्या ठरावास अनुसरून 'राजा रघुनाथराव हायस्कूल' असें नांव देण्यांत आलें. ही हकीकत मागें देण्यांत आलीच आहे. पुढें शाळेंतील अधिकारी व मास्तरवर्गांस या शाळेच्या दिवाण-खान्यांत श्रीमंत राजेसाहेबांचा पुतळा ठेवल्यास विद्यार्थ्यांपुढें एक आदर्श राहिल असें वाटल्यावरून त्यांनीं श्रीमंत राजेसाहेबांना विनंति केली. त्यांच्या विनंतीप्रमाणें श्रीमंतांचा एक अर्धपुतळा रु. ४५०० किंमतीचा तयार करण्यांत येऊन तो शाळेच्या दिवाणखान्यांत बसविण्यांत आला. त्याचा अनावरण-समारंभ

दक्षिणेंतील संस्थानांचे रेसिडेंट ले.—क. इव्हॅन्स-गॉर्डन यांचे हस्ते ता. २५ फेब्रुवारी १९३९ रोजी करण्यांत आला.

मे. रेसिडेंट ले.—क. के. ए. जी. इव्हॅन्स-गॉर्डन हे आपली कन्या व पत्नी आणि सेक्रेटरी नवाबजादा मीर सय्यद अलमखान व त्यांच्या पत्नी यांचे समवेत भोरास ता. २४ फेब्रुवारी १९३९ रोजी आले. भोर येथे त्यांचा मुक्काम ता. २७ पर्यंत होता. भोर येथे ता. २४ रोजी सायंकाळी ६ वाजतां साहेबबहादुर आले त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेब, श्री. युवराज, दिवाणसाहेब व इतर अधिकारी यांनी त्यांचें रामवागेत स्वागत केलें.

ता. २५ फेब्रुवारी रोजी सकाळीं साहेबबहादुर ११-३० वाजतां हायस्कूलच्या इमारतीपार्शीं आल्यावर श्री. राजेसाहेब, श्रीमंत युवराज व शाळा-धिकारी यांनी त्यांचें स्वागत करून त्यांना दिवाणखान्यामध्ये नेलें. सर्व मंडळी स्थानापन्न झाल्यावर स्वागतपर पद्यगायन झालें. नंतर शाळाधिकारी यांनी शाळाखात्याच्या प्रगतीचा अहवाल वाचून दाखविला व पुतळ्याचें अनावरण करण्याची साहेबबहादुरांस विनंति केली. पुढे साहेबबहादुरांनीं पुतळ्याचें अनावरण करून यथोचित उत्तराखल भाषण केलें:—

रेसिडेंटसाहेबांचें भाषण

“Raja Saheb, Mr. Shaladhikari, Ladies and Gentlemen,

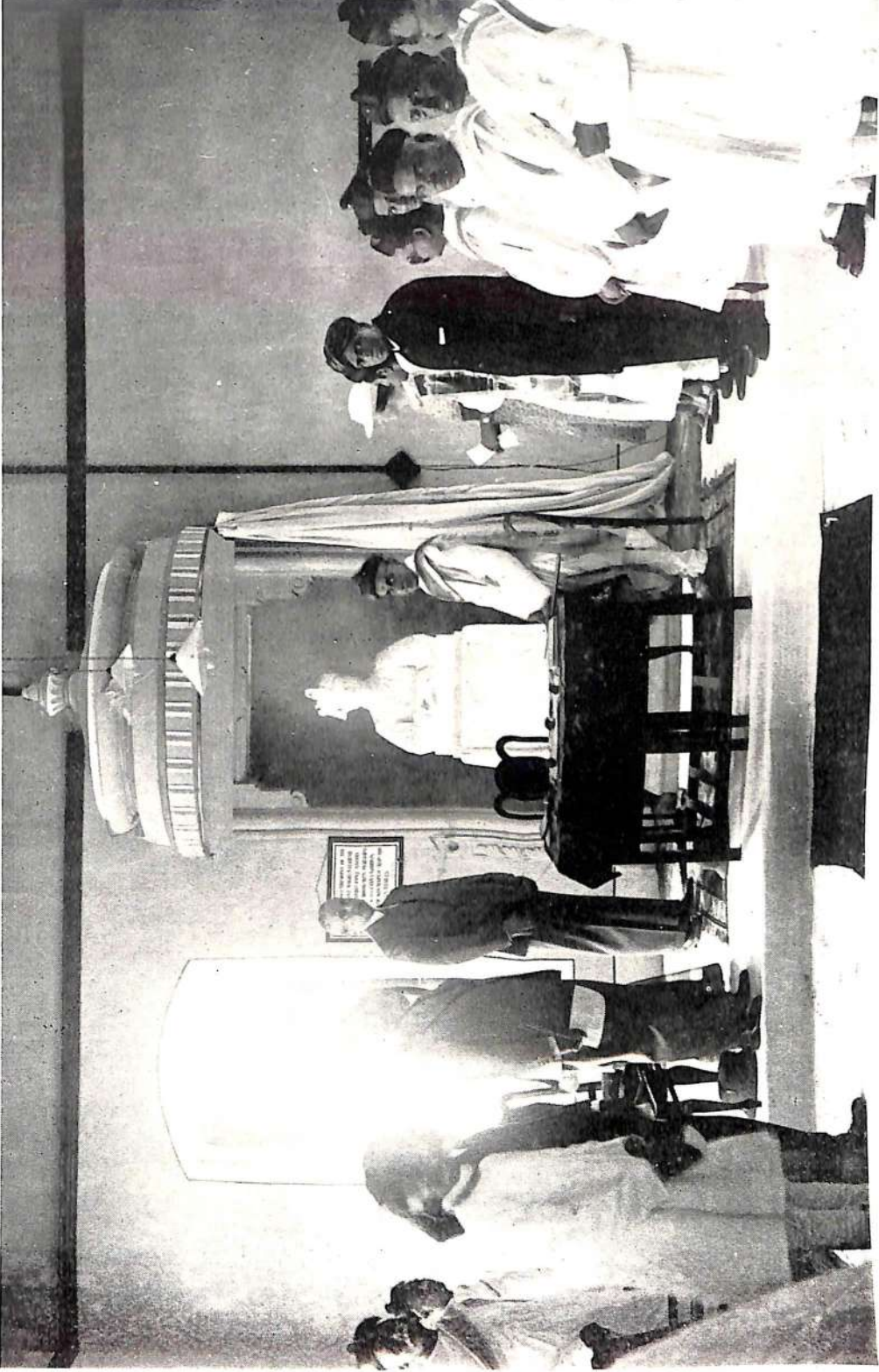
I feel greatly honoured at being asked to unveil this statue of the Raja Saheb to-day, and I regard it is a fitting tribute in a fitting place.

The Raja Saheb's deep interest in the advancement of education is well known to us all and we find signal expression of this interest in this fine High School, which I had the privilege of opening two years ago.

It stands as the pinnacle of the State Educational System, which wisely and generously planned brings education within easy reach of all the subjects of the State.

The special facilities offered to the so-called depressed classes are much to be commended.

The increase in the number on the rolls of the school, both boys and girls, is convincing proof of its popularity,

एवम बाबुसाहेब, बाबुसाहेब

भोर येथील राजा रघुनाथराव हायस्कूलच्या दिवाणखान्यांत श्रीमंत राजेसाहेबांच्या अर्धपुतळ्याचा अनावरणसमारंभ ले.क. इव्हॅन्स-गॉर्डिन यांच्या हस्ते झाला.

[सं. पा. ७१६]

and the Head Master and the teaching staff are to be congratulated on the record of success attained in the yearly examinations.

To you, boys and girls, I would say that you are fortunate in being provided with such a well planned building in which to prosecute your studies, and I trust that generosity of your Ruler in supplying you with these facilities will inspire in you a spirit of gratitude and loyalty.

A word of sincere congratulation is due to the sculptor Mr. Karmarkar, and I am sure you will all agree that this statue presents a striking likeness of your Ruler and is a worthy monument to his efforts in the sphere of education.

I thank you once again, Mr. Shaladhikari, for the honour you have done me in asking me to unveil this statue and it has given me great pleasure to have been able to accede to your request."

त्यांचे भाषणानंतर श्रीमंत राजेसाहेब यांनी आपल्या पुतळ्याचें अनावरण केल्याबद्दल साहेबबहादुरांचे आभार मानले. मिसेस इव्हॅन्स-गॉर्डन यांचे हस्तें मुलांमुलींना मिठाई व बक्षिसें वांटण्यांत आल्यावर पानसुपारी व हारतुरे होऊन हा समारंभ आटोपला.

(या प्रकरणांत संस्थानास ज्या ज्या मोठ्या अधिकारी व्यक्तींनी भेटी दिल्या त्यांचें वर्णन दिलें आहे. वर दिलेल्यापेक्षां आणखी पुष्कळच सरकारी अधिकाऱ्यांनीं—गव्हर्नर, कलेक्टर, कमिशनर, पो. सेक्रेटरी, कौन्सिलचे मेंबर्स वगैरेंनीं—भोरास भेटी दिल्या आहेत. त्या सर्वांच्या भेटीच्या वेळीं ठराविक पद्धतीचें स्वागत, दरबार वगैरे भरविण्यांत आले. दरबारची पद्धति वर दिलेल्या भेटींच्या वर्णनावरून लक्षांत येणारी असल्यामुळें आणि पुनःपुन्हां तेंच तें वाचणें वाचकांना कंटाळवाणें होणार असल्यानें सर्व गृहस्थांच्या भेटींचीं सविस्तर वर्णनें या ठिकाणीं दिलेलीं नाहींत. त्यांच्या भेटींचा उल्लेख पुढें परिशिष्टांत महत्त्वाच्या तारखांच्या यादींत केला आहे.)

हिज हायनेस महाराजसाहेब कोल्हापूर यांचा सत्कार

भाटघर येथील नवीन धरणाचें चालू असलेलें काम पाहण्याकरितां हिज हायनेस श्रीछत्रपतिमहाराज कोल्हापूर ता. ८-१०-१९२४ रोजीं भाटघरास आले होते. त्याच वेळीं त्यांना भोरास येण्याची विनंति करण्यांत आली होती. परंतु त्यांना सवड नसल्यामुळे ते भोरास येऊं शकले नाहींत. तेव्हां भाटघर येथेंच त्यांना पानसुपारी व हार अर्पण करण्यांत आला.

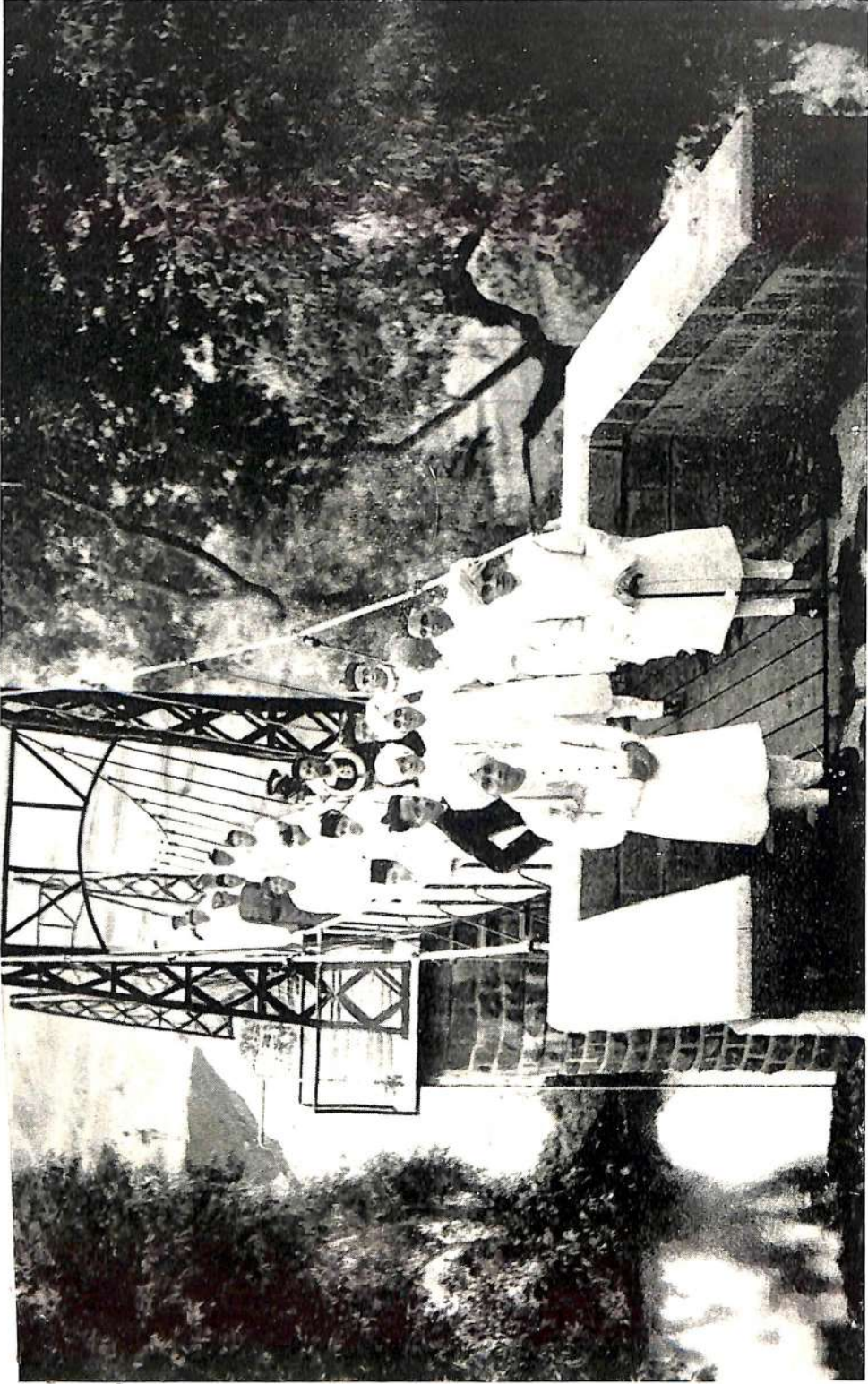
औंधचे पंतप्रतिनिधि यांचें भोरास आगमन

श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या निमंत्रणावरून श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि, अधिपति संस्थान औंध, यांनीं ता. ३१-१२-१९३४ रोजीं भोरला भेट दिली. ते पुण्याहून सकाळीं निघून ८ वाजतां भाटघर येथें आले. धरण पाहून झाल्यावर ९ वाजतां भोर येथें आल्यावर श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं त्यांचें स्वागत केलें. गार्ड ऑफ ऑनरची सलामी दिली. त्यांचे आगमनार्थ सुरूचे दिवाणखान्यांत दरबार भरविण्यांत आला. श्रीमंत राजेसाहेबांनीं स्वागतपर भाषण केलें. त्यास श्रीमंत बाळासाहेब यांनीं पुढील उत्तर दिलें:—

श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि यांचें भाषण

“ आपण जो आमचा आज गौरव केला त्याबद्दल आम्ही आपले मनःपूर्वक आभार मानतो. आपण गौरवपर भाषण करतांना ज्या अनेक प्रशंसनीय सदगुणांचा उल्लेख केला, त्यामुळे आमच्यावर जबाबदारी येऊन पडलेली आहे. ती जबाबदारी अशी कीं, जे गुण आमच्यामध्ये कमी असतील ते आम्हीं पुढील आयुष्यांत वाढविले पाहिजेत. या दोनहि जबाबदाऱ्या फार मोठ्या आहेत व आपण आमच्यावर आज ज्या ठेविल्या आहेत, त्या आमच्याकडून कशा पार पडतील हा एक मोठा महत्त्वाचा प्रश्न आतां आमच्यापुढें उभा आहे.

औंधच्या प्रतिनिधीच्या गादीवरील पुरुष आपल्या भोरास ८० वर्षांनीं येत आहेत. आपले वडील कै. रावसाहेब यांच्या मुंजीच्या वेळीं आमचे परमपूज्य वडील हे आपल्या परमपूज्य आजोबांच्या निमंत्रणावरून एक वेळ आले होते. त्यानंतर हा आजचा योग आपण जुळवून आणलेला आहे. हा योग पुढील

फलटण संस्थानचे अधिपति राजे श्रीमंत नानासाहेब व त्यांची अधिकारीमंडळी अंबवडें येथें सौ. जिजीसाहेब कुल्ल्या पुलावर उभी आहेत.
सर्वांचे वुढें उभे—१ श्रीमंत नानासाहेब, फलटण; २ श्री. राजेसाहेब मोर.

होणाऱ्या फेडरेशनचा व भाग्योदयाचा सूचक होवो, अशी श्रीजगदंबेपाशीं प्रार्थना आहे.

जें फेडरेशन आज होऊं घातलें आहे व जें आज किंवा उद्यां हिंदुस्थानांत खात्रीनें येणार, त्या फेडरेशनसाठीं निर्मिलेल्या संस्थानांच्या गटांमध्ये औंध व भोर या दोन संस्थानांचा समावेश एकाच गटांत झालेला नसला, तरी ज्या दोन संस्थानांनीं प्रारंभीं खांद्याला खांदा मिडवून स्वराज्यस्थापना केली, त्याच दोन संस्थानांना निरनिराळ्या गटांत कां होईना भावी फेडरेशननें होणाऱ्या नवीन स्वराज्यांत मिळून काम करण्याची संधि यावी हा कांहीं अगदींच सामान्य योगायोग नाही. या आलेल्या अपूर्व संधीचा आम्हीं चांगला उपयोग करून घेतला पाहिजे, असें आम्हांस वाटते.

पूर्वींचा काळ मुखगिरीचा व तलवारबहाद्रीचा होता. तो तसा आतां राहिला नाही. तथापि आजहि तेंच कर्तव्य निराळ्या रीतीनें आमच्यापुढें उपस्थित झालेलें आहे हें आम्हांपैकीं कोणींहि विसरतां कामा नये. आज आम्हीं आपलीं संस्थानें अन्नवस्त्र-स्वावलंबी केलीं पाहिजेत, हीच आजची मुखगिरी आहे. अन्न व वस्त्र यांसाठीं आमची प्रजा परस्वाधीन न होईल असें करणें हेंच आज आम्हांस संस्थानिकांचें अवश्य कर्तव्य आहे. जर आम्हांला आमचीं संस्थानें अन्नवस्त्राच्या बाबतींत स्वावलंबी करितां आलीं, तर बेकारीच्या राक्षसाचें भय आमच्या प्रजेस कधींहि बाधणार नाही. पूर्वींची मुखगिरी जरी गेलेली असली तरी आज ही नवी अन्नवस्त्र-स्वावलंबनाची मुखगिरीच आमच्यासमोर आहे. ती जर आम्हीं केली, तरच आजच्या आमच्या कर्तव्यास आम्ही जागलों असें होईल. रयतेत मिळूनमिसळून वागल्यानें रयतेचीं दुःखें कळतात, असा आमचा खेड्यांतील दौऱ्यांचा अनुभव आहे. खजिन्यांत येणारा पैसा रयतेचा आहे, याची जाणीव ठेवून आम्हीं आमचा खर्च ठेविला पाहिजे. माझ्या मोटारी जुन्या मॉडेलच्या असल्याबद्दल लोक टीका करतात, परंतु मला तो पैसा लोकांच्या शिक्षणावर खर्च व्हावा असें वाटते.

संस्थानांतील पैसा संस्थानांत राहिल असें धोरण ठेवणें अवश्य आहे. आम्ही औंध संस्थानामधील कापड वापरतो. परठिकाणचें कापड वापरण्यानें पैसा बाहेर जातो. संस्थानांतील कार्यकर्ते जवळ करणें आम्हांस इष्ट वाटते.

त्यांचें ध्येय व संस्थानिकांचें ध्येय एक असतें. आमच्या हातच्या सत्तेच्या दुरुपयोग न होईल याची खबरदारी घेतली पाहिजे.

श्रीमंत पंतसचिव महाराज, संस्मरणीय शंकराजी नारायण या आपल्या पूर्वजांनीं स्वपराक्रमानें हें भोर संस्थान संघटित केल्यापासून, म्हणजे या मुलुखावर आपला अम्मल सुरू झाल्यापासून या मुलुखास परकीयांचे पाय लागलेले नाहींत याचा भोर संस्थानांतील प्रजाजनांस अभिमान वाटला पाहिजे. आम्हांस सुद्धां या गोष्टीचा फार अभिमान वाटतो. इतकेंच नव्हे, तर आपलें भोर संस्थान हें महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें ऐतिहासिक तीर्थ आहे, असें आम्हांस वाटून येथें आल्यानंतर आम्हांस एक प्रकारची धन्यता वाटत आहे.

श्रीशिवाजीमहाराज यांनीं स्वराज्यसंस्थापनेस आरंभ केल्यानंतर प्रथमतः भोर संस्थानांतील राजगड किल्ल्यावर मुहूर्त-मेढ रोवून तें ठिकाण आपली राजधानी म्हणून मुक्रर केलें. राजगडचें दर्शन होतांच आम्हांला आमच्या जन्माचें सार्थक झालें असें वाटलें व विशेष गोष्ट म्हणजे ही कीं, स्वराज्यसंस्थापनेपासून आजकालपर्यंत भोर संस्थान हें कुठल्या प्रकारची अडचण न येतां श्रीमंत पंतसचिवसाहेब यांचेच घराण्यांत आजपर्यंत चाललें आहे. यावरून आम्हांस एकच गोष्ट सांगावीशी वाटते कीं, ही श्रीमंत पंतसचिवसाहेब यांची थोर पुण्याई आहे व भोरच्या प्रत्येक प्रजाजनानें याबद्दल आपणांस भाग्यवान् समजलें पाहिजे. श्रीमंत पंतसचिवसाहेब, आपण नेहमीं ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, आपणांस हें संस्थान प्रजेच्या कल्याणाकरितां प्राप्त झालेलें आहे. माझी खात्री आहे कीं, आपण प्रजेच्या हिताच्या दृष्टीनें राज्यकारभार चालवीत आहांत. तेव्हां आपल्या प्रत्येक प्रजाजनाला भरपूर अन्नवस्त्र मिळून त्याचा योगक्षेम चांगल्या रीतीनें चालला आहे हें पाहणें हें आपलेंच नव्हे तर प्रत्येक संस्थानिकाचें उच्चतम कर्तव्य आहे. आपल्या अधिकारीवर्गाला काय किंवा येथें उपस्थित असलेल्या भिक्षुकवर्गालाहि माझे हेंच सांगणें आहे.

भोर संस्थान हें महाराष्ट्राची पूण्यभूमिच नव्हे, तर महाराष्ट्राचें तीर्थस्थान आहे व हें पूर्वाप्रमाणेंच त्रिकालाबाधित पवित्र ठेवण्यासाठीं श्रीमंत पंतसचिवसाहेब यांनीं एकनिष्ठपणें जपलें पाहिजे.

छत्रपति शिवाजीमहाराजांच्या वेळचे मावळे आपल्या संस्थानांतील होत व त्यानंतरचे शूर रणवीरहि पुष्कळच आपल्या संस्थानांतील होत. त्या शूर लोकोत्तर नरवीरांचीं अनेक कुळें अजून आपल्या राज्यांत आहेत. तेच किल्ले आपल्या राज्याची शोभा वाढवीत आहेत. हें सर्व ऐतिहासिक ऐश्वर्य आपल्या संस्थानास लाभलें असल्यामुळें आपलें भोर संस्थान हें ऐतिहासिक तीर्थ आहे, असें आम्ही समजतो व याबद्दल आम्हांस फार अभिमान वाटतो व तो तसा आपल्या सर्व प्रजेस व अधिकारीवर्गासहि वाटत असला पाहिजे यांत शंका नाही.

राजाचें ऐश्वर्य व राजाचे गुण हे त्याच्या स्वतःच्या बडेजावासाठीं नाहीत. राजाच्या शिरावर प्रजेच्या हितसाधनाची फारच मोठी जबाबदारी आहे. 'गुणवत्ताऽपि परप्रयोजनम्' राजाच्या अंगच्या गुणांचासुद्धां उपयोग प्रजेचें हित साधण्याच्या कामींच झाला पाहिजे. इभ्रतीच्या पोकळ डौलानें कोणाहि राजानें किंवा कोणाहि अधिकाऱ्यानें हें आपलें कर्तव्य दृष्टीआड करतां कामा नये. ही प्रजा माझी आहे, व या प्रजेच्या इभ्रतीसाठीं मला अहर्निश झटलें पाहिजे, ही जाणीव जेथे असेल, तेथेच खरें समाधान आहे, असें दिसून येईल. म्हणून आमच्या सर्व अधिकारीवर्गासुद्धां माझें असें नेहमीं सांगणें असतें कीं, ही कर्तव्याची जाणीव तुम्ही आपल्या मनांतून कधींहि दूर करूं नका.

आम्हांस तोंडपुजे लोक नेहमींच मिळतात. पण या तोंडपुज्या व हांजी हांजी करणाऱ्या लोकांमुळेंच आम्हांस राजेलोकांचा नाश होत असतो, हें कोणींहि विसरतां कामा नये. यासाठीं आम्ही विद्वान माणसें जवळ बोलावतो व जवळ ठेवितो व त्यांस निखून सांगतो कीं, 'बाबांनो, आम्ही जेथे चुकत असूं तेथे आम्हांला सावध करा. आमचें गुणवर्णन करूं नका. पण आमचे दोष आम्हांस सांगा व दाखवा.' राजानें असेच निःस्पृह लोक जवळ केले पाहिजेत, त्यानें स्तुतिपाठकांची प्रशंसा ऐकत न बसतां असे निःस्पृह लोक काय म्हणत आहेत, तेंच फार काळजीपूर्वक ऐकलें पाहिजे व तें ऐकून आपलें आचरण सुधारलें पाहिजे.

मनुष्य हा चुकीस पात्र आहे व जेवढा मनुष्याचा दर्जा मोठा, तेवढ्या मोठ्या चुका त्याच्याकडून होण्याचा संभव जास्त, असे असल्यामुळे आम्हां राजेलोकांचे हातूनहि चुका होणे शक्य आहे. या चुका आमचे खुपमस्करे आम्हांस कधीहि सांगणार नाहीत. ते आमची दिशाभूल मात्र करतील. म्हणून सध्यां संस्थानिकांनीं आपणाजवळ निःस्पृह व विद्वान माणसें आदरानें ठेविलीं पाहिजेत व त्यांचीच सल्लामसलत वारंवार घेतली पाहिजे व ऐकली पाहिजे. ”

याप्रमाणें श्रीमंत बाळासाहेब यांचें सुविचारपरिष्कृत भाषण झाल्यावर पूर्वीच्या पद्धतीस अनुसरून श्रीमंत बाळासाहेबांना ३॥ वखांचा अहेर करून त्यांचा गौरव करण्यांत आला. दुपारीं कै. श्री. सौ. गंगूताईसाहेब वाचनालय पाहून श्रीमंत बाळासाहेब अंबवडे येथें भोर संस्थानचे मूळ पुरुष व प्रतिनिधि घराण्याचे मूळ पुरुष परशराम त्र्यंबक यांचे मराठी राज्याचे स्वातंत्र्ययुद्धाचे वेळेचे सहकारी श्रीशंकराजी नारायण यांच्या समाधीचे दर्शनास गेले. तेथून परत आल्यावर परेड ग्राउंडवर श्री. बाळासाहेब यांनीं भोर हायस्कूलमधील विद्यार्थ्यांचे खेळांचे सामने पाहिले व व्यायामाचें व शरीरसंपदेचें महत्त्व प्रतिपादन करणारें उद्बोधक भाषण करून विद्यार्थ्यांना उपदेश केला, व यशस्वी विद्यार्थ्यांना पारितोषिकें वांटलीं. श्रीमंत बाळासाहेब यांना दुपारीं उपोषण असल्याकारणानें रात्रीं थाटाची मेजवानी राजवाड्यांत देण्यांत आली. भोजनोत्तर श्रीराम-मंडपांत श्रीमंत बाळासाहेब यांनीं सूर्यनमस्काराच्या व्यायाम-पद्धतीच्या सचित्र कांचा (Slides) मॅजिक-लॅन्टर्नच्या साहाय्यानें दाखविल्या. दुसरे दिवशीं सकाळीं ५-३० वाजतां श्रीमंत बाळासाहेब औंधला जाण्यास निघाले. त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेबांनीं त्यांना निरोप दिला. जातांना गार्ड ऑफ ऑनरची सलामी झाली.

**कॅप्टन श्रीमंत नानासाहेब नाईक निंबाळकर, राजेसाहेब फलटण,
यांचें भोरास आगमन**

फलटण संस्थानचे अधिपति श्रीमंत नानासाहेब नाईक निंबाळकर यांना ‘ राजा ’ हा किताब मिळाला, त्याबद्दल जाहीर दरबार भरवून त्यांचें अभिनंदन करण्याच्या हेतूनें श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं श्रीमंत नानासाहेब यांना भोरास भेट देण्याबद्दल विनंति केली. त्या विनंतीस मान देऊन श्रीमंत नानासाहेब हे

रा. सा. के. व्ही. गोडबोले, बी. ए., एल्एल्. बी., दिवाण, फलटण, व इतर सर्व अधिकारी यांच्यासह ता. २६ एप्रिल १९३६ इ. रोजी भोरास आले. त्यांच्याबरोबर त्यांचे दोन चिरंजीव व वडील बंधु आले होते. श्रीमंत राजेसाहेब, श्रीमंत युवराज व अधिकारी यांनी त्यांचे वागेतील बंगल्यांत स्वागत केले. ११-३० वाजतां राजवाड्यांत थाटाची मेजवानी देण्यांत आली. दुपारी श्रीराम-मंडपांत दरबार भरविण्यांत आला. त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेब यांनी श्रीमंत नानासाहेब यांचे स्वागतार्थ भाषण केले. त्यास श्रीमंत नानासाहेब यांनी पुढीलप्रमाणें उत्तर दिलें:

श्रीमंत नानासाहेबांचें भाषण:—

“ श्रीमंत राजेसाहेब, सं. भोर, दरबारी व अधिकारी मंडळी व भोर संस्थानचे प्रजाजन,

आपण आज आम्हांला, आमच्या उभय चिरंजीवांना व आमच्या अधिकाऱ्यांना आपल्या राजधानींत बोलावून आमचें जें अपूर्व स्वागत केले व सत्कार केला त्याबद्दल, श्रीमंत राजेसाहेब, आपले, आपल्या श्रीमंत युवराजांचे, कनिष्ठ राजकुमारांचे, तसेंच आपल्या सर्वत्र मंडळींचे आम्ही अत्यंत ऋणी आहों हें सांगणें आम्ही आमचें आद्य कर्तव्य समजतो. आम्हांला चाळू वर्पारंभी वंशपरंपरा ‘ राजा ’ ही पदवी मिळाली त्यानिमित्त हा एवढा समारंभ आपण योजिला ही एकच गोष्ट आपली आमच्याविषयींची प्रेमळ व उदार भावना दर्शविण्यास पुरेशी आहे. गतवर्षी आम्हीं आपणांस याच कारणासाठी पुण्यास ता. २०-८-३५ रोजी मेजवानी दिली होती. त्या प्रसंगी आपण आम्हांसहि लवकरच ही पदवी मिळावी म्हणून जी सदिच्छा प्रदर्शित केली होती ती खरोखरच इतक्या लवकर फलद्रूप झाली यावरूनहि, आपली आमच्याविषयींची सद्भावना किती उत्कृष्ट प्रकारची आहे हें सिद्ध झालें आहे.

श्रीमंत राजेसाहेब, ब्रिटिश अंमलापूर्वीपासूनच्या आपल्या उभयतांच्या इतिहासप्रसिद्ध घराण्यांतील ऋणानुबंधांचें व उज्ज्वल परंपरेचें आपण आज या ठिकाणीं स्मरण दिलें ही अत्यंत उचित अशी गोष्ट केली. कोणत्याहि शुभ प्रसंगी आपल्या थोर पूर्वजांचा आदर व अभिमानपूर्वक उल्लेख करणें हें आपलें परम पवित्र कर्तव्य आहे. आज व्यक्तिशः आपल्याला व आपल्या संस्थानांना जो दर्जा व मान प्राप्त झाला आहे तो त्या महात्म्यांच्या कर्तबगारीचेंच मुख्यतः

फळ आहे याची जाणीव आपल्या ठिकाणी पूर्णपणे वसत आहे हे आपल्या भाषणावरून स्पष्ट आहे. श्रीशिवाजीमहाराजांशी व त्यांच्या थोर घराण्याशी आमच्या घराण्याचे जे अनेक अत्यंत निकटचे शरीरसंबंध झाले त्यांचा येथे उल्लेख करण्यांत आपण आमचा फार मोठा सन्मान केला आहे असें आम्हांस वाटते. आपल्या घराण्याचे आद्य संस्थापक पुण्यश्लोक श्रीमंत शंकराजी नारायण पंतसचिव यांच्या समाधीचे दर्शन घेण्यास आज सायंकाळीं आपण जाणारच आहो. त्यांनी व त्यांच्या वंशजांनी मराठी साम्राज्याच्या काळांत श्रीशिवाजी-महाराज व त्यांचे वंशज यांच्याशी जें अपूर्व सहकार्य केले व पराक्रम गाजविले त्यांचे स्मरण या प्रसंगीं आम्हांस झाल्याखेरीज राहत नाही. आतांचे मार्ग जरी भिन्न असले तरी अशा उज्ज्वल परंपरेला अनुरूप असे आपण राजे आहांत असें म्हटल्याखेरीज या प्रसंगीं आम्हांस राहवत नाही.

आपण ब्रिटिश अमदानींत प्रथम एकाच अधिकाऱ्याखाली असतां कलेक्टर-पोलिटिकल एजंट पद्धतीमुळे आपणां सर्वांची एक तऱ्हेची फाटाफूट झाली होती हें खरें. परंतु आतां आपण सर्वजण हिंदुस्थान सरकारच्या नेतृत्वाखालीं आल्यामुळे ईशकृपेनें पुन्हां एकत्र आलों आहो. कोणत्याहि वियोगानंतर भेटीची किंमत अधिक वाटते. तद्वतच आपली सर्वांची स्थिति झाली असल्यास नवल नाही.

गेलीं पांच वर्षे अखिल हिंदुस्थानास राजकीय दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचीं गेलीं असें म्हटल्यास चूक होणार नाही. हिंदुस्थानला आतां जी राज्यघटना देण्यांत आली तिच्या बनावाने काम हें या पंचवार्षिक कालाचें मुख्य वैशिष्ट्य होय. हिंदी संस्थानांनीं ही घटना अस्तित्वांत आणण्याच्या कामीं इतर राजकीय संघांच्याबरोबर जें सहकार्य केले, त्याबद्दल आपणांस समाधान वाटण्यास जागा आहे. ब्रिटिश, ब्रिटिश इंडियन व इंडियन स्टेटस् हे तीन मुख्य संघ या राज्यघटनेचे उत्पादक होत. या राज्यघटनेंत सामील होण्यांत आपल्या 'अंतर्भूत पूर्ण स्वायत्ततेचा' आपणांस अंशतः तरी त्याग करावा लागणार आहे. ही जाणीव असूनहि संस्थानांनीं अखिल हिंदुस्थानच्या, किंबहुना ब्रिटिश साम्राज्याच्या हितबुद्धीनें असा त्याग करण्याचें ठरविलें आहे. या प्रसंगीं ही गोष्ट आपणां सर्वांच्या नीट लक्षांत यावी म्हणून आपल्या दहा संस्थानांचे प्रतिनिधि रावसाहेब गोडबोले यांच्या जॉइंट पार्लमेंटरी कमिटीपुढील एक प्रश्नोत्तर

या ठिकाणी मी आपणांस वाचून दाखवितों. प्रश्न माजी व्हाइसरॉयसाहेब लॉर्ड हार्डिज यांचा आहे व उत्तर रावसाहेब गोडबोले यांचे आहे.

Question:—What do you propose to surrender in going into Federation to British India ?

Answer:— The Sovereignty of the States, so far as the federated subjects are concerned.

इंग्रजी न जाणणाऱ्यांच्या सोयीकरितां आम्ही या प्रश्नोत्तरांचे भाषांतरहि सांगतो, ते असे:—

प्रश्न:—फेडरेशनमध्ये सामील होण्यांत ब्रिटिश हिंदुस्थानासाठीं संस्थानिकांनीं कोणता स्वार्थत्याग करण्याचे योजिले आहे ?

उत्तर:—फेडरल विषयांपुरती प्रत्यक्ष आपली राजसत्ता सोडण्यास ते तयार झाले आहेत.

या प्रश्नोत्तरावरून संस्थानांची फेडरेशनबाबत काय वृत्ति आहे हे स्पष्ट लक्षांत येईल. आज या स्वार्थत्यागाचे योग्य महत्त्व राजकीय ध्येयप्राप्तीविषयींच्या अधीरतेमुळे काहीं राजकीय संघांकडून ओळखले जावे तसे जात नसले तरी काळांतरानें निःपक्षपाती इतिहासकार तें ओळखल्याखेरीज राहणार नाहीत. या राज्यघटनेच्या निर्मितीच्या कामी दक्षिणेंतील संस्थानांनींहि आपल्या कुवतीप्रमाणें भाग घेतला आहे याबद्दल आपणां सर्वास आनंद व अभिमान वाटणें साहजिक आहे. ही कामगिरी आमच्या व आमच्या दिवाणांच्या हस्ते योग्य प्रकारें पार पाडली असे आपण उदार बुद्धीनें प्रशंसात्मक उद्गार काढले आहेत, त्यांबद्दल आपले आभार मानण्यास आमच्याजवळ शब्द नाहीत. परंतु या सर्व प्रकाराचें श्रेय ज्या दहा संस्थानिकांनीं एकजूट केली व आमच्या दिवाणांना आपली सेवा करण्याची संधि दिली त्यांनाच वस्तुतः आहे व त्याबद्दलचा आमचा कृतज्ञताभाव या ठिकाणीं जाहीर रीतीनें व्यक्त करण्याची आम्ही परवानगी घेतों. या सर्व प्रयत्नांत व्यक्तिशः आपलें किती प्रकारें उत्तेजन व साहाय्य होतें, हे सर्व आपणां उभयतांसच माहीत आहे. वास्तविक ही सर्व कामगिरी आपणांवरच सोंपविण्यांत आली होती. परंतु प्रकृतीच्या कारणामुळे आपणांस ती अंगावर घेतां न आल्यानेंच केवळ बंधुकार्य म्हणून आम्ही ती आमच्या अल्प शक्त्यनुसार पार पाडली आहे. दक्षिणेंतील संस्थानांची निरपेक्ष सेवा हेच

आपणां सर्वांचें ध्येय आहे. आमची व आमच्या दिवाणांची वरील बुद्धीनें केलेली कामगिरी आपणांस मान्य झाली याबद्दल आम्हांस आनंद वाटतो. झाल्या गोष्टीचा एवढा उल्लेख पुरेसा होईल असें वाटतें.

फेडरेशनच्या पूर्वतयारींत दक्षिणेंतील संस्थानांत जें सहकार्य व एकी दिसून आली ती आतां सतत अखंड पुढें चालली पाहिजे. आमच्या मते असें झालें तरच आपलें वैशिष्ट्य राहिल. पूर्ण स्वायत्त अशा लहान संस्थानांचा हा महत्त्वाचा गट म्हणून फेडरेशनमध्ये आपलें अस्तित्व भासमान होईल अशी तजवीज करणें आपल्याच हातीं आहे. आजवर प्रयत्न करून मिळविलेल्या हक्कांचें माप तर पदरांत पडणार आहे. व्यक्तिगत हक्कांपेक्षां व मानमरातवापेक्षां सर्वसाधारण हक्कांचें व जबाबदाऱ्यांचें महत्त्व अधिक आहे, असें आपण समजतो, असें आपण जगाच्या निदर्शनास आणलें पाहिजे. आम्हांस असा उत्कट भरंवसा वाटतो कीं, आपल्यासारख्या वडील व सुविचारी वंधूंच्या मार्गदर्शकत्वाखालीं पुढील मार्ग सुकर होईल.

अंतर्गत राज्यकारभारांत आपण सर्वजण स्वतंत्र असलों तरी काहीं बाबतींत आपणां सर्वांची एकवाक्यता आहे. आपणां सर्वांचें राजकीय धोरण एकच आहे. ब्रिटिश राजघराणें व ब्रिटिश साम्राज्य यांविषयीं कोणासहि हार न जाणारी राजनिष्ठा ही आपल्या राजकीय अस्तित्वाचें मुख्य अधिष्ठान आहे. आपल्या प्रजेचें सुख, समाधान, सर्वांगीण प्रगति व संस्थानच्या कारभाराच्या कामीं त्यांस अधिकाधिक अंशभागी करणें हें आपलें दुसरें अधिष्ठान आहे. यानंतर ब्रिटिश हिंदुस्थानच्या रास्त राजकीय आकांक्षांविषयीं सहानुभूति व नवीन राज्यघटना यशस्वी करण्याच्या कामीं योग्य सहकार्य हें आपलें तिसरें अधिष्ठान आहे. आपल्या दक्षिणेंतील संस्थानांची या तीन तत्त्वांवरील निष्ठा कशानेहि ढळणार नाही, असा आमचा दृढ विश्वास आहे.

श्रीमंत राजेसाहेब, कालानुक्रमानें आमचें संस्थान दक्षिणेंतील सर्वांत जुनें असल्यामुळें आपण वडीलकीचा मान आमचेकडे देऊन आमचा फार बहुमान केला आहे. परंतु घराण्याच्या वडीलकीपेक्षां आजच्या प्रसंगीं आपणां उभयतांमधील वडीलकीचा प्रश्नच या ठिकाणीं अधिक लागू आहे व तो मान आपणांसहि नाकारतां येण्यासारखा नाही. आपल्या व आमच्या परमपूज्य

वडिलांमधील परस्पर स्नेहभाव व बंधुप्रीति कशा प्रकारची होती याची हक्कित लहान वयांत आम्हीं ऐकलेली आहे व अजूनहि फलटणची वृद्ध मंडळी त्या हक्किकती आम्हांस सांगतात. तोच बंधुभाव व प्रीति याहि पिढींत आपण परिपालन करीत आहां ही आपली थोर वृत्ति पाहून आम्हांस फार कृतज्ञता वाटते. वयानें, मानानें व ज्ञानानें आमचे आपण ज्येष्ठ बंधु आहां. आपलें हें वडीलकीचें नातें लक्षांत घेऊन आपण जरी आजच्या समारंभाला सत्कार-समारंभ म्हटलें तरी आम्हांला याला आशीर्वादसमारंभ असेंच नांव देणें योग्य आहे असें वाटतें.

या प्रसंगी आमच्या ' नाईक ' या पदवीचा आपण गौरवपर उल्लेख केला, याबद्दल आम्हांस आनंद वाटतो. इतिहासांत असा दाखला आहे कीं, एके काळीं आमच्या पूर्वजांना ' नाईक ' ऐवजी ' राजा ' पदवीचा स्वीकार करण्यांत कमीपणा वाटत असे. परंतु कालाच्या ओघाबरोबर शब्दांचे अर्थहि बदलतात. फक्त इतिहासज्ञच या गोष्टीचें महत्त्व जाणूं शकतात. आपल्या पूर्वजांनीं व मावळे अनुयायांनीं छत्रपती राजाराममहाराजांच्या स्वराज्यपुनर्घटनेच्या कामीं जी महनीय कामगिरी बजावली त्याबद्दल व आपल्या श्रेष्ठ घराण्याचे आद्य संस्थापक श्रीमंत शंकराजी नारायण, आद्य पंतसचिव, यांना ' मदार-उल-महाम ' हा बहुमानाचा किताब दिल्याचें प्रसिद्ध आहे. आपल्या या थोर पूर्वजानें श्रीशाहू व श्रीताराबाई या उभयपक्षांपैकीं एकास दिलेलें वचन व दुसऱ्याविषयींची सत्पक्षभावना यांमुळे राजकारणांतून अंग काढून संन्यासाश्रमाचा स्वीकार केला. केवढी ही सत्यप्रीति व केवढा हा स्वार्थत्याग ! अशा कुलांत जन्माला येण्याचा व त्यांनीं स्थापन केलेली पंडित पंतसचिवांची पवित्र गादी चालविण्याचा मान आपल्याला लाभला आहे, याबद्दल आम्ही आपलें अभिनंदन करतो.

आपला राज्यकारभार आपण प्रजामतानुवर्ति केला आहे व तो प्रगतिपथावर आहे, हें आपल्या थोर परंपरेस अनुरूपच आहे. दक्षिणेंतील बहुतेक संस्थानिकांनीं आतां हाच मार्ग अनुसरला असला तरी त्यामुळे ज्यांनीं हा मार्ग प्रथम चोखाळला त्यांचें महत्त्व केव्हांहि कमी होणार नाहीं. आपल्या या इतिहासप्रसिद्ध संस्थानांत सुशिक्षित सुविद्य लोकांचा मोठा भरणा आहे.

यामुळें आपण त्यांच्या आकांक्षांना योग्य मार्ग दाखवून दिला आहे हें फार उत्तम केलें आहे. आपणांस वाङ्मयाची आवड आहे, तसेंच आपले श्रीमंत युवराज व युवराज्ञी यांची वाङ्मयसेवा स्पृहणीय आहे. रसिकता व राजत्व एकत्र येण्याचा या दोन पिढ्यांत अपूर्व योग आहे.

श्रीमंत राजेसाहेब, आपण आमच्या आंगच्या गुणांचें वर्णन केलें तें आपल्या थोर स्वभावास साजेसेंच झालें. परंतु, आपल्या स्वभावांतील साधेपणा, मनःपूर्वकता, व गुणग्राहकता या गुणांचें आम्ही या ठिकाणीं वर्णन करण्याची आवश्यकता आहे असें आम्हांस वाटत नाही. कारण त्या गुणांचा परिचय आमच्यापेक्षां येथील लोकांसच अधिक आहे. आपण नरेंद्र-मंडळांतील आमच्या कामाचा गौरवपूर्ण उल्लेख केला. परंतु, राजेसाहेब, आपल्या पावलावर पाऊल टाकून आम्ही या बाबतींत चालण्यापलीकडे काहीं केलें आहे असें आम्हांस वाटत नाही.

आज आपण जो आमचा सत्कार केला तो स्वीकारण्यास आमच्या मनास फार संकोच वाटत होता. परंतु, आपण पूर्वी आमच्या निमंत्रणाला मान दिल्यामुळें एका तऱ्हेनें आम्ही आमच्याच हातानें यांतून सुटण्याचा मार्ग बंद करून घेतला असें आतां आम्हांस वाटतें. एकप्रकारें, असेंहि वाटतें कीं, या योगानें आपली राजधानी, तिच्यांतील व संस्थानांतील सर्वांगीण प्रगति, आपणांस व आपल्या आत्मीयांस प्रेमपूर्वक भेट, त्याचप्रमाणें आपल्या प्रजा-जनांची आपल्याविषयींची निष्ठा या गोष्टी आम्हांस प्रत्यक्ष पाहण्याची संधि आली, हा खरोखरच विशेष योगायोग आहे. आपल्या उभयतांतील बंधुभाव पुढच्या पिढींतहि अव्याहत चालेल असा सुयोग दिसत आहे बाबद्दल आपणां उभयतांसहि आनंद होणें साहजिक आहे.

आपण केवळ आमचेंच अभिनंदन केलें असें नाही. आपण आमच्या दिवाणांना रावसाहेब पदवी मिळाली याबद्दल त्यांचेंहि अभिनंदन केलें. या आपल्या थोर गुणग्राहकतेबद्दल आम्ही आपले फार आभारी आहोंत. आजचा हा दरबारसारखा प्रसंग असल्यामुळें रा. सा. गोडबोले यांना आपलें मनोगत बोल्दून दाखविण्यास मार्ग नाही. परंतु त्यांना जी पदवी मिळाली ती आपल्या-सारख्यांच्या कृपेचेंच फळ आहे अशी त्यांची भावना आहे. आपण आमच्या-

बरोबर आमच्या सर्व प्रमुख अधिकाऱ्यांनाहि आमंत्रण देऊन त्यांस आजचा समारंभ व आपलें वैभव पाहण्यास संधि दिली व त्यांसहि आपल्या राज-गृहींच्या आदरातिथ्याचा लाभ दिला, याबद्दल ते सर्वजण आपले फार ऋणी आहेत.

श्रीमंत राजेसाहेब, आमचें भाषण फार लांबलें. आपल्या आजच्या अपूर्व सत्कारानें व प्रेमानें आमचें हृदय अगदीं भरून आलें आहे. आपण स्वतः, आपल्या सर्व कुटुंबियांनीं, तसेंच आपल्या सर्व अधिकारीवर्गीनं व प्रजाजनानांनीं या कामीं फार आत्मीयता प्रगट केली आहे म्हणून आपले व त्या सर्वांचे आम्ही पुन्हां एकवार जाहीर आभार मानतो. आपलें व आमचें कुलदैवत श्रीरामचंद्रजी हेंच असल्यामुळें त्या प्रभूचा वरदहस्त आपल्या उभय घराण्यांवर, तसेंच, उभय संस्थानांवर, अखंड असो, अशी इच्छा प्रदर्शित करून आम्ही आपली साभार रजा घेतों. ”

श्रीमंत नानासाहेब यांनीं आपले बंधू व सर्व अधिकारी यांची श्रीमंत राजेसाहेब यांना ओळख करून दिली. श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं श्रीमंत राजेसाहेब फलटण, त्यांचे बंधू, दोन राजकुमार व सर्वाधिकारी यांना पोषाख दिले. नंतर भोरचे सेकंड काउन्सिलर रा. रानडे यांनीं श्रीमंतांचे नातेवाईक, मानकरी व भोर संस्थानचे अधिकारी यांची श्रीमंत नानासाहेब यांना ओळख करून दिली.

दरबार समाप्त झाल्यावर पॅलेस लायब्ररी, म्यूझिअम व आर्मरी श्रीमंत राजेसाहेब फलटण व त्यांचे अधिकारी यांना दाखविण्यांत आली.

नंतर सर्व पाहुण्यांना अंबवड्यास नेण्यांत आलें. तेथें श्रीशंकराजी नारायण यांची समाधि, पंचगंगा व नागेश्वर यांचीं देवालये व श्री. जिजीसाहेब झुलता पूल वगैरे सर्वांना दाखविण्यांत आलें. तसेंच चहा देण्यांत आला.

भोरास परत आल्यावर भोजनोत्तर रात्रीं १० वाजतां श्रीमंत नानासाहेब यांनीं श्रीमंत राजेसाहेब यांचा निरोप घेतला व ते पुण्यास गेले. फलटण येथील सर्व अधिकारी फलटणला गेले.

राजा श्रीमंत सर गंगाधरराव ऊर्फ बाळासाहेब पटवर्धन, के. सी. आय. ई.,
अधिपती संस्थान मिरज (सीनियर), यांची भोरास भेट

सन १९३६च्या जून महिन्यांत वादशहांच्या वाढदिवसानिमित्त झालेल्या पदवीदानांत मिरज (ज्येष्ठ) संस्थानचे अधिपति श्रीमंत सर बाळासाहेब पटवर्धन यांना व्हाइसरॉयकडून ' राजा ' हा बहुमानाचा किताब देण्यांत आला. त्याबद्दल भोर येथे श्रीमंत सर बाळासाहेब यांना बोलावून त्यांच्या सन्मानार्थ दरबार भरवून त्यांचे जाहीर अभिनंदन करून त्यांचा योग्य गौरव करावा अशी श्रीमंत बाबासाहेब यांची इच्छा होती.

अंबवडे येथे कै. श्री. सौ. जिजीसाहेब यांच्या स्मरणार्थ झुलता पूल नुकताच बांधण्यांत आला, त्याचा नामकरणसमारंभहि श्रीमंत सर बाळासाहेब यांचे हस्ते त्या वेळीं करावा या हेतूने, ता. १५-१६ नोव्हेंबर १९३७ रोजी भोर येथे श्रीशंकराजी नारायण यांच्या पुण्यतिथि-महोत्सवास येण्याची श्रीमंत सर बाळासाहेब यांना श्रीमंत बाबासाहेब यांनीं विनंति केली. श्रीमंत सर बाळासाहेब यांनीं या निमंत्रणाचा स्वीकार करून पंतसचिव घराण्याचे मूळपुरुष, भोर संस्थानचे संस्थापक ब्रह्मीभूत, श्रीशंकराजी नारायण यांच्या पुण्यतिथि-महोत्सवास हजर राहण्याची व पुलाचा नामकरणसमारंभ करण्याची संधि दिल्याबद्दल आनंद प्रदर्शित करून निमंत्रणाचा स्वीकार केला.

कार्यक्रमपत्रिकेत ठरल्याप्रमाणे श्रीमंत सर बाळासाहेब हे ता. १४ रोजी मिरजेहून निघून ता. १५ रोजी सकाळीं पुण्यास आले. तेथे भोर दरबारतर्फे रा. विनायक गोविंद रानडे, एम्.ए., एल्.एल्.बी., सेकंड काउन्सिलर, व रा. रघुनाथ केशव देशपांडे, दरबार वकील पुणे, यांनीं पुणे स्टेशनवर त्यांचे स्वागत केले.

पुणे येथे श्रीमंत राजेसाहेबांच्या मंगळदास रोडवरील लक्ष्मीविलास बंगल्यांत आह्निक कर्म, स्नान, संध्या, पूजाअर्चा वगैरे उरकून श्रीमंत सर बाळासाहेब सकाळीं ८-३० वाजतां निघून सर्व मंडळींसह भोरावरून थेट अंबवडे येथे ११-३० वाजतां आले. हा दिवस अंबवडे येथील मुख्य उत्सवाचा असल्यामुळे, प्रथम सर बाळासाहेब यांनीं तेथेच यावे असे ठरले होते. श्रीमंत राजेसाहेब, श्रीमंत युवराज, श्रीमंत राजकुमार इत्यादि सर्व खाशी मंडळी अगोदरच अंबवडे येथे

आलेली होती. श्रीमंत सर बाळासाहेबांचें श्रीमंत राजेसाहेब व श्रीमंत युवराज यांनीं स्वागत केलें. श्रीमंत सर बाळासाहेब यांनीं श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या-बरोबर श्रीपंचगंगातीर्थ, श्रीनागेश्वर, श्रीशंकराजी नारायण यांची समाधि या पवित्र स्थळांचें दर्शन घेऊन प्रसाद-भोजन-ग्रहण केलें. तें रमणीय सृष्टिसौंदर्यानिं युक्त असें पवित्र तीर्थ पाहून श्रीमंत सर बाळासाहेबांना अत्यंत समाधान वाटलें.

भोजनोत्तर ३ वाजतां झुलत्या पुलावरील स्मारकफलकाचा उद्घाटन व पुलाचा नामकरण-समारंभ श्रीमंत सर बाळासाहेब यांचे हस्ते मोठ्या थाटानें झाला. याची हक्कित 'जिजीसाहेब झुलता पूल' या सदरांत प्रकरण ८ मध्ये दिली आहे.

४ वाजतां सर्व खाशी मंडळी भोरास आली. श्रीमंत सर बाळासाहेब यांची बागेतील बंगल्यांत राहण्याची व्यवस्था ठेविली होती. ६ वाजतां श्रीशंकराजींच्या पादुका थाटानें भोर येथें आणण्यांत आल्यावर श्रीराम-मंडपांत दरबार भरविण्यांत आला. त्या वेळीं श्रीमंत बाबासाहेब यांनीं श्रीमंत सर बाळासाहेब यांना ब्रिटिश सरकारकडून 'राजा' ही पदवी मिळाल्याबद्दल हार्दिक अभिनंदन केलें. श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं आपल्या भाषणांत पटवर्धन घराण्याच्या पेशवाईतील पराक्रमाच्या कामगिरीचा गौरवपर उल्लेख करून श्रीमंत सर बाळासाहेब यांच्या अंगच्या लोकोत्तर गुणांचें दिग्दर्शन केलें. श्रीमंत सर बाळासाहेब हे श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं केलेल्या गौरवाबद्दल त्यांचे आभार मानतांना म्हणाले:—

श्री. सर बाळासाहेब यांचें भाषण

“ युवर हायनेस राजेसाहेब, राजघराण्यांतील मंडळी, समस्त ब्रह्मचंद्र व सभ्य गृहस्थहो,

आजच्यासारख्या पुण्यकारक प्रसंगीं मला बोलावून आपण जो माझा प्रेमपूर्वक गौरव केलात, त्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे. येथें आल्या-पासून माझा जो आपण सत्कार केला त्याबद्दल मला नुसता आनंदच होत आहे, एवढेंच नव्हे, तर मला आपण ज्या आपलेपणानें वागविलें त्या आपलेपणानें माझे ठिकाणींही तीच भावना उत्पन्न झाली असून मलाहि मी आपल्या-पैकींच एक आहे असें वाटत आहे.

आमच्या घराण्याबद्दल हिज हायनेस राजेसाहेब यांनी आपले भाषणांत पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या. पूर्वीचे काळीं त्या वेळच्या दृष्टीनें आम्ही शिपायी गडी होतो आणि आमचे पूर्वजांस मालकाची आज्ञा शिरसावंब होती. साधुवर्य तुकाराममहाराज यांच्या उक्तीप्रमाणें ' स्वामीची आज्ञा सेवका प्रमाण ' असा त्यांचा वागा होता आणि या वाण्यास अनुसरून आमच्या वाडवडिलांनीं वर्तणूक केली. आपले घराण्याचा इतिहास आम्हांस अवगत आहे; व राजेसाहेब, आपणहि पवित्र क्षेत्र अंबवडें येथील आज केलेल्या भाषणांत आपले घराण्यांतील परम थोर पुरुष श्रीशंकराजी नारायण यांचा इतिहास निवेदन केलात. आपले पूर्वज श्रीशंकराजी नारायण यांची योग्यता महा कवीनें वर्णन केल्याप्रमाणें

अप्रतश्चतुरो वेदाः पृष्ठतः सशरं धनुः ।

इदं ब्राह्मिदं क्षात्रम् शापादपि शरादपि ॥

अशी होती. गोब्राह्मणप्रतिपालक श्रीशिवाजीमहाराज अगर राजाराममहाराज छत्रपति यांचे वेळीं हिंदवी स्वराज्याची स्थापना करण्यांत अगर त्यांचें रक्षण करण्यांत त्यांनीं मस्तक हातावर घेऊन स्वराज्याची सेवा केली. त्याचप्रमाणें आमच्या पूर्वजांनींहि पेशवाईत शिपाईगिरी करून सेवा केली आहे. आम्ही शिपाई तर आपण शिपाई व मुत्सद्दी होतां. त्या काळीं हिंदवी स्वराज्य स्थापण्यासाठीं महाराष्ट्रांनं म्हणजे महाराष्ट्रांतील फक्त ब्राह्मणवर्गीनेंच नव्हे, तर सर्व वर्गांनीं हिंदवी स्वराज्याची जोपासना करण्यासाठीं श्रम करून स्वामीची सेवा केली. सध्यांहि सरकारनें आमची स्वामिनिष्ठा लक्षांत घेऊन आम्हांस जर संधि दिली तर आम्हीहि स्वामींस—मालकांस—न विसरतां त्यांचे उपयोगी पडूं व त्यांस विसरणार नाहीं. आपले घराण्याप्रमाणें आमचे घराण्यांत मालकाचे उपयोगी पडण्यासाठीं शिरे हातांत घेण्यास तयार असणारे पुरुष निपजले व निपजतील. आपले पूर्वज मराठी राज्य स्थापन करण्याच्या काळांत धुरीण होते, व त्यांना पुढें प्रसंगास उचित असें वागावें लागलें म्हणून ते ब्रह्मीभूत झाले. कित्येक ब्रह्मीभूत होतात; परंतु ब्रह्मीभूत होणें सोपें नाहीं. आज श्रीक्षेत्र अंबवडें येथें आपल्या परमपूज्य पूर्वजांचें दर्शन घेतल्यावर मला एक प्रकारचा आनंद वाटला. तेथें एक प्रकारची जागृति आहे. अशा प्रकारची जागृति नुसता वेष पालटून ब्रह्मीभूत होणारांना उत्पन्न करितां येणार नाहीं. आपल्या पूर्वजांनीं आपलें पवित्र कर्तव्य

केल्यानंतर, मग ते ब्रह्मीभूत झाले. आणि म्हणूनच अशा ठिकाणी दर्शन घेणाऱ्यांचे अंतःकरणांत आनंद आणि जागृति उत्पन्न होत असतात.

राजेसाहेब, अशा थोर पुरुषांच्या उत्सवांत येथे हजार राहण्याची आपण मला संधि देऊन जो लाभ दिलात त्याबद्दल मला फार आनंद होत आहे. ' आत्मा वै पुत्रनामासि ' या न्यायाने आपण त्या थोर पुरुषाचे वंशज असल्यामुळे त्यांचा प्रसाद आज मला मिळाला असें मी समजतो. अशा प्रसंगी काय मागावे तें समजत नाही. श्रीसमर्थ रामदास म्हणतात त्याप्रमाणें:—

समर्थापुढें काय मागों कळेना ।

दुराशा मनीं बैसली हें ढळेना ॥

फुटे संशयो नीरसी सर्व चिंता ।

रघुनायका मागणें हेंचि आतां ॥

श्रीसमर्थ रामदास यांच्या उपास्य देवतेचे म्हणजे श्रीसीतारामचंद्राचे आपण परंपरेनें भक्त आहांत; नव्हे, आपण भक्त आहोंत. रामचंद्र आणि गणपति दोन नाहीत. मातेला कोणी आई, कोणी ताई, कोणी वहिनी अशा नांवाने संबोधितात. तसें त्या अनंतकोटिब्रह्मांडनायकाचें आहे. तो आपलें व आपणां सर्वांचें कल्याण करो.

शेवटीं मी पात्र नसतां आपण माझा गौरव करून जो सत्कार केलात त्याबद्दल मी आपले आभार मानतो, व पुन्हां एकवार ईश्वर आपल्या सर्वांचें कल्याण करो अशी प्रार्थना करून आपलें भाषण संपवितों. ”

श्रीमंत सर बाळासाहेब यांचें भाषण झाल्यावर त्यांना पोषाख अर्पण करण्यांत आला व पानसुपारी होऊन दरबार समाप्त झाला.

रात्री श्रीमंत सर बाळासाहेब यांनीं ज्ञानेश्वरीवर सुश्राव्य प्रवचन केलें.

दुसरे दिवशीं सकाळीं किंग जॉर्ज दि फिफथ सिल्व्हर ज्युबिली हॉस्पिटल, श्री. सौ. गंगूताईसाहेब वाचनालय, राजा रघुनाथराव हायस्कूल, पॅलेस लायब्ररी व म्यूझिअम हीं सर बाळासाहेबांना दाखविण्यांत आलीं.

दुपारीं श्रीमंत सर बाळासाहेब व त्यांचे बरोबरची पाहुणेमंडळी यांना थाटाची मेजवानी देण्यांत आली.

भोजनोत्तर ४ वाजतां श्रीशंकराजी नारायण यांचे उत्सवानिमित्त दरवार भरविण्यांत आला. त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेब यांचें भाषण होऊन त्यांनीं त्यांत श्रीशंकराजी नारायण पारितोषिक रु. ३०० अलीकडे ४ वर्षे त्या त्या सालांतील ठराविक विषयांवरील उत्कृष्ट ग्रंथास विभागून देण्यांत येत असतें, त्याप्रमाणें या सालीं श्रीयुत सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांच्या 'भारतवर्षीय मध्ययुगीन चरित्रकोश' या ग्रंथास रु. १२५, श्रीयुत गो. म. जोशी, बी. ए. (ऑनर्स), यांच्या 'हिंदूचें अर्थशास्त्र' या ग्रंथास रु. ५० व प्रोफेसर वि. स. गोगटे, एम्. ए., एलएल. बी., यांच्या 'सुखाचा शोध' या ग्रंथास रु. ५०, याप्रमाणें बक्षिसें देण्याचें श्रीशंकराजी नारायण पारितोषिकमंडळानें ठरविल्याचें सांगून, तीं बक्षिसें देण्याबद्दल श्रीमंत सर बाळासाहेबांना विनंति केली.

श्रीमंत सर बाळासाहेब यांनीं त्या त्या ग्रंथलेखकांस पारितोषिक देऊन श्रीमंत राजेसाहेबांच्या या स्तुत्य उपक्रमाबद्दल अभिनंदन करून पुढील भाषण केलें:—

श्री. सर बाळासाहेब यांचें भाषण

“ युवर हायनेस राजेसाहेब,

आज पुन्हां बक्षिसें देण्याबद्दल मला आज्ञा झाली ती शिरसामान्य करून मीं बक्षिसें दिलीं. असे उत्सव आपल्या वाडवडिलांचें पुण्य-स्मरण राहण्यासाठीं अवश्य आहेत. आपल्या धर्मांत वाडवडिलांचें स्मरण नित्य राहावें म्हणून संध्येंत प्रवर घातलेले आहेत. त्यांवरून आपल्या कुळाची स्मृति सारखी समोर राहते. त्या कुळांत नामांकित होऊन गेलेल्या पुरुषांचें अनुकरण करण्याची प्रवृत्ति राहते. त्यानंतर रोज ब्रह्मयज्ञहि करण्याची प्रथा आहे. त्याचेंहि कारण असेंच आहे. आपल्या वाडवडिलांची आठवण होऊन त्यांच्या चरित्रांचें अनुकरण करावें यासाठींच ही योजना पूर्वजांनीं करून ठेवलेली आहे. त्यांत आपण हल्लीं सुधारणा करून पूर्वजांचे स्मृतीसाठीं निरनिराळ्या नामांकित ग्रंथांना बक्षिसें ठेवून आपल्या पूर्वजांचें स्मरण जागृत ठेवण्याची तजवीज केली आहे हें फार स्तुत्य आहे. यामुळें पूर्वजांप्रमाणें आपणहि श्रेष्ठ जाहलों पाहिजे. ही सरस्वतीची उपासना आहे. परमेश्वराच्या कृपेनें, पूर्वजांचे कृपेनें, श्रीरामरायाचे कृपेनें अशीच आपल्या हातून सरस्वतीची सेवा निरंतर होवो, अशी माझी

प्रार्थना आहे. आपल्या या कार्यांत आजच्यासारखी विद्वन्मंडळी उपस्थित होऊन आपलें कार्य वृद्धिंगत होऊन चांगले ग्रंथ निर्माण होतील अशी मला आशा आहे.”

त्यानंतर समारंभास उपस्थित असलेल्या ग्रंथकारांनीं भाषणें केलीं. त्यांचे सर्वांचे आभार मानून समारोपाचें भाषण रा. रा. वि. गो. रानडे यांनीं केलें. त्यांत श्रीमंत सर बाळासाहेब यांनीं राजा रघुनाथराव हायस्कुलास रु. ६०० व श्री. सौ. गंगूताईसाहेब वाचनालयास रु. १०० आपल्या भेटीच्या स्मरणार्थ दिल्याचें सांगितलें.

हा समारंभ झाल्यावर श्रीमंत सर बाळासाहेब यांना भाटघर येथें चहा देण्यांत आला. चहापान झाल्यावर ते बरोबरच्या सर्व मंडळींसह पुण्याकडे रवाना झाले. त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेब व श्रीमंत युवराज यांनीं त्यांना निरोप दिला.

श्रीमंत सर बाळासाहेब मिरजेस पोहोचल्यावर राजा रघुनाथराव हायस्कूलमध्ये श्रीशंकराजी नारायण शिष्यवृत्ति ठेवण्याकरितां रु. २००० चा चेक आपले दिवाणसाहेब यांचेमार्फत पाठवून दिला व त्यायोगेंहि भेट संस्मरणीय केली.

या रु. २००० रकमेच्या व्याजांतून राजा रघुनाथराव हायस्कूलमधील इंप्रजी पांचव्या व सहाव्या इयत्तेतील वार्षिक परीक्षेंत पहिला येणाऱ्या विद्यार्थी अगर विद्यार्थिनीस अनुक्रमें $\frac{1}{2}$ व $\frac{2}{3}$ रकम एक वर्षपर्यंत श्रीशंकराजी नारायण शिष्यवृत्ति देण्याचें ठरविण्यांत आलें आहे.

तसेंच त्यांनीं रु. ६०० देणगी म्हणून दिले, त्याचे व्याजाचा विनियोग हायस्कूलमधील विद्यार्थ्यांचे वार्षिक संमेलनप्रसंगीं अगर दुसऱ्या एकादे उचित समारंभप्रसंगीं चढाओढीचे व्यायामाचे सामने ठेवून त्या सामन्यांत निर-निराळ्या विषयांत प्राविण्य संपादन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस पहिल्या व दुसऱ्या नंबरांस पारितोषिक देण्याचे कामीं करण्यांत येणार आहे.

इंडियन सायन्स काँग्रेसच्या प्रतिनिधींचें भोरास आगमन

ता. २ जानेवारी सन १९३४ इ. रोजीं मुंबई येथें इंडियन सायन्स काँग्रेस परिषद झाल्यावर प्रतिनिधींनीं पुण्यास भेट देण्याचें ठरविलें. ही बातमी

श्रीमंत राजेसाहेब यांस कळल्यावर त्यांनी भोरास येऊन आमचा पाहुणचार स्वीकारावा अशी काँग्रेसच्या प्रतिनिधींना आपली इच्छा कळविली. श्रीमंत राजेसाहेब यांचे इच्छेप्रमाणे काँग्रेसचे प्रतिनिधि ता. ७ मार्च सन १९३४ इ. रोजी सकाळीं भाटघर धरण पाहून भोरास आले. दुपारीं सर्व प्रतिनिधींना बागेतील बंगल्यांत थाटाची मेजवानी देण्यांत आली. भोजनोत्तर त्यांच्या सत्काराकरितां दरवार भरविण्यांत आला. श्रीमंत राजेसाहेब यांनी या वेळीं स्वागतपर जें भाषण केलें तें सर्वच महत्त्वाचें असल्यामुळें पुढें परिशिष्ट १० मध्ये दिलें आहे. प्रतिनिधींबरोबर आलेले मुंबई युनिव्हर्सिटीचे रजिस्ट्रार मि. डॉंगरकेरी यांनी उत्तरादाखल भाषण करून त्यांत त्यांनीं श्रीमंतांच्या ज्ञानलालसेविषयीं प्रशंसापर उद्गार काढून श्रीमंतांनीं केलेल्या सत्काराबद्दल श्रीमंतांचे आभार मानले. त्यांचें भाषण खालीं दिलें आहे.

मि. डॉंगरकेरी यांचें भाषण

“Your Highness, Shrimant Yuwaraj and Gentlemen,

I feel great pleasure on rising on behalf of the delegates of the Indian Science Congress to express our heartfelt and sincere thanks for the kind invitation given and the warm and cordial welcome as well as the Royal Reception and hospitality accorded to us. Till now we had the honour of reception from many institutions of learning in and round about Bombay. We paid a visit to all of them and to the University of Bombay also and enjoyed the pleasure of a warm reception everywhere. But, Your Highness, we really appreciate this welcome as it is indeed a unique occasion so far as the Congress of the Scientists is concerned that a ruler should have invited the delegates of the Congress and that he should have honoured them thus. It is unfortunate that many of the delegates could not have come to this side, though they had taken the advantage of visiting several places of interest around Bombay. As Your Highness has remarked, science has been making in these days rapid strides and considerable progress. What is required, however, for its further advancement is not only the enthusiasm, on the part of the scientists

इंडियन सायन्स कॉंग्रेसच्या प्रतिनिधींची भोरास भेट (सन १९३४ इ.).

themselves, but also sufficient patronage from men of wealth and position like the Princes. It is therefore most gratifying to note that Your Highness is taking so much keen interest in the deliberations of the Congress and the advancement of science. We, on this side of India, are charged with being backward in science and doing nothing in research-work. It must be admitted that the charge is not groundless. But, the chief reason of this is that Bombay has paid too much attention to commerce and money-making. The University of Bombay has of late, you may be knowing, opened a branch of science, I mean, Chemical Technology. Not only that, our University will be the first to give a vocational basis to learning. It has not as yet been able to put the whole scheme into actuality for lack of funds only. We have however strong hopes that, if rulers like Your Highness will take so deep interest in the advancement of science, it will assuredly make rapid progress and the dream just expressed by Your Highness regarding its advancement will be soon fully realised. I am not myself a scientist and so I crave your indulgence if I have made any remarks about the subject. Once more on behalf of all the delegates I thank Your Highness. We shall cherish the remembrance of this happy occasion always and for ever."

तत्त्वज्ञानपरिषदेच्या प्रतिनिधींची भोरास भेट

पुणे येथे सन १९३४ सालचे मार्च महिन्यांत तत्त्वज्ञानपरिषद भरली होती. श्रीमंत राजेसाहेबांस पहिल्यापासून विद्वत्समागमाची आवड असल्यामुळे त्यांनी परिषदेस जमलेल्या प्रतिनिधींनी भोरास भेट देऊन विद्वत्समागमाचा फायदा द्यावा अशी आपली इच्छा असल्याचें कळविल्यावरून कांहीं प्रतिनिधी पुण्याचे श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर यांचेसह ता. २९ मार्च सन १९३४ इ. रोजी सकाळीं भाटघर धरण पाहून भोरास आले. सर्व प्रतिनिधींना सायन्स काँग्रेसच्या प्रतिनिधींप्रमाणेंच श्रीराममंडपांत थाटाची मेजवानी देण्यांत आली. त्या वेळीं त्यांचे सत्काराकरितां श्रीमंत राजेसाहेबांनी दरबार भरवून भाषण केलें. तें समग्र भाषण विद्वत्ताप्रचुर व मननीय असल्यामुळे परिशिष्ट ११ त

दिलें आहे. श्रीमंत राजेसाहेबांचे भाषणानंतर प्रो. सूर्यनारायणशास्त्री व प्रो. एस्. जी. साठे यांचीं भाषणें झालीं. तीं येणेंप्रमाणें:—

प्रो. सूर्यनारायणशास्त्री यांचें भाषण

“Shrimant Rajasaheb,

Before expressing our heart-felt thanks on behalf of the delegates of the Congress for the warm and cordial reception offered by Your Highness, let me first offer apology on behalf of my master Prof. Radhakrishnan, who could not be present on this occasion owing to some unavoidable pressure of work at Madras. I beg to assure Your Highness that he was much disappointed owing to his inability to attend and that he would certainly have come here to receive your hospitality, had it been possible for him to do so. So, I strongly hope, that Your Highness will accept his sincere apology conveyed through me.

Your Highness, we derive inspiration from Your Highness welcome address. In your speech, you have referred to the problem of the development of philosophy. In a few words, I may trace the development of the Philosophical Congress. It was started in the year 1924 with the object of promoting organised efforts and consolidating the work of individual workers in the field of philosophy. It is very gratifying to note that considerable work with regard to philosophy was done by the ancient Seers of India. But in the later period, most of the persons taking interest in the development of philosophy were engaged in other avocations and so the work of dealing with the momentous problems of life was not carried on, on a sounder basis and with continuity. Since the time the Philosophical Congress was started, a little over nine years ago, to consolidate some useful things, stimulation has been given to the writing of papers and we have been able to make some advance with the co-operation of those brought up in the atmosphere of western civilization. On this side of India special mention must be made of that philosophical institution which is started through

the munificence of Pratap Shet of Amalner. It is, we know, an institution of academical interest and we have been able to make good advance. In this country, when we are receiving encouragement even from the princes like Your Highness, the Raja Saheb of Sangli and the Maharaja of Mysore, it leads to the hope that the desire about the regeneration of philosophy in India will be fulfilled not in very distant future.

Your Highness, ours is quite a special field of work. We are not politicians grappling with the questions of administration, nor are we scientists diving deeper into the properties of elements and making fresh inventions. We are, Your Highness, men who would uphold Truth as far as it is possible for man to do. And as such, we look up to you for the upholding of धर्म (Truth). Princes like Your Highness are धर्मराज, it being their duty to maintain धर्म (Truth). In your address you referred to kings and philosophers. I do not think it will be time for philosophers to be kings, but we hope to get kings as philosophers, With the masses, with the people in general the case is quite different. They are carried away by one current or another. It is therefore the duty of the princes to maintain धर्म (Truth). And hence, it is an encouraging sign that Your Highness takes so deep an interest in philosophy.

Your Highness, as I have just said, I cannot adequately express in words, on behalf of the delegates of the Congress, our sense of gratitude for the kind and cordial reception accorded to us and so I cannot say more."

प्रो. एस्. जी. साठे यांचें भाषण

"Your Highness, Ladies and Gentlemen,

I do not know whether this is the right occasion for me to speak a few words about Your Highness, since I am not a delegate of the Congress ; but I am a member of the Reception Committee formed to make the journey of the delegates comfortable. When I, therefore, rise to speak, I do so on behalf of the Reception Committee. Moreover, what I intend to say, I would have said in private before the members of

the Reception Committee. But, such a situation will never arise, as it would be very difficult to bring about a meeting of the members of the Reception Committee.

After we had invited the Congress to Poona, we very soon felt that we had taken a very heavy responsibility on our shoulders and so we put our heads together to think how to discharge the duties devolved upon us. However, we soon realised that in this Presidency there are those to whom we may look for help and assistance.

To-day, when we sat to the magnificent banquet, I was talking to Mr. N. C. Kelkar and I was then reminded of the very sentence of Plato about kings and philosophers to which reference is made in the speech of Your Highness. I think philosophers may never hope to be kings, but kings can be philosophers. And, it is an Indian tradition that Princes and Kings have very often been philosophers in India. My remark is more true about this part of India than about any other.

The Philosophical Congress was more successful owing to the substantial help given by the princes on this side of India. The Raja of Sangli kindly consented to preside over the meeting and H. H. the Maharaja of Kolhapur, who could not attend the Congress, donated a large sum of money. And last, but not least, is Your Highness who shared a large portion of the burden. All of you were not only ready but eager to offer help.

Your Highness, we always look up to Princes like yourself whose knowledge also is not to be despised. Gentlemen, we had occasions, while at Mahableshwar, to walk and talk together, and I always found that His Highness takes deep interest in both the Indian as well as the Western Philosophy. According to Plato, no man is able to discharge his duties satisfactorily, unless he is philosophical. It was for this very reason that Plato tried to teach a prince.

Your Highness, we have, therefore, as members of the Reception Committee, to express our sense of gratitude for

the kind treatment given to the delegates of the Congress in such a magnificent manner, and considering this reception as a finishing stroke to the proceedings of the Congress, we shall ever cherish the memory of this happy occasion."

राइट ऑनरेबल व्ही. एस्. श्रीनिवासशास्त्री यांचा शिरवळ येथें सत्कार

राइट ऑनरेबल व्ही. एस्. श्रीनिवासशास्त्री हे ता. २० सप्टेंबर सन १९३४ रोजी भाटघर धरण पाहण्यास आले होते. भाटघर धरण पाहून झाल्यावर ते भोर येथें श्रीमंत राजेसाहेब यांची भेट घेण्याच्या हेतूने गेले होते. श्रीमंत राजेसाहेब हे कोल्हापुरास मे. ए. जी. जी. ची भेट घेण्यास गेले असल्याने व नामदार श्रीनिवासशास्त्री यांच्या भोरच्या आगमनाची माहिती श्रीमंत राजेसाहेबांना आगाऊ नसल्याने श्रीमंत राजेसाहेब व श्रीनिवासशास्त्री यांची भोर येथें भेट होऊं शकली नाही. भोराहून ते शिरवळास गेले. शिरवळ येथें नोटिफाईड एरिया कमिटीने त्यांना पानसुपारी करून त्यांचा सत्कार केला. पानसुपारीचे वेळी कमिटीचे अध्यक्ष संस्थानच्या विचित्रगड तालुक्याचे मामलेदार रा. वासुदेव बापूजी टाकळकर यांनी स्वागतपर भाषण केलें. त्या भाषणास उत्तर देतांना सत्कार केल्याबद्दल आभार मानून नामदार श्रीनिवासशास्त्री म्हणाले:—

"Gentlemen, on my way here from Poona it occurred to my mind to pay a visit to Bhatghar and accordingly I went to that place. But on learning that Mr. Majgaonkar would take some quarter of an hour or so to come there, instead of awaiting his arrival there I utilised the time in going to Bhor, Your Ruler is one of my old friends and so I had a mind to see him in his capital, but as he had no intimation of it before and also as owing to his other previous engagements he has gone to Kolhapur, I could not do so. However, I intend to see him at another suitable time. I just now came to know with delight that your town of Shirwal is an old one and famous in history. It gives me pleasure likewise to learn that your ruler is particularly interested in the spread of education. I am extremely gratified to hear that he has set apart and donated big sums from his private income to the cause of facilitating the realisation of the above object. It is a matter

of special satisfaction and worthy of note that, with a view to give his subjects opportunities for making themselves conversant with and trained in the knowledge and art of administration, he has founded several institutions in his State and afforded like opportunities to a small and far away town like Shirwal also. If people do take the best advantage of the institutions so established the present child-generation, when it attains to youth, is sure to find itself adequately schooled in the solution of important and difficult problems arising in administration. I am grateful to you for the honour done to me on behalf of Shrimant Babasaheb and your Committee and the Local Board. I hope these feelings of mine will be conveyed to Shrimant Sarkar."

पाहुण्यांचें भाषण झाल्यावर भोर कायदेमंडळाचे सभासद व शिरवळचे रहिवासी कै. वाग्भट नारायण देशपांडे, बी. ए., एल्.एल्. बी., यांनी नामदार श्रीनिवासशास्त्री यांचे शिरवळ येथे येण्याचे परिश्रम घेऊन आपल्या भेटीचा लाभ शिरवळ-ग्रामस्थांना दिल्याबद्दल अंतःकरणपूर्वक आभार मानले. त्यानंतर रा. टाकळकर यांनी कमिटीतर्फे, रा. थोपटे यांनी तालुका लोकलबोर्डातर्फे व श्री. अण्णासाहेब गांडेकर यांनी मामलेदार कचेरीतर्फे नामदारसाहेबांना हार अर्पण केले. पानसुपारी, अत्तर-गुलाब देण्यांत आल्यावर नामदार यांनी शिरवळ येथील ऐक्यवर्धक क्लब व रामदास वाचनालय यांना भेटी दिल्या व पुण्याकडे गेले.

रा. व. अंजनगांवकर यांस निरोप

ब्रिटिशमधील डेप्युटी कलेक्टरचे दर्जाचे अनुभवी गृहस्थ रा. व. गणेश हरि अंजनगांवकर यांची १९२६ सालीं भोर संस्थानचे दिवाण म्हणून नेमणूक करण्यांत आली. त्यांनीं भोर स्टेटची नोकरी ५ वर्षेपर्यंत उत्तम प्रकारें केली. वृद्धावस्थेमुळे व प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे त्यांचे हातून काम होईना म्हणून त्यांनीं आपल्या कामाचा राजीनामा १९३० मध्येच दिला व नोकरीतून मोकळे करण्याबद्दल श्रीमंत राजेसाहेब यांना विनंति केली. राजेसाहेब हे लवकरच विलायतचे प्रवासास जावयाचे होते. म्हणून प्रवासाहून परत येईपर्यंत संस्थानचें कामकाज पाहण्याबद्दल श्रीमंत राजेसाहेब यांची आज्ञा झाल्यावरून

मार्च १९३१ पर्यंत त्यांनी नोकरीवर राहण्याचें कबूल केलें. रा. ब. अंजनगांवकर यांनी त्यांजवर सोंपविलेलें काम समाधानकारकपणें केलें. त्यामुळें १३ मार्च १९३१ रोजी जाहीर रीतीनें निरोप देण्याकरितां खास दरबार भरविण्यांत आला. त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेबांनीं रा. ब. अंजनगांवकर यांचे कामगिरीबद्दल रु. १००० देणगी व पोषाख देऊन त्यांच्या गौरवपर पुढील भाषण केलें.

श्रीमंत राजेसाहेबांचें भाषण

“ रावबहादुर दिवाणसाहेब व सद्गृहस्थहो,

रावबहादुर दिवाणसाहेब यांच्या बहुमोल कामगिरीबद्दलचा आमचा आदर व्यक्त करण्यासाठीं आजचा खास दरबार भरविण्यांत आलेला आहे हें निराळें सांगण्याची जरूरी आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं.

सद्गृहस्थहो, आपल्या येथें गेलीं पांच वर्षे ते दिवाणगिरीचे हुद्यावर काम करीत आहेत. या अवधींत त्यांनीं कशा रीतीनें काम केलें आहे हें विशेष रीतीनें सांगण्याची आज आवश्यकता आहे, असें आम्हांला वाटत नाहीं. त्यांचे कारकीर्दीत व्हाइसरॉयसारख्या अधिकाऱ्यांच्या भेटीचा अपूर्व मान संस्थानास प्रथमच मिळाला व नंतर तोफांचे सलामीची व अलीकडे फौजदारी अधिकारवृद्धि झाल्यामुळें पहिल्या प्रतीचे संस्थानांत दाखल होण्याची सन्मानपरंपरा मिळत गेली ही फार संतोषाची गोष्ट आहे. तसेंच संस्थानच्या मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यास पूर्वी कारभारी असें म्हणत, परंतु रा. ब. अंजनगांवकर हे काम पाहूं लागल्यावर दोन वर्षांचे आंतच संस्थानचे मुख्य अधिकारी यांस ‘ दिवाण ’ असा हुदा मुंबई सरकारचे पसंतीनें प्राप्त झाला. याप्रमाणें संस्थानचा राजकीय दर्जा त्यांचे कारकीर्दीत वाढत गेलेला आहे. तसेंच त्यांच्या कारकीर्दीत भोर संस्थानांत शांतता असल्यामुळें आमची बरेच दिवसांची युरोपचा प्रवास करण्याची इच्छा सफल करितां आली.

कायदेमंडळाचा प्रयोग आपल्याकडे नवीनच होता. परंतु त्यांतहि अध्यक्षांचें काम रा. ब. अंजनगांवकर यांनीं अत्यंत समतोलपणानें केलें आहे, असें मला प्रोसीडिंगवरून व कायदे काउन्सिलच्या बिनसरकारी सभासदांच्या सांगण्यावरून समजून आलेलें आहे. श्रीराम-क्रीडामुवन व वाचनालय या सार्वजनिक

संस्थांचे ते अध्यक्ष होते व लायब्ररीस इमारत होण्याचे बाबतीत त्यांची तळमळ व स्वार्थत्याग यांमुळेच सदर कामास प्रारंभ झाला हें आपल्यास ठाऊकच आहे.

अधिकारी या नात्याने त्यांच्या अंगचें सौजन्य, आपल्या हाताखालील अंमलदार व नोकर यांस प्रेमानें वागवून घेण्याची हातोटी, त्यांची सचोटी, स्वागततत्परता, निरलसपणा व कर्तव्यनिष्ठा इत्यादि गुणांचा आपल्यास अनुभव आहेच. परंतु मालकास केव्हांहि नाखुप न करतां भारदस्तपणानें सर्व गोष्टी करण्याची व करून घेण्याची आणि मालकाचे हितासाठीं खटपट करण्याची जी स्वामिनिष्ठा त्यांचे अंगीं आम्हांस दृष्टीस पडली तीवद्दल त्यांचेविषयीं आम्हांस विशेष आदर वाटतो.

आजचा प्रसंग असाच आहे, ही संतोषाची गोष्ट आहे. गेल्या पांच वर्षांत रा. व. दिवाणसाहेब यांनीं जी संस्थानची एकनिष्ठपणें व अत्यंत समाधानकारक रीतीनें सेवा केली आहे तिचें अल्प प्रतीक म्हणून एक लहानशी देणगी रा. व. यांस आम्ही नजर करितों. तिचा ते आनंदानें स्वीकार करतील अशी मला आशा आहे.”

श्रीमंतांचे भाषणास अनुलक्षून रा. व. यांनीं थोडक्यांत भाषण करून श्रीमंतांनीं केलेल्या गौरवावद्दल अंतःकरणपूर्वक आभार मानले व आपण श्रीमंतांचे अत्यंत ऋणी आहों असें सांगितलें. तें भाषण खालीं दिल्याप्रमाणें—

रा. व. अंजनगांवकर यांचें भाषण

“ श्रीमंत सरकार व सद्गृहस्थहो,

या जबाबदारींतून मोकळें होण्याचे वेळीं माझी कामगिरी श्रीमंत सरकारांस पसंत पडली आहे हें त्यांचेच तोंडून जाहीर रीतीनें ऐकण्याचा सुयोग मला मिळाला, हें मी मोठें भाग्य समजतो. पण मला पूर्ण जाणीव आहे कीं, यावद्दलचें सर्व श्रेय मला नसून श्रीमंतांनीं उदार मनानें मला संभाळून घेतलें या गोष्टीस मुख्यत्वेकरून आहे.

वास्तविक संस्थानचा एकनिष्ठ सेवक या नात्यानें मीं जें जें केलें तें करणें माझें कर्तव्यच होतें. कर्तव्यापलीकडे मीं कांहींएक केलेले नाहीं. परंतु ‘ परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं ’ या संप्रदायाप्रमाणें माझ्या कामाचा अतिशय गौरव श्रीमंतांनीं केला आहे हें श्रीमंतांचे सौजन्यास साजेसेच आहे.

या कार्मी आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख करणें जरूर आहे. किंबहुना तसा केला नाहीं तर मी आपलें कर्तव्य बरोबर केलें नाहीं असें होईल. ती गोष्ट म्हणजे माझे सहकारी अधिकारी व संस्थानांतील नोकरमंडळी यांनीं हरएक वावर्तीत मला जी मदत केली तिचेबद्दलची होय. या मदतीबद्दल मी सर्वांचा आभारी आहे. किंबहुना ही मदत झाली नसती तर मला जें कांहीं अल्पस्वल्प यश मिळालें आहे तें केव्हांहि मिळालें नसतें, ही गोष्ट मी पूर्णपणें जाणून आहे. ”

श्रीमंत राजेसाहेब आपले योग्य अधिकारी यांना कशा तऱ्हेच्या सौजन्यानें वागवितात व त्यांच्या अंगां असलेल्या गुणांचा व केलेल्या कामगिरीचा कसा उचित गौरव करतात हें वाचकांच्या प्रामुख्यानें लक्षांत यावें, एवढ्याच हेतूनें सविस्तरपणें या निरोपसमारंभाचें वर्णन केलें आहे. रा. ब. अंजनगांवकर संस्थानचे नोकर असून सुद्धां त्यांच्याविषयीं वरील भाषणांत श्रीमंत बाबासाहेब यांनीं केलेले उल्लेख विशेष मननीय आहेत. रा. ब. अंजनगांवकर १९३१ सालीं संस्थानचे नोकरांतून निवृत्त झाले. ता. ४-१०-१९३७ इ. रोजी त्यांनीं इहलोकची यात्रा संपविली. दरम्यानचे काळांत ते वरचेवर भोरास येऊन श्रीमंत राजेसाहेब यांना आपल्या अनुभवाचा व ज्ञानाचा योग्य तो फायदा देत असत. ते निधन पावल्यानें संस्थानचा एक हितचिंतक नाहींसा झाला याबद्दल श्रीमंत राजेसाहेब यांना अत्यंत वाईट वाटलें.

हिरडोशी येथें श्रीशिवाजीमंदिराची कोणशिला-स्थापना

भोर संस्थानांतील हिरडस मावळ या भागांत श्रीशिवाजीमहाराजांच्या सर्व हालचाली झाल्या. या भागांतील मावळे रहिवाशी शिवाजीमहाराजांच्या अनुयायांचे वंशज असल्यानें त्यांच्या मनांत शिवाजीमहाराजांविषयीं अत्यंत प्रेमभाव वसत आहे. या भागांतील सर्व मावळ्यांनीं मिळून वर्गणी गोळा करून हिरडोशी येथें श्रीशिवाजीमहाराजांचे स्मरणार्थ एक मंदिर बांधण्याचें ठरविलें. कांहीं वर्गणी जमल्यावर या मंदिराची कोणशिला बसविण्याचा समारंभ हिरडस मावळांतील प्रजाजनांच्या विनंतीवरून श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं ता. २८ एप्रिल १९२९ रोजीं केला. त्या वेळीं कै. धोंडो अमृत शेठे यांनीं आपल्या भाषणांत सांगितलें कीं, शिवाजीमहाराजांचीं अनेक स्मारकें निर-

निराळ्या ठिकाणी उभारण्यांत आली आहेत. परंतु मराठी साम्राज्य-संस्थापक श्रीशिवाजीमहाराजांच्या राज्यस्थापनविषयक सर्व हालचाली ह्याच भागांत झाल्या असल्याने येथील स्मारकास विशेष महत्त्व जाहे. तसेंच दुसरी गोष्ट म्हणजे संभाजीमहाराजांच्या मृत्यूनंतर मराठी साम्राज्य नामशेष होण्याचे वेतांत आले असतां, ज्यांनी आपल्या पराक्रमाने त्यांचे संरक्षण केले अशा श्रीशंकराजी नारायण पंतसचिव यांच्या वंशजांचे हातून स्मारकमंदिराची कोणशिला स्थापण्याचा योग जमून आला ही होय. तसेंच ते आणखीहि म्हणाले कीं, ज्याप्रमाणें श्रीमंत राजेसाहेब या मंदिराची कोणशिला बसवीत आहेत त्याचप्रमाणें नुकतीच लोकशाही तत्त्वाची कोणशिला भोर संस्थानला कायदेमंडळ देऊन त्यांनी बसविली आहे. यानंतर श्रीमंत राजेसाहेब यांनी कोणशिला बसवून जें भाषण केले त्यांत ते म्हणाले कीं, “ ज्याप्रमाणें शिवाजीच्या वेळीं कोणत्याहि प्रकारें जातिभेद वगैरे न पाळतां स्वराज्यसंस्थापनाची चळवळ चालविण्यांत आली त्याचप्रमाणें आम्ही आपल्या प्रजेला समान दर्जानें वागवून सर्वांना सुख लागेल अशा प्रकारची सुधारणा संस्थानचे राज्यकारभारांत घडवून आणण्याचे प्रयत्न करीत आहोंत. ”

श्रीमंत राजेसाहेब यांना भोर म्युनिसिपालिटीची पानसुपारी

श्रीमंत बाबासाहेब गादीवर आल्यावर लौकरच मुंबईचे नेक नामदार लॉर्ड लॉड यांनी ता. २४ ऑक्टोबर १९२२ रोजी भेट दिली, त्या वेळीं त्यांचे हस्ते भोर म्युनिसिपालिटीची घटना करून ती नवीन स्वरूपांत अस्तित्वांत आणल्याची हकीकत मागें प्रकरण ३ मध्ये देण्यांत आलीच आहे. या नवीन म्युनिसिपल संस्थेस २१ ऑक्टोबर १९२३ रोजी एक वर्ष पुरें झालें, तेव्हां वार्षिक समारंभ करून श्रीमंत राजेसाहेब यांना म्युनिसिपालिटीनें केलेल्या प्रगतिपर सुधारणांचा अहवाल वाचून दाखविला. त्या वेळीं म्युनिसिपालिटीचे सभासद, लोकाप्रणी व हल्लींचे म्युनिसिपल अध्यक्ष रा. ग. मा. पानसे यांनी श्रीमंत राजेसाहेबांच्या प्रगत धोरणास उद्देशून प्रास्ताविक भाषण केले तें खाली दिलें आहे.

रा. पानसे यांचें भाषण

“ भोर येथें अशा प्रकारचा समारंभ पूर्वी कधीहि झाला नसल्यामुळे आजचा योग अपूर्व आहे. राज्यारोहणानंतर थोड्याच दिवसांनी श्रीमंतांनी

संस्थानांत म्युनिसिपल ॲक्ट लागू करून भोर शहरास स्थानिक स्वराज्याचे हक्क देऊन भोर शहरचे नागरिकास ऋणी करून ठेविलें असून ते लोकांचे आदरास व प्रेमास पात्र झाले आहेत.

भोरची म्युनिसिपॅलिटी पूर्वी सरकारचें एक खातें बनून राहिली होती. यामुळें सर्व कारभार सरकारमार्फत चालत असून लोकांना कांहींहि हक्क नव्हते. सर्व सरकार-मज्जीवर अवलंबून असे. हल्ली ती स्थिति सर्व पालटली आहे. सर्व सरकारी व बिन सरकारी सभासद जरी सरकारनियुक्त आहेत तरी त्यांचे स्वाधीन सर्व अधिकार दिल्यामुळें म्युनिसिपॅलिटीचा कारभार लोकमताप्रमाणेंच चालू केला आहे. गतगोष्टींचा विचार केला म्हणजे श्रीमंत सरकारनीं आपणांस केवढी मोठी देणगी दिली आहे तिचें महत्त्व आपणांस समजून घेईल.

स्थानिक स्वराज्य म्हणजे स्वराज्याचा पहिला हप्ता अथवा ओनामा असें जें म्हणतात तें कांहीं खोटें नाहीं. ज्याला जबाबदार राज्यपद्धतींत प्रवेश करावयाचा असेल त्याला स्थानिक स्वराज्याचा कारभार उत्तम रीतीनें हाकतां आला पाहिजे. मनुष्याचे अंगीं धैर्य, चिकाटी, दूरदर्शीपणा, कर्तृत्वशक्ति, करारीपणा, सहनशीलता, स्वार्थत्याग इत्यादि अनेकविध गुण स्थानिक स्वराज्याचा कारभार उत्तम रीतीनें चालविला असतां उत्पन्न होणारे आहेत. हे गुण असल्याशिवाय राज्यकारभारांत मनुष्य लायक ठरणार नाहीं. म्हणून हे गुण प्राप्त करून घेण्यास स्थानिक स्वराज्य ही उत्तम शाळा आहे. स्वराज्याचे प्रदेशांत पाऊल टाकल्यानंतर मनुष्याचेपुढें सार्वजनिक प्रश्न आपोआपच उत्पन्न होतात व ते सोडविल्याशिवाय गत्यंतर नसल्यामुळें त्याची संकुचित दृष्टि नाहींशी होऊन पूर्वदूषित ग्रह मावळतात, कोते विचार नाहींसे होऊन अंतःकरण उदार बनतें, स्वार्थ कमी होऊन परार्थबुद्धि वाढते. स्थानिक स्वराज्य प्राप्तीपासून हा केवढा फायदा आहे !

कोणत्याहि कारभारावर टीका करणें हें काम फार सोपें असतें. परंतु मी प्रांजलपणें कबूल करतो कीं, प्रत्यक्ष अंगावर जोखीम पडल्यामुळें गेल्या वर्षांत आम्हांस जो अनुभव आला त्यावरून अधिकाऱ्यांच्या अडचणी कशा असतात व टीका करण्याचें काम कसें सोपें असतें आणि विधायक गोष्टी करण्यास कसा वेळ लागतो याची आम्हांस बरीच कल्पना आली आहे.

येथील कांहीं लोकांचें मत असें झालेलें दिसतें कीं, हल्लींच्या कमिटीमुळें सुधारणा करण्याच्या निमित्तानें करांची मात्र वाढ होण्याचा संभव आहे. ही कल्पना चुकीची आहे. सुधारणा करण्याकरितां कर वाढविणें जरूर आहे व आपणांस जर आरोग्य, सुखसोयी पाहिजेत तर प्रत्येक नागरिकानें कर सोसण्यास तयार झालेंच पाहिजे. हल्लीं कमिटीचें उत्पन्न व खर्च यांजकडे पाहिलें असतां इष्ट त्या सुधारणा करण्याकरितां कर वाढवून उत्पन्न वाढविल्या-शिवाय गत्यंतर नाही हें आपणांस अहवालावरून दिसून येईल. कमिटीच्या सुरुवातीस श्रीमंतांनीं दरसाल रु. ५००० प्रमाणें तीन वर्षे ग्रँट देण्याचें कबूल करून लगेच ५००० रुपये दिले. ते दिले नसते तर एका वर्षांत जी सुधारणा करतां आली ती मुळींच झाली नसती. कमिटीचें उत्पन्न व ग्रँट यांतहि खर्च भागणार नाही असें अनुभवांतीं नजरेस आल्यामुळें नवीन कर बसविणें प्राप्त झालें व त्यांस सरकारांतून मंजुरीहि मिळाली आहे.

सभ्य गृहस्थहो, श्रीमंतांनीं आमची जी नेमणूक केली आहे ती तुमच्यावर कर बसवून अधिकार गाजविण्याकरितां केली नाही. आम्ही सर्व मेंबर तुमचे विनपगारी नोकर आहोंत हें विसरूं नका. तुमचें आमचें हितानहित एकच आहे. कर बसले तर ते तुमच्याप्रमाणें आमच्यावरहि बसणार आहेत; परंतु सर्व प्रकारच्या सुखसोयीकरितां आपण सर्वांनीं कर सोसण्यास तयार असलें पाहिजे. हल्लींचे कमिटींत श्रीमंत सरकारनीं ज्या सरकारी व विनसरकारी सभासदांची नेमणूक केलेली आहे ती सर्वतोपरी किती लायक आहेत हें मीं आपणांस सांगावयास पाहिजे असें नाही. निवडणुकीचें तत्त्व जरी लागू केलें असतें तरी हल्लींचे मेंबरांपेक्षां जास्त अनुभवी, विद्वान्, कळकळीचे मेंबर निवडून आले असते असें वाटत नाही. तेव्हां सर्व नागरिकांना अशी विनंति आहे कीं, त्यांनीं अंतःकरणपूर्वक आम्हांस मदत करावी.

सद्गृहस्थहो, भाषण संपण्यापूर्वीं एक दोन गोष्टींचा उल्लेख केल्यावांचून माझ्यानें राहवत नाहीं.

श्रीमंतांनीं ज्याप्रमाणें भोर शहरास स्थानिक स्वराज्यदान दिलें त्याप्रमाणें शिरवळकरांसहि ही देणगी देण्याची श्रीमंतांनीं तयारी केली होती. परंतु कांहीं अदूरदर्शी व्यक्तींच्या अविचारानें हें दान त्यांच्या पदरांत पडलें नाहीं

याबद्दल आम्हांस वाईट वाटतें. स्थानिकस्वराज्य हें एक घातुक शस्त्र आहे, यामुळें लोकांत यादवी उत्पन्न होऊन लोक जबर कराखालीं चिरडून जातील या भीतीनें त्यांनीं स्वराज्यदान नाकारलें ही मोठी चूक केली आहे.

आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख करून मी आपलें भाषण संपवितों. शिरवळचे रा. शेठे यांनीं विचित्रगड तालुक्याचें एक पुस्तक पब्लिश केलें आहे. त्यांत भोर म्युनिसिपालिटीबद्दल जो मजकूर लिहिला आहे, तो किती खोटा आहे हें आपणांस सांगावयास नकोच. सदर पुस्तकांत इतरहि अनेक गोष्टी लिहिल्या आहेत; परंतु त्या ज्या पद्धतीनें लिहिणें अवश्य होतें तसें केल्याचें दिसत नाहीं. त्यांत पदोपदीं शिष्टाचाराचा भंग केला असून श्रीमंतांविषयीं लोकांचीं मनें कलुषित करून त्यांच्यांत असंतोष उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केल्याचें दिसून येणार आहे. बरींच विधानें कार्यकारणभावाचा विपर्यास करून केलेलीं आहेत. उदाहरणार्थः—शिरवळ येथील वस्ती कमी होण्याचें कारण पाण्याची गैरसोय हें होय असें म्हणण्यांत खरी स्थिति हें कारण नसून हल्लींचा बिकट जीवन-कलह हें आहे. शेठे म्हणतात, गांवोंगांव सडका नाहींत, नद्यां-नाल्यांना पूल नाहींत. अशा सडका व पूल बांधणें संस्थानच्या उत्पन्नाच्या मानानें विचार केला असतां अशक्य आहे हें शेठे यांस कळावयास पाहिजे होतें. श्रीमंतांविषयीं सर्वत्र अनादर उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केल्याचें दिसून येत आहे. तेव्हां गैरसमज उत्पन्न करणाऱ्या विधानांवर भरंवसा ठेवून तुम्ही आपल्या प्रभूविषयीं गैरसमज करून घेऊं नका, अशी मी तुम्हांस प्रेमाची इशारत देतो. ”

श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं अहवाल-वाचनानंतर समयोचित उत्तेजनपर भाषण करून केलेल्या प्रगतीबद्दल समाधान व्यक्त केलें.

पुनर्घटित म्युनिसिपालिटीचें उद्घाटन

यानंतर १९२७ सालीं श्रीमंत राजेसाहेबांना ९ तोफांची सलामी सार्व-भौम सरकारकडून देण्यांत आली, त्या वेळीं निवडणुकीच्या तत्वाचा समावेश करून लोकशाहीच्या तत्वावर म्युनिसिपालिटीची पुनर्घटना करण्यांत आली. पहिलें म्युनिसिपल बोर्ड ऑक्टोबर १९२९ मध्यें निवडणूक होऊन

अस्तित्वांत आलें. तेव्हां ता. ६ नोव्हेंबर १९२९ रोजीं मोठ्या थाटाचा समारंभ करून श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं समयोचित भाषण करून या नव्या म्युनिसिपालिटीचे कामकाजास सुरुवात करून दिली. या समारंभास नवे व जुने सर्व सभासद हजर होते. या सुसंधीचा फायदा घेऊन माजी म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष रावसाहेब अनंत रामचंद्र जोशी यांनीं माजी म्युनिसिपालिटीनें आपल्या सात वर्षांच्या मुदतींत मोर शहरांत काय काय सुधारणा केल्या त्यांची विस्तृत हकीकत वाचून दाखविली. म्युनिसिपालिटीच्या अध्यक्षांनीं श्रीमंतांना हार, पानसुपारी अर्पण केल्यावर हा समारंभ समाप्त झाला.

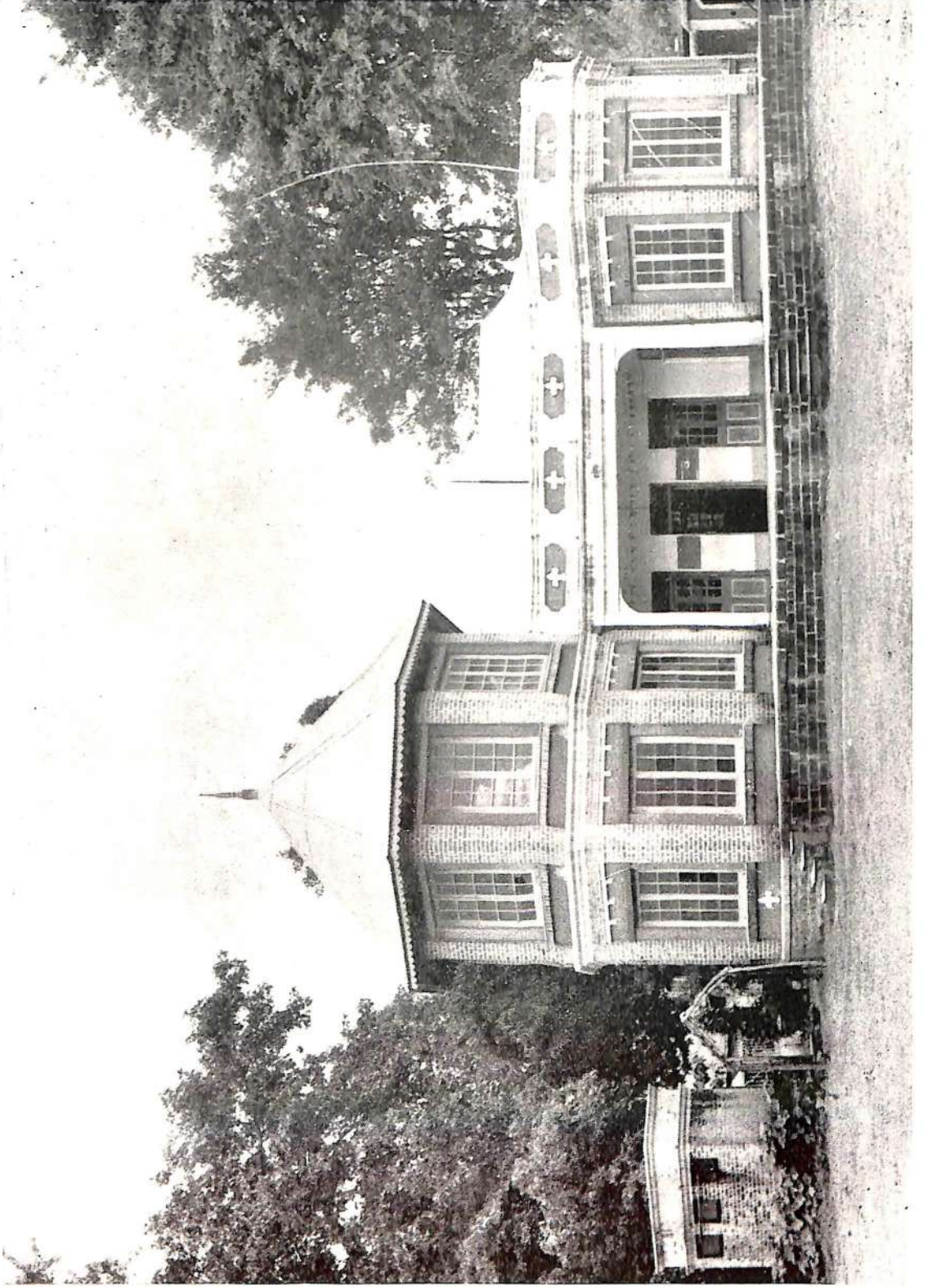
श्रीनारायणमहाराज केडगांव बेट यांची अंबवड्यास भेट

केडगांव येथील श्रीनारायणमहाराज आपल्या सुमारे ५० शिष्यवर्गा-समवेत अंबवडें येथे श्रीशंकराजी नारायण यांचे समाधीचे दर्शनास ता. १९ ऑगस्ट १९३६ रोजीं आले होते. श्रीमंत युवराज भाऊसाहेब हेहि त्यांचे-बरोबर होते. अंबवडें येथे त्यांच्या भोजनाची सर्व व्यवस्था श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं केली होती. श्रीमंत राजेसाहेब हेहि पुण्याहून मुदाम अंबवडें येथे दुपारीं गेले होते. अंबवडें येथून श्रीमंत राजेसाहेब श्रीनारायणमहाराजांना बरोबर घेऊन श्रीमंत युवराज यांचेसह भोरास आले. मोर येथे त्यांच्या स्वागताकरितां खासगी दरबार भरविण्यांत आला होता. त्यांना पानसुपारी, अत्तरगुलाब वगैरे देण्यांत आल्यावर श्रीनारायणमहाराज पुण्याकडे परत गेले.

राजा रघुनाथराव मिलचा उदूघाटनसमारंभ

भाटघराहून तेथील पाण्यावर तयार होणारी वीज भोरास नेण्यांत आल्यावर भोरास विजेचा भरपूर पुरवठा झाला. कोणी लहानसहान उद्योगधंदे काढणारा तयार झाल्यास त्यालाहि सवलतीनें वीज देतां येईल अशी शक्यता झाली. भोरास याप्रमाणें भरपूर वीज झाल्याची बातमी लागून पुणे येथील एक गुजराथी गिरणीमालक रा. चुनिलाल तुळशीदास शुक्ल हे मोर येथे एक लहान प्रमाणावर कापडाची गिरणी काढण्यास तयार झाले. विजेच्या सवलतीबाबत वीज-कॉन्ट्रॅक्टर नगरभूषण थोपटे यांच्याशीं करारमदार झाल्यावर मि. शुक्ल यांनीं श्रीमंतांना भेटून गिरणीबद्दलची सर्व हकीकत त्यांच्या

चित्रांक १३५

‘शुनाथराव पंतसचिव बालबीर मंदिर’ पुणे.

[सं. पा. ७५३]

कानीं घालून सदरहू गिरणीस श्रीमंतांचें नांव देण्याची परवानगी मागितली आणि गिरणीचा उद्घाटनसमारंभहि श्रीमंतांच्या हस्तेच व्हावा अशी इच्छा प्रदर्शित केली. भोरसारख्या लहान ठिकाणी गिरणी सुरू करण्यास तयार होऊन उद्योगधंद्यास व व्यापारवृद्धीस पोषक असे प्रयत्न करण्यास मि. शुक्ल तयार झाले हें पाहून श्रीमंतांना संतोष वाटला व त्यांनीं गिरणीस आपलें नांव देण्यास आणि गिरणीचें उद्घाटन करण्याच्या विनंतीस आपली संमति दिली. भाटघरनजीक भोर संस्थानचे हद्दींत भोरपासून सुमारे दीड मैलावर मि. शुक्ल यांनीं जागा खरेदी करून त्या ठिकाणीं इमारत तयार केली आणि मागाची यंत्रसामग्री आणून व्यवस्थित जुळणी झाल्यावर ता. ११ डिसेंबर १९३७ रोजीं श्रीमंतांच्या हस्ते गिरणीचा उद्घाटनसमारंभ झाला. श्रीमंत राजेसाहेब, श्रीमंत युवराज व भोर येथील बरीच प्रमुख मंडळी उपस्थित होती. नवीन सुरू करण्यांत येणाऱ्या गिरणीची हकीकत वाचून दाखविण्यांत आल्यावर शेट पुरुषोत्तम तुळशीदास यांनीं विनंति केल्यावरून श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं भाषण करून गिरणी काढल्याबद्दल मालकांचें अभिनंदन करून गिरणी उघडल्याचें जाहीर केलें. त्यांनीं आपल्या भाषणांत सामान्यतः राष्ट्रीय संपत्ति वाढविण्याच्या कार्मीं आणि विशेषतः बेकारीचा प्रश्न सोडविण्याचे कार्मीं अशा उद्योग-केंद्रांची फार आवश्यकता वाढत आहे, त्यास अनुसरून मि. शुक्ल यांचा हा प्रयत्न स्तुत्य आहे, आणि असे प्रयत्न करणारे कोणी पुढें आल्यास त्यास दरबार शक्य ती मदत करण्यास केव्हांहि तयार आहे, असें सांगून गिरणीस लागणारे पाण्याचा पुरवठा १० वर्षेपर्यंत मोफत देण्यांत येईल, असें जाहीरपणें सांगितलें. पानसुपारी होऊन समारंभ समाप्त झाला.

सदरहू गिरणी-मालक यांनीं राजा रघुनाथराव वीव्हिंग मिल 'कंपनी अॅक्टान्वये' लिमिटेड करून कंपनीचा सर्व व्यवहार चोखपणें व व्यवस्थित चालावा म्हणून एक मॅनेजिंग बोर्ड स्थापन केलें आहे आणि मि. शुक्ल यांच्या विनंतीवरून कंपनीस श्रीमंत राजेसाहेबांनीं रु. ६००० सवलतीच्या दरानें कर्जाऊ म्हणून दिले आहेत.

सत्कारसमारंभ

(संस्थानावाहेरील)

बारामती येथील सत्कार

श्रीमंत राजेसाहेब यांचे स्नेही रा. रा. कोंडो महादेव कुमठेकर, बी.ए., एलएल. बी., हे १९२३ मध्ये बारामती येथे सबजज्ज होते. त्यांच्या बोलावण्यावरून श्रीमंत राजेसाहेब हे १९२३च्या मार्च महिन्यांत बारामतीस गेले. तेथे श्रीमंत राजेसाहेब यांना बारामतीचे मामलेदार, सब-इन्स्पेक्टर, हेडकारकून, वकील, मालेगांवचे सरदार शंभुसिंगराजे व दुसऱ्या कित्येक पुढारी मंडळींनी पानसुपाऱ्या केल्या. बारामतीचे मुक्कामांत श्रीमंत राजेसाहेब यांनी तेथील साखरेचा कारखाना, को-ऑपरेटिव्ह बँक व पूना नेटिव्ह इन्स्टिट्यूशनची शाळा इत्यादि प्रमुख सार्वजनिक संस्थांना भेट देऊन त्यांनी चालविलेल्या कार्याबद्दल समाधान व्यक्त केलें. येथील क्लब, लायब्ररी व दत्त मंदिर यांना रु. २५० ची देणगी दिली.

स्काउटचे समारंभ

पुणे-शहर बालवीर संस्थेचा वार्षिक बक्षिस-समारंभ

पुणे शहर बालवीर संस्थेचे वार्षिक संमेलन ता. ८ सप्टेंबर १९२३ रोजी श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या अध्यक्षतेखाली हल्लीच्या नूतन मराठी विद्यालयांत मोठ्या थाटानें पार पडलें. प्रथम बालवीरांचे खेळ झाल्यावर सेक्रेटरी प्रो. हर्डीकर यांनी मागील वर्षाचें इतिवृत्त वाचून दाखविल्यावर श्रीमंत राजेसाहेबांनी स्काउटच्या महतीबद्दल थोडक्यांत भाषण करून यशस्वी खेळाडूंना बक्षिसे वाटलीं. हारतुरे पानसुपारी झाल्यावर समारंभ समाप्त झाला. या प्रसंगी श्रीमंत राजेसाहेबांनी सदर संस्थेस रु. ५०० देणगीदाखल दिले. संस्थेच्या चालकांच्या विनंतीवरून श्रीमंत बाबासाहेबांनी पुणे शहर बालवीर संस्थेचे अध्यक्षपद स्वीकारलें.

पुणे बालवीर संस्थेस गव्हर्नर सर लेस्ली विल्सन यांची भेट

पुणे शहर बालवीर संस्थेच्या चालकांचे विनंतीवरून मुंबईचे गव्हर्नर सर लेस्ली विल्सन यांनी १९ सप्टेंबर १९२४ रोजी संस्थेच्या निवासस्थानी

चित्रांक १३६

सुबईचे गव्हर्नर लॉर्ड ब्रेवोर्न यांची पुणे येथील रघुनाथराव पंतसचिव बालवीर मंदिरास भेट; त्यांच्या हस्ते श्रीमंत राजेसाहेबांच्या तैलचित्राचे अनावरण झाले. [सं. पा. ७५५]

(सन १९३५)

भेट दिली. सर लेस्ली विल्सन हे स्काउट शिक्षणाचे विशेष चाहते होते. श्रीमंत राजेसाहेबहि या शिक्षणाचे चळवळींत विशेष उत्साहानें भाग घेत असत, व पुणें शहर बालवीर संस्थेचे ते प्रथमपासून अध्यक्षहि झाले. वरील गव्हर्नर-साहेब यांच्या भेटीचे वेळीं बालवीरांचे खेळ वगैरे झाल्यावर श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं संस्थेचा अहवाल वाचून दाखविला. नंतर गव्हर्नरसाहेबांचें भाषण होऊन सेक्रेटरींनीं सर्वांचे आभार मानल्यावर हा समारंभ संपला.

लॉर्ड आयर्विन यांची भेट

नेक नामदार लॉर्ड आयर्विन हे १९२६च्या जुलै महिन्यांत पुण्यास आले. त्या वेळीं पुणें स्काउट संस्थेच्या चालकांचे निमंत्रणावरून त्यांनीं लेडी आयर्विन यांचेसह ता. २९ रोजीं भेट दिली. त्यांचे सन्मानार्थ शनिवारवाड्यांत स्काउट्सचे खेळ करून दाखविण्यांत आले. श्रीमंत बाबासाहेब या संस्थेचे अध्यक्ष असल्यानें नेक नामदारांचें स्वागत करण्यास या समारंभास हजर राहिले होते. व्हाइसरॉयसाहेब यांच्या भेटीच्या स्मरणार्थ सदर संस्थेस रु. ५००० इमारत बांधण्याकरितां देण्याचें श्रीमंत बाबासाहेबांनीं जाहीर केलें. या उदार देणगी-बद्दल नेक नामदार यांनीं श्रीमंतांचा योग्य शब्दांत गौरव केला. यानंतर इमारत प्रत्यक्ष बांधून झाल्यावर जास्त लागलेल्या खर्चाकरितां आणखी रु. २५०० श्रीमंत राजेसाहेबांनीं दिले. या उदार देणगीचा प्रीत्यर्थ संस्थेच्या चालकांनीं या इमारतीस ' रघुनाथराव पंतसचिव बालवीर-मंदिर ' (Shrimant Raghunathrao Pant Sachiv Scout Head-Quarters) असें नांव दिलें.

पंतसचिव हेडक्वार्टर्सचा उद्घाटनसमारंभ

या इमारतीचा उद्घाटनसमारंभ सर लेस्ली विल्सन यांचे हस्ते २० ऑक्टोबर १९२७ इ. रोजीं झाला. त्या वेळीं प्रथमतः स्काउटचे खेळ झाल्यावर संस्थेच्या सेक्रेटरींनीं रिपोर्ट वाचून दाखविला व डेव्हलपमेंट कमिटीचे चेअरमन सरदार जगन्नाथ महाराज पंडित यांनीं चीफ स्काउट गव्हर्नर सर लेस्ली विल्सन यांना इमारत उघडण्याबद्दल विनंति केली. नेक नामदार यांनीं थोडक्यांत भाषण करून स्काउट शिक्षणाचे प्रगतीबद्दल समाधान व्यक्त केलें व इमारत बांधण्यास रु. ७५०० दिल्याबद्दल श्रीमंत राजेसाहेब यांचें अभिनंदन

करून इमारत उघडल्याचें जाहीर केलें. त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेबांसंबंधानें त्यांनीं पुढील उद्गार काढले :

“ The youthful enthusiasm which that movement demonstrated and which is, I know, by no means confined to its younger members is well reflected in the way you have managed to obtain a valuable site free from a financially embarrassed Government, a very substantial donation from a Chief who I know has endless demands upon his purse, both from within and without his own State. ”

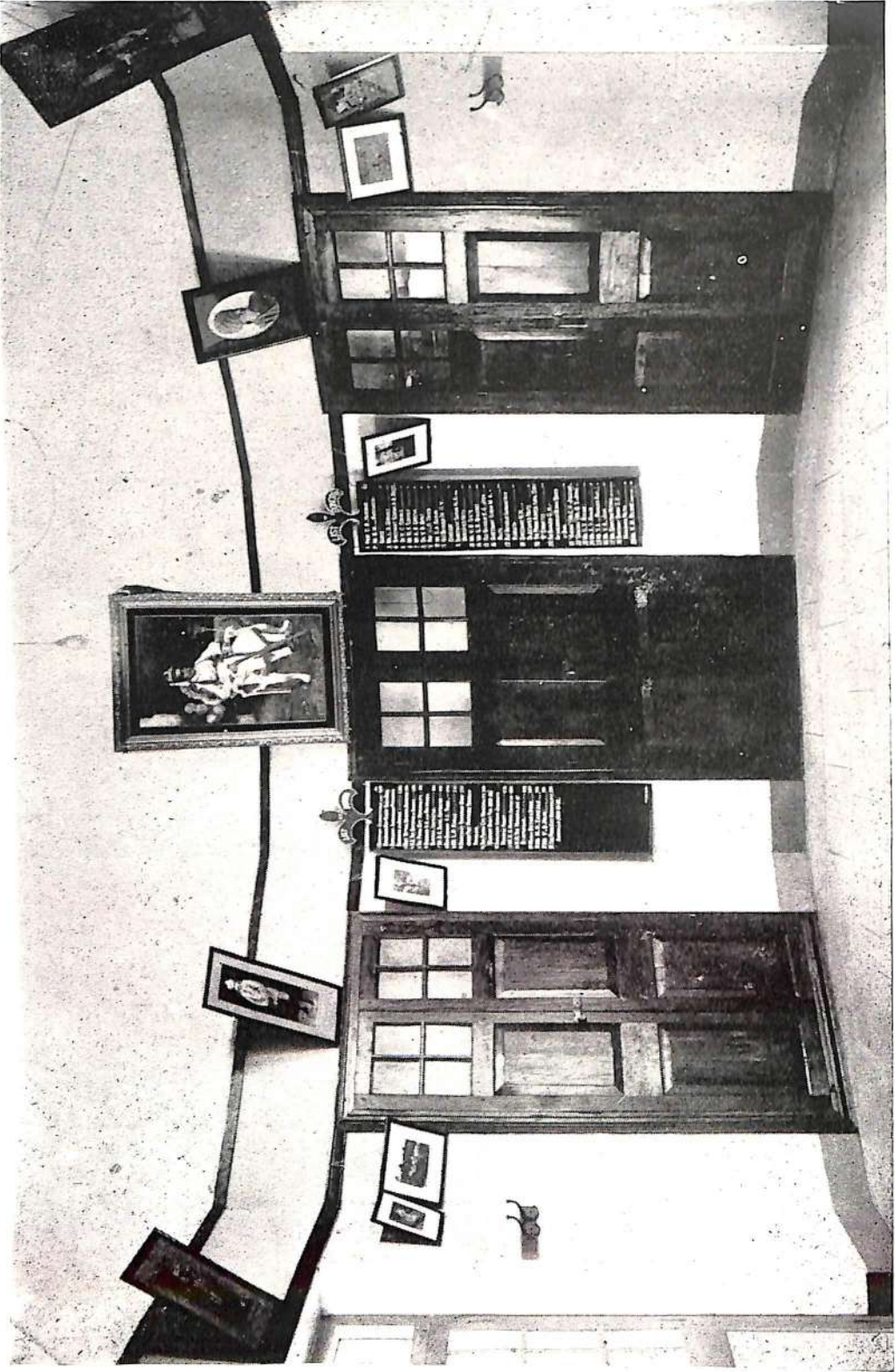
श्रीमंत राजेसाहेबांनीं गव्हर्नरसाहेबांचे, व इमारतीस आपलें नांव दिल्याबद्दल संस्थेच्या चालकांचे, आभार मानले. त्यानंतर डॉ. व्ही. सी. गोखले यांनीं सर्व पाहुण्यांचे आभार मानल्यावर राष्ट्रीय गीत होऊन समारंभ समाप्त झाला.

पुणें ग्लोब सिनेमा व्हरायटी एन्टरटेन्मेन्ट शो

पुणें शहर बालवीर संस्थेच्या मदतीकरितां पुणें ग्लोब सिनेमाचे थिएटर-मध्ये निरनिराळ्या प्रकारच्या करमणुकीचा कार्यक्रम करण्यांत आला. या कार्यक्रमास मुंबईचे गव्हर्नर नेक नामदार सर फ्रेडरिक साइक्स हे हजर राहिले होते. त्या वेळीं पुणें शहर बालवीर संस्थेचे अध्यक्ष या नात्यानें श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं सदर समारंभास हजर राहिल्याबद्दल त्यांचे आभार मानिले. हा कार्यक्रम १२ ऑगस्ट १९२९ रोजीं करण्यांत आला.

पुणें स्काउट रॅलीस भेट

पुणें बालवीर संस्थेतर्फे १९३५ मध्ये बालवीरांचा मेळावा भरविण्यांत आला होता. त्या वेळीं बालवीरांचे अनेक प्रकारचे खेळ करण्यांत आले. या मेळाव्यास हजर राहून श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं बालवीरांचे खेळ पाहिले. खेळ संपल्यावर श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं छोटेंसें भाषण केलें. त्यांत बालवीरांना बालवीर चळवळीचें ध्येय जें समता व विश्वबंधुत्व तें सोडूं नका व पूर्णपणे तें अंमलांत आणण्याचा प्रयत्न करा, असें त्यांनीं सांगितलें व या मेळाव्यास देणगी म्हणून रु. १०१ दिल्याचें जाहीर केलें.

पुणे येथील पंतसचिव बालवीर-मंदिरांत लावलेले श्रीमंत राजेसाहेबांचे तैलचित्र. याचा अनावरणसमारंभ लॉर्ड ब्रेयोर्न यांचे हस्ते झाला.

[सं. पा. ७५५]

श्रीमंत राजेसाहेबांच्या तैलचित्राचें अनावरण

श्रीमंत ' रघुनाथराव पंतसचिव वालमंदिर ' या इमारतींत श्रीमंत राजेसाहेबांच्या तैलचित्राचा अनावरणसमारंभ मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड ब्रेवोर्न यांचे हस्ते ता. ३-१०-१९३५ रोजीं करण्यांत आला. त्या वेळीं संस्थेचे सेक्रेटरी मि. भागवत यांनीं अहवाल वाचून दाखविला. मि. के. एस. जठार, सी. आय. ई., यांनीं विनंति केल्यावरून नेक नामदार गव्हर्नरसाहेब यांनीं श्रीमंत राजेसाहेबांच्या तैलचित्राचें अनावरण केलें व उत्तरादाखल भाषण करतांना म्हणाले कीं, श्रीमंत राजेसाहेबांनीं देणगी देऊन संस्थेला अत्यंत ऋणी करून ठेविलें आहे, ही फार आनंदाची गोष्ट आहे. श्रीमंत राजेसाहेबांच्या उदाहरणानें स्काउट-शिक्षणाचा प्रसार जनतेंत करण्यास आणखी उदारधी पुढें येवोत असें आम्ही इच्छितों. तसेंच ते आपल्या भाषणांत आणखी म्हणाले कीं, स्काउट ही संस्था अत्यंत उपयुक्त आहे. स्काउटचें शिक्षण सार्वत्रिक झाल्यास त्या संस्थांतून देशाभिमानी असे अनेक नागरिक तयार होतील.

नेक नामदार सर लेस्ली विल्सन, गव्हर्नर, मुंबई,

यांना सरदारांचें मानपत्र

सर जॉर्ज लॉर्ड यांचेनंतर नेक नामदार सर लेस्ली विल्सन हे मुंबई इलाख्याचे गव्हर्नर म्हणून आले. त्यांना दक्षिणेंतील सर्व सरदारांनीं गव्हर्मेंट हाउस गणेशखिंड येथें मानपत्र अर्पण केलें. त्या वेळीं मानपत्र वाचण्याचा मान श्रीमंत बाबासाहेब यांना देण्यांत आला होता. हा मानपत्र-अर्पण-समारंभ १९२४ च्या ऑगस्टमध्ये झाला. त्यावर गव्हर्नरसाहेबांनीं आभारप्रदर्शक भाषण केलें.

किंग एडवर्ड मेमोरिअल हॉस्पिटलच्या इमारतीची कोणशिला-स्थापना

श्रीमंतांचें आभार-प्रदर्शन

पुणें येथील एडवर्ड मेमोरिअल हॉस्पिटल या संस्थेच्या इमारतीची कोणशिला मुंबईचे गव्हर्नर नेक नामदार सर लेस्ली विल्सन यांचे हस्ते ता. ५ सप्टेंबर सन १९२४ रोजीं बसविण्यांत आली. त्या वेळीं गव्हर्नरसाहेब यांनीं आपल्या भाषणांत श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं या इमारतीकरितां रु. २००० देणगी दिली, त्याबद्दल गौरवपूर्वक उल्लेख केला. ते म्हणाले:—

“We have just heard how much this Institution owes to the munificence of the late Chief of Bhor and I am very glad to be able to announce that the present Chief has again come forward with a donation of Rs. 2000 towards the cost of the new building. I trust that his excellent example will be followed by those who have the means to do so, and that ample funds will be provided for carrying on the excellent work you are doing for the people of Poona.”

गव्हर्नरसाहेबांचें भाषण झाल्यावर संस्थेतर्फें श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं, अनेक कामें बाजूस सारून कोणशिला स्थापन करण्याचे समारंभास हजर राहून समारंभ यशस्वी केल्याबद्दल नेक नामदार साहेबांचे, थोडक्यांत भाषण करून आभार मानले.

डेकन जिमखान्याचा वार्षिक समारंभ

श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या अध्यक्षतेखालीं डेकन जिमखाना पुणें या संस्थेचा वार्षिक बक्षिस समारंभ सन १९२५ च्या जानेवारींत करण्यांत आला. त्या वेळीं त्यांनीं समयोचित भाषण करून यशस्वी खेळाडूंना बक्षिसें वाटलीं. सदरहू बक्षिसांकरितां रु. १०० देणगी दिल्याचें श्रीमंतांनीं आपल्या भाषणांत जाहीर केलें.

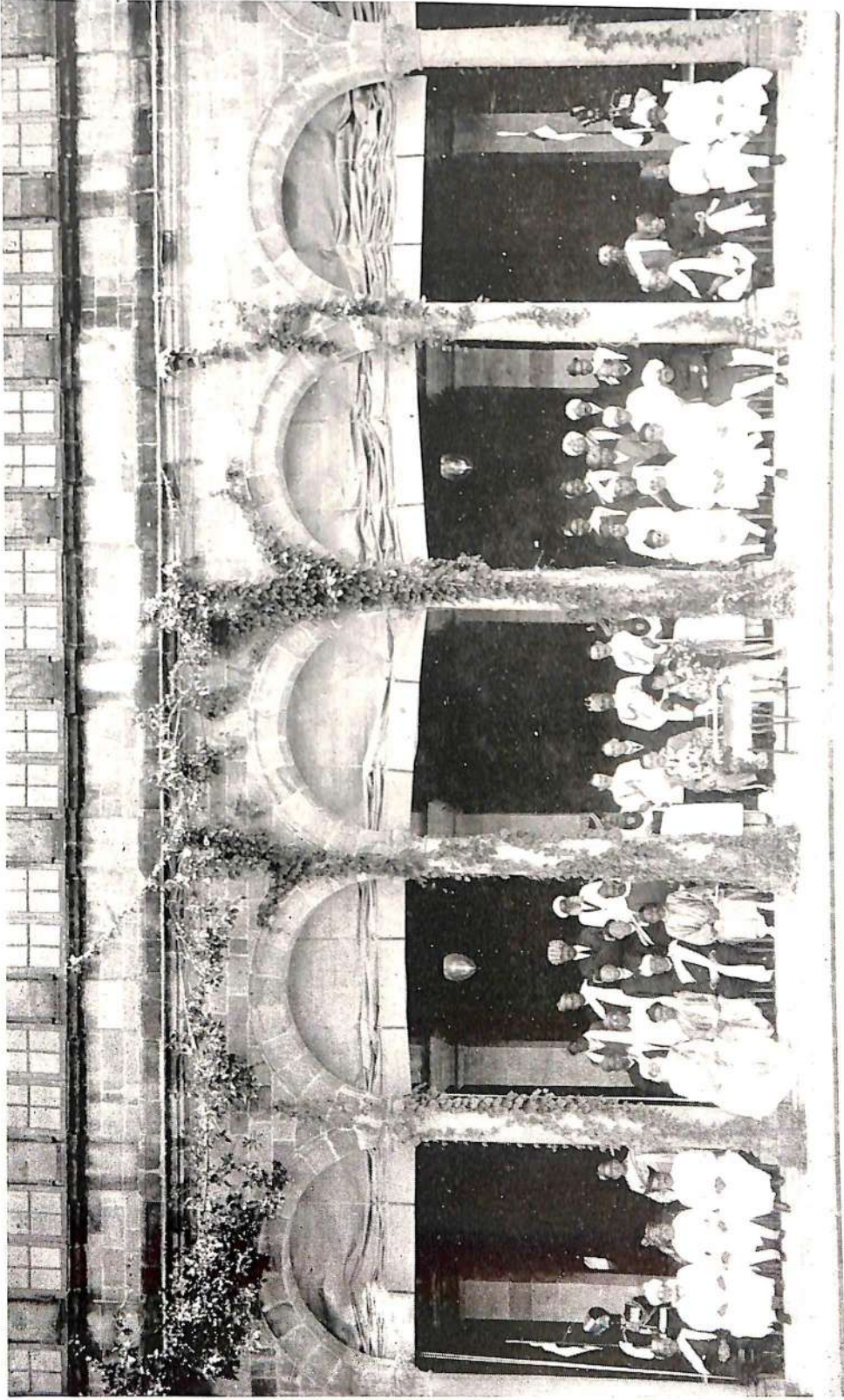
वाई येथील द्रविड हायस्कूलचें वार्षिक संमेलन

वाई येथील द्रविड हायस्कूलचें वार्षिक संमेलन १९२५ च्या एप्रिल महिन्यांत भरविण्यांत आलें. संमेलनाचा बक्षिससमारंभ श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या हस्तें झाला. त्या वेळीं विद्यार्थ्यांचे खेळाचे सामने झाल्यावर चढाओढींत यशस्वी झालेल्या विद्यार्थ्यांना श्रीमंत राजेसाहेबांनीं बक्षिसें वांटलीं, व व्यायामाचें महत्त्व सांगून तेथें नवीनच सुरू करण्यांत आलेल्या स्काउटच्या शिक्षणास उत्तेजन म्हणून प्राथमिक खर्चाकरितां रु. २०० ची देणगी दिली.

पुणें सेवासदनमधील समारंभ

पुणें सेवासदनच्या शिशुसप्ताहाचें उद्घाटन

पुणें सेवासदन या संस्थेनें १९२५ च्या जून महिन्यांत १३ तारखेपासून २० तारखेपर्यंत शिशु व आरोग्यसप्ताह भरविला. त्यांत सर्वांत उत्तम व आरोग्यपूर्ण अशा बालकांचें आरोग्य कसें असावें व त्याचें संगोपन कसें करावें

दक्षिणेंतील सरदारांचें मुंबईचे गव्हर्नर सर हेम्ली विल्सन यांना मानपत्र अर्पण करण्याचा समारंभ. याप्रसंगी श्रामंत गंजेमाहेंदोनी मानपत्रवाचन केलें.

[सं. पा. ७५५]

हें शास्त्रीय रीत्या समजावून सांगण्यांत येत असे. या सप्ताहाचा उद्घाटन-समारंभ नेक नामदार गव्हर्नर सर लेस्ली विल्सन यांच्या हस्ते ता. १३ रोजी झाला. ह्या समारंभास श्रीमंत बाबासाहेब कै. श्रीमंत सौ. राणीसाहेब यांचेसह हजर राहिले होते. श्रीमंत राजेसाहेब व श्रीमंत राणीसाहेब यांनी नेक नामदार सर लेस्ली विल्सन व लेडी विल्सन यांचें स्वागत केलें. सर्वजण नियोजित स्थानी वसल्यावर श्रीमंत राजेसाहेब यांनी प्रास्ताविक भाषण करून नेक नामदारांना उद्घाटनाचें भाषण करण्याबद्दल व लेडी विल्सन यांना आरोग्य व शिशुसप्ताहानिमित्त भरविण्यांत आलेलें प्रदर्शन खुलें करण्याबद्दल विनंति केली. त्याप्रमाणें गव्हर्नरसाहेबांनी भाषण केलें व लेडी विल्सन यांनी सप्ताह खुला केल्याचें जाहीर केल्यावर हा समारंभ आटोपला.

हेल्थ अँड चाइल्ड-वेलफेअर एक्झिबिशन

मुंबई इलाखा हेल्थ अँड चाइल्ड-वेलफेअर एक्झिबिशन पुणेंचा उद्घाटन-समारंभ मुंबईचे गव्हर्नर नेक नामदार सर लेस्ली विल्सन यांचे हस्ते ता. २३ सप्टेंबर १९२८ रोजी झाला. या प्रदर्शनाचे श्रीमंत राजेसाहेब उपाध्यक्ष होते. उपाध्यक्ष या नात्याने श्रीमंत राजेसाहेबांनी प्रास्ताविक भाषण करून प्रदर्शन उघडण्याची विनंति केली, व प्रदर्शनास रु. २०० ची देणगी दिली.

पुणें सेवासदनचा बक्षिससमारंभ

पुणें सेवासदन संस्थेचा वार्षिक बक्षिससमारंभ हर एक्सलन्सी लेडी साइक्स यांच्या हस्ते ता. १४ ऑक्टोबर १९२९ रोजी साजरा करण्यांत आला. श्रीमंत राजेसाहेब या संस्थेचे एक व्हाइस-प्रेसिडेन्ट असल्याने या समारंभास हजर राहिले होते. त्या वेळी त्यांनी संस्थेचे हार एक्सलन्सी लेडी साइक्स यांचे समयोचित शब्दांत आभार मानले.

श्रीमंत राजेसाहेब यांची जेजुरीस भेट

जेजुरी येथील श्रीमल्हारी म्हाळसाकांत हें बहुतेक देशस्थांचें कुलदैवत आहे, व एखादें लग्नकार्य झाल्यावर त्या देवाच्या दर्शनास जाण्याचा प्रघात आहे. सचिव घराण्यांतहि जेजुरी येथें श्रीमल्हारी म्हाळसाकांताचे दर्शनास जाण्याचा पूर्वापार प्रघात आहे. त्याप्रमाणें श्रीमंत राजेसाहेब हे आपल्या वडिलांबरोबर व स्वतंत्रपणेंहि पूर्वी जेजुरीस गेले होते. तथापि, गादीवर आल्यावर ते सन १९२५च्या

डिसेंबर महिन्यांत ६ तारखेस जेजुरी येथे श्रीखंडोबाचे दर्शनास गेले. त्या वेळीं राज्यारोहणानंतर त्यांचें आगमन प्रथमच असल्यामुळे जेजुरीच्या ग्रामस्थांनीं त्यांचें मोठ्या आदरानें स्वागत केलें, व जेजुरीच्या म्युनिसिपालिटीनें भोर संस्थानशीं त्यांचा कांहीं संबंध नव्हता तरी श्रीमंतांना मानपत्र अर्पण केलें. त्या वेळीं म्युनिसिपालिटीच्या सभासदांचे मानपत्राबद्दल आभार मानून श्रीमंत राजेसाहेब म्हणाले—

“ आपले म्युनिसिपालिटीबद्दल आम्हांस फार कौतुक वाटत आहे. त्यांतले त्यांत मुसलमानेतर काउन्सिलरांची व नागरिकांची संख्या येथे मोठी असून मुसलमान खानसाहेब दगडूभाई हे प्रेसिडेंट आहेत, हें त्यांत विशेष आहे व हें त्यांच्या अति उत्कृष्ट स्वभावाचें द्योतक आहे; व अशा तऱ्हेचें उदाहरण डोळ्यांपुढें ठेवून इतर म्युनिसिपालिटी व नागरिक निरनिराळ्या जातीसंबंधानें असेंच सलोख्यानें वागतील तर देशांतील दुही मोडून हा देश भरभराटीस येण्यास फारसा अवधि लागणार नाही.

आतां आपणांस एकच गोष्ट सांगावयाची आहे. ती ही कीं, जेजुरी हें शहर आम्हांस परकीय नाही. श्रीमल्हारी ह्याळसाकांत हें आमचें कुलदैवत आहे. येथे आमचा एके काळीं वाडाहि होता व आमचे घराण्यापैकीं एका पुरुषांचें येथे वास्तव्य बरेच दिवस होतें व त्यांच्या पत्नी सखारामपंत बोकीळ यांच्या कन्या यांनीं मारेकरी आले असतांना आपल्या गळ्यांतील हार तोडून मारेकऱ्यांस मोती वेंचण्याचे नादास लावून आपला व आपल्या पतीचा प्राण कसा वांचविला हें आपणां सर्वास विदित असेलच. म्हणून जेजुरीवासीय लोकांसंबंधानें आम्हांस आत्मीयपणा वाटतो. ”

पुणे वेदशास्त्रोत्तेजक सभेचा सुवर्णमहोत्सव

पुणे येथील वेदशास्त्रोत्तेजक सभा स्थापन झाल्यास १९२५ सालीं पन्नास वर्षे पूर्ण झालीं. तेव्हां संस्थेचा सुवर्णमहोत्सव करण्याचें ठरवून संस्थेच्या चालकांनीं सुवर्णमहोत्सवप्रसंगीं अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याबद्दल श्रीमंत राजेसाहेब यांना विनंति केली. त्याप्रमाणें संस्थेचा सुवर्णमहोत्सव साजरा करण्यांत आला, त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारलें होतें. प्रथमतः संस्थेच्या सेक्रेटरींनीं ५० वर्षांत झालेल्या संस्थेच्या प्रगतीचा

अहवाल वाचून दाखवून या वर्षी वेद व शास्त्रे यांच्या निरनिराळ्या शाखांत पास झालेल्या विद्यार्थ्यांना बक्षिसें वांटण्याबद्दल विनंति केली. श्रीमंतांनी आपल्या भाषणांत संस्थेच्या प्रगतीबद्दल समाधान व्यक्त करून परीक्षेत पास झालेल्या विद्यार्थ्यांना बक्षिस देण्याकरितां रु. ५०० ची देणगी दिली. या देणगीच्या व्याजांतून दरसाल ठराविक विषयांत उत्तम प्रकारें पास झालेल्या विद्यार्थ्यांस बक्षिस देण्यांत येतें. श्रीमंतांनी भाषण केलें, त्यावरून संस्कृत वैदिक वाङ्मयाबद्दल किती आदरभाव त्यांचे ठिकाणीं बसत आहे व तें कायम ठिकावें अशी त्यांची इच्छा किती उत्कट आहे हें दिसून येतें. तें भाषण येणेंप्रमाणें:—
“पंडितवर्ग आणि सद्गृहस्थहो,

आपल्या या भरतखंडांत सर्वत्र प्रचलित असलेल्या वैदिक धर्मास वेद-शास्त्रपुराणादि ग्रंथ हे जीवनभूत आहेत हें आपणांस आम्हीं सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. आर्यावर्तातील प्राचीन आर्यांच्या अतुल ज्ञानज्योतींचा आज सर्व प्रदेशांत विद्वान् लोकांत एकच स्वरानें यशोदुंदुभि वाजत आहे, व लक्षावधि लोक या महर्षींच्या अनुशासनांचें परिपालन करून आपणांस वैदिकधर्मानुयायी म्हणवून घेण्यांत भूषण मानीत आहेत. तेव्हां अशा या वेदशास्त्रादिकांच्या प्रसारार्थ प्रवृत्त झालेल्या या संस्थेविषयीं सर्व हिंदवासी जनांस अभिमान असलाच पाहिजे. उपाध्यक्ष या नात्यानें आमच्या घराण्याचा या संस्थेशीं पुष्कळ वर्षे संबंध असून या संस्थेस आमच्या संस्थानांतून योग्य आश्रयहि मिळत आहे. तेव्हां अशा संस्थेच्या चालकांनीं या उत्सवप्रसंगीं अवश्य यावें म्हणून आज निमंत्रण केलें असतां तें स्वीकारणें हें आमच्या घराण्याचें कर्तव्य समजून तें आम्हीं आनंदानें स्वीकारलें आहे.

आतांच संस्थेचा जो रिपोर्ट वाचला त्यावरून संस्थेंतून उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या, धनिक लोकांचा आश्रय व विद्वद्वर्गाचे ऐक्यमताचें आनुकूल्य या गोष्टी संस्थेच्या लौकिकास भूषणास्पद आहेत. आपल्या या प्रांतांत वेदशास्त्रादि प्राचीन विद्यांस योग्य उत्तेजन देऊन, त्यांचा प्रसार करणारी जुनी संस्था दुसरी नाहीं असें म्हटलें असतां तें वस्तुस्थितीला सोडून होईल असें वाटत नाहीं. संस्थेनें आपल्या उद्देशानुसार कार्यक्रमांत विशेष भर घातली असल्यामुळे तिची पूर्वीपेक्षां कर्तव्यसीमा बरीच विस्तृत झाली असून त्या

प्रमाणांत खर्चहि जास्त वाढला आहे. या सर्व गोष्टींचा विचार करून धर्मा-
भिमानी संस्थानिक व धनिक लोक योग्य साहाय्य करून संस्थेस उपकृत
करतील अशी आम्हांस उमेद आहे.

प्राचीन काळापासून संस्थानांतून वेदशास्त्राच्या अध्ययनार्थ पाठशाळा
असून त्यांच्याद्वारे या धार्मिक ग्रंथाचा प्रसार होत असे व हल्लींहि होत आहे.
तथापि त्या वैयक्तिक पाठशाळांपेक्षां विद्वत्समूहानें चालविलेल्या या संस्थेचा
विचार केला म्हणजे सामुदायिक दृष्टीनें या संस्थेचें महत्त्व स्पष्ट नजरेस येतें.
शिवाय काशीपासून रामेश्वरापर्यंत असणाऱ्या पाठशाळांतील विद्यार्थ्यांची
निःपक्षपातबुद्धीनें परीक्षा घेऊन त्यांस योग्य उत्तीर्णपत्र व पारितोषिकें देणें अशा
जातीचें प्राचीन शास्त्रासंबंधीं विश्वविद्यालयाचें काम करणारी मुंबई इलाख्यांत ही
एकच संस्था आहे असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही.

काहीं वर्षांपूर्वी आपल्या या भरतखंडांत संस्कृतप्रधान पाठशाळा स्थापन
करण्यांत येऊन त्यांतील विद्यार्थ्यांची परीक्षा घेऊन त्यांत उत्तीर्ण होणाऱ्यास
योग्य वेतन देऊन राजकीय कार्यकारी वर्गांत त्यांचा समावेश करावा इ. इ.
योजना हिंदुस्थान सरकारनें निश्चित केल्यासारखी होती. परंतु महायुद्धरूपी
अकल्पित संकटामुळे ती योजना तशीच सरकारच्या दप्तरांत पडून राहिली,
तरी यासंबंधानें प्रमुख विद्वान् मंडळींनीं विनंतिपत्रद्वारा सरकारांत चालना
देऊन तशा संस्था निघतील अशी योजना करावी. अशा संस्था निघाल्यास
या समेचें ध्येय बरेंच सुफलित होईल अशी आमची खात्री आहे.

अलीकडे सरकारी शिक्षणक्रमांत संस्कृत हा विषय वैकल्पिक ठेवावा
अशी योजना मातृभाषेच्या उत्तेजनार्थ घाटत असल्याची अफवा उठली आहे.
मातृभाषेविषयीं अभिमान बालगणें हें कौतुकास्पद नाही असें कोण म्हणेल ?
तथापि आमचें एवढेंच सांगणें आहे कीं, मातृभाषेच्या अभिमानानें मातामही
भाषेचा उच्छेद करणें हें युक्त नव्हे. ज्या भाषेंत प्राचीन महर्षींचें अतुल
ज्ञानभांडार भरलें आहे, जी भाषा हजारों वर्षांतील हजारों सुबुद्ध व
विद्वानांच्या अतुल परिश्रमानें सौन्दर्याच्या पराकाष्ठेस जाऊन पोहोंचली आहे,
अशा भाषेच्या सुखास्वादानापासून नवयुवकांस पराङ्मुख करणें म्हणजे विद्या-
देवीचा अमृतपूर्ण कलश त्यांच्या तोंडांतून काढण्याचें पातक करणेंच होय.

तेव्हां या महत्त्वाच्या मुद्याचा विचार करून मराठीकरितां संस्कृत भाषेस वैकल्पिक न करतां अन्य एखाद्या विषयास वैकल्पिक करून मातृभाषा व संस्कृत भाषा या दोन्ही अभ्यासाच्या कार्यक्रमांत नियोजित केल्या जातील, अशासंबंधानें या संस्थेनें अवश्य खटपट करावी व कोमल बुद्धीच्या बालकांच्या चित्तांत संस्कृत वाङ्मयाचें बीजारोपण करण्यासंबंधानें योजना करून ठेवावी. ज्या विषयासंबंधानें लहानपणीं बुद्धीवर संस्कार होत नाहींत, तो विषय प्रौढपणीं बुध्यारूढ होण्यास फार जड जातो, हें आपणांस माहीत आहेच. तेव्हां लहानपणापासून भारतवर्षीय विद्यार्थी-वर्गास वाङ्मयाचा संस्कार होण्यास जीं साधनें असतील तीं जपण्याविषयीं व जीं प्राप्य होण्यासारखीं असतील तीं मिळविण्याविषयीं आपण सतत प्रयत्न केला पाहिजे.

असो. आतां मला सर्व विद्वान् वर्गास अत्यंत प्रेमानें हेंच सांगावयाचें आहे कीं, आपण चालविलेली ही संस्था दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होऊन तिची दिवसेंदिवस सर्व बाजूंनीं प्रगति व्हावी व मूल संस्थापकांचा हेतु सफल व्हावा अशी आमची मनापासून इच्छा आहे. वैदिक वाङ्मयाशीं विशेष परिचय होऊन त्यांतील महत्त्वाचे विषय सर्व विद्वान् वर्गास दिवसेंदिवस जास्त आकलन होत जातील असें आम्ही इच्छितों, आणि हें सर्व वैदिक वाङ्मय ज्या प्रभूचें निःश्वसित आहे त्या श्रीरामचंद्रप्रभूपार्शीं या संस्थेच्या उत्कर्षाविषयीं व योगक्षेमाविषयीं अनन्यभावानें प्रार्थना करून आम्ही आपलें भाषण संपवितों.”

आर्याग्लवैद्यकविद्यालयाचा बक्षिससमारंभ

सातारा येथील आर्याग्लवैद्यकविद्यालयाचा वार्षिक बक्षिससमारंभ श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या हस्ते व्हावा अशी विद्यालयाचे चालकांनीं विनंति केल्यावरून श्रीमंत राजेसाहेब ता. २३ जून सन १९२८ रोजीं सातार्यास गेले. तेथें बक्षिससमारंभ झाल्यावर रु. १०५० च्या दर्शनी किंमतीच्या प्रॉमिसरी नोटा खरेदी करून त्यांचें व्याज दरसाल वरील विद्यालयास देण्याचें श्रीमंतांनीं जाहीर केलें. त्या देणगीप्रीत्यर्थ चालकांनीं भोर संस्थानचा एक विद्यार्थी वरील विद्यालयांत घेण्याचें ठरविलें. येथील मुक्कामांत श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं न्यू इंग्लिश स्कूल व कन्याशाळा यांना भेटी दिल्या. कन्याशाळेस रु. २०० देणगी दिली. तसेंच सातारचे कलेक्टर मि. अँबट व त्यांच्या पत्नी

यांची श्रीमंतांनी भेट घेतली. मि. अँवट हे श्रीमंत राजेसाहेब यांना भेटण्यास सातारा येथील वाड्यांत आले होते.

संस्कृत कॉलेज-प्रवेशिकावर्गाचें उद्घाटन

पुणें येथील संस्कृत कॉलेज-प्रवेशिकावर्गाचा उद्घाटनसमारंभ ता. १ ऑगस्ट १९२८ रोजी नूतन मराठी विद्यालयाचे दिवाणखान्यांत झाला. या समारंभाचें अध्यक्षस्थान श्रीमंत राजेसाहेब यांनी स्वीकारलें होतें. नू. म. विद्यालयाचे संचालकांनी वर्ग सुरू करण्याचा हेतु सांगून उद्घाटन करण्याबद्दल श्रीमंत राजेसाहेबांना विनंति केली. श्रीमंत राजेसाहेबांनी संस्कृत शिक्षणास उत्तेजन देण्यास या वर्गाचा चांगला उपयोग होऊन लोकांत संस्कृताची आवड उत्पन्न होईल असें सांगून दुसऱ्या वर्गातील हुपार विद्यार्थ्यांस एक वर्षपर्यंत दरमहा रु. ११ ची शिष्यवृत्ति देण्याचें जाहीरपणें सांगितलें. अध्याक्षांचे आभार मानल्यावर समारंभ आटोपला.

नेक नामदार सर लेस्ली विल्सन यांचा सत्कार

डिसेंबर सन १९२८ मध्ये नेक नामदार सर लेस्ली विल्सन यांची गव्हर्नरचे जागेची मुदत संपली. ते परत जाण्यापूर्वी म्हणजे २६ ऑक्टोबर सन १९२८ रोजी श्रीमंत राजेसाहेब यांनी त्यांना व लेडी विल्सन यांना पुणें येथील लक्ष्मीविलास बंगल्यांत एक थाटाची पार्टी दिली. सदर पार्टीस सुमारे ३०० निमंत्रित मंडळी होती. त्यांत श्रीमंत राजेसाहेब सांगली, औंध व फलटण संस्थानचे अधिपति, त्याचप्रमाणें युरोपियन ऑफिसर्स व बरेच विशेष परिचयाचे लोक होते.

डेक्कन कॉलेजचा ६५ वा वार्षिक समारंभ

ता. १ ऑक्टोबर सन १९२९ रोजी डेक्कन कॉलेजचें ६५ वें वार्षिक संमेलन नेक नामदार सर फ्रेडरिक साइक्स यांच्या अध्यक्षतेखाली साजरे करण्यांत आलें. या संमेलनास माजी विद्यार्थी या नात्यानें श्रीमंत राजेसाहेब हजर राहिले होते. ह्या समारंभास हजर राहून समारंभ यशस्वी केल्याबद्दल श्रीमंत राजेसाहेब यांनी नेक नामदारसाहेब यांचे सर्व विद्यार्थ्यांतर्फे आभार मानले. संमेलनास श्रीमंत राजेसाहेबांनी रु. १०० वर्गणी दिली. आभार मानतांना ते म्हणाले:—

Your Excellency, Ladies and Gentlemen,

It is with great pleasure that I stand here to-day to do the most delightful function of seconding the vote of thanks so ably proposed to His Excellency the Governor of Bombay for kindly honouring us all this evening by coming to our College and delivering a highly instructive and interesting address.

At the beginning I must tell you that I am called upon to do this duty by the worthy Principal of the College, not because that I am the Chief of Bhor but because I am myself, like so many of the Chiefs and Sardars of the Deccan, who are present here to-day, an 'old boy' and a loyal Deccanite and as such I could not but obey the order of the Principal even though I know that there are many others here to-day who can do this work more ably and more successfully than myself.

You all know that the Governor of this Presidency has very heavy work of the administration. But he has so many social functions to attend to and so many calls to receive that he can hardly find sufficient time to breathe freely. This being the case is it not then wonder that he makes it convenient to be amongst us this evening to grace this occasion? I think this is due to His Excellency's sincere love for the student-world and his ardent desire to show his genuine sympathy to the pious cause of education whenever and in whatever form it might be. For instance, a perusal of His Excellency's Convocation address delivered to the successful candidates of the Bombay University the other day shows his very close and careful attention to the question and he has come to the solution of the most difficult problem that confronts the student-world as soon as they finish their College education and cease to deal with mere ideals and to come out in this world to stand face to face with the hard facts of actual life.

I may ask the student-world both in this hall and outside of it to read with much care and attention especially that portion of His Excellency's address wherein he has given so

much prominence to the character and hard work which, as His Excellency rightly says, win in the long run. Students of to-day are the citizens of to-morrow and so very naturally the future of India lies in the hands of you all and hence I again earnestly ask you to read, to think and try to act up to the advice given by His Excellency to the whole out-going student population from the high pedestal of the Bombay University.

The above advice is very valuable to us also who are, no doubt, students in one branch or the other and will remain so till the end of our life. Because real education commences, as His Excellency says, in the very same address, when we finish our College course and begin to deal with actual life.

The Deccan College is one of the very few Colleges in the Presidency with a historic tradition and many generations of the oldest and best known families in the Maharashtra look with affection and grateful memory to the days they spent within its walls. We hope Your Excellency will continue to regard our College with the same kindly interest shown by your worthy predecessors and will honour us with your presence in our midst on so many occasions to come.

I now ask you all to carry the proposition of vote of thanks to His Excellency by loud acclamation."

सातारा टेनिस टूर्नामेंटम्

सातारा येथील युनियन क्लबतर्फे टेनिसचे सामने एप्रिल १९३१ मध्ये करण्यांत आले. या सामन्यांत यशस्वी झालेल्या खेळाडूंना बक्षिसे वांटण्याचा समारंभ श्रीमंत राजेसाहेब यांचे अध्यक्षतेखाली करण्यांत आला. या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेबांनीं सामन्यांत श्रेष्ठ (Champion) ठरणान्या खेळाडूंना पेला (Cup) देण्याकरितां रु. १०० ची देणगी दिली.

शेट ताराचंद रामनाथ रुग्णालयाचा उद्घाटनसमारंभ

पुणे येथील रा. ब. शेट हणमंतराम रामनाथ व श्री. रा. नरसिंह चिंतामण केळकर यांच्या विनंतीवरून शेट ताराचंद रामनाथ आयुर्वेदिक धर्मार्थ रुग्णालय व दवाखाना या संस्थेचा उद्घाटनसमारंभ श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं १५ नोव्हेंबर १९३१ रोजी केला. पुण्यातील सर्व प्रमुख डॉक्टर, वैद्य

श्रीमंत राजेसाहेबांनीं मुंबईचे गव्हर्नर ने. ना. सर लेस्ली विल्सन यांना पुणे येथील लक्ष्मीविलास वंगल्यांत दिलेल्या पार्टीच्या वेळचा फोटो.

खुर्चीवर-३ सर अर्नेस्ट हॉटसन; ४ श्री. राजेसाहेब, औंध; ६ मि. ज्यू; ८ श्री. राजेसाहेब, भोर; ९ ने. ना. सर लेस्ली विल्सन; १० लेडी विल्सन;

११ श्री. युवराज; १२ श्री. राजेसाहेब, फलटण; १४ श्री. भास्करराव जाधव; १५ सरदार मुजुमदार; १६ रा. व. अंजनगांवकर, [सं. पा. ७६२

व इतर बरेच सभ्य गृहस्थ या समारंभास हजर राहिले होते. प्रथमतः या संस्थे-
तील वैद्य रा. आपटे व आयुर्वेदाचार्य नानलशास्त्री यांनी स्वागतपर भाषणें केलीं.
त्यांत त्यांनीं सदर संस्थेचा मागील ५ वर्षांचा अहवाल निवेदन केला. त्यानंतर
श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर यांनीं आयुर्वेदिक औषधोपचारपद्धतीची महति
सांगून श्रीमंत राजेसाहेबांना इमारतीचें उद्घाटन करण्याची विनंति केली.
श्रीमंत राजेसाहेबांनीं भाषण करून संस्थेच्या विश्वस्तमंडळाचे आभार मानून
सदर लोकोपयोगी कार्यास मदत म्हणून रु. ७००० ची देणगी जाहीर केली
व आयुर्वेदिक औषधोपचारपद्धतीची महती सांगून इमारत उघडल्याचें जाहीर
केलें. या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं जें भाषण केलें तें बरेंच विस्तृत
असल्यामुळें परिशिष्ट १२ त दिलें आहे.

शेवटीं रा. ब. हणमंतरामशेट यांनीं श्रीमंत राजेसाहेबांचे व इतर सर्वांचे
आभार मानल्यावर हा समारंभ समाप्त झाला.

कै. श्री. सौ. जिजीसाहेब यांच्या तैलचित्राचें अनावरण

श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या मातोश्री कै. श्री. सौ. जिजीसाहेब यांच्या
तैलचित्राचें अनावरण पुणें येथील शेट ताराचंद रामनाथ आयुर्वेदिक धर्मार्थ
रुग्णालयांत मिरज संस्थानचे अधिपति श्रीमंत सर बाळासाहेब पटवर्धन यांच्या
हस्ते ता. १७ जुलै १९३२ रोजीं झालें. या समारंभाकरितां पुण्यांतील बरेच
प्रमुख गृहस्थ आले होते. प्रथमतः रुग्णालयाचा सप्तम-वार्षिक वृत्तान्त वाचून
दाखविण्यांत आला. यानंतर श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं पुढील भाषण केलें.

श्रीमंत बाबासाहेब पंतसचिव यांचें भाषण

“ आज आपण ज्या ठिकाणीं जमलों आहों, त्या या धर्मार्थ आयुर्वेदीय
हॉस्पिटलचा प्रवेशसमारंभ ता. १५-११-१९३१ रोजीं झाला. या वेळीं
मीं माझे या आयुर्वेदाबद्दलचें काय मत आहे तें विस्तारपूर्वक सांगितलेंच आहे.
म्हणून आयुर्वेदाच्या श्रेष्ठत्वासंबंधीं आज मला विशेष कांहीं सांगावयाचें नाहीं.

आपल्या आर्यवैद्यकावर माझा पहिल्यापासूनच विश्वास आहे व तो
जास्त होण्याचें कारण, नुकताच मला जो अनुभव झाला, तो होय. सुमारे एक
वर्षापूर्वीं भोरास बारीक तापानें व खोकल्यानें माझी प्रकृति बिघडली. प्रथम
तेथेंच डॉक्टरचें औषध घेतलें, परंतु ताप राहीना; म्हणून मुंबईस जाऊन

तेथील नामांकित डॉक्टरांनाहि प्रकृति दाखविली. परंतु उपयोग झाला नाही. ताप १०३-१०४॥ डिग्रीपर्यंत येऊं लागला. वैद्य नानलशास्त्री यांनी माझ्या आजाराचें निदान करून योग्य औषधाची योजना केल्यामुळे माझी प्रकृति इतपत सुधारली हें यथे सांगण्यास मला आनंद वाटत आहे व या त्यांच्या बहुमोल कामगिरीबद्दल अल्पसा मोबदला म्हणून दोन हजार रुपये आम्हीं त्यांना देण्याचें योजिलें आहे.

सद्गृहस्थहो, या संस्थेची उपयुक्तता लक्षांत घेऊन आम्हीं पूर्वीच या संस्थेस सात हजार रुपये देणगीदाखल दिले. त्या वेळीं या इमारतीच्या एखादे विभागास आमच्या घराण्यांतील कोणाचें तरी नांव द्यावें अशी संस्थेच्या चालकांपैकीं कांहींची इच्छा असल्याचें त्यांच्याकडून आम्हांस कळल्यावरून आम्हांस ती कल्पना पटली व आमच्या परमपूज्य मातोश्री कै. श्री. सौ. जिजीसाहेब यांचें एका विभागास नांव देऊन त्यांच्या नांवानें दोन रुग्णशय्या ठेवाव्या असें आम्हीं संस्थेच्या व्यवस्थापकांना कळविलें व त्यांनीं तत्काल आमची विनंति मान्य केली त्याबद्दल आम्ही व्यवस्थापकांचे फार आभारी आहों. पूर्वीं आम्हीं ७००० रुपये दिले आहेतच. याशिवाय आणखी ५००० च्या प्रॉमिसरी नोटा संस्थेस देण्याचें ठरवून मुद्दल खर्च न करतां नोटांच्या व्याजांतून रुग्णशय्यांचा वार्षिक खर्च चालवावा व भोर संस्थानांतील रोगी या हॉस्पिटलांत आल्यास त्यांना ताबडतोब यांत घेण्यांत यावें अशी आमची इच्छा असल्याचें व्यवस्थापकांना कळविलें व हीहि आमची विनंति त्यांनीं मान्य केली, याबद्दल आम्हांस अत्यंत आनंद वाटत आहे व आमच्या संकल्पाप्रमाणें आम्ही संस्थेच्या स्वाधीन पांच हजारांच्या प्रॉमिसरी नोटा करणार आहोंत.

या विभागास आमच्या मातोश्रींचें नांव देण्याचें कारण, त्यांचाहि देशी वैद्यकावर विश्वास होता व त्यांनीं आपल्या सर्व आयुष्यांत डॉक्टरचें औषध कधींहि घेतलें नाही. तेव्हां आर्यवैद्यकाला मदत केल्याबद्दल त्यांच्या आत्म्यास आनंदच वाटेल, असें मनांत आल्यावरून त्यांचेंच नांव देण्याचें आम्हीं ठरविलें व आज यथे त्यांच्या तसबिरीचा अनावरणसमारंभ श्रीमंत सर बाळासाहेब, मिरज संस्थानचे अधिपति, यांचे हस्तें होत आहे हें पाहून आम्हांस किती आनंद वाटत आहे हें शब्दांनीं व्यक्त करून दाखवितां येत नाही.

चित्रांक १४०

अखिल भारतीय अर्वाचीन इतिहास परिषद, पुणे. श्रीमंत राजेसाहेब या परिषदेचे स्वागताध्यक्ष होते. परिषदेचे उद्घाटन
[सं. पा. ७७५]
लॉर्ड ब्रेवोर्न, गव्हर्नरसाहेब मुंबई, यांचे हस्ते झाले.

श्री. सर बाळासाहेब यांची आयुर्वेदीय औषधपद्धतीवर अतिशय भक्ति आहे व त्यामुळे आलेला हा योग श्रेयस्कर आहे असेच आम्हांस वाटते.

येथे हें सांगण्याची परवानगी घेतों कीं, संस्थानावर हल्लींच्या परिस्थिती-मध्ये प्रस्तुतच्या देणगीचा बोजा पडूं नये म्हणून ही सर्व रक्कम मीं खाजगीतून देण्याचें योजिलें आहे.

सद्गृहस्थहो, सरते शेवटीं आज येथें आपणांस धर्मार्थ आयुर्वेदीय हॉस्पिटलची जी ही सुंदर व भव्य इमारत दिसत आहे ती रा. व. शेट हणमंतराम रामनाथ यांच्या उदार देणगीचें व अविरत परिश्रमाचें फळ आहे हें मला फिरून सांगणें अवश्य वाटते. ही त्यांची देणगी नसती तर ही संस्था अस्तित्वांत आली असती कीं नाही याबद्दल शंकाच वाटते. शेट रा. व. हणमंतराम रामनाथ यांचे मी अंतःकरणपूर्वक आभार मानतो. त्याचप्रमाणें या संस्थेस जे डॉक्टर, वैद्य व इतर गृहस्थ निःस्वार्थबुद्धीनें मदत करीत आहेत त्यांचेहि आभार मानणें हें माझे कर्तव्य आहे. ही संस्था आपल्या महाराष्ट्रांत नमुनेदार होऊन सर्व देशास आदर्शभूत होवो, अशी परमेश्वरा-जवळ प्रार्थना करून मी आपलें भाषण पुरें करतो. ”

श्रीमंत राजेसाहेब यांचें भाषण झाल्यावर रुग्णालयाचे विश्वस्तमंडळा-पैकीं श्री. रा. न. चिं. केळकर यांनीं थोडें भाषण केलें. त्यांत कै. श्री. सौ. जिजीसाहेब यांच्या अंगच्या सत्यप्रियता, धार्मिकपणा, श्रद्धालुपणा इत्यादि थोर गुणांचें वर्णन करून, तसेच त्यांनीं केलेलीं धार्मिक कृत्यें व व्रतवैकल्यें यांचा गौरवपूर्वक उल्लेख करून व अशा थोर पुण्यशील स्त्रीच्या तैलचित्राचें अनावरण करण्याची संधि प्राप्त झाली ही संस्थेस अत्यंत भूषणास्पद गोष्ट आहे असें सांगून, त्यांच्या तैलचित्राचें अनावरण करण्याची समारंभाचे अध्यक्ष श्रीमंत सर बाळासाहेब पटवर्धन, अधिपति संस्थान मिरज सीनियर, यांना विनंति केली. श्रीमंत बाळासाहेब यांनीं तैलचित्राचें अनावरण करून भाषण केलें, त्यांत श्रीमंत राजेसाहेबांच्या मातुश्रींसारख्या थोर व धार्मिक स्त्रीच्या तैलचित्राचें अनावरण करण्याचा मान आपणांस प्राप्त करून दिल्याबद्दल संस्थेच्या चालकांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानले व या थोर स्त्रीला आपण आपल्या

मातोश्रीसमान समजत असून त्यांचेविषयी अत्यंत आदर व प्रेम वाटत आहे, असे त्यांनी सांगितले.

संस्थेतर्फे रा. व. शेट हणमंतराम यांनी सर्वांचे आभार मानल्यावर हा आनंदकारक समारंभ समाप्त झाला.

सर परशुरामभाऊ कॉलेजच्या सभागृहाची कोणशिला-स्थापना

पुणे येथील शिक्षणप्रसारक मंडळीच्या सर परशुरामभाऊ कॉलेजमध्ये नवीन सभागृह बांधण्याचे काम सुरू करण्याचे ठरवून त्याची कोणशिला बसविण्याबद्दल श्रीमंत राजेसाहेबांना विनंति केली. त्या विनंतीस मान्यता देऊन सदर समारंभ ता. १० माहे डिसेंबर १९३२ इ. रोजी श्रीमंत राजेसाहेब यांनी केला. प्रथमतः कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल व्ही. जी. आपटे यांनी स्वागतपर भाषण केले. नंतर सेक्रेटरींनी संस्थेचा अहवाल वाचून दाखवून सभागृहाची उपयुक्तता निवेदन केली व श्रीमंत राजेसाहेबांना कोणशिला बसविण्याची विनंति केली. श्रीमंत राजेसाहेबांनी संस्थेच्या शिक्षणविषयक कामगिरीचा गौरवपर उल्लेख करून तद्विषयक आणखी हातीं घेतलेल्या संस्थेच्या कार्यांत यश येऊन उत्तरोत्तर भरभराट होवो अशी आशा व्यक्त केली व कोणशिला बसविल्याचे जाहीर केले.

पुढे पुणे येथील परशुरामभाऊ कॉलेजचे १६ वे संमेलन ता. २३ सप्टेंबर १९३४ इ. रोजी मुंबई युनिव्हर्सिटीचे व्हाइस-चॅन्सेलर बॅरिस्टर विठ्ठल नारायण चंदावरकर यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. या संमेलनास श्रीमंत राजेसाहेब हजर राहिले होते. या वेळी बॅरिस्टर चंदावरकर यांचे हस्ते नुकत्याच बांधलेल्या असेंब्ली हॉलचा उद्घाटनसमारंभ झाला. त्या हॉलकरिता श्रीमंत राजेसाहेब यांनी रु. २००० देणगी दिली असल्याबद्दल त्यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत जाहीर केले.

नेक नामदार सर फ्रेडरिक साइक्स यांना चहापार्टी

मुंबईचे गव्हर्नर नेक नामदार सर फ्रेडरिक साइक्स यांची मुदत संपल्यामुळे ते लवकरच विलायतेस परत जावयाचे होते. त्यापूर्वी श्रीमंत राजेसाहेबांनी त्यांना व लेडी साइक्स यांना पुणे येथील लक्ष्मीविलास बंगल्यांत निरोपाची चहापार्टी ता. १९ जुलै १९३३ रोजी दिली. या पार्टीस मुंबई सरकारचे

एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलचे मेंबर्स, सेक्रेटरी, दिवाण, मध्यभाग कमिशनर, पुण्याचे कलेक्टर वगैरे मंडळी आली होती.

श्रीमंतांनी एक छोटेंसें भाषण करून नेक नामदार व लेडी साइक्स यांचें स्वागत केलें. नेक नामदार यांनी वरील भाषणास आभारदर्शक उत्तर दिलें.

पुणें येथील देशस्थ ऋग्वेदी शिक्षणोत्तेजक संस्थेस भेट

देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण-शिक्षणोत्तेजक संस्था, पुणें, या संस्थेच्या संचालकांनी श्रीमंत राजेसाहेब यांना संस्थेस भेट देऊन कै. रा. सावळारामपंत पानसे यांच्या तसबिरीचें अनावरण करावें अशी विनंति केल्यावरून श्रीमंत राजेसाहेब यांनी ता. २१ माहे मार्च १९३४ इ. रोजी संस्थेस भेट दिली. प्रथम संस्थेचे अध्यक्ष श्रीमंत सरदार बाळासाहेब पुरंदरे यांनी स्वागतपर भाषण केलें. रा. वि. के. खासनिस, चिटणीस, यांनी संस्थेचा अहवाल वाचून दाखविल्यावर श्री. विठ्ठल मोरेश्वर कुलकर्णी यांनी कै. पानसे यांच्यासंबंधी थोडक्यांत हकीकत सांगून तसबिरीचें अनावरण करण्याबद्दल श्री. राजेसाहेबांना विनंति केली. श्रीमंत राजेसाहेबांनी समयोचित भाषण करून तसबिरीचें अनावरण केलें व संस्थेच्या कार्यास मदत म्हणून रु. २००० ची देणगी दिल्याचें जाहीर केलें. ही रक्कम श्रीमंतांनी आपल्या खासगी खर्चातून दिली.

देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मणपरिषद्, सातारा

सातारा येथें देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण शिक्षणोत्तेजक संस्थेची तिसरी परिषद ता. २५-५-१९३५ रोजी श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या अध्यक्षतेखाली झाली. परिषदेच्या सुरुवातीस स्वागताध्यक्ष श्रीमंत सरदार बाबासाहेब पंडितराव यांचें भाषण झालें. त्यांचे भाषणांतील महत्त्वाचा भाग खाली दिला आहे. ते म्हणाले:

“ मराठी साम्राज्याच्या राजधानीचें वैभव एके काळीं प्राप्त झालेल्या या आमच्या इतिहासप्रसिद्ध सातारा शहरांत या परिषदेचें तिसरें अधिवेशन भरविण्याचा सुयोग प्राप्त झाला, याबद्दल आम्हांस खरोखर अतिशय आनंद व उत्साह वाटत आहे; आणि त्यांतले त्यांत या अधिवेशनास, इतिहासांत स्वपराक्रमानें नांव कमाविलेल्या कै. परमपूज्य शंकराजी नारायण पंतसचिव यांच्या घराण्यांतील हल्लींचे सुविद्य, सुस्वभावी व कर्तबगार असे श्रीमंत सरकार बाबासाहेब पंतसचिव यांची अध्यक्षस्थानी योजना झाली असल्यामुळें आजचा

सुयोग अपूर्व व दुधांत साखर पडल्यासारखा झाला आहे. छत्रपति संभाजीनंतर मराठी साम्राज्यावर मोठा आणीबाणीचा प्रसंग गुदरला असतां तन्निमित्त झालेल्या स्वातंत्र्ययुद्धांत पंतसचिव घराण्यांतील पूर्वज व मूळपुरुष श्री. शंकराजी नारायण यांनी विशेष मर्दुमकी गाजविली व मोठा पराक्रम गाजवून मराठ्यांचे स्वातंत्र्य कायम टिकविलें. त्या वेळीं त्यांनीं अतुल आत्मयज्ञ केला ही गोष्ट महाराष्ट्रीय केव्हांहि विसरणार नाहींत. अशा थोर घराण्यांतील आजचे आपले अध्यक्ष श्रीमंत सरकार बाबासाहेब पंतसचिव हे असून त्यांनीं आपल्या कर्तव्यगारीनें, प्रेमळ व उदार स्वभावानें आपल्या घराण्याच्या नांवलौकिकांत भर घातली आहे. पूर्वीचे जाचक व विषमतादर्शक कर रद्द केले आहेत. त्यांनीं प्रजेच्या हिताकडे आपलेपणानें लक्ष पुरविलें आहे. संस्थानांत कायदेमंडळाची स्थापना करून प्रजेच्या प्रतिनिधींना संस्थानच्या राज्यकारभारांत भाग घेण्याची संधि दिली आहे. स्वतःच्या संस्थानांत व इतर खालसांतीलहि निरनिराळ्या लोकहिताच्या संस्थांना त्यांनीं सढळ हातानें मदत केली आहे. जनतेच्या कल्याणासाठीं झटणारे, सुस्वभावी व कर्तव्यरत भोर संस्थानाधिपती आमच्या संस्थेच्या अधिवेशनास आज अध्यक्ष लाभले आहेत हें खरोखरच परिषदेचें भाग्य आहे यांत शंका नाहीं.”

नंतर त्यांनीं संस्थेनें हातीं घेतलेल्या कार्याची उपयुक्तता सांगून श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारावें म्हणून विनंति केली. अध्यक्षस्थान स्वीकारून श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं पुढील महत्त्वाचें भाषण केलें व संस्थेस रु. ५०० व विद्यार्थ्यांकरितां बांधण्यांत येणाऱ्या वसतिगृहास रु. ५०० मिळून १००० रुपयांची देणगी दिली.

श्रीमंत सरकार बाबासाहेब पंतसचिव यांनीं केलेलें भाषण

“स्वागताध्यक्ष, श्रीमंत सरदार पंडितराव, इतर ठिकाणचे संस्थांचे प्रतिनिधी, सन्मान्य सभासद, व सभ्य स्त्री-पुरुषहो,

सातारा प्रांतीय देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण संस्थेच्या विद्यमानें भरणान्या आपल्या समाजाच्या या तृतीय परिषदेच्या अधिवेशनप्रसंगीं अध्यक्षस्थानीं आमची निवड करून आपण जो आमचा बहुमान केलात, त्याबद्दल आपले आभार मानणें आमचें आद्य कर्तव्य आहे व तें आम्ही प्रथम करीत आहोंत.

या सन्मानाबरोबरच एकंदर समाजाच्या कार्याची धुरा वाहण्याची जी जबाबदारी आमच्यावर आपण आज सोंपविली आहे ती फार जड आहे याची जाणीव आम्हांस पूर्ण आहे व म्हणूनच आमची प्रकृति सुट्ट नसल्यामुळे आम्ही ही जोखीम पत्करण्यास प्रथम आनमान करित होतो. परंतु श्रीमंत सरदार पंडितराव यांनी आग्रह केल्यामुळे, व मुख्यतः ज्या आत्मीयतेच्या, सहानुभूतीच्या व प्रेमाच्या आधारावर आपण हें कार्य आम्हांस सांगितलें आहे त्या आपल्या सद्भावनेच्या व सहकार्यांच्या विश्वासावरच आम्हीं हें समाजसेवेचें कार्य मोठ्या आनंदानें पत्करिलें आहे, हें आपणांस विदित केलें पाहिजे असें नाहीं. शिवाय या कार्याच्या निमित्तानें थोडा वेळ कां असेना, पण आपल्याबरोबर एकत्र बोलण्या-बसण्याची सुसंधि मिळणार असल्यानें, आम्हीं आपल्या विनंतीस मोठ्या संतोषानें अनुमति दिली व त्याप्रमाणें आज आपणां सर्वास येथें जमल्याचें पाहून आम्हांस फार समाधान होत आहे.

या संस्थेचे उद्देश फार उच्च दर्जाचे आहेत हें पाहून आम्हांस फार संतोष वाटत आहे. या संस्थेचें नांव ऐकून प्रथम कोणालाहि वाटेल कीं, या संस्थेचे उद्देश स्वार्थी व इतर समाजांशीं दुजाभाव उत्पन्न करणारे आहेत; परंतु असा प्रकार मुळींच नाहीं. देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मणांचें संघटन करणें, त्यांची सर्व मार्गांनीं—म्हणजे शैक्षणिक, औद्योगिक, आर्थिक वगैरे सर्व प्रकारांनीं—उन्नति होईल अशी खटपट करणें, समाजांतील इतर पोटशाखांबरोबर सहकार्य करून अखिल ब्राह्मण समाजाचें एकीकरण करणें, एवढेंच केवळ नव्हे तर सर्व हिंदु समाजाची सहानुभूति मिळवून सर्वांची उन्नति करणें इत्यादि उद्देश उच्च आहेत असें कोण म्हणणार नाहीं ? आपल्या ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण मंडळींची स्थिति दिवसेंदिवस फार हलाखीची होत आहे. देशस्थ ब्राह्मण मंडळींनाच केवळ नव्हे, तर सर्वच ब्राह्मणांना हल्लींचे दिवस फार कठिण आले आहेत. त्यांची सर्वतोपरि कुचंबणा होत आहे. तरी या सर्व आपत्तींतून व अडचणींतून आपल्याला मार्ग काढावयाचा आहे.

आपल्या समाजांत आजपर्यंत अनेक साधुसंत, कवी, विद्वान, शास्त्री, मुत्सद्दी, सेनापती असे कर्तृत्ववान् पुरुष होऊन गेले आहेत व आजहि राष्ट्रकार्यास वाहून घेतलेले, तसेंच शिक्षण, इतिहास, धर्मशास्त्र, यंत्रशास्त्र वगैरे

अनेक विषयांत पारंगतता मिळविलेले पुष्कळ सन्मान्य गृहस्थ आहेत. यावरून आपला समाज निर्बुद्ध, आळशी अथवा कृपमंडूक वृत्तीचा आहे वगैरे जे दोपारोप आपल्या समाजावर करण्यांत येतात, ते किती निरर्थक आहेत हे आम्ही सांगावयास पाहिजे असे नाही व जे दोप असतील ते घालविण्याचा आपल्याला प्रयत्नहि केला पाहिजे. कोणत्याहि समाजाची सुधारणा करणे म्हणजे त्याचा मूळ पाया सुधारला पाहिजे. नवी पिढी म्हणजे विद्यार्थिवर्ग यांना आपण चांगले वळण लाविले पाहिजे. हल्ली अश्लील नाटकें, सिनेमा, फराळाचीं दुकानें वगैरेना इतका ऊत आला आहे की, या सर्व मोहांपासून विद्यार्थ्यांचा बचाव करणे फार अवघड झाले आहे. तथापि त्यांपासून तरुणांना अलिप्त राखण्याची आईवापांनी व शिक्षकांनी फार खटपट केली पाहिजे. हल्ली विद्यार्थिवर्गामध्ये वाडवडील व गुरुजन यांच्या संबंधाने पूज्यबुद्धि नष्ट झाली आहे व अनादर वाढत चालला आहे. याची कारणे शोधून काढून ही स्थिति सुधारेला असे प्रयत्न झाले पाहिजेत. विद्यार्थ्यांना कोणत्या धंद्याचें शिक्षण द्यावयाचें हा मोठा विकट प्रश्न सर्व समाजापुढें उभा राहिला आहे. सर्व धंद्यांतील लोकांची संख्या इतकी वाढली आहे की, कोणालाहि पोटभर अन्न मिळत नाही. वकिली, वैद्यकी, इंजिनियरिंग, शिक्षण इत्यादि कोणतेंहि खातें घ्या, त्यामध्ये पुष्कळ भरती झालेली आहे. याकरितां आतां औद्योगिक शिक्षणाशिवाय दुसरा मार्गच राहिलेला दिसत नाही. प्रथम आपलें शारीरिक बळ वाढविलें पाहिजे. निकोप प्रकृति व चांगले शरीरसामर्थ्य असल्याशिवाय कोणत्याहि उद्योगामध्ये यश मिळावयाचें नाही. वृथाभिमान सोडून, अमकें काम हलक्या दर्जाचें आहे, तें काम करूं लागल्यास मला कमीपणा येईल असल्या वेडगळ समजुती झुगारून दिल्या पाहिजेत. प्रसंगी हातांत नांगर धरून शेतकाम करण्याची सुद्धां आपल्या वर्गाची तयारी झाली पाहिजे. आपल्या देशांत सर्व लहानमोठे उद्योगधंदे सुरू झाले पाहिजेत. नवीन धंदेशिक्षण घेण्याकरितां विद्यार्थ्यांना परदेशांत पाठविलें पाहिजे. परदेशांत जाऊन उच्च शास्त्रीय ज्ञान मिळावयाचें म्हणजे मुबलक पैसा पाहिजे. याकरितां ठिकठिकाणीं निधि जमवून हुषार विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या देऊन परदेशांत पाठविलें पाहिजे. शिवाय खेडोपाडीं लहान लहान कारखाने काढून

चित्रांक १४१

ने. ना. सर लेस्ली विल्सन यांच्या भोरास झालेल्या भेटांच्या वेळीं लेडी विल्सन यांचा घेतलेला फोटो.
खुर्चीवर:-३ लेडी विल्सन; ४ श्री. सौ. राणीसाहेब; ५ कु. त्रिवेणी पुराणिक.

विद्यार्थ्यांची सोय लावली पाहिजे. या सर्व गोष्टींस पैशाचा भरपूर पुरवठा पाहिजे. तथापि कार्य चांगलें असलें तरी कार्यकर्ती माणसें सच्चीं व उत्साहपूर्ण असलीं म्हणजे पैसा आपोआप चालून येतो. हल्लीं बऱ्याच चळवळी अशा आहेत कीं, वर्षांतून एकदोन दिवस त्यांच्या सभा भरतात व नंतर सर्व प्रतिनिधी आपापल्या गांवीं परत गेले कीं इकडची आठवणहि त्यांना नाहीशी होते व सर्वजण आपापल्या पोटापाण्याच्या उद्योगांत निमग्न होतात. अशी स्थिति उपयोगाची नाही. महिन्यांतून एकदां तरी सभासदांची सभा होऊन आपण आतांपर्यंत काय काय केलें व काय करावयाचें राहिलें आहे वगैरे पाहिलें पाहिजे. तरच आपल्या हातून कांहींतरी प्रगति होईल. आमचा सांगण्याचा उद्देश इतकाच कीं, उत्साहानें, कळकळीनें व थोडी झीज सोसून मनापासून काम करणारे कांहीं थोडेतरी पुढारी तयार झाले पाहिजेत, व त्यांनीं वेळोवेळीं लोकांना जागृत करून चळवळ चालू ठेविली पाहिजे. नुसती सभासदांची संख्या मोठी असून भागत नाही, व आमच्यासारख्या अध्यक्षांचाहि त्या कामीं विशेष उपयोग होत नाही. कारण आमचीं संस्थानचींच कामें आम्हांस पुरेशीं असतात.

प्रिय बंधु-भगिनींनो, आपल्या समाजाच्या ज्या दोन परिषदा यापूर्वी होऊन गेल्या, त्या त्या वेळच्या नामांकित, समताप्रिय व विद्वान् अध्यक्षांनीं जो बहुमोल उपदेश केला आहे, त्यायोगें माझे आजचें काम फार हलकें झालें आहे. तथापि, अध्यक्ष या नात्यानें आम्हांस आपणांला चार शब्द सांगितले पाहिजेत, म्हणूनच आम्ही केवळ संज्ञेस्तव तसें करीत आहोंत. आपल्या समाजामध्येच नव्हे तर सर्व ब्राह्मणसमाजांत पुष्कळच सुधारणा व्हावयास पाहिजे आहे. सुधारणांच्या या अनेक बाबींपैकीं कांहींचा निर्देश आज आम्हीं ठोकळ मानानें करीत आहोंत. उदाहरणार्थ, (१) वडिलोपार्जित जी थोडीशी जमीन असेल तीवरच निर्वाह करीत घरीं न बसतां कांहीं तरी नवा उद्योगधंदा शेतीस जोड म्हणून तरी केला पाहिजे. (२) मी जमीनदार आहे, श्रीमंत आहे, मला कामधंदा करण्याची जरूरी नाही, वगैरे वृथाभिमान सोडला पाहिजे. (३) स्त्रियांमध्ये खऱ्या व संसारोपयोगी शिक्षणाचा प्रसार केला पाहिजे. (४) धर्मासंबंधानें अंधश्रद्धा, गतानुगतिकत्व आणि मानसिक दौर्बल्य

सोडून खऱ्या धर्मासंबंधीं श्रद्धा व स्वार्थत्यागबुद्धि बाळगिली पाहिजे. (५) देशस्थ, कोंकणस्थ, कऱ्हाडे यांमध्ये परस्पर विवाह रूढ झाले पाहिजेत व हुंडा घेण्याची चाल बंद केली पाहिजे. (६) शरीर-सामर्थ्य वाढविलें पाहिजे. (७) खेडोपाडीं जाऊन तेथील लोकांची स्थिति सुधारली पाहिजे. (८) भाऊबंदकी म्हणजे जमिनीच्या लहानशा तुकड्याकरितां सर्व इस्टेट घालविण्याची घातक बुद्धि सोडली पाहिजे. (९) हरिजनांशी सहानुभूतिपूर्वक वागलें पाहिजे, तरच हिंदुसमाज घटत न जातां तो वाढून हिंदुधर्म टिकणार आहे. (१०) धर्मकृत्यांत अनाटायीं खर्च करण्याच्या प्रवृत्तीचा त्याग केला पाहिजे. या विविध दृष्टींनीं विचार करितां या व इतर ठिकाणीं देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण-संस्थांच्या स्थापनेपासून गेलेला अल्प काळ व कार्याचा व्याप आणि विकटपणा लक्षांत घेतां सर्व संस्थेची झालेली प्रगति उपेक्षणीय आहे असें म्हणतां येणार नाही; किंबहुना ती अभि-नंदनास पात्र आहे असें म्हटल्यास वावगें होणार नाही. या कार्यां कोणाची किती मदत झाली आहे हें आम्हांस कळून आलें नसलें तरी आपल्या संस्थेचे अध्यक्ष श्री. सरदार पंडितराव यांनीं हें कार्य नेटानें व उमेदीनें चालविलें आहे हें पाहून व ऐकून आम्हांस फार आनंद होत आहे. आपला पूर्वेतिहास उज्ज्वल आहे व तोच भविष्यकाळींहि आपल्या उन्नतीचा मार्गदर्शक व आधार असून आपली उन्नति सर्वस्वी आपल्या आत्मविश्वासावर, दृढ निश्चयावर व उद्यम-प्रियतेवर अवलंबून आहे हें विसरतां कामा नये. अजून होणें असलेला कार्य-भाग पुष्कळच मोठा आहे. विश्रांतीचें स्थळ फार दूर आहे व थकवा वाटूं देण्यास तर मुळींच अवकाश नाही. तेव्हां ' प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूयं किमथ सीदथ । ' ह्या हितवचनाकडे सदैव अवधान देऊन कार्य चालू ठेवण्याकडे आपण प्रवृत्त असावें अशी आपणां सर्वांस आमची सस्नेह सूचना आहे. आपण याप्रमाणें करीतच आहां हें फार चांगलें आहे. आपल्या या कार्यास अल्प मदत म्हणून पसंतीदाखल अथवा गुणग्रहणनिदर्शक अशी आम्ही ५०० रु. देणगी देत आहोंत. आमच्या या मदतीचा संस्था प्रेमानें स्वीकार करील अशी उमेद आहे.

श्री. सरदार पंडितराव यांचें व माझे आतांच बोलणें झालें त्यावरून

बडोद्याच्या महाराणीसाहेब यांनी भोरास भेट दिल्यावेळचा फोटो.

खुर्चीवर:-४ श्री. सौ. चिमणाबाई, महाराणीसाहेब वडोदें; ५ श्री. सौ. लक्ष्मीबाई, राणीसाहेब भोर; ६ श्री. सौ. माईसाहेब (युवराज्ञि);

७ श्री. सौ. माणिरथीबाई पुराणिक. [सं. पा. ७८५

येथें वसतिगृहाची विशेष जरूरी आहे, म्हणून आम्ही त्या वसतिगृहाकरितां आज शिवाय रु. ५०० देणेचें जाहीर करतो. वसतिगृह न झाल्यास सदर पैशाचा उपयोग दुसरीकडे केला तरी, हरकत नाही.

सद्गृहस्थहो, सरते शेवटीं संस्थेच्या कार्यास वाढतें यश प्राप्त होवो अशी प्रभु श्रीरामचंद्राचे चरणीं अनन्य भावानें प्रार्थना करून व पुन्हां एकवार आपणां सर्वांचे आभार मानून आम्ही आपली आनंदानें रजा घेतों.”

परिषदेस आलेले संदेश रा. खासनीस यांनीं वाचून दाखविल्यानंतर अध्यक्षानीं मांडलेले महत्त्वाचे ठराव पास करण्यांत आले. सातारा येथील श्री. राजोपाध्ये वकील यांनीं अध्यक्षाने आभार मानल्यावर वरील परिषद समाप्त झाली.

पुणें महाराष्ट्र एज्युकेशन सोसायटीचा हीरक-महोत्सव

पुणें महाराष्ट्र एज्युकेशन सोसायटीचे आजीव सभासद सरदार बाबा-साहेब मुजुमदार, रा. मालशे, रा. बापट व रा. मोडक यांनीं श्रीमंत राजेसाहेब यांना या संस्थेच्या हीरक-महोत्सवसमारंभाचे वेळीं अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याबद्दल विनंति केली. त्या विनंतीस मान देऊन ता. २ मार्च १९३५ इ. रोजी वरील समारंभ साजरा करण्यांत आला, त्या वेळीं श्रीमंतांनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारलें. प्रारंभी संस्थेच्या कार्यकारी मंडळाचे अध्यक्ष दिवाणबहादुर के. आर. गोडबोले यांनीं संस्थेच्या सुरुवातीपासूनचा इतिहास सांगून श्रीमंत राजेसाहेब यांना अध्यक्षस्थान स्वीकारावें अशी विनंति केली. त्या सूचनेस श्रीमंत सरदार बापूसाहेब काळे यांनीं अनुमोदन दिलें. श्रीमंत अध्यक्षस्थानीं विराजमान झाल्यावर संस्थेनें साठ वर्षांत केलेल्या कामगिरीचा अहवाल वाचून दाखविण्यांत आला व या समारंभाची भेट म्हणून स्मारकग्रंथाची एक प्रत श्रीमंत राजेसाहेबांना अर्पण करण्यांत आली. श्रीमंतांनीं नंतर अध्यक्षीय भाषण केलें. तें परिशिष्ट १३ मध्ये दिलें आहे. संस्थेच्या कांहीं माजी विद्यार्थ्यांचीं भाषणें झाल्यावर मि. एच्. जी. धारपुरे, (रिटायर्ड) आय. सी. एस्., कार्यकारी मंडळाचे एक सभासद यांनीं अध्यक्षाने आभार मानल्यावर हा समारंभ संपला.

अखिल हिंदुस्थान अर्वाचीन इतिहास-परिषद

पुणें येथील भारत इतिहास संशोधन मंडळाच्या विद्यमानें मंडळाच्या रौप्य ज्युबिली महोत्सवानिमित्त मंडळाचे संचालकांनीं डॉ. सर शफत अहमद खान यांचे

अध्यक्षतेखालीं अखिल-भारतीय अर्वाचीन इतिहास परिषदेचें प्रथम अधिवेशन १९३५ च्या जून महिन्याचे ८ ते १० तारखांस सर परशुरामभाऊ कॉलेजचे इमारतींत भरविलें. श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं परिषदेच्या स्वागतमंडळाचें अध्यक्षस्थान स्वीकारलें होतें.

ता. ८ रोजीं मुंबईचे त्या वेळचे गव्हर्नर नेक नामदार लॉर्ड ब्रेबोर्न यांनीं परिषदेचें उद्घाटन केलें. त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं स्वागतपर भाषण केलें, तें परिशिष्ट १४ त दिलें आहे.

त्यानंतर लॉर्ड ब्रेबोर्न यांनीं भाषण केलें. त्यांत त्यांनीं प्रथमतः श्रीमंतांना नुकत्याच मिळालेल्या 'राजा' या किताबाबद्दल श्रीमंत राजेसाहेब यांचें अभिनंदन केलें; व परिषदेस सुरुवात करून दिली. डॉ. सर शफत यांचें अध्यक्षीय भाषण झालें. परिषदेनिमित्त ऐतिहासिक वस्तूंचें एक प्रदर्शन टिळक स्मारक-मंदिरामध्ये भरविण्यांत आलें होतें. त्यांत भोर संस्थानचे वस्तुसंग्रहाचा एक स्वतंत्र विभाग तयार करण्यांत आला होता. प्रदर्शनाबद्दल वर्तमानपत्रांतून प्रशंसापर लेख आले, त्यांपैकीं ज्ञानप्रकाशमधील उतारा 'भोर वस्तुसंग्रहालय' या सदरांत देण्यांत आला आहे. त्याच दिवशीं तिसरे प्रहरीं परिषदेच्या निरनिराळ्या ठिकाणच्या सुमारे ३०० प्रतिनिधींना राजेसाहेबांनीं एक 'अॅट होम' दिली. परिषदेच्या शेवटीं परिषदेचे अध्यक्ष डॉ. सर शफत, प्रो. भूयान, आसामतर्फे आलेले एक प्रतिनिधि, व बंगालमधील डॉ. सेन यांनीं आपल्या भाषणांत श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं परिषदेच्या कार्यक्रमांत विशेष उत्सुकतेनें भाग घेतल्याबद्दल त्यांचे आभार मानले.

डॉ. सेन आपल्या भाषणांत म्हणाले कीं, " 'राजा' अगर 'महाराजा' या पदव्या धारण करणारे अनेक संस्थानाधिपति आपणाला हिंदुस्थानांत सांपडतील. परंतु 'पंतसचिव' ही पदवी धारण करणारे भोर संस्थानचे अधिपती श्रीमंत राजेसाहेब हे एकच आहेत. पंतसचिव ही ऐतिहासिक महत्त्वाची अर्थपूर्ण पदवी वंशपरंपरेची असून ती त्यांचे पूर्वजांपासून चालत आलेली असल्यानें 'पंतसचिव' या पदवीस मी विशेष महत्त्व देतो." दोघांनीं हि आपल्या भाषणांत पंतसचिव घराण्याचे आव सस्थापक श्रीशंकराजी नारायण यांनीं मराठी राज्य स्थापन करण्याचे कामीं केलेल्या कामगिरीचा गौरवपूर्ण उल्लेख केला.

श्रीमंत युवराज भाऊसाहेब यांच्या द्वितीय विवाहास आलेल्या पाहुणेमंडळीचा फोटो. (सन १९२४)

श्री. रा. कु. बापूसाहेब; श्री. रा. कु. रावसाहेब आणि श्री. रा. कु. पद्मावतीराजे घोड्यावर बसण्यास शिकत असतांना.

पुणें महाराष्ट्रीय मंडळाचा बुधवार-शाखेचा उद्घाटनसमारंभ

पुणें महाराष्ट्रीय मंडळ (व्यायाम-शिक्षण-संस्था) या संस्थेची शाखा बुधवार पेठेंत उघडण्यांत आली. तो समारंभ श्रीमंत राजेसाहेब यांचे हस्ते पुणें येथील बुधवार पेठेंतील नूतन मराठी विद्यालयाचे मराठी शाळेंत ता. २८ फेब्रुवारी १९३६ रोजी करण्यांत आला. विद्यालयाचे प्रवेशद्वारांत श्रीमंत राजेसाहेब यांचें, संस्थेचे सेक्रेटरी रा. एस्. व्ही. दामले व डॉ. जेजुरीकर यांनी स्वागत केलें. डॉ. कुलकर्णी यांनी परस्यांचे आलेले शुभ संदेश वाचून दाखविल्यानंतर संस्थेंतील मुलांमुलींनी व्यायामविषयक निरनिराळे खेळ करून दाखविले. संस्थेचे अध्यक्ष श्रीयुत ल. व. ऊर्फ अण्णासाहेब भोपटकर यांनी भाषण केलें. ते म्हणाले:—

“As already stated above, it is one of our aims and objects to carry on propaganda for the spread of the physical education both inside and outside Poona, and it is a part of the same that the Mandal has started its branch here, for the opening ceremony of which we have assembled here. The Mandal has been exceptionally fortunate in securing a worthy person for that purpose. Shrimant Raja Raghunathrao Shankarrao Pandit Pant Sachiv, Raja Saheb of Bhor, is well-known throughout the Presidency, not only for his keen love for physical culture, but also for his sporting qualities, and the Mandal could not have secured a better sportsman than him to perform to-day's function. With these remarks I request him to take the chair on this occasion and to perform the opening ceremony of this branch of the Mandal.”

त्यावर श्रीमंत राजेसाहेब यांनी उत्तरादाखल भाषण करून संस्थेस रु. ५०० देणगी देण्याचें जाहीर केलें. वरील देणगीबद्दल व समारंभाचें अध्यक्ष-स्थान स्वीकारल्याबद्दल श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर यांनी श्रीमंतांचे आभार मानल्यानंतर हा समारंभ समाप्त झाला.

श्रीमंत राजेसाहेब औंध यांना विलायतेस जाण्यापूर्वी निरोप

औंध संस्थानचे राजे श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि १९३६ मध्ये विलायतेच्या सफरीवर गेले. जाण्यापूर्वी श्रीमंत राजेसाहेबांनी श्रीमंत बाळासाहेब

व त्यांची नात राजकुमारी श्रीमंत अक्कासाहेब पंत यांना मुंबई येथे सरदारगृहांत ता. १३ मार्च रोजी रात्री ८ वाजतां डिनर-पार्टी दिली. भोजनोत्तर हारतुरे, पानसुपारी वगैरे झाल्यावर श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं समयानुरूप भाषण केलें. त्यांत श्रीमंत बाळासाहेब यांचे डिनर-पार्टीचा स्वीकार केल्याबद्दल आभार मानून त्यांना मिळालेल्या ' राजा ' या पदवीबद्दल अभिनंदन केलें; व विलायतची सफर काढण्यांत हिंदी चित्रकला, तत्त्वज्ञान आणि सूर्यनमस्कार व्यायामपद्धति यांचा पाश्चिमात्यांना परिचय करून देण्याचा सद्भेतु सफल होवो व प्रवास सुखकर होवो अशी आशा प्रगट केली. त्यावर श्रीमंत बाळासाहेब यांनीं पुढील भाषण करून श्रीमंत राजेसाहेब यांचे आभार मानले.

औंधच्या राजेसाहेबांचें भाषण

“ Shrimant Sarkar,

It gives me pleasure to recall to my mind the friendly relations that subsist between the two houses of Pant Sachiv of Bhor and the Pant Pratinidhi of Aundh (prominent in the ministry of the Mahratta Empire) for the last two centuries and a half and it is on that very account that I value most the affectionate send-off that is being given to me by the Raja Saheb of Bhor, for which I am greatly thankful to him. The exercise of Surya Namaskara is not a new idea. It includes the ten Yogasanas (postures of body mentioned in the ancient yoga system of Physical culture). By my long experience, I am convinced that this method of Physical culture has shown its efficacy in the complete removal in an easy way of many incurable diseases. My book dealing with this question has been translated in many Indian languages and has helped to render its spread far and wide. This brings me to the conclusion that it will meet a favourable acceptance from the people in Europe as has been the case in our own country. ”

ता. १४ रोजी श्रीमंत बाळासाहेब व त्यांची नात श्रीमंत अक्कासाहेब यांना निरोप देण्याकरितां श्रीमंत राजेसाहेब बॅलार्ड पिअरवर गेले होते.

श्री. रा. कु. रावसाहेब व श्री. रा. कु. बापूसाहेब स्काउटचे पोपाखांत.

ले.-क. के. ए. जी. इव्हॅन्स-गॉर्डन, यांचा पुणे येथे सत्कार

कोल्हापूर येथील दक्षिणेतील संस्थानांचे रेसिडेन्ट ले.-क. के. ए. जी. इव्हॅन्स-गॉर्डन हे ऑक्टोबर १९३७ मध्ये सहा महिन्यांच्या रजेवर गेले. रजेवर जाण्यापूर्वी त्यांचा पुणे येथे २ दिवस मुक्काम होता. ता. १६ रोजी मे. रेसिडेन्टसाहेब हे मिसेस व मिस गॉर्डन यांचेसह सायंकाळी ६ वाजतां कोल्हापुराहून पुण्यास आले. त्यांचे श्रीमंत राजेसाहेब यांनी स्वागत केले. पुणे येथील कोरेगांव पार्क बंगला नं. २७ मध्ये ते उतरले होते. ता. १७ रोजी रात्री श्रीमंत राजेसाहेब यांनी मे. रेसिडेन्टसाहेब यांना पुणे येथील टर्फ क्लबहाउसमध्ये मेजवानी दिली. या मेजवानीस मुंबई सरकारचे रेव्हिन्यू सेक्रेटरी मि. इ. डब्ल्यू. पेरी आणि मिसेस पेरी, पुण्याचे कलेक्टर मि. इ. डब्ल्यू. टॉटमन, कमिशनर मि. जे. डब्ल्यू. स्माइथ व मिसेस स्माइथ इत्यादींना बोलविले होते. यांखेरीज श्रीमंतांचे स्नेही श्री. रा. कोंडो महादेव कुमठेकर, हल्लीचे दिवाण, श्रीमंत युवराज भाऊसाहेब व संस्थानचे कांहीं ऑफिसर हेहि या पार्टीस हजर होते.

दुसरे दिवशी सकाळी साहेबबहादुरांच्या खाऱ्या नाशिककडे रवाना झाल्या. जाण्यापूर्वी श्रीमंत राजेसाहेबांनी त्यांना लक्ष्मीविलास बंगल्यांत पानसुपारी, हारतुरे अर्पण करून निरोप दिला.

पुणे येथील अनाथपंगू-गृहाचा ७५ वा वाढदिवस-समारंभ

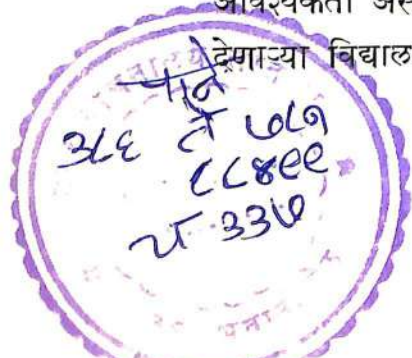
पुणे येथे गरीब, लुळे, पांगळे, अनाथ अशा लोकांस कायमचा आश्रय मिळावा व त्यांचे आयुष्य सुखमय करावे या सद्देतून स्थापन करण्यांत आलेल्या (David Sassoon Infirm Asylum) पुणे अनाथपंगू-गृह या संस्थेस १९३७ साली पंचाहत्तर वर्षे पूर्ण झाली. थोर, उदार धनिकांच्या दातृत्वामुळे व समाजकार्यकर्त्यांच्या परिश्रमांमुळे ही संस्था अव्याहत सुमारे पाऊण शतका-इतक्या दीर्घकालपावेतो चालत आली आहे. या संस्थेचा ७५ वा वाढदिवस अनाथपंगू-गृहाच्या कार्यकारी समितीने ता. १९ डिसेंबर १९३७ रोजी साजरा केला. या समारंभाचे अध्यक्षस्थान श्रीमंत राजेसाहेब यांनी स्वीकारले होते. पुण्याचे कलेक्टर मि. इ. डब्ल्यू. टॉटमन यांनी संस्थेचे अध्यक्ष या नात्याने श्रीमंतांचे स्वागत केले. त्या वेळी प्रथम स्वागतपर पद्ये झाल्यावर

संस्थेचे उपाध्यक्ष श्री. के. एस्. जठार यांनी स्वागतपर भाषण केले. नंतर संस्थेचे चिटणीस डॉ. नातू यांनी ७५ वर्षांतील प्रगतीचा अहवाल वाचून दाखविला आणि संस्थेचे सह-चिटणीस रा. व. चिमणलाल किसनलाल यांनी श्रीमंत राजेसाहेबांना संस्थेचे माजी उपाध्यक्ष कै. दि. व. गोडवोले यांच्या तैलचित्राचें अनावरण करण्याची व गृहांतील लोकांना कपडे वांटण्याची विनंति केली. त्या विनंतीस अनुसरून श्रीमंत राजेसाहेबांनी तैलचित्राचें अनावरण केले आणि अनायपंगूना कपडे वांटल्यावर भाषण करून रु.५०० देणगी दिल्याचें जाहीर केले. श्रीमंतांचें भाषण झाल्यावर श्री. सरदार दादासाहेब नातू व रा. व. व्ही. एल. ठुवे यांचीं आभारप्रदर्शक भाषणें झाल्यावर समारंभ समाप्त झाला.

रुपये ५०० ची प्रॉमिसरी नोट खरेदी करून तिचा संस्थेच्या कायम निर्धीत समावेश करण्यांत यावा, असें संस्थेच्या चालकांना कळविण्यांत आले आहे. ही संस्था पुणें येथें सुरू झाली त्या वेळीं श्रीमंत राजेसाहेबांचे आज्ञे कै. श्री. नानासाहेब यांनी संस्थेस दिलेल्या बहुमोल देणगीबद्दल त्यांचें तैलचित्र संस्थेत लावण्याचें संस्थेच्या चालकांनी ठरविलें आहे. त्यांनी विनंती केल्यावरून कै. नानासाहेबांचें तैलचित्र तयार करून देण्याचें श्रीमंत राजेसाहेब यांनी कबूल केले आहे.

सातारा येथील संस्कृत विद्यालयाचा उद्घाटनसमारंभ

सातारा येथें संस्कृत शिक्षणाची स्वतंत्र अशी सोय नव्हती. शाळांतून प्रवेशपरीक्षेकरितां विद्यार्थ्यांना संस्कृत विषयाचें काय शिक्षण मिळत असे तेवढेंच. तें शिक्षण अपुरें असल्यानें संस्कृत वाङ्मयांतील काव्य, शास्त्र, वेदान्त, साहित्य इत्यादि शास्त्रांच्या आस्वादाशी, वेदकालीन व पौराणिककालीन आर्यांच्या संस्कृतीशीं ते पूर्ण अपरिचित राहतात. वेदकालीन संस्कृतींत आर्यांचें वैशिष्ट्य आहे. तेव्हां अशा अत्यंत महत्त्वाच्या संस्कृत शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होणें चांगलें नाहीं. असा दूरदृष्टीचा विचार करून तो सातारा येथील जनतेपुढें तेथील रहिवाशी व अध्यापनाचा व्यवसाय करणारे वे. शा. सं. माणेश्वरशास्त्री गोकर्णकर या विद्वान गृहस्थानें मांडला व त्याकरितां एखाद्या संस्कृत विद्यालयाची आवश्यकता असल्याचें त्यांच्या मनावर ठसविलें. अशा प्रकारचें संस्कृत शिक्षण देणाऱ्या विद्यालयाची योजना शास्त्रीबोवांनीं जनतेपुढें ठेविली व जनतेची सक्रिय

रा. कु. बापूसाहेब यू. टी. सी.चे शिक्षण घेत असतांना.

चित्रांक १४८

सर लेस्ली विल्सन व लेडी विल्सन यांची पुणे सेवासदनला भेट; त्यांना श्रीमंत राजेसाहेब व श्री. सौ. राणीसाहेब निरोप देत आहेत.

१ श्री. राजेसाहेब; २ सर लेस्ली विल्सन; ३ श्री. सौ. राणीसाहेब; ४ लेडी विल्सन; ५ गो. कृ. देवधर.

सहानुभूति लाभल्यास आपण संस्थेचें नेतृत्व स्वीकारूं असें सांगितलें. संस्कृत भाषेच्या शिक्षणाचें पुनरुज्जीवन करण्याचा स्तुत्य हेतु लक्षांत घेऊन साताराच्या सुशिक्षित नागरिकांनीं सर्व प्रकारें साहाय्य करण्याचें कवूल केलें. तेव्हां शास्त्रीबोवांनीं विद्यालयाची योजना निश्चित करून श्रीमंत राजेसाहेबांना या विद्यालयाचें उद्घाटन करण्याची विनंति केली. श्रीमंतांना संस्कृत वाङ्मयाची प्रथमपासून आवड आहे. संस्कृत शिक्षणाची सर्वत्र वाढ व्हावी अशी त्यांची मनापासून इच्छा आहे. संस्कृत शिक्षणासारख्या लोकोपयोगी कार्यास साहाय्य करून लोकसेवा करण्याची आलेली संधि दवडणें त्यांना अशक्य होतें. शास्त्रीबोवांच्या विनंतीस मान देऊन विद्यालयाचें उद्घाटन करण्याची तारीख मुक्रर करण्यांत आली. सदरहू समारंभ सातारा येथे श्रीमंतांच्या हस्ते ता. २३ जुलै सन १९३८ रोजीं दुपारीं ३ वाजतां झाला. प्रथमतः स्वागतपर पद्यगायन झाल्यावर श्री. रा. कृष्णाजी शंकर दीक्षित, रि. डेप्युटी एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर, यांनीं स्वागताचें भाषण करून श्रीमंतांना समारंभाचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची विनंति केली. त्यांच्या विनंतीस अनुसरून श्रीमंत अध्यक्षस्थानीं विराजमान झाल्यावर त्यांना पुष्पहार समर्पण करण्यांत आला. वे. शा. सं. गोकर्णकरशास्त्री यांनीं संस्कृत विद्यालयाची योजना, शिक्षणक्रम, ध्येय वगैरे सविस्तर हकीकत सांगितली. समारंभाकरितां मुद्दाम उपस्थित झालेले पंडित रंगाचार्य रड्डीशास्त्री यांनीं संस्कृत शिक्षणाचें महत्त्व व त्यापासून होणारे फायदे यांचें विवेचन करून विद्यालयाचें उद्घाटन करण्याची श्रीमंतांना विनंति केली. नंतर श्रीमंतांनीं आपलें अध्यक्षीय भाषण करून, या स्तुत्य उपक्रमाबद्दल चालकांचा गौरव करून, आपणांस उद्घाटन करण्याची संधि दिल्याबद्दल त्यांचे आभार मानून विद्यालय उघडल्याचें जाहीर केलें व त्या कार्यास मदत म्हणून रु. ३०० ची देणगी जाहीर केली. श्रीमंतांचें भाषण परिशिष्ट १५ त दिलें आहे. नंतर श्री. रा. भाऊसाहेब सोमण यांनीं श्रीमंतांचे आभार मानल्यावर पानसुपारी वांटण्यांत येऊन समारंभ आटोपला. दुसरे दिवशीं श्रीमंत राजेसाहेब साताऱ्याहून परत आले.